

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İbrahim HASANOĞLU

PUTİN DÖNEMİ RUSYA'NIN İSLAM POLİTİKASI: ÇEÇENİSTAN VE TATARİSTAN
ÖRNEKLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2022

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İbrahim HASANOĞLU

PUTİN DÖNEMİ RUSYA'NIN İSLAM POLİTİKASI: ÇEÇENİSTAN VE TATARİSTAN
ÖRNEKLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi. Mustafa ÖZTÜRK

Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2022

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

İbrahim HASANOĞLU'nun bu çalışması, jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Üye: Prof. Dr. Ali ASKER (İmza)

Üye (Danışmanı): Dr. Öğr. Üyesi. Mustafa ÖZTÜRK (İmza)

Üye: Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ (İmza)

Üye: Doç. Dr. Leyla DERVİŞ (İmza)

Üye: Prof. Dr. Hayati AKTAŞ (İmza)

Tez Başlığı: Putin Dönemi Rusya'nın İslam Politikası: Çeçenistan ve Tataristan Örneklerinin Karşılaştırmalı Analizi

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi: 27 / 06 / 2022

Mezuniyet Tarihi: 21/07/ 2022

(İmza)
Prof. Dr. Ebru İÇİGEN
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum "Putin Dönemi Rusya'nın İslam Politikası: Çeçenistan ve Tataristan Örneklerinin Karşılaştırmalı Analizi" adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Adı SOYADI

İbrahim HASANOĞLU

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

.... / / 2022

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	İbrahim HASANOĞLU
Öğrenci Numarası	20135239004
Anabilim Dalı	Uluslararası İlişkiler
Programı	Doktora
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Dr. Öğr. Üyesi. Mustafa ÖZTÜRK
Doktora Tez Başlığı	Putin Dönemi Rusya'nın İslam Politikası: Çeçenistan ve Tataristan Örneklerinin Karşılaştırmalı Analizi
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	
Rapor Tarihi	
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: Alıntılar dahil:
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihâl tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihâl yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihâl yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.	
Danışman Öğretim Üyesi Unvanı, Adı-Soyadı Dr. Öğr. Üyesi. Mustafa ÖZTÜRK İmza	

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
TEŞEKKÜR	viii
ÖNSÖZ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE: DEVLET, DİN VE SİYASET

1.1. Din-Devlet İlişkileri	9
1.2. Sekülerleşme Süreci ve Dinin Geri Dönüşü	15
1.3. Dinin Siyasi Gücü	20
1.4. Güvenlikleştirme Yaklaşımı	27
1.5. Literatür Analizi	34

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN: RUSYA'DA DEVLET VE MÜSLÜMANLAR

2.1. Çarlık Rusyası'nın İslâm Politikası	42
2.1.1. Rusya'nın İslâm Coğrafyasına Yayılışı	42
2.1.2. Çarlık Yönetiminde Müslümanlar: İdari ve Dini Yapı	50
2.1.3. Müslümanları Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Faaliyetleri	58
2.1.4. Bir Direniş Hareketi Olarak Müridizm	65
2.1.5. Kültürel Uyanış Hareketi Olarak Ceditçilik	68
2.1.6. Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri	72
2.2. Sovyetler Birliği'nin İslâm Politikası	78
2.2.1. Sovyetlerim Kuruluş Sürecinde İslâm ve Müslümanlar	78
2.2.2. Stalin'in İslâm Politikası: Mücadeleden İşbirliğine	88
2.2.3. Sovyet Ulusu İnşa Sürecinde İslâm ve Müslümanlar	94
2.2.4. Perestroyka Sürecinde Etnik ve Dini Uyanış	100

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUSYA FEDERASYONU'NDA DEVLET, İSLÂM VE SİYASET

3.1. Rusya'nın Sosyopolitik Yapısı	106
3.1.1. Siyasi ve İdari Yapı	106
3.1.2. Etnik ve Dini Yapı	114
3.2. İslâm'ın Rusya Siyasal Hayatına Dönüşü	123
3.2.1. Çeçenistan Cumhuriyeti: Milliyetçilikten İslâmcılığa	129
3.2.1.1. Çeçen Milliyetçiliğinin Yükselişi ve Bağımsızlık Talepleri	129
3.2.2.2. Birinci Rus-Çeçen Savaşı ve İslâm'ın Siyasallaşması	136
3.2.2. Tataristan'da Milliyetçilik ve İslâm	146
3.2.2.1. Tatar Milliyetçiliğinin Yükselişi ve Bağımsızlık Talepleri	146
3.2.2.2. İslâm'ın Tataristan Siyasal Hayatına Girişi	152
3.3. Putin Döneminde Rusya'nın İslâm Politikası	159
3.3.1. Putin'in Kısa Biyografisi: <i>Who is Mr. Putin?</i>	159
3.3.2. Güvenikleştirme: "İslâmcı Terörle" Mücadele	165
3.3.3. Ulusal Güvenlik Sorunu Olarak "Geleneksel Olmayan İslâm"	177
3.3.4. Güvenlikdışlaştırma: "Geleneksel Rusya İslâmı"	185
3.3.5. Din-Kimlik-Siyaset Ekseninde Rusya'da Devlet ve Müslümanlar	192
3.3.5.1. Rus Ortodoks Kilisesi ve İslâm	193
3.3.5.2. Rus Milliyetçiliği ve İslâm	196
3.3.5.3. Rusya Müslümanlarının Sosyal Doktrini	200
3.3.6. Kamusal Alanda İslâm Tartışmaları	204

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇEÇENİSTAN: SİYASİ PATERNALİZM ARACI OLARAK İSLÂM

4.1. Çeçenistan'ın Sosyopolitik Yapısı	214
4.1.1. Toplumsal Yapı: Adat, Şeriat ve Tarikat	214
4.1.2. Siyasal Yapı	218
4.1.3. Ekonomik Durum	223
4.2. Kadırov Kültünün İdeolojik Boyutu	224
4.2.1. Sufi İslâmcılık	226
4.2.2. Milliyetçi Vatanseverlik	229
4.3. Köktencilikle Mücadele	233
4.3.1. Siyasi-Askeri Boyut	236

4.3.2. Dini-İdeolojik Boyut	241
4.4. Dikey Yönetim Aracı Olarak Müftülük	245
4.5. Kamusal Alanda İslâm	251
4.6. Moskova-Groznıy İlişkilerinde İslâm Faktörü	256
4.6.1. İslâmcı Terör	258
4.6.2. İslâmofobiyle Desteklenen Kafkasofobi	260
4.6.3. Ayrılcılık	262
4.6.4. Federal Yasaların Aşındırılması	264

BEŞİNCİ BÖLÜM

TATARSTAN: İSLÂM'DA MİSYON ARAYIŞLARI

5.1. Tataristan'ın Sosyopolitik Yapısı	266
5.2. Tatar Kimliği, İslâm ve Ruslar	273
5.3. İslâm'da Misyon Arayışları	281
5.3.1. Tatar İslâmı	282
5.3.2. Rus İslâmı	283
5.3.3. Avro İslâm	284
5.3.4. Geleneksel Tatar İslâmı	288
5.4. Tatar Ulusunun Savunucusu Olarak Müftülük	290
5.5. Kamusal Alanda İslâm	299
5.6. Moskova-Kazan İlişkilerinde İslâm Faktörü	303
5.6.1. Tatarların Asimilasyon Endişesi	304
5.6.2. Tataristan'ın Kimlik Arayışı	305
5.6.3. Dış Politikada İslâm	309
SONUÇ	313
KAYNAKÇA	328
EKLER	388
ÖZGEÇMİŞ	394

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 3.1 Rusya Federasyonu'nun Etnik Yapısı.....	115
Tablo 3.2 Müslümanların Yoğun Olarak Yaşadığı Federe Birimlerde İslâmi Kurumlar.....	121
Tablo 3.3 Rusya'da Terörist Olarak Yasaklanan Örgütler.....	179
Tablo 3.4 Dini Grupların Hak veya Fırsat Eşitliği İhlaline Maruz Kalmış Durumları	200
Tablo 4.1 Başkanlık Seçimlerinde Putin ve Medvedev'in Aldığı Oy Oranları	221
Tablo 4.2 Duma Seçimlerinde BRP'nin Aldığı Oy Oranları	221
Tablo 5.1 Başkanlık Seçimlerinde Putin ve Medvedev'in Aldığı Oy Oranları	269

KISALTMALAR LİSTESİ

Age.	: Adı Geçen Eser
Bkz.	: Bakınız
BRP	: Birleşik Rusya Partisi
Çev.	: Çeviren
ÇİC	: Çeçen-İnguş Cumhuriyeti
Drl.	: Derleyen
Ed.	: Editör
FSB	: Federalnaya Slujba Bezopasnosti
FSGS	: Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki
Haz.	: Hazırlayan
İŞİD	: Irak ve Şam İslâm Devleti
İÇC	: İçkerya Çeçen Cumhuriyeti
İKÖ	: İslâm Konferansı Örgütü
KGB	: Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti
PSZRİ	: Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii
RF	: Rusya Federasyonu
RSFSC	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
SBKP	: Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TTK	: Türk Tarih Kurumu
ty.	: Tarih yok
vd.	: Ve diğerleri
VDP	: Vaynah Demokratik Partisi
vs.	: Ve saire

ÖZET

Bu tez Vladimir Putin döneminde Rusya'nın İslâm politikasını Kopenhag Okulu'nun Güvenlikleştirme yaklaşımı çerçevesinde Çeçenistan ve Tataristan örnekleri üzerinden ele almaktadır. Etnik aidiyetleri farklı olmasına rağmen, İslâm Rusya'daki yaklaşık 20 milyon Müslümanın gerek çatı kimliği olarak gerekse siyasi ve toplumsal protesto aracı olarak işlev görmektedir. İslâm'ın bu gücü doğal olarak gerek siyasi iktidar gerekse muhalefet tarafından kullanılmaktadır. Tezin temel iddiası Putin iktidarının Müslümanlara karşı otoriter ve esnek yaklaşımları içinde barındıran faydacı bir politika izlediği ve İslâm'ın siyasi amaçlar doğrultusunda araçsallaştırıldığı şeklindedir. Putin'in Rusya'da iktidara gelmesiyle "İslâmcı terör tehlikesi" güvenlikleştirme söyleminin merkezine yerleştirilmiş ve bu doğrultuda "geleneksel Rusya İslâmı" ve "geleneksel olmayan İslâm" şeklindeki siyasi ve yapay ayrımın sınırları kesin şekilde belirlenmiştir. Tezde Rusya'nın İslâm politikasının bu ayrıma dayalı olarak şekillendiği ileri sürülmektedir. Geleneksel olmayan İslâm, devlet güvenliğine tehdit olarak görülüp güvenlikleştirilirken, geleneksel Rusya İslâmı olarak tanımlanan İslâm anlayışı güvenlikdışlaştırılmakta ve devlet nezdinde kabul görmektedir. Benzer ayrım ve yaklaşımlar Çeçenistan ve Tataristan örnekleri için de geçerlidir ve Moskova gibi Kazan ve Grozny yönetimleri de İslâm'ı araçsallaştırmaktadır. Rusya'da mevcut siyasi iktidarların meşruiyetini sağlayan temel ideoloji işlevi görmekten ulusal kimlik ve asimilasyona kadar çok geniş bir yelpazede araçsallaştırıldığı İslâm'ın farklı tezahürleri ve rolleri din, devlet ve siyaset ekseninde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, İslâm, Tataristan, Çeçenistan, Putin, Güvenlikleştirme.

SUMMARY

**RUSSIA'S ISLAMIC POLICY IN PUTIN ERA: COMPARATIVE ANALYSIS OF
CHECHNYA AND TATARSTAN EXAMPLES**

This thesis examines Russia's Islamic policy in the period of Vladimir Putin through the examples of Chechnya and Tatarstan within the framework of the Copenhagen School's approach to securitization. Although their ethnic origins are different, Islam functions both as the root identity of the approximately 20 million Muslims in Russia and as a means of political and social protest. This power of Islam is naturally used by both the political power and the opposition. The main argument of the thesis is that Putin's administration follows a utilitarian policy that includes authoritarian and flexible approaches towards Muslims and that Islam is instrumentalized for political purposes. With Putin's coming to power in Russia, the Islamist terrorist threat was placed at the center of the securitization discourse, and the boundaries of the political and artificial distinction between "traditional Russian Islam" and "non-traditional Islam" were clearly defined. In the thesis, it is argued that Russia's Islamic policy is shaped based on this distinction. While non-traditional Islam is seen as a threat to the security of the state and political power and is securitized, the understanding of Islam, defined as traditional Russian Islam, is desecuritized and accepted by the state. Similar distinctions and approaches apply to the examples of Chechnya and Tatarstan, and the Kazan and Grozny governments, like Moscow, instrumentalize Islam. The different manifestations and roles of Islam, which has been instrumentalized in a wide range from functioning as the main ideology that provides the legitimacy of the current political powers in Russia to national identity and assimilation, are discussed in the axis of religion, state and politics.

Key Words: Russia, Islam, Chechnya, Tatarstan, Putin, Securitization.

TEŞEKKÜR

Bu tez yaklaşık beş yıllık bir çalışmanın ürünüdür. Tezi yazarken beni Rusya'ya gitmeye teşvik eden, her defasında tezle ilgili farklı ve zor sorular sormaya ve cevaplarını aramaya zorlayan danışmanım Dr. Öğr. Üyesi. Mustafa Öztürk'e benzersiz rehberlik ve desteği için tüm samimiyetimle teşekkürü borç bilirim. Onun tutumu, inancımı ve kararlılığımı kaybetmememi sağladı. Rusya'daki araştırmalarım sırasında tanıştığım Çeçenistan Bilimler Akademisi üyesi çok değerli bilim insanı Prof. Dr. Vahit Akaiev'e, Çeçenistan Müslümanları Dini İdaresi İdari İşler Müdürü Supyan Kurbanov'a, Tataristan Bilimler Akademisi İslâm Araştırmaları Merkezi Müdürü Rinat Pateev'e, Kazan Federal Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Azat Akhunov'a destek ve katkılarından dolayı müteşekkirim. Tez İzleme Komitesi'ndeki değerli hocalarım Doç. Dr. Leyla Derviş, Prof. Dr. Şenol Kantarcı ve Prof. Dr. Hayati Aktaş'a tezle ilgili eleştiri ve yönlendirmeleri, Prof. Dr. Ali Asker'e ve Doç. Dr. Saime Selenga Gökgöz'e değerli katkıları için teşekkür ederim. Özellikle tezin her satırını okuyup imla hatalarına kadar düzelten, engin tecrübe ve birikimiyle fark edemediğim ayrıntıları görmemi sağlayan Doç. Dr. Saime Selenga Gökgöz'e müteşekkirim.

Hiç de kolay geçmeyen bu süreçte en büyük teşekkürü bana her daim destek olan aileme borçluyum. Abim Bahtiyar Hasanoğlu tezi yazabilmem için bilgisayar hediye etti. Diğer abim Dursun Hasanoğlu Rusya'daki araştırmalarımı finanse etti. Ablam Gülnaz Domaç, ben tezle uğraşırken zaman zaman çocuklarla ilgilendi. Annem Cemile Hasanoğlu, babam İsmail Hasanoğlu ve eşim Meryem Hasanoğlu maddi ve manevi desteklerini asla esirgemediler, her daim yanımda oldular. Bu süreçte yeteri kadar ilgilenemediğim oğlum Halil ve kızım Azize'ye ayrıca özür borçluyum.

ÖNSÖZ

Rusya Federasyonu (RF) Başkanı Vladimir Putin 23 Eylül 2015 tarihinde ülkesinin başkenti Moskova'daki cami açılışında yaptığı konuşmasında (Ek-1), "Müslüman dini liderlerin toplumsal barışın sağlanmasında ve dini aşırılıkla mücadeledeki rollerine" değinmiş ve "Rusya'nın geleneksel İslâmı'nın doğasında bulunan manevi, kültürel ve ahlaki kodları Müslümanlara aşılacak ve onları birleştirecek kültürel ve eğitsel merkezlerin yaygınlaştırılmasının önemini" vurgulamıştır.¹ Putin'in açılış konuşmasından, bu tezin konusuyla doğrudan bağlantılı birkaç soru ortaya çıkmaktadır: Putin, neden sadece "İslâm"dan değil de "Rusya'nın geleneksel İslâmı"ndan bahsetmiştir? Rusya'da "geleneksel İslâm"ın yanında "geleneksel olmayan İslâm" da mı bulunmaktadır ya da Rusya'daki İslâm dünyanın geri kalanındaki İslâm'dan farklı mıdır? Anayasal olarak seküler bir devletin başkanı neden toplumsal barışın sağlanması ve aşırılıkla mücadelede dini liderlerin desteğine ihtiyaç duyar? Bu sorulardan yola çıkarak Rusya'da din ve siyasetin etkileşim içerisinde olduğu varsayımında bulunulabilir. Ayrıca, Rusya'da aşırılık ve toplumsal barış sorunu olduğu ve bu sorunların çözümünde din adamlarının desteği arandığına göre sorunların dini inançtan kaynaklandığı ya da en azından siyasi iktidarın görüşünün bu yönde olduğu da ileri sürülebilir. Öte yandan, bir ülkenin siyasi lideri aşırılık tehlikesi ve toplumsal barıştan söz ediyorsa bu, meselenin artık devletin güvenlik radarına girdiği anlamına da gelmektedir. Tüm bu soru ve varsayımlar etrafında şekillenecek tartışmalar tezin temelini oluşturmaktadır fakat bu sorulardan yola çıkarak seküler bir devlet olan Rusya'nın din politikası ol(a)mayacağı ya da siyasi iktidarın din ile hiçbir ilişkisi olmaması gerektiği sonucuna varılmamalıdır. Anayasal olarak resmi bir din ilan edilsin ya da edilmesin hemen hemen tüm devletlerin bir din politikası vardır ve genelde hükûmetler çeşitli yollarla ve farklı nedenlerle dini bir dereceye kadar desteklerler. Hükûmetler yine farklı nedenlerle nüfusun çoğunluğunun dini de dâhil olmak üzere dini sınırlandırmaya, kontrol etmeye ya da çoğu zaman azınlık dinlerini çoğunluk dininden farklı olarak daha fazla kısıtlamaya çalışırlar. Dolayısıyla genel olarak hükûmetlerin dini desteklemek, düzenlemek, kısıtlamak ya da tarafsız olmak arasında seçim yaptığı söylenebilir. Ancak uygulamada hükûmetler bu seçeneklerin üçünün de unsurlarını içeren karmaşık politikalara sahiptir.² Bu bakımdan gerek Putin yönetimi gerekse bir devlet olarak Rusya istisna teşkil etmemektedir.

¹ <https://tass.ru/obschestvo/2283714>, (erişim tarihi: 19.01.2020).

² Fox, 2018: 127.

Yüz ölçümü olarak dünyanın en büyük ülkesi olan Rusya, kendine has kültürel derinliği olan ama tek bir kültürün ulusal miras olarak kabul edilemeyeceği kadar karmaşık, sosyal ve ekonomik açıdan muazzam farklılıklara sahip, politik açıdan çeşitli görüş ve ideolojileri bünyesinde barındıran, tarihinin hemen her döneminde otoriter yönetimlerce idare edilen, baskın Slav ve Ortodoks nüfusun yanında etnik ve dini çeşitliliğiyle benzersiz bir yapıyla uluslararası siyasetin başlıca aktörlerinden biridir. 144 milyonluk ülke nüfusunun yüzde 81'i etnik Ruslardan, geriye kalan yüzde 19'luk kısım farklı milletlerden oluşmaktadır.³ Müslümanların sayısı kesin olmamakla birlikte yüzde 10 ile 15 arasında, yani 15-20 milyon olarak tahmin edilmektedir.⁴ Aslında dini azınlıklara sahip olma durumu Rusya'ya özgü değildir. Dünya genelindeki devletlerin yüzde 77'si nüfusunun en az yüzde 10'unu, yüzde 11'i ise nüfusunun en az yüzde 5'ini oluşturan dini azınlıklara sahiptir.⁵ Tezle ilgili olan asıl konu dini azınlığa sahip olmanın ötesinde bu azınlıklara yönelik uygulanan devlet politikalarıdır. Örneğin, devletlerin din üzerindeki düzenleyici uygulamalarını ölçmeyi amaçlayan ve 196 ülkeyi kapsayan bir araştırmaya göre, yasalar ve idari işlemler aracılığıyla resmi devlet politikasının dinî pratikler, dinî inanç ve din adamları üzerinde uyguladığı kısıtlamalar incelendiğinde, bu tip kısıtlama ve uygulamaların sadece baskıcı rejimlerde değil, anayasalarında din ve vicdan özgürlüğüne -ki bunlar bir devletin sekülerliğini gösteren iki temel haktır- yer veren birçok ülkede belli gruplara karşı idari müeyyideler ve açık düşmanlık anlamına gelecek tutumlar olduğu ve belli bir dinin kayırılma oranının yüksek olduğu ortaya çıkmıştır.⁶

Rusya anayasasının 14. maddesinde "Rusya Federasyonu'nun seküler devlet olduğu ve hiçbir dinin devlet dini veya zorunlu din olarak belirlenemeyeceği", "dini kuruluşların devletten ayrı ve yasalar önünde eşit olduğu" belirtilmiştir.⁷ Rusya gibi çok sayıda devlet anayasal olarak din ile devletin ayrılığını, yani devletin sadece dini azınlıklara değil tüm dinlere karşı eşit mesafede ve tarafsız olacağını ilan etmiştir. Fakat biri teorik diğeri de pratik olmak üzere iki temel sorun vardır. Teorik olarak sekülerliğin tek bir tanımı yoktur. İleride daha ayrıntılı olarak üzerinde durulacağı üzere gerek din-devlet ilişkileri gerekse sekülerlik, her ülkenin kendi tarihi, dini, kültürel, sosyal ve siyasal koşullarına göre gelişmiştir ve tanımı da bununla bağlantılı olarak yapılmaktadır. Konuyu daha da zorlaştıran, ülkelerin nüfus yapısındaki etnik ve dini çeşitliliktir ve farklı dini azınlıklara sahip devletler bu konuda kararsızlık yaşamaktadırlar. Rusya örneğinden yola çıkacak olursak, ülke nüfusunun önemli

³ FSGS, 2012: 72.

⁴ Malaşenko, 2017: 65.

⁵ Fox, 2018: 33.

⁶ Uluç, 2012: 393-395.

⁷ Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 2018: 8.

bir bölümü Ortodoks Hristiyanlardan oluşmaktadır. Siyasi iktidarın Ortodoksluğu destekleyici politika izlemesi Ortodoksları gayet tabii memnun edebilir ve iktidar da seçimlerde bunun karşılığını alabilir. Fakat Rusya'da önemli oranda Müslüman da yaşamaktadır ve eğer siyasi iktidar Müslümanları da destekleyici politika izlerse çoğunlukta olan Ortodoksların tepkisini çekebilir. Bunun tersi de geçerlidir ve ileride görüleceği gibi devletin Ortodoksluğu destekleyen politikaları Müslümanları en hafif tabirle huzursuz etmektedir. Dolayısıyla siyasi iktidar için devletin din politikasının nasıl olması ve daha da önemlisi iki veya daha fazla din arasında nasıl denge sağlanması gerektiği sorusu yanıtlanması gereken önemli bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Din-devlet ilişkileri ve sekülerlik pratikte de anayasada yazıldığı şekliyle uygulanmamaktadır. Örneğin, yapılan bir araştırmaya göre dünyadaki devletlerin yüzde 19,7'si resmi dinini, yüzde 43'ü ise din ile devletin ayrılığını beyan etmiştir. Fakat uygulamada bu devletlerin yüzde 68,8 gibi büyük bir bölümü bir veya birkaç dini diğer dinlere tercih etmektedir.⁸ Bu, devletlerin anayasal olarak din ile devletin ayrılığını resmen ilan etse de pratikte buna uymadığı anlamına gelmektedir. Gerek devletlerin dini azınlıklara yönelik politikaları gerekse dini azınlıkların dini taleplerinin ötesinde siyasi talepleri günümüzde birçok devletin karşı karşıya kaldığı başlıca sorunlardandır. Bazı dini azınlıklar siyasi olarak pasifken bazıları oldukça aktiftirler ve çoğu hükûmet genellikle bu aktivitenin de etkisiyle dini azınlıklara yönelik öyle ya da böyle ayrımcılık yapmaktadır. Aynı şekilde bazı ülkelerde siyasi iktidarlar milli kimliği dine bağlamakta, din ile milleti özdeşleştirmektedir. Rusya da bu devletler grubuna dâhil edilebilir. Her ne kadar anayasal olarak seküler olsa da devlet, ülkede çoğunluğun dini olan Ortodoksluğa ayrıcalıklar tanımakta ve birçok alanda kilise ile iş birliği yapmaktadır. Ortodoks Kilisesi lehine ayrımcılık yapıldığı tartışmasız bir gerçektir fakat İslâm da devletin resmen tanıdığı dinler arasında bulunmaktadır. Buna rağmen İslâm, uygulamada olumsuz anlamda ayrımcılığa maruz kalmakta ve ötekileştirilmektedir. Fakat yine de günümüz Rusyası'nda İslâm ve Müslümanların durumunun gerek Sovyet dönemi gerekse Çarlık dönemiyle kıyasla olumlu anlamda değiştiği söylenebilir. Söz gelimi Putin'in İslâm ya da Müslümanlarla ilgili olumsuz herhangi bir demecine rastlamak zordur. Hatta Putin'in Batı'daki İslâm aleyhinde yapılan bazı söylemlere karşı tam olarak İslâm yanlısı olmasa da tarafsız beyanatlara rastlamak mümkündür. Hatta İslâm ile terörün bağdaştırılamayacağı şeklinde açıklamaları da mevcuttur. Ancak bu açıklamaların, tezde de görüleceği gibi Putin'in İslâm ve Müslümanlar lehine politika izlediği anlamına gelmemektedir. İslâm'ın her ne kadar resmi söylemde Rusya'nın geleneksel dinleri arasında

⁸ Fox, 2018: 33.

olduğu vurgulansa da Ortodoksluk ya da devlet güvenliğini ilgilendiren terör gibi meseleler söz konusu olduğunda İslâm'la ilgili resmi söylem göz ardı edilmektedir.

Araştırmanın Problemi

Rusya'da devlet tarihsel olarak toplumsal hayatı kontrol etmeye çalışmış ve bunda çoğunlukla başarılı olmuştur. Günümüz Rusya'sında da geçerli olan bu müdahaleci anlayıştan dini alan da muaf değildir. Anayasal olarak din ve devletin birbirinden ayrı olduğu Rusya'da siyasi iktidar ülkedeki yaklaşık yirmi milyon Müslümanı yönetirken veya bunlara yönelik politikalar geliştirirken bu insanların dini inançlarının/kimliklerinin oynadığı rolü, daha kesin bir ifadeyle İslâm'ın hangi siyasi süreçlerde, neden ve nasıl araçsallaştırıldığını tespit etmek bu tezin ilk ve başlıca amacıdır. İslâm araçsallaştırılırken aynı zamanda Rusya'ya uygun İslâm anlayışının yaygınlaştırılmasına çalışılmakta ve İslâm'ın kendisine müdahale edilmektedir. Burada daha da ileri gidilerek İslâm'ın, sadece Müslümanlara yönelik politikalarda değil, Rus-Tatar ilişkileri, Rus-Çeçen ilişkileri ve hatta Putin yönetiminin ülke genelini ilgilendiren politik söylem ve eylemlerinde de araçsallaştırıldığı ileri sürülmektedir. Ayrıca yukarıda sorulan sorular doğrultusunda "geleneksel Rusya İslâmı" söyleminin içeriği farklılık gösterse de asıl amacının Moskova için olduğu kadar Çeçenistan ve Tataristan hükûmetleri için de siyasi iktidara sadakati sağlama olduğu ileri sürülmektedir. Rusya'da siyasiler, basın, bilim ya da din adamları "geleneksel olmayan İslâm"dan bahsediyorsa bu, genel olarak İslâmi muhalefetin, özeldiyse radikal/aşırılıkçı/terörist olarak kabul edilen örgütlerin (şiddete bulaşın ya da bulaşmasın) İslâm anlayışını kastettikleri anlamına gelmektedir. Dolayısıyla geleneksel ve geleneksel olmayan İslâm ayrımı aynı zamanda iktidara sadakat ve muhalefetin de sınırlarını belirleyen temel kıstastır.

İkincisi, 1999'da başbakan, 2000'de başkan olan Putin'in kısa süreli başbakanlığı döneminde Çeçenistan sorunu çerçevesinde geliştirilen ve başkan olduktan sonra da sürdürülen "uluslararası İslâmcı terör", "radikal İslâm" ya da "kökten dinci İslâm" ile mücadele söylemiyle bir güvenlikleştirme süreci yaşandığı ileri sürülmektedir. Bu bağlamda "uluslararası İslâmcı terör" ile mücadele eden Putin yönetiminin İslâm'ı araçsallaştırma süreci güvenlikleştirme teorisi ile açıklanmaya çalışılacaktır. Bu teori, bazı meselelerin neden ve nasıl ülkelerin temel güvenlik sorunu hâline getirildiğini açıklamaktadır. Burada anlaşılması gereken asıl husus, Kremlin'in federasyon bünyesindeki cumhuriyetlere ve diğer federe birimlere İslâm'la ilgili konularda ana hatlarıyla sınırları çizmiş olmasıdır. Güvenlikleştirme teorisi bu sınırların neden ve nasıl çizildiğini anlamaya yardımcı olacaktır. Bir tarafta "geleneksel olmayan İslâm" şeklinde tanımlanan radikal/köktenci İslâm anlayışı

güvenlikleştirilerek devletin tüm imkânları buna karşı seferber edilirken diğer taraftan "geleneksel Rusya İslâm'ı" şeklinde geliştirilen söylem ile siyasi iktidara sadık ve herhangi bir siyasi iddiası bulunmayan İslâm anlayışı güvenlikleştirme sürecinin dışında tutulmakta ve belirli siyasi amaçlar doğrultusunda desteklenmektedir.

Üçüncüsü, Putin döneminde yaşanan önemli politik ve dini tartışmaların ayrıntılı bir analizi yapıldığında devletin İslâm'a ve Müslümanlara yönelik yaklaşımının zaman ve mekâna göre farklılık gösterdiği görülecektir. Bunda, Moskova'nın güvenlik ve tehdit algılamalarının yanı sıra ülkenin etnik, dini ve federal yapısı da önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla sadece Moskova'nın değil, Groznıy ve Kazan'ın da kendi İslâm politikaları bulunmakta ve bu iki cumhuriyette de İslâm çoğunlukla siyasi amaçlar doğrultusunda araçsallaştırılmaktadır. Fakat yine de Kremlin'in özellikle geleneksel ve geleneksel olmayan İslâm ile ilgili çizdiği sınırlar aynı zamanda Müslümanların yoğun şekilde yaşadıkları cumhuriyetlere hangi İslâm anlayışını destekleyeceklerini göstermektedir. Çeçenistan ve Tataristan'ın bu çizgiler içerisinde nasıl hareket edecekleri büyük ölçüde kendi siyasi otoritelerine bırakılmıştır. İleride görüleceği gibi yer yer bu çizginin dışına çıksalar da bu cumhuriyetler genellikle Moskova ile paralel hareket etmektedirler.

Kapsam ve Sınırlılıklar

Siyaset bilimi yaklaşımlarının dinin rolünü, dinin siyasal iktidarlar tarafından araçsallaştırılmasına indirgemek gibi bir eğilimi olsa da, Göle'nin de ifade ettiği üzere çağdaş İslâm'ın bu süreçlerdeki rolünün araştırılması, Müslümanların bireysel, kamusal ve siyasal hayatlarının şekillendirilmesi amacıyla İslâm'ın yeniden yorumlanıp harekete geçirildiği çeşitli pratiklerin ve ulus-ötesi dinamiklerin tasvir edilmesini gerektirmektedir.⁹ Bu pratik ve dinamiklere değinmekle birlikte çalışmanın sınırlarına sadık kalarak konuya siyaset bilimi açısından, yani Rusya'da İslâm'ın siyasi iktidar(lar) tarafından araçsallaştırılma nedenleri ve süreçleri ele alınacaktır. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, Rusya'da dini İslâm olan kırktan fazla millet (etnisite) saymak mümkündür ve bunlar Rusya'nın hemen her tarafında yaşamaktadırlar. Örneğin, sadece Moskova kentindeki Müslüman göçmenlerin sayısı Çeçenistan Cumhuriyeti'ndeki Müslüman nüfustan daha fazladır. Dolayısıyla Rusya Müslümanları ya da Rus devletinin Müslümanlara yönelik politikaları siyasi, sosyal ve ekonomik olarak bütün yönleriyle tek bir araştırmada incelenemeyecek kadar geniş ve karmaşıktır. Bu bakımdan araştırma belirli bir süre içerisinde ve sınırlı kaynaklarla yürütüldüğünden araştırma kapsamının sınırlandırılması hem araştırmanın yapılabilirliği hem

⁹ Göle, 2017: 29.

de niteliği açısından son derece önemlidir. Tüm bu nedenler dikkate alınarak tez zaman ve konu bakımından bazı sınırlandırmalara tabi tutulmuştur. Zaman bakımından Putin'in başbakan olarak atandığı 1999 ile 2020 arası dönem incelenmiştir. 1999 yılı Putin'in başbakan olarak atandığı, İkinci Rus-Çeçen Savaşı'nın ve bununla bağlantılı olarak İslâm'ın güvenlikleştirilme sürecinin başladığı yıldır. 2020 yılı ise dördüncü dönem başkanlık koltuğunda oturan Putin'in anayasada değişiklik önerisinin referandumda kabul edilmesi ve Putin'in 2036 yılına kadar koltuğunu korumasının önünün açıldığı yıldır. Konu bakımından yukarıda değinildiği gibi Rusya'nın İslâm politikası genel olarak güvenlikleştirme süreci çerçevesinde "geleneksel Rusya İslâmı" ve "geleneksel olmayan İslâm" ayrımı üzerinden uygulanan politika ve yapılan tartışmalar çerçevesinde ele alınmıştır. Moskova'nın Müslümanlara yönelik sosyal ya da ekonomi politikaları kapsam dışında bırakılmıştır. Ayrıca örnek aktörler olarak ele alınan Çeçenistan ve Tataristan modellerinde İslâm'ın hangi siyasi ve sosyal süreçlerde araçsallaştırıldığı üzerinde durulmuş, Başkurdistan ya da Dağıstan gibi Rusya Federasyonu'na bağlı "Müslüman cumhuriyetler" kapsam dışında bırakılmıştır.

Çeçenistan ve Tataristan'ın örnek olarak seçilmesinin en önemli nedeni, bunların Rusya'nın Müslüman cumhuriyetleri arasında birçok açıdan birbirlerinden farklı ve hatta zıt özelliklere sahip olmalarıdır. Çeçenistan ve Tataristan Rusya'da Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları Kuzey Kafkasya ve İdil-Ural bölgelerinde bulunmaktadır. Bu cumhuriyetlerin etnik kimlikleri de farklıdır. İdil-Ural bölgesinde bulunan Tataristan'daki Müslüman nüfus etnik olarak Türk kökenlidir. Kuzey Kafkasya'da bulunan Çeçenistan'da ise Müslüman nüfus Kafkasya dağlılarından olan ve *Nohçi/Nohço* olarak adlandırılan Çeçenlerden oluşmaktadır. Ayrıca Tatarlar Sünni İslâm'ın Hanefi mezhebine, Çeçenler ise Sünni İslâm'ın Şafi mezhebine bağlıdırlar. Dolayısıyla, etnik kimliğin yanında bu iki cumhuriyetin mezhepleri de farklıdır.

Tataristan'da siyasi iktidarın daha seküler anlayışı benimsediği ve İslâm ve Müslümanlar konusunda Moskova ile genel olarak uyum içerisinde hareket ettiği söylenebilir. Çeçenistan'da ise yönetim köktencilğe karşı Moskova ile iş birliği yapmakla birlikte gerek Moskova ile ilişkilerde gerekse iç politikada İslâm'ı belirgin şekilde öne çıkartmaktadır. Tez içerisinde de görüleceği gibi Çeçenistan'da İslâm anayasal olmasa da uygulamada devletin resmi dini olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu cumhuriyetlerin sekülerlik anlayışları da birbirlerinden oldukça farklıdır. Bunun yanı sıra gerek Kazan gerekse Grozny yönetimi görünürde Moskova'ya sadık olmakla birlikte, Tataristan, Hristiyanlığın ve İslâm'ın birlikte yaşadığı, sivil toplum kuruluşlarının etkin olduğu, Türk ve İslâm dünyasıyla ilişkilerin yüksek düzeyde seyrettiği ve "geleneksel Rusya İslâmı" (veya Euro İslâm/İlmli İslâm) projesine rol model olarak kabul edilirken, Çeçenistan'da tam tersi durum söz konusudur. Siyasal ve

toplumsal konularda İslâmi referanslara çok fazla atfın yapıldığı Çeçenistan çok daha içe kapalıdır ve nüfusunun neredeyse tamamı Müslüman'dır. Bu iki cumhuriyetin siyasi yönetim anlayışları da farklıdır. İslâm'ın öne çıkarılarak araçsallaştırıldığı sosyal ve politik nedenler de farklılık arz etmektedir. Tataristan, hukukun en azından Rusya ortalamasında işlediği bir cumhuriyet iken Çeçenistan'da iktidar kendine münhasır yetkilerle donatılmış tek adam rejimine dayanmaktadır. İki ülkenin ekonomik gelişmişlik düzeyleri de birbirlerinden oldukça farklıdır. Çeçenistan ekonomik olarak Rusya ortalamasının en zayıf ve federal bütçeden en çok destek alan cumhuriyetlerin başında gelirken Tataristan ekonomik olarak Rusya ortalamasının üzerinde ekonomik gelişmişliğe sahiptir. Son olarak sadece bu iki cumhuriyet 1990'larda Rusya Federasyonu'ndan ayrılmak için ciddi şekilde seferber olmuştur. Tataristan çok geniş siyasi ve ekonomik ayrıcalıklar alarak Rusya bünyesinde kalmayı kabul ederken Çeçenistan uzun ve yıkıcı savaşlar sonunda Rusya bünyesinde tutulmuştur. Dolayısıyla bu iki örneğin en önemli ortak özelliğinin günümüzde de tam olarak son bulmayan 1990'lardaki bağımsızlık talepleri olduğu söylenebilir.

Tezin Yapısı

Bu tez Giriş ve Sonuç dışında beş ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, tezin kuramsal çerçevesi oluşturulmuştur. Bu tez bir bütün olarak düşünülmüş, çalışmanın temel iddia ve varsayımlarının dayandığı teori ve kavramlar açıklanmıştır. Tezde kullanılan anahtar kavramlar tanımlanmış, hem bu kavramlar arasındaki ilişki hem de bu kavramların hangi boyutlarda, anlamda veya sınırlıklarda ele alınacağı belirtilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili literatür analizi yapılarak literatürdeki temel araştırma alanları, eksiklikler ve bu eksiklikler doğrultusunda incelenen konunun neden araştırılması gerektiği ortaya konmuştur.

İkinci bölüm, Rusya tarihinin iki dönemini ele almaktadır. Rusya'nın İslâm coğrafyasında yayıldığı, savaş, başkaldırı, baskı, din değiştirme ve asimilasyon kampanyalarının yürütüldüğü Çarlık ve İslâm'a karşı topyekûn mücadele edilip ateizm propagandasının yapıldığı Sovyet dönemi. Rusya'nın İslâm politikası tarihsel bağlamdan bağımsız olarak anlaşılamayacağından gerek Çarlık gerekse Sovyet döneminde Rusya'nın İslâm politikasının incelenmesi, tarihsel süreklilik, benzerlik ya da zıtlıkların bulunup bulunmadığını tespit etmek gerektiğinden bu dönemler ana hatlarıyla ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde Sovyet sonrası Rusya'nın İslâm politikası incelenmiştir. Bu doğrultuda 1990'lı yıllara değinildikten sonra ağırlıklı olarak Vladimir Putin döneminde devletin İslâm politikası ele alınmıştır. Ayrıca Rusya'nın İslâm politikasının belirlenmesinde son derece önemli olan ülkenin siyasi, idari, etnik ve dini yapısı da incelenmiştir. Bunun

ardından 1999'da İkinci Rus-Çeçen Savaşı'nın başlamasıyla İslâm'ın güvenlikleştirme sürecinin merkezine yerleştirilmesi ve bu doğrultuda yapay şekilde sınırları çizilen "geleneksel" ve "geleneksel olmayan" İslâm ayrımının temel bileşenleri tespit edilerek tanımı yapılmıştır. Bu ayrıma dayanılarak geliştirilen Rusya'nın İslâm politikası günümüzde de güncelliğini korumakta, İslâm'a ve Müslümanlara yönelik politikalar bu ayrım doğrultusunda şekillenmektedir.

Dördüncü bölüm Çeçenistan'da din-devlet ilişkilerini incelemektedir. Bu bağlamda, milliyetçilik, vatanseverlik ve İslâmcılığın yaklaşık on beş yıldır Çeçenistan'ı yöneten Kadırov'un kişi kültünün ideolojik boyutunu oluşturduğu iddia edilmiştir. Kadırov yönetimi için İslâm her şeyden önce rejimin siyasi meşruiyetini sağlama işlevi görmektedir. Bunun yanı sıra Kadırov yönetiminin köktencilikle mücadeledeki siyasi/askeri ve dini/ideolojik boyutları da ele alınarak, burada Çeçenistan'a özgü geleneksel İslâm'ın parametreleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca *Çeçenistan Müslümanları Dini İdaresi*'nin tüm bu süreçlerde dikey yönetim acarı olarak işlevi incelenmiş ve son olarak Moskova-Groznıy ilişkilerinde İslâm oynadığı rol tespit edilmiştir.

Beşinci bölüm din-devlet ilişkilerini Tataristan özelinden incelemektedir. Tatar kimliğinde İslâm'ın ve "öteki" olarak Rusların rolü üzerinde durulmuş, Tatar-Müslüman ve Rus-Ortodoks özdeşliğinin günümüz Tataristan'ının siyasi olduğu kadar dini ve toplumsal hayatını da etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca 1990'lardan itibaren Tatarların İslâm'da misyon arayışlarının ve bunun Tataristan'da din-devlet ilişkilerine nasıl yansıdığı üzerinde durulmuştur. Bölümde ayrıca *Tataristan Müslümanları Dini İdaresi*'nin dini meselelerle ilgilenen müftülükten çok Tatar ulusunun savunucusu olarak ön plana çıktığı üzerinde durulmuş ve son olarak Moskova-Kazan ilişkilerinde İslâm faktörü ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde Çeçenistan ve Tataristan örneklerinin incelenmesinden elde edilen bulgular karşılaştırılarak genel anlamda Rusya'nın İslâm politikasına ışık tutulmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE: DEVLET, DİN VE SİYASET

1.1. Din-Devlet İlişkileri

Tarihin en ilkel toplumlarında bile varlığı saptanan dinin sosyolojik açıdan tanımlanmasında üç temel unsur öne çıkmaktadır.¹⁰ İlk olarak, din bir kültür biçimidir. Bir başka ifade ile din, kültürün insanlar arasında ortak bir kimlik yaratan ve paylaşılan değerler, inançlar, normlar ve fikirlerden oluşan niteliklerini paylaşmaktadır. İkincisi, dinin âyinsel pratikler içeren davranışsal yönü bulunmaktadır. Tüm dinler, inananların katıldığı ve onları cemaatin üyeleri olarak tanımlayan özel faaliyetler içermektedir. Son ve belki de en önemlisi din, yaşamın, nihayetinde anlamlı olduğu hissi veren bir amaca sahip olma duygusu sağlamaktadır.¹¹ Dolayısıyla, tüm dinler en azından insan ırkının üzerinde bir güce ve güçleri bulunan bir inanç sistemine -doktrin- sahiptirler. Yine tüm dinler, bu güce veya güçlere yönelik olarak belirlenmiş bir dizi davranışa -âyin- sahip olmalıdırlar. Bu bakımdan birçok inanç ve davranış dizisi mevcutsa bile doktrinsiz ve âyinsiz olanların hiçbirine muhtemelen din denilemez.¹² Antropologlar dinin insan toplumlarında neden bu kadar önemli olduğuna dair çeşitli nedenler saptamışlardır: Din, insanlar için başka türlü kontrol edemeyecekleri belirsizlikle başa çıkmanın bir yoludur; insanların yaşamları için anlam bulmanın bir yoludur; din başka türlü açıklanamayan olguları açıklar (acı çekme, ölüm, günlük yaşamdaki gizemli olaylar); ve dine bağlı olanlar arasında toplumsal dayanışma oluşmasına yardımcı olur.¹³

"Din" ve "*religion*" kavramları birbirlerinin karşılığı olarak kullanılsalar da anlamları farklılık göstermektedir. Din, mutlak olarak kullanıldığında şeriat/yasa anlamına gelirken Latince *religion* kavramı şeriatı olmayan inanç yığını anlamına gelmektedir. Dinin kelime anlamı "hüküm"dür. Bu, hem kural (*rule*) hem yargı (*judgment*) anlamına gelmektedir. Din, hem bu dünyada insanlara yol gösteren şeriat/yasa denilen kurallar bütünü, hem de ahirette bu kurallara uyulup uyulmadığının hesabının sorulduğu ebedi kurtuluşa giden ilahî bir yolu ifade etmektedir.¹⁴ Tüm bu tanımların ötesinde siyaset bili açısından din, doğaüstü olayları içeren bir dizi cevap kullanarak gerçekliğin kökenlerini ve doğasını anlamaya çalışır. Din, ayrıca hem bireysel hem de grup olarak insan davranışlarını etkileyen sosyal bir olgu ve

¹⁰ İlkel toplumların dini inançlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Eliade, 2020: 15-50.

¹¹ Giddens, 2009: 677.

¹² Hammond ve Machacek, 2012: 145.

¹³ Lavenda ve Schultz, 2021: 96.

¹⁴ Gencer, 2017: 53.

kurumdur. Davranış üzerindeki bu etkileri, dini kimlik, dini kurumlar, dini meşruiyet, dini inançlar ve bu inançların hâkim dogmaya kodlanmasıyla kendini göstermektedir.¹⁵

Dinden çok daha sonra ortaya çıkan devlet, bir coğrafi bölgeyi kontrol eden, sınırları belli olan, kendini dış tehditlerden ordusuyla, iç karışıklıklardan da polis ile koruyan bağımsız bir siyasi varlık şeklinde tanımlanabilir.¹⁶ Devletin günümüzdeki anlamda var olabilmesi için, belirli sınırlara sahip toprak parçasına, bu toprak üzerinde yaşayan nüfusa, bu nüfusu yöneten siyasi iradeye ve başka devletlerle ilişki kurma kabiliyetine sahip olması gerektiği artık evrensel bir kural hâline gelmiştir.¹⁷ Devletin her şeyden önce yasal bir anlamı vardır. Devlet otoritesi, ülke yasalarını, diğer bir deyişle kendi sınırları içerisinde bulunan herkesin uyması gereken kuralları ilan etme ve dayatma, gerekirse kurallara uymak için güç kullanabilme kabiliyeti demektir. Hatta devlet bu anlamda baskı uygulama hakkını tek başına elinde bulundurmaktadır.¹⁸ Devlet tarafından ilan edilen ve korunan yasalar devletin uyruklarının görevlerini ve haklarını belirlemektedir. Haklar, kişisel, siyasal ya da sosyal olabilirler. Bireyi devletin bir uyruğu hâline getiren, bu gibi hakların ve yükümlülüklerin bileşimidir.¹⁹

Din ve devletin tanımlarına bakıldığında doğaları gereği ilişki içerisinde oldukları görülmektedir. Hayatın nasıl yaşanacağıyla ilgili görüşlere sahip olan tüm dinler gibi devletler de toplum hayatını düzenleme konusunda çeşitli adımlar atmaktadırlar. Ayrıca gerek dinin gerekse devletin tanımı bize bu olguların insan hayatının hemen hemen tüm alanlarında etkili olduklarını göstermektedir.²⁰ Bu da doğal olarak din ve devletin faaliyet alanları veya çıkarları söz konusu olduğunda çakışmasına, mücadelesine ve çoğunlukla iş birliğine/dayanışmasına neden olabilmektedir. Hatta örneğin Afrika yerlilerinin iktidar teorileri incelendiğinde, yerlilerin genellikle iktidarı özel bir güçle ilişkilendirdikleri görülmektedir. Bu teoriler, iktidarı, evrene hükmeden ve hayatı idame ettiren güçlerle iç içe geçmiş bir güç ve egemenlik erki olarak görmektedir; tanrıların vaaz ettiği dünya nizamı ile devletin kurucusu tarafından oluşturulan toplumsal düzeni bir arada düşünmektedirler. Ayinler, tanrılardan gelen düzenin bekasını sağlarken, siyasal eylem toplumsal düzeni idame ettirmektedir. Ayinler ve siyasal eylemler, bütün bir hayatın ve toplumsal varoluşun koşulu olarak takdim edilen bütüncül bir düzene uymayı dayatmaktadırlar. Kutsal olan ile siyasal olan arasındaki bu dayanışma;

¹⁵ Fox, 2018: 6.

¹⁶ Lavenda ve Schultz, 2021: 192.

¹⁷ Shaw, 2008: 198.

¹⁸ Devletin güç kullanma tekeline sahip olması fikri Max Weber'e atfedilmektedir. Weber'e göre "şiddet kullanmayı bilen sosyal kurumlar olmasaydı devlet kavramı ortadan kalkardı ve anarşi ortaya çıkardı". Weber, güç kullanımını devletin tek aracı olarak değil, devlete özgü araç olarak görmektedir. Yani devlet güç kullanma hakkının tek kaynağı olarak görülmektedir. Dolayısıyla Weber'e göre devlet, "belli bir bölgede fiziksel gücün meşru kullanım tekeli elinde bulunduran insan topluluğudur". Gerth ve Mills, 1946: 78.

¹⁹ Bauman, 2019: 199-201; Giddens, 2009: 989; Hammond ve Machacek, 2012: 145.

²⁰ Hammond ve Machacek, 2012: 146.

iktidarla zıtlaşan her girişimi küfür hâline getirmekte ve siyasal rejimlere göre farklı şekillere bürünmektedir.²¹ Dolayısıyla din ve devlet arasındaki ilişkinin tarihini binyıllar öncesine götürmek mümkündür. Bu bakımdan Avrupa, Rusya ve İslâm dünyasında bu konudaki tarihsel gelişme ve pratiklere kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Hristiyanlığın Avrupa devletleri tarafından resmi din olarak kabul edilmesiyle siyasi ve dini iktidar arasındaki ilişki başlıca tartışma konularından biri olagelmıştır. Kilise tüm siyasal iktidarların dinsel ve doğaüstü kaynaklara dayandığını iddia ederek siyasi iktidarlar üzerinde egemenlik kurmaya çalışmış ve genellikle başarılı olmuştur. Ortaçağ'da Papalık ile monarklar/krallar arasında dine dayanarak siyasi iktidarı elde etme yönünde mücadele yaşanmış, kilise siyasi iktidarlar üzerinde etkin olmuş ve etkinlik sağlayamadığı durumlarda iktidarı devirmeye yönelmiştir.²² Öte yandan imparatorlar da devrildikleri büyük ve belki kuşkulu otorite iddialarını kolayca terk etmemiştir. Zaman zaman Papa'ya karşı koymuş, otoritelerini sağlamlaştırdıklarında ve askeri güçleri el verdiğinde papaları değiştirmeye, piskoposları atamaya ya da kendilerine bağlamaya çalışmışlardır.²³ Bu iki otorite arasında yüzlerce yıl süren iktidar mücadelesi büyük oranda dinsel nitelik taşıyan Otuz Yıl Savaşları'nda (1618-1648) dünyevi otoritenin zaferiyle sonuçlanmış, Avrupa'da din savaşları ve din (kilise) çağı sona ermiştir. Barışı hazırlayan konferansın en önemli özelliklerinden biri de, daha önceki uluslararası toplantılar dini nitelikteyken, Westphalia'nın devlet, savaş ve iktidar sorunlarının tartışıldığı seküler bir konferans olmasıydı. Hatta Papalık temsilcisi dinlenmemiş ve anlaşma Papa'ya imzalatılmamıştır. Papa bu anlaşmaya karşı çıksa da, Kilise'nin gücü sınırlandırılmıştır.²⁴

Bu çatışma koşullarında gelişen Batı siyaset düşüncesinde din-devlet ilişkileriyle ilgili dinsel, araçsal, liberal ve eleştirel şeklinde sınıflandırılan belli başlı dört yaklaşım öne çıkmaktadır. Dinsel yaklaşım, dinin devlet/siyaset üzerindeki mutlak üstünlüğünü savunurken, araçsal yaklaşım tam tersini, yani dinin devlete/siyasete tabi kılınması gerektiğini öngörmektedir. Liberal yaklaşım, din ve devlet meselelerinin birbirinden tamamen ayrı olması gerektiğini savunmaktadır. Eleştirel yaklaşım ise dinin toplumdaki yerini temelden eleştiri konusu yapmaktadır. Bu yaklaşımı savunanların bir kısmı toplumsal ihtiyaçlara göre yeni bir din inşa edilmesi gerektiğini, bir kısmıysa dinin tamamen ortadan kalkacağı fikrini ileri sürmektedir.²⁵ Araçsal yaklaşımın öncüleri olan Machiavelli, Hobbes, Montesquieu ve Rousseau gibi düşünürler din olgusuyla ilgilenmek yerine onun devletin istikrarı ve siyasal

²¹ Balandier, 2021: 106.

²² Özek, (ty.): 34-39.

²³ Roberts, 2015: 183-186.

²⁴ Asch, 1997: 193; Sander, 2003: 100; Roberts, 2015: 348.

²⁵ Barbier, 1999.

iktidarın amaçlarına nasıl hizmet edebileceği üzerinde durmuşlardır.²⁶ Örneğin, Machiavelli'e göre din, toplumun ve devletin temeliydi ve yokluğu devletin çöküşüne neden olabilirdi. Bu nedenle din, devletin ihtiyaçlarına cevap vermeliydi. Bu durumda kilise de milli bir kilise olmalı, milli politikanın ve milli çıkarların amaçlarına uymalı ve hizmet etmeliydi.²⁷ Benzer şekilde Hobbes da dinin ve kilisenin siyasi iktidarı elinde bulunduran hükümdara tâbi olması gerektiğini savunuyordu. Hobbes'a göre, ne dinin ne de devletin dünyevi yönetimden başka bir yönetimi vardı. Bu yönetici bir tane olmak zorundaydı, yoksa kilise ile devlet arasında, ruhaniler ve dünyeviler arasında ve dahası Hristiyan'ın kendi içinde nifak ve savaş kaçınılmazdı.²⁸ Dolayısıyla, hükümdar halkının en üstün dinsel yöneticisi olduğundan kilise ya da din adamları onun memurlarıydı ve ancak onun otoritesi altında görevlerini icra edebiliyorlardı.²⁹

Buna karşın İslâm tarihinde Hristiyanlıkta olduğu gibi ruhani-dünyevi ya da kilise-devlet ayrımı olmamıştır. Mekân ve ibadet yeri olarak kilisenin İslâm'daki karşılığı cami olsa da kurum ve iktidar olarak kilisenin ya da ruhban sınıfının İslâm'da bir karşılığı bulunmamaktadır.³⁰ Klasik İslâm tarihinde papa ile imparator arasındaki çatışmaya benzer bir çatışma görmek de mümkün değildir; çünkü İslâm devletinin ve toplumunun başı olan halife siyasi ve -ruhani olmasa da- dini otoriteyi kendisinde birleştirmiştir. İslâm'ın yönetim kurumu her iki işlevi de bünyesinde barındırdığından kilise ve devlet arasındaki çatışma, iş birliği, ayrılma ya da birleşme gibi meseleler de İslâm'da söz konusu değildir.³¹ Her ne kadar 9. yüzyılın başlarında halifenin dini otoritesinin vurgulanmasına hizmet edecek olan Kur'an'ın ilahî varlığın bir parçası olmadığı görüşü benimse de ulemâdan bazı âlimler buna karşı çıkmıştır.³² Halife ile ulema arasındaki bu mücadeleyi ulema kazanmış ve 9. yüzyılın ortalarında halife Kur'an'ın mahlûk olmadığı inancını kabul ederek halifenin dini inançların esas kaynağı olma iddiasından da vazgeçmiştir. Halife ümmetin başı ve Müslümanların birliğinin sembolü olarak kalsa da bundan sonra âlim ve mutasavvıflar dini inançları

²⁶ Barbier, 1999: 103-104.

²⁷ Vergin, 2000: 100-101; Barbier, 1999: 107-114.

²⁸ Hobbes, 2012: 345.

²⁹ Ağaoğulları ve Köker, 2004: 253.

³⁰ Bunun kısmen istisnası Şii İslâm'dadır. 16. yüzyılda Şii İslâm anlayışının resmen tanınmış olması nedeniyle İran'da dinin profesyonelleşmesi farklı bir yol izlemeye başlamıştır. Şii dini metinlerdeki adları ile müçtehitler en azından sosyolojik anlamda bir ruhban zümresi hâline gelmeye başlamıştır. Bu yeni gelişme 19. yüzyılda daha da kesinlik kazanmış, ilk kez ayetullahlık denen ve Hristiyan toplumlardaki piskoposluğun karşılığı sayılabilecek bir kurum ortaya çıkmıştır. Lewis, 2011: 52.

³¹ Lewis, 1993: 4; Gellner, 1984: 1.

³² Halku'l-Kur'an meselesi, yani Kur'an'ın Müslümanlar arasında itikadî bir problem olarak tartışılması 8. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır. Buradaki temel tartışma konusu Kur'an'ın Allah'ın kelamı, yani ezeli mi olduğu, yoksa mahlûk, yani sonradan mı yaratılmış olduğudur. Bu bakımdan Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylemekle onun bir insan sözü olduğunu iddia etmek arasında hiçbir fark bulunmamakta, dolayısıyla bunun da küfürle eşdeğer olduğu kabul edilmektedir. Yavuz, 1997: 371-375.

tanımlarken halife sadece İslâm'ın idari ve icraî yönünü temsil edecekti.³³ İktidar, şeriatı³⁴ ve böylelikle faziletli ve uygar hayatın dokusunu muhafaza etmek için kullanılırsa meşru otorite hâline gelebilirdi. Hükümdar adalet mahkemelerini desteklemeli, ulemaya saygılı olmalı ve onlara danışarak hükmetmeliydi. Hükümdar, şeriatın sınırları içinde, toplumun refahı ve devletin güvenliğiyle ilgili konularda düzenleme yaparak, kararlar alarak ve adalet dağıtarak devlet işlerini yürütebilirdi. Ulema ise hükümdara her hafta Cuma namazında hükümdar adına okunan hutbede ifadesini bulan sürekli bir onay vermeliydi.³⁵ Dolayısıyla din-devlet ilişkileriyle ilgili ilk Sasani hükümdarı Erdeşir'e ait "Din ve krallık iki kardeştir ve ikisi de birbirinden vazgeçemez. Din krallığın temelidir ve krallık dini korur. Temelden yoksun olan şey yok olmalı ve koruyucusu olmayan her şey yok olur" şeklindeki görüşü İslâm siyaset teorisinin temel ilkelerinden biri hâline gelmiştir.³⁶ Halife şeriatı uygulamak durumunda olduğundan dünyevi egemenlikten ayrılamaz.³⁷ Yürütme erkinin sahibi halife ümmetin birliğini simgelediği için tek olması gerekir ve İslâm dinini egemen kılmak ve bu dinin kurallarına göre devleti yönetmekle mükelleftir. Bu açıdan hilafet, peygambere vekâleten ve niyabeten din ve dünya işlerinin bütünlüğüne başkanlık etmek anlamına gelir. Halifeye itaat, Allah'a ve resulüne itaat ettiği sürece söz konusudur. Dinsel niteliği ve kudreti ya da yorum yetkisi bulunmayan halifenin görevi uygulama ve yönetmekle sınırlıdır.³⁸

Rusya'da ise ne Batı'daki gibi ruhani ve dünyevi otorite arasında iktidar mücadelesi yaşanmış ne de İslâm'daki gibi siyasi ve dini otoriteyi birleştiren halifelik benzeri makam bulunmuştur. Rusların Hristiyanlığı Katolik Roma'dan değil, Ortodoks Bizans'tan alması Rusya'da din-devlet ilişkilerinin de Bizans'la benzerlik göstermesine neden olmuştur.³⁹ Rusya, kendisini bir teokrasi, kilise ve devletin birleştiği gerçek bir Hristiyan diyarı olarak Bizans geleneğinin ruhunda görmüştür. Çarın Tanrı benzeri konumu da bu geleneğin mirasıydı.⁴⁰

³³ Lapidus, 2013a: 188-189.

³⁴ Şeriat, yani ilahî hukuk anlayışı İslâm'da merkezi öneme sahiptir ve asırlar boyunca Müslümanların söylem ve kurumlarında temel öğe olmuştur. Şeriat hukukunun, İslâm'ın kutsal kaynakları olarak kabul edilen Kur'an ve Hz. Muhammed'in sözleri ve eylemleriyle ilgili güvenilir rivayetlerle doğrulanan hadislerden çıkarılarak oluşturulduğuna inanılır. Uygulamada bu hukuk İslâm tarihi boyunca ulema olarak adlandırılan âlimler ve ilahiyatçılar tarafından geliştirilmiştir. Oluşturdukları külliyat, bu hukukun kurallarını ve metodolojisini tanımlayan fıkıh yani hukuk ilmidir. Zubaida, 2003: 1.

³⁵ Hourani, 2013: 178-181.

³⁶ Lambton, 2006: 45.

³⁷ Gibb, 1947: 114.

³⁸ Özek, (ty.): 239-240.

³⁹ Bizans'ta imparatorun kilise üzerindeki etkisi karmaşık olmakla birlikte, imparator dünyevi alanda sınırsız bir otokrattı. Tanrı'nın yeryüzündeki krallığında, Tanrı'nın temsilcisi olarak imparatorluğun yönetiminden, adaletin sağlanmasından ve barışın korunmasından sorumluydu. Hukukun kaynağı olan imparatorun kurduğu düzen ve adaletin yasaları Hristiyan ilkelere dayanmalıydı. Kilisenin koruyucusu imparator, kilise ile el ele çalışmalıydı fakat ayrılıklar ortaya çıktığı zaman -ki özellikle yeni patrik atamaları veya mevcut patriğin görevden alınması gibi durumlarda sık sık yaşanırdı- emperyal yönetim neredeyse her zaman galip gelmişti. Geanakoplos, 1965: 381-403.

⁴⁰ Figes, 2018: 283.

Ruslar Hristiyanlığı resmi olarak benimsediği 10. yüzyılda Bizans'ın başkenti İstanbul (Konstantinopolis) dünyanın kültür başkentlerinden biriydi. Hristiyanlığın Bizans üzerinden kabulü, başlangıçta onu Batı'dan ayırmaktan ziyade Hristiyan dünyasıyla birleşmesine sebep olmuştu. Bizans medeniyetini meydana getiren öğeler Rusya'ya Kilise aracılığıyla girmiş fakat 11. yüzyılda Katolik Batı Roma ve Ortodoks Doğu Roma (Bizans) kiliseleri arasındaki bölünme⁴¹ Rusya'nın da Batı'dan kopmasına neden olmuştur.⁴²

15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren -özellikle Osmanlı Devletinin İstanbul'u fethinden sonra- Moskova'nın Roma ve Bizans'ın halefi olarak eşsiz bir dini ve siyasi misyonu olduğu fikri kilisenin öncülüğünde gelişmeye başlamıştır. Üçüncü Roma Teorisi, Moskova knezlerinin otokratik konumunu "Tanrı'nın yeryüzündeki vekili" olarak meşrulaştırmış ve böylece Batı'daki "ilahî yönetim hakkı" kavramının da ötesine geçmiştir.⁴³ Çarları destekleyen kilise zamanla devletin bir kurumu hâline gelmeye başlamıştır. I. Petro döneminde (1682-1725) kilisenin sahip olduğu ekonomik ayrıcalıklar kaldırılarak yargı yetkisi de (dini konuların yanı sıra medeni hukukun birçok alanını kapsayan) elinden alınmıştır. Kutsal Yönetim Sinodu'nu⁴⁴ kurarak kiliseyi tamamen devlete bağlı bir kurum hâline getiren I. Petro, bir yıl sonra tüm din adamlarının imparator ve onun haleflerinin sadık ve itaatkâr kölesi olacaklarına dair yemin etmelerini isteyen kanun çıkarmıştır.⁴⁵

Bizans'tan daha çok, dönemin Batılı mutlakiyetçi devlet anlayışının kilise üzerindeki kontrolüne benzeyen bu yönetim şekli Barbier'in sınıflandırmasındaki araçsal yaklaşımla uyumaktadır. Özellikle I. Petro döneminden itibaren din/kilise devletin/siyasi iktidarın emrinde olmuştur. Hatta topyekûn dinsizleştirme politikalarının izlendiği Sovyetler Birliği

⁴¹ Doğu/Bizans ve Batı/Roma Kiliseleri arasında uzun süredir hem dini hem de siyasi anlaşmazlık yaşıyordu. Batı Kilisesi Komünyon kutlamasında mayasız ekmek kullanırken Doğu kullanmıyordu. Doğu Kilisesi aynı zamanda Batı Kilisesi'nin Kutsal Ruh'un hem Baba hem de Oğul'dan kaynaklandığı görüşünü de reddediyordu. Bu konular Hristiyan teoloji açısından son derece önemliydi. Mayasız ekmek kullanmanın Musevi uygulamasına çok yakın olduğunu savunan Doğu patriğine göre Batı Kilisesi'nin Eski Ahit yasalarından Yeni Ahit'e geçişi tam olarak kabul etmediği anlamına geliyordu. Doğu Kilisesi aynı zamanda Kutsal Ruh'un "Baba'dan ve Oğul'dan" geçtiğinden söz etmenin Tanrı Baba ile Oğul İsa'nın, Üçlemenin birliğini bir anlamda ihlal eder şekilde ayrı varlıklar olduğunu akla getirdiğine inanıyordu. Tüm bunların ötesinde taraflar arasındaki asıl kavga yetke kavgasıydı. Yani hangi inanışların Hristiyan geleneğe uygun, hangilerinin buna uygun olmadığı konusunda son sözü söyleme yetkisinin patrikte mi yoksa papada mı olduğu kavgasıydı. 1054 yılında anlaşmazlıkları çözmek için görüşen tarafların birbirlerini aforoz etmesiyle zaten ilahiyat, dil ve siyaseten ayrı olan iki Kilise resmi beyanla ayrılmış oldular. Bu tarih, Hristiyan kilisesinin bir daha hiç birleşmeyecek olan iki ayrı parçaya ayrıldığı büyük bölünme yılı olarak bilinmektedir. Bauer, 2018: 646-647.

⁴² Vernadsky, 2011: 31.

⁴³ Duncan, 2000: 12-13.

⁴⁴ Patriklik idaresindeki kilise devletten bağımsız iken bir ruhban kurulundan oluşan Kutsal Sinod'un kurulmasıyla patriklik ortadan kaldırıldı. Kutsal Sinod üyelerinin göreve gelmeden önce hanedana/hükümdara sadık kalacakları ve devlet çıkarları doğrultusunda hareket edecekleri konusunda yemin etmeleri gerekiyordu. Petro daha da ileri giderek Sinod'u denetlemek üzere *Ober-prokurorluk* (başsavcılık) adı altında yeni bir kurum oluşturdu. Sinod'un başına getirilen *Ober-prokurorun* görevi Sinod'un tüm faaliyetlerini kontrol altında tutmak ve devletle kilise arasında aracılık yapmaktır. Bu kurum çarlığın sonlarına kadar devam etmiştir. Dualı, 2014: 51-52.

⁴⁵ Fedorov, 2003: 150-152.

döneminde bile ihtiyaç duyulduğunda din/kilise iktidarın hizmetine girmiştir. Tezin ileriki bölümlerinde görüleceği üzere günümüz Rusya'sında da durum farklı değildir. Putin yönetimi için gerek *Rus Ortodoks Kilisesi* gerekse Müslüman dini kuruluşlar (müftülükler) belirli siyasi amaçlar doğrultusunda kullanılabilecek araçlardan öte anlam ifade etmemektedir. Hem kilise hem de Müslüman dini kuruluşların devletle olan ilişkisinin karşılıklı çıkara dayalı iş birliği olduğunu da belirtmek gerek. Dini kuruluşlar siyasi iktidarın isteklerini yerine getirirken kendileri de birtakım dini, ekonomik ve siyasi ayrıcalıklar elde etmektedirler. Dolayısıyla Putin'in cami açılışında dini liderlerden destek istemesinin tarihsel olduğu kadar sosyopolitik nedenleri de bulunmaktadır ki, tezin amaçlarından biri de bu nedenleri tespit etmektir.

1.2. Sekülerleşme Süreci ve Dinin Geri Dönüşü

Sekülerleşmenin kökenleri her ne kadar Rönesans⁴⁶ ve Reform Hareketi'ne⁴⁷ kadar geri götürülse de Batı Avrupa'da dünyevi iktidarın dini iktidara karşı zaferini ilan ettiği Westphalia Barışı'ndan sonra modernleşmeyle paralel şekilde gelişmiştir. Latince *saeculum* kökünden gelen *secular* kelimesi, "nesil, çağ ya da çağın ruhu" anlamına gelmektedir. İlk başlarda Westphalia yapılan barış müzakereleri sırasında kilise kontrolünden sivil kontrole aktarılan toprak ve mülkleri belirtmek için kullanılan bu kelime günümüzdeki anlamına en yakın kullanımıdır. 18. yüzyılda tüm kilise mülklerinin prensip olarak devlet kontrolüne geçmesi gerektiği şeklinde fikirler ortaya atılmış, Fransız Devrimi'nden (1789) sonra bu prensip hayatın her alanına yayılmaya çalışılmıştır. 19. yüzyılda ise kavram eskiye nazaran çok daha militan biçimde hayatı doğüstü güçlerden bağımsız yorumlama ve örgütlenme şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁸ Sekülerleşme süreciyle kilisenin mülkleri devlet kontrolüne geçmiş, eğitim kilisenin elinden alınmış⁴⁹, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından

⁴⁶ Rönesans'ın en önemli niteliği "zihin bağımsızlığı" olarak tanımlanan ideali, bütün sanat ve düşünce dallarında uzmanlaşarak bilginin, zevklerin ve inançların oluşturulmasında hiçbir dış otoriteye bağlı olmaya gereksinim duymayan "tam insan"dı. Daha uzun vadede Reformlar ve Bilimsel Devrim yoluyla Aydınlanma Çağına ulaşan evrimin ilk aşamasıydı. Rönesans, aynı zamanda dini reformlarla sonuçlanan, daha önceleri tüm otoritenin kaynağı olan ortaçağ kilisesinin saygınlığını yitirme hareketinin de parçasıydı. Bu süreçte Hristiyanlıktan vazgeçilmese de kilisenin gücü yavaş yavaş dini çerçeveye indirgendi ve dinin etkisi gittikçe daha çok kişisel vicdan sorunu olmakla sınırlandırıldı. Davies, 2006: 511-513.

⁴⁷ Reform hareketleri kısaca ruhani hiyerarşi ve rahiplik kurumu yardımıyla sömürü düzeni kuran kiliseye karşı oluşan belirgin hoşnutsuzluğun bir ifadesi olarak tanımlanabilir. Zaman içinde, farklı dinlere uyum sağlamış ve dünyevileşme sürecinin bir parçası olmuştur. Bunun sebebi, büyük ölçüde papalık otoritesinin devlet adamları tarafından tehdit edilmesi ve özellikle Almanya'da 16. yüzyılın başlarında İtalya karşıtı duyguların doruk noktasına varmış olmasıdır. Reform hareketi üç önemli faktörün doğru orantıyla bir araya gelmesiyle gerçekleşmiştir. İlk olarak toplumun papalığa karşı nefreti 15. yüzyılın sonlarında doruk noktasına ulaştı. İkincisi, matbaanın keşfi, bir taraftan hayati önem taşıyan bir iletişim sağlarken diğer taraftan da Rönesans'ın güçlü eleştiri silahıyla kiliseleri vuruyordu. Üçüncüsü, kilise kurumunun evrensel düzeydeki siyasal otoritesi gittikçe güçlenen milliyetçilik akımları ve ulusal devletlerin karşısında direnci zayıflıyordu. Lee, 2015: 20-21.

⁴⁸ Shiner, 1967: 208.

⁴⁹ Sekülerleşme sürecindeki önemli gelişmelerden biri ve belki de en önemlisi eğitimin kilisenin elinden alınmasıydı. Vatikan buna karşı Avrupa'nın çeşitli yerlerinde Katolik üniversiteler ve enstitüler kursa da durum

itibaren bilim, seküler ilerleme ideolojisinin merkezine oturmuştur. Bilim ve teknolojiye ilerlemeler, kimilerini Tanrı'dan bağımsız olduklarını bildirmeye yönelten yeni bir özerklik ve bağımsızlık ruhu yaratmış, Tanrı'ya aleni inançsızlık görece kolay hâle gelmiştir. Tanrı sadece azledilmemiş aynı zamanda yoğun bir saldırıya da maruz kalmıştır.⁵⁰ Sekülerleşme yanlıları bu sürecin sonunda dinin ortadan kalkacağını bile iddia etmişlerdir. Örneğin, 18. yüzyılın başında Thomas Woolston modernitenin dine galip geleceğini ve 1900'lerde Hristiyanlığın tamamen yok olacağını iddia etmiştir. Ondan yaklaşık yarım asır sonra Woolston'un din konusunda kötümser olduğunu düşünen Büyük Fredrick, Voltaire'e yazdığı mektupta dinin zaten kendiliğinden çöktüğünü ve bu çöküşün çok daha yakın zamanda tamamlanacağını iddia ederken Voltaire elli yıl içinde dinin sonunun geleceğini öne sürmüştür.⁵¹ Daha da ileri giden Nietzsche "Tanrı'nın ölümünü" ilan etmiştir. Tanrı ölmüş, hatta çürümüştü.⁵² Sonraki süreçte dinin ortadan kalkacağı kesin tarih konusunda temkinli yaklaşılsa da birçok düşünür bunun çok yakında gerçekleşeceğinden emindi. Dönemin içinde bulunduğu hâli 1878'de Max Müller şu şekilde ifade ediyordu: "Her gün, her hafta, her ay, her çeyrek yıl, en çok okunan dergiler dinin devrinin artık geçtiğini, inancın bir halüsinasyon ya da çocukluk hastalığı olduğunu, tanrıların sonunda bulunarak tahrip edildiklerini söylerken birbirleriyle yarışıyor gibidirler".⁵³

Dini sadece devlet ya da siyasi hayattan değil hayatın hemen her alanından dışlayan Avrupa'daki bu sekülerleşme süreci dünyanın geri kalanında farklı tarihsel seyir izlemiş, sekülerleşme kavramına da farklı anlamlar yüklenmiştir. Sekülerleşme, bir teori olarak herkesin kabul edeceği ortak bir tanıma sahip olmasa da bir konuda sürekliliği devam etmektedir: seküler her zaman açık bir şekilde dini olanın karşısı anlamını taşımıştır.⁵⁴ Örneğin, Shiner, kullanımda olan ve hepsi de dinle bağlantılı altı tür sekülerleşme kavramı tespit etmiştir: dinin çöküşü (doruk noktası dinsiz bir toplum olacaktır), dünyevileşme (dikkatini doğaüstünden çevirerek bu dünya ile daha fazla ilgilenen toplum), toplumun dinle bağlarının kopması (dinin tamamen içe dönük, özel yaşamda mevcudiyeti), dini inanç ve kurumların yer değiştirmesi, dünyanın kutsaldan uzaklaşması (doğaüstü olgunun hiçbir rol oynamadığı tamamen rasyonel toplum) ve kutsal bir toplumdan seküler bir topluma doğru evrilme süreci.⁵⁵ Stark ise, sekülerleşmeyle ilgili beş önemli noktaya dikkat çekmiştir. İlk

okulların sekülerleşmesinin önüne geçememiştir. Örneğin, Fransa eğitim bakanı teolojiye ve metafiziğe dayalı eğitim döneminin geride kaldığına ve yeni düzenin temelinde pozitif bilimlerin yer alması gerektiğine inanıyordu ve amacının "Tanrısız ve kralsız bir toplum inşa etmek" olduğunu söyleyerek yüz bin kadar din öğretmenini görevden almıştı. Watson, 2017: 1010

⁵⁰ Hobsbawm, 2012: 294-298; Armstrong, 2019: 492.

⁵¹ Stark, 1999: 249.

⁵² Nietzsche, 2003: 130.

⁵³ Stark, 1999: 250.

⁵⁴ Swatos ve Christiano, 1999: 213.

⁵⁵ Shiner, 1967: 209-218.

olarak, modernleşmenin tüm dünyada Tanrıları emekliliğe götüren temel lokomotif olduğuna dair evrensel inançtır. Yani kentleşme, sanayileşme ve rasyonalizasyon arttıkça dindarlığın azalacağını öngören sekülerleşme doktrini modernleşme teorilerinin çatısına sığınmıştır. İkincisi, sekülerleşme öngörülleri sadece kurumsal ayrışmaları, yani kilise ile devletin ayrılacağını değil aynı zamanda bireysel dindarlık ve inançla da ilgiliydi. Yani dinin insan hayatından tamamen çıkacağı öngörülmekteydi. Üçüncüsü, modernleşmenin tüm boyutları arasında din için en çok bilimin öldürücü olacağı görüşüydü. Dördüncüsü, sekülerleşme sürükleyici bir süreçti ve bir kere gerçekleşmesi durumunda giderek bağışıklık kazanan ve geri dönüşü olmayan bir olgu olarak görülmekteydi. Son olarak, sekülerleşme tartışmaları genellikle Hristiyanlık üzerinden yapılırsa da tezin önde gelen savunucuları bunu küresel bir olguymuş gibi değerlendirdiler.⁵⁶ Bunun yanı sıra Casanova, sekülerleşme teorisinin özü ve merkezi tezini, toplumsal modernleşme sürecini seküler alanların -başta devlet, ekonomi ve bilim- dini alandan işlevsel olarak farklılaşma ve özgürleşmesi ve de dinin yeni kurulan dini alan içinde farklılaşma ve ihtisaslaşma (*specialization*) süreci olarak kavramsallaştırdığını ileri sürmektedir. Farklılaşma olarak adlandırılabilir bu merkezi teze, genellikle sekülerleşme sürecinin sonucu olarak dine ne olacağını açıklayacağı iddia edilen iki alt-tez daha eklenmiştir. Dinin gerileyişi olarak tanımlanan ilk alt-teze göre sekülerleşme sürecinin ilerlemesiyle din giderek gerileyerek küçülecek ve hatta bazı aşırı versiyonlarda din ortadan kaybolacaktır. Dinin özelleşmesi-hususileşmesi (*privatization*) olarak tanımlanan diğer alt-teze göreyse sekülerleşme süreciyle modern dünyada din özelleşecek, bazılarını göreyse marjinalleştirecektir.⁵⁷

Sekülerleşmeyle ilgili yukarıdaki tanım ve varsayımlardan da anlaşılacağı üzere 20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde sekülerleşme genel olarak artık geriye döndürülemez bir eğilim olarak görülüyordu. Dini inanç dünya olaylarında bir daha önemli rol oynamayacaktı. Fakat 1970'lerin sonlarında kökten(din)ciler bu duruma karşı çıkmaya ve dini eski merkezi konumuna geri döndürmeye yöneldiler. Armstrong'un ifadesiyle "din, hiçbir hükûmetin rahatlıkla göz ardı edemeyeceği bir güç hâline gelmeye başladı".⁵⁸ Farklı nedenleri olsa da Nietzsche'nin "Tanrı'nın ölümünü" ilan ettiği tarihten yaklaşık yüzyıl sonra Tanrı siyaset sahnesine geri dönüyordu. Dünyanın dört bir yanında öne çıkan dini hareketler dinin modern dünyadan hiçbir şekilde yok olmadığını göstermekteydi. Sekülerleşme doktrini akademik tartışma ve pratik anlaşmazlıklara neden olmakla birlikte üzerinde anlaşılan bir şey vardı ki, o da Asad'ın ifade ettiği gibi "dini olandan seküler olana doğru ilerlemenin basit anlatısının artık

⁵⁶ Stark, 1999: 251-253.

⁵⁷ Casanova, 1994: 19-20.

⁵⁸ Armstrong, 2017: 8.

kabul edilemeyeceğiydi".⁵⁹ Berger, dünya genelinde dinin yükselişinin iki temel nedeni olabileceğini ileri sürmektedir. İlk olarak, insanlığın tarih boyunca yaşayarak edindiği değerlerin modernite tarafından altının oyulmasıdır. Pek çok kişi için bu rahatsız edici bir durumdur ve bu rahatsızlığı hafifleten yeni dini hareketler insanları cezbetmektedirler. İkincisi, elit kültürde yer edinen seküler dünya görüşünü benimsemese de bunun etkisini hisseden çok sayıda insan mevcuttur. Dolayısıyla sert sekülerizm karşıtı eğilime sahip dini hareketler bazen dini motivasyonları güçlü olmayan insanlardan da rağbet görebilmektedir.⁶⁰ Thomas ise dinin küresel olarak canlanmasının modernitenin daha büyük krizinin bir parçası olduğunu ileri sürmekte ve farklı versiyonlar üzerinde durmaktadır. Thomas'a göre dünyayı akıl, bilim, teknoloji ve bürokratik rasyonalite yoluyla algılama ve kontrol etmeye indirgeyen ve dini, manevi veya kutsal mülahazaları dışarıda bırakan "modernite"ye yönelik daha derin ve daha yaygın bir hayal kırıklığını yaratmaktadır. Bunun yanı sıra, dinin küresel olarak yeniden canlanması, Üçüncü Dünya'da modernleşen seküler devletin demokrasi ve kalkınma üretmedeki başarısızlığının sonucu olarak da görülebilir. Sömürgecilik sonrası seküler devlet projelerinden duyulan memnuniyetsizlik ve dini ve seküler milliyetçilik arasındaki çatışma 1990'larda Üçüncü Dünya'daki en önemli gelişmelerdendi. Son olarak, dinin küresel düzeyde yeniden canlanması, Üçüncü Dünya'daki özgürlük ve gelişme arayışının bir parçasıdır ve gelişmekte olan ülkelerdeki dinin canlanması, "Batı'ya karşı isyanın" bir parçası olarak görülebilir.⁶¹ Öte yandan birbirleriyle alakasız görünse de neredeyse aynı anda ortaya çıkan özellikle dört gelişme, dinin modern dünyadaki yeri ve rolünü yeniden değerlendirmeyi zorunlu kılacak bir tür küresel kamusal kazanmasını sağlamıştır. Casanova bu gelişmeleri; İran'daki İslâm Devrimi, Polonya'daki Dayanışma Hareketinin yükselişi, Latin Amerika'daki Sandinist Devrimi ve diğer siyasi çatışmalardaki Katolikliğin rolü ve Amerikan siyasetinde bir güç odağı olarak Protestan köktencilüğün kamusal olarak yeniden ortaya çıkışı şeklinde sıralamaktadır.⁶² Dünya genelinde farklı tarihsel seyirler izleyen sekülerleşmenin farklı siyasal ve dinsel kökenleri olsa da bunların Batı modernliği ve sömürgeciliğinin hegemonik dayatmalarıyla yakından bağlantılı olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla sekülerliğin bir modernite olgusu olmasından ve modernleşme ile genel anlamda özdeşleştirilmesinden dolayı moderniteye karşı ortaya çıkan tepkilerin birçoğuna sekülerleşme de maruz kalmaktadır. Dinsel hareketlerin, muhafazakâr değerlerin, farklı köktenciliklerin ve özellikle de İslâmcı hareketlerin canlanması, dini kamusal hayattan ve modern benlik tanımlarından dışlayan

⁵⁹ Asad, 2003: 1.

⁶⁰ Berger, 1996-97: 8-9.

⁶¹ Thomas, 2003: 22.

⁶² Casanova, 1994: 3.

otoriter sekülerizm tarzlarına meydan okumaktadır. Sekülerizm ile dinsel, gerek ulusal oluşumlar içinde gerekse kültürler ve medeniyetler arasında yeni çatışmalara girmektedir.⁶³

Dinin ortadan kalkmayıp tam aksine sosyopolitik hayata geri dönüşü ister istemez hem sekülerlik kavramının hem de din-devlet-siyaset ilişkilerinin yeniden tanımlanmasını da zorunlu kılmaktadır. Bir devletin anayasasında resmi dininin belirlenmesi ya da seküler yapıya sahip olduğunun yazılması onun tam anlamıyla seküler olup olmadığını tespit için yeterli değildir. Sekülerleşme kavramı gibi "resmi din" de her devlet için farklı anlam ifade etmektedir. Örneğin, hem Birleşik Krallığın hem de Suudi Arabistan'ın "resmi dini" mevcuttur. Fakat bu iki devletin iç politikasında dinin etkisinin aynı olduğunu çok az kişi iddia edebilir. Bu bakımdan ister anayasal olarak din devletten ayrı olsun isterse de devletin resmi dini belirlenmiş olsun, birçok devletin iç politikasında din değişik derecelerde rol oynamakta, siyaseti etkilemekte ve aynı şekilde siyasetten de etkilenmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla din ve siyaset arasındaki ilişki sekülerleşme ya da modernleşme teorisinin önermelerinden çok daha karmaşıktır. Din ile devlet arasındaki ilişkinin doğru şekilde anlaşılması için farklı ideolojik temellere dayalı modern devletlerin ayrı ayrı olarak incelenmesi ve herhangi bir ideolojik modelle sınırlandırmadan modern devletin zorunlu olarak seküler olmadığını kabul etmek gerekmektedir. Halkın dinine ve siyasi elitin ideolojik karakterine bağlı olarak modern devlet dine öncelik verebilir, seküler olabilir ya da bu ikisi arasında herhangi bir noktada olabilir.⁶⁵

Rusya örneğinden yola çıkacak olursak, dinin; toplumsal yapının, siyaset anlayışının, kimlik ve vatandaşlık politikalarının değişmesiyle kamusal yaşamda kendine farklı bir yer edindiği söylenebilir. Sovyetler'in onlarca yıl boyunca sekülerleşmenin ötesinde amansız şekilde uyguladığı dinsizleştirme politikalarına rağmen rejim zayıflamaya başlayınca din hızlı bir şekilde toplum hayatına geri dönmüştür. Din, dini inanç, dini semboller, dini kuruluşlar, dini kimlik gibi olguların insanların yaşamındaki görünürlüğü artmış, sosyal ve siyasal yaşamda önemli oranda etkinlik kazanmıştır. Din toplumsal hayata girmekle kalmamış, siyasal hayatta da önemli işlevler üstlenmeye başlamıştır. Devletin kendi rızasıyla tarihinde ilk defa İslâm'ı bir din olarak resmen tanıması ve Rusya'nın geleneksel dinleri arasında kabul etmesi Müslüman dini kuruluşların yasal zeminde devlet ile iş birliğini güçlendirirken İslâm'ın da kamusal alanda kendini daha güçlü şekilde ifade etmesine olanak sağlamıştır. Din ve dini kuruluşlar eğitim ve sosyal hizmet gibi alanlar başta olmak üzere kamusal alanda varlığını farklı biçimlerde sürdürmektedirler. Burada üzerine durulması gereken bir başka

⁶³ Göle, 2017: 11-12; Berger, 2002: 78.

⁶⁴ Sandal and Fox, 2013: 17.

⁶⁵ Carroll, 1984: 362-363.

nokta da Sovyet döneminde yıllarca dine karşı mücadele eden devlet/bürokrasi, deyim yerindeyse bu konuda uzmanlaşmıştı. Sovyet sonrasında dine karşı mücadele sonlandırılınca nasıl bir din politikası izlenmesi gerektiği ya da devletin din ile ilişkisinin nasıl olması gerektiği soru yanıtlanması gereken önemli bir soru olarak belirmiştir. Anayasal olarak her ne kadar seküler yapı ve dinin devletten ayrılığı ilan edilse de uygulamada bu ayrım pek fazla gözetilmemiştir. Tüm bu tartışmaların ışığında Rusya'da İslâm'ın sosyopolitik hayata nasıl döndüğü, bu süreçte hangi faktörlerin ne derecede rol oynadığı şeklindeki tezin araştırma sorularına yanıtlar aranmakla birlikte Rusya'da devletin İslâm politikasının zaman ve mekânâ göre ve asıl önemlisi tepkisel olarak gelişip şekillendiği görülecektir. Öte yandan İslâm'ın sosyopolitik alana dönüşü ve siyasallaşması onun doğal olarak siyasi iktidarlar tarafından araçsallaştırılmasına da neden olmaktadır.

1.3. Dinin Siyasi Gücü

Yeni ve genellikle daha iddialı dinselilik biçimlerinin ortaya çıkışı, dinsel hareketlerin artan etkisi ve hepsinden önemlisi, siyasetin dinselleşmesi ya da dinin siyasallaşması yoluyla siyaset ve din arasında yakınlaşan ilişki biçimi dinin siyasal süreçlerde daha önemli hâle geldiğini göstermektedir⁶⁶ fakat dinin siyasi amaçlar doğrultusunda manipüle edilerek araçsallaştırılması çok eski bir olgudur. Mısır firavunlardan Büyük Kyros'a, Roma imparatorlarından Osmanlı sultanlarına kadar birçok hükümdar kendini Tanrılara benzetmiş, Tanrılardan destek aldıklarını iddia etmiş, Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olduklarını ve hatta Tanrıların insan kılığına girmiş hâlleri olduklarını ileri sürmüşlerdir.⁶⁷ Siyasiler için geniş bir manevra alanı sağlayan din, bazen savaş sırasında toplumu seferber etmek için, bazen siyasi iktidarın meşruiyetini sağlamak için, bazen de seçim kampanyalarında oy alabilmek için araçsallaştırılmaktadır. Bazı ülkelerde din, siyasi statükoyu koruyucu ve meşrulaştırıcı işlev görürken, bazılarında siyasi muhalefet aracı olarak öne çıkarılmaktadır. İnsanlık tarihi, din adına yapılan savaşlarla olduğu kadar geleneksel savaşlarda dinin araçsallaştırıldığı örneklerle de doludur.

Din adına yapılan savaşların en bilinen örneği Haçlı Seferleri'dir. 1095'te Papa II. Urban'ın Hristiyanlığın istila tehdidi altında olduğunu açıklamasıyla başlayan Haçlı Seferleri yaklaşık iki asır devam etmiştir. "İsa'nın yaşadığı, Hristiyan dünyasının en kutsal yeri olan Kudüs, Tanrıtanımaz Müslümanların elindeydi". Latin Avrupalılar "İsa'nın askerleri olarak" bu vahşi düşmana karşı ayaklanarak kutsal toprakları geri almalı ve doğulu Hristiyanları kölelikten kurtarmalıydılar. Tanrı tarafından desteklenen ve onaylanan bu savaşa katılanlar

⁶⁶ Heywood, 2013: 236.

⁶⁷ Newell, 2019: 129.

günahlarından arındırılacaktı. Papa II. Urban'ın çağrısına uyan on binlerce kişi Müslümanlarla savaşmak üzere Haçlı Seferleri'ne katılmıştır.⁶⁸ Tüm bu dini vaazların ötesinde Haçlı Seferleri, kilisenin bağımsızlığını temin etmek için II. Urban'ın siyasi manevralarından biriydi. II. Urban daha bir yıl önce IV. Henry'nin desteklediği papayı saf dışı bırakmış, Fransa Kralı I. Philip'i zina suçlamasıyla aforoz etmişti. Şimdi de bu hükümdarlara danışmadan Doğu'ya doğru büyük bir askeri sefer başlatarak Hristiyan dünyasının askeri savunmasını kontrol etme ayrıcalığına sahip olan krallık yetkisini gasp etmiş oluyordu.⁶⁹ Dolayısıyla Haçlı Seferleri'nin dini olduğu kadar siyasi nedenleri de bulunmaktaydı. Hatta bu nedenlerin iç içe geçtiği de söylenebilir.

Yakın tarihe bakılacak olursa, Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'nda İslâm dünyasını harekete geçirme çabaları dinin araçsallaştırıldığı bir başka örneğidir. Alman yetkililer çeşitliliğinin ve karmaşıklığının farkında olsalar da İslâm dünyasında din ile siyasetin sıkı şekilde iç içe olduğunu düşünüyor ve İslâm'ı siyasal ve hatta militan bir güç olarak görüyordular. Daha da önemlisi, Berlin'in çabaları, Almanya'nın kendi siyasal ve askeri amaçları için İslâm'ı kullanabileceği varsayımına dayanmaktaydı. Müslümanların riayet ettiği düşünülen İslâmi kurallar, iktidarı ve otoriteyi meşrulaştırmak için ideal bir zemin gibi görünüyordu. Bu nedenle Müslümanlara yönelik politikalarda ve propagandada dinin kullanılması, Müslümanları gerek kontrol gerekse seferber etmenin ideal bir yolu olarak düşünülüyordu.⁷⁰ Aynı savaşta Stalin yönetimindeki "dinsiz" Sovyetler Birliği de dine dört elle sarılmak zorunda kalmıştı. Bolşevikler bilimsel ateizmin dini toplum hayatından söküp atacağına inanmış ve gerek Ortodoksluğa gerekse İslâm'a karşı topyekûn mücadele başlatmıştı. Oysa devrimden yirmi yıl geçmesine rağmen din, toplumun bilincinde sapa sağlam duruyordu. Dolayısıyla savaş başladığında din bir silah olarak Stalin'in emrindeydi. Kapatılan kiliseler açılmaya, papazlar çalışma kamplardan geri çağrılmaya başlandı. Stalin, dini savaşta sadece toplumsal seferberlik aracı olarak kullanmakla kalmamış, aynı zamanda dış politikada da aktif şekilde kullanmaya çalışmıştır.⁷¹ Dinin araçsallaştırıldığı benzer örnekler 21. yüzyılda da rastlamak mümkündür. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri başkanlık seçimlerinde başkan adayları olan George W. Bush, seçim kampanyası sırasında ruhsal yeniden doğuşun onu alkolizmden kurtardığını ve ona yeni bir başlangıç sağladığını söylemişti. Bush'un bu dini söylemi ve özellikle kürtaj, kök hücre ve eş cinsel evliliği gibi muhafazakâr Amerikalıların önemli bir kısmının karşı çıktığı konulardaki tutumu, onu bir

⁶⁸ Asbridge, 2014: 53-62.

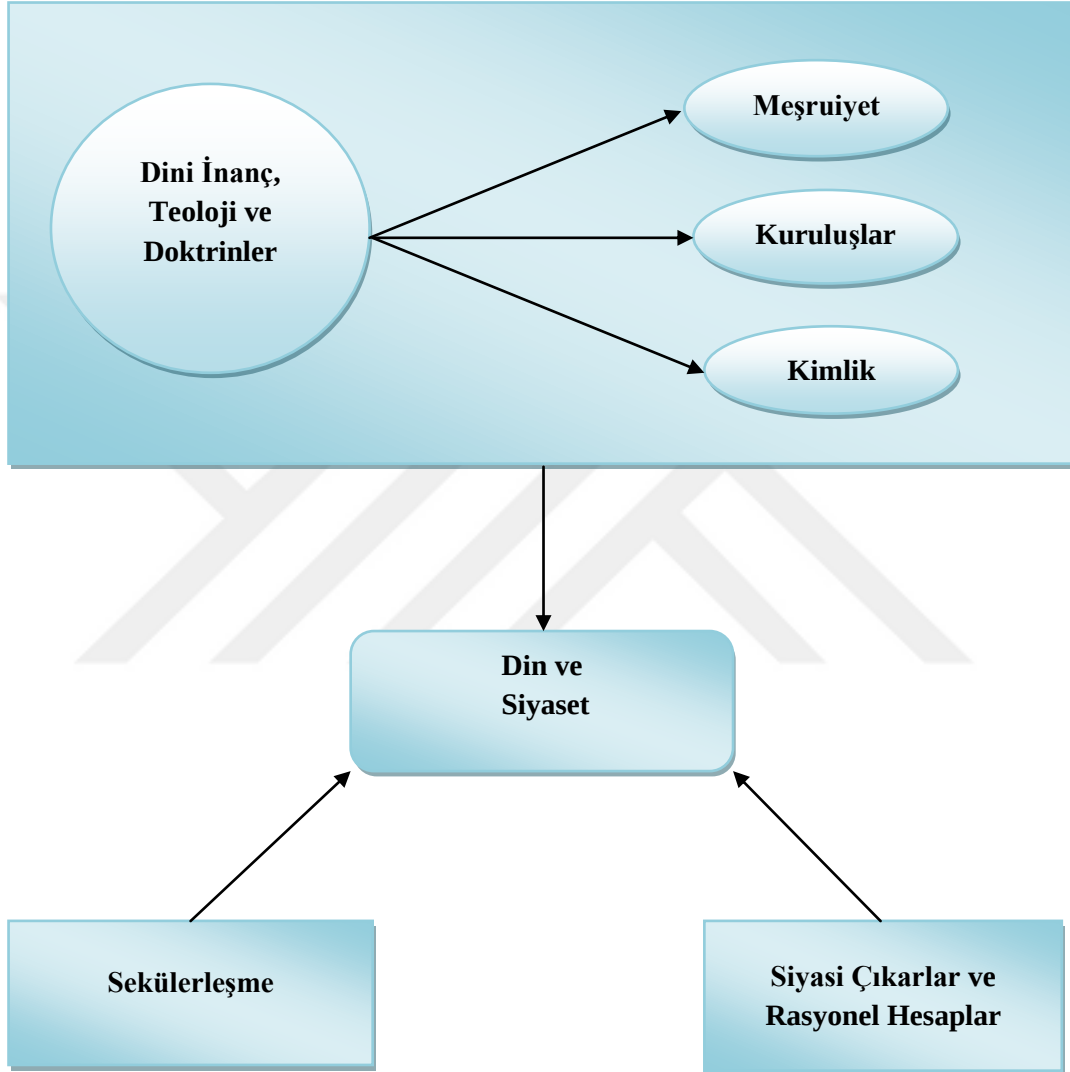
⁶⁹ Armstrong, 2015: 210.

⁷⁰ Motadel, 2014: 3-4.

⁷¹ Miner, 2003.

anda Evanjelik Hristiyan sağın favorisine dönüştürmüş, 2000 ve 2004'teki başkanlık seçimlerini kazanmasında Evanjeliklerin oyları belirleyici olmuştur.⁷² Tarihin farklı dönemlerine ait dinin araçsallaştırıldığı bu örnekler dinin gerek birey gerekse devlet açısından farklı işlevlere sahip olduğunu göstermektedir.

Şekil 1. Din ve Siyaset İlişisini Anlamak İçin bir Çerçeve

Kaynak: Fox, 2018: 210.

Fox'un din ile siyaset arasındaki ilişkiyi anlamak için geliştirdiği bu sade çerçevedeki faktörlerin her biri dini ve seküler aktörler arasındaki karmaşık ve çeşitli etkileşimleri ifade etmektedir. Bu çerçeve hangi faktörlerin ve ilişkilerin incelenmesi gerektiğini belirlemeye yardımcı olmanın ötesinde her bir vaka ayrıntılı olarak incelendiğinde çok daha karmaşık durumu ortaya çıkaracaktır. Ana hatlarıyla dinin siyasi işlevleri şu şekilde sıralanabilir. Din, ilk olarak kimliğin temellerindendir ve kimliğin siyaseti etkilediği geniş çapta kabul edilen bir

⁷² Wald ve Brown, 2011: 224-225; Giddens, 2009: 704.

olgudur. İkincisi, yukarıda da değinildiği gibi din insan davranışlarını etkileyen inanç sistemidir. Bunun hem toplumlar hem de siyasi liderler için geçerli olduğu söylenebilir. Üçüncüsü, birçok dinde karmaşık ve çelişkili doktrin ve kavramlar mevcuttur ki, bu da kendi eylemlerini haklı göstermek isteyenler için kaynak sağlayabilmektedir. Dördüncüsü, din meşruiyet kaynağıdır. Bazen haksız olsanız bile davranış veya eylemlerinizi haklı göstermek için dini kullanabilirsiniz. Son olarak din, genellikle dini kuruluşlarla bağlantılıdır. Bu kuruluşlar farklı yollarla siyaseti etkileyebilir, kitlesel seferberlik için siyasilere lojistik destek sağlayabilirler.⁷³ Dinin siyasetle etkileşimi ve işlevleri arasında tez içerisinde sık sık değinilecek olan dini kuruluşlar ile siyaset kurumu arasındaki ilişki, din ile kimlik arasındaki bağlantı ve dinin meşruiyet sağlama işlevi üzerinde biraz daha durmakta fayda var.

Siyasetin merkezi yönünü oluşturan meşruiyet, bir aktörün bir kurala veya bir kuruma uyması gerektiğine yönelik normatif inanç şeklinde tanımlanabilir. Potansiyel bir meşruiyet kaynağı olarak din, hükûmetlere, siyasi partilere, muhalefet hareketlerine, kurumlara, liderlere, politikalara ve yönetimle ilgili sayılabilecek hemen hemen tüm siyasi aktörlere meşruiyet kazandırabilir. Din, aynı zamanda bu sayılanların hepsinin meşruiyetini sorgulamak ve baltalamak için de kullanılabilir.⁷⁴ Genel olarak bir rejim veya hükûmetin meşruiyetini sağlamanın yanı sıra din, politikacıları, bunların politikalarını ya da siyasi gündemlerini meşrulaştırmada kullanılabilir. İçsel bir meşruiyet kaynağı ve güçlü bir ikna aracı olduğundan, siyasi aktörler kendi gündemlerini dini referanslarla destekleyebilir ya da aynı şekilde rakiplerinin siyasi gündemlerini dini referanslarla eleştirebilirler. Bu bağlamda, bir politikanın meşru olduğunu ve dini kurallarla desteklendiğini iddia etmek, aynı zamanda toplumun da bu politikayı desteklemesi için dini yükümlülük altında olduğunu iddia etmek anlamına da gelir çünkü siyasiler dinin emrettiğini yapıyorlarsa inananlar da dinin emrettiğini yapmalı, yapanlara destek olmalı ya da hiç değilse karşı çıkmamalıdır. Ayrıca siyasiler de toplumun dini hassasiyetlerine aykırı olarak görülen politikalardan kaçınırlar. Fakat yine de ne siyasi iktidarın ne de iktidarların uyguladıkları politikaların tek meşruiyet kaynağının din olmadığını belirtmek gerek. Burada üzerinde durulması gereken nokta, buna otoriter yönetimler de dâhil olmak üzere siyasilerin koşullar elverdiği ya da zorunlu kıldığı durumlarda (yani toplumun dindarlık durumu, kendi politikalarının dinle nasıl destekleneceğinin belirlenmesi ya da rakiplerinin politikalarının dini yönden eleştirilebilirliği mümkünse) dini bir meşruiyet kaynağı olarak kullanmaktan geri durmayacağıdır.

⁷³ Fox and Sandler, 2005: 294-295; Fox, 2018: 136-137.

⁷⁴ Fox, 2018: 59 ve 64.

Dinin araçsallaştırılma sürecinde dini kuruluşlar da önemli rol oynamaktadır. Bu kuruluşlar özellikle siyasilerin ihtiyaç duyduğu kitlesel seferberlik için gerekli örgütsel kaynakların -insanların düzenli olarak toplandığı yerler- çoğuna sahiptirler. Bu toplantılar genellikle insanların dini ve sosyal toplantıları olsa da bunlar bir siyasi seferberlik kampanyasını duyurmak için kullanmaya müsaittirler. Bunun yanı sıra dini kuruluşlar kendi iletişim ağlarına, önemli maddi kaynaklara, medya erişimine ve hatta uluslararası bağlantılara sahiptirler.⁷⁵ Dini kuruluşların ya da liderlerin bu kaynaklara sahip olması onların siyasilerle her durumda iş birliği yapacağı anlamına gelmemektedir. Dini kuruluşlar/dini liderler ile siyasi seçkinler arasındaki iş birliği ya da ittifak, genellikle rasyonel ve stratejik amaçlarla, yani her iki tarafın da bu ittifakın kendi amaçlarını gerçekleştirmesine yardımcı olacağına ikna olduklarında gerçekleşmektedir. Aynı durum çatışmalardaki iş birliği için de geçerlidir. Siyasi seçkinler hedeflerine ulaşmak için dini kuruluşlar ya da dini liderler ile iş birliği yapmaktadırlar. Siyasiler çatışmanın dini doğasına inananları ikna etmek ve böylece seferberlik için kullanılabilecek dini kaynaklara erişim sağlamak için dini otoritelere ihtiyaç duyarlar. Benzer şekilde din adamları da kendi dini topluluklarını koruma, dini etkilerini genişletme ve böylece kişisel dini gündemlerini gerçekleştirmelerine yardımcı olacak kaynaklara erişim sağlamak için güçlü siyasi aktörlerle iş birliği yaparlar.⁷⁶ İleride özellikle Çeçenistan ve Tataristan örneklerinde görüleceği gibi siyasiler dini kuruluşların bu gücünü farklı amaçlar doğrultusunda kullanmaktadırlar. Fakat aynı şekilde dini kuruluşlar da iktidarla yaptıkları iş birliği sayesinde birtakım ayrıcalıklar elde etmektedirler. Bu ayrıcalıklar çoğunlukla dini ayrıcalık olmakla birlikte özellikle Çeçenistan örneğinde göreceğimiz gibi müftülük dini olmanın ötesinde devletin birtakım siyasi ve hukuki yetkisini de devşirmiştir.

Dinin araçsallaştırılmasına olanak sağlayan en güçlü etkisi onun kimlikle olan bağlantısıdır. Çok kültürlü ve çok dinli olma eğiliminde olsalar da modern toplumlarda din büyük ölçüde kimliği de tanımlamaktadır. Hatta din ile etnik köken arasındaki farklılıkların ayırt edilemez duruma geldiği çok sayıda örnek mevcuttur. Din, ortak pratikle komünyon kurmanın eski ve sınanmış bir yöntemi, başka ortak yönü olamayacak insanlar arasında bir tür kardeşlik bağıdır. Hatta farklı dinlere girmenin iki farklı milliyet yaratmaya katkıda bulunacağı da söylenebilir. Örneğin, ortak kültür dilini paylaşan Hırvatları ve Sırları birbirinden ayıran Katoliklik ve Ortodoksluktur.⁷⁷ Milliyetçilik ile dini inancın kuvvetli bir şekilde bağlantılı olduğunu ileri süren milliyetçilik çalışmalarının öncülerinden Anthony Smith'e göre milli kimliklerin dayanıklılığının ve güçlenmesinin nedenleri, milletin "kutsal

⁷⁵ Sandal and Fox, 2013: 19.

⁷⁶ De Juan, 2008: 1121.

⁷⁷ Hobsbawm, 2010: 89-91.

temelleri" hakkında toplu inanç ve duyguların keşfedilmesi ve bunların geleneksel dinlerin eski inançları, sembolleri ve ayinleriyle olan ilişkilerinin göz önüne alınmasıyla anlaşılabilir. Dolayısıyla ortak bir etni duygusu tek başına bir etnin üyelerini topluluğun kültürel ve politik bir millet olarak yeniden yorumlanmasında ve aktif sorumluluk ve milliyet idealine olan bağlılığa yönlendirmesinde yetersiz kalmaktadır. Bu yeni tür biliş, duygu ve eylem geleneksel dinlerden kaynaklanan kutsal temellere -örneğin, etnik seçilmişlik miti, İlah tarafından bir misyon için seçilmişlik, kutsal sayılan topraklara bağlılık gibi- dayanmaktadır.⁷⁸ Dinsel kimlik her ne kadar güçlü olsa da dine milliyetçiliğe benzer bir anlam yüklenip yüklenmeyeceği tartışmalı bir konudur. Fakat yine de örneğin, Almanya'daki Türklerin Müslüman, Malezya'da Çinlilerin Budist olarak kabul edildiği durumlara sık sık rastlanmaktadır. Bu bakımdan dinin büyük bir "kimlik politikası" hâline geldiği ve etnik/kültürel bir mücadele alanı hâlini aldığı söylenebilir. Dolayısıyla devlet bunların yönetimine müdahil olmakta, böyle olunca da kaçınılmaz olarak liberal çerçevede geleneksel din-devlet ayrılığından uzaklaşmaktadır. Hatta paradoksal olarak, devletin toplumsal alanda dini meselelere karışmasıyla dinin daha önemli ve belirgin hâle geldiği söylenebilir.⁷⁹ Hâl böyle olunca etnik ve dini farklılıklar çeşitli düzeylerde ayrımcılığa da maruz kalmaktadır. 1990-2000 yılları arasında dünya genelinde yaşanan etno-dinsel ayrımcılıkları analiz eden Fox, dört tür ayrımcılık üzerinde durarak şu tespitleri yapmıştır: Bu dönemde etno-dinsel azınlıklar diğer etnik azınlıklardan daha fazla kültürel ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Hükûmetler dini azınlıklara karşı daha fazla ekonomik ve politik ayrımcılık yapmış ve son olarak etno-dinsel azınlıklar diğer etnik azınlıklardan daha fazla politik ayrımcılığa maruz kalmışlardır.⁸⁰ Baskı ve ayrımcılık ise doğal olarak bir noktadan sonra siyasi mücadelelere neden olmaktadır. Bu tür siyasi mücadelelerde ideolojik tartışmaların tek kaynağı din olmamakla birlikte din, bir ideolojik meydan okuma aracına dönüşebilmekte, din, ırk ve cinsiyet gibi farklı konularda siyasi meydan okuyucular sorunlarını kamu gündemine sokmak için dini sembollerin kültürel gücünü kullanabilmektedirler.⁸¹ Bu genel eğilim çok milletli ve çok dinli yapıya sahip olan Rusya için de geçerlidir. Rusya'daki Müslüman azınlık sadece dini olarak değil etnik köken olarak da Rus/Slavlardan farklıdır. Bu da yukarıda değinildiği gibi Müslümanlara yönelik ayrımcılığın dozunu biraz daha artırmaktadır. Öte yandan özellikle Tataristan örneğinde göreceğimiz gibi kültürel ayrımcılık ve kimliğe yönelik baskı söz konusu olduğunda tek seçenek olarak İslâm belirgin şekilde ön plana çık(arıl)maktadır.

⁷⁸ Smith, 2018: 22 ve 336.

⁷⁹ Turner, 2010: 653-655.

⁸⁰ Fox, 2004: 105.

⁸¹ Williams, 1996: 375-376.

Tüm bunların yanı sıra dinin çok daha etkili ve dikkatleri çok daha fazla kendi üzerine çektiği bir konu da var ki, o da dini köktenciliktir. Latince temel anlamına gelen *fundamentum* kökünden türeyen köktencilik, ilk olarak 20. yüzyılın başlarında Amerikan Protestanlığı tartışmalarında kullanılmıştır. 1909 ile 1915 yılları arasında *The Fundamentals* adlı on iki ciltlik kitapçık serisi yayımlanmış ve burada Hristiyanlığın "modern" yorumları bakımından İncil'in yanılmazlığı veya tam hakikat olduğunu savunulmuştur. Radikal olmaktan çok ılımlı bir tarzda yazılan kitaplar ABD'deki her papaz, evanjelist, ilahiyat profesörü ve öğrencisine dağıtılmıştır. Köktencilüğün başlangıcı genellikle bu yayınlara kadar götürülse de bu yayınların çok büyük bir etkisi olmamıştır.⁸² Günümüzde köktencilik, kutsal metinlerin tam hakikat olma niteliğini iddia etmekten öte bir dini-siyasi harekettir. Nitekim dini köktencilik, din ile siyaset arasındaki ayrımın reddedilmesiyle nitelenmektedir. Yani, dini ilkeler kişisel veya özel hayatla ilgili olmayıp siyaset kadar hukuk, toplumsal davranış ve ekonomi de içinde olmak üzere kamusal hayatın örgütleyici ilkeleri olarak anlaşılmalıdır.⁸³ Sadece Müslümanlar arasında değil, Museviler ve Hristiyanlar arasında da köktenci hareketler hızla yayılma ve dini sosyopolitik hayatın merkezine geri getirme uğraşı içindedirler.⁸⁴ Fakat İslâm dünyasındaki köktenci hareketlerin muhalefeti benzerlerinden çok daha etkiliydi ve ortaya çıktıkları ülkelerdeki iktidarların başlarını belaya sokmakla kalmadılar, ülkesel sınırları aşarak küresel nitelik de kazandılar. Esposito'nun ifade ettiği gibi "sanki İran, Mısır ve Lübnan'daki önde gelen modernleştirici yönetimler Tanrı'nın intikamına maruz kalıyordu".⁸⁵ "İslâmi canlanma" savunusunun temelini şeriatın uygulanması yönündeki çağrılar oluşturunuyordu. Bir Müslüman olarak iyi bir hayat yaşamak için Allah'ın buyruklarına uymak gerekiyordu ve bu, ancak sosyal ilişki ve işlemleri Allah'ın hükümlerinin yönettiği bir toplumda mümkün olabilirdi. Bu düşüncenin en radikal şekli, Seyyid Kutub tarafından ifade edilmişti. Kutub'a göre insan yapımı yasaların hepsi putperestlikti ve bu yasaların geçerli olduğu devletler Müslüman olamazdı. Bu kâfirlerle savaşılması gerekiyordu ve Müslümanların görevi Allah'ın kurallarına uygun olarak adil düzeni inşa etmektir.⁸⁶ Kutub, İslâm devleti için belirli bir tanım yapmasa da İslâm dünyasında devlete karşı muhalefet için mantıklı bir açıklama geliştirdi.⁸⁷ Dolayısıyla, İslâmi kökten dincilik, yeniden inşa edilen bir kimlik ve bir siyasi proje olarak son derece belirleyici bir sürecin merkezinde yer almakta, tüm dünyanın olmasa da İslâm dünyasının

⁸² Harris, 2008: 26-28.

⁸³ Heywood, 2020: 321.

⁸⁴ Armstrong, 2017: 434.

⁸⁵ Esposito, 2002: 83.

⁸⁶ Zubaida, 2003: 1-2; Demand, 2006: 101.

⁸⁷ Voll, 2013: 61.

geleceğini büyük ölçüde şekillendirmektedir.⁸⁸ Öte yandan, bu dönem yükselen sadece dini canlanma olmamış, şiddet ve terör olaylarında da dikkate değer bir artış gözlenmiştir. Adaletsizlik, eşitsizlik, haksızlık, ezilmişlik ve işgale karşı mücadele sürecinde, dini referanslar önemli bir meşrulaştırma ve mobilizasyon aracı olarak kullanılmıştır.⁸⁹ İleride, Çeçenistan örneğinde göreceğimiz gibi, Çeçenlerin Rusya ile 1994-1996'daki ilk savaşında İslâm'ın etkisi resmi Rus söyleminin aksine çok zayıf olsa da 1999'da başlayan İkinci Rus-Çeçen savaşında İslâm'ın rolü belirleyici olmuştur. Fakat İslâm sadece Çeçen ayrılıkçılar tarafından araçsallaştırılmamamış, köktenci terör ve şiddetin yükselişi doğal olarak konuyu devletin güvenlik politikalarının en önemli gündem maddesi hâline de getirmiş ve İslâm, Putin'in savaşı yapılabilir kılan güvenlikleştirme politikasının da merkezinde yer almıştır.

1.4. Güvenlikleştirme Yaklaşımı

Güvenlik (*security*), Latince *se* (olmaksızın) ve *cura* (endişe) kelimelerinin birleşmesinden oluşan *securitas* kelimesinden türemiştir. *Securitas*, "endişeden uzak olma ve sükûnet" anlamına gelmektedir. Fakat "endişeden uzak olma" objektif bir dayanağa sahip olmak zorunda değildir. Romalılar bu temelin bulunduğu durumu "tehlikeden uzak olma, güvenlik ve emniyet" şeklinde anlarken, bu temelin yokluğu, "dikkatsizlik, ihmal ve gaflet" anlamlarına gelmiştir. Yani, *securitas* kavramı, hem olumlu hem de olumsuz anlamlarda anlaşılmış ve kullanılmıştır.⁹⁰ Güvenliğin tartışmalı bir kavram olduğu birçok yazar tarafından kabul edilmektedir. Bunların birçoğu güvenliğin gerek bireyler gerekse gruplar için temel değerlere yönelik tehditlerden özgür olunması anlamına geldiği konusunda uzlaşmaktadırlar fakat analizin odak noktasının "uluslararası", "ulusal" ya da "bireysel" güvenlik mi olması gerektiğiyle ilgili farklı görüşlere sahiptirler. Tarihsel olarak literatüre hâkim olan "ulusal güvenlik" kavramı büyük oranda askeri açıdan tanımlanmış ve ağırlıklı olarak devletlerin kendilerine yönelik tehditlerle mücadele etmek için geliştirmeleri gereken askeri güç üzerinde durulmuştur.⁹¹ Geleneksel güvenlik yaklaşımlarında ulusal güvenliğe en büyük tehdit olarak diğer devletler görülmüştür. Çünkü devletlerden farklı olarak uluslararası sistemin yapısı anarşiktir ve devletleri birbirlerine karşı saldırmaktan ya da birbirleriyle savaşmaktan alıkoyacak küresel bir otorite ya da kolluk kuvveti yoktur. Dolayısıyla uluslararası anarşi, herkesin herkese karşı bir savaşı, uluslararası sistemde norm ve kuralların olmadığı anlamına gelmektedir.⁹²

⁸⁸ Castells, 2010: 14.

⁸⁹ Küçükcan, 2010: 47.

⁹⁰ Arends, 2009: 5.

⁹¹ Baylis, 2008: 73.

⁹² Miller, 2001: 15.

Güvenliğe yönelik bu hâkim yaklaşım özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde eleştirilmeye başlanmış ve farklı konuları da içerecek şekilde geniş bir güvenlik kavramı önerisi yapılmıştır. Rothschild bu kavramsal genişlemenin dört ana biçimde gerçekleştiğini ileri sürmektedir. İlk olarak, güvenlik kavramı ulusların güvenliğinden bireylerin ve grupların güvenliğine doğru genişlemiştir. İkincisi, güvenlik kavramının ulusların güvenliğinden uluslararası sistemin güvenliğine veya ulus-üstü fiziksel bir ortama kadar uzanan bir genişlemesinden bahsedilebilir. Üçüncüsü, güvenlik kavramı, askeri güvenlik, siyasi, ekonomik, toplumsal, çevresel veya insani güvenliğe doğru genişleyebilmektedir. Son olarak, güvenliği sağlamada siyasi sorumluluğun kendisi de genişletilebilir. Yani, bu sorumluluk, ulus devletlerden uluslararası kurumlara, bölgesel veya yerel yönetime ve sivil toplum kuruluşlarına, basına, kamuoyuna ya da doğanın veya piyasanın soyut güçlerine kadar yayılabilir.⁹³

Bunun yanı sıra güvenlikle ilgili farklı epistemolojik yaklaşımlar da mevcuttur. Örneğin pozitivistlere göre gerek sosyal bilimlerde gerekse doğa bilimlerinde aynı yöntemler kullanılarak bilgiye ulaşılır. Pozitivizmde nedensel analizler, neden-sonuç ilişkileri ve niceliksel yöntemlere başvurulmaktadır ve birçok realistin bu yaklaşımdan faydalandığını söylemek mümkündür. Sosyal dünyanın doğa bilimlerinin yöntemleriyle ele alınamayacağını savunan post-pozitivistlere göreyse doğa bilimlerinin yöntemlerinden uzaklaşıp güvenliği sosyal pratik ve insan ilişkilerine dayanan sosyal bir teori temelinde ele almak gerekmektedir.⁹⁴ Güvenliğin nesnel, öznel veya söyleme dayalı yöntemleri de bir başka tartışma konusudur. Güvenlik, nesnel (*objective*) anlamda kazanılmış değerlere yönelik tehditlerin var olup olmadığını, öznel (*subjective*) anlamdaysa bu değerlerin saldırıya uğrayıp uğramayacağı korkusunu ele almaktadır.⁹⁵ Kopenhag Okulu ise güvenliği güç hesaplarından çıkarılabilecek nesnel bir olgu olarak ele almadığı gibi güvenliği keyfi bir öznel olguya indirgeme tuzağından da kaçınarak öznel arası bir olgu olarak ele almaktadır. Ayrıca toplumsal güvenlik analiziyle devlet güvenliğinin yanında toplum güvenliği de ortaya çıkmıştır ve burada güvenliğin referans nesnesi egemenliği korunması gereken devlet değil, kimliği güvence altına alınması gereken toplumdur.⁹⁶

Her ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın güvenlik kavramı siyasal söylemde öncelik ifade ettiğinden örneğin, bir ülkenin başkanı, "en büyük ulusal güvenlik sorunumuz suçtur" diye açıkladığında, suçla mücadelenin öncelik verilmesi gereken bir konu olarak tanımlandığı

⁹³ Rothschild, 1995: 55.

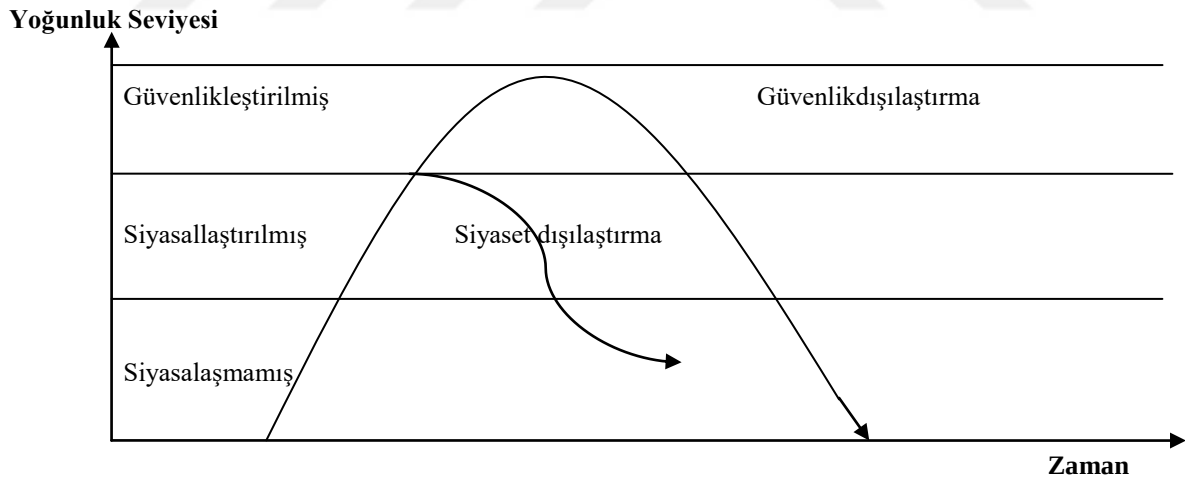
⁹⁴ Açıkmeşe, 2014: 245.

⁹⁵ Wolfers, 1952: 484-485.

⁹⁶ Guzzini ve Jung, 2004: 5.

anlamına gelmektedir. Dolayısıyla zaman, enerji ve kaynaklar buna harcanmalıdır. Booth'un ifade ettiği gibi "bir konuya güvenlik etiketi isnat edilmeye görsün, o konu toplum için sıradan bir sorun olmaktan çıkıp bir öncelik hâline gelir".⁹⁷ Kopenhag Okulu'nun güvenlik kuramının temelini oluşturan güvenlikleştirme yaklaşımı tam da bu noktaya işaret etmektedir. Güvenlikleştirme kavramı 1995 yılında Ole Waever tarafından ortaya atılmış⁹⁸, daha sonra Kopenhag Okulu'nun başta Barry Buzan olmak üzere diğer üyelerini ve çalışmalarını da etkileyen bir teoriye dönüşmüştür. Bu yaklaşıma göre kamusal alandaki meseleler, siyasallaşmamış, siyasallaşmış ve güvenlikleştirilmiş meseleler olarak üç kategoriye ayrılabilir. Siyasallaşmamış meseleler, devletin bunlarla ilgilenmediği ve kamusal alanda bir tartışma konusu hâline getirmediği meselelerdir. Siyasallaşmış meseleler devlet politikasının bir parçasıdır ve hükûmetlerin bu konuda karar almasını, uygulamalarda bulunmasını ve kaynak tahsisini gerektiren meselelerdir. Güvenlikleştirilmiş meselelerse, varoluşsal tehdit olarak ortaya konan ve acil önlemler alınarak olağan siyasal süreçlerin dışında eylemde bulunulmasını meşrulaştıran meselelerdir. Dolayısıyla güvenlik, siyaseti olağan kuralların ötesine taşıyan ve meseleyi ya siyaset üstü ya da özel bir siyaset türü olarak tanımlayan bir adım olarak öne çıkmaktadır.⁹⁹

Şekil 1. Meselelerin Güvenlikleştirme ve Güvenlikdışlaştırma Süreci

Kaynak: Atland ve Bruusgaard, 2009: 336.

Bu bağlamda güvenlikleştirmeyi, herhangi bir şeyi, değerli bir referans nesneye yönelik varoluşsal bir tehdit olarak ele almak ve bu tehditle başa çıkabilmek için acil ve olağanüstü önlemler alma çağrısını mümkün kılmak için bir siyasi topluluk içerisinde öznel arası bir

⁹⁷ Booth, 2012: 137.

⁹⁸ Waever, 1995: 46-86.

⁹⁹ Buzan, Waever ve de Wilde, 1998: 23-24; Buzan, 1997: 14.

anlayışın inşa edildiği söylemsel süreç şeklinde tanımlamak mümkündür.¹⁰⁰ Söyleme dayalı yaklaşım olarak görebileceğimiz güvenlikleştirme yaklaşımında bir konunun nesnel olarak gerçekten bir güvenlik meselesi olup olmadığını ya da öznel olarak güvenlik tehdidi olarak algılanıp algılanmadığını tespit etmekten çok, güvenlikleştirme sürecinin neden ve nasıl başlatıldığını tespit etmek gerekmektedir. Burada önemli olan, süreç başlarken bir konunun güvenlik tehdidi olup olmadığına söylemle karar verilmesi ve bu tehdit söyleminin kamuoyu tarafından kabul görüp görmediğidir. Dolayısıyla güvenlikleştirmenin öğelerinin kimler ve neler olduğu ortaya konmalı, sürecin nasıl işlediği ve sonuçlarının neler olduğu tespit edilmelidir. Nesnel anlamda tehdidin varlığı ya da öznel anlamda tehdidin siyasetler ve kamuoyu tarafından paylaşılması güvenlikleştirme sürecini başarılı kılmakta yardımcı olabilir. Ayrıca bu tehdidin doğrudan devlete karşı olması ya da başka devletlerden kaynaklanması da şart değildir.

Güvenlikleştirme sürecinde üç temel öge bulunmaktadır: Referans nesnesi (*referent object*), güvenlikleştirici aktör (*securitizing actor*) ve işlevsel aktörler (*functional actors*). Referans nesnesi, varoluşsal olarak tehdit altında olan ve hayatta kalması gereken şeylerdir ki, bunlar genellikle devlet veya ulustur. Devletin hayatta kalması egemenlikle ilgiliyken, ulus için bu kimlik olarak düşünülebilir. Prensipte güvenlikleştirici aktör herhangi bir şeyi referans nesnesi olarak inşa etmeye çalışabilirler. Fakat kolaylaştırıcı faktörler, bir referans nesnesinin diğerlerine göre zor veya kolay şekilde güvenlikleştirilmesine etki eder.¹⁰¹ Güvenlikleştirici aktör ise referans nesnesinin tehdit altında olduğunu ilan eden, yani güvenlik söz-edimini (*speech act*) gerçekleştiren kişi ya da gruptur. Genellikle bu rolün oyuncularını siyasi liderler, bürokratlar, hükümetler, lobi ve baskı gruplarıdır. Güvenlikleştirici aktörlerin iddiası normalde ulusun, devletin, medeniyetin veya başka bir büyük topluluğun, ilke ya da sistemin güvenliğinin sağlanması gerektiği şeklinde olur.¹⁰² İşlevsel aktörler ise güvenlikleştirme eyleminin gerçekleştiği sektöre göre farklılık göstermektedir. İşlevsel aktörler referans nesnesi ya da güvenlikleştirici aktör olmadan güvenlik alanındaki kararları önemli derecede etkileyen aktörler olarak tanımlanmaktadır.¹⁰³ Örneğin, güvenlikleştirmenin alanına bağlı olarak büyük silah şirketleri, basın ya da sivil toplum kuruluşları bu rolü oynayabilirler.

Devlet/siyasi iktidar ortaya çıkan herhangi bir sorunu bekası için tehdit olarak algıladığında bu sorunun çözümüne öncelik verir. Fakat bu sorun devlet/siyasi iktidar tarafından güvenlik sorunu olarak tanımlanarak sorunla mücadele etmek için kendisinin özel

¹⁰⁰ Buzan ve Waever, 2003: 491.

¹⁰¹ Buzan, Waever ve de Wilde, 1998: 36.

¹⁰² age. 40.

¹⁰³ age. 36.

haklara sahip olduğunu iddia eder. Yani güvenlikleştirici aktör referans nesnesinin bekası için herhangi bir olayı varoluşsal tehdit (*existential threats*) olarak sunarsa burada söz konusu olay güvenlik sorunu olarak etiketlenir/tanımlanır. Güvenlik sorunu olarak tanımlanan gelişme alımlayıcı kitle (*audience*) tarafından da benimsenirse bu sorun için olağanüstü önlemlerin (*extraordinary measures*) alınmasının yolu açılmış olur. Olağanüstü önlemlerin alınması olağan siyasetin kurallarının askıya alınmasına neden olur. Olağan siyasi süreçlerin işlememesiyse, demokratik gelişmelerin yaşanmasının önünü keser ve demokrasinin kurallarının işlemesi çeşitli gerekçelerle ertelenir.¹⁰⁴ Dolayısıyla, güvenlikleştirici aktör varoluşsal bir tehdidin önceliği ve aciliyetine ilişkin bir iddiaya dayanarak aksi durumda bağlı kalacağı prosedür ve kurallardan kurtulmayı başarmışsa güvenlikleştirme eylemine tanık olmuşuz demektir. Burada dikkat edilmesi gereken bir başka nokta, bir şeyin referans nesnesine yönelik varoluşsal tehdit olarak sunmanın tek başına güvenlikleştirme eylemi yaratmadığıdır. Sunulan tehdidin alımlayıcı kitle tarafından da kabul edilmesi gerekmektedir.¹⁰⁵

Güvenlikleştirme sürecinde alımlayıcı kitlenin onayı son derece önemlidir ve güvenlikleştirici aktörle alımlayıcı kitle arasında bir çeşit "müzakere" söz konusudur. Yani güvenlikleştirici aktörün güvenlik söz-edimi yoluyla bir meseleyi güvenlikleştirmesi ve alımlayıcı kitlenin de bunu kabul veya reddetmesi gerekmektedir. Eğer alımlayıcı kitle bunu kabul ederse başarılı bir güvenlikleştirme süreci yaşanmış demektir.¹⁰⁶ Bu bakımdan güvenlikleştirici aktör alımlayıcı kitlenin resmi ve ahlaki olmak üzere iki tür desteğine ihtiyaç duymaktadır. Bu iki destek türü birbirleriyle ne kadar uyumlu olursa bir meselenin güvenlikleştirilmesi o kadar başarılı olur. Örneğin, gerçek ya da algılanan bir tehditten kurtulmak adına bir ülkeye karşı savaş açmak için hükûmet, ulaşılmak istenen hedeflerle bağlantısı olan gerek toplumun gerekse resmi kurumların ahlaki desteğine ihtiyaç duyar. Fakat ahlaki destek genellikle tek başına yeterli değildir ve eğer güvenlikleştirici aktör hükûmetse, hükûmetin örneğin parlamento, güvenlik konseyi veya kongrenin de resmi onayını alması gerekmektedir ki, bu destek gerekli ve genellikle yeterlidir.¹⁰⁷

Güvenlikleştirmeye ilgili üzerinde durulan bir başka konu da güvenlikleştirme sürecinin başarılı olmasını sağlayan kolaylaştırıcı koşullardır (*facilitating conditions*). Kolaylaştırıcı koşullar söz-ediminin başarılı olmasını sağlamaya yardım eden koşullardır. Başarılı bir söz-ediminin kolaylaştırıcı koşullarını içsel (*internal*) ve dışsal (*external*) olarak

¹⁰⁴ McDonald, 2008: 567; Miş, 2011: 349-350.

¹⁰⁵ Buzan, Waever ve de Wilde, 1998: 25.

¹⁰⁶ Stritzel, 2007: 362-363.

¹⁰⁷ Balzacq, 2005: 184-185.

ikiye ayırmak mümkündür. Başarılı bir söz-ediminin içsel koşulları arasında en önemlisi, varoluşsal tehdit, geri dönüşü olmayan nokta ya da bir çıkış yolu gibi anlatıların inşa edilmesidir. Dışsal koşullar ise iki yönlü ele alınmaktadır. Birincisi, söz-ediminde bulunan güvenlikleştirici aktörün toplumsal konumuyla yani otoritesiyle ilgilidir. İkincisiyse, tehditle, yani genel olarak tehdit olarak kabul edilen belirli nesnelere veya tarihi olaylara atıf yapma güvenlikleştirmeyi kolaylaştıracaktır.¹⁰⁸ Örneğin ileride görüleceği üzere Vladimir Putin'in İkinci Rus-Çeçen Savaşı sırasında Rusya'nın parçalanma ihtimalini gündeme getirmesi kolaylaştırıcı koşul olarak görülebilir, çünkü savaştan birkaç yıl önde Sovyetler Birliği çökmüştü ve Rus halkı bu çöküşün travmasını daha üzerlerinden atamamışlardı.

Kopenhag Okulu güvenliği olumlu bir durum olarak değerlendirmemekte ve güvenlikleştirmeyi kaçınılması gereken bir durum olarak görmektedir. Bu anlamda okulun önerisi, meselelerin güvenlik gündeminden çıkartılması, yani güvenliği genişletmek yerine en aza indirilmesidir. Güvenlikdışılaştırma (*desecuritization*) da tam olarak bu süreci ifade etmektedir. Yani, meselenin güvenlik gündeminden çıkarılması ve normal siyasal tartışma alanına döndürülmesi gerekmektedir.¹⁰⁹ Güvenlikdışılaştırma için Kopenhag Okulu üç olası seçenek üzerinde durmaktadır. İlki, meseleler hakkında güvenlik açısından konuşmamak gerekir. İkincisi, bir mesele güvenlikleştirildiğinde güvenlik ikilemi ve diğer benzer kısır döngülerin ortaya çıkmamasını sağlamak gerekir. Son olarak, güvenlik meselelerini "olağan politikalara" taşımak gerekmektedir.¹¹⁰ Dolayısıyla, Kopenhag Okulu, güvenlikleştirme durumunu "normal siyasetin başarısız oluşu" olarak tanımlamakta ve "daha az güvenlik, daha çok siyaset" söylemini öne çıkarmaktadır. Meseleleri güvenlik çerçevesine değerlendirmek tehlikeli sonuçlar doğurabileceğinden onları siyasi alanda tutmak daha iyi bir seçimdir; çünkü bu şekilde sorunların çözümü daha kolay olacaktır.¹¹¹ Öte yandan, karşılıklı güvenlikleştirme bir kısır döngüye de neden olabilir. Örneğin, Orta Asya'da İslâm'ın güvenlikleştirilmesiyle ilgili yapılan bir çalışma, bir tarafın güvenlikleştirme eyleminin aynı zamanda karşı tarafın da benzer şekilde güvenlikleştirme girişimine neden olduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır. Yani bir tarafın şiddeti, karşı tarafın şiddeti sürdürmesini haklı göstermeye yardımcı olmaktadır. Devlet sıradan dindar Müslümanlara karşı ne kadar baskıcı olursa, bu İslâmcılar ve köktencililer için, devleti dini özgürlüğe yönelik bir tehdit olarak sunmalarını o kadar kolaylaştırmaktadır. Benzer şekilde, devlet dışı aktörlerin şiddet eylemleri ne kadar çok

¹⁰⁸ Buzan, Ole ve de Wilde, 1998: 32-33.

¹⁰⁹ Williams, 2003: 523.

¹¹⁰ Roe, 2004: 284.

¹¹¹ Baysal ve Lüleci, 2015: 83.

olursa, hükûmetin tüm "yabancı" İslâmi gruplara karşı katı politikalarını meşrulaştırması da o kadar kolaylaşmaktadır.¹¹²

Güvenikleştirme süreçlerinde devlet, çoğunlukla olsa da her zaman referans nesnesi değildir. Örneğin, referans nesnesinin din olduğu güvenikleştirme süreci yaşandığı gibi, dini olmayan referans nesnelere yönelik dini tehditler de güvenikleştirme sürecinde kullanılabilir. Terörist yöntemler kullanan bir dini gruptan gelen tehdit genellikle devletin egemenliğine yönelik tehdit olarak görülür. Sayıları pek fazla olmasa da inançlarından dolayı kendilerini feda etmeye hazır olmaları onları öngörülemez ve tehlikeli kılar. Bu olasılık, yani seküler bir devlete dini bir saldırı, dinin güvenlik politikası alanında ele alınabileceği üç durumdan biri olarak görülebilir: İlk olarak, bir dini grup devletin bekası için tehdit olarak kabul edilebilir. İkincisi, inanç, herhangi dinsiz bir aktör veya sürecin tehdidi altında görülebilir (örn. devlet, teknoloji, modernizm vs.). Üçüncüsüyse, inanç, başka bir dini söylem veya aktör tarafından tehdit olarak görülebilir.¹¹³ Birinci durumda güvenlik politikası, köktencilğin yayılması ve devamındaki sürece karşı söz konusudur. Düşman içeriden veya dışarıdan olabilir. Her ne kadar üçüncü durumdaki dinler arası çatışma muhtemelen ilk akla gelen olasılık olsa da günümüzde birinci durumdaki sekülerler ile köktenciler arasındaki çatışma ve karşılıklı güvenikleştirme eylemleri farklı dinler arasındaki çatışmalardan çok daha fazladır. Rusya örneğinde birinci ve üçüncü durumların söz konusu olduğu ileri sürülmektedir. Yani, Rusya için düşman, dışarıdan ithâl edilmiş Selefi¹¹⁴ -Vehhabi¹¹⁵

¹¹² Raymann, 2014: 252.

¹¹³ Laustsen ve Wæver, 2003: 159-160.

¹¹⁴ Selefi, terim olarak ilim ve fazilet açısından Müslümanların önderleri sayılan ashap (Peygamberi görüp ona inanan kimseler) ve tâbiîn (Sahâbeyi Müslüman olarak gören ve Müslüman olarak ölen ikinci nesil) için kullanılır. İtikadî konularda Kur'an ve Sünnet'in lafzına bağlı olan ve te'vili (naslarda yer alan bir lafza taşıdığı muhtemel anlamlardan birini tercih edip yükleme) kabul etmeyen ekol şeklinde tanımlanabilecek Selefiyye'ye göre, dinin bütün inanç ve ibadet meseleleri naslara, yani Allah'ın ve Peygamber'in belirgin kelamına dayanması gerekir. Çünkü Allah, inanılması gereken hükümleri vahiyyle bildirdiği gibi onları ispat ve takviye edecek akli istidlâllere (dolaylı fikir yürütme) de yine naslarda işaret etmiştir. Dolayısıyla bunları anlama çabası dışında başka deliller aramaya ihtiyaç yoktur. Bu sebeple onlar, deliller arasında aklî-naklî ayırımına gitmeyi ve dinî bir çerçeveye sahip bulunmayan akli bir istidlâl alanı oluşturmayı kabul etmezler. Selefilğin sistemleşip bugünkü görünüşüyle bir akım hâline gelmesi sonraki dönemlerde ve özellikle İbn Teymiyye zamanında gerçekleşmiştir. Özervarlı, 2009: 399-402.

¹¹⁵ Adını hareketin dini yönünün temellerini atan Muhammed b. Abdülvehhâb'dan alan Vehhabiliğin mensupları akımı Ehl-i sünnet dairesinde kalan bir ıslah ve dinin aslına dönüşmesini hedefleyen bir ihya hareketi olarak gördüğünden Muvahhidûn (ehl-i tevhîd) veya izledikleri geleneksel dinî usule göre Ehl-i hadîs ya da Selefiyye diye anılmayı tercih etmiştir. Karşı görüşteki Müslümanları müşrik veya bid'atçı saymaları, onlarla savaşmaları, dört mezhebe ve sufi tarikatlara, kabir ziyareti ve mevlid gibi yaygın uygulamalara karşı çıkmaları Vehhabilik karşıtı çevrelerce en çok gündemde tutulan konulardır. Bunun yanında birçok İslâm ülkesinde, Vehhabilik'le doğrudan ilgileri olmadığı hâlde ortak bazı görüşleri ve tutumları sebebiyle kimi gelenekçi ve modernist dinî gruplar ya da son yıllarda siyasal İslâm, radikalizm, dini aşırılık veya terörle ilişkilendirilen çeşitli grup ve hareketler için de Vehhabi adı uluslararası basın ve politik çevrelerde yaygınlık kazanmıştır. Çeçen bağımsızlık hareketiyle Orta Asya ülkelerindeki rejim karşıtı dini-siyasi hareketler için bu ismin kullanılması söz konusu yanlış adlandırmanın göze çarpan örneklerinden bazılarıdır. Büyükkara, 2012: 611-615. Rusya'da da benzer şekilde tüm köktenci hareketler genellikle Vehhabi olarak adlandırılmaktadır. Zaman zaman bunlara Selefi dense de Selefi ve Vehhabi terimleri arasında ayırım gözetilmemekte, birbirlerinin eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır.

ideolojiydi. Bu ideoloji Rusya'nın sadece seküler yapısına değil aynı zamanda devletin bütünlüğüne karşı tehdit oluşturunuyordu. Özelde Çeçenler, genelde Rusya Müslümanları arasında yayılmakta olan bu ideolojinin hedefi Rusya'yı parçalayarak onun topraklarında İslâm devleti/Hilafet¹¹⁶ kurmaktır. Dolayısıyla güvenlikleştirme sürecinde referans nesnesi Rusya varlığı tehlike altındaydı. Üçüncü durumda ise dinler arası değil mezhepler arası çatışmadan söz edilebilir. Devletin bekasını tehlike altına sokan Vehhabi/Selefi ideoloji aynı zamanda Rusya Müslümanlarının geleneksel İslâm anlayışına da düşmandı. Özellikle Çeçenistan'daki sufi tarikatlar çok daha önceden bunun farkına varmışlardı ama Putin yönetiminin güvenlikleştirme süreciyle birlikte geleneksel İslâm anlayışı ve dışarıdan ithâl edilen yabancı İslâm arasındaki ayrım daha da belirginleşmiştir.

1.5. Literatür Analizi

Yazılırken nitel bir araştırma yöntemi takip edilen tezde incelenen kaynaklar farklılık göstermektedir. Konuyla ilgili kitap, makale ve lisansüstü tezler gibi akademik çalışmaların yanı sıra tezin farklı bölümlerinde yayımlanmış arşiv belgeleri, yasalar, mahkeme kararları, kamuoyu araştırmaları, raporlar, resmi kurumların açıklamaları, özellikle siyasi ve dini liderlerin açıklamaları, gazete ve internet haberlerinden de yararlanılmıştır. Ayrıca, Çeçenistan ve Tataristan olmak üzere iki kere Rusya'ya gidilerek burada kaynak araştırmasının yanı sıra konunun uzmanı akademisyenler, bilim adamları, din adamları, gazeteciler ve toplumun farklı kesimlerinden insanlara bu konuda görüşmeler yapılmıştır.

Tezin kuramsal çerçevesi oluşturulurken kullanılan teori ve kavramların hemen hepsinin Batı kaynaklı ve İngilizce olmasının ötesinde bu teori ve kavramlar Batı'daki siyasi ve toplumsal örgütlenme biçimleri üzerinden geliştirilmiştir. Söz gelimi din-devlet ilişkileri tarihsel olarak yukarıda da görüldüğü gibi İslâm dünyasında ve Rusya'da Batı'dan farklı şekilde gelişmiştir. Aynı şekilde din-devlet ayrımı, sekülerleşme kavramı ve güvenlikleştirme yaklaşımı da Batı kaynaklıdır. Dolayısıyla bu kavram ve teoriler üzerinden Rusya'da din-devlet ilişkilerini ya da Rusya'nın İslâm politikasını açıklamak bir hayli zordur. Ayrıca yararlanılan bilimsel eserlerin büyük çoğunluğunun Rusyalı bilim insanlarına ait olması, resmi söylem ve hukuki belgelere ağırlık verilmesi ve tezin Rus devletinin İslâm politikasını

Dolayısıyla tez içerisinde aksi belirtilmediği sürece resmi söylemdeki ve akademik yazındaki şekliyle Vehhabi(lik) terimi kullanılacaktır.

¹¹⁶ Teorik olarak Hilafet bir İslâm devletidir fakat her İslâm devleti Hilafet değildir. Rusya'da genellikle bu iki kavram birbirinin eş anlamlısı olarak biri diğerinin yerine kullanılabilmektedir. Ayrıca Batı'da olduğu gibi Rusya'da da Hilafet ya da İslâm Devleti kavramı genellikle İslâm tarihi bakımından temelsiz ve dayanıksız bir yapay oluşum olarak, tıpkı Irak ve Suriye hattında gerçek İslâm'ı perdeleyen tekfirci, aşırılıkçı ve bölgedeki küresel güçlerin vekalet savaşlarının aracı sınıfındaki "kaos" ile "terör"ü yanyana getiren IŞİD/DEAŞ benzeri bir oluşum şeklinde anlaşılmakta ve kullanılmaktadır.

açıklamaya yönelik olması doğal olarak tezin Rus merkezli bir bakış açısıyla yazıldığı izlenimi uyandırabilir. Fakat bunun nedeni Rus devletinin İslâm ve Müslümanlara yönelik politikası olduğundan ister istemez devletin bakış açısı öne çıkmaktadır. Ayrıca yararlanılan kaynaklar olabildiğince titizlikle karşılaştırılarak incelenmiş ve taraflı ya da yüzeysel yazıldığı izlenimi veren eserler kullanılmamıştır.

Sovyet sonrası dönemde Rusya'da İslâm ve genel olarak Müslümanlarla ilgili tezde kullanılan literatür kabaca Rusça, İngilizce ve Türkçe olmak üzere üçe ayrılabilir. Günümüz Rusyası'nın İslâm politikası ya da Rusya Müslümanlarıyla ilgili Türkçe eser sayısı (buna kitaplar, makaleler ve lisansüstü tezler dâhildir) maalesef iki düzineyi geçmemektedir ki bunların da yarısını Batı kaynaklı eserlerin çevirisi oluşturmaktadır. Bu konudaki İngilizce eserlerin de çok geniş yelpazede ele alındığı söylenemez. İngilizce eserlerin bir kısmı Batılı bilim insanlarının kaleme aldığı eserlerdir. Bir o kadar da Rusya'daki bilim insanlarının İngilizce yayımladığı eser mevcuttur. Bunlar çoğunlukla daha önce Rusça yazılan makalelerin İngilizceye çevrilerek yayımlanmış hâlleridir. Tezdeki kaynakların büyük çoğunluğunu Rusça eserler oluşturmaktadır. Tezin tarihsel arka planını oluşturan Çarlık ve Sovyet dönemleri ağırlıklı olarak yayımlanmış belgelere dayanarak yazılmıştır. Bunların başında Rusya İmparatorluğunun Toplu Kanunnameleri (*Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii*) gelmektedir. 1649 yılından itibaren Rus Çarlığının yayımladığı kanunların derlendiği kanunnameler 1830 yılından itibaren yayımlanmaya başlamış ve Çarlığın sonuna kadar devam etmiştir. Bunun yanı sıra V. O. Klyuçevskiy, N. M. Karamzin, G. Vernadsky, M. Hudyakov, A. A. Novoselskiy, S. V. Jukovskiy, A. Kamenskiy, B. B. Bartold, V. O. Bobrovnikov, A. N. Bohanov, S. N. Abaşin, A. A. Gafarov, V. N. Tatişev, B. E. Nolde, Z. H. İbragimova, E. Şmurlo gibi Rus; G. Hosking, J. Forsyth, A. Kappeler, C. Evtuhov, R. Stites, A. Walicki, J. McCharty, R. D. Crews, I. M. Lapidus, A. A. Rorlic, M. Gammer, J. F. Baddeley, O. Figes, A. Fisher, D. Roos, S. Zenkovsky, M. Bookchin ve T. Swietochowski gibi Batılı; A. N. Kurat, H. Kırımlı, B. Hayit, S. Gökgöz, İ. Topsakal, A. Kanlıdere, A. Temizkan ve A. Taymas gibi Türk tarihçi ve bilim insanlarının eserlerinden yararlanılmıştır. Bahsedilen isimlerin eserlerinin bir kısmı genel olarak Rusya tarihi, çoğunluğuysa Rusya Müslümanları tarihiyle ilgilidir. Sovyet dönemi de benzer şekilde hem Sovyet döneminde hem de Sovyet sonrası dönemde yayımlanan eserlerden yararlanılarak yazılmıştır. Bu dönem yazılırken Arapov'un İslâm ve Sovyet Devleti: Toplu Belgeler (*İslam i sovetskoe gosudarstvo sbornik dokumentov*) başlığıyla yayımladığı Sovyet dönemine ait resmi belge ve raporların derlendiği üç ciltlik eser temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bu belgeler Sovyetler Birliği'nin İslâm politikasını daha iyi anlamamıza olanak sağlamaktadır. Özellikle Müslüman Dini

İdarelerinin faaliyetleri, Müslümanların dini yaşamları ve sufi tarikatlar konusunda resmi bilgiler Arapov'un bu derlemesinde mevcuttur. Özellikle Din İşleri Sovyeti'nin İslâm ve Müslümanlarla ilgili raporları son derece önemlidir. Tezin Sovyetler Birliği dönemini kapsayan kısmı ağırlıklı olarak bu raporların incelenmesiyle yazılmıştır. Bunun yanı sıra S. Erşahin, A. Bennigsen, C. L. Quelquejay, S. M. İshakov, E. H. Carr, N. A. Smirnov, H. C. d.Encausse, O. Roy, V. A. Kuroedov, E. G. Filimonov ve Y. N. Guseva gibi tarihçilerin eserlerinden de yararlanılmıştır.

Çarlık ve Sovyet dönemine kıyasla günümüz Rusyası'nın İslâm politikası ve genel olarak Rusya Müslümanlarıyla ilgili eserler çok daha fazla olsa da yine de yetersizdir. Moskova Devlet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nün (MGİMO) yayımladığı Rusya'da İslâm ve Müslümanlarla ilgili 1992-2017 yılları arasında yayımlanan eserlerin derlendiği bibliyografiye¹¹⁷ göre kırk altı farklı bilim insanına ait yedi yüzün üzerinde kitap ve makale bulunmaktadır. Fakat bunların büyük çoğunluğu tarih, bölge ve belirli bir konuya yönelik çalışmalardan oluşmaktadır. Örneğin, Z. M. Abdulagatov, M. İ. Bilalov, V O. Bobrovnikov, A. M. Buttaeva, O. S. Pavlova, V. H. Akaev, N. A. Nevlyışeva, A. A. Yarlıkapov gibi uzmanların eserlerinin büyük çoğunluğu genel olarak Kuzey Kafkasya Müslümanlarıyla ilgilidir. Benzer şekilde İ. L. Almazova, A. M. Ahunov, Y. N. Guseva, G. Kosaç, L. Sagitova, G. R. Sayfullina, R. R. Safiullina, O. N. Senyutkina, Z. R. Habibullina, A. Y. Habutdinov, T. M. Aminov, R. Muhametşin, R. Nabiev, R. Hakimov gibi uzmanların eserleri ise İdil-Ural bölgesindeki Müslümanlarla ilgilidir. Bu yazarların eserlerinin büyük çoğunluğu Kuzey Kafkasya ve İdil-Ural bölgesi Müslümanlarının dini yaşamları, İslâm'ın sosyopolitik hayattaki yeri, sufilik, terör ve köktencilğin nedenleri gibi konular üzerine yazılmıştır. Tüm bu yazarların en önemli ortak noktasıysa hemen hepsinin köktenci İslâmcılık ve terör konusunda makale yazmış olmalarıdır. Bu da konunun Rusya'da güncelliğini sürekli koruduğunu göstermektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus söz konusu terör ve köktencilik olduğunda çalışmaların neredeyse tamamının resmi söylemle örtüştüğüdür. Terörün toplumsal, ekonomik ya da siyasi kökenlerinden ziyade dini kökenlerine ve dışarıdan Rusya'ya ihraç edildiğine vurgu yapıldığı görülmektedir. Ayrıca bu müelliflerin bir başka ortak noktası, eserlerinde, ki buna V. H. Akaev, R. Nabiev, R. Muhametşin gibi otoriteler de dâhildir, devletin İslâm politikasına çok az ve çoğunlukla resmi söylem çerçevesinde değiniyor olmalarıdır.

¹¹⁷ Saponova, M. A., Çeçevişnikov, A. L. ve Yarlıkapov, A. A. (2018).

A. A. İgnatenko, İ. P. Dobaev ve D. A. Neçitaylo gibi uzmanların terör ve köktencilik konusunda hacimli çalışmaları bulunmaktadır. Fakat Y. Amelina, R. Suleymanov, V. İvanov gibi uzmanların (bunların ortak özelliği hepsinin bir dönem Rusya Stratejik Araştırmalar Enstitüsü'nde çalışmış olmalarıdır) eserlerinde İslâm ve Müslümanlara yönelik ön yargılı ve taraflı yaklaşım sergilediği görülmektedir. Bunların neredeyse tüm çalışmalarının İslâm ve terör bağlantısı üzerindedir ve çalışmalarının Rusya Müslümanları arasındaki köktenci eğilimlerin ve terörün Rusya dışından planlı şekilde Rusya'ya ihraç edildiği şeklinde Putin yönetiminin iddialarını destekler şekilde kaleme alındığını belirtmek gerekmektedir. Gerçi Dobaev ve İgnatenko'nun çalışmalarında da Putin yönetimin iddialarıyla paralellikler mevcuttur fakat yine de bunların konuya Amelina ya da Suleymanov kadar ön yargılı ve taraflı yaklaşmadıklarını belirtmek gerekir.

Rusya'nın İslâm politikasını bir bütün olarak ele alan çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Daha doğrusu bu başlıkta hacimli bir çalışma literatür araştırması zamanı tespit edilememiştir. Fakat Rusya'nın İslâm politikasını farklı yönleriyle ele alan çalışmalardan söz edilebilir. Rusya'nın İslâm politikası denilince ilk akla gelen isimlerden biri olan Aleksey Malaşenko'nun düzinelerce çalışması Rusya Müslümanlarıyla ilgilidir. Çağdaş Rusya'da İslâmi Uyanış (*İslamskoe Vozrojdenie v Sovremennoy Rossii*) adlı eserinde Malaşenko, Rusya'da 1990'lardaki İslâmi uyanışın dini nedenlerden çok siyasi ve toplumsal nedenlerine odaklanmaktadır. Rusya İçin İslâm (*İslam Dlya Rossii*) çalışmasında ise daha çok Rus devletinin ve Rus toplumunun İslâm ve Müslümanlara bakışını ele almaktadır. Çalışmada ayrıca İslâm ile ilgili Rus basını da incelenmiş, kitap, dergi ve gazetelerde İslâm konusunun nasıl işlendiği üzerinde durulmuştur. Kilise, ordu ve siyasi iktidarın İslâm ile ilgili politikalarının yanı sıra Rus dış politikasında İslâm konusu da ele alınmıştır. Dmitriy Trenin ile birlikte kaleme aldığı Güney Zamanı: Çeçenistan'da Rusya, Rusya'da Çeçenistan (*Vremya yuga: Rossiya v Çeçne, Çeçnya v Rossii*) adlı eserde Birinci ve İkinci Rus-Çeçen Savaşları tüm dinamikleriyle ele alınmaktadır. Yazarlar, bu savaşların Rusya'da nasıl etki doğurduğunu, savaştaki İslâm faktörünü, savaşın askerler üzerindeki etkisi, uluslararası boyutları ve bağlantıları üzerinde durmaktadırlar. Çalışmanın özellikle savaşın gerek Rus halkı için gerekse Rus askerleri ve Rus siyasiler için ne ifade ettiği üzerinde durması ve olaylara oldukça tarafsız bir gözle ele alması dikkate değerdir. İslâm'dan Korkmalı Mı? (*Nado li boyatsya İslama?*) eserinde ise adından da anlaşılacağı üzere Rusya'da İslâm korkusunun nedenlerini inceleyerek bu soruya yanıt aramaktadır. Çalışmalarında genel olarak İslâm ve Müslümanlarla ilgili objektif tutum sergileyen Malaşenko Rusya'da İslâm/İslâmlaşma tehdidinin bahsedildiği kadar büyük olmadığını, kendisinin bundan korkmadığını ve korkmayı

da tavsiye etmediğini belirtmektedir. Çünkü Malaşenko'ya göre hem Rusya'da hem de dünya genelinde İslâm tehdidi daha çok subjektif nedenlerle abartılmaktadır. Rusya'da din-siyaset ve özellikle devletin İslâm politikası konusuna da hemen her eserinde yer ayıran Malaşenko, Rus devletinin Kilise ile ilişkilerinden farklı olarak İslâm konusunda belirli ve öngörülebilir bir politikaya sahip olmadığını iddia etmektedir.¹¹⁸ Eserleri daha çok din-devlet ilişkilerini konu edinmesi bakımında tezde Malaşenko'ya oldukça fazla atıf yapılmıştır ama yine de Malaşenko'nun Rusya'nın İslâm politikasını sistematik şekilde ele alan çalışmasının bulunmadığını ve devletin İslâm/Müslümanlarla ilişkisini daha çok Müslüman siyasi parti ve hareketler ve siyasiler üzerinden açıklamaya çalıştığını belirtmek gerekir.

Rusya Müslümanları konusunda otorite olarak kabul edilen bir başka isim Roman Silantyev'dir. Daha çok Rusya Müslümanlarının dini ve siyasi yaşamlarıyla ilgili çalışmalar yapan Silantyev'in ilk hacimli çalışması Rusya'da İslâm'ın Yakın Tarihi (*Noveşşaya istoriya islama v Rossii*) adlı eserdir. Silantyev bu eserinde ağırlıklı olarak 1990'lardan itibaren Rusya'daki Müslüman toplumun bölünme sürecini etnik, dini, siyasi ve ekonomik bağlamda derinlemesine ele almaktadır. Özellikle Rusya Müslümanlarının İslâm kimliği altında bir araya gelememe nedenlerini ve Müslüman dini kuruluşlar ve siyasi oluşumlar arasındaki rekabeti en ince ayrıntısına kadar ele alan bu çalışma 1990'lar Rusyası'ndaki Müslümanların iç yapısıyla ilgili yazılmış en ayrıntılı eserdir. Bunun yanı sıra Silantyev'in Rusya Müftüler Konseyi: Bir Fitnenin Tarihi (*Sovet muftiev Rossii: istoriya odnoy fitni*) adlı eseri, adından da anlaşılacağı üzere Rusya'nın en büyük dini idarelerinden olan *Rusya Müftüler Konseyi*'nin faaliyetlerini eleştirel bir dilden öte suçlayıcı şekilde ele almasıdır. Silantyev'e göre Konsey Müslümanlar arasındaki bölücü faaliyetlerle uğraşmanın ötesinde Rusya'ya düşman çeşitli köktenci örgüt ve tarikatlarla da yakından bağlantılıdır. Silantyev'in ayrıca ansiklopedi niteliğinde olan Çağdaş Rusya'da İslâm. Ansiklopedi (*İslam v Sovremennoy Rossii. Entsiklopediya*), Rusya'da İslâm Toplumunun Çağdaş Coğrafyası (*Sovremennaya geografiya islamskogo soobşestva Rossii*), Rusya Federasyonu'nun İslâm Topluluğu Atlası (*Atlas islamskoe soobşestvo Rossiyskoy Federatsii*) eserleri de mevcuttur. Silantyev'in çalışmaları oldukça ayrıntılı ve hacimlidir fakat özellikle Müslüman dini idareler arasındaki çekişmeler ve bunların terörle olan bağlantıları üzerinde durması, İslâm'a ve Müslümanlara yönelik saldırgan ve kışkırtıcı dil kullanması ve *Rus Ortodoks Kilisesi* ile yakın bağlarının bulunması göz önünde bulundurulmalıdır. Tipik bir Ortodoks bakış açısının hâkim olduğu Silantyev'in eserlerinde dönemin siyasi havasının ve özellikle Putin yönetiminin İslâm'a yönelik güvenlikleştirici yaklaşımının etkisini görmek mümkündür. Dolayısıyla Silantyev'in

¹¹⁸ Malaşenko, 2017: 130.

eserlerinde İslâm'la ilgili güvenlikçi ve resmi bakış açısının yansıdığını söylemek mümkündür.

Rusya Müslümanları konusunda İngilizce literatürün pek de geniş olduğu söylenemez. Bunların bir kısmı Batılı, bir kısmıysa Rusyalı bilim insanlarının İngilizce yayımladığı ve çoğunluğu bilimsel dergilerde yayımlanan makalelerden oluşmaktadır. Rusyalı bilim insanlarının makalelerinin büyük çoğunluğu zaten daha önce Rusça yayımdıkları çalışmalardır. Rusça olduğu gibi İngilizce literatürde de özellikle Rus-Çeçen Savaşı ve İslâmcı terör ve köktencilik konusundaki eserlerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Williams, B. G. (2015), Pokalova, E. (2015), Bodansky, Y. (2007), Zürcher, C. (2007), Russell, J. (2007), Dunlop, J. B. (1998), Akhmadov, İ. ve Lansky, M. (2010), Schaefer, R. W. (2010), Hughes, J. (2007), O'Ballance, E. (1997), Toft, D. M. (2003) ve A. L. Huerou (2014)'nın eserleri Rus-Çeçen savaşı ve terörle ilgilidir. Ayrıca şunun da altını çizmek gerekmektedir. İngilizce eserlerdeki Rusya'nın İslâm politikası ya da din-devlet ilişkisi çoğunlukla devlet ile Müslüman dini idareler arasındaki ilişki üzerinden açıklanmaya çalışılmaktadır. Fakat İslâm'da ne cami ne de dini idareler/müftülükler Hristiyanlıktaki kilisenin karşılığıdır. Ayrıca dini idareler ne kilisenin kurumsal yapısına ne de kilisenin kendi cemaati üzerindeki etkisine sahip değildir. İslâm'ın neden ve nasıl araçsallaştırıldığı, İslâm'ın hangi toplumsal ya siyasal süreçlerde öne çıkarıldığını ele alan çalışmalar ise çok sınırlıdır. Fakat yine de örneğin, Sovyet sonrasında ortaya çıkan Tatar milli hareketinin gelişimini ve bu süreçte Tataristan'da yeniden başlayan ulus inşasını ve İslâm'ın ve Tatarcanın bu süreçte oynadığı rolü ayrıntılı şekilde ele alan Faller'ın *Nation, Language, Islam: Tatarstan's Sovereignty Movement* adlı eseri Sovyet ideolojisinin tam zıddı olan dinin ve milliyetçiliğin neden Sovyet döneminden kalma kurumların ve toplumun gözde ideolojisi hâline geldiği sorularına ikna edici yanıtlar sunmaktadır. Yine Wilhelmsen'in *Russia's Securitization of Chechnya: How War Became Acceptable* adlı çalışması İkinci Rus-Çeçen Savaşı'nı güvenlikleştirme yaklaşımı çerçevesinde açıklayan tek eser olma niteliği taşımaktadır. Wilhelmsen, kamuoyu desteği sağlayarak savaşı meşrulaştırmak için "terör tehdidi" söyleminin nasıl yeniden inşa edildiğini oldukça ayrıntılı şekilde açıklamaktadır. Yine Hunter'ın *Islam in Russia: The Politics of Identity and Security* adlı eseri Rusya'nın Müslüman nüfusu, dini kurumları, siyasi örgütleri ve ideolojik hareketleri hakkında geniş bilgi sunmakta fakat Rusya'da İslâm'ın tarihini jeopolitik ve güvenlik bağlamında ele almaktadır. Eserin bir başka önemli ve ayırt edici özelliği Sovyet sonrası Rusya'nın İslâm politikasını tarihsel süreklilik içerisinde ele almasıdır. Benzer şekilde Merati'nin *Muslims in Putin's Russia: Discourse on Identity, Politics, and Security* adlı eseri de her ne kadar bariz hatalar içerse de

Putin döneminde Rusya'nın İslâm politikasını özellikle Müslümanların dini kimliği ve güvenlik açısından incelemektedir. Yazara göre devlet İslâm'ı potansiyel güvenlik tehdidi olarak görme eğiliminde olmasına karşın Müslümanlar giderek daha fazla Rusya'ya aidiyet duygusu beslemekte ve siyasi süreçlerde daha aktif olma eğilimindedirler. Yazar, Rusya Müslümanlarının potansiyel güvenlik tehdidi olarak algılanmasının ve Rusya'da Müslümanlar ve diğer din mensupları arasında sürekli bir gerilim olduğu görüşünün yanlış olduğunu savunmaktadır.

Rusya'nın İslâm politikasını ele alan gerek Rusya gerekse Batı kaynaklı eserlerde konu dönüp dolaşıp kimlik ve çoğunlukla terör ve güvenliğe gelmektedir. Bunda, 21. yüzyılda dünya genelinde İslâm ile terör arasında bağlantı olduğu şeklindeki yaygın görüşün yanı sıra Rus devletinin İslâm ve Müslümanlara yönelik güvenlikçi yaklaşımının payı oldukça büyüktür. Bu tezin temel argümanlarından biri de yukarıda değinildiği gibi Putin iktidarının başında geliştirilen güvenlikçi söylemin Rusya'nın İslâm politikasının oluşumunda belirleyici olduğudur. Fakat bu güvenlikçi yaklaşımın İslâm ve Müslümanları devlete sadık (geleneksel İslâm) ve muhalif (geleneksel olmayan İslâm) şeklinde ayırma da böyle bir ayrımın yanlış olduğu ve hem Müslümanların birbirinden farklı siyasi görüşleri olduğu hem de Müslümanlar için İslâm'ın farklı anlamlar ifade ettiğini belirtmek gerekir. Rusya'da İslâm sadece devlete muhalefet ya da terör söz konusu olduğunda değil çok farklı siyasal süreçlerde de ön plana çıkmaktadır. Örneğin, Çeçenistan'da meşruiyet aracı olarak kullanılan İslâm Tataristan'da ulusal kimlik bağlamında öne çıkarılmaktadır. Hatta federal düzeyde Müslümanların kamusal alanda daha fazla görünür olmaya başladıkları ve dini inançlarından doğan taleplerini siyasi iktidara kabul ettirmek için daha fazla çaba gösterdikleri bir süreç de başlamıştır. Bunun yanı sıra etnik aidiyetten bağımsız olarak konuşma dili Rusça olan bir Müslüman üst kimliğin gelişmeye başladığı da bir sosyal gerçekliktir. Dolayısıyla konuyu çoğunlukla yapıldığı gibi sadece güvenlik paradigmasından ele alarak Müslümanların sosyokültürel ya da mezhepsel farklılıklarını, İslâm'ın onların etnik kimliklerini ve siyasi görüşlerini hangi ölçüde etkilediğini göz ardı etmek konunun tam olarak anlaşılmasını engellemektedir. Ayrıca Moskova'nın genel olarak federasyon bünyesindeki Müslüman cumhuriyetleri ve özelde Tataristan ve Çeçenistan ile ilişkilerinde İslâm çok farklı şekillerde rol oynamaktadır, ki tezin bir başka araştırma sorunu da İslâm'ın bu ilişkiler ağında neden ve nasıl ön plana çıkarıldığını tespit etmektir.

Son olarak bu tez yazılmaya başlarken Çeçenistan ve Tataristan'da Müslümanların İslâm ve devletin İslâm politikası konusundaki görüş ve düşüncelerini anlamayı kolaylaştıracak anket çalışması ve konunun uzmanları, din adamları, gazeteciler ve siyasiler

ile görüşmeler yaparak doğru bilgiye ulaşılabileceği hedefiyle yola çıkılmıştı. Maalesef Çeçenistan'daki mevcut siyasi konjonktür bunun yapılmasını imkânsız kılmıştır. Tataristan'da ise yasa dışı bilimsel faaliyet yaptığım gerekçesiyle para cezasına çarptırıldım. Ayrıca yüz yüze yaptığım bazı görüşmelerde edindiğim bilgilerin mevcut siyasi konjonktürden olayı objektifliği konusunda şüphe duydum. Bu yüzden kamuoyu araştırması konusunda daha önce yapılan çalışmalarla yetinmek zorunda kaldım. Bu doğrultuda ilk olarak nüfus sayım verileri yani Rusya'nın ve bünyesindeki cumhuriyetlerin demografik yapıları Federal Devlet İstatistik Servisi'nin yayımlarından aldım. 2020-2021 döneminde yapılan son genel nüfus sayım verileri henüz yayınlanmadığından 2010 yılındaki nüfus sayım verilerini kullandım. Kamuoyu araştırmalarına dayanan istatistiksel verilerle ilgili kaynakların başında Gorşkov ve Petuhov'un öncülük ettiği ve Rusya Bilimler Akademisi üyelerince hazırlanarak 2015-2017 yılları arasında toplam beş cilt olarak yayımlanan *Rusya Toplumu ve Zamanın Zorlukları* (*Rossiyskoe Obşestvo i vizovı vremeni*) adlı eserdir. Günümüz Rusyası'nın temel dinamiklerini anlama bakımından son derece önemli olan bu sosyolojik çalışmada ülkenin siyasi, toplumsal, ekonomik, etnik ve dini yapısı, toplumun dine, etnisiteye, dini, sivil ve siyasi kurumlara karşı tutumu, karşılaştığı mevcut sorunları, yaşadığı kaygı ve endişeler ve gelecekte beklenenleri gibi konular saha çalışmalarına dayanılarak incelenmiştir. Dolayısıyla tezde bu çalışmanın sadece dinle ilgili kısımlarından değil tamamından yararlandım.

Çeçenistan konusunda özellikle Dzutsev'in *Rusya Federasyonu'nun Kuzey Kafkasya Federal Bölgesindeki Cumhuriyetlerin Etnososyolojik Portresi* ve Tekuşev ve Roşin'in derlediği *Kuzey Kafkasya'da İslâm: Tarih ve Günümüz* başlıklı eserlerindeki anketlerden yararlandım. Her iki çalışma da kamuoyu anketlerine dayanılarak kaleme alınmıştır. Rusya Bilimler Akademisi destekli Dzutsev'in çalışması çok daha kapsamlıdır ve dinin yanı sıra siyaset, kimlik ve ekonomiyle ilgili konuları da barındırmaktadır. Tekuşev ve Roşin'in eseri Prag merkezli Medium Orient ajansın desteğiyle hazırlanmıştır ve tamamen İslâm'ı konu edinmektedir. Fakat yine de benzer sorulara verilen yanıtların oranları dikkate alındığında her iki eserdeki verilerin büyük oranda örtüştüğünü söylemek mümkündür. Tataristan konusundaysa özellikle Sagitova, Musina, Karbainov, Drobijeva gibi uzmanların araştırmalarından yararlandım. Çalışmalarının çoğu makale olarak yayımlanan bu uzmanların Tatar toplumunun dindarlık düzeyi, Tatar ulusal kimliği, Tatarların İslâm ve Ortodoksluğa yaklaşımları, etnik ve dini kimlik arasındaki ilişki ve etkileşim gibi konularda kamuoyu araştırmalarından oluşmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN: RUSYA'DA DEVLET VE MÜSLÜMANLAR

2.1. Çarlık Rusyası'nın İslâm Politikası

2.1.1. Rusya'nın İslâm Coğrafyasına Yayılışı

Farklı knezlikler arasında bölünen Rus topraklarında 11. yüzyıla kadar iktidarın tek elde toplanması siyasi gelenekten daha çok istisnai bir durumdu. Kiev Knezi Vladimir (980-1015) Rusların yaşadıkları toprakları büyük oranda kendi knezliği etrafında birleştirmeyi başarmış, 11. yüzyılın başlangıcında neredeyse tüm büyük Doğu Slav kabileleri Vladimir'in yönetimine girmiştir. Knez Yaroslav'ın ölümünden (1054) sonra kendisinden önce ender olarak gerçekleşen tüm knezliklerin merkezi iktidar etrafında birleşmesi olayı tekrarlanmamış ve onun soyundan hiç kimse Rus topraklarının tamamını kontrol altına alamamıştır.¹¹⁹ 11. yüzyılın sonlarında knezlikler ortak düşmana karşı birlikte hareket etmeyi başarsalar da 12. yüzyılın ilk yarısından itibaren kendi aralarında mücadeleye başlamış ve kurulan birlik dağılmaya yüz tutmuştur. Knezler, topraklarını hanedan adına gözetilen mülkler olarak değil, babalarından miras kalan ve evlatlarına bırakabilecekleri mirasları olarak görmeye başlamıştır.¹²⁰ Knezlikler arasındaki parçalanmışlık devam ederken Asya'nın büyük bölümünü ele geçiren Moğol orduları Avrupa'nın içlerine doğru ilerlemeye planları yapıyordu. 1237'nin ilkbaharında Moğollar, Rus bozkırında, Müslümanlar tarafından Kıpçak, Macarlar ve Bizanslılar tarafından Kuman, Ruslar tarafından ise *Polovtsi* adı verilen göçebe Türklerin hâkim olduğu topraklara saldırmıştır. Kıpçakların bir kısmı Moğollara itaat etmiş ve asıl nüfusu Kıpçaklardan oluşan Altın Orda ortaya çıkmıştır. Devamında, güneydeki bozkırlara da akınlar düzenlenmiş ve Ryazan, Kolomna, Moskova, Suzdal, Vladimir ve Kiev gibi şehirler Türk-Moğol hâkimiyetine geçmiştir.¹²¹

Altın Ordu idaresinin fethedilen ülkelerde iki hedefi vardı: Ordu için asker bulmak ve imparatorluk ailesinin masraflarını karşılamak için vergi toplamak. Rusya'daki Altın Orda siyasetinin amacı hanın hâkimiyetindeki diğer ülkelerden farklı olmasa da siyasetin uygulanış yöntemleri Rusya'da bölgelere göre farklılık gösteriyordu. Bazı bölgelerde Rusların knezlik idaresi tamamen ortadan kaldırılırken bazılarında knezlerin yanında kendi idarelerini de oluşturmuşlardır. Rusya'nın büyük bölümündeysen yerel knezlere hanın onayını alma koşuluyla kendi topraklarını idare etmelerine izin verilmiştir.¹²² Altın Orda Devleti daha çok

¹¹⁹ Klyuçevskiy, 2017: 47; Bohanov vd., 2019: 80.

¹²⁰ Hosking, 2011: 73-76; Bohanov vd., 2019: 165-167.

¹²¹ Grousset, 2011: 273-275; Kurat, 2014: 78-83.

¹²² Vernadsky, 2019: 260; Kemaloğlu, 2009: 80-81.

knezler arasındaki rekabetten yararlanarak Ruslar üzerindeki hâkimiyetini devam ettirirken 14. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Moskova knezliği de benzer şekilde Altın Orda devletindeki taht kavgalarından yararlanacak fırsatlar bulmaya başlamıştır. Rus knezleri kendi aralarında çatışırken, zaman zaman da birbirlerine karşı Tatarlar ve Litvanyalılarla ittifak kurabiliyordu. Dolayısıyla bu dönem bölgede yaşanan savaşların ulusal veya dinsel nitelikli olmadığı belirtmek gerek. Rus knezliklerini tek merkezde birleştirme hedefinden vazgeçmeyen Moskova Knezliği bu dönemden itibaren yükselişe geçmiştir.¹²³

Ruslar üzerinde iki yüzyıldan fazla süren Moğol-Tatar hâkimiyeti 15. yüzyılın başlarından itibaren zayıflamaya başlamıştır. Altın Orda'nın zayıflamasıyla Nogay Orda, Astrahan, Kırım, Kazan ve Kâsım gibi yeni hanlıklar ortaya çıkarken Moskova da Altın Orda'ya düzenli ödediği vergileri ödemeyi durdurarak bağımsız politika izlemeye başlamıştır. Rusya tarihinin dönüm noktalarından olan bu dönemde Rusya'nın ideolojik¹²⁴, ekonomik ve kültürel temelleri¹²⁵ atılmıştır. Akraba knezliklerden oluşan bir topluluktan fazlası hâline gelen Rusya, 15. yüzyılın sonunda bir devlet olarak vücut bulmuş ve bu dönemde, yazılı kullanımda *Rossiya* terimi, geleneksel ve yerel dile ait Rus sözcüğünün yerini almıştır.¹²⁶ Moskova, sadece Doğu Slav Kilisesi'nin koruyucusu değil, aynı zamanda Tatar hâkimiyetine karşı çıkmış bir knezlik olarak potansiyel ulusal bir hareketin de liderliğini üstlenmiştir. Rusya'nın Moskova Prenslığı'nden doğuş tarihinin, Knez III. İvan'ın (1462-1505) Novgorod'u ilhak ettiği 1478 yılı olduğu söylenebilir. Bu ilhak ile III. İvan, Rusya'nın iki merkezini -siyasi ve dini- tek bir hükümdarın idaresinde birleştirmiş oldu; sonraki yıllarda o ve oğlu III. Vasiliy (1505-1533) geri kalan bölgeleri de Moskova topraklarına birleştirmeyi başardı.¹²⁷

Rusya'nın güney ve doğu sınırı, siyasi sınırın ötesinde coğrafi olarak ormanla bozkır arasında, sosyoekonomik olarak yerleşik ve göçebe hayat tarzı, dini-kültürel olarak ise

¹²³ Geller, 1997a: 123-124.

¹²⁴ Özellikle "Moskova-Üçüncü Roma" teorisinin bu yüzyılda orta atıldığını belirtmek gerek. Birinci Roma, yani Roma İmparatorluğu yüzyıllar önce çökmüştü. Rus halkının gözünde İkinci Roma olarak bilinen İstanbul ise Türkler tarafından ele geçirilmiş, Ayasofya Kilisesi camiye çevrilmişti. Yani, İkinci Roma da düşmüş, Bizans tahtına Ortodoks Kilisesininin koruyucusu değil, Hristiyanların düşmanı oturmuştu. Fakat İkinci Roma düşse de Ortodoksluk hâlâ hayattaydı ve Ortodoksluğun yeryüzünde korunması gerekliydi. Rusların sadece inancı değil devletleri de güçlü olduğundan bu koruyucu sadece Rus halkı olabilirdi. Tatar boyunduruğu unutulmaktaydı ve zayıflık, yerini güçlü devlete bırakmıştı. Moskova knezleri artık kendilerini Bizans imparatorlarının akrabaları ve kardeşleri olarak tanımlıyorlardı. III. İvan'ın Bizans prensesi Sofya ile evlenmesi de bunun göstergesiydi. Dolayısıyla yapılması gereken Moskova'nın Üçüncü Roma olduğunu ilan etmektir. İlk iki Roma düşse de Üçüncü Roma-Moskova ayakta ve asla düşmeyecekti. III. Vasiliy döneminde formüle edilen bu teori IV. İvan'ın Çar ilan edilmesiyle ulusal düzeyde kabul görmeye başlamıştır. Şmurlo, 1922: 121-126.

¹²⁵ Vernadskiy, 2001: 8; Kemaloğlu, 2009: 116-123; Klyuçevskiy, 2017: 234.

¹²⁶ İlk defa III. İvan döneminde basılan paralarda "Tüm Rusya'nın Hükümdarı" terimi kullanılmışken, "Rus Çarlığı" ve "Rus Devleti" kavramları 16. yüzyıldan itibaren devleti ifade eden politik kavram olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren *Russkiy* ve *Rossiyskiy* terimlerinin kullanımı da yaygınlaşmıştır. *Russkiy* terimi etnisite, dil, kültür ve gelenek gibi ulusal özellikleri ifade ederken, *Rossiyskiy* terimi devletsel veya bölgesel aidiyeti ifade etmek için kullanılmaktaydı. Mavrodin, 1958: 27.

¹²⁷ Buskinovitch, 2016: 57.

Hristiyan Ruslarla Müslüman Türkler arasındaki sınırdı ve bu durum genelde çatışmacı doğaya sahipti.¹²⁸ Moğol-Tatar hâkimiyetinden kurtuluşu Rusya'nın bozkırla mücadelesinde önemli bir dönüm noktasıydı ve bu mücadele kısa zamanda bitecek gibi değildi. Siyasi bağımsızlığını elde ettiği dönemde bile Rusya, uzun yıllardan beri süregelen Tatar akınlarına - Kazan, Astrahan ve Kırım Hanlıkları- maruz kalmaya devam ediyordu.¹²⁹ Bozkırlardaki değişken durum, Moskova açısından daimi bir teyakkuz hâlini ve güçlü bir orduyu gerekli kılmaktaydı. Tek çözümün, askeri veya diplomatik yollardan herhangi biriyle, bozkırların kontrol altına alınması olduğu görülmüştü.¹³⁰ Askeri-stratejik amaçların yanı sıra şüphesiz ekonomik çıkarlar da Rusların bozkırlara doğru ilerlemesinde önemli rol oynamıştır.¹³¹ Coğrafi yakınlığın da etkisiyle Volga (*İtil, Edil, İdil*) Nehri üzerinden Kazan Hanlığı ile Moskova Rusyası arasında gerek ticari gerekse siyasi bakımdan sıkı bir ilişki kurulmuş ve devam ettirilmişti. Kazan Hanlığı'nın verimli toprakları, özellikle tarım için uygun olması, nehirleri, mera ve ormanları, fakat hepsinden önemlisi Volga üzerinden Hazar denizine ulaşma imkânları, Rusya için çekici ve Rus yayılışını teşvik edici önemli unsurlardı. Bundan dolayı, III. İvan döneminden başlayarak Moskova'nın dış siyasetteki başlıca amacı Kazan Hanlığı'nı ele geçirmek olmuştur.¹³² Öte yandan Ortodoks ruhaniler de Müslüman Tatarlara yönelik intikam hissini uyandırarak onlara karşı mücadele fikrini aşılamağa başlamış, 16. yüzyılın başlarından itibaren *Rus Ortodoks Kilisesi* doğuya doğru genişleyerek Kazan'ın ele geçirilmesinden yana tavır takınmıştı.¹³³ Kazan'a karşı başlatılan seferberliğin arka planındaki itici güç hiç şüphesiz Metropolit Makari¹³⁴ idi ama IV. İvan (1533-1584)'ın da bu siyasetin inançlı bir destekçisi olduğu görünmektedir. Dahası, bu dâvanın toprak elde etmeyi uman boyarlar¹³⁵ ve hizmet soyluları arasında da çok sayıda taraftarı olduğunu belirtmek gerekir.¹³⁶ Metropolit Danil 1523'te bütün Kazan Hanlığı'nın ele geçirilmesi fikrini ortaya atarak

¹²⁸ Kapeller, 2017: 215-216.

¹²⁹ Özellikle Kazan Hanlığı Moskova'nın dış politikasında kritik rol oynuyordu. Moskova Knezliği II. Vasiliy (1425-1462) döneminden başlayarak Kazan Hanlığı'yla on üç kere savaşmış (1439, 1445, 1467, 1478, 1487, 1505, 1521, 1523, 1530, 1536, 1545, 1549, 1550-1551), beş kere de Kazan'ı kuşatmıştır. Vinogradov, 1999: 135.

¹³⁰ Vernadsky, 2011: 116.

¹³¹ Kappeler, 2000: 26.

¹³² Kurat, 2011a: 67.

¹³³ Hudyakov, 2018: 109; Acar, 2013: 256.

¹³⁴ Metropolit, Ortodokslukta patrikten sonra gelen ve bir bölgenin din işlerinde başkanlık eden din adamının unvanıdır. Metropolit Makari'nin IV. İvan üzerinde etkisi büyüktü. Makari IV. İvan'ın çocukluğu döneminde, 1542'de kilise içi çekişmelerin olduğu sırada Moskova kilisesinin başına geçmişti. Genç İvan'a rehberlik etme ve onun siyasi iktidar iddiasını desteklemenin yanı sıra kendi otoritesini ve kilisenin statüsünü güçlendirmekle de ilgileniyordu. İvan'ın 1547'de tahta geçmesinde belirleyici rol oynayan Makari, Bizans'ın taç giyme törenlerine benzer bir tören düzenlenmesini sağlamıştır. Makari İvan'ı sadece büyük knez olarak değil aynı zamanda tüm Rusların çarı ilan etti. Rus kaynaklarında hem Bizans sezarları hem de Tatar hanları için kullanılan Çar unvanı, İvan'ın siyasi otoritesini yükseltmiştir. Makari'nin başında bulunduğu *Rus Ortodoks Kilisesi* aynı zamanda Moskova'nın yükselişini de ideolojik olarak desteklemekteydi. Martin, 2007: 377.

¹³⁵ Eski ve Ortaçağ Rusyası'nda büyük toprak sahibi yüksek yönetici sınıf. Ojegov, 1972: 55.

¹³⁶ Madariaga, 2012: 120.

Rusya'nın istila siyasetinin ana hattını çizmiş, bu fikir daha sonraki Ortodoks ruhanilerce geliştirilmişti. Metropolit Makari ve beraberindeki önemli ruhani şahsiyetler İvan'ın Kazan seferi sırasında Vladimir'e kadar gelerek "sözlerini tutmayan" Kazanlılara karşı kutsal devlet görevini yapacak İvan'ı takdis etmiş, savaşa katılacak askerlere bu kutsal yolda başarı dilemiştir. Özetle, Rusya'nın Kazan Hanlığı'nı istila siyaseti boyarlar, tüccarlar ve Hristiyan ruhanilerin çıkarlarının bir birleşmesi olarak ifade edilebilir.¹³⁷ Kazan'ın 1552'de ele geçirilmesinden sonra Rusların bu topraklardaki üstünlüğüne atıfta bulunan ve Pelenski tarafından aktarılan aşağıdaki alıntı, gerek Rusya'nın ilk dönem Müslüman politikasındaki Tatar ve Müslüman karşıtlığını gerekse kilisenin bu politikaya olan desteğini çok iyi ifade etmektedir:

Tanrının lütfuyla ve Ortodoks Çar İvan Vasliyeviç'in inancından dolayı, Tanrı ona Tanrısız Kazan Tatarlarını teslim etti ve bizim dindar hükümdarımız, onların Müslüman inancını mahvetti ve onların camilerini yıkıp harap etti ve dindarlığıyla onların karanlık yerlerini aydınlattı ve orada Tanrının kilisesini kurarak Ortodoksluğu tanıttı ve orada bir piskoposluk kurdu...¹³⁸

Kazan'ın düşüşü Moskova'nın bozkırdaki jeopolitik pozisyonunu güçlendirerek Astrahan Hanlığı üzerindeki baskıyı da artırmıştır. Kazan Tatarlarının Kırım Hanlığı'yla bir askeri ittifak kurma tehlikesini de ortadan kaldırmış ve Kırım'ın Moskova üzerindeki baskısını zayıflatmıştır. Moskova'nın yabancı bir devleti (eski efendilerini) ele geçirmesi, her şeyden öte çarın otoritesini muazzam derecede güçlendirmiş ve Moskova'ya bozkır göçebeleri arasında siyasi saygınlık sağlayarak Moğolların meşru halefi statüsü kazandırmıştır.¹³⁹ Kazan'ın ardından Ruslar yüzlerini Volga nehrinin güneyinde bulunan Astrahan'a çevirmiş ve 1556'da burayı da ele geçirerek hanlığı Moskova'ya eklemişlerdir (Ek-2).¹⁴⁰ Böylece Rusya'nın üç önemli Tatar düşmanından geriye sadece Kırım Hanlığı kalmıştır. Kırım Tatarları 1554, 1557 ve 1558'de Moskova'ya saldırmışsa da her defasında geri püskürtülmüştür.¹⁴¹ Kırım birlikleri Moskova'ya akınlar düzenlerken Volga boyunda da 1550'lerde Ruslara karşı çeşitli isyanlar çıkmıştır (özellikle Kazan Hanlığı'nı yeniden kurup han olarak Nogay Hanlarının soyundan birini yeniden tahta çıkarmak istiyorlardı) ama bu isyanlar da şiddetli şekilde bastırılmıştır. İsyancılar Rus birlikleri tarafından öldürülürken köyleri yakılmış, aileleri esir alınmıştır.¹⁴² Bu dönem Kazan Hanlığıyla ilişkileri kötü olan Başkırtların bir kısmı savaş zamanı Moskova'yı desteklemiş ve Moskova'nın Kazan'ı

¹³⁷ Hudyakov, 2018: 109-111.

¹³⁸ Pelenski, 1967: 566-567.

¹³⁹ Romaniello, 2012: 20.

¹⁴⁰ Vinogradov, 1999: 139.

¹⁴¹ Riasanovsky ve Steinberg, 2014: 148-149.

¹⁴² Rubinşteyn, 1937: 125-127; Vinogradov, 1999: 136.

almasıyla bu kere de Nogayların baskısına maruz kalmışlardır.¹⁴³ Biraz da Nogay baskısının etkisiyle 1550'lerin ortalarından itibaren önce kuzeybatıdaki daha sonra da güney ve doğudaki Başkurt beyleri Moskova'ya bağlılık yemini etmiştir. Bunun karşılığında Moskova Başkurtların yaşamlarına ve dinlerine müdahale etmeyecek, onları Nogaylardan koruyacak, Başkurtlar önceden Kazan Hanlığı'na ödedikleri vergiyi¹⁴⁴ bundan sonra Moskova'ya ödeyeceklerdi.¹⁴⁵

IV. İvan zamanında başlayıp Fedor İvanoviç döneminde (1584-1598) tamamlanan Rus fütuhatlarından biri de Sibirya'dır. Daha önceleri Rus tüccarların ve avcılarının gittiği Sibirya ile 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus devleti ciddi şekilde ilgilenmeye başlamış ve bölgede kaleler inşa etmiştir. Ruslar özellikle 1586'dan itibaren bölgeye ciddi sayıda asker göndermeye başlamış ve çok geniş coğrafyaya yayılan Sibir Hanlığı (1464-1598) ile Ruslar arasında yaşanan çeşitli çatışmalardan sonra 1598'de Sibir Hanı Küçüm'ün öldürülmesiyle hanlık ortadan kaldırılarak toprakları Rus çarının arazisi ilan edilmiştir.¹⁴⁶ Ruslar 17. yüzyılın ilk yarısında doğuya doğru ilerlemeye devam ederek tüm Sibirya'yı ele geçirmiş ve buradaki halk Sibir Hanlığı'na olduğu gibi Ruslara vergi ödemeye devam etmiştir. 1648'e geldiğinde Ruslar Baykal Gölü'ne varmışlardır.¹⁴⁷

Ruslar doğuya doğru genişlemeyi kolaylıkla sürdürürken güneyde en güçlü rakibi olarak Kırım Hanlığı kalmıştı. Moskova, Tatarlarla zor ve uzun bir mücadele içine girmiştir. 17. yüzyıl boyunca güçlerini koruyan Kırım Tatarları sık sık Moskova'ya akınlar düzenleyerek Moskova için sürekli bir tehdit olmaya devam etmiştir. Moskova'nın Tatarlarla olan mücadelesi uluslararası arenada yaşanan birtakım olaylarla daha da zorlaşmış ve Moskova'nın uluslararası durumunu zora sokmuştur.¹⁴⁸ Dolayısıyla Rusya Kırım'ı ele geçirmek için bir yüzyıl daha beklemek zorunda kalmıştır. Rusya, Osmanlı Devleti ile yaptığı savaş sonucunda taraflar arasında 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasının 2. maddesine göre Kırım Hanlığı Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız hanlık olmuştur.¹⁴⁹ 1783'te ise II. Katerina (1762-1796) Kırım, Kuban ve Taman'ın Rusya'ya bağlandığını ilan eden

¹⁴³ Altın Orda'nın dağılmasıyla Başkurt toprakları üç hanlık -Kazan, Sibir ve Nogay Hanlığı- arasında bölünmüş oldu. Toprakların büyük bir kısmı Nogay Hanlığı egemenliğindeydi ama Kazan Hanlığı'nın Başkurtlar üzerindeki siyasi, ekonomik ve kültürel etkileri önemli boyutlardaydı. Kuzeyev, 2013: 456.

¹⁴⁴ Yeni ele geçirilen topraklar, Çarın mülkü sayıldığından bu topraklarda yaşayanlar toprağı kullanmanın karşılığı olarak Moskova'ya *yasak* (vergi) ödemeye mecburdu. *Yasak* belirli ve sınırlı bir şey olmayıp, miktarı, ahalinin itaat derecesine göre değişebilirdi. *Yasak* hububat ve özellikle değerli kürklerle ödenirdi. *Yasaktan* başka halk "hükümdar hizmetleri" görmek zorundaydı ve bunlar genellikle istihkâm ve yolların yapımında çalışılarak ödenirdi. Kurat, 2014: 171-172.

¹⁴⁵ Steinwedel, 2016: 17-19.

¹⁴⁶ Atlasi, 2016: 97-123.

¹⁴⁷ Nikitin, 1987: 14-58.

¹⁴⁸ Novoselskiy, 1948: 416.

¹⁴⁹ Kurat, 2011b: 24-40.

beyanname yayımlamıştır. Beyannameye göre buradaki halk Rusya'da kullanılan tüm haklardan yararlanacak ve herkesle eşit haklara sahip olacaktı. Ayrıca dini inançları ve tapınaklarının korunup kollanacağına dair II. Katerina kendisi ve tahtının halefleri adına söz vermiştir.¹⁵⁰ Böylece, Kırım Hanlığı ortadan kaldırılarak Rusya'ya bağlanmıştır.

Moskova Rusyası'nın gittikçe kuvvetlenmesi ve özellikle Kazan ve Astrahan Hanlığı'nın ele geçirilmesi, etkisini Kafkaslar'da da göstermeye başlamıştır. Çerkes ve Kabartay beylerinden bazıları, Kırım hanlarının baskısından kurtulmanın çaresini Moskova Çarı'nın himayesini kabul etmekte görmüşlerdir. Temrük civarındaki Çerkesler ve özellikle Kabartay Çerkesleri IV. İvan'a elçiler göndererek, kendilerinin Kırım Hanlığı'na karşı korunmalarını istemesiyle Rusların Kafkaslara doğru açılmaları için uygun zemin hazırlanmıştır.¹⁵¹ Fakat Rusya Kafkasya'da 16. yüzyıldaki sınırının ötesine ancak 18. yüzyılda geçmeyi başarmıştır.¹⁵² 1783 yılında imzalanan Georgiyevsk Antlaşması'yla Rusya'nın himayesine girmeyi kabul eden Gürcistan¹⁵³, 1801 yılında I. Pavel (1796-1801)'in yayımladığı beyanname ile Rusya'ya birleştirilmiştir.¹⁵⁴ Kuzey Azerbaycan hanlıkları için askeri mücadele İran ile 1804 yılında başlayarak 1813 yılına kadar aralıklarla devam etmiş ve İran ile Gülistan Antlaşması'nın yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Böylece İran Bakü, Karabağ, Derbent, Guba, Talış, Gence ve Şeki hanlıklarının Rusya'ya bağlanmasını kabul etmiştir.¹⁵⁵ Rusya'nın Kafkasya'nın tamamındaki hâkimiyetini Osmanlılara ve İranlılara kabul ettirebilmesiye 1828'de İran ile yaptığı Türkmençay, 1829'da Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı Edirne Antlaşması ile gerçekleşmiştir (Ek-3).¹⁵⁶

Rusya her ne kadar Güney Kafkasya'daki hükümrânlığını rakiplerine kabul ettirse de Karadeniz ile Hazar arasında bulunan Kafkas dağlarındaki yerli halklar bağımsızlıklarını korumuşlardı.¹⁵⁷ Çoğu Müslüman olan bu halklar Rus hâkimiyetini tanımamıştır. 1820'lerin sonlarından itibaren Ruslar dağlı halklar üzerinde siyasi kontrolü tam anlamıyla sağlamak için harekete geçtiğinde bölge halkı Ruslara karşı koymuş ve onlarca yıl sürecek savaş başlamıştır.

¹⁵⁰ Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii..., 1830, Sob. 1, Tom. XXI, s. 898-899. (Bundan sonra PSZRİ)

¹⁵¹ Tihomirov, 1962: 515-516; Kurat, 2011a: 55.

¹⁵² Sovyet tarihçileri Kafkasya halklarının Rusları sınırlarında gördüklerinde çok mutlu olduklarını ve çara bağlılıklarını sunmak için birbirleriyle yarıştıklarını iddia etmişlerdir. Gerçekten de Kuzey Kafkasya beylerinin/hanlarının Türkiye ve İran tehdidi karşısında Moskova'ya bağlılık yemini etmeyi avantaj olarak gördükleri durumlar vardı ama öte yandan, koşullar değiştiğinde aynı hızla bu yeminlerinden dönmüşlerdir. Dolayısıyla 1557'de Kabardey'in Rusya'nın parçası olduğunu ya da neredeyse tüm Dağıstan'ın 1635'te Rus hâkimiyetine gönüllü olarak boyun eğdiğini söylemek gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Çarın tebaası olmak ve sonsuza kadar ona hizmet etmek için anlaşmalar yapmak ve direnişleri çökertilmiş yerel toplulukların geçici veya taktiksel bağlılık yeminleri etmeleri Rusların imparatorluğa yeni koloniler kattıklarında uyguladıkları standart uygulamaydı. Forsyth, 2019: 261.

¹⁵³ Avalov, 1901: 132-133.

¹⁵⁴ Potto, 1901: 16-17.

¹⁵⁵ Smirnov, 1958: 171-175; Klyuçevskiy, 2017: 843.

¹⁵⁶ Kurat, 2011b: 53-59; Smirnov, 1958: 180; Turan, 1951: 111-151.

¹⁵⁷ Fadeev, 1860: 19.

Yirmi beş yıl boyunca askeri, dini ve siyasi liderlik yapan Şeyh Şamil'in yönetimindeki halklar Ruslara karşı savaşımıştır. 1859 yılında Şamil esir alınıp yönettiği bölgeler ele geçirilse de Kuzeybatı Kafkasya'da savaş 1864 yılına kadar devam etmiş ve Çerkeslerin yenilgisiyle Ruslar bölgede tam olarak hâkimiyet sağlamıştır.¹⁵⁸

18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Volga boyundaki hâkim konumlarından Kazak bozkırlarını fethetmek üzere yola çıkan I. Petro yönetimindeki Ruslar kuzey bozkırları üzerinde, Orenburg, Omsk, Barnaul ve Semipalatinsk'i kapsayacak şekilde Urallar'dan İrtiş nehirlerine kadar kaleler zinciri kurmuşlardır.¹⁵⁹ Rusların Kazak bozkırlarına doğru ilerlediği dönemde burada hayvancılıkla uğraşan ve Büyük Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz olarak teşkilatlanan göçebe Kazaklar genellikle birbirleriyle rekabet içerisindeydiler. 1731 yılında Küçük Cüz Hanı Ebulhayr Çungar (Jongar) tehlikesine karşı Rusya'nın himayesine girmeyi kabul etmiştir. 1730'larda Orta Cüz'ün kuzeyindeki kabileler de Rusya himayesine girmiştir. Orta Cüz'ün geri kalan kısmı ve Büyük Cüz ise 19. yüzyılın ilk yarısında Rus hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.¹⁶⁰ Kırım Savaşı'ndan (1853-1856) sonra Avrupa'daki etkin rolünü kaybeden Rusya, Orta Asya'ya yönelik politikalarını daha aktif hâle getirmiştir. Daha 1856 yılı tamamlanmadan gerek Asya ile gerekse Türkistan bölgesiyle ilgili askeri ve ekonomik planlamalar yapılmaya başlansa da bu planlar Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın dış politikada askeri güç kullanımından kaçınarak diplomasiyi ön planda tutma şeklindeki politik tutumundan dolayı uygun koşulların oluşması için bir süreliğine ertelenmiştir.¹⁶¹ Ruslar 1860'lardan itibaren Siri Derya Nehri ve Sibiryâ üzerinden Orta Asya'nın içlerine doğru ilerlemeye başlamıştır. 1864'te Türkistan ve Çimkent gibi önemli şehirler Ruslar tarafından ele geçirilirken 1865'te Hokand Hanlığı'nın merkezi Taşkent şehri ele geçirilmiş ve daha sonra Türkistan Genel Valiliği'nin yönetim merkezi yapılmıştır.¹⁶² Rus ilerleyişi devam ederek 1873 yılında Hive ele geçirilmiş fakat hanlık ilga edilmemiştir. Taraflar arasında yapılan anlaşma ile Han, Rusya İmparatorunun sadık bir memuru olmayı, Orta Asya'daki Rus İdaresinin izni olmadan üçüncü taraflarla anlaşma yapmamayı, tazminat ödemeyi ve hanlığın tüm pazarlarını Rus tüccarlara açmayı kabul etmiştir.¹⁶³ Aynı yıl Buhara Hanlığı ile de biraz daha hafif şartlarda anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmada ekonomik konulara ağırlık verilirken, Rus tüccarlara Hanlığın tüm şehir ve köylerinde serbest ticaret hakkı tanınmış, Rusya vatandaşlarına Hanlığın her yerine gitme ve buralarda çalışma veya iş kurma hakkı

¹⁵⁸ Bobrovnikov ve Babiç, 2007: 113-132; Smirnov, 1958: 200-226; Riasanovsky ve Steinberg, 2014: 402.

¹⁵⁹ Lapidus, 2013a: 567.

¹⁶⁰ Bekmahanov, 1957: 122-124.

¹⁶¹ Kinyapina, 1999: 89.

¹⁶² Zaytsev, 1882: 37-76; Ziyayev, 2007: 112-158.

¹⁶³ Jukovskiy, 1915: 179-183; Ziyayev, 2007: 277-294; Zaytsev, 1882: 130-174.

verilmiştir.¹⁶⁴ 1875'te ise Rus orduları Kokand Hanlığı üzerine yürümüş ve aralıklarla devam eden savaşlar sonrası 1876'da Hokand Hanlığı ele geçirilerek Rus İmparatorluğuna bağlı Fergana Oblastı'na dönüştürülmüştür.¹⁶⁵

Türkistan'daki başarılarından sonra Ruslar yüzlerini Orta Asya'nın batısına, yani Türkmen bölgelerine doğru çevirmiş ve 1877 yılında Kızıl-Arvat'ı ele geçirmişlerdir. Osmanlı Devleti ile savaş (1877-1878) ve İngiltere ile bölgedeki rekabet Rus ilerleyişini yavaşlatsa da 1879'dan itibaren Ruslar Göktepe'ye doğru harekete geçmiştir. Ocak 1881'de Göktepe Rusların eline geçmiş, ardından Aşkabat ele geçirilerek bölgedeki Rus yönetiminin idari merkezi yapılmıştır. 1884'te ise Merv Rusya hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁶⁶ Böylece Türkmen toprakları Ruslar, İranlılar ve Afganlar arasında paylaşılmış ve Türkmenler siyasi bağımsızlıklarını kaybetmiştir.¹⁶⁷ Rus imparatorluğunun bünyesine kattığı son büyük toprak parçası olan Orta Asya Rusya malları için önemli ve yeni bir pazardı. Türkistan Genel Valisi Kaufmann, buradaki hanlıklarla yapılan ticari antlaşmaların Rusya'nın Orta Asya siyasetinin en önemli başarılarından biri olduğu ifade etmiştir.¹⁶⁸ Aynı zamanda genişleme, sınır bölgesinin düzene girmesi ve sınıra yakın Rus kentlerinin komşularından korunması sebebiyle güvenlikle de yakından ilgiliydi. Tüm bunların ötesinde ideolojik olarak da, bu yıllarda Batı emperyalizmine benzer bir mantık ortaya çıkmıştı: Rusya, medeni bir ulus olarak geri kalmış halkları yönetme ve onları düzene sokma görevine sahipti.¹⁶⁹

Böylece, Rusya 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde 22,4 milyon km² yüz ölçümüne sahip dünyanın en büyük ikinci imparatorluğu hâline gelmiştir.¹⁷⁰ Yaklaşık iki yüz farklı milletin yaşadığı imparatorluk, başında genellikle asker kökenli valilerin bulunduğu seksen dokuz *guberniyaya* (vilayet) ayrılmıştı. 1897 yılında 125 milyonun üzerinde olan nüfusunun yüzde 48'i Ruslardan oluşmaktaydı. Tatar nüfus 3,7 milyon iken Çeçenlerin sayısı 226 bindi. İmparatorluk nüfusunun yaklaşık yüzde 70'i Ortodoks, 12'si Müslüman, yüzde 10'u ise Katoliklerden oluşmaktaydı. İmparatorluğun Avrupa kısmında nüfusun yüzde 3,82'si (ağırlıklı olarak Volga boyu ve Kırım'da), Kafkasya'da yüzde 34,52'si, Sibiry'a da yüzde 2,2'si, Orta Asya'da ise yüzde 90,32'si Müslümanlardan oluşmaktaydı.¹⁷¹ İmparatorluğun coğrafi olarak

¹⁶⁴ Jukovskiy, 1915: 184-187; Ziyayev, 2007: 254-258.

¹⁶⁵ Latsinskiy, 1891: 221-222; Ziyayev, 2007: 295-320.

¹⁶⁶ Halfin, 1965: 329-364.

¹⁶⁷ Bartold, 1963: 622-623

¹⁶⁸ Kinyapina, 1999: 109; Bohanov vd., 2019: 1116.

¹⁶⁹ Riasanovsky ve Steinberg, 2014: 402.

¹⁷⁰ İmparatorluk, Polonya'nın bir kısmı, Belarus, Ukrayna, Kırım, Letonya, Litvanya, Estonya, Moldova, Kuzey ve Güney Kafkasya, Orta Asya (bugünkü Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan), Sibiry ve Uzakdoğu'da Pasifik Okyanusu'na, kuzeyde Kuzey Buz Denizi'ne kadar alanı kapsıyordu.

¹⁷¹ Polyakov, 2000: 7-21; Mironov, 2000: 206.

bu kadar geniş, etnik ve dini yapısının da bu kadar çeşitli olması doğal olarak onun idari ve dini politikalarını etkiliyor ve bu alanlarda sık sık değişikliğe neden oluyordu.

2.1.2. Çarlık Yönetiminde Müslümanlar: İdari ve Dini Yapı

Kazan ve Astrahan Hanlığı birbiri ardına ele geçirilince Rus yönetim tarihinde yeni bir devir başladı. Kazan Hanlığı'nın çok milletli yapısı, Çarlığın bünyesine katılan Volga boyu halklarının çoğunun Müslüman olması ve Moskova'nın da gerek ilk defa bu kadar farklı dinlere mensup milletleri bünyesinde barındıracak olması gerekse ilk defa Müslüman halkları yönetecek olması bölge halklarına yönelik politikalarında sürekli değişikliklere neden olmuştur. Kazan ele geçirilince Moskova'nın ilk hedefi bölgede askeri, siyasi ve ekonomik hâkimiyet tesis etmek olmuştur.¹⁷² Şehirde neredeyse Tatar bırakılmazken bunların yerlerine Ruslar yerleştirilmiştir. Çoğunluk şehir dışına yerleşmek zorunda bırakılmış, "çarın merhametiyle" yaklaşık 150 ailenin şehirde yaşamasına müsaade edilmiştir. Müslüman dini kurumlar ve liderler, camilerin yıkılmasıyla, medreselerin kapatılmasıyla ve vakıfların müsadere edilmesiyle iyice zayıflatılmış, Müslümanları Hristiyanlaştırmaya çabalayan kilise ve manastırlar inşa edilmiştir. 1552'den 1610'a kadar aralıklarla Tatar soyluların bir kısmı Moskova'ya karşı isyan başlatırken bir kısmı da Moskova'nın hizmetine girmiştir. Çok daha fazlasıyla ülkeyi terk etmiştir. Daha aşağı statülü toprak sahipleri, kasabalılar ve köylüler, ayrıca hanlığın Çuvaş, Mari ve Udmurt gibi tebaası özel bir statü kazanmış ve olağan Rus vergileri yerine *yasak* denen özel bir vergi ödemeye devam etmiştir.¹⁷³

Kazan Hanlığı bölgesini idare etmek için Moskova'da ayrı bir nezaret kurulmuş, Kazan'ın yanı sıra, Başkurtlar bölgesi, Astrahan Hanlığı ve Sibirya'nın idaresi de buraya bağlanmıştır. 1637'de ayrı bir Sibir Nezareti kurulunca, Kazan'ın idaresine Orta İdil, Başkurt ili ve Aşağı Volga bölgesi bırakılmış ve bu yapı I. Petro dönemine kadar devam etmiştir.¹⁷⁴ I. Petro'nun reformları doğrultusunda 1708'de Rusya sekiz guberniyaya ayrılırken, Volga nehrinin her iki yakasında Nijniy Novgorod'dan Astrahan'a kadar olan bölge- Terek, Astrahan, Ufa, Simbirsk, Çeboksarı gibi birçok yerleşim birimi- Kazan Guberniyası'na bağlanmıştır.¹⁷⁵ 18. yüzyıl boyunca Nijniy Novgorod, Astrahan, Simbirsk ve Penza Kazan Guberniyası'ndan ayrılmıştır. 1781'de Kazan Guberniyası naipliğe (*namestniçestvo*) dönüştürülse de¹⁷⁶ 1796 yılında yeniden guberniya olmuş fakat çok küçülmüştür. Önceleri

¹⁷² Gilyazov, 1995: 243-244. Kappeler, 2000: 22; Bohanov vd., 2019: 367.

¹⁷³ Buskinovitch, 2016: 67-68; Lapidus, 2013a: 568; Gilyazov, 1995: 244-245; Kappeler, 2000: 28; Vernadskiy, 2001: 12.

¹⁷⁴ Kurat, 1965: 93.

¹⁷⁵ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. IV, No. 2218: 436-438.

¹⁷⁶ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XXI, No. 2218: 247.

Kazan Guberniyası'na bağlı merkezi Ufa olan Başkurt toprakları da 1728'de Kazan Guberniyası'ndan ayrılmıştır.¹⁷⁷ 1744 yılında Orenburg Guberniyası'na bağlanan bölge, 1781'de Ufa Valiliği'ne dönüştürülmüştür. 1796'da adı değiştirilerek Orenburg Guberniyası olmuş, 1865'te bu guberniya da ikiye ayrılmış ve Ufa Guberniyası oluşturulmuştur.¹⁷⁸

Benzer gelişmeler Rus hâkimiyetindeki diğer Müslüman coğrafyalarında da yaşanmıştır. Kırım'ın ilhakından sonra bölgede Rus iktidarının yerleşmesi için idari reformlara kısa süre sonra başlanması uygun görülmüştür. II Katerina'nın 2 Şubat 1784 tarihli fermanıyla Kırım, Taman ve yarımada etrafındaki bölgeleri içine alan Tavrida Oblastı¹⁷⁹ kurulmuş ve ileride buranın gelişerek guberniyaya dönüştürülmesi gerektiği ifade edilmişti.¹⁸⁰ Nitekim fermanda belirtildiği üzere 1802 yılında Tavrida Oblastı merkezi Simferopol (Akmescit) olan guberniyaya dönüştürülmüş ve Kırım ve Taman da bu guberniya içerisinde yer almıştır.¹⁸¹ Rus politikasının temel fikri Kırım'ı Rusya'nın geri kalan güney sınırlarından farklı bir bölge olarak görmemektir. Tavrida Oblastı Kırım ve Kırım Tatarları ile pek az etnik, dini ve ekonomik ilişkisi olan ya da hiç olmayan toprakları da Kırım'la birlikte içine almaktaydı. Böylelikle, geniş ve çok karmaşık bir idari yapı içinde özel Kırım hüviyetinin tedricen yok olması öngörülmüştür.¹⁸²

I. Petro, imparatorluğu guberniyalara ayırmış ve bunların başlarına valiler atayarak yeni bir idari yapılanmaya gitmiştir. II. Katerina ise Petro'nun idari yapılanmasını geliştirmiş, özellikle Pugaçev İsyanı'nından (1773-1775) sonra reformları hızlandırmıştır. 1775'te imparatorluk yirmi beş guberniyaya ayrılmış, II. Katerina döneminin sonunda bu sayı kırk bire çıkmıştır. Nüfusları ortalama 300-400 bin kişi olan bu guberniyalar da nüfusu 20-30 bin olan uyezdlere bölünmüştür. İmparatorluğun yönetim sistemini merkezileştirmeyi hedefleyen bu idari yapılanma sürecinde guberniyaların sınırları belirlenirken dini, milli, tarihi veya ekonomik gerekçeler dikkate alınmamıştır.¹⁸³ I. Nikolay (1825-1855) döneminde ise yerel yönetimlerle ilgili yeni reformlar yapılmıştır. 1837 yılına gelindiğinde II. Katerina'nın oluşturmaya çalıştığı mahalli idare şebekesi yarım yüzyıl sonra düzgün bir şekilde işliyordu. Valilere önemli yetkiler verilmişti; yasal kararların ve düzenlemelerin hayata geçirilmesinin yanında vilâyet sakinlerinden ahlaki ve fiziksel olarak da sorumluydular. Fakat yine de

¹⁷⁷ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. VIII, No. 5316: 68.

¹⁷⁸ Grizlov, 2003: 315.

¹⁷⁹ Tavrida Oblastı Novorossiysk Guberniyası'na bağlıydı.

¹⁸⁰ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XXII, No. 15920: 17-18.

¹⁸¹ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XXVII, No. 20449: 288-291.

¹⁸² Kırımlı, 2010: 7.

¹⁸³ Kamenskiy, 1999: 239; Bohanov vd., 2019: 792.

imparatorluk genelinde durum farklılık arz ediyordu ve hükûmet yerel elitlerle farklı düzeylerde iş birliği yapıyordu.¹⁸⁴

II. Katerina dönemi Rusya Müslümanları için olumlu anlamda önemli değişikliklerin yaşandığı dönemdir. 1773 yılında II. Katerina Kutsal Sinod'dan tüm inançlara müsamaha gösterilmesi ve piskoposluğun diğer inançların işlerine müdahale etmemesini öngören kararname yayımlamasını istemiştir. "Nasıl ki Tanrı, yeryüzündeki tüm inançlara ve dillere müsamaha gösteriyorsa yüce majesteleri de onun kutsal iradesine benzer şekilde tebaaları arasında sevgi, sükûnet ve uyumun hüküm sürmesi için tüm inançlara müsaade etmektedir" şeklinde ifadelerin kullanıldığı kararnamede, piskoposların diğer din mensuplarının iç işlerine karışmaması, Müslümanların inşa ettikleri ibadethanelerin tahrip edilmemesi ve onların yasal çerçevede cami inşa etmelerine izin verilmesi gerektiği ifade edilmekteydi.¹⁸⁵ Müslümanlara yönelik politikalarda köklü değişimlerin habercisi niteliğindeki bu kararnâmeden bir yıl sonra Tatar prens ve mirzalara¹⁸⁶ bir bakıma iadeyi itibar yapılmış ve onların hangi dine mensup olmalarına bakılmaksızın Rusya'daki diğer soyluların kullandıkları ayrıcalıkları (Hristiyan serf satın alma veya edinme hariç) kullanmalarına izin verilmiştir.¹⁸⁷ 1783 yılında ise Müslümanların yaşadıkları bölgelerde ihtiyaç duymaları hâlinde camilerin yapımına ve Müslümanların kendi aralarında ahund¹⁸⁸ seçmelerine izin verilmiştir.¹⁸⁹

Müslümanlara yönelik baskının azaltılmasında ve müftülüğün kurulmasında birçok faktör rol oynamıştır. Özellikle Müslümanlara yönelik ayrımcılık ve baskının dışa vurması ve bunun açıkça dile getirilmeye başlamasının II. Katerina'nın kararında etkili olduğu söylenebilir. Örneğin, 1767 yılında kurulan Yasa Komisyonu'nda¹⁹⁰ Müslüman temsilcilerin Müslümanlara yönelik baskıyı ve haksızlığı dile getirerek kendilerine yönelik dini ve hukuki sınırlamaların kaldırılması, çarlığa sadakatle hizmet eden Müslüman soyluların haklarının

¹⁸⁴ Evtuhov ve Stites, 2018: 52.

¹⁸⁵ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XIX, No. 13996: 775-776.

¹⁸⁶ Mirza, bazı Türk topluluklarında ve İran'da kullanılan bir soyluluk sanıdır. Türk Dil Kurumu, 2005: 1401.

¹⁸⁷ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XXII, No. 15936: 51-52.

¹⁸⁸ Ahund, Orenburg Müslümanları Dini İdaresinin kuruluşuna kadar Rusya İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar arasında (özellikle Volga boyunda) en yüksek dini otorite idi. Daha sonra statüleri kadılar ile aynı dereceye, 1880'lerde ise sıradan molla düzeyine indirilmiştir. Dini konulardaki yetkileri müftülere ve kadılara devredilmiş, ahundlar ise bunların yardımcıları konumuna düşürülmüşlerdir. Müftülükle mahalli din görevlileri arasında aracılık da yapan ahundların sayısı tüm Rusya'da 1889 yılında 60, 1916 yılındaysa 220 idi. Prozorov, 1999: 69.

¹⁸⁹ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XXI, No. 15653: 805.

¹⁹⁰ II. Katerina'nın "aydınlanmış monark" olma yolunda gösterdiği çabalardan biri de 1767 yeni yasaların (kodlar) hazırlanması için kurduğu Yasa Komisyonu'dur. Aydınlanma'nın doğal hukuk kuramına inandığını söyleyen Katerina, Rusya'yı tüm insanların doğal haklarına saygı gösterecek hukuka bağlı bir devlet yapmaya söz vermişti. Komisyon çeşitli zümrelerden gelen ve içlerinde devlet mülklerindeki köylüleri temsil eden yüzden fazla delegenin de bulunduğu 564 temsilciden oluşmaktaydı. Ama köylülerin yarısından fazlasını oluşturan serfler bu komisyonda temsil edilmiyordu. Komisyon görüşmelerinin denetimden çıkması ve soyluların ayrıcalıklı konumlarına karşı eleştiriler ve serflik koşullarının yumuşatılması gibi taleplerin de etkisiyle 1768 yılında Osmanlı Devleti ile savaşın başlaması bahane edilerek dağıtılmış ve bir daha toplanmamıştır. Walicki, 2013: 31-32.

iadesi ve kendi dini inançlarının gerektirdiği şekilde yaşamalarına müsaade edilmesi gibi talepleri dile getirmeleri çarlığı iç siyasette Müslümanları dikkate almak zorunda bırakmıştır.¹⁹¹ Bunun yanı sıra Müslümanları bürokratik yollarla asimile etmek için İslâmi liderliğin kullanılmak istemesi de düşünülmüş olabilir. Bu siyasetin başarılı olması hâlinde Müslümanların Rusya'nın Orta Asya'da yayılma siyasetini gerçekleştirmede faydalı olacakları düşünülebilirdi. Kazak steplerinde Rus nüfuzunun yayılması için Tatar mollalar ve tüccarlar kullanılmaya çalışılmıştır. Bu yüzden hükûmet, örneğin Kırım'ın ilhakından sonra yarımada'daki Müslümanlara karşı olumlu davranmıştır. Ulema çarlık bürokrasisine katılmış ve hükûmetin doğrudan kontrolü altına olan İslâmi kurumlar kurulmuştur.¹⁹² Kırım'ın Rusya'ya ilhakı, Kazak bozkırlarına ve Kafkasya'ya doğru ilerleyişin önemli aşamalara gelmesi, İslâm dini ve kurumlarına yönelik düşmanca tavrın yerini görece bir hoşgörüye bırakılmasını gerekli kılmıştır. Kırım'ın ilhakı sırasında bölgede Rus yönetimine karşı ortaya çıkan hoşnutsuzlukların dini ve kültürel hayata müdahale olmayacağına dair vaatlerle yatıştırıldığının gözlemlenmesi, siyasi açıdan içyapıda böyle bir yaklaşımın faydalı yönünü göstermişti. Son olarak, bu bölgelerde bulunan Rusya'ya düşman ulema ve tarikat şeyhlerinin Rusya aleyhine çalışmalarını dengeleyecek bir din görevlileri kadrosu da gerekliydi.¹⁹³ Tüm bu siyasi mülâhazaların sonucunda 1788 yılında II. Katerina Simbirska ve Ufa Genel Valisi İlgerstrom'a Ufa'da imparatorlukta Müslümanların (Kırım'ın bağlı olduğu Tavrida Oblastı hariç) bağlı olacağı dini idare kurulması, kurumun başına müftü olarak Muhammed Can Hüseyinov'un getirilmesi, müftü yardımcılığına Rusya'ya sadık iki veya üç Kazan Tatarı mollarının tayin edilmesi emrini vermiştir.¹⁹⁴ Dini idarenin görevi Müslüman ruhanîlerinin ehliyetini tasdik ve mahalle imamlıklarını tayin etmektir.¹⁹⁵

Yukarıda değinildiği gibi Kırım'ın Rusya'ya ilhak edildiğini ilan eden beyannamede II. Katerina Müslümanların dini inançlarına ve ibadethanelerine müdahale edilmeyeceği sözünü vermişti.¹⁹⁶ Bu sözü destekler şekilde ilhakın ardından yeni bir beyanname daha yayımlanmış ve Tatar kökenli mirza ve memurların Rus ordusuna katılmalarına izin verilmiştir.¹⁹⁷ Kırım Hanlığı döneminden kalan dini yönetim şekline 1794 yılına kadar müdahale edilmemiştir. 1794'te Novorossiysk Genel Valisi Zubov'un talebi doğrultusunda II. Katerina Tavrida Oblastı'nda bulunan dini idareye müftü olarak Kazasker Seyit Mehmet Efendi'yi, yardımcılığına ise Abdurrahim Efendi'yi tayin eden kararname yayımlamıştır. Kararnamede

¹⁹¹ Sbornik Russkago İstoričeskogo Obşestva..., 1881: 116-117.

¹⁹² Fisher, 2009: 105; Arapov, 2014: 33; Kurat, 1965: 123.

¹⁹³ Alp, 2013: 119.

¹⁹⁴ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XXII, No. 16710: 1107.

¹⁹⁵ Kurat, 1965: 124.

¹⁹⁶ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XXI, No. 15653: 897-898.

¹⁹⁷ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XXI, No. 15861: 1040-1041.

ayrıca müftülüğün sorumlu olduğu bölgede faaliyet gösteren din adamlarını denetlemek üzere devlet açısından güvenilirliği test edilmiş ve sadık kimselerden oluşan müftülüğe bağlı dini kurul oluşturulması da öngörülüyordu.¹⁹⁸

Güney Kafkasya'da Rus hâkimiyeti 1829 yılında tam olarak sağlanmışken Kafkasya'nın kuzeyindeki mücadele 1860'lara kadar devam etmiş, bölgenin idari yapılanmasına 19. yüzyılın 40'lı yıllarından itibaren başlanmıştır. Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanmasından sonra bölgeyi genel vali ve Kafkasya orduları komutanı idare etmeye başlamış, 1844'te tüm Kafkasya'yı kapsayan Kafkasya Genel Valiliği tesis edilmiştir.¹⁹⁹ Devam eden süreçte genel valilik farklı guberniyalara ayrılarak yeniden yapılandırılmıştır. 1846'da kurulan Şamahı Guberniyası 1859'da yaşanan depremden dolayı guberniyanın idari merkezi Bakü'ye taşınmış ve adı Bakü Guberniyası olarak değiştirilmiştir.²⁰⁰ Tiflis ve Bakü guberniyalarından bazı bölgeler ayrılarak 1868 yılında Yelizavetpol (Gence) Guberniyası kurulmuştur.²⁰¹ Benzer şekilde Kuzey Kafkasya'da 1846'da Dağıstan Guberniyası kurulmuş, bölgedeki savaşın son bulmasının ardından idari yapılanmada değişikliğe gidilerek burası 1860 yılında oblasta dönüştürülmüştür.²⁰² Kuzey Kafkasya'nın batı bölgesinde, Kuzey Osetya, İnguşetya, Çeçenistan, Kabardino-Balkarya ve Dağıstan'ın kuzey bölgesini içine alan Terek Oblastı kurulmuştur.²⁰³

Ruslar, Kırım'da olduğu gibi Kafkasya'da da Müslüman çoğunluk ve siyasal üstünlüğünün yerine Hristiyan nüfus ve Rus siyasal üstünlüğü kurma niyetindeydiler. Nüfus değiştirme yönteminin ilk aşamasında Müslüman kitle sökülüp atılacak, ikinci aşamadaysa bunların yerine Hristiyanlar göç ettirilecekti.²⁰⁴ Müslümanlar, Rus istilasına ve yönetimine karşı koyduğu yerlerden devletin baskısıyla kovulmuştur. Rusların istila ettiği yerlerdeki camiler kamulaştırılmış, İslâmi okul ve hayır kuruluşlarına maddi destek sağlayan vakıflara el konulmuştur.²⁰⁵ Kafkasya savaşlarında İslâm dininin ön plana çıkması, daha savaş sırasında Rusya'yı bu yönde adımlar atmaya sevk etmiş, 1830'lardan itibaren Müslümanlar için dini idare kurulması yönünde çeşitli projeler hazırlanmıştır. Özellikle 1868 yılında hazırlanan tasarıda Müslümanların inanç özgürlüğünün temin edilmesi, Kur'an ve genel olarak İslâm'ın

¹⁹⁸ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XXIII, No. 17174: 482.

¹⁹⁹ Grizlov, 2003: 365.

²⁰⁰ PSZRİ, 1861, Sob. 2, Tom. XXXIV, Otd. 2, No. 35191: 313.

²⁰¹ Grizlov, 2003: 368.

²⁰² PSZRİ, 1862, Sob. 2, Tom. XXXV, Otd. 1, No. 36026: 916-918.

²⁰³ PSZRİ, 1862, Sob. 2, Tom. XXXV, Otd. 1, No. 35421: 122.

²⁰⁴ Şeyh Şamil'in önderlik ettiği Müridizm hareketinin bastırılmasından sonra Kafkasya Genel Valisi Baryatskiy Çarlığın Kafkasya siyasetini şöyle açıklamıştı: "Kafkasya platosunun nüfusundan kurtulmak ve buranın en güzel ve verimli topraklarını Kazak nüfusa açmak... Zaman kaybetmeden olabildiğince fazla dağılı nüfusu Türkiye'ye sürmek, böylece ülke onlardan arınacak ve bizim buradaki varlığımız sonsuza kadar sürecek". İbragimova, 2009: 241.

²⁰⁵ McCharty, 2014: 32.

dini dogmalarının dokunulmazlığının kabul edilmesi, Müslümanların kutsal saydıkları camiler, mezarlıklar ve diğer tüm yapıların Rus yasaları tarafından korunması gibi Müslümanların dini hayatıyla ilgili dönemin Rusya şartlarına göre gayet olumlu öneriler içermektedir.²⁰⁶ Bu tasarı bölgenin genel valisi Mihail Romanov'a gönderilmiş, Romanov İran ve Türkiye gibi iki Müslüman ülkeyle sınır olan bölgede dini teşkilat ve din görevlilerinin durumunun uzun süre belirsiz kalmasının sakıncalı olduğu görüşünü de bu öneriye eklemiştir.²⁰⁷ Bu doğrultuda 1872 yılında II. Aleksandr (1855-1881) Kafkasya Ötesi Müslümanları Sünni ve Şii Dini İdareleri'nin kurulmasıyla ilgili tasarımı onaylamıştır fakat yukarıda bahsedilen öneriler tasarıdan çıkartılmıştır. Yeni kanuna göre müftülük valiye bağlı olacak ve bölge Müslümanlarının dini işlerinin yürütülmesinden müftülük, vilayet meclisleri, kadılar ve mollalar sorumlu olacaktı. Din adamları kendi görevlerini yerine getirirken aynı zamanda hükûmetin kanun ve emirlerine uymaları gerekmektedir. İmparatora sarsılmaz bir sadakat ve bağlılık konusunda kendi dindaşlarına ilham kaynağı olmalıydılar.²⁰⁸ Hem Sünni hem de Şii dini idarelerinin merkezi Tiflis'teydi. Kuruluş yönetmeliğine göre dini idare, başında müftü (Şii dini idarenin başında şeyhülislâm bulunuyordu), dini idare mensupları, meclis üyeleri ve kadılardan oluşacaktı. Camilerde ise molla yetkiliydi. Dini idarenin yetkili olduğu tüm ruhani konularda, dini idarenin başındaki yetkili olarak hareket etmenin yanında müftü, Kafkasya valisinin (*namestnik*), talimatlarını da yerine getirmek zorundaydı. Yönetmelik ayrıca camilere, camiler bünyesindeki okullara, medreselere ve mezarlıklara ait tüm mülkleri vakıf adı altında yasal olarak dini idarenin yetkisine bırakıyordu.²⁰⁹

Orta Asya'daki idari yapılanma imparatorluğun geri kalan bölgeleriyle benzerlik taşıyordu. Daha önce Orenburg Genel Valiliği'ne bağlı olan bölge, idarede sıkıntılara yol açınca bölgenin Orenburg'dan ayrılması için çalışmalar başlamış²¹⁰ ve 1867'de idari merkezi Taşkent olan Türkistan Genel Valiliği kurulmuştur.²¹¹ Bugünkü Özbekistan'ın büyük bölümünün yanı sıra Kazakistan ve Kırgızistan topraklarının da bir kısmını içeren valiliğin başına General Kaufmann atanmıştır. Valiliğin yanı sıra yine Kaufman'ın yönetiminden sorumlu olduğu Türkistan askeri bölgesi de kurulmuştur.²¹² 1881'de Türkmenlerin yaşadığı bölge de Rusların eline geçince burada Kafkasya Orduları Komutanlığı'na bağlı Hazar Ötesi

²⁰⁶ Duhovnie Upravleniya Musulman..., 2013: 128-129.

²⁰⁷ Alp, 2013: 120.

²⁰⁸ PSZRİ, 1875, Sob. 2, Tom. XLVII, Otd. 1, No. 50680: 379-397.

²⁰⁹ Duhovnie Upravleniya Musulman..., 2013: 131-148.

²¹⁰ Çapraz, 2011: 70.

²¹¹ PSZRİ, 1871, Sob. 2, Tom. XLII, Otd. 1, No. 44831: 1150-1151.

²¹² Ziyayev, 2007: 221-223.

Askeri Bölgesi ve Hazar Ötesi Oblastı kurulmuştur.²¹³ Daha sonra bölge tamamen kontrol altına alınınca 1897 yılında burası da Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanmıştır.²¹⁴

Türkmenistan'da Rus idaresi dinsel yapıda önemli değişikliklere yol açmıştır. Ruslar Türkmen beylerini pasifize ederek toprakta özel mülkiyeti ve yerleşik hayata geçişi teşvik etmiş ve böylece kabile dayanışması ve dinsel aracılığa olan ihtiyacı zayıflatmıştır.²¹⁵ Türkmenler arasında şeriatın yayılmasını engellemek ve İslâm'ın Türkmenler arasında zayıflaması için geleneksel Türkmen hukuku (*adat*) ön plana çıkarılmıştır. Özellikle Hive ve Buhara'dan gelerek İslâm'ı tebliğ eden vaizlerin bölgeye girişi engellenmiş, yeni camilerin ve dini okulların açılması bölge valisinin iznine tabi kılınmıştır.²¹⁶ Türkistan'da ise İslâm politikasının belirlenmesi St. Petersburg ile bölge valileri arasındaki fikir ayrılıklarından dolayı zaman almıştır.²¹⁷ İlk başlarda yeni ele geçirilen bölgelerde yerel dini elitler iş birliği yapmak için yollar aranmış ve saygın din adamlarına vergi muafiyeti getirilmiştir. Yerel ulemanın dini konulardaki istekleri çoğunlukla kabul edilmiş ve bir bakıma onlarla ittifak yapılarak dini konulara müdahale edilmemiştir. Müslüman yaşam tarzına, şeriat mahkemelerine ve Müslüman mektep ve medreselerin faaliyetlerine müdahale edilmemiştir. Yerel elit egemenliğinin belli bir bölümünü korumuş ve büyük ölçüde Ruslarla uzlaşmıştır. Tüm bunların karşılığında ulemadan devlete sadakat beklenmiştir. Ulemanın bir kısmı Ruslara, karşılıklı anlaşmaya dayalı yeni düzeni hatırlatarak şeriatla yönetilen yeni bir toplum düzenini inşası için Ruslardan destek istemiştir.²¹⁸ Kaufmann, İslâm'a karşı doğrudan herhangi bir saldırının, halkı yerel dini otoriteye daha da yakınlaştıracığını ve Rus karşıtlığını artıracığını düşünüyordu. Bu yüzden de İslâm'la mücadele etmenin en iyi yolu, onu göz ardı ederek dini kurumlardan devlet desteğini çekmektir. Kaufmann ayrıca bölgede Tatar etkisinin artacağı endişesiyle *Orenburg Müftülüğü*'nün yetki alanının bölgede genişlemesine karşı çıkmıştır.²¹⁹ Fakat yine de Müslümanların nezdinde Ruslar "kâfir" idiler. İslâmi kültür merkezleri, okullar (mektep ve medreseler) önceleri olduğu gibi faaliyetlerine devam etmiş ve buralarda devamlı olarak, Rusların İslâm'a karşı oldukları öğretilmiştir. Medreseler eskiden olduğu gibi bağışlarla varlığını devam ettirmiş, Müslüman toplumu için medreselerde bir

²¹³ PSZRİ, 1885, Sob. 3, Tom. I, No. 142: 66.

²¹⁴ Grizlov, 2003: 396; Çapraz, 2011: 73.

²¹⁵ Lapidus, 2013b: 364.

²¹⁶ Abaşın, Arapov ve Bekmahanova, 2008: 242-243.

²¹⁷ Örneğin, Türkistan Genel Valisi Kaufmann tüm dini vakıf mülklerinin devlete devredilmesi konusunda ısrarcı olsa da Petersburg bürokrasisi vakıflardan dolayı bölgede herhangi bir kargaşanın ortaya çıkmasını istemediğinden bu talebi kabul görmemiştir. 1886 yılında Türkistan'ın idaresiyle ilgili çıkan yasada vakıflara mallarını koruma hakkı verilirken aynı zamanda devlete de bu hakka müdahale etme, hatta vakıfları lağvetme hakkı tanıyordu. Dolayısıyla vakıflar konusu yerel memurların inisiyatifine bırakılmış oldu. Abaşın, 2003: 165.

²¹⁸ Crews, 2009: 253-254; Mironov, 2014: 120-121; Abaşın, Arapov ve Bekmahanova, 2008: 247.

²¹⁹ Geiss, 2003: 210.

"ilmiye sınıfı" yetiştirilmiştir. Geleneğe sarılan bu sınıf, modern gelişim anlayışına ilgi göstermiyordu. Rus hâkimiyetini, İslâm'ın düşmanı olarak reddediyor ve Müslümanların Ruslardan uzak durmasını istiyordu.²²⁰ Buhara Emirliği her ne kadar Rusya'ya bağımlı olsa da iç işlerine pek fazla müdahale edilmemiştir. Çarlık yönetimi buradaki toplumun Rus karşıtı olduğunun farkındaydı ve Kaufmann 1870 yılında buradaki tüm din adamları ve memurların kendilerine düşman olduğunu belirtiyordu. Bölgede İngiltere ile rekabeti de dikkate almak zorunda kalan Rusya, emirliğin iç işlerine pek fazla müdahale etmeden emiri tahtta tutmaya çalışmıştır.²²¹

Çarlığın İslâm politikasındaki uygulamalarından belki de en önemlisi imparatorluk içerisindeki Müslümanlara yönelik politikalarda devlete sadık dini eliti kullanmasıdır. Gerek *Orenburg Müftülüğü*'nün gerekse sonradan kurulan müftülüklerin görevlerinden biri de Müslüman tebaayı yönetmede aracılık yapmaktır. Bu müftülüklere bağlı mahalle imamları dini konulardaki görevlerini yerine getirirken hükûmetin kanun ve talimatlarını uygulamakla da yükümlüydüler. Müslümanlar arasında hükûmet karşıtı görüşlerin ortaya çıkması durumunda bunlara karşı vaaz ve nasihatte bulunmak ve durumu idarecilere bildirmekle sorumluydular.²²² Bu yüzden Çarlık hükûmeti, halkın yönlendirilmesinde büyük rol oynayan müftünün seçimine dikkat ederek, Rusya'ya bağlı kalacak güvenilir kişileri atamaya çalışıyordu.²²³

Çarlık yetkilileri İslâm'ı emperyal yönetim için istikrar ve ahlak kaynağı olarak kullanabileceklerini varsaysalar da Müslüman din adamlarına Ortodoks Kilisesi'nin sahip olduğu imtiyaz ve desteği vermekte tereddüt ettiler. Pek çok Rus yetkili Müslüman din adamlarının devlet çıkarlarının düşmanı olduğu yönündeki şüphesini gideremedi.²²⁴ Ulema, çeşitli idari konulardaki katkılarından dolayı İçişleri Bakanlığı tarafından değerli görülse de pozisyonları şüpheli olmaya devam etti.²²⁵ Yine de dini idarelerin yöneticilerini seçmede Rusların kendine bağlılık konusunda çoğunlukla başarılı olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, Çar'dan Aziz Vladimir nişanını almayı uman Kafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gaibov, saraya yaranmak için Müslüman köylerinin imamlarına şunları yazmıştır: "Hükümdara (Padişaha) ve onun hâkimlerine, ister adil, ister zalim, ister Müslim, ister gayrimüslim... hatta ister köle olsunlar, itaat etmek herkesin görevidir". Müftü, Kur'an-ı

²²⁰ Hayit, 1995: 192.

²²¹ İskandarov, 1958: 11-12.

²²² Alp, 2013: 123.

²²³ Çapraz, 2006: 66.

²²⁴ Örneğin, 1877 yılında Fergana vilayetinin askeri valisi General Skobelev, Kaufman'a şöyle yazmıştı: "Yerli halk arasında hanın yöneticileri ve özellikle din adamları gibi bizim düşmanlarımız çoktur. Biz geldikten sonra onlar sadece eski mevkilerini değil, iyi yaşam imkânlarını da kaybettiler. Bu tabakadaki insanlar kendi toplumlarının ruhunu ve zayıf taraflarını iyi bildikleri için önceki konumlarını yeniden tesis etmek amacıyla halkı Ruslara karşı harekete geçirmeye muktedirler". Ziyayev, 2007: 322.

²²⁵ Crews, 2009: 94.

Kerim ve hadislerden örnekler göstererek, Müslümanlar için gayrimüslim bir hükümdara uymanın kabul edilebilir bir şey olduğunu kanıtlamaya çalıştı.²²⁶

Sonuç olarak Çarlık yönetimi her ne kadar Müslüman din adamlarını ve dini kurumları kendi siyasi amaçları doğrultusunda kullanmaya çalışsa ve bunda zaman zaman başarılı olunsa da özellikle din görevlilerinin Rusça bilmemeleri Müslüman toplum ile Rus idareciler arasında aracılık yapmak zorunda olmalarından dolayı sorun teşkil ediyordu. 1827 yılında Orenburg Valisi Pyotr Essen din görevlilerine Rusça bilme zorunluluğu getiren talimat yayımladı. Çünkü din görevlileri aynı zamanda Müslüman halkları Ruslaştırmak, onları Rus kültürüyle tanıştırmak ve kademeli olarak milletlerarası farklılıkları ortadan kaldırmakla da görevliydi.²²⁷ Müslümanları Ruslaştırmak ve özellikle Hristiyanlaştırmak için ise *Rus Ortodoks Kilisesi*'ne önemli görevler verilmişti ve Kazan'ın ele geçirilmesiyle birlikte Ortodoks misyonerler İslâm coğrafyasına yayılmaya başladılar.

2.1.3. Müslümanları Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Faaliyetleri

İdil-Ural bölgesini ele geçiren Moskova'nın yeni tebaası *inorodtsi*²²⁸ idi ve Moskova buralarda yaşayan halkların Hristiyanlaşarak asimilasyonu anlamına gelen bütünleşme siyaseti yürütmüştür. Farklı dinlere mensup "güvenilmez" halklara yönelik misyonerlik faaliyetleri bizzat Çar IV. İvan'ın onayı ve desteğiyle başlatılmıştır. Misyonerlik faaliyetlerinde devletin de desteğini alan *Rus Ortodoks Kilisesi*'nin misyonerlik faaliyetlerinde de yeni bir dönem başlamış oldu. 1553'te Kazan'ın son hanı Yadigâr Muhammed Moskova'da Çar IV. İvan ve Metropolit Makari'nin de katıldığı törenle vaftiz edilmiştir.²²⁹ Bundan iki yıl sonra Makari'nin teşebbüsüyle Kazan'da piskoposluk kurulmuş ve başına Piskopos Guriy getirilmiştir.²³⁰ Çar, Guriy'i Kazan'a gönderirken ona halkı baskıyla değil severek ve isteyerek Hristiyan yapılmalrı yönünde talimat vermişti. Vaftiz olanların iyileri kendi evlerinde bırakılmalı, diğerleriye eğitim almaları için manastıra gönderilmeliydiler. Ayrıca yeni vaftiz

²²⁶ Karpat, 2017: 460; Gaibov'un öğretileri ve devlete sadakat konusundaki görüşleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Duhovnie Pravleniya Musulman..., 2013: 379-389.

²²⁷ Amelin, Denisov ve Morgunov, 2014: 20-21.

²²⁸ *Inorodets* terimi Çarlık Rusyası'nda siyasi ve hukuki olmak üzere iki farklı anlamda kullanılmıştır. *Inorodetsin*, siyasi ve daha çok kullanılan anlamında dil ön plana çıkmaktadır. Bu anlamda sadece Rusça konuşan insanlar Rus halkının parçası olarak kabul edilmektedir. Ne ırk, ne din ne de devlete olan siyasi sadakatın önemi vardır. Örneğin Polonyalılar Slav kökenli olmalarına, Gürcüler Ortodoks olmalarına, devlete sadakatlarıyla bilinen Baltık Almanları ve hatta Rusların kardeş olarak kabul ettikleri Ukraynalılar bile siyasal anlamda *inorodets* olarak görülüyordu. Hukuki anlamdaysa *inorodets* terimiyle Rus Çarlığındaki Tatarlar, Başkurtlar, Çingeneler, Kalmuklar, Kırgızlar, Kafkasya Dağlıları, Türkistan halkları ve Yahudiler gibi Slav olmayan tüm halklar kastedilmekteydi. Şternberg, 1910: 531-532; Rusçada *ino* ön eki "diğer", "başkasıyla ilgili" anlamına gelmektedir. Örneğin *inoverets* başka inançtan olan biri için kullanılır. Ojegov, 1972: 230.

²²⁹ Kazan hanının muhakkak Müslüman olması şarttı. Han sülalesinden Hristiyanlığı kabul edenler veliahtlık hakkını ebediyen kaybediyordu. Örneğin, şehzade Huday Kul 1505 yılında Hristiyanlığı kabul ettiği için taht hakkını kaybetmiştir. Hudyakov, 2018: 172.

²³⁰ Tatişev, 1848: 385 ve 414-415.

edilenlerle özel olarak ilgilenilmeli ve her şeyden korunmalıydılar. Çar ayrıca Guriy'den Kazan valisi ve voyvodasıyla²³¹ da danışıklı hareket etmesini istemekteydi.²³²

*İnorodtsın*ın Hristiyanlaştırılması her ne kadar dini bir vazife olarak kabul edilse de Çarlık yönetiminin yeni tebaasına güvenmediğinden dolayı da bunları Hristiyanlaştırmaya çalıştığını da belirtmek gerek. Rus Çarlığı bünyesinde azımsanmayacak derecede Tatar soylusu hizmet etmekteydi ve bunların çoğunluğu kendi dinini korumuştur. Fakat yönetimde yükselmek için din değiştirerek Hristiyan olmaları gerekiyordu. Din değiştiren soylular Moskova sarayında önemli görevlere gelebilmekte, hatta voyvoda bile olabilmekteydiler. Vaftiz olarak Hristiyanlığı kabul edenler bir nevi hukuken Ruslarla eşit vatandaşlık haklarına sahip olmakta ve Rus toplumunda kolayca asimile olmaktadır. Eski mirza ve soylular vaftiz olduktan sonra kendi soyadlarını değiştirmezken, vaftiz olan sıradan köylülerin çoğu Rus nüfusu içerisinde kaybolup gitmiştir.²³³

Guriy ve ondan sonra piskoposluğun başına geçen German'ın ölümünden sonra misyonerlik faaliyetleri kesintiye uğramış ve vaftiz olan Tatarlar Ortodoksluktan uzaklaşmaya başlamıştır. 16. yüzyılın sonlarına doğru göreve gelen Germogen, Çar Feodor İvanoviç'e (1584-1598) yazdığı raporda Kazan ve Sviyajsk'ta yeni vaftiz olan Tatarların diğer halklarla beraber yaşadığını, kiliseye gelmediklerini, haç taşımadıklarını, papazları kendi evlerine davet etmediklerini, vaftiz babası edinmediklerini ve evlerinde haç bulundurmadıklarını bildirerek bunların Hristiyan inancını yaşamadıklarını ifade etmekteydi. Germogen bunun nedenini *kreşen*lerin²³⁴ Müslümanlarla beraber yaşamasında ve Kiliseye devlet desteğinin yetersiz olmasında görüyordu.²³⁵ Bunun üzerine Çar, bölgenin dini, idari ve askeri yetkililerine gönderdiği fermanla, isteyerek *kreşen* olup da daha sonra İslâm'a dönenlerin bir araya toplanmasını, Müslümanlardan uzakta Rusların bulunduğu bölgelere yerleştirilerek gözetim altında tutulmalarını ve Hristiyanlığı yaşamalarına dikkat edilmesini emretmiştir. Ayrıca *kreşen*ler için gerekli toprak ve yardımın verilmesi, ruhanilere karşı gelenlerin zindana

²³¹ Eski Rusya'da hem belirli bir idari bölgenin yetkilisi hem de buradaki ordunun kumandanı. Ojegov, 1972: 83.

²³² Hrustalev, 1874: 19-20.

²³³ Nolde, 2013: 237; Tihomirov, 1962: 487.

²³⁴ Müslüman Tatar bağlamında, Kazan'da Ortodoksluk yönünde din değiştirmenin, eski inancı terk ederek yeni inanca geçişin dini ayini "vaftizleme/vaftizlenme" (*kreşenie*), "vaftiz etmek" (*krestit*) ve vaftiz olana atıfla dönüşlü fiille karşılanan "vaftizlenmek" (*krestitsya*) ve vaftizliyi niteleyen *kreşennıy* terimleri türlü içerikteki misyoner literatüründe kabul edilen ve kullanılan genel terimlerdir. Bu terimlerin yanında yer alan söz konusu terim olarak vaftiz ayini Hristiyan dogması açısından, günahkâr doğan insanın günahlarından "arınarak" yeniden doğuşu ve "Tanrı'nın Krallığına" kabulü demektir. Daha sonra Rusça literatürde ilk dönem, yani IV. İvan döneminde vaftiz olarak Hristiyan olanlara *starokreşen* (eski vaftizli), daha sonradan, özellikle 18. yüzyılda vaftiz olanlara ise *novokreşen* (yeni vaftizli) şeklinde ayırım yapılmıştır. Gökgöz, 2007: 55; Odigitrievskiy, 1895: 16; Ojegov, 1972: 280.

²³⁵ Efimov, 2007: 96.

atılarak cezalandırılması²³⁶, Tatarların Kazan'dan kovulmasını ve mescitlerinin de yıkılmasını emretmiştir.²³⁷

Misyonerlik faaliyetleri zaman zaman kesintiye uğrasa da bunun yerine ekonomik baskı ve birtakım ayrıcalıklar verme gibi hukuki tedbirler, başta Müslüman Tatarlar olmak üzere *inorodotsıy*ı Hristiyanlaştırma çabasının önemli bir aracı olmaya devam etmiştir. Örneğin, 1649 tarihli Çar Kanunnamesi'nde bu yönde birtakım maddeler bulunmaktaydı. Tatarların ve Mordvaların topraklarında kiracı olarak yaşayan Ruslar varsa bu topraklar Tatarlardan alınıp Ruslara verilecek, Hristiyanlığı kabul etmeleri durumunda topraklarına dokunulmayacaktı. Bir Rus'a İslâm'ı kabul ettirmekten suçlu bulunan Müslüman merhamet edilmeden ateşte yakılarak infaz edilecekti.²³⁸

Kilisenin Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde elde ettiği başarıdan pek de memnun olmayan devlet, I. Petro döneminde siyasi baskının yanı sıra vaftiz olanlara hukuki ve ekonomik ayrıcalıkların da verildiği yeni bir Hristiyanlaştırma seferberliği başlatmıştır.²³⁹ 1704 yılında Başkurtlardan camilerini kiliseye benzer şekilde inşa etmeleri, dini ibadetlerini Ortodokslara benzetmeleri ve ibâdetlerini yaparken imamın yanında Ortodoks rahip bulundurulması istenmiştir. Ayrıca Müslüman din adamlarına özel bir vergi uygulanmaya da başlanmıştır. Fakat bu uygulamalar halkın tepkisine neden olup ayaklanma başlayınca yürürlükten kaldırılmıştır.²⁴⁰ 1713'te bu kez Kazan ve Azov vilayetlerinde mülk sahibi Müslümanların altı ay içerisinde Hristiyanlığa geçmelerini isteyen ferman yayımlanmıştır. Buna göre vaftiz olanların mülklerine dokunulmayacaktı ve eskisi gibi yaşamaya devam edeceklerdi. Altı ay içerisinde vaftiz olmayanların mülklerine el konulacak ve Çarın izni olmadan kimseye verilmeyecekti.²⁴¹ Çok geçmeden bu kanun yaygınlaştırılarak sadece mülk sahibi zengin Müslümanlar değil tüm köylü Müslümanların da Hristiyan olmaları istenmiştir.²⁴² 1720'de Hristiyanlığa geçenlerin üç yıl boyunca vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulacağı yönünde kanun çıkarılırken²⁴³ yine aynı yıl Başkurt ayaklanmasına katılan ve esir alındıktan sonra köle olarak satılan Kazan Tatarlarından vaftiz olanların kölelikten azat edilmesi yönünde karar yayımlanmıştır.²⁴⁴ 1722'deyse Ortodoksluğa geçen Tatarların askerlik hizmetinden muaf tutulacakları ve askerde olanların terhis edileceği bildirilmiştir.²⁴⁵

²³⁶ Topsakal, 2009: 154.

²³⁷ Suharev, 1904: 38.

²³⁸ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. I, No. 1: 80 ve 156.

²³⁹ Nolde, 2013: 239; Lapidus, 2013a: 568.

²⁴⁰ İslaev, 2014: 369.

²⁴¹ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. V, No. 2734: 66-67.

²⁴² PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. V, No. 2741, s. 71.

²⁴³ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. VI, No. 3637: 234-235.

²⁴⁴ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. VI, No. 3697: 279.

²⁴⁵ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. VI, No. 4123: 792.

1723'te Kazan'da yeni vaftiz edilenler için piskoposluk bünyesinde *kreşen* okulu açılmıştır.²⁴⁶ Eğitimlerini tamamladıktan sonra kendi milletleri arasında Hristiyanlığı yayacak misyonerler olarak görevlendirilme amacıyla Çuvaş, Çeremiş, Mordva, Kalmık ve Tatar ailelerinin en yetenekli çocukları seçilerek bu okulda okutulmaya başlamıştır. 1732'de Kazan'a piskopos olarak tayin edilen İlarion Rogalevskiy okul sistemini sadece öğrencilere değil genel olarak herkese eğitim verecek şekilde geliştirmeye çalışmıştır. *Kreşenlerin ve inorodtsının* yaşadıkları bölgelerde okullar açmak için Kutsal Sinod'dan onay alsa da bu proje hayata geçirilememiştir.²⁴⁷ 1731'de Kazan ve Nijniy Novgorod'da Ortodoksluğu yaymak için yeni vaftizlilerin işleriyle ilgili komisyon kurulmuş, 1740'ta bu komisyon Yeni Vaftizliler Dairesi'ne dönüştürülerek faaliyet alanı Astrahan ve Voronej bölgelerini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu dairenin misyonerlik faaliyetlerine kilisenin yanı sıra devletin maddi ve hukuki desteği de sunulmuştur.²⁴⁸ Çariçe Elizaveta döneminde (1741-1762) misyonerlik faaliyetleri genişlemiş, Volga boyunda yaklaşık 430 bin kişi vaftiz edilmiştir. Vaftiz edilenlerin çoğunluğunu Çeremis (Mari), Votyak (Udmurt) ve Mordvalılar oluştururken, bu dönem Tatarlardan vaftiz olanların sayısı yaklaşık sekiz binde kalmıştır.²⁴⁹

Kuzey Kafkasya'da ise Gürcü din adamlarının öncülük ettiği misyonerlik faaliyetlerini Ruslar devralmaya başlamış ve 1745 yılında Kutsal Sinod, Rus Ortodoks misyonunu Kuzey Kafkasya'ya (Osetya'ya) gönderme kararı vermiştir. İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi misyonerler yeni vaftiz olanlara maddi yardım dâhil çeşitli avantajlardan yararlanma sözü veriliyordu. 1746'da misyon çerçevesinde "Osetin ve Diğer Kafkasya Halkları Arasında Ortodoksluğu Tesis Etmek İçin Kafkasya Komisyonu" (*Kavkazkaya komissiya dlya vosstanovleniya pravoslaviya sredi osetin i drugih narodov Kavkaza*) kurulmuş ve 1764'e kadar komisyonun başında Gürcü din adamı Pahomiy kalmıştır. Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya Ortodoks misyonu göndermesi Çariçe Elizaveta'nın Rusya'nın güney ve doğu sınırlarındaki Müslümanları kitlesel Hristiyanlaştırma programının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Öte yandan Kafkasya'da misyonerlik faaliyetleri Volga boyundan çok daha dikkatli ve daha az baskıyla yürütülmüştür.²⁵⁰

²⁴⁶ Aslında yeni vaftiz olanların çocukları için ilk okul 1707 yılında Kazan'da açılmıştır. 32 öğrencinin eğitim aldığı bu okul iki yıl faaliyet göstermiş, 1709 yılında Kazan Valisi Apraskin'in talimatıyla kapatılmıştır. Burada eğitim alan öğrencilerden beşi eğitimini tamamlamayı başarırken yedisi hayatlarını kaybetmiştir. İslaev, 2009: 117.

²⁴⁷ Harlamoviç, 1905: 9-20.

²⁴⁸ Devletin halkı Hristiyanlaştırmaya yönelik desteği oldukça güçlüydü. Örneğin 1842 yılında vaftiz olanların yaşadıkları yerlerde cami bulunması durumunda bu camilerin yıkılmasını ve yenisinin inşa edilmesini yasaklayan bir kanun çıkarılmıştır. Kanunun yürürlükte kaldığı iki yıldan az bir süre zarfında bu kanuna istinaden Kazan ve çevresinde bulunan 536 caminin 418'i yıkılmıştır. PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XI, No. 8664: 719-720; PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XII, No. 8978: 157-158.

²⁴⁹ Tsypin, 2010: 99-100; Hrustalev, 1874: 48-49; Kurat, 1965: 121.

²⁵⁰ Bobrovnikov ve Babiç, 2007: 102-103.

Bir önceki bölümde değinildiği gibi II. Katerina döneminde Müslümanlara yönelik politikalarda kısmen yumuşama yaşanmıştı. Bu yumuşamanın göstergelerinden ilki 1764 yılında Yeni Vaftizliler Dairesi'nin kapatılması olmuştur.²⁵¹ 1773'te Kilise'nin Ortodoksluk dışındaki dinlere mensup halkların işlerine karışmasını yasaklayan karar çıkarken 1789'da Kilise'nin valilere danışmadan *inorodtsı* arasına vaiz göndermesini yasaklayan karar çıkmıştır. Hatta 1797'de 3600 adet Kur'an-ı Kerim basılarak Müslümanların yaşadıkları bölgelerde satılması yönünde karar yayımlanmıştır.²⁵² 1799'da ise misyonerlik faaliyeti yapan piskoposluklarda vaizlik görevi tamamen ortadan kaldırılmıştır.²⁵³

İslâm'a yönelik bu kısmi yumuşama, baskı ve ekonomik teşviklerle vaftiz olan *kreşen*lerin İslâm'a geri dönmeye başlamalarına neden olmuştur.²⁵⁴ Daha ilk başlardan misyonerler neredeyse tamamen Tatarları vaftiz etmeye ve onlara dini âyinleri uygulatmaya odaklanmışlardı. Vaftiz olduktan sonra Kilise Tatarları manevi yönden etkileyememiş, bunlara Hristiyanlıkla ilgili bilgi vermemişti. Dolayısıyla vaftiz olanlar kalben ve zihnen kendi eski dini inançlarını korumuş, kilisede güç kullanılarak tutulabilmişlerdi. Misyonerlerin baskısıyla vaftiz olanların sayısı ilk başta fazla olsa da daha sonra Müslümanlar buna karşı koymuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde özellikle İslâm ile ilgili yayımlanan kitapların artmasıyla İslâm *kreşen*ler arasında da yayılmaya başlamıştır. Hristiyanlığa karşı daha etkili bir silah olan bu tür bilimsel gelişimle vaftiz olanların sayısı azalmaya, daha önce vaftiz olanlarsa İslâm'a dönmeye başlamıştır.²⁵⁵ Bundan dolayı 19. yüzyıl boyunca misyoner faaliyetlerinin asıl gündemini bu geri dönme hareketlerinin engellenmesi oluşturmuştur. Geri dönme hareketleri engellenmeye çalışılırken Müslümanlarla İslâm'a dönmeye çalışan *kreşen*lerin ilişkilerinin bozulmasına gayret gösterilmiş, İslâm'a dönmeye çalışanlar hapis, sürgün ve kürek mahkûmiyeti gibi ağır cezalarla yıldırılmaya çalışılmıştır.²⁵⁶ Bunun yanı sıra Hristiyanlığın *kreşen*ler arasında güçleneceği umularak *kreşen*ler Müslümanlardan ayrılmış ve sadece Rusların yaşadıkları bölgelere göç ettirilmiştir.²⁵⁷ 19. yüzyılın ortalarından itibaren misyon siyaseti bir bakıma yeniden yapılandırılırken özellikle Kazan İlahiyat Akademisi ve Kazan Üniversitesi Türk Dili profesörü Nikolay İl'minskiy *inorodtsıya* yönelik yeni, uzun vadeli ve daha güvenilir bir yaklaşımın öncüsü olarak ortaya çıkmıştır. Tatar köylerini gezen İl'minskiy, sıradan halkın ne Rusçayı ne de Tatar edebi dilini anlamadığının farkına varmıştır.²⁵⁸ Bu

²⁵¹ PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XVI, No. 12126: 704-707.

²⁵² PSZRİ, 1830, Sob. 1, Tom. XXIV, No. 18287: 852.

²⁵³ Tsipin, 2010: 100.

²⁵⁴ Hrustalev, 1874: 73; Topsakal, 2009: 231.

²⁵⁵ Malov, 1866: 2; Odigitrievskiy, 1895: 16-18.

²⁵⁶ Gökgez, 2007: 402-410.

²⁵⁷ Malov, 1866: 12.

²⁵⁸ Efimov, 2007: 200; Tsipin, 2010: 186.

gözlemlerinden yola çıkarak Akademi'ye sunduğu bir projede başlıca misyonerlik silahlarının okul, öğretmen ve yerel dil olması gerektiğine işaret etmiştir. Aslında Novokreşçenskaya Kontora zamanından beri teşvik edilmekte olan bu fikir yeni değildi. İl'minskiy'in politikalarıyla 18. yüzyıl misyonerlerinin ve hükûmet yetkililerinin politikaları arasında mahiyet değil derece farkı vardı. İl'minskiy için yerel dillerde eğitim, izlenecek siyasetlerin başlıcası idi.²⁵⁹

İl'minskiy aynı zamanda İslâm'a kesin bir darbe indirmek için onun bilinmesi, güç kaynaklarının ve kırılğan noktalarının anlaşılması gerektiğini düşünüyordu. Bu yüzden tüm misyonerlerin Doğu'daki İslâm merkezlerinde İslâm'ı ayrıntılı bir şekilde öğrenmeleri gerektiğine işaret etmekteydi.²⁶⁰ İl'minskiy 1858'de şöyle yazıyordu:

Çevirilerin Kreşen Tatarların gerçekten aydınlanmasına [dini anlamda] hizmet etmesi için, çeviriyi onların tam olarak anlayacakları konuşma dilinde yapmak gerek. Çünkü edebi dili onlar anlamıyorlar. Hristiyan Tatarlarla Müslümanlar arasındaki iletişimi tamamen kesmek için Rus alfabesini Tatarcaya uyarlayarak kullanmak gerek.²⁶¹

İl'minskiy'in düşünceleri doğrultusunda Ruslar eğitime yönelik çabalarını büyük ölçüde genişletmişlerdir. Tatarlara yerel dili kullanan yerli öğretmenlerce Rus ve Avrupalı eğitim verecek okullar açılmıştır.²⁶² Bazı Tatarlar zorla Ruslaştırılmaktan korktukları için ve bazı Ruslar da milli diller ve bölücülüğü teşvik edecek bir eğitimden kaygılandıkları için bu programa direnseler de, Tatarların çoğu yeni eğitimi modernizmin yayılmasının ve Rus devlet hayatına girmenin bir yolu olarak iyi karşılamıştır.²⁶³

Bu dönem Rus imparatorluğunda Hristiyanlaştırmanın yanında güçlü bir Ruslaştırma kampanyası da başlamıştır.²⁶⁴ 19. yüzyılın ortalarına kadar Rus imparatorluğunda asimilasyon veya Ruslaştırma olgusu ender rastlanan bir durumdu ve etnik ve dini gruplar oldukça izole şekilde yaşıyorlardı. Hatta vaftiz olarak Hristiyanlığa geçen Tatarlar bile kendi dilleri ve kültürlerini korumuşlardı.²⁶⁵ Halk Eğitim Bakanı Tolstoy'un 1870'teki "Rusya'nın İnorodtsı Halklarının Eğitimiyle İlgili Tedbirler Hakkında" başlıklı raporu ileriki süreçte Rusya'nın gayri Rus halkları Ruslaştırma politikasının temel taşı olmuştur. *İnorodtsın*ın Rus halkıyla sağlam bir şekilde yakınlaşmasının nihai hedef olarak belirlendiği raporda, bu hedefe varmak

²⁵⁹ Rus alfabesiyle fakat yerel dilde (Tatarca) eğitimin verildiği İl'minskiy'in kurduğu okullar, ne piskoposluğa ne de Halk Eğitim Bakanlığına bağlıydı ve hedefi şöyle belirlenmişti: Kreşen Tatarlar arasında Ortodoksluğun propagandasının yapılması, misyoner okullarına öğretmen yetiştirmek ve çeviri faaliyetleri için kadro oluşturmak. İshakov, 2009: 128-129.

²⁶⁰ Rorliç, 2000: 101.

²⁶¹ Smirnov, 1904: 34.

²⁶² 1891 yılına gelindiğinde İl'minskiy sistemiyle kurulan okul sayısı 128'e yükselmişti. Buradaki her öğretmen kendi milletinden olan çocuklara eğitim veriyordu. 1863-1913 yılları arasında bu okullardan 6339 öğrenci mezun olurken, bunların 896'sı öğretmen, 167'si papaz oldu. Efimov, 2007: 205.

²⁶³ Lapidus, 2013b: 369.

²⁶⁴ Zayonçkovskiy, 1970: 117.

²⁶⁵ Kappeler, 2000: 114.

için *inorodsi* arasında aşamalı olarak Rusçanın yaygınlaştırılması, bunun için de eğitimin etnik ve dini aidiyete göre hazırlanarak verilmesi gerektiği öngörülmekteydi. Yeni eğitim sistemi doğrultusunda *inorodsi* ikiye ayrılmıştı: Hristiyan olan gayri Ruslar ve Müslüman Tatarlar.²⁶⁶

Orta Asya'da durum farklı gelişti çünkü Türkistan Genel Valisi Kaufmann, yerel halkın insan kaynaklarını seferber edip modern bilgiler, askeri taktikler öğrendikleri ve silahlar edindikleri takdirde Rusların buradaki hâkimiyetlerinin devam etmeyeceğini düşünüyordu. Bu nedenle aşırı muhafazakâr din adamlarını ve onların savunduğu dogmatik, bol ibadetli İslâm versiyonunu destekleyerek yenilik ve değişimi durdurmaya çalışmıştır.²⁶⁷ Bölgede İslâm'ın etkisinin farkında olan Kaufmann, Ortodoks misyonerlerin bölgede çalışmasını yasaklamış ve Müslümanların tepkisini çekmemek için Taşkent'e piskoposluk kurulmasını engellemiştir. Kaufmann şöyle diyordu: "Biz [Ruslar] Türkistan'da Hristiyan medeniyetini tanıtmalıyız ancak Ortodoks inancını yerel nüfusa yansıtmamaya çalışmalıyız".²⁶⁸ Fakat Kaufmann'dan sonra Ruslar Hristiyanlaştırma olmasa da bölge halkının Ruslaştırılması için çalışmaya başladılar. Ruslaştırma için de eğitim birincil araç olarak kullanıldı. Buradaki amaç yerel halkın Rus devletine sadık vatandaşlar olarak eğitilmesiydi. Rus dili, yasaları ve kültürünü öğrenen halkın imparatorluğa yakınlaşacağı ve ileride Ruslaşacağı düşünülüyordu. Hatta 1880'lerde bu konunun araştırılması için komisyon kurulmuş, fakat komisyon "Müslümanların başarılı şekilde Ruslaştırılmasının imkânsız olduğuna" kanaat getirmiştir.²⁶⁹ İlk başlarda açılan Rus okullarında din derslerinin verilmemesi halkın bu okullara ilgisiz kalmasına neden olmuş, 1880'lerden itibaren bölgede Rus-Tatar okullarına benzer, amacı daha çok yerel halka Rusçayı öğretmek olan Rus-Tuzem (yerli) okulları kurulmaya başlamıştır.²⁷⁰ Yerel Müslüman nüfusun bu okullara ilgisini çekmek için günün bir kısmı Rusça derslere bir kısmı da din derslerine ayrılmıştır. Din derslerinin cami imamlarınca verilmesi yerel halkın bu okullara güvenini artırsa da 1896'da, yani açıldıktan on yıl sonra bile bu okullara ancak 650 Müslüman çocuğu gidiyordu.²⁷¹ Benzer müfredata sahip okullar Kafkasya'da açılmıştır. 1867 yılında yedi yaşında erkek çocukların okuyabileceği bir ve iki yıllık eğitim veren okullar açılmasına karar verilmiştir. İki yıllık eğitim verilen okullarda ağırlıklı olarak Rus dili öğrenmeye yönelik derslerin yanı sıra Hristiyanlık ve İslâm diniyle ilgili dersler de bulunmaktaydı. Yine bu dönem kurulan şehir

²⁶⁶ Kamenev, 1936: 83-89.

²⁶⁷ Karpat, 2017: 130.

²⁶⁸ Geiss, 2003: 210.

²⁶⁹ Muhametşin, 2013: 209.

²⁷⁰ Rusça bir bölgede yaşayan yerli halka *tuzemniy* ya da *tuzemets*, denilmektedir. Genellikle az gelişmiş olarak kabul edilen bölgelerdeki yerel halka *tuzemets* denirdi. Ojegov, 1972: 748.

²⁷¹ Bendrikov, 1960: 186-189; Hayit, 1995: 165-166.

okulları genellikle Ruslara yönelikti ve yerel nüfustan burada eğitim alan öğrenci sayısı sınırlıydı. Örneğin 1897 yılında Grozny'da bulunan şehir okulunda sadece bir Çeçen öğrenci eğitim almaktaydı.²⁷²

Rus imparatorluğunun gayri Rus milletleri asimile etmeye yönelik yeni eğitim politikaları Rusya Müslümanları arasında eğitim reformu tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Çünkü her ne kadar yeni eğitim sistemine kıyasla geleneksel mektep ve medreselere yönelik ilgi çok daha fazla olsa da bazı Müslüman aydınlar geleneksel eğitim sisteminin artık zamanın ihtiyaçlarına cevap vermediğini düşünmeye ve bunu açıkça dillendirmeye başlamıştır.

2.1.4. Bir Direniş Hareketi Olarak Müridizm

Yukarıda değinildiği gibi Ruslar 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Güney Kafkasya'yı tamamen kontrol altına almışken Kuzey Kafkasya'da Rus hâkimiyetini kabul etmeyen dağlı halkların direnişleri devam ediyordu. Ruslar bu bölgeleri de kontrol altına almak için askeri hareket başlatınca 18. yüzyılın sonlarından itibaren aralıklarla devam eden savaş yeniden şiddetlenmiş ve onlarca yıl sürecek yeni savaşlar silsilesi başlamıştır. Bu savaşlar sırasında yeni bir dini-siyasi akım ortaya çıkmıştır: Müridizm.²⁷³ Nakşibendî-Hâlidî²⁷⁴ tarikatı mensupları öncülüğünde başlatılan bu direniş hareketini Rus ve Sovyet müellifleri Müridizm olarak adlandırmıştır. Çok az istisna dışında bu hareket genellikle sufilikten ayrı bir hareket olarak tanımlanmış ve hatta İslâm'dan ayrı bir din olduğu bile öne sürülmüştür.²⁷⁵ Bölge halkı ise giriştikleri bu mücadeleye gazavât adını vermiştir.

Yaklaşık otuz yıl süren bu savaşlar iki cepheye ve iki evreye ayrılabilir. Sıradağların ve tepelerin batı ucundaki başlıca düşman Çerkeslerdi. Diğer cepheyse, Dağıstan'a ve Çeçenistan'ın kimi bölgelerine uzanıyordu. Rusların bölgeyi kontrol altına almak amacıyla

²⁷² İbragimova, 2006: 590-591.

²⁷³ Sözlük anlamı "iradesi, isteği olan kişi" olan mürid kelimesi tasavvuf tarihinde ve çeşitli tasavvufi zümreler arasında farklı anlamlarda kullanılmıştır. İlk sûfiler mürid kelimesini, "Hakk'a giden yolda kararlı ve sağlam bir irade ortaya koyan kişi" ve "iradesi olmayan kul" anlamında da kullanmışlardır. Tarikatların yaygınlaşması ve tekke kurumunun önem kazanması şeyh-mürîd ilişkisinin daha düzenli ve disiplinli hâle gelmesine neden olmuştur. Böylece, bir taraftan şeyhin mürîd üzerindeki gözetimi artarken diğer taraftan mürîd şeyhine daha bağımlı hâle gelmiştir. Uludağ, 2006: 47-49.

²⁷⁴ Müridizm hareketinin fikrî kaynağını ve faaliyetlerinin karakterini belirleyen Sufi ekolü İslâm dünyasında genel olarak Nakşibendiye olarak bilinmektedir. İsmi daha sonraki şeyhlerinden olan Bahaüddin Nakşibendî'den alan tarikat, İslâm dünyasının en büyük sufi kollarından birisidir. Türkistan'dan Orta Doğu, Anadolu ve Kafkaslar'a yayılmış, Hindistan'da Müceddid-i Elf-i Sanî sıfatıyla anılan Ahmed Faruk-i Sirhindî, tarikatı yeniden yorumlayarak daha mutaassıp bir yapıya kavuşturmuştur. Sihirî müceddid sıfatını dini bid'atlardan, yani dine sonradan eklenen şeylerden temizleme çabasıyla almıştır. Bu, dini peygamberin zamanındaki hâline geri döndürme ve öyle yaşama çabasıdır ve kendisini şeriata ve peygamberin sünnetine son derece titizce riayet etmek şeklinde ortaya koymaktadır. Bu titizlik tarikatı aynı zamanda mücadelecî, sert ve tavizsiz bir yapıya da kavuşturmuştur. Temizkan, 2009: 167-168; Yılmaz, 2015: 241-244.

²⁷⁵ Gammer, 1994a: 208.

sağlam bir kale hattı inşa etmeye girişmesi doğuda da batıda da öfkeli bir direnişle karşılanmış ve Dağıstan, 1830'da direnişin ana merkezi olarak İslâm sancağıyla öne çıkmıştır.²⁷⁶ Bu savaşlar sırasında ön plana çıkan Müridizm hareketiyle ilgili iki nokta tezin konusu açısından önemlidir. İlk olarak, İslâm'ın bölgede ilk defa savaş sırasında sistematik şekilde kullanılmasıdır. Yani Ruslara karşı cihat²⁷⁷ (gazavât) ilan edilmiştir. İkinci nokta ise Şeyh Şamil'in kısa süre varlık göstermiş olsa bile şeriatın hâkim olduğu İmamet adlı devlet kurmasıdır. Yani İslâm bölgede ilk defa hem savaşta toplumsal seferberlik ve motivasyon için kullanılmış hem de kurulan devlet şeriat hükümleriyle yönetilmeye çalışılmıştır.

Müridizmin bölgede zemin bulmasının ve savaşta İslâm'ın kullanılmasının en önemli sebebi bölge halklarının neredeyse tek ortak özelliklerinin Müslüman olmalarıydı. Dağıstan küçük hanlıklara ve özgür topluluklara bölünmüş durumdaydı. Benzer şekilde Çeçenistan'da da neredeyse her *aul* (köy) bağımsız yaşam sürdürüyordu. Modern anlamda ulusal birlik veya devlet fikri daha oluşmamış olan bölge halklarını birleştiren en önemli ortak nokta İslâm'dı. Dolayısıyla bu toplumsal ve siyasi şartlar altında İslâm belirleyici rol oynayabilirdi.²⁷⁸ Ruslara karşı direnişi besleyen manevi kaynaklar, Doğu ve Batı Kafkasya'da farklı bir yapı arz ediyordu. Dağıstan ve Çeçenistan'da savaşı ateşleyen duygular özgürlük anlayışı ve dinden beslenirken Batı Kafkasya'da mücadelenin temel sebebi özgürlük ve bağımsızlık isteğiydi. Dağıstan ve Çeçenistan'ın bir kısmında İslâm çok daha eski dönemlerde yerleşmişti ve dini kurumlar toplumsal hayatta daha etkili ve belirleyiciydi. Bu da Ruslara karşı mücadelede İslâm'ın daha etkili olması anlamına geliyordu. Burada savaşa önderlik eden liderler sadece askeri anlamda değil aynı zamanda dini anlamda da liderdiler.²⁷⁹ Dini ve siyasi lider olarak seçilen ilk İmam Gazi Muhammed (Gazi Molla) sadece "kâfir Ruslara" karşı değil, dağlı halkların İslâmi olmayan uygulama ve eylemlerine karşı da mücadeleye girişmiştir. Bu, aynı zamanda Nakşibendi-Sufi geleneğinin dini vecibelerin yerine getirilmesi konusundaki ısrarlı tutumuna da uygundu.²⁸⁰ Öte yandan din âlimleri (mürşitler) sıcak bakmadığından Ruslara karşı gazavât ilan etmek kolay değildi. Örneğin, Nakşibendi tarikatının şeyhlerinden

²⁷⁶ Buskinovitch, 2016: 263.

²⁷⁷ Arapça "güç ve gayret sarfetmek, bir işi başarmak için elinden gelen bütün imkânları kullanmak" anlamındaki cehd kökünden gelen cihat, İslâmi literatürde "dini emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslâm'ı tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek" şeklindeki genel ve kapsamlı anlamının yanında fıkıh terimi olarak daha çok Müslüman olmayanlarla savaş, tasavvufta ise daha çok nefsi yenme çabası olarak kullanılmıştır. Cihat, Kur'an'da isim olarak dört, bundan türeyen fiil şeklinde yirmi dört yerde geçmektedir. "Cihat eden" anlamındaki mücahit ise iki ayette zikredilmiştir. Bu ayetlerin bir kısmında cihat kelimesiyle doğrudan savaş kastedilmekte, bir kısmında cihat "Allah'ın rızasına uygun bir şekilde yaşama çabası" şeklinde özetlenebilecek genel anlamıyla geçmektedir. Özel, 2014: 67.

²⁷⁸ Pokrovskiy, 2000: 150.

²⁷⁹ Temizkan, 2018: 361-362; Kurat, 2014: 350.

²⁸⁰ Reynolds, 2005: 37-38.

Cemalettin Gazıkumuki Gazi Muhammed'in Ruslara karşı gazavât ilan etmesiyle ilgili ona mektup yazarak, "kendisinden önce birçok bilge kişinin gazâvatın zorunluluğu konusunda bilgisinin olduğunu, fakat bunun imkânsız olduğunu bildiklerinden gazavât ilan etmediklerini" bildirmişti. Çünkü Gazıkumuki'ye göre "Kur'an kendisinden güçlü rakip ile savaşmayı yasaklıyordu".²⁸¹ Gerek tarikat liderlerinin gerekse toplumun ve hanların kendisini desteklememeleri Gazi Muhammed'in gazâvatın yanı sıra toplumu seferber edecek iki önemli amacı da ön plana çıkarmasına neden olmuştur: özgürlük ve eşitlik.²⁸² "Müslümanlar kâfirlerin uyruğunda olamazlar" ve "Müslümanların hepsi eşittir" şeklindeki İslâm'ın bu yorumu gazavât/cihat adı altında popülerlik kazanmıştır. Böylece Müridizm, önemli bir ideolojik ve siyasi hareket olarak vücut bulmaya başlamıştır.²⁸³ Gazi Muhammed 1829'da Gümrü'de Ruslara karşı gazavât ilan ederek Çeçenistan'da bulunan Rus kalesini kuşatmış ve kısa süre sonra da buradaki Rus ordusunu yenmiştir.²⁸⁴ 1830'da Gazi Muhammed aynı zamanda hem Avar Hanlığı'na karşı mücadeleye girişmiş hem de Ruslara karşı gazavât çağrısı yapmıştır: "Dağıstan Rusların ayakları altında ezildiği müddetçe mutlu olamayacaksınız. Güneş tarlalarınızı yakacak ve sinekler gibi öleceksiniz... Allah ve peygamber adına sizleri kâfirlerle savaşmaya davet ediyorum...".²⁸⁵

Ne var ki, Gazi Muhammed'in imamlığı uzun sürmemiştir. 1832 yılında Ruslarla çarpışma sırasında hayatını kaybedince en yakın iki arkadaşı olan Hamzat Bey ve Şamil arasında imamlık seçimi yapılmıştır. Seçim sırasında Şamil ağır yaralı olmanın yanında Hamzat Bey'e oranla çok daha az destekçiye sahipti. Dolayısıyla ikinci imam olarak Hamzat Bey seçilmiş ve Şamil bu seçim sonucunu kabul etmiştir.²⁸⁶ Politik kişiliği dini yönünden daha ağır basan Hamzat Bey kendini Avar soylularıyla karşı karşıya buluş ve 1834 yılında bir camide öldürülmüştür.²⁸⁷ Böylece Şamil'in yirmi beş yıl sürecek İmamlık dönemi başlamıştır.

Şamil, imamlığı döneminde Ruslarla savaşın yanı sıra kısa ömürlü de olsa şeriata dayalı teokratik devlet kurmayı başarmıştır: İmamet. Yönetim yapısının en üstünde askeri, idari ve dini iktidarı elinde bulunduran imam, resmi yazışmalarında egemenlik iddiasının göstergesi olan emirü'l-mü'minin (müminlerin emiri) unvanını kullanıyordu. İmam ayrıca yargının da başıydı. Siyasi, idari, dini ve hukuki konularda yardımcı olmak için İmam'a en yakın kişilerden oluşan divan kurulmuştu. Divan önemli kararların alınmasını müzakere eden organ işlevi görüyordu. İdari ve askeri sistemin bel kemiğini naiplik (vekil) oluşturuyordu.

²⁸¹ Aktı Sobrannie Kavkazskogo..., 1904: 1496-1497.

²⁸² Bliev ve Degoev, 1994: 257.

²⁸³ Temizkan, 2018: 367.

²⁸⁴ Henze, 1983: 16.

²⁸⁵ Bliev ve Degoev, 1994: 266-267.

²⁸⁶ Pokrovskiy, 2000: 223; Bliev ve Degoev, 1994: 316; Kurat, 2014: 350.

²⁸⁷ Henze, 1983: 16.

Naipier sorumlu oldukları bölgelerde çok geniş yetkilere sahiptiler ve sayıları 1856'ya gelindiğinde 33'e kadar çıkmıştı.²⁸⁸ Şamil aynı zamanda dağlı halkların geleneksel hukukunu (*adat*) kaldırarak yerine şeriatı getirmiş ve tüm yargılamaların şeriat hükümlerine göre yapılmasını emretmiştir. Yeni kanunnameler (nizam) yayımlamış ve devletin idari ve askeri yönetimiyle ilgili yasaların yanı sıra yerel geleneklerin yerini alacak olan evlilik, boşanma, miras gibi konularda şeriat hükümlerini uygulamaya koymuştur.²⁸⁹ Kafkasya savaşlarına katılan Rus subay Fadeev'in her ne kadar ön yargılarla dolu da olsa Şamil'in kurduğu devletin ve Müridizm hareketinin bölgedeki etkinliğiyle ilgili ifadeleri dikkate değerdir:

Müridizm akıllarda o kadar kök saldı ki, dağlılar bizim gücümüze saygıyı kaybettiler ve Şamil'in mağlubiyetinden birkaç ay sonra, daha önce tarafsız olan Çeçenler bize karşı ayaklandı ve İmam'ın egemenliğini tanıdı. Müridizm tüm doğu Kafkasya'ya yayılmıştı ve gücünü gazâvata, kâfirlerle savaşa yöneltmişti. Biz artık birbirleriyle ilişkisi olmayan dağlılarla değil, militan ve fanatik... on binlerce savaşçıya sahip... etrafı, ona sempatan, dindaşlarının her başarısında silahlara sarılıp bizim ordumuzu iki ateş arasında bırakacak kabilelerle çevrili devletle uğraşıyoruz.²⁹⁰

Bölgedeki dini uyanışın ilk başlarda politik bir özelliği yoktu ve uzun süren savaşlar sırasında birçok tarikat müridinin bu savaşlara katılmadıkları da gözlenmişti. Fakat gazâvata katılan ve Şamil'in naipieri olan savaşçı müritleri gün geçtikçe daha da politikleşerek özgürlüğe daha fazla ağırlık vermeye başladılar. Çünkü politik özgürlük kesinlikle dinden ayrılamazdı. Ayrıca Müslümanların köleleştirilmeye çalışılması "Kutsal Savaş"a bir haklılık kazandırıyordu.²⁹¹ Onlarca yıl süren savaş sonunda tükenmiş olan Çeçen ve Dağıstan halkları nihayet yenilgiye uğratılmış ve Şamil 1859 yılında teslim olmuştur. Devamında batıda Çerkesler mağlup edildiler ve 1864 yılında Ruslar Kafkasya'yı tamamen kontrol altına almayı başardılar. Bölgede Rus politikasının icabı olarak Kırım'da görülenden çok daha acımasız bir zorunlu göç uygulamasına girişilmiştir.²⁹²

2.1.5. Kültürel Uyanış Hareketi Olarak Ceditçilik

Kuzey Kafkasya'da Müridizm askeri olarak mağlubiyete uğratılırken Volga boyunda Ruslara karşı koyabilmek için tamamen farklı yöntemleri savunan yeni bir hareket ortaya çıkmıştır: Ceditçilik. Kurduğu okulların nihai hedefi Ruslaştırma olmasına rağmen İl'minskiy sistemi gayri Ruslar arasında iki dilliliği öne çıkardığı için dolaylı olarak Tatarlara büyük bir hizmette bulunmuştur. İçinde yer aldıkları ümmet açısından Rus dilinin faydası veya

²⁸⁸ Dubrovin, 1871: 468-473; Gammer, 1994b: 225-226; Buşuev, 1939: 111-112; Pokrovskiy, 2000: 346-347; Bobrovnikov ve Babiç, 2007: 122.

²⁸⁹ Berje, 1991: 85; Buşuev, 1939: 111 ve 124; Gammer, 1994b: 233-234.

²⁹⁰ Fadeev, 1860: 43-44.

²⁹¹ Baddeley, 1995: 233-234; Kurat, 2014: 351.

²⁹² McCharty, 2014: 37; Bobrovnikov ve Babiç, 2007: 131-132; Ayrıca Rus baskısıyla Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı devletine göçler konusunda bkz. Saydam, 2010: 63-93.

faydasızlığı ve bu fikirleri kabul ya da reddetmeleri meselesine ilişkin Tatarlar açısından hararetli tartışmalar, 19. yüzyılın sonuna doğru Tatarları karakterize eden entelektüel dinamizmin başlangıcı olmuştur. Böylece Tatarları Hristiyan olmamak ve asimilasyondan kurtulmak için bir çare aramaya ve bu uğurda görülmemiş bir çaba harcamaya itmiştir.²⁹³ Eski sosyal yapı dışında kalan fakat Tatarlık bilincine sahip yeni ortaya çıkan bu aydın zümre²⁹⁴ Rus eğitiminin ve Türkiye ile İran'dan gelen yeni düşüncelerin etkisi altında İslâmi uygulamalarda reform, kendini geliştirme, kültürel aydınlanma ve bir sonraki bölümde görüleceği üzere siyasal özerklik talep etmeye başlamıştır. Yeni aydınların bir kısmı milli kalkınmayı vurgularken bir kısmı da din reformu talep ediyordu. Bu yeni kültürel eğilimlerin en önemlisi, aşamalı olarak siyasal bir harekete dönüşen eğitim reformu *usul-i cedit*²⁹⁵, yani eğitimde yeni yöntemdi.²⁹⁶ Zamanla bu ibare Rusya'daki tün reformist-milliyetçi hareketlere verilen genel isme dönüşmüş, bu tür hareketlere katılanlar ve diğer reformcular "Ceditçiler" olarak adlandırılmıştır. Rusya'daki modernleşmenin getirdiği sorunları en iyi anlayanların başında gelen ve bu hareketin en meşhur önderi olan İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914) Rusya'daki Müslümanları düştükleri bu çıkmazdan kurtarmak için derhal bazı tedbirlerin alınması gerektiğini ifade ediyordu.²⁹⁷ Gaspıralı'nın Müslümanlarla ilgili üç temel hedefi bulunmaktaydı: Eğitimde reform yaparak Müslümanların modernleştirilmesi, Rusya Müslümanlarının/Türklerinin dini ve siyasi birliği²⁹⁸ ve Müslümanların Batı (öncelikle Rusya ile) ile iş birliği düzeyinin belirlenmesi. Müslümanların modernleşmesi için gereken eğitim reformu "usul-i cedit"²⁹⁹ ve Müslümanların birliği ise "dilde, fikirde, işte birlik" söylemi şeklinde ifade edilebilecek bu iki hedef önemli ölçüde gelişme kaydederken, Rusya ile iş birliği meselesi çarlık yönetiminden destek görmemiştir.³⁰⁰ Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar ile Ruslar arasında bir uzlaşmayı zaruri gören Gaspıralı, iki tarafın birbiriyle

²⁹³ Rorliç, 2000: 105; Karpas, 2017: 467.

²⁹⁴ Fisher, 2009: 142.

²⁹⁵ Yusuf Akçura usul-i ceditin Osmanlı Türklerinden alındığını, bu tabirin o zamanlar İstanbul'da kullanılmakta olduğunu ileri sürmektedir. Usul-i cedit ilk başlarda yalnız talim ve terbiyeye mahsus gibi görünse de gitgide yaygınlaşmış ve tüm sosyal hayatı kapsayan bir yenileşme eğilimini ifade etmeye başlamıştır. Akçura'ya göre usul-i ceditin gerek Osmanlı Türkleri gerekse de Kuzey Türkleri arasındaki gerçek anlamı Batı ilmini, eğitim yöntemini ve yaşam tarzını benimsemek, yani Batılılaşmak demektir. Akçura, 2009: 359.

²⁹⁶ Lapidus, 2013b: 369-370.

²⁹⁷ Kanlıdere, 2021: 169.

²⁹⁸ Rusya'daki değişik adlarla anılan, fakat aslında kardeş olan Müslüman/Türk toplulukları birleşmezlerse etraflarını kuşatan Slavlık denizi içinde kaybolup gideceklerdi. Bunun için de her şeyden önce dilde (yazıda) birlik sağlanmalı, o dil aracılığıyla hepsi anlaşabilmeliydi. Kanlıdere, 2021: 170.

²⁹⁹ Usul-i cedit, Gaspıralı'nın eğitimin bütün kademeleri için geliştirdiği yenilikleri kapsayan kavramdır. Onun yazılarında usul-i ceditin üç anlamda kullanıldığı görülür. İlk anlamı öğrencilerin belirli bir zamanda mektep ve medreselere devamının sağlanması; bir günde görülecek derslerin belirli saatlerle sınırlandırılması; ders giriş ve çıkışlarının düzenli olması; derslerin belirli bir programa göre işlenmesi ve tabii olarak görülecek yeni dersleri kapsar. Usul-i ceditin ikinci anlamı sıbyan mekteplerinde okuma-yazmanın kısa zamanda öğretilmesi yöntemini kapsar. Üçüncü anlam ise eğitim sahasında sürekli bir değişim ve gelişmeyi kapsar. Türkyılmaz, 2018: 119.

³⁰⁰ Bennigsen, 1992: 119-122.

yakınlaşmasının tek yolunun özgürlük, bilim ve eğitimde eşitliğin sağlanmasıyla mümkün olduğunu iddia ediyordu. Gaspıralı'ya göre, Rusya Müslümanlara yönelik ayrımcılığa son vermeli, onları Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma çabalarından vazgeçmeli, eğer Müslümanların devletlerine sadık vatandaşlar olarak kalmalarını istiyorsa onlara Rusçanın yanı sıra kendi dillerinde eğitim imkânı sağlamalı, bilim ve medeniyette ilerlemelerine destek olmalıydı. Tüm bunlar yapılmadığı takdirde Rusya Müslümanları devlete yabancı olarak kalmaya devam edeceklerdi.³⁰¹ Kendilerini günün maddi ve manevi donanımıyla teçhiz etmedikçe Rusya İmparatorluğu'ndaki Müslümanların Rus hâkimiyetine karşı alacakları bir tavırda hiçbir şansları olamazdı. Hâlbuki gereken donanımın pek çoğu ancak Ruslar vasıtasıyla, hatta bizzat Ruslardan temin edilebilirdi.³⁰²

Zengin ve çoğu Kazan Üniversitesi'nde eğitim görmüş, oldukça Avrupalılaştırmış Kazan ve Kırım Tatarları arasında kökenleri bulunan usul-ü cedit, Volga ve Kırım Tatar burjuvazisi tarafından hızlı bir şekilde Kafkasya³⁰³, Urallar, Sibiryâ, Kazakistan ve Türkistan'a kadar taşınmıştır.³⁰⁴ Hatta Doğu Türkistan'da bile Rusya Müslümanlarının gayretiyle usul-i cedit mektebi açılmıştır. 1908 yılına gelindiğinde bu tip okulların sayısı 1500'e kadar ulaşmıştır.³⁰⁵ Yeni okul sistemi yükselen Tatar Müslüman entelijansiyasını modernleştirmiş ve kısmen de batılılaştırmıştır. Okutulan konular devlet, toplum, vatan ve insanlara ilişkin Rus kavram ve anlayışını yansıttığı gibi bu eğitim Tatarların İslâm bilincini uyandırmış ve İslâm'a bir seküler milli kimlik kavramı ve bir kültürel öz savunma aracı olarak yeni işlevler katmıştır. Başka bir ifadeyle, bu eğitim Müslümanlara hem kendilerini Rus hâkimiyeti altına sokan maddi ve siyasi geri kalmışlığın sebeplerini anlamak hem de buna çare aramak için gerekli düşünsel araçları sağlamıştır.³⁰⁶

Şunu da belirtmek gerekir ki, bir tek Ceditçilikten değil, Çeditçi hareketlerden söz etmek zarureti vardır. Bu hareket, ortaya çıktığı coğrafyaya göre değişik özellikler göstermektedir. Bunlar arasında öncülük, Kazan ve Kazan Tatarlarındadır. Azerbaycan ve Kazak aydınlanmasında ise Rus etkisi ve modernist eğilim ağır basmaktaydı. Türkistan'daki

³⁰¹ Gasprinskiy, 1992: 91-102. Makalenin devamı aynı derginin 6. sayısında s. 110-115'tedir.

³⁰² Kırımlı, 2010: 42.

³⁰³ Ceditçi hareket Kafkasya'da 1900'lerden itibaren taraftar toplamaya başlamış ve özellikle Dağıstan ve Azerbaycan'da etkin olmuştur. Kafkaslar'ın kuzeyinde, yani Kabarda, Osetya ve Çeçenistan'da pek fazla yaygınlık kazanmamıştır. Bobrovnikov ve Babiç, 2007: 280.

³⁰⁴ Gaspıralı'nın yeni yöntemi çok hızlı yayılıyordu. Hatta o kadar ki, İlminskiy, Müslüman Tatarların diğer *inorodı* üzerindeki etkisini kastettiği Tatarlaşma tehlikesiyle ilgili sık sık yazılar yazarken, özel yazışmalarında Gaspıralı'yı daha açık şekilde suçluyor ve yetkililerden ona karşı önlem almalarını istiyordu. İlminskiy'in Gaspıralı'ya yönelttiği en önemli suçlama, onun Kırım'dan Kafkasya ve Orta Asya'ya kadar Rusya egemenliği altındaki Müslümanları bilim ve medeniyette birleştirme amacıydı ki, İlminskiy bu konu da pek de haksız sayılmazdı. Tuna, 2002: 273-274.

³⁰⁵ Türkyılmaz, 2018: 175-207.

³⁰⁶ Karpat, 2017: 468-469.

Cedit hareketi 1890'lardan sonra ortaya çıkmıştır. Kazan bölgesindeki dini ıslahatçı söylemin aksine, Türkistan Ceditçilerin yazılarında teolojik tartışmalara pek rastlanmaz.³⁰⁷ Bu bakımdan ortak siyasi amaca yönelik tek platform oluşturmaktan çok uzak olan Ceditçi hareket içerisinde farklı politik görüşleri barındırıyordu. Örneğin, Orta Asya'daki ceditçilerin görüşlerinde milliyetçilik, sosyalizm, muhafazakârlık ve liberal fikirleri bulmak mümkündü. Dolayısıyla aralarında radikal değişimden yana olanlar kadar bağımsızlığı savunanlar ve Rus yanlıları da bulunmaktaydı.³⁰⁸

Başta Tatarlar olmak üzere Rusya Müslümanları arasında uyanmayı sağlayıp, milli ve dini kimliklerinden ayrılmadan Batılılaşmayı hedef alan bu yenileşme hareketi, doğal olarak halk tarafından kolayca benimsenmemiştir. Yeni usûldeki okullar başlıca iki çeşit zorlukla karşılaşmıştır. İlki, muhafazakâr zümrenin tepkisiydi. "İslâm elden gidiyor" korkusu taşıyan bu kesim endişelerinde kısmen haklıydılar; çünkü o zamana kadar Rusya hâkimiyeti altındaki Türklerin benliğini İslâmiyet muhafaza edebilmişti. İslâmiyet, zorla Hristiyanlaştırmaya karşı koyarak dini bütünlüğü koruma yolu ile onların Ruslaşmasını önlemişti.³⁰⁹ İkinci zorluksa maddi zorluklardı. Rus hükûmeti bu tür okulların açılmasına ses çıkarmasa da resmen de tanımıyordu. Ayrıca hükûmet tarafından yeni okullara yardım yapılmaması bir yana, bu okullar herhangi bahane ile kolayca kapatabiliyordu da.³¹⁰ Tüm zorluklara rağmen yeni okul sistemi, geleneksel Müslüman okullarının yaptığı gibi sadece dini bilgileri gelecek kuşaklara aktarmak yerine bilgi ve kimliği üretmek ve yeniden biçimlendirmek için bir araçtı. Rusya'da kapitalizm Müslüman orta sınıfları üretmiş ve bu sınıflar büyük merkezlerde faaliyet gösteren ve değişiklik fikrine açık olan yeni elit tabakayı oluşturmuştur. Elitler, yapıları ve nüfuzları bakımından bir Müslüman gruptan başkasına farklılıklar göstermelerine rağmen cedit (yenilik-modernizm) fikrini paylaşıyor görünüyorlardı. Bu fikir aslında ortak felsefelerini oluşturuyor ve modernist-milliyetçi ideolojilerini üretiyordu.³¹¹

Sonuç olarak, gerek müridizm gerekse ceditizmin karşısındaki en büyük engel Ruslardan çok kendi yayıldıkları alanlarda karşı koyan yerel muhaliflerdi. Her iki akım da önce kendi toplumunu değiştirmeyi hedeflemiştir. Biri Ruslara karşı koyabilmek ve asimile olmamak için Batı eğitimini, teknolojisini ve hatta kültürünü almayı savunurken diğeri Ruslara karşı koyabilmenin tek yolunun şeriat olduğuna kanaat getirmiş ve kendi toplumunu şer'i hukuka göre yönetmeye çalışmıştır. Ceditçilik Rusya'nın neredeyse tüm Türk kökenli halklarına ulaşabilmiş ve modernleşme adına oldukça önemli başarı sağlamıştır. Müridizm ise

³⁰⁷ Kanlıdere, 2021: 172-173.

³⁰⁸ Abaşın, Arapov ve Bekmahanova, 2008: 282; Muhametşin, 2013: 216.

³⁰⁹ Devlet, 2014: 67-68.

³¹⁰ Taymas, 1966: 163.

³¹¹ Karpat, 2017: 455.

Kuzey Kafkasya'nın Dağlı halkları ile sınırlı kalmış fakat gerek bu halkların gerekse Rusların toplumsal hafızalarında oldukça derin izler bırakmıştır. Biri savaşıarak Ruslara karşı koyarken diğeri eğitim ve gelişimle Ruslarla uzlaşmadan yana tavır takınmıştır. İlk başlarda eğitim reformu şeklinde ortaya çıkan ceditçilik kısa süre içerisinde kültürel ve dini reform taleplerine çevrilmiş devamında siyasi talepler dile getirilmeye başlamıştır. 20. yüzyılın başlarında Rusya Müslümanları (özel olarak Türkleri) arasında Ceditçilik hızla yayılmakta ve bununla eş zamanlı olarak modern anlamda aydınlar yetişmekteydi. Yüzyıllarca hareketsiz kalmış Müslüman toplum yavaş yavaş canlanmakta ve siyasi hayata doğru adım atmaya hazırlanmaktaydı.

2.1.6. Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri

Rusya Müslümanlarının siyasi ve milli faaliyetlerini tanımlarken dönemin toplumsal yapısını ve ruh hâlini göz önünde bulundurmak gerekir. 19. yüzyılın sonunda Rusya tebaası olan Müslümanlar birbirinden habersiz, uzak ve dağınık şekilde yaşıyorlardı. Aralarında bir dayanışma veya aynı millete ait olma bilinci yoktu. Eğitimli kesim bile kendini önce Müslüman, sonra kabilevi veya yerel kimlikleriyle tanımlıyordu. Ulaşım ve iletişimin artmasıyla birlikte Müslümanlar arasında ilişkiler ve tanışma arttı. Batı'dan gelen millet (*nation*) anlayışının tesiri altında gelişen Türklük bilinci daha ziyade aydın ve okumuş kesim arasında yayılırken Türklük, Müslümanlıkla birlikte düşünülüyordu.³¹² Rusya Müslümanları Ceditçilik adı verilen kültürel uyanış ve aydınlanma sürecinden siyasi bir uyanışa ve milli kimlik arayışına geçtiler. Kültürel endişeler siyasi mahiyet kazanmaya başlarken yeni ortaya çıkan Müslüman aydın grubu özellikle unutturulmaya çalışılan ya da en azından öğretilmeyen kendi tarihlerini yeniden kaleme almaya başladılar. İlk olarak Şehabettin Mercani'in "Biz kimiz? Neredeniz? Nereye gidiyoruz?" sorularını sorması, Tatar dini düşüncesinin salt teolojik sorunlardan toplumun sosyal ve politik sorunlarını tartışmaya geçişine de işaret ediyordu. Türk-Tatar dünyasının kaybolmuş büyük tarihi, İslâm medeniyetinin ayrılmaz parçası olarak yeniden yazılırken sadece Bulgar Devleti³¹³ ve Kazan Hanlığı değil, Altın Orda ve Moğol imparatorluklarıyla da bağlantılar kuruluyordu.³¹⁴ Dönemin Rus tarihçisi Znamenskiy, Tatarlar arasında Tatar çarlığının [hanlığın] büyüklüğüyle ilgili hatıranın saklandığı ve onun gelecekte yeniden inşasıyla ilgili umudun mevcudiyetini koruduğunu ifade

³¹² Kanlıdere, 2021: 196.

³¹³ 7. ve 8. yüzyıllarda Volga boyuna yerleşen Bulgarlar Volga nehrinin orta havzasında devlet kurmuşlardır. Eski Türk inançlarını devam ettiren İdil Bulgarları, 10. yüzyıldan itibaren İslâm'ı kabul etmeye başlamışlardır. Moğolların bölgeyi ele geçirmesiyle bir müddet Moğollara bağlı kalmış, Kazan Hanlığı'nın kurulmasıyla tarih sahnesinden silinmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurat, 1972: 108-118.

³¹⁴ Gafarov, 2014: 444-447.

etmekteydi.³¹⁵ Tarihin yanı sıra bu dönem gelişen dil ve edebiyat kabileleri birleştirirken, Kafkasya'da, Kazan'da ve Kazakistan'da İslâm'a yeni katılımlar da sağlamış ve küçük etnik grupların daha büyük birliklere asimile edilmesine yardımcı olmuştur. Yepyeni bir yöntemle, belirli bir etnik grup adına hareket eden aydınlar, tarihi, dili, dini ve toprağı birbirlerinin yerine kullanarak "ulusal" binayı inşa etmişlerdir.³¹⁶

Rusya Müslümanları'nın 20. yüzyıla girerken siyasi kimlik arama sürecinde iki seçenek öne çıkıyordu: Panislamizm ve Pantürkizm.³¹⁷ Bu iki ideoloji Osmanlı'da rakip oldukları hâlde Rusya Müslümanları arasında birbirlerini tamamlayıcı işlev görmüştür. Farklı etnik kimliklere mensup Müslümanlar arasında birleştirici bir tutkal vazifesi gören İslâm'ın bu işlevi dönemin aydınları tarafından oldukça iyi anlaşılıp değerlendirilmiştir. Bununla beraber gelenekler ve var olan yapılar zaten ağırlıklı olarak İslâm'dan beslenmişti. Dolayısıyla Pantürkçüler ağırlıklı olarak Panislâmci terminolojiyi kullanmışlardır.³¹⁸ En yüksek mensubiyet şuuru dini kimlik üzerinden olduğundan, halkın temel kaygısı, bu dini benliğin muhafaza edilmesi ve gelecek nesillere aktarılabilmesiydi. Halk her şeyden çok bunun tehdit altına girme ihtimaline karşı tepki gösteriyordu. Diğer taraftan yaşanmakta olan çağ milliyetçilik, milli birlikler ve "pan" hareketleri çağıydı.³¹⁹ Fakat Karpat'ın da ifade ettiği gibi Rusya'nın Panislâmci ve Pantürkçülerinin hedefi dünyadaki bütün Müslümanların siyasi birliğini sağlamak değil, sadece Rusya'daki Müslümanlar arasında bir ittifak kurarak hükûmeti Müslüman nüfusa eşit haklar ve bir ölçüde özerklik tanımaya zorlamaktı.³²⁰ Nitekim bu durum Rusya Müslümanları kongrelerinde alınan kararlardan da açıkça görünmektedir.

Müslüman kongrelerinin yapılabilmesinin en büyük nedeni hiç kuşkusuz Müslümanlar arasında siyasi bilincin oluşmasıyla birlikte 1905 yılında Rusya'nın yaşadığı devrim ve sonrasındaki siyasi gelişmelerdi. Rusya 20. yüzyıla çalkantılar içerisinde girmişti ve toplumdaki memnuniyetsizlik ve reform talepleri giderek artmaktaydı. Uzakdoğu'da Japonlarla yapılan savaşta ağır yenilginin de etkisiyle imparatorluk uzun yıllardır karşılaşmadığı bir iç krizle karşı karşıya kalmıştır. 9 Ocak 1905'te halk, çarın ikamet ettiği

³¹⁵ Znamenskiy, 1910: 55.

³¹⁶ Karpat, 2017: 477.

³¹⁷ 19. yüzyılın sonlarına doğru Çarlık yetkilileri Müslüman entelektüeller arasında çok daha azınlıkta olan, kimliğin temeli olarak dil ve toprağı gören modern anlamıyla "milliyetçileri" desteklemiştir. Çar yönetiminin etnik milliyetçiliği desteklemesi ilginç görünse de buradaki amaç kuşkusuz bağımsızlığı desteklemek değil en önemli tehdit olarak görünen Panislamizm ve Pantürkizm'in sentezini baltalamaktır. Çünkü bu sentez bir dış tehlikeye, yani Osmanlı İmparatorluğu'na eklenliyordu. Hâlbuki etnik bir kimliğin gelişmesi ancak imparatorluk çerçevesinde olabilirdi. Roy, 2000: 75.

³¹⁸ Landau, 2001: 178-179.

³¹⁹ Kırımlı, 2010: 43.

³²⁰ Karpat, 2017: 491.

Kışlık Saray'a doğru yürüyüş yapınca üzerlerine açılan ateş sonucu yüzlerce gösterici hayatını kaybetmiştir. Bu tarihten itibaren ülke giderek şiddetin hâkim olduğu çalkantılı bir duruma girmiş, ekonomik ve siyasi taleplerin öne çıktığı grev dalgaları ülkenin büyük sanayi kentlerine yayılmıştır. Çar II. Nikolay (1894-1917) Ekim ayında yurttaşların özgürlüğünü, genel oyla seçilecek bir Duma'nın (meclis) oluşturulması ve yasama gücünün Duma'ya verilmesini öngören bildirge yayımlamıştır. Bildirge Rusya'da yeni bir devrin başlayacağını müjdeliyordu.³²¹

Ekim bildirgesi ilan edilmeden iki önemli gelişme yaşanmıştı ki, Rusya Müslümanlarının asıl siyasi hareketleri ülkede hız kazanan bu siyasi gelişmelerle bağlantılıdır.³²² İlk olarak 12 Aralık 1904 ve 18 Şubat 1905'te II. Nikolay yayımladığı fermanlarla imparatorluktaki Ortodoksluk dışındaki dinlere yönelik hoşgörü vaadinde bulunmuş ve devlet işlerinin ve toplum refahının iyileştirilmesi için toplumun tüm kesimlerinin yüksek makamlara önerilerini sunmalarına müsaade etmiştir.³²³ Bu fermanların anlamını iyi kavrayan Müslümanlar, bazıları ceditçiler tarafından kaleme alınan yüzlerce dilekçeyi yetkili makamlara iletiler. Bu dilekçelerde birkaç ortak talep öne çıkmaktaydı: Müslümanların Ruslarla aynı haklara sahip olması, yani yasalar önünde Ruslarla eşitlik, Duma'da Müslümanları temsilen vekillerin bulunması, dini idarenin yetkilerinin genişletilmesi ve müftü ve kadıların Müslümanlar tarafından seçilmesi, mektep ve medreselerin iktidarın denetiminden muaf tutulması ve okullarda Müslümanların kendi dillerinde eğitimin verilebilmesi,³²⁴ zorla vaftiz edilmeye son verilmesi, Rus basınında İslâm'a yönelik suçlamaların durdurulması, Kreşenlerin İslâm'a geri dönmelerine izin verilmesi, Müslüman din adamlarıyla Ortodoks din adamlarının medeni haklarının eşitlenmesi, dini idaredeki pozisyonlar için Rusça bilme şartının kaldırılması ve cami yapımı üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması.³²⁵ İkincisiyse, Nisan 1905'te II. Nikolay dini hoşgörü bildirgesini onaylamıştır. Bildirge, imparatorluktaki dinler arasında var olan eşitsizliği kısmen ortadan kaldırırken, Ortodoksluk dışındaki diğer din ve inanç mensuplarına belirli ölçüde özgürlük de tanıyordu. Bunun yanı sıra, Ortodoksların din değiştirmeleri suç olmaktan çıkarılmış ve zorla Hristiyanlaştırılanların eski dinlerine dönmelerine izin verilmişti.³²⁶ Bildirgenin yayımlanmasıyla birlikte sadece 1905 yılında 36 binden fazla Tatar ve Başkurt yeniden

³²¹ Bookchin, 2011: 105-136; Evtuhov ve Stites, 2018: 235-250; Vernadsky, 2011: 324-331; Kurat, 2014: 399-406; Hosking, 2011: 496-513.

³²² Kanlıdere, 2021: 217.

³²³ PSZRİ, 1907: Sob. 3, Tom. XXIV, Otd. 1, No. 25495: 1196-1198; PSZRİ, 1908: Sob. 3, Tom. XXV, Otd. 1, No. 25853: 133.

³²⁴ İshakov, 2007: 114-115; Bozkurt, 2008: 179-180; Kırımlı, 2010: 69-72.

³²⁵ Campbell, 2015: 144; Kanlıdere, 2021: 217-218.

³²⁶ PSZRİ, 1908, Sob. 3, Tom. XXV, Otd. 1, No. 26126: 258-262.

İslâm'a dönerken, bildirgeye en ciddi tepkiyi diğer dini inançlar karşısındaki üstünlüğünü kaybeden ve öteki dinlerin elde ettikleri bağımsızlıktan mahrum bırakılan Ortodoks Kilisesi göstermiştir.³²⁷

Müslümanların siyasi faaliyetlerine gelecek olursak, Ufa, Kırım ve Kazan gibi bölgelerde yapılan yerel düzeydeki toplantıların ardından 15 Ağustos 1905'te Nijniy Novgorod'da kiralanan bir vapurda Oka Nehri üzerinde Rusya Müslümanlarının ilk genel toplantısı yapılmıştır.³²⁸ Kırım, Kafkasya, Sibirya, İdil-Ural ve Türkistan başta olmak üzere İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden yaklaşık 120 kişinin katılımıyla gerçekleşen toplantıda şu kararlar alınmıştır: Günün şartları Rusya Müslümanlarının sosyokültürel ve siyasi meselelerde ortak hareket etmelerini gerektirmektedir; Bu amacı gerçekleştirmek için halkın seçtiği temsilciler aracılığıyla ülkede hukuk düzeninin tesisi için çalışılması; Ruslarla her bakımdan hak eşitliği talebi; Rusya Müslümanları, faaliyetlerine devletin şimdiki ve gelecekteki ihtiyaçlarına göre yön vereceklerdir; Son olarak, bu amaçlar ulaşmak için belli zamanlarda kongrelerin toplanması.³²⁹ Bunlar dönemin Rusya şartlarına göre çok önemli kararlardı. Gerek açıkça seçilen bir liderden gerekse organizasyonel çatıdan yoksunluk sorunu ikinci toplantıda çözülecekti. Rusya Müslümanlarının ikinci genel toplantısı 13-23 Ocak 1906 tarihlerinde Petersburg'da gerçekleştirilmiştir.³³⁰ Bu toplantının en önemli sonucu *Rusya Müslümanları İttifakı* adında siyasi parti kurulmasına karar verilmesi ve yapılan toplantının da kongre olarak kabul edilmesidir. Böylece kongrede parti tüzüğü müzakere edilerek kabul edilmiştir.³³¹ Ayrıca kongrede seçim yasasında Rusya Müslümanlarının nüfusuyla orantılı olarak milletvekilliği kontenjanının talep edilmesi ve seçimlerde programı *İttifak*'ın programına en yakın olan *Kadet Partisi*'yle (*Anayasal Demokrat Parti*) iş birliği yapılmasına karar verilmiştir.³³² İşbirliği yapma önerisini Kadetler kabul etmiş ve partinin merkez komitesine Müslüman azınlıkların temsilcileri olarak dönemin Müslüman hareketinin önde gelen isimlerinden olan Yusuf Akçura ve Abdürreşid İbrahim seçilmişlerdir. Kadetler ayrıca

³²⁷ Dualı, 2014: 64.

³²⁸ Toplantının vapurda yapılmasının nedeni, toplantı için resmi makamlardan izin istenmesine rağmen bu iznin alınamamasıdır. Dolayısıyla bu ilk toplantı resmi müdahalelere maruz kalmamak için gayriresmi olarak "Gustav Sturve" isimli vapurda gezinti yapılacağı bahanesiyle düzenlenmişti.

³²⁹ İbragimov, 1926: 145-148; İshakov, 2007: 162-172; Devlet, 2014: 129-133; Kurat, 2014: 409; Landau, 2001: 188; Kırımlı, 2010: 74-75; Fisher, 2009: 151; Lapidus, 2013b: 374; Taymas, 1966: 176-178; Bozkurt, 2008: 142-150; İshakov, 2007: 323-325.

³³⁰ Toplantı için yine resmi izin alınamamıştır. Hatta ilk başlarda Moskova'da yapılması planlanırken burada izin alınamayınca Petersburg'da yapılmasına karar verilmiştir. Fakat Petersburg'da da toplantı için izin alınamamış ve toplantılar her defasında farklı yerlerde yapılmıştır.

³³¹ 72 maddelik parti programı on bölümden oluşmakta, işçi meselelerinden toprak sorununa, eğitimden mahkemelerin yapısına, devletin yapısından dini meselelere birçok konuda çözüm önerisi sunmaktadır. Programın Türkçe ve Rusça tam metni için bkz. İshakov, 2007: 324-343.

³³² Arşaruni ve Gabidullin, 1931: 26-27; İbragimov, 1926: 150-152; Devlet, 2014: 134-137; Bozkurt, 2008: 223-235; İshakov, 2007: 206-212; Taymas, 1966: 179.

parti programlarında da Müslümanların talepleri doğrultusunda değişiklikler yapmıştır: Müslüman Cemaat İdaresine tam özerklik tanınması; Rus Medeni ve Ceza Kanunlarında yapılacak değişikliklerde Müslüman dini ve toplumsal hukuk kurallarının göz önüne alınması; Gayri Rusların yaşadığı bölgelerde eğitim dili olarak bölge halkının dilinin kullanılması ve Müslümanların dini idaresine tam özerklik verilmesi.³³³

Yukarıda değinildiği gibi Ekim Bildirgesinde Duma'nın oluşturulacağı ilan edilmiş ve bunu takiben Aralık ayında seçim kanunu yayımlanmıştır. Bu kanununa göre Duma'ya seçilecek vekiller toplumun dört kesimini temsil edeceklerdi: Köylüler, çiftlik sahipleri, işçiler ve kentliler (tüccar, esnaf vs.). Askerler, kadınlar ve yirmi beş yaşın altındakiler seçimde oy kullanamayacaktı. Mart-Nisan 1906'da Duma'ya seçimler yapılmış ve seçim *Kadet Partisi*'nin zaferiyle sonuçlanmıştır.³³⁴ Kadetlerle iş birliği yapan Müslümanlar da 524 vekilin bulunduğu Duma'ya yirmi beş vekil göndermiş ve Ali Merdan Topçubaşı'nın başkanlığında Duma'da Müslüman fraksiyonu kurulmuştur. Fraksiyon üyeleri meclis içindeki faaliyetlerde mümkün olduğunca Müslümanlarla ilgili konularla ilgilenerek, genelde dini ve kültürel özgürlükler, vatandaş hakları ve toprak reformu üzerinde durmaya çalışmışlardır.³³⁵ İlk Duma oturumlarına kurucu meclis, toprak reformu ve kapsamlı insan hakları talepleri damgasını vurmuştur. Fakat Duma'nın kendisi olduğu gibi Müslüman vekiller de pek fazla etkinlik göstermeden 72 gün çalıştıktan sonra II. Nikolay tarafından Temmuz 1906'da feshedilmiştir. Başbakanlığa ise daha önce İçişleri Bakanlığı yapmış Pyotr Stolipin atanmıştır.³³⁶

Duma feshedilse de *İttifak* çalışmalarına devam etmiş, Rusya Müslümanlarının Üçüncü Toplantısı 16-21 Ağustos 1906 tarihleri arasında Nijni Novgorod'da yapılmıştır. Bu kez içeriğinin siyasi olmayacağı koşuluyla toplantı için resmi izin alınmıştı ve belki de bu yüzden toplantıya hem katılım (yaklaşık 800 delege) hem de basının ilgisi çok yüksekti. Bu toplantıda aynı zamanda ideolojik ayrılıklar da görülmeye başlamıştır. Örneğin, Ayaz İshâkî Müslümanların aynı inancı paylaşmalarına rağmen farklı sosyal sınıflara mensup olduklarını ileri sürerek Müslümanların her sınıfı için ayrı bir parti kurulması gerektiği fikrini savunurken, Abdürreşid İbrahim sadece Rusya Müslümanları değil tüm dünya Müslümanlarını birleştirme gerekliliğini savunmuştur. Yusuf Akçura *İttifak*'ın amacının sadece Rusya Müslümanlarını bir araya getirerek siyasi parti kurmak olduğunu ifade etmiştir. İsmail Gaspıralı ise kongrenin sadece kültürel ve dini meselelerle ilgili çalışması ve siyasetle

³³³ Zenkovsky, 2000: 39; İshakov, 2007: 203-206; İbragimov, 1926: 166-168.

³³⁴ Zubov, 2016a: 230-231 ve 241.

³³⁵ Bozkurt, 2008: 274-276; Devlet, 2014: 146-148; İshakov, 2007: 224-225.

³³⁶ Bookchin, 2011: 152; Zubov, 2016a: 245; Evtuhov ve Stites, 2018: 256; Hosking, 2011: 513.

ilgilenmemesi gerektiğini savunmuştur.³³⁷ Kongrede "milli ve dini prensipler üzerine inşa edilmiş etkili ve nüfuzlu bir siyasi parti kurmanın" gerektiğini hararetle savunan Yusuf Akçura'nın görüşleri ağır basmış ve parti kurulmasına karar verilmişti. Parti Programı'nın rejim karşıtı veya devrimci karakterde olmasa da parti asla resmileşememiş ve bu yönde başvurular çeşitli bahanelerle geri çevrilmiştir. Üçüncü kongrenin aldığı kararlardan dolayı ciddi şekilde tedirgin olan hükûmet Müslümanların faaliyetlerini kısıtlamaya yönelik sistematik tedbirler alınmaya başlamıştır.³³⁸

I. Duma'yı fesheden II. Nikolay onu tamamen ortadan kaldırmak niyetinde değildi. İsteddiği daha uysal bir meclisti ve bu doğrultuda yeni seçimlere gidilmiştir. Yeni seçimler sonucu Kadetler vekillerinin yarısını kaybederken bu kez de mecliste sol eğilimli partiler güçlenmiştir. Müslümanlar bu seçimde otuz beş vekille daha fazla temsil gücü kazansalar da ikiye bölünmüştür. *İttifak* yine kendi grubunu kurarak Kadetlerle iş birliği yapmaya devam ederken altı vekil Rusların *Trudovik* (Emek grubu) grubuyla hareket etmeye başladı. Bunlar milli medeni meselelerde *İttifak*'ın programını kabul etseler de toprağın çiftlik sahiplerinden alınarak köylülere dağıtılmasını savunuyordular. Zaten II. Duma'da en fazla üzerinde durulan konu toprak reformuydu ve Müslümanlar da özellikle bu konu üzerine yoğunlaştılar.³³⁹ Fakat II. Duma'nın ömrü birincisinden daha kısa olmuştur. Haziran 1907'de Duma feshedilerek yeni seçim kanunu çıkarılmış, Duma'da Ruslar dışındaki milletlerin temsili kısıtlanmıştır. Türkistan ve bozkır bölgelerinin yerli halkları "vatandaşlık bilinçleri yeterince gelişmediğinden" dolayı oy hakkından tamamen mahrum bırakılmışlardır. Kafkasya'da 700 bin kişi bir vekille temsil edilirken Rusların yoğun yaşadıkları bölgelerde 250 bin kişi bir vekille temsil edilecekti. Nüfusun önemli bölümünü Müslümanların oluşturduğu Rusya'nın iç bölgelerindeyse kontenjan sayısı azaltılmıştır. Örneğin, Ufa guberniyasının daha önce on olan kontenjan sayısı sekize düşürülmüştür. Bu kısıtlamalar altında Müslümanlar III. Duma'ya ancak on vekil gönderebilmiştir.³⁴⁰ 1908 itibarıyla ülkede yeniden baskı rejimi hâkim olmuş, *İttifak Partisi* dağılmaya başlamış ve Müslümanların siyasi faaliyetleri kısıtlanmıştır. Hareketin önde gelenleri Rusya'yı terk etmek zorunda kalmış, sansür yüzünden basın eski gücünü kaybetmiş ve çok sayıda yayın organı kapatılmıştır.³⁴¹ İçişleri Bakanlığı Müslüman

³³⁷ Swietochowski, 1985: 49; Arşaruni ve Gabidullin, 1931: 29-30; Devlet, 2014: 134-140; Zenkovsky, 2000: 42-44; Kırmılı, 2010: 82-83. Bozkurt, 2008: 308-310.

³³⁸ Kırmılı, 2010: 83-85; Devlet, 2014: 145.

³³⁹ Geller, 1997b: 235; Zubov, 2016a: 247; Arşaruni ve Gabidullin, 1931: 36; Devlet, 2014: 148-150; Zenkovsky, 2000: 48-51; Bozkurt, 2008: 358-368; İshakov, 2007: 269-271.

³⁴⁰ Yamaeva, 1998: 92-93; Evtuhov ve Stites, 2018: 266.

³⁴¹ Ülkede yaşanan kısmi özgürlük havası Müslümanların basın-yayın hayatını da olumlu anlamda etkilemişti. 1905 yılına kadar Türkçe olarak Rusya Müslümanlarına hitap eden sadece Tercüman gazetesi yayınlanırken, 1905-1907 döneminde Kazan, Petersburg, Astrahan, Bakü, Taşkent, Orenburg ve Ufa gibi Müslümanların

toplumdaki tehlikeli politik davranışları tanımlarken genel olarak Müslümanlar arasında siyasi sadakatsizliği tespit etmeye çalışmaktaydı. Bu bakımdan Panislamizm kavramı, imparatorluk hükûmetinin otoritesini sorgulayan veya kabul etmeyen ve Müslümanları ilgilendiren her türlü politik faaliyet için kullanılan genel bir terim halini almıştır. Bu faaliyetler arasında hürriyetçi politikalara iştirak edilmesi, doğrudan hükûmetin kontrolü altında bulunmayan teşkilatların kurulması, sosyalizm, etnik ve milliyetçi ayrılıkçılık, antikolonyal duyarlılıklar ve hükûmeti devirme arzusu da yer almaktaydı. 1910 yılından itibaren, dumalar ve zemstvoler üzerinden sosyal ve siyasi reform yapmaya çalışan Müslüman siyasiler, görüşlerini daha yüksek perdeden ilan eden din kardeşleriyle aynı polis takibatına maruz kalmaya başlamıştır.³⁴² Bu koşullar altında 1912 yılında yapılan IV. Duma seçimlerine önemli Müslüman siyasilerin katılmaları engellenmiş, sadece yedi Müslüman vekil Duma'ya seçilebilmiştir. Rusya Müslümanları arasında milliyetçi hareketler (özellikle Türkçülük) güçlenirken sosyalist akım da hızla taraftar toplamaya başlamıştır.³⁴³

Tüm baskılara rağmen 15 Haziran 1914'te Rusya Müslümanları ihtiyaç ve taleplerini duyurmak için Petersburg'da kurultay düzenlemişlerdir. Hükûmet kongreye izin verse de faaliyet alanını kısıtladığından, gazetecilerin toplantıyı izlemelerine izin vermemiş ve kurultay kapalı kapılar ardında yapılan toplantıya dönüşmüştür. Kurultayda hangi konuların tartışıldığı çok daha sonra öğrenilmiştir. Ulema, aydınlar ve toplumun ileri gelenlerinin katıldığı kurultayda Rusya Müslümanlarının mahalle teşkilatları ve dini idarelerini ıslahı, din görevlilerinin hakları, maddi gelirleri, vakıf idare işleri, dini mektep ve medreseler gibi meseleler müzakere edilmiştir. Ayrıca Orenburg Müsfülüğü'nün yetkilerinin genişletilmesi konusunda kararlar alınarak hükûmete bildirilse de hükûmet bu istekleri göz ardı ederek Müftülük makamına Müslümanlar arasında saygınlığı pek fazla olmayan Safa Bayazıdov'u tayin etmiştir.³⁴⁴

2.2. Sovyetler Birliği'nin İslâm Politikası

2.2.1. Sovyetlerim Kuruluş Sürecinde İslâm ve Müslümanlar

Çarlık Rusya'sı 20. yüzyıla girerken II. Aleksandr'ın reformları meyvelerini vermeye başlamıştı. Devlet, düzensiz reformlar yaparken toplum hızlı bir biçimde değişmekte, hızla daha kentli, daha eğitilmiş ve daha heterojen bir ülke hâline gelmekteydi. 1905-1906'nın siyasi reformları, farklı sosyal ve etnik grupların kendilerini daha iyi ifade edebilmelerine olanak

yoğunlukta yaşadığı şehirlerde kültürel ve siyasi konularda yayın yapan elliden fazla gazete ve dergi yayınlanmıştır. Taymas, 1966: 168-173; Kurat, 2014: 409; Devlet, 2014: 209-218; Evtuhov ve Stites, 2018: 251.

³⁴² Roos, 2020: 315.

³⁴³ Taymas, 1966: 180-181; Devlet, 2014: 150-154; Bozkurt, 2008: 421-423; Yamaeva, 1998: 200.

³⁴⁴ Kanlıdere, 2021: 230.

sağlamıştır.³⁴⁵ Fakat yukarıda değinildiği gibi 1908 itibarıyla ülke genelinde yeniden siyasi baskı hâkim olmaya başlamıştır. Hem siyasi baskılar ve hem de yasa dışı örgütlerin şiddet eylemleri devam ediyordu. Kısmen barış içinde geçen 1908 yılında bile siyasi saldırılarda bin 800 devlet görevlisi öldürülmüş, bundan çok daha fazlası da yaralanmıştır. 1911'de Başbakan Stolipin'in öldürülmesi ve Rusya'nın 1912'de Balkan Savaşları'na katılması ülkedeki genel havada ciddi değişiklik yaratmamıştır. Ordunun 1912'de Lena altın yataklarındaki grevcilere saldırarak 170 kişiyi katletmesi yeni bir grev dalgası başlatmıştır.³⁴⁶ Grevlerin ve şiddetin hâkim olduğu ortamda Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'na katılmasıyla hızlı ve acımasız bir yeni baskı dalgası yayıldı. Sosyal Demokratları, özellikle başkentin en uzlaşmaz savaş karşıtı eylemcileri olan Bolşevikler hızla toplanarak ya askere ya da Sibiry'a sürgüne gönderilmiştir.³⁴⁷ Silahaltına alınan çoğunluğu köylü milyonlarca kişi Baltık Denizi'nden Kafkasya'ya kadar uzanan cepheye gönderilmiştir. Silahaltına alınan asker sayısı 1916 yılının sonunda 13 milyona yaklaşıyordu.³⁴⁸ Savaşta başarısızlıklar ve bu başarısızlıkların sebep olduğu siyasi krizler ülkenin sosyopolitik atmosferini geriyordu. Bunun yanı sıra ülkenin ekonomik durumu da içler acısıydı. Milyonlarca askerden oluşan ordunun bakımı büyük harcamalar gerektirirken üretimde insan gücü eksikliği yaşanıyor, yiyecek sıkıntısı çekiliyordu.³⁴⁹ Buna rağmen hem vergiler hem de ordunun asker sayısı artırılıyor, bu da ülke genelinde grev ve ayaklanmalara neden oluyordu. Örneğin, 25 Haziran 1916 tarihli kararname ile Astrahan, Sibir, Amur bölgesi, Kamçatka-Sahalin, Orta Kolım, Yakutistan, Truhan-Boguman, Tomsk, Berezovsk, Surgut ve Tobolsk ve Orta Asya'dan 19-43 yaş arasında yaşayan erkeklerin orduya alınması kararına yerel halk protestolarla karşılık vermiş, Kazak, Kırgız, Tacik ve Özbeklerin katıldığı temelde sosyoekonomik, etno-siyasi ve dini temelli büyük bir halk isyanının çıkmasına neden olmuştur.³⁵⁰ İsyan şiddetle bastırılrsa da çarlık otokrasisinin ülkedeki gücünü zayıflatarak Şubat Devrimi'ne giden yolda önemli yapı taşlarından biri olarak kabul edilebilir.³⁵¹

Savaşın, açlığın, toplu grevlerin ve askeri isyanların baskısı altındaki imparatorlukta 1917'nin Şubatı'nda (Mart'ında) yeni bir devrim yaşanmıştır.³⁵² Çar tahtından feragat etmek

³⁴⁵ Hosking, 2011: 523.

³⁴⁶ Tilly, 2016: 292.

³⁴⁷ Bookchin, 2011: 177.

³⁴⁸ Bohanov vd., 2019: 1317.

³⁴⁹ Vernadsky, 2011: 344-347.

³⁵⁰ Öztürk, 2020: 134-135.

³⁵¹ Ziyayev, 2007: 383.

³⁵² Aslında devrimin fitilini kadınlar ateşlemişti. 23 Şubat'ta (8 Mart) imparatorluğun başkenti Petrograd (St. Petersburg) tekstil fabrikalarında çalışan binlerce kadın ekmek ve erzak kıtlığını protesto etmek ve aynı zamanda dünya kadınlar gününü kutlamak için sokağa çıktılar. Protestolarda ekmekle talebinin yanı sıra savaşa ve otokrasie de son verilmesini talep ettiler. Her ne kadar sosyalist eylemciler teşvik etseler de protestolar gerçek liderlik ve organizasyondan yoksundu. Çarın emriyle göstericilere ateş açan askerler ertesi gün halkın yanında

zorunda kalınca üç yüzyıllık Romanov hanedanı da sona ermiştir. Muhafazakâr ve liberallerden kurulan geçici hükûmetin yayımladığı ilk kararnamede siyasi, dini ve askeri suçlar için genel af çıkarılacağı, tüm sosyal, dini ve milli kısıtlamaların terk edileceği, herkesin oy kullanma hakkının olacağı ve kurucu meclisin toplanacağı ilan edilmiştir. Çok zayıf olan geçici hükûmetin ülkeyi kontrol altında tutması zor görünüyordu. Ayrıca 1905'ten farklı olarak gücü ele geçirebilecek ve bunu toplumun nasıl organize edilmesi gerektiğine ilişkin vizyonlarını desteklemek için kullanacak düzeyde örgütlenmiş bir siyasi parti ve lider de mevcuttu.³⁵³ Çarlık otokrasisi, yerini alacak açık bir alternatif olmaksızın son bulurken saygınlığını kaybetmiş Duma, iktidarı devralabilecek güçten yoksundu. Oluşturulan geçici hükûmet Duma'ya karşı sorumlu değildi ve her iki ayda bir yeni bir hükûmet kuruluyordu.³⁵⁴ Siyasi kargaşanın hâkim olduğu bu ortamda Vladimir İlyiç Lenin'in önderliğindeki Bolşevikler güçlenmeye ve iktidarı ele geçirme planları yapmaya başlamıştır. 25 Ekim (7 Kasım) sabahı Bolşeviklerin safına geçen askerlerin de desteğiyle geçici hükûmetin bulunduğu Kışlık Saray ve kentin kilit noktaları ele geçirilmiş ve kabine üyeleri tutuklanmıştır. Aynı günün sabahı Lenin'in hükûmetin devrildiğini ilan eden bildirisi dağıtılmaya başlanmıştır. Geçici hükûmet devrilmiş, iktidar Askeri Devrimci Komite'nin eline geçmiştir. Artık demokratik barış için çalışılacak, büyük mülk [toprak] sahipliği kaldırılacak, üretimi işçilerin kendileri kontrol edecek ve bir Sovyet hükûmeti kurulacaktı. Ertesi gün ilk İşçi ve Köylü Hükûmeti olan Halk Komiserleri Konseyi'nin kurulması onaylanmıştır. Bolşevikler böylece hükûmeti ele geçirmiş ama ülke de kanlı bir iç savaşa sürüklenmiştir.³⁵⁵

Şubat Devrimi'nin getirdiği siyasi özgürlük havası imparatorluğun tüm halklarında heyecan ve umudun doğmasına neden olmuştur. Müslümanlar da geçici hükûmetin demokrasi ve kurucu meclis vaatlerine başlangıçta verilen evrensel desteği paylaşmışlardı. Hükûmetin din ve milliyete dair kısıtlamaları kaldırması onlar için çok daha önemliydi. Müslümanlar ara vermek zorunda kaldıkları siyasi faaliyetlerine yeniden başlamış, siyasi, kültürel, ekonomik ve diğer birtakım isteklerini gerçekleştirmek için toplantılar yapmaya ve örgütler kurmaya başlamışlardır.³⁵⁶ Bazıları 1905'ten sonra gizli bir şekilde kurulan Müslüman siyasi partiler ortaya çıkmıştır. Bu partiler, Azerbaycan'da *Hümmet* (sosyalist) ve *Müsavat* (Pantürkist), Kazaklarda *Alaş-Orda*, Kırım Tatarlarında *Milli Fırka*, Kazan Tatarlarında *İttifak* idi.

sokağa çıkınca başkentte askeri otorite çökmüş oldu. Kadınlarla birlikte askerler, öğrenciler, öğretmenler ve beyaz yakalılar da katıldığı gösteriler hızla başkente ve ülkenin dört bir yanına yayıldı. Steinberg, 2017: 69-70.

³⁵³ Tilly, 2016: 292-294; Smith, 2006: 114-115; Zubov, 2016a: 507-508; Vernadsky, 2011: 349-352; Hosking, 2011: 536-537; Evtuhov ve Stites, 2018: 307-310; Bookchin, 2011: 184-193.

³⁵⁴ Lewin, 2008: 350.

³⁵⁵ Rabinowitch, 2017: 274-276; Carr, 1989: 100; Karev ve Narinskiy, 2017a: 18-24; Zubov, 2016a: 588-592; Bookchin, 2011: 291-292; Smith, 2006: 135; Steinberg, 2017: 80-81; Vernadsky, 2011: 360-361; Evtuhov ve Stites, 2018: 325-326; Tilly, 2016: 294.

³⁵⁶ Wade, 2018: 186.

Maveraünnehir'de, emirliklerde hala yeraltında faaliyet gösteren iki hareket oluşmuştu: *Genç Buharalılar* ve *Genç Hiveliler*. İlk başlarda bu partilerden hiçbiri (belki Alaş-Orda dışında) dar anlamıyla milliyetçi ya da bağımsızlıkçı hiç değildi. Hemen hepsi imparatorluğun tüm Müslümanlarının kurtuluşu için mücadele ediyordu ve Pantürkist/Panislamist bir dayanışma taraftarıydılar.³⁵⁷ Bu partilerin yanı sıra özellikle Mart ve Nisan aylarında imparatorluk genelinde çok sayıda bölgesel toplantı yapmışlardır. Kazan'da Müslüman Merkezi Şurası kurma toplantısı düzenlenmiş ve toplantı sonunda Milli Şura kurulmuştur. Ufa'da 1. Ufa Müslümanları Kurultayı toplanmış ve esasında Müslümanları siyasi hayata hazırlama amacı taşıyan *Müslümanlar Arasında Vatandaşlık Fikrini Yayma Teşkilatı* kurulmuştur. Kazan'da yüzlerce kadın delegenin katılımıyla Müslimeler Kurultayı ve ayrıca 1. Bütün Rusya Müslüman Öğretmenler Kurultayı yapılmıştır.³⁵⁸ Kırım'da Tüm Kırım Müslümanları Kurultayı gerçekleştirilmiş, Tatar temsilciler yarımada kültür ve dini meselelerle ilgili özerk idarenin tesisi için birtakım kararlar almıştır. Kırım'a müftü seçimi yapılmış, Müslümanlarının yararlanacağı bir vakıf kurulmuş ve kültürel ve toprak özerkliği için çalışacak yürütme kurulu seçilmiştir.³⁵⁹ Bakü'de Kafkasya Müslümanlarının Büyük Kurultayı toplanmıştır. Tüm Rusya Müslümanlarını birleştirme tartışmalarının yanı sıra kurultayda Türkçüler Rus devletinin federasyon temelinde kurulmasını, İslâmcılar ve sosyalistler ise cumhuriyet kurularak milletlere medeni muhtariyet verilmesini talep ediyordu. Kurultay sonunda bölgesel federasyon esasına dayanan bir cumhuriyet yapısının kurulmasının Müslümanların menfaatine olduğu şeklinde karar kabul edilmiştir.³⁶⁰ Benzer şekilde Taşkent'te Türkistan Müslümanları Kurultayı toplanmıştır. Kurultay'da Rusya'nın gelecekteki devlet şeklinin demokratik-federatif esas üzerine kurulması gerektiği yönünde karar alınmıştır. Bu karar alınırken Türkistan'ın kendini idare hakkının Rusya'dan ayrılma yoluyla mı yoksa Rusya içerisinde otonomi yoluyla mı olacağı açıkça ifade edilmemiştir. Kurultay'da Rus göçmenlere verilen toprakların gerçek sahiplerine iade edilmesi ve Rus sömürgeciliğinin sonlandırılmasının talep edilmesi de kararlaştırılmıştır.³⁶¹ Mayıs ayının ilk haftasıysa Vladikavkaz'da 1. Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Halkları Kurultayı yapılmıştır. Kurultayda dini idare, şeyhülİslâm ve müftülüğün oluşturulması gibi dini meselelerin yanı sıra Dağlılar Birliği anayasası ve siyasi programı kabul edilmiştir. Anayasaya göre birlik ortak siyasi,

³⁵⁷ Roy, 2000: 78.

³⁵⁸ Devlet, 2011: 43 ve 53-56;

³⁵⁹ Williams, 2016: 61; Fisher, 2009: 161-162; Zenkovsky, 2000: 138.

³⁶⁰ Mehmetzade, 1991: 48-49; Swietochowski, 1985: 89-90; Zubov, 2016a: 572; Devlet, 2014: 309-310.

³⁶¹ Hayit, 1995: 217; Roudik, 2007: 94.

toplumsal, kültürel ve milli çıkarlarını savunmak için tüm dağlıları birleştiriyordu. Ayrıca Rusya'nın demokratik federal cumhuriyet olmasının kabul edildiği ilan ediliyordu.³⁶²

Tüm bu bölgesel düzeydeki siyasi faaliyetlerin yanı sıra Duma'da bulunan Müslüman milletvekillerinin çabalarıyla Rusya Müslümanları Genel Kurultayı yapılması için zemin hazırlanmıştır. 1-11 Mayıs 1917'de imparatorluğun her tarafından yaklaşık bin delegenin katılımıyla Tüm Rusya Müslümanları Kurultayı yapılmıştır.³⁶³ Toplumun her kesiminden -din adamları, öğretmenler, öğrenciler, kadınlar, işçiler, askerler- ve farklı ideolojilere sahip -Türkçü, İslâmcı, sosyalist, muhafazakâr, liberal- katılımcının yaklaşık on gün süren müzakereleri sonucunda şu kararlar alınmıştır: Rusya bölgesel özerkliğe dayalı (federasyon) halk cumhuriyeti olmalı ve Müslümanların milli-medeni muhtariyeti anayasa ile garanti altına alınmalı; Kendi toprağına sahip olmayan Müslümanlara milli medeni muhtariyet verilmeli; Okullarda her millete kendi dilinde eğitim verilmeli ve Rusça yabancı dil olarak okutulmalı; Bütün topraklar halka devredilmeli; Kadın ve erkekler eşit sayılmalı; İşçiler günde sekiz saatten fazla çalıştırılmamalıydı.³⁶⁴ Kurultay'da alınan kararların bağlayıcılığı olmasa da katılımcıların Müslümanlar olarak birlikte hareket etme çabaları önemliydi. Ulusal aidiyet meselesi tartışma konusu bile olmamıştır. Radikal Marksistler dâhil tüm katılımcılar coğrafi olarak bölünmüş tek bir Müslüman milletin varlığında hemfikirdi. İslâm, birliği oluşturan tek bağdı. Kurultay'daki en sert tartışmalar kimlik üzerinden değil, devletin yönetim şekli konusunda yapılmıştı ve bu, ilerideki yol ayrılıklarının da habercisiydi. Milliyetçiler, etnik/ulusal sınırları belirlenmiş bir federal Rusya'yı savunurken Panislâmcılar üniter bir Rusya içerisinde tüm Müslümanları birleştiren dini-kültürel temelli bir özerklik istiyorlardı.³⁶⁵ Fakat Kurultay'dan sonraki siyasi olaylar kurultayı düzenleyenlerin beklentilerine göre

³⁶² İshakov, 2004: 203-205; Marshall, 2010: 59.

³⁶³ İlk oturum 1 Mayıs günü saat 15.00'da Rusya Müslümanları Geçici Merkezi Bürosu Başkanı Ahmet Salih(ov) Bey tarafından açılmış ve ilk söz Musa Carullah Bigi(yev)'e verilmiştir. Toplantının Kur'an okunarak başlaması gerektiğini söyleyen Bigi, Kur'an okunduktan sonra konuşmasına devam etmiştir: "... Bugünleri görmek, bu hürriyete erişmek için pek çok kurban verdik... Fakat bizim kanlarımız, kurbanlarımız boşa gitmedi, haram olmadı... Bunların yerine bize bugünkü hürriyet geldi... Cemaat! Biz Rusya Müslümanlarının temsilcileri şu okulda toplanmış buunuyoruz. Biz burada elimizdeki hürriyeti muhafazaya ahdetmek için toplandık... Hürriyeti himaye etmekte bütün milletlere İslâmiyet adına katılıyoruz... Bu kongre tarih sırası ile Müslümanların 5. toplantısıdır... Bu kongreden maksadımız Millet Meclisine hazırlanmak ve bütün dileklerimizi ona arz etmek, bunun dışında bütün ideallerimizi tespit ederek kutsal geleceğimizi takdir ve tayin etmektir... Bugüne kadar Müslümanların her gün en derin en ince duyguları ayak altına alınarak yaşadıkları memleket, Müslümanların ikinci değil hatta üçüncü derecede vatandaş sayılarak yaşadıkları memleket, bugüne kadar bizim için üvey ana hâline döndü!... Yaşasın bütün Rusya Müslümanlarının birinci hür kongresi. Yaşasın hür halkların hür Rusyası!...". Ilgar, 1988: 43-48.

³⁶⁴ Ilgar, 1988; İshakov, 2004: 168-181; Devlet, 2011: 57-70; Zenkovsky, 2000: 137-147; Swietochowski, 1985: 91-92; Fisher, 2009: 163; Taymas, 1966: 189-191.

³⁶⁵ Uzun süren tartışmaların ardından her iki öneri oylamaya sunulmuş ve federasyon taraftarlarının önerisi 271'e karşı 446 oyla kabul edilmiştir. Buna rağmen şöyle bir uzlaşya varılmıştır. Müslüman milletlerin çıkarlarını sağlayacak en uygun yönetim sistemi, milli birlik ve toprak esaslarına dayanan özerkliktir. Bulundukları yerde azınlıkta olan topluluklar için en iyi çözüm milli-kültürel özerkliğe dayalı halk cumhuriyetidir. Kanlıdere, 2021: 234.

gelişmemiştir.³⁶⁶ Kısmi serbestlik günleri uzun sürmemiş, Ekim Devrimi ile birlikte özgürlükçü ve barışçı ortam yerini önce kargaşaya, sonra kısıtlamalara bırakmıştır. Dolayısıyla Devrim'in yolu Müslüman liderlerin planlarına da engel olmuştur. Çeşitli toplantılarda bir araya gelmek Müslümanların bölünmesine hizmet etmiş ve Ekim Devrimi'nden sonra Müslüman dayanışması parçalanmıştır.³⁶⁷

Bolşevikler Ekim Devrimi'yle iktidarı ele geçirdiklerini ilan etseler de imparatorluğun tamamında hâkimiyeti sağlamaları yıllarca süren iç savaşı kazanmalarıyla olmuştur. Bu süreçte Bolşevikler Müslümanlara yönelik birbiriyle çelişkili gibi görünen ama daha çok pragmatik olarak tanımlanabilecek iki yönlü siyaset izlemiştir. İlk olarak Müslümanların milli muhtariyet ve federasyon taleplerini kendilerince yorumladılar ve Müslümanların oluşturdukları gerek özerk gerekse bağımsız devlet olsun çoğunlukla güç kullanarak Moskova'ya bağladılar. İkincisiye, Müslüman toplumun dini hassasiyetlerine yönelik geçici olarak da olsa taviz verdiler ve Müslüman din adamları ve Müslüman komünistlerle iş birliği yaptılar.³⁶⁸

Ekim Devrimi'nin hemen ardından Lenin ve Stalin'in imzasıyla Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi yayımlanmıştır. Bildirgeyle; Rusya'daki milletlerin eşitliği ve egemenliği, Rusya'daki milletlerin, ayrılma ve bağımsız devlet kurma dâhil kendi kaderlerini serbestçe tayin etme hakkı, milli ve milli-dini her türlü ayrımcılık ve sınırlamanın kaldırılması ve son olarak da Rusya sınırları içerisinde yaşayan milli azınlıkların ve etnik grupların özgür gelişim hakkı tanınıyordu.³⁶⁹ 1918 tarihli Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (RSFSC)'nin ilk anayasası ise Rusya'nın özgür ulusların özgür birlikteliği ilkesiyle ulusal Sovyet cumhuriyetlerinin bir federasyonu olarak kurulduğunu teyit ediyordu.³⁷⁰ Fakat bu "özgür birliktelik" bazı soru işaretleri barındırmaktaydı. Milliyetler konusunda parti politikalarını belirleyen Milliyetler Komiseri Stalin'e göre kendi kaderini tayin ilkesi burjuvazinin değil, söz konusu ulusun emekçi kitlelerinin kendi kaderini tayini olarak ele alınmalıydı. Bu ilke,

³⁶⁶ Bennigsen, 1984: 42-43; Devlet, 2011: 71; Wade, 2018: 186.

³⁶⁷ Kanlıdere, 2021: 235; Landau, 2001: 195-196.

³⁶⁸ Müslümanlar arasındaki sol eğilimli devrimcilerin Bolşeviklerin safına geçmesi için çeşitli nedenler vardı. İlki, Kızıl Ordu ile savaştan Beyaz Ordu'nun azınlıklara herhangi bir hak vermeyi düşünmeyip, Çarlık rejimini yeniden inşa etmek istemesiydi. Dolayısıyla Müslümanların onlarla iş birliği yapmasının makul bir gerekçesi yoktu. İkincisi, kendisi de bir azınlık mensubu olan Stalin'in azınlıkların ihtiyaçlarını iyi anlaması ve onlara cazip gelecek konuları gündeme getirmesi idi. Azınlıkları Bolşeviklerin safına çekmeden iç savaştan zaferle çıkılamayacağını farkındaydı. Üçüncüsü, devrim karşıtlarının şovenist Ruslardan ibaret olduğunu düşünenlerin Bolşeviklerde bir umut görmeleri idi. Dördüncüsü, Zeki Velidî gibi Beyazlarla iş birliği yapanların sonunda hüsrana uğramaları ve Bolşevikleri tercihe mecbur olmaları idi. Son olarak, Müslümanların çoğunun devrimi, değişim getirecek ve ulusal özgürlük için önemli bir fırsat olacağını düşünerek Bolşeviklere yanaşmaları idi. Devlet, 2011: 134.

³⁶⁹ Dokumentı Po İstorii Sovetskoy Konstitutsii..., 1938: 281-282; Karev ve Narinskiy, 2017a: 28.

³⁷⁰ Dokumentı Po İstorii Sovetskoy Konstitutsii..., 1938: 423.

sosyalizm uğruna mücadelenin bir aracı olmalı ve sosyalizmin ilkelerine tabi kılınmalıydı.³⁷¹ Stalin'in federal kurumlarla ilgili sunduğu karar taslağı, çarlık sınırları içine bulunan halkların ne bağımsızlık taleplerinin ne de Müslümanlarda olduğu gibi milli-medeni muhtariyet taleplerinin kabul edileceğinin habercisiydi. Önce bölgelerde Sovyet cumhuriyetleri kurulacak ve bunların merkeze nasıl bağlanacağını Tüm-Rusya Merkez Yürütme Komitesi ve bu cumhuriyetlerin Merkez Yürütme Komiteleri belirleyecekti.³⁷² Dolayısıyla Bolşevikler için, komünist de olsa Rusya Müslümanlarını bir araya getiren siyasal ya da bölgesel bir varlığın oluşmasına izin verilmesi söz konusu değildi.³⁷³

Stalin'in planları doğrultusunda Müslümanların kurdukları milli oluşumlar adım adım ortadan kaldırılmaya başlanmıştır. Özerk Tatar ve Başkurt hükûmetleri yerine 9 Mart 1918'de, Çuvaşlarla Marileri de kapsayan Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Ardınca, Nisan 1918'de çıkarılan bir kararnameyle eski Tatarların Milli Şurası lağvedilmiş ve Tatar ileri gelenler tutuklanmıştır. Yine aynı ay Ufa'da bulunan İç Rusya ve Sibiry Müslümanları Özerk Kültürel-Milli Yönetimi feshedilmiştir. Fakat İç Savaş buraya da sirayet edince bu cumhuriyetin kuruluşu askıya alınmıştır.³⁷⁴ 1920'deyse Başkurt ve Tatar olmak üzere iki ayrı Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edilmiştir. Böylece yeni kurulan cumhuriyetin sınırları ve nüfus ترکیbi hususundaki milli oluşumların bütün proje ve teklifler bir tarafa atılmıştır. Yeni kurulan Tatar Cumhuriyetinin toprakları, planlananın yaklaşık üçte biri kadardı ve Rusya'da yaşayan Tatar nüfusun da üçte birinden biraz fazlasını barındırıyordu.³⁷⁵

Orta Asya'da olaylar biraz farklı gelişti ve Bolşeviklerle yerel Müslümanlar arasında şiddetli çatışmalar yaşandı. Yerel milli oluşumlar geri adım atmıyarak Sovyetleri tanımayınca Bolşevikler Çarlık zamanında göç etmiş Rusların da desteğiyle bölgeyi bir kere daha işgal etmek zorunda kaldılar. Yerel milli oluşumlar ortadan kaldırılarak Rusya'ya bağlı özerk sosyalist cumhuriyetler kuruldu. Böylece Müslümanların gözünde devrim, Rus sömürgeciliğinin bir türü hâline gelmiş ve yıllarca sürecek ayaklanma -Basmacı Hareketi- da başlamıştır.³⁷⁶

Kırım'da durum çok daha karmaşıktı. Kırım Tatarları Aralık 1917'de kendi meclislerini kurmuş ve anayasalarını ilan etmişlerdi. Çok geçmeden Bolşeviklerin saldırısına uğradılar ve parlamentoları dağıtıldı. İç Savaş'ın sürdüğü 1918-1921 yılları arasında Kırım

³⁷¹ Stalin, 1990a: 41.

³⁷² Stalin, 1990b: 42.

³⁷³ Roy, 2009: 88.

³⁷⁴ İshakov, 2004: 381; Carr, 1989: 294; Taymas, 1966: 202.

³⁷⁵ Devletşin, 1981: 286-287; Taymas, 1966: 203.

³⁷⁶ Hayit, 1995: 245-274; Roy, 2009: 96-99; Zenkovsky, 2000: 207-244; Evtuhov ve Stites, 2018: 346-347.

karşıt görüş ve grupların mücadele sahasına döndü ve birbiri ardınca Tatarların söz sahibi olmadığı hükümetler kuruldu. Beyazlarla uzun ve bir o kadar da kanlı süren savaşı Bolşevikler kazandı ve Ekim 1921'de Rusya'nın bir parçası olarak Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.³⁷⁷

Kafkasya'da da durum farklı gelişmedi ve Bolşeviklerin yerel işbirlikçileri iktidarı ele geçiremeyince Kızıl Ordu'nun müdahalesi kaçınılmaz oldu. İslâmi ve yerel kimliğin ağır bastığı bölge, aynı zamanda Kızılılarla Beyazların mücadelesine de sahne oldu. Olaya Stalin müdahil oldu ve bölgenin Rusya'ya bağlanmasıyla bizzat ilgilendi. Dağıstan Halkları Kongresi'ne katılarak "Bolşeviklerin her halka kendi yasa ve geleneklerine göre öz yönetim hakkını tanıdığını ve Sovyetlerin şeriatı yasakladığı haberinin yalan olduğunu" bir kere daha ilan etti. Kızıl Ordu Kuzey Kafkasya'yı kontrol altına alınca güneye indi ve 1918'de bağımsızlığını ilan eden bağımsız Azerbaycan'ın varlığına son vererek burada da Sovyet cumhuriyeti kurdu. Kuzey Kafkasya'da Ruslara karşı milli ve dini ayaklanma başlasa da Kızıl Ordu tarafından bastırıldı.³⁷⁸ Her ne kadar Müslüman coğrafyanın yeniden Rusya'ya bağlanmasında askeri güç kullanmış olsalar da, İslâm'ın Müslümanlar üzerindeki etkisini Çarlık rejiminden daha iyi anlayan Bolşevikler ideolojilerine ters düşse de en azından Sovyetler Birliği kurulup güçlenince kadar Müslümanların dini hassasiyetleri konusunda pragmatik davranmak zorunda kaldılar.

Rus Marksistler dünya devrimine hazırlanırken Müslüman Doğu'yla çok az ilgilenmişlerdi. Ağırlıklı ilgi alanları Batı'ydı ve hatta Rus imparatorluğunun bile Avrupalı batısıyla ilgilenmekteydiler. Kafalarında, Çarlık yöneticilerinden olduğu kadar "yobaz" mollalardan da bir an önce kurtulmayı bekleyen ezilen halklar şeklinde bir tablo vardı. Fakat yeni inançlara ve uygulamalara Ortodoks Kilise'den daha kararlı bir direnç gösteren inatçı ve güçlü bir kurum olduğunu fark etmeleri uzun sürmedi. Ekonomik ve kültürel hayatı çok düşük düzeyde olan bir halk üzerinde böylesine bir otorite kurmuş olmaları, Bolşeviklerin onlara hücum etmelerine neden oluyordu.³⁷⁹ Yine de ilk başlarda Müslümanların desteğini kazanmak için İslâm'a yönelik saldırgan tutumlarını dizginlemek zorundaydılar. Ekim Devrimi'nin hemen ardından 20 Kasım 1917'de doğrudan "Rusya ve Doğu'nun Tüm Çalışan Müslümanlarına" başlıklı çağrı yapıldı. Çağrıda, camileri, minberleri, inanç, örf ve adetleri çarlar tarafından çiğnenen Rusya Müslümanlarının bundan böyle inançları, örf ve adetleri, milli kültürleri dokunulmaz ilan ediliyordu. Müslümanlar milli hayatlarını diledikleri gibi

³⁷⁷ Fisher, 2009: 166-191; Carr, 1989: 295-296.

³⁷⁸ Stalin, 1990c: 347-350; Bushkovitch, 2016: 320; Evtuhov ve Stites, 2018: 345-346; Zenkovsky, 2000: 251-261; Mehmetzade, 1991: 129; Krinko ve Hlinina, 2009: 104-121; Marshall, 2010: 160-174.

³⁷⁹ İshakov, 2004: 359; Carr, 1989: 298.

serbestçe kurabilirlerdi. Müslümanların tüm hakları devrimin gücü tarafından korunuyordu. Bu yüzden devrimi ve onun tam yetkili hükûmetini desteklemeliydiler.³⁸⁰ Bu çağrının sıradan halk üzerinde ne kadar etkili olduğu bilinmez ama birtakım Müslüman lider ve din adamının Bolşeviklerin safına geçmesini sağladığı aşîkârdır.³⁸¹ Müslüman din adamları, siyasi ve iktisadi yönden olmasa da düşün yönünden "sağcıydılar" ve her ne kadar Marksist öğretinin dinsiz ilkeleri İslâm'a aykırı düşse de Marksizm'in ve Sovyetlerin enternasyonalist ve sosyalist sloganları bu din adamlarını korkutmamıştır.³⁸² Kendilerini "Kızıl Molla" olarak tanımlayan bir kısım din adamı devlete sadakatini bildirmiş, böylece hem toplum üzerindeki kontrollerini devam ettirmeye hem de yeni iktidara gelen Bolşeviklerle karşı karşıya gelmemeye çalışmışlardır. Hatta Bolşeviklerle iş birliğine hevesli üç yüz kadar din adamının katılımıyla 1920'de toplantı yapılmış ve "din adamlarının devrime bakışı", "Sovyet yönetimi ve ulusal sorun" ve "kilisenin devletten ayrılması" gibi konular üzerinde tartışılmıştır. Toplantı sonunda Sovyet yönetimi ile tam dayanışma ve ona karşı olanlardan ayrılma kararı alınmıştır.³⁸³ Din adamlarının -en azından bir kısmının- Bolşeviklerin safına geçmesi son derece önemliydi, çünkü bu dönem özellikle Kuzey Kafkasya ve Orta Asya'da Ruslara karşı devam eden bağımsızlık mücadelesinde bazı şeyh ve din adamları verdikleri fetvalar ve vaazlarla halkı Bolşeviklerin yanında yer almaya çağırabiliyorlardı.³⁸⁴ Orta Asya'da halk arasında evliya olarak bilinen Hacı Mat İşan'ın müritleriyle birlikte Bolşeviklerin safına geçmesi ve din adamlarının halka yaptığı çağrılar halk tarafında karşılık bulmuştu. Din adamları Kur'an-ı Kerim'den kanunlara itaati emreden ayetleri örnek göstererek Bolşeviklerin Basmacı hareketini bastırmalarına da yardımcı olmuştu. Benzer şekilde Kuzey Kafkasya'da Şeyh Uzun Hacı'nın İmamet³⁸⁵ kurma girişimleri başarısız olsa da İmam Necmettin Gotsinski'nin Ruslara karşı savaşına³⁸⁶ Şeyh Hasan Efendi karşı çıkmış ve Gotsinski'nin gazavât çağrısını fitne olarak ilan etmişti.³⁸⁷

³⁸⁰ Konfessionalnaya Politika Sovetskogo Gosudarstvo..., 2017: 236-238.

³⁸¹ Çağrının Müslüman basında bulduğu yankıyla ilgili bkz. İshakov, 2004: 360-361.

³⁸² Zenkovsky, 2000: 270; Devlet, 2011: 82.

³⁸³ Nabiev, 2002: 78.

³⁸⁴ Örneğin, Basmacılara karşı savaşmak için Lenin'in teklifiyle 14 bin asker ve subaydan oluşan Tatar Taburu kurulmuş ve bölgeye nakledilmişti. Ruslar böylece her şeyden önce psikolojik avantaj sağlamış oluyordu çünkü Tatarlar da Müslümandı. Fakat olayın ilginç yanı, Müslüman din adamlarının etkisinde kalarak altı yüzden fazla Tatar asker ve subayın Basmacıların safına geçmesiydi. Diğer taraftan Tatar din adamları Tatar taburunun İslâm'ın askerleri olduğunu ilan ederek camilerde vaazlar veriyor ve kendilerinin Türkistan Müslümanlarının davası için savaşıklarını söylüyorlardı. Hayit, 1997: 101.

³⁸⁵ Uzun Hacı 1919 yılının Eylülünde Dağıstan, Çeçenistan, Osetya ve Kabardey dağlarını özgürleştirmiş, ardından Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan ederek Kuzey Kafkasya Emirliği'ni kurmuştu. Fakat Mart 1920'de Bolşeviklerin Kuzey Kafkasya'yı "özgürleştirme" amacıyla attıkları ilk adım emirliği ortadan kaldırmak olmuştur. Uzun Hacı ise aynı yılın Haziran'ında ölmüştür. Forsyth, 2019: 451-454.

³⁸⁶ Kuzey Kafkasya'da Bolşeviklere karşı en uzun direniş İmam Necmeddin Gotsinski ve Albay Alihanov'un Çeçenistan ve Dağıstan'da bir şeriat ordusu kurmasıyla Ağustos 1920'de başlamıştır. Eyleme geçmelerinin ardındaki birincil sebep açlıktı. Fakat Çeçenistan ve Dağıstan'da bile tüm Müslümanlar bu şeriat ordusunu

Din adamlarının yanı sıra, bir kısmı sosyalizmi ulusal özelliklere uyarlamaya bir diğer kısmıysa İslâm ile komünizmi uzlaştırmaya çalışan belirli bir aydın kesimi de mevcuttu. En etkili temsilcisi Mirsaid Sultan Galiyev (1892-1939?) olan bu kesim Bolşeviklerle Müslümanlar arasında uzlaşma sağlama adına önemli görevler üstlenmişlerdir. Devrimin hemen akabinde Kızıl Ordu içerisinde Müslüman gönüllü birlikler kurulmuştur. Gerçi tüm milletlerin ulusal birlikler kurmasına izin verilmişti ama bu birlikler proletaryanın çıkarlarına hizmet etmeliydiler. Bunun yanı sıra yarı özerk bir *Müslüman Komünist Parti* ve Müslüman işlerinden sorumlu Müslüman Komiserliği de kurulmuştur.³⁸⁸ Komiserlik, Bolşeviklerin tüm şüphelerine rağmen Müslümanları siyasi hayata hazırlamak ve devrime aktif şekilde katılmalarını sağlama amacına yönelik çalışmıştır. Bununla birlikte, Rusya Müslümanlarının yararına gerçek bir "devlet içinde devlet" görünümü kazanmanın yollarını aramış ve devrim öncesinin Pantürkçü ya da Panislâmcı ideallerine bağlı ulusal hareketlerin isteklerine cevap verebilecek bir konum kazanmıştır. *Müslüman Komünist Parti* yönetiminde özerk bir Müslüman devleti şeklinde ifadesini bulan bu istekler gerçekleştirilemeden Komiserlik de Parti de 1918 yılı bitmeden lağvedilmiştir.³⁸⁹ Yine de gerek ulusal komünizm fikri, gerekse İslâm'ı sosyalizmle bağdaştırma çabaları çok sayıda Müslüman elitin Bolşeviklerin safına geçmesine neden oldu. Kayda değer sayıda Müslüman Ekim devrimini -ve dolayısıyla Bolşevik dâvayı- İslâm'ın Avrupa ve Rusya'nın tecavüzünden kurtuluşunun ilk adımı olarak görüyordu. "Proletarya diktatörlüğünün din karşıtı niteliğinin" ilk elden kanıtlarına rağmen, yerli ulusal sosyalistler Rus proletaryasıyla bir ittifakın, bunların komünizmlerinin aslında İslâm'la uyuşabilir olması yüzünden mümkün olduğu şeklinde akıl yürütüyorlardı. Komünizm ve İslâm'ın benzer yapıda oldukları ve birbirlerini tamamladıkları hissi Müslüman önderler arasında geniş ölçüde paylaşılıyordu. Hatta bazıları daha da ileri giderek komünizmi İslâm'ın Asya'ya daha derinden nüfuz etmesi için bir trampelen olarak görüyordu.³⁹⁰

İç Savaşı da kazanarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni³⁹¹ kuran Bolşevikler, bunu örgütlenme becerileri, enerjileri, toplumsal sloganları ve tabii ki güç kullanarak

desteklememiş hatta bazı bölgelerdeki yerel nüfus arasında gerilla grubu oluşturarak Bolşeviklere yardım etmişlerdi. Ruslara karşı savaş çeşitli aralıklarla devam etmiş, Gotsinski teslim olmuş ve 1924 yılında iki Nakşibendi şeyhiyle birlikte vurularak öldürülmüştür. Forsyth, 2019: 472-473.

³⁸⁷ Kisriev, 2007: 33-35; Akaev, 2008: 36; Zenkovsky, 2000: 270-271; Hayit, 1997: 249.

³⁸⁸ İshakov, 2004: 430-444; Carr, 1989: 292-293; Roy, 2009: 88; Hosking, 2011: 548-579.

³⁸⁹ Benningsen ve Quelquejay, 2005: 124-125; Guseva, 2013: 97-100; Roy, 2009: 88.

³⁹⁰ Benningsen ve Wimbush, 1995: 47-48.

³⁹¹ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) anayasasının açıklandığı 6 Temmuz 1923 tarihinde Birlik dört cumhuriyetten oluşuyordu: Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Belarus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı kapsayan Kafkasya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti. 1924'te Özbekler ve Türkmenler tarafından iki Sovyet cumhuriyeti kurulmuş ve Birliğe kabul edilmişlerdir. Daha sonraları Tacikler, Kazaklar ve Kırgızlar tarafından üç yeni Sovyet cumhuriyeti daha kurulmuş ve ayrıca Kafkasya Federasyonu dağıtılarak bunlara kendi

başardılar. Yeni rejim cazibe ve ikna yetmediğinde disipline, baskıya ve hatta savaşa başvurdu. İç savaş, devrimin başlattığı eski toplumu yıkmaya işini tamamlamış, eski rejimden hiçbir kurum ve sosyal sınıf kalmamıştı. Kamu yaşamının iç savaş boyunca askerileştirilmesi, bir bakıma Sovyet otoriterliğinin de temellerini atmıştır. İç savaş boyunca önemli ölçüde değişime uğrayan *Komünist Parti*, işçilerin, askerlerin ve köylülerin görüşlerine açık, sürekli tartışmalar yapan muhalif entelektüellerin bir parçası olmaktan çıkmış, bir iktidar partisi hâline gelmişti.³⁹² Savaş kazanılıp iktidar elde edilince artık hiçbir rakip ideolojiye veya otoriteye müsaade edilemezdi. Sovyet toplumu şekillenirken, İslâm ile geçici uzlaşısı yerini mücadeleye bırakacaktı.

2.2.2. Stalin'in İslâm Politikası: Mücadeleden İşbirliğine

Sovyetler Birliği'nin din politikasının temelini oluşturan Marksist-Leninist ideoloji 19. yüzyılın en güçlü sekülerleşme ideolojilerinden biriydi. Dini halkın afyonu olarak tanımladığı meşhur ifadelerinin yer aldığı makalesinde Marx, dinin eleştirisini tüm eleştirinin başlangıç koşulu olarak görüyordu. Marx'a göre insanı yapan din değil, dini yapan insandı ve dini, yani halkın bu aldatıcı mutluluğunu ortadan kaldırmak, halkın gerçek mutluluğunu istemektir.³⁹³ Marksizm'in gücü, sadece Paris Komünü, Komün'ün Enternasyonal üzerindeki etkisi, Alman sosyalistlerin ya da Rusya'da devrimci bir partinin büyümesinin ardından gelen olaylar zincirinde yatmıyordu. Gücü içseldi. Kısmen felsefi aksiyomlara kısmen de çağdaş ekonomi teorilerine dayanan seküler toplum teorisinin sistematik ve orijinal açıklamasıydı. Devrim dine karşı olmalıydı çünkü din, devrimin yıkması gereken toplumsal yapının önemli bir parçasıydı.³⁹⁴ Marksizm ve Leninizm dini inançlar ve onların toplumsal kurumlarını ilkel ve kapitalist toplumun kalıntıları olarak değerlendiriyordu. Dini kurumlar, öteki dünya inancından faydalananarak sömürücü sınıfların elinde baskı aracı haline geliyor ve baskı altında bulundurduğu toplumu ahirette daha iyi bir hayat vaadiyle kontrol ediyordu. Sosyalist anlamdaki ekonomik bir temelde artık dini bir üstyapı meydana gelemezdi.³⁹⁵ Devlet söz konusu olduğunda dinin kişisel bir mesele olarak görülmesi gerektiğini düşünen Lenin'e göre devletin dinle hiçbir alakası olmaması gerekiyordu. Sosyalist proletaryanın partisi söz konusu olduğundaysa din artık kişisel değil partinin meselesiydi. Dine karşı savaş, ideolojik savaştı

cumhuriyetini kurma hakkı tanınmıştır. Bütün bu gelişmelerin sonunda Birlik'teki cumhuriyet sayısı on bire yükseldi. Vernadsky, 2011: 409.

³⁹² Evtuhov ve Stites, 2018: 349; Hosking, 2011: 569.

³⁹³ Marx ve Engels, 2013: 34-35.

³⁹⁴ Chadwick, 2000: 66.

³⁹⁵ Wetter, 1976: 413-414.

ve bu savaş özel bir iş olmayıp tüm proletaryanın işiydi. Dolayısıyla parti, işçilerin din yoluyla kandırılmasına karşı ideolojik mücadele yürütmeliydi.³⁹⁶

Bu ideolojik bakış açısıyla geliştirilen Sovyetlerin din politikasının yasal dayanağı 20 Ocak 1918 tarihli "Kilisenin Devletten ve Okulların Kiliseden Ayrılması Hakkında" kararname ile düzenlenmiştir. Kilisenin devletten ayrıldığı ilan edilen kararnameye göre her vatandaş istediği dine inanıp inanmamakta özgürdü. Dini örf ve adetler toplum düzenini bozmamak şartıyla özgürce yapılabilecekti. Genel eğitim veren bütün devlet, özel ve cemaat okullarında din eğitimi yasaklanıyordu. Hiçbir dini cemiyet ve cemaat mülk edinemezdi. Dini cemiyetlerin ve cemaatlerin mülkleri kamulaştırılıyordu.³⁹⁷ Eğer komünist doktrinin üç önemli ayağı olan proletarya enternasyonalizmi milliyetçiliği yenecek, bilimsel ateizm dinin yerini alacak ve bu ikisinin birleşmesinden yeni bir toplum ortaya çıkacaksa, diğer dinler gibi İslâm da bu amaçların karşısında önemli bir engeldi.³⁹⁸ Dolayısıyla din adamlarına yönelik tüm Sovyet saldırıları veya onları etkisizleştirmeye yönelik tedbirler bir nevi bu engeli ortadan kaldırmaya yönelikti. İç Savaş boyunca Parti bu konuyla yeterince ilgilenememiş ve İslâmi kurumlara karşı alınan kararlar etkin şekilde uygulanamamıştı.³⁹⁹ Öte yandan, İslâm'ın toplum üzerindeki etkisi Ortodoksluk'tan çok daha güçlüydü ve özellikle 1918-1922 arasında Ortodoks Kilisesi'ne karşı yürütülen savaşın benzeri İslâm'a karşı yapılmamıştı. İslâmi eğitim veren medreseler, vakıflar, şariat mahkemeleri ve İslâmi kuruluşlar eskisi gibi faaliyetlerini sürdürüyorlardı ve rakipleri olan Sovyet kurumlarından çoğunlukla daha etkiliydiler.⁴⁰⁰ 1926 tarihli OGPU⁴⁰¹ raporları din adamlarının toplum üzerindeki etkisi konusunda önemli bilgiler sunmaktadır: "Dağıstan'da bir kadı, camide ibadet sırasında komünizmin dinin düşmanı olduğunu ve onu bir an önce yok edip tüm komünistleri köyden kovmak gerektiğini söyledi ve camidekiler bu konuda onun düşüncelerini onayladılar... Tataristan'da din adamları devrimci gençlik üzerinde etki sahibidirler. Mollaların *Komsomolların* (Komünist Gençler Birliği) cenazelerinin Müslüman mezarlığına gömülmesine izin verilmemesi yönündeki çağrısı sonrasında gençler *komsomoldan* ayrılmak için dilekçe vermeye başladılar... Çeçenistan'da bir molla uzun süren yağmurların Çeçenistan'daki Allahsız *Komsomolların* fazla olmasından kaynaklandığını söyledi ve onu dinleyenler ağlayarak *komsomola* kötü niyetli suçlamalar yönelttiler... Başkurdistan'da bir molla halka çocuklarını *komsomola*

³⁹⁶ Lenin, 2016: 4-5.

³⁹⁷ Konfessionalnaya Politika Sovetskogo Gosudarstvo..., 2017: 242-243.

³⁹⁸ Landau, 2001: 205.

³⁹⁹ İslam i Sovetskoe Gosudarstvo, 2010a: 98; Lapidus, 2013b: 390.

⁴⁰⁰ Martin, 2001: 190.

⁴⁰¹ *Obyedinennoe Gosudarstvennoe Politicheskoe Upravlenie*: Birleşik Devlet Siyasi İdaresi. 1923-1934 yılları arasında Sovyetler Birliği'nde faaliyet göstermiş gizli polis teşkilatı.

göndermemelerini, çocukları *komsomola* katılırsa Allahsız olacaklarını söyledi. Ayrıca kızlarını *komsomollarla* evlendirmemelerini, bunun Allah'a karşı olacağını söyledi...".⁴⁰²

Tüm ideolojik ve siyasi yönelimler bir tarafa bırakılsa bile sadece bu raporlar Sovyetlerin İslâm'a karşı saldırıya geçmesi için yeterliydi. Nitekim 1920'lerin sonlarına doğru şiddetli bir İslâm karşıtı kampanya başlatılmış, bu doğrultuda dini kuruluşların mülkiyet hakkına sahip olmasını engelleme, dini mahkemeleri ortadan kaldırma ve dini eğitimi sonlandırmaya yönelik yeni yasalar kabul edilmiştir. Camiler kapatılmış, buradaki din adamları ya tutuklanmış ya da sürgüne gönderilmiştirler. Karşı koyanlar ya da nüfuz sahibi olanlar çoğunlukla kurşuna dizilmiştir. Cami bünyesinde faaliyet gösteren geleneksel İslâmi okullar da kapatılmış ve çocuklar Sovyet okullarında eğitim almak zorunda bırakılmıştır. Örneğin, 1928 yılında Dağıstan'dan sekiz yüzden fazla din adamı sürgün edilirken, 1929'da OGPU bodrumlarında üç yüzden fazla Çeçen din adamı, "karşı devrimcilik, Sovyet karşıtlığı ve tarikatçılıkla" suçlanarak kurşuna dizilmiştir. Başkurdistan'da 1927 yılında 2414 cami varken 1934 yılına gelindiğinde bu sayı 923'e, 1940'taysa 12'ye düşmüştür.⁴⁰³ Şariat mahkemelerinin önce yetki alanları daraltılmış, daha sonra ise gönüllü mahkemelere indirgenmiştirler. Sayıları kademeli şekilde azaltılarak yenilerine yenilerinin açılması yasaklanan bu mahkemeler 1928'de neredeyse tümüyle ortadan kaldırılmış ve yerlerine halk mahkemeleri kurulmuştur. 1929 yılından itibaren vakıflar kapatılmaya başlamıştır. Halk Eğitim Komiserliği vakıfların kontrolünü devralmış ve 1930 yılı itibarıyla tüm vakıflar topraksız köylüye toprak vermek vaadiyle kamulaştırılmıştır.⁴⁰⁴ İslâmi basın faaliyetleri sonlandırılmıştır. Ufa'da bulunan *Rusya Müslümanları Merkezi İdaresi*'nin tek yayın organı olan *İslâm Dergisi*'nin yayını da durdurulmuştur (Ek-4). Daha da önemlisi Kur'an'ın ve Rusya Müslümanlarının kullandıkları Arap alfabesine ilk müdahale gelmiş, değiştirilmiştir. Önce Arap alfabesinin kaldırılması, sonra Latinleştirme ve bunun bir geçiş olduğu aşikâr olarak Krilleştirme hareketi uygulanmış, Gürcü ve Ermeniler dışında bütün gayrirus milletlerin alfabe ve dil sistemine müdahale edilmiştir. Azerbaycan'da 1923'te Latin alfabesine geçilmişti, 1927'de Volga boyunda, 1929'daysa Orta Asya'da Latin alfabesine geçilmiştir.⁴⁰⁵ Devamında Latin alfabesinin kullanımı da yasaklanarak Kiril alfabesine geçilmiş ve Müslümanlar kültürel gelişmelerinde çifte çöküntüye maruz kalmışlardır.⁴⁰⁶

⁴⁰² İslam i Sovetskoe Gosudarstvo..., 2010b: 37-42.

⁴⁰³ Yunusova, 2007: 48; Akaev, 2008: 38; Kisriev, 2007: 38-39; Nabiev, 2002: 86-89; Lapidus, 2013b: 390-391; Zubov, 2016b: 300; Guseva, 2013: 147-150.

⁴⁰⁴ Erşahin, 2007: 158-159 ve 176; Kisriev, 2007: 37-38; Lapidus, 2013b: 391.

⁴⁰⁵ Yunusova, 2007: 47; Zubov, 2016b: 300; Fisher, 2009: 203.

⁴⁰⁶ Mende, 1966: 115.

İslâm'a karşı mücadele teorik düzeyde de devam etmiştir. Bu dönem İslâm'la ilgili çalışmalar Çarlık döneminin tecrübeleri üzerine kurulmuştur. Bolşevikler Müslümanlar arasında ateist faaliyetlerde bulunmak için daha önceki misyonerlik faaliyetlerini içerik ve yöntem olarak miras almışlardır. Yayınlanan kitap, dergi, gazete ve broşürler ağırlıklı olarak İslâm karşıtı faaliyet yürütecek kadroların yetiştirilmesi ve kolay elde edilebilir, anlaşılır nitelikte ve gençlik için bilimsel materyal oluşturmaya yöneliktir. Bunun yanı sıra İslâm tarihi ve güncel meselelerle ilgili bir dizi hacimli eser de yayımlanmıştır. Bu yapıtlarda Müslüman din adamları halk düşmanı ve gerici olarak gösterilmiştir.⁴⁰⁷ Dine karşı mücadele edenler Kur'an'ın temel düşüncelerinin açıklamalarıyla donatılmaya çalışılmış ve dini bayram ve törenlerin insanların bilincini zehirlediği savunulmuştur. İslâm'ın kadını aşağılayan ve köleleştiren bir din olduğu, İslâm'ı harekete geçiren gücün ticaret burjuvazisi olduğu, İslâm'ın ticaret kapitalizminin ideolojisi olduğu, Kur'an ve İslâm'ın zengin sınıfların çıkarlarını savunduğu ve sınıf mücadelesini engellemek için ortaya çıktığı kanıtlanmaya çalışılmıştır. İslâm, dinsel Bedevi gericiliği olarak gösterilmiş ve hatta Hz. Muhammed'in tarihte var olmadığı bile iddia edilmiştir.⁴⁰⁸

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla⁴⁰⁹ Stalin önderliğindeki Sovyetlerin din konusundaki tutumunda yumuşama belirtileri görülmeye başlamıştır. Bu değişikliğin birbiriyle bağlantılı iki önemli nedeni vardı. İlki doğrudan savaşın etkisidir. Savaşta toplumu seferber edecek en önemli araçlar milliyetçilik ve dindi. Yirmi yıllık din karşıtı kampanyaya rağmen Sovyet vatandaşları arasında dini inanç bitirilememişti. Moskova'nın SSCB'de "halkların dostluğu"nun zafer kazandığı yönündeki propagandasının aksine, savaş arifesinde din ve milliyetçilik sorunu hâlâ mevcudiyetini koruyordu.⁴¹⁰ Ayrıca Almanlar, işgal ettikleri Kırım ve Kuzey Kafkasya'da Müslümanlara birtakım dini ödünler vererek onların bir kısmının desteğini kazanmışlardı.⁴¹¹ Dolayısıyla din ve milliyetçilik savaş sırasında gerek

⁴⁰⁷ İslâm karşıtı kampanyada en önemli rollerden birini *Bezbojnik* (Tanrısız) dergisi oynuyordu. 1925-1935 yılları arasında dergide yayınlanan İslâm karşıtı makalelerin incelendiği bir çalışma en fazla saldırıya uğrayanların Müslüman din adamları olduğunu göstermektedir. İslâm karşıtı taktiklerin ele alındığı 91 makalenin yaklaşık üçte ikisi din adamlarına yöneliktir. Sovyetler, Müslüman din adamlarını ve geleneksel resmi İslâm'ın diğer kurumlarını ortadan kaldırınca İslâm'ın toplum üzerindeki etkisinin zayıflayacağını düşündüler. Dolayısıyla din adamlarına karşı kampanyada onlara olan güvenin altını oymak ve zamanla onların halk düşmanı olduğunu ilan etmek şeklinde taktik kullanılmıştır. Bryan, 1986: 32-36.

⁴⁰⁸ Smirnov, 2013: 155-281; Erşahin, 2007: 188-216.

⁴⁰⁹ Sovyetler İkinci Dünya Savaşı'na 1939'da katılsa da Ruslar için asıl önemli tarih Almanların Sovyetlere saldırdığı 1941 yılıdır. 1941-1945 dönemi Rus tarih yazımında Büyük Vatan Savaşı olarak geçmektedir.

⁴¹⁰ Miner, 2003: 35.

⁴¹¹ Motadel, *Islam and Nazi Germany's War* adlı eserinde Almanların savaştıkları bölgelerde toplum desteğini sağlamak için İslâm'ı nasıl araçsallaştırdıklarını ayrıntılı biçimde ele almaktadır. Özellikle, Motadel, 2014: 133-177. Almanların Kırım ve Kuzey Kafkasya'da işgal ettikleri bölgelerdeki İslâm siyasetlerini ele almaktadır. Bir diğer Alman tarihçi Mühlen, Savaş sırasında SSCB'deki Müslümanların bir kısmının Almanların safına geçmesini dinden daha çok bu halkların tarihsel olarak en hafif tabirle Ruslarla olan tatsız ilişkileri ve Stalin döneminin baskı ve zulmünün rol oynadığını belirtmektedir. Mühlen, 2006: 207-221.

toplumu gerekse orduyu seferber etmek için araçsallaştırılmıştır.⁴¹² Tabii burada din adamlarının tutumu da önemli rol oynamıştır. Gerek Müslüman Dini İdaresi gerekse *Rus Ortodoks Kilisesi* Alman işgaline karşı durarak açıkça toplumu Almanlara karşı savaşa davet etmişlerdir.⁴¹³ İkincisiyse, savaşın sonlarına doğru Almanya'nın yenileceği kesinleşince Rusya'nın 1917'den itibaren öncülüğünü yapmaya çalıştığı fakat başarılı olamadığı Avrupa'da sosyalist devrimin Sovyetlerin desteğiyle yeniden gerçekleştirme olasılığının ortaya çıkmasıydı.⁴¹⁴ Bu doğrultuda sadece Avrupa'daki sosyalistleri değil Orta Doğu'daki Müslümanları da harekete geçirme planları yapıldığından İslâm'a dış politikada da ihtiyaç duyulmuştur. İslâm'a ve Müslümanlara karşı savaşan bir rejim İslâm dünyasında destek bulamazdı. Dolayısıyla önce Müslümanlara yönelik baskı azaltılmış ardından sosyalizmin İslâm ile nasıl uyumlu olduğu, Sovyetlerin Müslümanlara ne kadar hoşgörülü davrandığı ve Sovyet devleti ile Müslüman halkın nasıl tek yürek olarak Faşist Almanya'ya karşı mücadele ettikleri şeklinde genelde propaganda mahiyetli haberler İslâm dünyasında yayılmaya başlamıştır. Hatta bu haberleri yazarların Müslüman kökenli ve İslâm dünyasında bilinen kişiler olmalarına bile dikkat edilmiştir.⁴¹⁵

Savaş başlayınca *Merkezi Müslüman Dini İdaresi* Müftüsü Gabdrahman Rasulev tüm Müslümanlara müracaat yayımlamıştır. Rasulev çağrısında Müslümanların din adına vatanı savunmalarını ve camilerde ve özel ibadet evlerinde⁴¹⁶ Kızıl Ordu'nun düşmanı yenmesi için Allah'a dua etmelerini istiyordu. Müslümanlar, dine göre düşman yok edilinceye kadar savaşmak zorundaydılar. Kur'an-ı Kerim, düşmanın önünden çekilmeden, Allah adına öldürmeyi emrediyordu.⁴¹⁷ 1942'de, daha önce yapılmasına izin verilmeyen Rusya Müslüman Din Adamları Kurultayı'nın yapılmasına izin verilmiştir. Ufa'da yapılan toplantıda "tüm insanlığın ve Müslümanların faşist boyunduruğundan kurtulması için savaş", "vatan savunmasına katılma" ve "devlete sadakat" çağrıları yapılmıştır.⁴¹⁸ Devamında Rasulev Stalin'e gönderdiği telgrafta onu İslâm dünyasının kurtarıcısı olarak takdim ederek sadakat

⁴¹² Özellikle Rus milliyetçiliğinin körüklendiğinin altını çizmek gerekir. Devrim öncesi Rus tarihi yeniden yorumlanmış, Rus halkının üstünlüğü, Rusya'nın tarihsel kurtarıcı rolüne vurgular yapılmaya başlanmış ve tarihi kahramanlar göklere çıkartılmıştır. Fakat Rusya Müslümanlarının kahramanlık tarihi Ruslarla mücadeleyle doluydu. Bu halkların tarihi kahramanları, savaş sırasında göklere çıkartılan Rus/Çarlık ordularına karşı savaşarak kahraman olmuşlardı. Dolayısıyla Müslümanlara yönelik milliyetçi söylem kullanılmasından kaçınılmış ve daha çok Marksist terminoloji sınırları içerisinde kalınmıştır. Hasanoğlu, 2014: 39-40.

⁴¹³ Kuroedov, 1981: 92-94.

⁴¹⁴ Doğu Avrupa'da komünist rejimlerin kurulmasıyla ilgili bkz. Mazower, 2015: 339-366.

⁴¹⁵ İslam i Sovetskoe Gosudarstvo..., 2011: 30-35.

⁴¹⁶ Camilerin tamamına yakını yıkılınca insanlar ibadetlerini gizlice evlerinde yapmaya başlamıştır. Fakat Cuma ve Bayram namazı toplu şekilde kılınmaktadır (bu namazların kılınabilmesi için en az üç kişinin bir arada olması gerekmektedir). Dolayısıyla bu ve benzeri (cenaze merasimi gibi) ibadetlerin yapılmasında kullanılan ibadet evleri Sovyetlerin sonuna kadar mevcudiyetini korumuştur. Hatta günümüz Rusyası'nda özellikle cami yapımına izin verilmeyen köylerde Müslümanlar ortaklaşa bir ev alarak burayı toplu ibadet yeri olarak kullanmaktadırlar.

⁴¹⁷ Çağrının tam metni için bkz. Guseva, 2013: 388-389.

⁴¹⁸ Yemelianova, 2002: 121; Guseva, 2013: 153; Erşahin, 2007: 218.

bildirince Stalin kendisiyle bizzat görüşmüştür. Rasulev'in İslâm'a karşı baskının azaltılması ve yeni dini idarelerin kurulmasına izin verilmesi talebini Stalin birkaç nedenden dolayı kabul etmiştir: İlk olarak din karşıtı siyasette yumuşama ile hem müttefiklerin hem de Müslüman dünyasının desteği sağlanabilecekti. İkincisi, devlete ve kendisine sadık dini idareler kurarak Müslümanları bu kurumlar üzerinden kontrol edebilecekti. Üçüncüyse, içeride Müslümanların desteğini kazanabilecekti.⁴¹⁹ 1943 yılındaysa bu kez Taşkent'te faşist saldırganlığına karşı mücadele görevleriyle ilgili Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Kurultayı yapılmıştır. Kurultay'da alınan kararda mücahit ve gaziler yurdu Kuzey Kafkasya'nın Alman işgali altında olduğu, Almanların Semerkand'ı, Buhara'yı, Fergana'yı, Türkistan'ı yeryüzünden silmek istedikleri belirtilerek tüm Müslümanların Almanlarla savaşmasının dini görevleri olduğu söyleniyordu. Çünkü Kur'an "size karşı savaşanlarla siz de savaşın" diye emretmişti. Peygamber Muhammed "vatanını seven herkesin düşmanla savaşması ve onu yenmesi gerektiğini", "savaş meydanından kaçanların Allah'ın cezasına çarptılacağını ve ahirette yerlerinin cehennem olduğunu" söylemişti.⁴²⁰

Savaş sırasında Sovyet yönetiminin Müslüman din adamlarıyla yaptığı iş birliği ve Sovyetlerin din politikasındaki değişiklik Müslümanların dini hayatlarıyla ilgili birkaç yeniliğin yapılmasıyla sonuçlanmıştır. İlk olarak, SSCB Bakanlar Konseyi (1946'ya kadar adı Halk Komiserleri Konseyi idi) bünyesinde Dini Kült İşleriyle İlgili Konsey (1965'te adı Din İşleri Konseyi olarak değiştirilecekti) kurulmuş ve devlet ve dini kurumlar arasındaki ilişkiler bundan sonra bu konsey üzerinden yürütülmüştür.⁴²¹ İkincisi, sınırlı sayıda da olsa caminin yeniden açılmasına izin verilmiş, Müslüman din adamlarına yönelik saldırılar durdurulmuş ve din karşıtı kampanyanın dozu azaltılmıştır.⁴²² Hatta sınırlı sayıda Müslümanın Hac ziyaretlerini yapmasına bile müsaade edilmiştir.⁴²³ Üçüncüsü, üç yeni dini idare kurulmuştur: *Kuzey Kafkasya Müslümanları Dini İdaresi* (Dağıstan), *Transkafkasya Müslümanları Dini İdaresi* (Azerbaycan) ve *Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi* (Özbekistan). Birbirinden bağımsız dört merkezin varlığı, bunlar arasında ülke genelinde Müslümanların liderliği için gayriresmi bir rekabetin ortaya çıkmasına neden olsa da Müslümanlar adına olumlu gelişmeydi.⁴²⁴ Dördüncüsüyse, Taşkent ve Buhara'da din eğitimi veren medreselerin

⁴¹⁹ Bennigsen ve Quelquejay, 1979: 148; Erşahin, 2007: 218-219.

⁴²⁰ Arapov, 2013: 152-160.

⁴²¹ Kuroedov, 1981: 103; Hosking, 2011: 693.

⁴²² Daha savaşın Sovyetlere sıçradığı 1941'de din karşıtı kampanyanın öncülüğünü yapan Militan Ateistler Birliği kapatılmış ve *Bezbojnik* dergisinin yayınına son verilmişti.

⁴²³ Ahmadulin, 2013: 163; İslam i Sovetskoe Gosudarstvo..., 2011: 39-39 ve 41-43.

⁴²⁴ Bennigsen ve Quelquejay, 1979: 149; Nabiev, 2002: 99.

açılmasına ve İslâmi dergi yayımlanmasına izin verilmiştir.⁴²⁵ *Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi*'ne verilen görevler Sovyetlerin dinin toplum üzerindeki gücünü kabul ettiğini göstermektedir: Dindar vatandaşların dini sorunlarını çözmek, İslâm'ın esaslarını anlatmak, Orta Asya halklarının kendi aralarında ve diğer Sovyet halklarıyla kardeşçe ve dostça yaşamalarını sağlamak, dindarları doğru çalışmaya, hakkaniyet ve adalete, başkalarına yardım etmeye, büyüklere saygı, küçüklere sevgi göstermeye, vatanlarına ve önderlerine sadakatli olmaya yöneltmek, Müslümanlar arasında yaşayan hurafeler ve bidatlarla⁴²⁶ savaşmak.⁴²⁷ Bu görev tanımı aslında Sovyet devletinin İslâm'dan siyasal anlamda beklentilerini gösterirken aynı zamanda Stalin sonrası dönemdeki genel İslâm politikasının da ana hatlarını belirlemiş oluyordu.

Sovyetler he ne kadar İslâm ile ilişkilerde savaş öncesi ve sonrasında birbirine zıt tutumlar sergilese de dine yönelik saldırıların temel nedeni ideolojikti. Zira Bolşevikler yepyeni bir Sovyet toplumu yaratmak için yola çıkmışlardı. Tamamen Sovyetlere özgü proleter kültüre sahip, tarihi ve ulusal unsurlardan arındırılmış Sovyet ulusu inşa etmeye çalışan *Komünist Parti* sadece siyasi, ekonomik ya da toplumsal sınıfları değil, devrim öncesiyle bağlantılı olan her şeyi, kültürü, sanatı, hukuku, aileyi, eğitimi ortadan kaldırarak yerlerine yenilerini koymak istiyordu. Yeni bilim, sanat, edebiyat ve ahlak, yeni duygu ve inanç sistemleriyle yeni insan türü oluşturulacaktı.⁴²⁸ Dine yönelik saldırıları da aslında bu amaçlarını gerçekleştirmek içindi ve yeni Sovyet ulusu yaratma hedefi Stalin'in haleflerinin ulaşmak zorunda oldukları en önemli mirastı. Fakat İslâm, Stalin döneminde olduğu gibi Stalin sonrası dönemde de bu hedefin önündeki en önemli engellerden biri olarak varlığını sürdürmekteydi.

2.2.3. Sovyet Ulusu İnşa Sürecinde İslâm ve Müslümanlar

Savaş sırasında dine yönelik baskı azaltılmış ve bölgesel faaliyet gösteren üç yeni dini idare kurulmuştur. Bu kurumlarla devlet arasındaki iletişimi yine savaş döneminde oluşturulan SSCB Bakanlar Kurulu'na bağlı Din İşleri Konseyi sağlamaktaydı. Gerek birlik

⁴²⁵ Aslında ilk aşamada sadece Buhara'da Mir Arab medresesi açıldı. 1945-1946 döneminde açılan medrese dokuz yıllık eğitim veriyordu. Beş yıl ilk eğitim, dört yıl da orta eğitimin verildiği medrese ilk mezunlarını 1950-1951'de verdi. Taşkent'te açılması planlanan Barakhan Medrese'si ancak 1956 yılında açılabilirdi. Burası 1971'de Taşkent İslâm Enstitüsü'ne dönüştürüldü. Muminov, Gafurov ve Shigabdinov, 2010: 250-251; İslam i Sovetskoe Gosudarstvo..., 2011: 40; Erşahin, 2007: 260-264. Benzer şekilde *Rus Ortodoks Kilisesi* de savaş başlayınca Alman işgaline karşı toplumu seferber etmeye ve Kızıl Ordu'ya destek olmaya yönelik çalışmalar yaptı. Bu çabalarının karşılığında Stalin Metropolit Sergiy ile görüştü ve Stalin kiliseye yeniden patrik seçimi yapılmasına, dini dergi çıkarılmasına, ilahiyat okulu açılmasına ve izin verdi. Kuroedov, 1981: 98-104.

⁴²⁶ Asr-ı Saadet'ten sonra ortaya çıkan, şer'i bir delile dayanmayan inanç, ibadet, fikir ve davranışlarla ilgili kullanılan bir terim. Yaran, 1992: 129.

⁴²⁷ Erşahin, 2007: 235.

⁴²⁸ Figes, 2018: 401-406; Evtuhov ve Stites, 2018: 413-419.

cumhuriyetlerinde gerekse özerk cumhuriyet ve bölgelerdeki temsilcilikleri yerel otoritelerden bağımsız çalışan Konsey, dini idarelerle devlet arasında doğrudan bağlantı sağlama görevinin yanı sıra SSCB'nin din konusundaki yasalarının uygulanmasını denetlemekle yükümlüydü.⁴²⁹ Öte yandan dini idareler bir taraftan devletin oluşturmaya çalıştığı resmi İslâm anlayışına hizmet ederken diğer taraftan da Müslümanlar arasında İslâmı canlı tutmaya devam etmiştir ki, İslâmi kimlik Sovyetlerin inşa etmeye çalıştığı komünist toplumun karşısındaki en büyük engellerden biri olarak duruyordu.

Genel anlamda Stalinizmden dönüş olarak kabul edilen Hruşev dönemindeki (1956-1964) etnik politikalar Stalin'in milliyetler politikasından tam olarak dönüşü yansıtmasa da farklılık gösteriyordu. Hükûmetin etnik/milliyetler politikası genel olarak Rus olmayan toplumları asimile etmeye ve yeni Sovyet ulusu (*Sovetskiy narod*) inşa etmeye yönelikti. Milletlerin kültürel yakınlaşması (*sblijeniye*) ve kaynaşmasına (*sliyaniye*) ilişkin sıkça dile getirilen görüşler, teoride Sovyet ulusu oluşturulmasını hedeflese de uygulamada daha çok Ruslaştırmaya benzemekteydi.⁴³⁰ Eğitimde Rusçanın benimsenmesiyle dilsel asimilasyona öncelik verilmesi⁴³¹, ateizm propagandasının yeniden canlandırılmasıyla dinsel farklılıkların ortadan kaldırılması ve ateizmi bütün vatandaşların ortak bir inanç sistemi hâline getirme düşüncesi⁴³², Sovyet cumhuriyetlerinde yerleşik seçkinlerin oluşmasını engelleyerek yerel bağlılıktan kopmuş gayri etnik bir seçkinler sınıfı oluşturmaya yönelik çabalar Hruşev'in homojen bir Sovyet ulusu yaratma amacına işaret ediyordu.⁴³³ Daha da önemlisi, *yeni bir tarihsel insanlar topluluğu* olarak Sovyet ulusu kavramına daha fazla vurgu yapılmaya başlamıştı. 1961'deki 22. Komünist Parti Kongresi'nde Parti programıyla ilgili yaptığı konuşmasında Hruşev SSCB'de farklı etnisitelerden oluşan ortak özelliklere sahip yeni bir tarihsel insanlar topluluğunun -Sovyet ulusu- geliştiğini ilan ediyordu. Bu halkın ortak bir sosyalist vatani-SSCB, ortak ekonomik temelleri-sosyalist ekonomi, ortak sosyal ve sınıfsal yapıları, ortak bir dünya görüşleri-Marksizm-Leninizm, ortak hedefleri-komünizmin inşası,

⁴²⁹ Kuroedov, 1981: 255-257.

⁴³⁰ Hasanoğlu, 2015: 325.

⁴³¹ Rusça, Sovyetler'deki milletlerin *lingua frankası* idi fakat yerel seçkinler bunun yalnızca yabancılarla iletişim kurmak için mi yoksa Rus olmayan bir grup içinde okumak ve çalışmak için mi kullanılması gerektiği konusunda bölünmüşlerdi. Hruşev'in 1958'de ilan ettiği Kasım Tezleri Rusçanın eğitim ve entelektüel yaşam dili olması yönündeki baskıyı artırmıştı. Özellikle eğitimde, ebeveynlere çocuklarını Rusça veya anadilde eğitim veren okula gönderme seçeneği sunuldu. Sakwa, 1998: 251.

⁴³² Hruşev döneminde 1920 ve 1930'larla kıyaslanacak kadar olmasa da kısa ama ciddi bir din karşıtı kampanya yaşanmıştır. Hruşev'in kendini yöneten sosyalist bir toplum vizyonu açısından din çok tehlikeliydi. Hruşev'in din karşıtı politikası, halka hiçbir açıklama yapılmadan başlatılmasına rağmen, 1950'li yılların sonundaki yayınlardan; Sovyet liderlerin, kutsal yerlere hacların yeniden başlaması, çocuklara din derslerinin verilmesi ve din ile milliyetçilik arasında ilişki karşısında endişelendiği anlaşılmaktadır. Başlatılan din karşıtı kampanya ile 1958 ve 1964 yılları arasında *Rus Ortodoks Kilisesi* cemaatinin ve manastırlarının yaklaşık üçte ikisini, Musevi sinagoglarının yaklaşık üçte birini, Müslümanlar ise camilerinin beşte birinden fazlasını kaybetmiştir. Hosking, 2011: 737-738.

⁴³³ Aktürk 2015: 228-229.

manevi ve psikolojik anlamda birçok ortak özelliği vardı.⁴³⁴ Aynı kongrede kabul edilen parti programında milliyetlerin ve halkların ideolojik ve kültürel yakınlaşmalarının yoğunlaştığına ve tüm Sovyet halklarında ortak bir uluslararası kültürün geliştiğine vurgu yapılıyordu. Parti, halkların karşılıklı zenginleşmesine ve yakınlaşmasına katkıda bulunacak, komünist toplumun gelecekteki ortak kültürünün temellerini güçlendirecekti.⁴³⁵

Hruşev ve sonrasında partinin başına geçen Leonid Brejnev'in (1964-1982) iktidar ekibi kültürlerin eriyip birleşeceği tezine bağlı kalmaya devam etmiştir. Brejnev 1966'daki 23. Parti Kongresi'nde Sovyetler Birliği'nin ülkenin tüm halklarının kardeşliği, dostluğu ve iş birliği temelinde kurulduğunu, SSCB halkları arasında ekonomik ve kültürel bağların daha yakın ve daha çeşitli hâle geldiğini, halkların büyük bir *yakınlaşma* süreci içerisinde olduğunu belirtiyordu.⁴³⁶ Fakat yine de özellikle 1977 Anayasası'nın hazırlanış sürecinde "tüm ulusal grupların milli ve kültürel gelişimini özgürce gerçekleştirmesi" ya da "milli kültür ve dillerin özenle korunması" gibi hükümlere anayasada yer verilmesi şeklindeki taleplerin fazlalığı ortak Sovyet kültürünün toplum tarafından tam anlamıyla benimsenmediğini, daha da önemlisi Sovyet ulusu inşa sürecinin aslında Ruslaştırmaya dönüştüğünün farkına varıldığını göstermekteydi.⁴³⁷

Brejnev yeni anayasayı ilan ederken 40 yıldan beri sağlanmış ekonomik gelişmeleri öne sürmüştü, SSCB içinde bir "İleri Sovyet Toplumu'nun" bulunduğunu iddia etmişti. Brejnev'e göre bu toplum "Sovyet Ulusu" olarak yeni ve tarihi bir toplumdur.⁴³⁸ Sovyet ulusunun da yeni, kendine özgü kültürü oluşmuştu. Bu kültürün karakteri, geçmiş zamanın kültür mirasından değerli olan her şeyi kabul ederken zararlı ve gerici olan ve sosyalist toplumun nitelikleriyle çelişen her şeyi tecrit etmesiyle belirleniyordu. Ayrıca bu kültür, artık küçük ve imtiyazlı seçkin zümreye değil, bütün topluma açıktı ve bu kültür tüm halka hizmet eden gerçek bir halk kültürüydü.⁴³⁹ Ayrıca gelişmiş sosyalist toplum din ve milliyetçilik gibi komünizm karşıtı herhangi bir ideolojiye karşı bağışıklık da kazanmıştı.⁴⁴⁰ Zaten Karl Marx da dine karşı şiddet içeren önlemlerin anlamsız olduğunu ve sosyalizmin geliştiği ölçüde dinin ortadan kalkacağını belirtmişti.⁴⁴¹ Marx'ın bu ifadesine sürekli atıf yapan Sovyet etnograflara göre ekonomik, toplumsal ve siyasal dönüşümler, eğitim ve kültürün yükselişi, bilimin ve

⁴³⁴ XXII Syezd Kommunističeskiy Partii..., 1962a: 153.

⁴³⁵ XXII Syezd Kommunističeskiy Partii..., 1962b: 314-315.

⁴³⁶ XXIII Syezd Kommunističeskoy Partii..., 1966: 103.

⁴³⁷ Hasanoğlu, 2015: 332-333.

⁴³⁸ d'Encausse, 1984: 183.

⁴³⁹ Leonhard, 1980: 332.

⁴⁴⁰ Yemelianova, 2002: 130.

⁴⁴¹ Okulov vd., 1986: 518.

ateizmin gelişimi dinin etkisinin keskin bir şekilde zayıflamasına neden olmuştu.⁴⁴² Sosyalist toplumun nitelikleriyle çelişen etnik ve dini "kalıntılar"ın temizlenme süreci devam ediyordu.⁴⁴³ Yaşam tarzı, giyim, yemek, aile veya evlilik gibi konularda İslâmi geleneklerin uygulanmasına kısmen de olsa son verilmişti. Kadınlar artık istedikleri gibi giyinebiliyor, Müslümanlar gayrimüslimlerle evlenebiliyor, helâl kavramı anlamını kaybediyordu. Enternasyonal hayat tarzı için özellikle karışık evlilikler teşvik ediliyordu. Bu tür evlilikler sonucu doğan çocuklar doğal olarak hem dini hem de milli konularda ikilem yaşıyor, dinden uzaklaşması ve komünist hayat tarzını benimsemesi çok daha kolay oluyordu.⁴⁴⁴

Müslümanlar arasında görünen bu değişimin yüzeysel olduğu söylenebilir. Çünkü gerek müftülükler gerekse Sovyetlerin "gayriresmi İslâm" veya "yeraltı İslâm"ı" olarak tanımladıkları sufi tarikatlar Müslümanlar arasında dini gelenekleri ve İslâmi kimliği canlı tutmaya devam ettiler. Müftülükler Sovyet iktidarı hesabına yapmak zorunda oldukları tüm nahoş görevlere⁴⁴⁵ rağmen saf ve bozulmamış itikadı muhafaza eden merkez olmaya devam ettiler. Bu kurumların özel konumları Sovyet sistemini desteklemelerini ve İslâm'ı sosyalist toplumun ihtiyaçlarına göre adapte etmeyi gerektiriyordu. Müslümanlarla devlet arasında aracılık etmeyi sürdüren müftülükler böylece bir yandan dinin sosyal düzenin dayanaklarından biri olduğunu kabul ettirirken diğer yandan da ihtiyatlı bir biçimde kendi kurumlarını oluşturmaya ve geçmişle bağlantı kurmaya başladılar.⁴⁴⁶ İslâm ile komünizmin yan yana yaşayabileceği fikrini ortaya atarak bu beraberliğin hiyerarşik düzen içinde İslâmiyet'in en üst düzeyde tutulmasıyla sağlanabileceğini ileri sürmekteydiler. 1970'te Taşkent'te toplanan Müslüman önde gelenleri bu konuda şunları söylemekten geri durmamışlardı: "Ne Allah'a ne de Onun Peygamber'ine inanan Sovyet yöneticileri yine de Allah'ın bildirdiği, Peygamber'in izah ettiği konuları tatbik etmektedirler... Sosyalizmin sosyal prensiplerini açıklamış olan Peygamber'e karşı hayranlık duyuyorum... Sosyalist prensiplerden pek çoğunun Muhammed yolunda uygulandığını görmek beni mutlu ediyor".⁴⁴⁷ Bu sözlerin anlamı açıktı. Sosyalizm Müslümanlar tarafından kabul edilebilir, zira İslâm'ın

⁴⁴² Bromley ve Kozlov, 1975: 4.

⁴⁴³ "Kalıntı" terimi sadece resmi ideolojinin değil, Sovyet sosyal bilimlerinin de Sovyet toplumunun eksikleri veya problemleriyle ilgili sansürlenmiş resmi söylem çerçevesinde konuşulmasına izin veren kendine özgü araçtı. Geçmişin kalıntıları listesini *Komünist Parti*'nin ideologlarından Kovalev 1950 yılında şöyle sıralamıştır: İşe yönelik ihmalkâr tutum, özel mülkiyetçi ve burjuva ahlâkının kalıntıları, milliyetçilik, kozmopolitlik, bürokrasizm, idealist görüşler, batıl dini inançlar ve önyargılar. Alımov, 2012: 262-265.

⁴⁴⁴ Filimonov, 1983: 33-37; Şkarata, 1970: 13; Vinnikov, 1980: 37.

⁴⁴⁵ Örneğin, müftülükler İslâm'ı modernleştirme hareketi doğrultusunda dini ibadetlerin anlamlarının değiştirilmesi, İslâm'ı hurafelerden temizleme ve peygamber döneminde yaşanan saf İslâm'a dönüş adına sosyalist hayat tarzına uymayan İslâmi gelenek ve uygulamaların ortadan kaldırılması ve dini vecibelerin yerine getirilmesinde modern hayat tarzına uygun olma adına kolaylıklar sağlayan fetvalar verilmesi gibi durumlarla karşı karşıya kalıyordu. Filimonov, 1983: 104-115.

⁴⁴⁶ Bennigsen ve Quelquejay, 1988: 221; Hosking, 2011: 774; Lapidus, 2013b: 396.

⁴⁴⁷ d'Encausse, 1984: 379-380.

"kendi amaçlarını" gütmektedir. İslâm sadece cenneti kazanmak için değil, aynı zamanda bireyin ve tüm toplumun günlük hayatta karşılaştıkları sorunları çözmek içindi. Komünizmi inşa etmeye çalışan devlet aslında Peygamberin kendi zamanında hayata geçirmeye çalıştığı ideallerini gerçekleştirmektedir ve sosyalizmin tüm başarısı Allah'ın iradesine bağlıydı.⁴⁴⁸ Bu durum ateizmi savunanların dikkatinden kaçmamıştı. *Bilimsel Ateizmin Meseleleri* dergisinin bir yazarı, "sosyalizmin başarıları olan eşitlik, kardeşlik, dayanışma, halkların dostluğu gibi kavramların" Müslüman din adamları tarafından Muhammed'in öğretileri ve Kur'an'ın ilkeleri şeklinde sunmalarından yakınmaktaydı.⁴⁴⁹

Sovyet devleti sufi tarikatlar ve çoğunluğu bu tarikatlara bağlı olan kayıt dışı din adamlarını çok daha fazla tehlikeli olarak görüyordu. Bunlar genellikle sünnet, nikâh ve cenaze merasimi gibi temel dini vazifeleri yerine getirmenin yanında Müslümanların evlerinde namaz kıldırma, ev inşaları, yıl dönümleri, diploma törenleri ve hatta gençlerin askere gönderilmesi gibi çeşitli merasimleri de yönetmekteydiler.⁴⁵⁰ Din İşleri Konseyi'nin raporları devlet kontrolü dışındaki dini faaliyetlerin resmi olanlardan çok daha fazla olduğunu göstermektedir. Örneğin, 1973 yılında tüm Sovyetler Birliği'nde 1002 Müslüman cemaat tespit edilmişken bunların sadece 312'si resmi olarak kayıtlıydı. Kayıt dışı din adamı sayısıysa 1969'daki 2353'ten 1973'te 2816'ya yükselmişti. Birçok kişi dini törenler için evlerine kolayca çağırabildiklerinden bu din adamlarına rağbet daha fazlaydı. Ayrıca gençler dini nikâh kaydının görünmemesi için bu din adamlarına müracaat etmekteydiler. Müftülüklerin eğitimli din adamı kadrosu çok yetersiz kalırken bu kişiler gündelik karşılaşılan sorunların çözümü için etkin oldukları bölgelerde toplumu organize etme gücüne de sahiptiler.⁴⁵¹ Toplum üzerinde etkinliklerini sürdüren sufi önderler müridizmi yaşatmanın ve onun dini geleneklerini sürdürmenin milli kimliği korumanın temel şartı olduğunu söylüyorlardı. Kendi dini değerler sistemi olan bu toplulukların önderleri Dağlıların Şamil önderliğindeki mücadelesinin sınıfsal yönünü değil, dini-milli yönünü öne çıkarıyor, topluluk üyelerinin dini vecibeleri yerine getirmelerini sıkı şekilde tâkip ediyor, mensuplarından sadece kendilerini değil çocuklarını da dindar olarak yetiştirmelerini talep ediyorlardı.⁴⁵² Dolayısıyla "resmi olmayan" ya da "paralel İslâm", idare meclislerinin yetkisi altına girmemesi nedeniyle Sovyet Hükûmeti'nin gözetimi ve denetimi altındaki geri kalan tüm İslâmi uygulamalar için marjinal bir sınıf olmuştur. Bu popüler İslâmi inanç ve ibadet formları ile devlet tarafından desteklenen sistem içinde yetiştirilenlerin dışında din ile ilgili bütün meslek sahipleri yasa dışı kabul

⁴⁴⁸ İslam i Sovetskoe Gosudarstvo..., 2011: 299.

⁴⁴⁹ Madjidov, 1983: 229.

⁴⁵⁰ Bennigsen ve Quelquejay, 1988: 221-222.

⁴⁵¹ İslam i Sovetskoe Gosudarstvo..., 2011: 267-365.

⁴⁵² Filimonov, 1983: 79-86.

edilmiştir. "Sovyet İslâmı"nın (resmi İslâm'ın) ideolojik bir biçimde kavramsallaştırılması sonucu popüler İslâm toplum dışı kabul edilmiş ve ilkel geçmişin bir kalıntısı veya muhalefetin merkezi, hiyerarşik ve organize olmuş üslerin gizli gücünü yansıtan kötü amaçlı aşamaları olarak tanımlanmıştır.⁴⁵³

Komünist Parti'nin Sovyet ulusu inşası yönündeki çabaları ve bu doğrultuda geçmişin kalıntısı olarak addedilen İslâm'la mücadelesi 1980'lere geldiğinde devam etmekteydi. Din İşleri Konseyi'nin 1982 yılına ait raporuna bakılacak olursa durum Sovyet yönetimi açısından hiç de iç açıcı değildi. Yapılan tüm din karşıtı çalışmalara rağmen İslâm dini Müslümanlar arasında gücünü hâlâ korumaktaydı. Sadece kendini inançlı olarak tanımlayanlar değil, dine inanmayanlar bile İslâmi ayinleri uygulamaya devam ediyordu. Çocukların neredeyse tamamı sünnet ediliyor, cenazelerin tamamı İslâmi usullere göre defnediliyor, gençlerin yüzde 60-90'ı dini nikâh kıydırıyordu. Resmi olarak 374 cemaat ve yaklaşık 1000 din adamı kayıtlıken, 539 cemaat ve on binin üzerinde din adamı resmi izin almadan faaliyet gösteriyordu. "Kutsal mekân (ziyaretgâh)" sayısı 230'a düşse de buraları yılda yüz binlerce kişi ziyaret etmekteydi. On binlerce yerleşim biriminde tüm dini vecibeler kayıt dışı faaliyet gösteren gayriresmi din adamları tarafından icra ediliyordu. Bu din adamları sadece dini ibadetle değil ve resmi raporlara yansıdığı kadarıyla bazıları aynı zamanda (Orta Asya'da 200'den fazla işan⁴⁵⁴, Kuzey Kafkasya'da 400'den fazla sufi yapılanma) Sovyet karşıtı faaliyetlerle de uğraşıyorlardı. Söz gelimi, gençlerin Sovyet Ordusu'na katılmamaları salık veriyor, çocukların *pioner* ve *komsomola* katılmasını yasaklıyor, çocuklara gizlice din eğitimi veriyor, yurt dışından haberlere ulaşarak bunları topluma yayıyor ve milli duyguları körüklüyorlardı.⁴⁵⁵

Sonuçta ne temeli bilimsel ateizme dayanan Sovyet ulusu tam anlamıyla inşa edilebilmiş ne de İslâm toplum bilincinden sökülüp atılabilmıştır. Din ve ulusal yaşam arasındaki beraberlik topluluklarına etnik bağlarla bağlı tüm insanları etkilemekteydi. Ayrıca İslâm, siyasi düzeyde kurumsallaştığı için İslâmi inanç ve kimlik önemini korumaya devam etmiştir. Sovyet rejimi ile İslâmi kurumlar arasındaki iş birliği her ne kadar devam etse de İslâm ile ateizm arasındaki çatışma son bulmamıştır. Müslümanlar devlete sadakatlerini de İslâm'a olan bağlılıklarını da sürdürmüştürler. Sovyet ve *Komünist Parti* yapıları geleneksel sosyal ağlar ve hiyerarşilerle birleşerek İslâmi gelenekçiliğin Sovyetleşmiş versiyonunu üretmişlerdir. Müslümanlar Sovyet vatandaşlığı, azınlık milliyeti ve İslâmi mirası içine alan bir siyasi kimlik anlayışına sahiptiler. Özellikle dil ve etnik kimlikle beslendiği için İslâm, Müslüman geçmişe sahip Sovyet nüfusu üzerinde etkin bir konuma sahip olmayı

⁴⁵³ Gross, 2004: 282-283.

⁴⁵⁴ Orta Asya Türk sufilerin irşad makamında bulunan kişiler için kullandıkları bir terim.

⁴⁵⁵ İslam i Sovetskoe Gosudarstvo..., 2011: 424-428.

sürdürmüştür.⁴⁵⁶ Bu etkin konum, özellikle Sovyetlerin yeniden yapılanma sürecinde kendini iyiden iyiye hissettirecekti.

2.2.4. Perestroyka Sürecinde Etnik ve Dini Uyanış

Bir devrim yapan, bir ulusu seferber eden ve bir dünya savaşı kazanan *Komünist Parti* 1980'lere gelindiğinde hantallaşmış, yaşlanmış ve kararsızlaşmıştı. Sovyet toplumunda uzun süredir devam eden kriz, ülkenin ekonomik üretkenliğini, dünyadaki manevi konumunu ve büyük devlet statüsünü zayıflatan bir hâl almıştı. Sovyet tarzı sosyalizm Üçüncü Dünya ülkeleri için çekiciliğini kaybetmişti. Tamamen askeri gücüne bağlı olan Sovyetlerin dünyadaki ağırlığı bozulan ekonomisi yüzünden önemini kaybediyordu.⁴⁵⁷ Sovyet ideolojisi yıllarca ulusal, dini ve etnik farklılıkların üzerinde birleştirici güç olarak toplumsal entegrasyonu sağlamak için kullanılmıştı. Kabul edilebilir inanç ve davranış parametreleri oluşturmaya hizmet etse de özellikle gençler arasında ideolojiye olan saygı azalmaktaydı. Propaganda aygıtının onca gücüne ve çabasına rağmen yıllardır üzerinde çalışılan yeni Sovyet ulusu bir türlü inşa edilememişti.⁴⁵⁸

Bu koşullar altında 2 Temmuz 1985 yılında *Komünist Parti*'nin başına geçen Mihail Gorbaçov⁴⁵⁹, Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu krizi atlatmanın yolunu bir dizi köklü reformda görmüştür: *Perestroyka*. Kelime anlamı "yeniden yapılanma" olan *perestroyka*, Gorbaçov'a göre acil bir ihtiyaçtı ve bundan geri adım atılamazdı.⁴⁶⁰ Politik, ekonomik, toplumsal ve manevi alanlarda temel değişiklikler yapılmalı ve ülke yeniden dönüştürülmeliydi. Bu dönüşüm ise toplumun demokratikleşmesinden geçiyordu.⁴⁶¹ *Komünist*

⁴⁵⁶ Yemelianova, 2002: 131; d'Encausse, 1984: 389; Lapidus, 2013b: 398-399.

⁴⁵⁷ Evtuhov ve Stites, 2018: 531; Hosking, 2011: 787.

⁴⁵⁸ Sakwa, 1998: 176.

⁴⁵⁹ Gorbaçov 1931 yılında Rusya'nın güneyindeki Stavropol eyaletine bağlı kırsal bir bölge olan Privolnyiye'de doğmuştur. 1952 yılında Moskova Devlet Üniversitesi'nde hukuk öğrencisiyken *Komünist Parti*'ye katılmış, 1955 yılında üniversiteden mezun oldu. Gorbaçov çalışma hayatına Stavropol'da parti kadrolarında başlamış ve çeşitli üst düzey görevler almıştır. 1978 yılında Moskova'ya transfer edilerek Parti'nin Tarım Komitesi Sekreteri görevine getirilmiştir. 1980 yılında Politbüro (Parti'nin politikalarını belirleyen en üst karar alma organı) asil üyesi olmuş, Yuriy Andropov'un *Komünist Parti* Birinci Sekreteri (başkanı) olduğu dönem Gorbaçov partinin ikinci sekreterliği (1982-1983) görevini yürütmüştür. Andropov her ne kadar Gorbaçov'u kendine halef olarak belirlese de Parti yönetimi Konstantin Çernenko'yu seçmiştir. Çernenko'nun ölümünden sonra Dışişleri Bakanı Andey Gromiko'nun önerisiyle Parti'nin başına getirilen Gorbaçov'u Gromiko "Her zaman Parti'nin çizgisine uygun çözümler bulabilecek kabiliyette" biri olarak takdim etmiştir. Paxton, 2004: 133-137; d'Encausse, 2019: 19-22.

⁴⁶⁰ Gorbaçov, 1987'de devrimin yetmişinci yıl dönümü dolayısıyla kaleme aldığı *Perestroyka: Ülkemiz ve Dünya İçin Yeni Düşünce* kitabında tüm Sovyetler Birliği'nde köklü reformlar yapılması gerekliliğinin nedenlerini uzun uzun anlatırken Lenin'in fikirlerinden destek alarak bir bakıma içerideki muhafazakâr kesiminin eleştirilerinin önünü kesmeye çalışmaktadır. Sovyetler için bir gelecek tasarısı olan kitabında dış dünyanın desteğini alma gayreti de göze çarpmaktadır. Gorbaçov'a göre perestroyka hem yukarıdan hem de aşağıdan gelen devrimdi ve ülkenin içinde bulunduğu buhranı atlatabilmesi için Sovyetlerin karşısında perestroyka dışında üçüncü bir alternatif yol yoktu. Gorbaçov, 1988.

⁴⁶¹ Materialı Plenuma Tsentralnogo..., 1987: 14-15.

Parti Genel Kurulu'nda (27-28 Ocak 1987) bizzat Gorbaçov'un açıkladığı bu demokratikleşme hareketi 28 Haziran-1 Temmuz 1988'de yapılan 19. Parti Konferansı'nda alınan kararlarla uygulamaya konulmuştur: Sovyet toplumunun demokratikleştirilmesi (*demokratizatsiya*), siyasal sistemin reformu, *Komünist Parti* ve devletin görev ve yetkilerinin sınırlandırılması (*razgranichenie funktsii*) ve Halk Vekilleri Kongresi'nin toplanması. Sonuncusu, bir nevi partinin yetkisinin doğrudan halkın seçeceği kongreye aktarılması demektir. Daha da önemlisi ve ileride Moskova'yı uğraştıracak olanı, Sovyetler Birliği'ni oluşturan uluslar arasındaki ilişkileri yeniden düzenleme adına birlik ve özerk cumhuriyetlerin haklarının genişletilmesi (*rasşirenje prav*), yani Birlik yetkilerinin bir kısmının sınırlanırılarak yetkinin merkezden özerk birimlere aktarılma kararıydı. Böylece yerel idari birimler ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel konularda kendine yeterli olabileceklerdi.⁴⁶²

Gorbaçov, 25 Şubat-6 Mart 1986 tarihleri arasında düzenlenen 27. Parti Kongresi'ndeki konuşmasında ulusal baskı ve eşitsizliğin tüm şekillerinin sonsuza kadar yok edildiğini ileri sürüyordu. Halkların yıkılmaz dostluğu, ulusal kültürlerle ve ulusal onura saygı on milyonlarca insanın bilincinde yer edinmişti. Sovyet ulusu ortak ekonomik, ideolojik ve politik çıkarları olan ve niteliksel olarak yeni toplumsal ve uluslararası camiydi.⁴⁶³ Bu konuşmanın üzerinden iki yıl bile geçmeden onlarca yıldır baskı altında tutulan ulusal talepler dile getirilmeye başlayınca Gorbaçov'un tespitlerinin geleneksel Sovyet görüşlerinin tekrarından ibaret olduğu görülmüş oldu. Önce Kazakistan'da kitlesel gösteriler başlamış ve "Kazakistan Kazaklarıdır" sloganları atılmıştır. Devamında Orta Asya ve Kafkasya'da etnik çatışmalar yaşanırken bir taraftan da bu çatışmalar Sovyet karşıtlığına dönüşmüştür. Aynı dönemde Baltık ülkelerinde milliyetçi halk cepheleri kurularak ulusal talepler dile getirilmeye başlamış ve bunlar diğer cumhuriyetlerde kurulacak olan milliyetçi halk cepheleri için modele dönüşmüştür.⁴⁶⁴ Moskova taviz verdikçe cumhuriyetler Sovyetlerin yapısının değişimi ve egemenlikle ilgili taleplerini daha keskin şekilde dile getirmeye başlamıştır. Moskova ulusal talepleri askeri güç kullanarak bastırmaya çalışmış, 9 Nisan 1989'da Tiflis ve üzerinden bir yıl bile geçmeden 20 Ocak 1990'da Bakü'de gösteri yapan sivillere Sovyet ordusunun tanklarla müdahalesi ne bağımsızlık taleplerini bastırmaya ne de başlayan çöküş sürecini engellemeye yetmiştir.⁴⁶⁵ İlk olarak, 16 Kasım 1988'de egemenliğini ve cumhuriyet yasalarının Birlik yasalarından, yani SSCB yasalarından üstün olduğunu ilân eden

⁴⁶² XIX Vsesoyuznaya Konferentsiya..., 1988: 135-144 ve 156-160.

⁴⁶³ Materialı XXVII Syezda..., 1986: 53.

⁴⁶⁴ d'Encausse, 2019: 68-88; Bobkov, 2003: 304-353; Ziegler, 2009: 173.

⁴⁶⁵ Bohanov vd., 2019: 1651.

Estonya'yı⁴⁶⁶ diğer birlik cumhuriyetlerinin birbiri ardına gelen egemenlik ilânları izlemiştir.⁴⁶⁷ Fakat SSCB'nin temellerini sarsanın aslında Rusya'nın kendisi olduğunu belirtmek gerekir. Rusya Parlamentosu 12 Haziran 1990'da Rusya'nın devlet egemenliğini ilân eden bildiriye kabul edince⁴⁶⁸ bu, bir bakıma federasyonu oluşturan özerk cumhuriyetleri de teşvik etmiş ve Tataristan'ın başını çektiği bir grup özerk cumhuriyet statülerinin birlik cumhuriyeti statüsüne yükseltilmesini talep etmeye başlamıştır.⁴⁶⁹ Rusya'nın egemenlik ilânı sırasında özerk cumhuriyetlerin haklarında belirgin bir genişlemeye gidilmesi onaylanmıştır. 8 Ağustos 1990'da Tataristan gezisi sırasında Boris Yeltsin⁴⁷⁰, "Bu, Rusya'dan ayrılmak anlamına gelse bile alabildiğiniz kadar özgürlük alın" ve ardından Başkurdistan'da "yutabildiğiniz kadar özgürlük alın" şeklindeki açıklamaları diğer özerk cumhuriyetleri de cesaretlendirmiştir. Yakutlar, Dağıstanlılar ve Buryatlar kendi sınırları içerisinde özerkliklerini artırma çabasına girerken Çeçenler ve Tatarlar tam bağımsızlık istemeye başlamıştır.⁴⁷¹ Rusya'nın egemenlik ilânından sonra federasyon içerisinde bulunan 16 özerk cumhuriyetten 14'ü egemenliğini ilân etmiş, özerk oblastlar ise kendi hukuki statülerini yükselten kararlar almıştır. Böylece "özerk" kelimesi cumhuriyetlerin adlarından silinmekle kalmamış bazılarında "sovyet" ve "sosyalist" kelimeleri de çıkarılmıştır. Genellikle birbirleriyle aynı içeriğe sahip olan egemenlik ilânlarıyla cumhuriyetler kendi yasal statülerinin Rusya'nın statüsüyle eşit olduğunu ilân ediyor, bazılarıysa topraklarındaki yeraltı kaynaklar üzerinde de hak iddiasında bulunuyordu.⁴⁷²

Perestroyka ile gelen kısmi özgürlük havası milliyetçiliğin yanı sıra toplumdaki dini hassasiyetlerin de su yüzüne çıkmasına vesile olmuştur. 2 Ekim 1990 tarihinde önce Sovyetler Birliği "Vicdan özgürlüğü ve dini kuruluşlar hakkında", 25 Ekim 1990'da ise Rusya

⁴⁶⁶ Doğu Avrupa'da Sovyet politikaları değişimi ve komünizmin çöküşü konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mazower, 2015: 482-523; d'Encausse, 2019: 89-101.

⁴⁶⁷ Egemenlik ilanlarının ilk aşamada SSCB'den ayrılma anlamına gelmediğini belirtmek gerekir. Sovyet yasaları ulusal yasalara aykırı olmadığı müddetçe yürürlükte kalmaya devam etmiştir. Fakat artık Sovyetler Birliği *Komünist Partisi* kendi isteklerini ulusal cumhuriyetlere kabul ettiremiyordu. Zubov, 2017: 352.

⁴⁶⁸ Şahray ve Klišas, 2011: 438-440.

⁴⁶⁹ Özerk cumhuriyetlerin statü değişikliğiyle ilgili talepleri için bkz. Raspad SSSR: Dokument i Faktı..., 2016: 126-136.

⁴⁷⁰ Boris Yeltsin 1931 yılında Sverdlovsk'da bir çiftçi ailesinde doğmuştur. 1955 yılında Ural Politeknik Üniversitesi'nden inşaat mühendisi olarak mezun olmuş, 1961'de *Komünist Parti*'ye katılmış, 1976'da Sverdlovsk Bölgesi Parti komitesi birinci sekreterliği görevine seçilmiştir. Gorbacov'un 1985'de *Komünist Parti*'nin başına geçmesinden sonra Moskova'ya gelmiş ve Parti'nin inşaat bölümünün başkanı olarak görevlendirilmiştir. Kısa sürede Parti'nin Moskova şehir komitesinin başına geçmiş, 1987 yılında Parti'deki muhafazakâr kanatla çatışmasından dolayı görevden alınmıştır. 1989 yılında SSCB Halk Vekilleri Kongresi'ne, 1990 yılında ise Gorbacov'un karşı çıkmasına rağmen Rusya Federasyonu Yüksek Sovyeti (parlamento) başkanlığına seçilmiştir. 12 Haziran 1991 yılında yüzde 57,3 oy alarak Rusya'nın demokratik seçimlerle seçilen ilk başkanı olmuştur. Bu pozisyonunu demokrasiyi, insan haklarını ve perestroykayı desteklemek için kullanmıştır. Paxton, 2004: 139-140.

⁴⁷¹ Sakwa, 2008a: 247.

⁴⁷² Barsenkov, 2002: 179-180; Bohanov vd., 2019: 1652.

Federasyonu "dini özgürlük hakkında" başlıklı kanun çıkararak yetmiş yıldan fazla süren din karşıtı kampanyaya son vermiştir.⁴⁷³ Bu yasayla birlikte tüm dini cemaatlerin hızlı bir yasallaşma süreci başlamıştır. Örneğin, 1986'da 394 olan kayıtlı Müslüman cemaat sayısı 1988'de ancak 402'ye çıkabilmişken bu sayı 1991'de yaklaşık dört kat artarak 1602'ye yükselmiştir.⁴⁷⁴ Benzer şekilde Hac ziyaretini yerine getirmek için başvuranların sayısında da ciddi artış yaşanmıştır. Daha önceleri yılda yaklaşık yirmi kişinin Hac ziyaretine izin verilirken 1990'da yaklaşık bin beş yüz kişiye izin verilmiştir.⁴⁷⁵ *Komünist Parti* Merkez Komitesi İdeoloji Departmanı'nın 6 Ağustos 1991 tarihli raporu özellikle "Vicdan özgürlüğü ve dini kuruluşlar hakkına" kanunun yürürlüğe girmesinin ardından gerek dini kuruluşların faaliyetlerinde gerekse toplumun dine olan ilgisinde artış olduğuna vurgu yapmaktadır. Rapora göre, yasal statü kazanarak kitle iletişim araçlarına erişim sağlayan dini kuruluşlar Rusya dışındaki dini kuruluşlarla da iletişim kurmaya başlamıştır. Lenin'in ve Sovyetlerin din politikaları açıkça eleştirilmeye, perestroyka karşıtı güçler dini siyasi amaçlar doğrultusunda kullanmaya, bir kısım din adamları ise komünizm karşıtı ve milliyetçi örgütlerle birlikte hareket etmeye başlamıştır. Raporda ayrıca dini siyasette aktif olarak kullanan parti ve hareketlerin kurulduğunu⁴⁷⁶, ülke dışındaki dini merkezler ve bunlarla bağlantılı dini aşırılıkçıların Kilise'nin faaliyetlerini siyasallaştırmaya, dini kuruluşları bölmeye ve devlete sadık din adamlarını itibarsızlaştırmaya çalıştıklarını belirtmektedir.⁴⁷⁷

Rusya genelinde yaşanan İslâmi uyanış beraberinde İslâm'ın siyasallaşmasını ve Müslümanlar arasında dini ve siyasal anlamda ayrışmayı da getirmiştir. Ayrışma iki yönde gelişmiştir. Birincisi, birbirinden bağımsız ve farklı hedefler doğrultusunda hareket eden İslâmi parti ve hareketler ortaya çıkmış ve çoğunlukla birbirleriyle rekabet içine girmiştir.

⁴⁷³ Gorbaçov *Komünist Parti*'nin başına geçtiğinde rejimin din politikasında köklü bir değişim gerçekleşmemiştir. Hem Gorbaçov hem de Parti'nin din konusundaki tutum değişikliği 1988 yılından itibaren, özellikle *Rus Ortodoks Kilisesi*'nin kuruluşunun 1000. yılı olan 1988'in Nisan ayındaki kutlamalarda görülmeye başlamıştır. Kilise hiyerarşisiyle bir araya gelen Gorbaçov, konuşmasında her iki taraf için ortak olan evrensel değerlere vurgu yapmış ve milenyumun tüm Ruslar için önemli bir dönüm noktası olduğunu söyleyerek inananların ve ateistlerin birlikte sosyalizmin büyük hedeflerinin yenilenmesi ve yeniden yapılandırılmasını için çalışmalarını istemiştir. Özcan, 2012: 260.

⁴⁷⁴ Odintsov, 2010: 169-170.

⁴⁷⁵ İslam i Sovetskoe Gosudarstvo..., 2011: 511.

⁴⁷⁶ *Kilise ve Perestroyka, Hristiyan Demokrat Birliği, Hristiyan Vatansever Birliği, Rusya Hristiyan Demokratik Hareketi* gibi siyasi parti ve hareketler devletin resmi ateizm politikasıyla uzlaşmaz tutum içerisindeydiler. Bakanlar Kurulu'na bağlı Din İşleri Sovyeti bunların hepsini aşırılıkçı olarak nitelemiş ve faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır. Fakat 4 Mart 1990 yılında yapılacak olan RSFSC Yüksek Sovyeti ve yerel yönetim seçimleri öncesindeki hemen tüm siyasi partiler beyannamelerinde seçimi kazanmaları durumunda "tam dini hürriyet" vadeliyordu. Seçimlerde farklı siyasi partilerden aday olan *Rus Ortodoks Kilisesi* başta olmak üzere, Gürcü Ortodoks Kilisesi, Ermeni Apostolik Kilisesi, Ukrayna Rum-Katolik Kilisesi, Müslüman ve Budist dini kuruluşların yaklaşık 300 adayı yerel ve bölgesel düzeyde koltuk kazanmıştır. Bunun yanı sıra kendilerini doğrudan dini kuruluşların ve dini-siyasi hareketlerin temsilcisi olarak sunan *Hristiyan Demokrat Birliği* ve *Rusya Hristiyan Demokratik Hareketi* Rusya Yüksek Sovyeti'ne (parlamento) 13 milletvekili göndermeyi başarmıştır. Odintsov, 2010: 63-67.

⁴⁷⁷ Raspad SSSR: Dokumentı i Faktı..., 2016: 250-254.

Daha Sovyetler Birliği dağılmadan, 9 Haziran 1990'da Astrahan'da Sovyetler'in farklı bölgelerinden gelen yaklaşık üç yüz delegenin katılımıyla yapılan kurultayda *İslâmi Uyanış Partisi* (*İslamskaya partiya vozrojdeniya*) kurulmuş, kısa sürede Dağıstan, Tacikistan, Özbekistan, Tataristan, Çeçenistan ve İnguşetya'da şubeler açmıştı. Parti, amacını her Müslümanın kendi dini inancı doğrultusunda yaşayabileceği koşulların temin edilmesi ve ilk dönem (Peygamber'in döneminde yaşanan İslâm) saf İslâm'ın yeniden canlandırılması şeklinde açıklamıştır.⁴⁷⁸ Sovyetler Birliği'nin devam etmesinden yana tavır takınan Parti, nüfusunun yüzde 40'ı Müslüman olan Birliği sadece İslâm'ın sağlayabileceğini savunmakta, Sovyetler'deki Müslüman cumhuriyetlerin ayrılıkçılığına karşı çıkmaktaydı. Parti ayrıca Batı'ya karşı koymak için Rusya'yı İslâm dünyası ile ittifak kurmaya davet ediyordu. Bu ittifak sadece siyasi değil, tarafların kültürel ve dini olarak yakınlaşmasıyla mümkündü. Hatta Parti'nin başkan yardımcısı Geydar Cemal'e göre Rusya'nın jeopolitik olarak yok oluştan kaçışının tek yolu İslâm devleti olmasındaydı.⁴⁷⁹ *İslâmi Uyanış Partisi* dışında Moskova'da mevcut yönetimin gerçekleştirdiği demokratik reformları destekleyen *Rusya Müslümanları Birliği* kurulmuştur. Dağıstan'da *Dağıstan İslâmi Demokrasi Partisi* (15 Eylül 1990), Tataristan'da *İslâmi Demokrasi Partisi* (1991), Başkurdistan'da *Tüm İslâmi Demokrasi Partisi* (1992) gibi benzer hedefler güden partiler kurulmuştur.⁴⁸⁰

İkinci ayrışma müftülükler arasında ortaya çıkmıştır. Sovyetler döneminde mevcut olan dört müftülükten ikisi (Bakü ve Taşkent merkezli dini idareler) SSCB dağılınca Rusya sınırları dışında kalmıştır. Dağıstan ve Başkurdistan merkezli diğer iki müftülük ise parçalanmaya ve her cumhuriyet ve bölgede ayrı müftülükler kurulmaya başlamıştır. İlk önce *Kuzey Kafkasya Müslümanları Dini İdaresi*'ne karşı yerel ve bölgesel düzeyde muhalefet ortaya çıkmıştır. Müftülük makamı için 1989 yılında başlayan rekabet 1990'a gelindiğinde müftülüğün kendisini feshederek *Dağıstan Müslümanları Dini İdaresi*'ne dönüşmesiyle sonuçlanırken Kuzey Kafkasya'da her cumhuriyet kendi dini idaresini kurmuş ve bunlar birbirlerinden bağımsız çalışmaya başlamıştır.⁴⁸¹ Benzer durum Volga boyunda da yaşanmıştır. İlk başta Tatarlar dini idarenin merkezinin Ufa'dan Kazan'a taşınmasına çabalamış fakat başarılı olamamıştır. Daha sonra bölgedeki cumhuriyetler kendi dini idarelerini kurmaya başlamış, hatta Çeçenistan ve Tataristan'da birbiriyle rekabet eden iki dini idare kurulmuştur. *Rusya Müslümanları Merkezi Dini İdaresi* adını *Avrupa Rusyası Müslümanları Dini İdaresi* olarak değiştirmiş ve faaliyetine birkaç müftülüğün çatı kuruluşu

⁴⁷⁸ Baranova ve Milinkova, 1994: 25; Gradirovskiy, 2007: 14; Viktorin, 2008: 53-59.

⁴⁷⁹ Laruel, 2005: 176.

⁴⁸⁰ Alikberov, Bobrovnikov ve Bustanov, 2019: 338; Nabiev, 2002: 120-121.

⁴⁸¹ Kisriev, 2007: 49-50; Silantiev, 2007: 31-37.

olarak devam etmiştir.⁴⁸² Dini idareler arasındaki bölünme 1990'lar boyunca devam ederken bu dönem kurulan siyasi partiler de ne federal ne de bölgesel düzeyde fazla etkinlik gösterebilmiştir. Bu partiler Rus siyasal hayatından silinip gitmiştir ama İslâm, toplumsal yaşamda daha görünür olmaya ve siyasal süreçlerde daha etkin kullanılmaya başlamıştır.

⁴⁸² Sızranov, 2013: 66-68; Silantyev, 2007: 44-51.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUSYA FEDERASYONU'NDA DEVLET, İSLÂM VE SİYASET

3.1. Rusya'nın Sosyopolitik Yapısı

3.1.1. Siyasi ve İdari Yapı

Rusya Federasyonu'nun siyasi yapısı 1993 Anayasası ile belirlenmiştir.⁴⁸³ Anayasanın on altı maddeden oluşan ilk bölümü, Rusya'nın anayasal sisteminin temel ilkelerini tanımlamaktadır. Buna göre Rusya demokratik, federal hukuk devletine dayalı cumhuriyettir. İnsan hak ve özgürlüklerine saygı, halk egemenliği ve özgür seçimler, anayasanın üstünlüğü ve ülkenin bütünlüğü, federal yapı, vatandaşlık hakkı, sosyal devlet, iktisadi özgürlük ve özel mülkiyet, kuvvetler ayrılığı, yerel özyönetimler, ideolojik ve siyasal çoğulculuk ve seküler yapı anayasanın temel ilkeleridir.⁴⁸⁴ İlk bölümü oluşturan on beş madde değiştirilemezler ve anayasanın diğer maddeleri bu temel ilkelere aykırı olamazlar.⁴⁸⁵

Anayasaya göre devlet başkanı yürütme erkinin bir ögesi sayılmasa da, yasama, yürütme, yargı, ulusal güvenlik ve dış politika gibi temel konularda oldukça geniş ve belirleyici yetkiye sahiptir. Bu durum doğal olarak onun otoriterleşmesine açık kapı bırakmaktadır. Başkan, devletin başı ve anayasanın teminatıdır. RF'nin egemenliğini, bağımsızlığını ve devlet bütünlüğünü korumak ve devlet kurumlarının uyumlu çalışmasını sağlamak için kararlar almak ve uygulamakla görevlidir. Başkan ayrıca iç ve dış politikanın yönünü belirlemek ve devleti temsil etmekle yükümlüdür.⁴⁸⁶ Altı yıllığa seçilen devlet başkanı en fazla iki kere üst üste görev yapabilir.⁴⁸⁷ Devlet başkanı Duma'nın onayı ile başbakanı tayin etme yetkisine sahiptir ve gerekli gördüğü durumlarda hükûmet toplantılarına başkanlık edebilmekte ve hükûmeti görevden alabilmektedir. Başkan başbakanın önerisi doğrultusunda başbakan yardımcısı ve federal bakanları atamakta veya görevden almaktadır.

⁴⁸³ 12 Aralık 1993'te yapılan referanduma 106 milyonun üzerinde kayıtlı seçmenin 58 milyonu (yüzde 54,8'i) katılmış, bunların yaklaşık 33 milyonu (yüzde 58,43'ü) yeni anayasanın kabulünden yana oy kullanmıştır. Toplam kayıtlı seçmenin yaklaşık yüzde 30,7'si yeni anayasaya evet derken, evet oylarının düşük olması ve toplam on yedi özek cumhuriyet ve bölgede hayır oylarının daha fazla olması yeni anayasanın meşruiyetinin sorgulanmasına neden olsa da RF günümüze kadar 1993 anayasası ile yönetilmektedir. Sakwa, 2008a: 64.

⁴⁸⁴ Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 2018: 5-8.

⁴⁸⁵ age. 8

⁴⁸⁶ age. 26.

⁴⁸⁷ age. 26; Anayasa'da 2008 yılı sonunda yapılan değişikliğe kadar devlet başkanı dört yıl süreli, art arda iki dönem görevde bulunabiliyordu. Bu değişikliği takiben aynı kişinin iki dönemden fazla, ancak arka arkaya olmamak kaydıyla göreve gelmesine izin verildi. Ayrıca devlet başkanlığı görev süresi dört yıldan altı yıla çıkarıldı. Bu değişiklik 2000-2004 ve 2004-2008 dönemi olmak üzere iki kere başkanlık yapan Vladimir Putin'in 2012 yılında tekrar devlet başkanı olabilmesinin önünü açtı. 2020 yazında yapılan referandumla Putin'in başkanlık yaptığı son iki dönem sıfırlandı ve 2024 yılında yeniden başkan adayı olabilmesinin önü açıldı. Yani Putin, 2024 ve 2030 yıllarında seçilmesi durumunda 2036 yılına kadar Rusya'nın başında kalabilecek.

Devlet başkanı yargı ile ilgili de belirleyici yetkilere sahiptir. Anayasa mahkemesi, yüksek mahkeme ve başsavcılık için adayları belirleyerek Federasyon Konseyi'ne sunmaktadır.⁴⁸⁸

Rusya'nın en yüksek temsil ve yasama organı Federal Meclis'tir. Federal Meclis, Federasyon Konseyi ve Devlet Duması'ndan oluşan çift kanatlı yapıya sahiptir. Federal Meclis'in üst kanadı Federasyon Konseyi, RF'yi oluşturan federe birimlerin biri yasama biri de yürütme organının belirlediği iki temsilcinin katılımıyla oluşmaktadır.⁴⁸⁹ Federal Meclis'in alt kanadı Duma ise beş yıllığa seçilen 450 üyeden oluşmaktadır.⁴⁹⁰ Duma'nın devlet başkanı tarafından atanan başbakanı onaylama, hükûmete yönelik güvenoyu meselesini çözme, Duma'nın gündeme getirdiği konular dâhil faaliyetleriyle ilgili yıllık raporları görüşme, merkez bankası başkanını tayin etme ve görevden alma, Hesap Kurulu başkanı ve denetçilerin yarısını tayin etme ve görevden alma, anayasal düzene göre faaliyet gösteren insan hakları temsilcisini tayin etme ve görevden alma, genel af ilân etme ve devlet başkanını görevden alma konusunda suçlamada bulunma gibi yetkileri bulunmaktadır.⁴⁹¹ Federasyon Konseyi ise federe birimler arasındaki sınır değişikliklerini onaylamak, devlet başkanının sıkıyönetim ve olağanüstü hâl ilânına dair kararnamelerini onaylamak, silahlı kuvvetlerin Rusya dışında kullanılmasına karar vermek, devlet başkanı seçimlerini ilân etmek, devlet başkanını görevden almak, anayasa mahkemesi ve yüksek mahkeme üyelerini tayin etmek, başsavcı ve yardımcılarını tayin etmek ve görevden almak, Hesap Kurulu başkan yardımcısı ve kurul üyelerinin yarısını tayin etmek ve görevden almakla görevli ve yetkilidir.⁴⁹²

Meclisin her iki kanadı da yeni yasaların çıkarılmasıyla ilgilenmektedir. Yasa önerme yetkisi devlet başkanına, Federasyon Konseyi'ne, Federasyon Konseyi üyelerine, Duma üyelerine, hükûmete ve federe birimlerin yasama organlarına aittir. Ayrıca anayasa mahkemesi ve yüksek mahkeme kendi yetki alanlarındaki konularda yasa teklifinde bulunabilirler.⁴⁹³ Federal yasa çıkarma yetkisi Duma'ya aittir ve aksi öngörülmediği durumlarda Duma üye tamsayısının yarıdan fazlasının olumlu oyuyla kabul edilir ve beş gün içerisinde görüşülmek üzere Federasyon Konseyi'ne gönderilir. Federasyon Konseyi Duma'dan gelen yasayı on dört gün içerisinde görüşür ve üye tamsayısının yarıdan fazlasının oyuyla kabul veya reddedebilir. On dört gün içerisinde yasa Federasyon Konseyi'nde oylamaya sunulmazsa kabul edilmiş sayılır.⁴⁹⁴ Federal Meclis'in her iki kanadının onayladığı

⁴⁸⁸ age. 27.

⁴⁸⁹ Federasyon Konseyi'nin, RF'yi oluşturan 22 cumhuriyet, 46 *oblast*, 9 *kray*, 3 federal şehir, 4 özerk *okrug* ve bir *özerk oblast*ın her birinden iki temsilcinin katılımıyla toplam 170 üyesi bulunmaktadır.

⁴⁹⁰ age. 30-31.

⁴⁹¹ age. 33-34.

⁴⁹² age. 32-33.

⁴⁹³ age. 34.

⁴⁹⁴ age. 34.

yasalar beş gün içerisinde imzalanması ve yayımlanması için devlet başkanına gönderilir. Devlet başkanı yasayı on dört gün içerisinde onaylar veya veto eder. Veto edilen yasayı Duma ve Federasyon Konseyi yeniden görüşür ve üçte iki oy çokluğuyla yasayı aynen kabul ederse devlet başkanı bunu yedi gün içerisinde onaylamak ve yayımlamak zorundadır.⁴⁹⁵

RF anayasası devlet başkanını yürütme organı içerisinde değerlendirmemektedir ve yürütme yetkisi hükûmet tarafından kullanılmaktadır. Hükûmet, başbakan, başbakan yardımcısı ve federal bakanlardan oluşmaktadır.⁴⁹⁶ Hükûmet faaliyetlerinin yerine getirilmesinden sorumlu olan başbakan devlet başkanı tarafından Duma'nın onayı ile atanmaktadır. Duma başkanın önerdiği başbakan adayını üç kere reddederse başkan Duma'yı feshedip seçimleri yenileyebilir.⁴⁹⁷ Bunun yanı sıra, Duma görevdeki hükûmete güvensizlik oyu verirse başkan ya hükûmeti fesheder ya da Duma'nın kararını onaylamaz. Duma başkanın kararına rağmen üç ay içerisinde yeniden güvensizlik oyu verirse başkan ya hükûmeti fesheder ya da Duma'yı feshederek seçimleri yenileyebilir.⁴⁹⁸ Hükûmet; federal bütçeyi hazırlamak ve Duma'ya sunarak uygulanmasını sağlamak; ülkede tek maliye, kredi ve para politikasının uygulanmasını sağlamak; kültür, bilim, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve çevre konularında devlet politikasının uygulanmasını sağlamak; ülke savunması, devlet güvenliği ve dış politikayla ilgili tedbirleri uygulamak gibi konularda yetkilidir.⁴⁹⁹ Devletin başı olarak başkan, hükûmetle ilişkilerde bir dizi önemli güce sahiptir. İki taraf arasındaki ilişkide, iç ve dış politikanın uygulanmasında devlet başkanının tavrı belirleyicidir. Örneğin, hükûmetin kararları devlet başkanının kararları ile çatıştığında, başkanınkiler geçerlidir.⁵⁰⁰

Rusya'da nasıl bir hükûmet sisteminin uygulandığı sorusuna tek boyutlu bir yanıt vermek zordur. Genel kabul gören husus anayasada öngörülen hükûmet sisteminin devlet başkanını geniş yetkilerle donatması, onu yasama ve yargıya oranla çok daha kuvvetli hâle getirmesidir. Hükûmet başkanının atanması sırasında Duma'nın onayı uygulamada formaliteden öteye geçmemektedir. Devlet başkanının "iç ve dış politikanın temel yönlerini belirleme" yetkisi, onun ilgili kurum ve kuruluşlar üzerinde doğrudan denetim ve yönetim gücünü üstlenmesine olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla hükûmetin fiilen devlet başkanının politikasını gerçekleştiren bir alt birim niteliğinde olduğu söylenebilir. Hükûmet üzerinde bu

⁴⁹⁵ age. 35.

⁴⁹⁶ age. 36

⁴⁹⁷ age. 36.

⁴⁹⁸ age. 38.

⁴⁹⁹ age. 34.

⁵⁰⁰ Tellal ve Keskin, 2009: 495.

kadar etkin olmanın ötesinde kendi sekreteryasını önemli görevlerle donatan devlet başkanı yürütme üzerindeki etkinliğini artırmıştır.⁵⁰¹

Rusya'nın siyasi yapısının belirleyici unsurlarından biri ve belki de en önemlisi onun idari yapılanmasıdır, çünkü federal yapının gereği olarak merkezi yönetimle birlikte ekonomik, coğrafi, dini ve etnik bakımdan farklı özelliklere sahip federe birimlerin de kendi yönetimleri, yasama, yürütme ve yargı organları bulunmaktadır. Anayasal olarak eşit haklara sahip federe birimlerden oluşan RF'de bulunan cumhuriyetlerin kendi anayasaları ve mevzuatları, diğer federe birimlerin ise tüzük ve mevzuatları bulunmaktadır.⁵⁰² Federal kurumlarla ilişkilerde tüm birimler anayasal olarak eşit haklara sahiptirler.⁵⁰³

Harita 3.1 Rusya Federasyonu'nun İdari Yapılanması

Kaynak: Numaralandırma ve isimlendirme tarafınca yapılmıştır.

[https://en.wikipedia.org/wiki/Federal_subjects_of_Russia#/media/File:Map_of_federal_subjects_of_Russia_\(2014\).svg](https://en.wikipedia.org/wiki/Federal_subjects_of_Russia#/media/File:Map_of_federal_subjects_of_Russia_(2014).svg), (erişim tarihi: 06.03.2021).

Ülkenin bu çok parçalı ve karmaşık idari yapılanması daha çok tarihsel gelişmelerin ürünü olarak değerlendirilse de, yani Sovyet ve Sovyet öncesi miras göz önünde bulundurularak oluşturulan federal yapının oluşumunda özellikle milliyet faktörünün ön planda olduğunu belirtmek gerekir. Sovyet sonrası dönemde federal merkez ile federe birimler arasındaki

⁵⁰¹ Asker, 2016: 1116; Ayrıca Rusya siyasal yapısıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Thoburn, 2015; Sakwa, 2008a.

⁵⁰² Yazılı bir anayasaları olmadığı için bu birimler devlet olarak kabul edilemezler. Yeraltı ve yer üstü kaynaklarıyla beraber toprak, üzerinde yaşayan cumhuriyet halkının öz malı kabul edildiği hâlde, diğer federe birimler bu ayrıcalığa sahip değildirler.

⁵⁰³ Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 2018: 5.

ilişkiler, anayasa ve federal anlaşmalar ile düzenlenmiştir. 31 Mart 1992'de federal hükûmet ile özerk cumhuriyetler ve diğer federe birimler arasında yetki paylaşımının sınırlarını belirleyen Federal Anlaşma imzalanmıştır. Dönemin başkanı Yeltsin'e göre " taraflar anlaşmayı imzalayarak ülkenin yeniden canlanmasının ancak tüm ulusların ve halkların özgür kalkınmasıyla mümkün olduğunu teyit ediyordu".⁵⁰⁴ Bunun yanı sıra, 1994-1998 yılları arasında federal hükûmet ile federe birimler arasında federe birimlere bir dizi siyasi ve ekonomik ayrıcalık tanıyan kırk altı ikili anlaşma imzalanmıştır ki, bu anlaşmaların büyük çoğunluğu (kırk ikisi) federal yasalara aykırı hükümler içermektedir. Bu anlaşmalara eklenen özel ve genellikle gizli ekler cumhuriyetlere yabancı devletlerle bağımsız ilişki yürütme, kendi ulusal bankalarını kurma ve kendi siyasi ve idari organlarını oluşturma gibi haklar içermektedir.⁵⁰⁵

RF eşit haklara sahip yirmi iki cumhuriyet⁵⁰⁶, dokuz *kray* (eyalet), kırk beş *oblast* (bölge), üç federal şehir⁵⁰⁷, bir *özerk oblast* (bölge)⁵⁰⁸ ve dört *özerk okrugdan* (alan) oluşmaktadır.⁵⁰⁹ Tüm etnik birimlerin toplam yüz ölçümü yaklaşık yedi milyar km²'dir ki bu, Rusya'nın toplam yüz ölçümünün yüzde 41'ine denk gelmektedir. Sadece dokuz federe birimde titüler etnik grubun oranı yüzde 50'yi geçerken bu da hangi etnik grupların titüler sayılacağı şeklinde tartışmaları beraberinde getirmektedir.⁵¹⁰ Öte yandan federasyon içerisindeki etnisiteye dayalı federe birimlerde (etnik cumhuriyetlerde) titüler toplum her zaman yönetici pozisyonunda değildir. Yapılan bir araştırmaya göre yönetici kesim (cumhuriyetlerin başkanları/valileri, bunların yardımcıları, bakanlar, devlet komitesi başkanları) bazı federe birimlerde tamamen titüler nüfustan oluşurken bazılarında Ruslardan veya titüler olmayanlardan oluşmaktadır. Örneğin, Çeçenistan, Dağıstan ve İnguşetya'daki yönetici elitin neredeyse tamamı titüler nüfustan oluşurken Komi ve Karelya gibi cumhuriyetlerde bu oran yaklaşık yüzde 10 gibi düşük seviyededir.⁵¹¹

Anayasaya göre "Federal merkezle federe birimler arasındaki ilişkiler federal anayasaya ve federal ve diğer yetki paylaşımı anlaşmalarına göre düzenlenmektedir".⁵¹²

⁵⁰⁴ Federasyon anlaşması ve protokol metinleri için bkz. Rummyantsev, 2008: 163-197.

⁵⁰⁵ Ross, 2009: 19.

⁵⁰⁶ 21 olan cumhuriyet sayısı Mart 2014'te Kırım'ın Rusya'ya ilhakı sonrasında 22'ye yükselmiştir. Türkiye dâhil uluslararası toplum bu ilhakı tanımamaktadır. Kırım'ın Rusya ile birleşmesiyle ilgili anlaşma metni için bkz. <http://kremlin.ru/events/president/news/20605>, (erişim tarihi: 11.06.2018).

⁵⁰⁷ Moskova ve Petersburg'a Mart 2014'te Kırım yarımadasında bulunan Sevastopol şehrinin eklenmesiyle federal şehir sayısı üçe çıkmıştır.

⁵⁰⁸ Rusya'nın uzak doğusunda bulunan Yahudi Özerk Oblastı SSCB döneminde Yahudileri yerleştirmek için kurulmuş fakat çok az Yahudi bölgeye yerleşmiştir.

⁵⁰⁹ Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 2018: 18-20.

⁵¹⁰ Sidorenko, 2010: 94-96.

⁵¹¹ age. 101-103.

⁵¹² Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 2018: 7.

Cumhuriyetlerin statüsü federal anayasa ve bu cumhuriyetlerin kendi anayasalarıyla belirlenmektedir. Federasyonu oluşturan diğer federe birimlerin statüleriye yine federal anayasa çerçevesinde yerel yönetimle merkezi yönetim arasındaki karşılıklı anlaşmayla değiştirilebilir.⁵¹³ RF'de yerel yönetimler anayasal garanti altındadır ve yerel yönetimler (federe birimlerin yönetimleri) kendi yetki alanlarında tam yetkili ve bağımsızdırlar.⁵¹⁴

Federe birimlerin merkezi yönetimle ilişkilerinde belli başlı ilkeler mevcuttur: Federe birimler federal anayasaya aykırı olmama koşuluyla kendi yönetim sistemlerini ve kurumlarını oluşturabilirler.⁵¹⁵ Federe birimlerin bölgesel bütünlüğü anayasal güvence altına alınmıştır ve bunların sınırları Federasyon Konseyi'nin onayı olmadan değiştirilemez. Ayrıca Federasyon Konseyi sınır değişikliğini onaylamadan önce federe birimler sınır değişikliği konusunda kendi aralarında anlaşmak zorundadır.⁵¹⁶ Federasyon Konseyi'nde aynı oranda temsil edildiklerinden federe birimlerin merkezin müdahalelerine karşı kendi çıkarlarını savunma hakları vardır. Federe birimler gerek özel gerekse merkezle ortak yetkiler kullanabilirler. Hatta bu yetkiler dış politika alanını bile kapsayabilmektedir. Yani, federal birimler hem kendi aralarında hem de merkezin onayı ile diğer devletlerle uluslararası anlaşmalar (devletler arası hukuka ilişkin sözleşmeler hariç) yapabilirler.⁵¹⁷ Tüm bunların yanı sıra merkezi yönetim ülkenin tüm bölgelerinde doğrudan bağlayıcı federal yasalar çıkarabilir. Federe birimlerin çıkardıkları yasalar federal yasalara aykırı olamazlar. Federal anayasaya veya yasalara aykırılık söz konusu olduğu durumlarda yerel yasalar değil federal yasalar geçerlidir.⁵¹⁸ Ayrıca merkezi yürütme organı federe birimlerin yürütme organlarına kendi yetkilerinin bir kısmını devredebilir. Aynı şekilde federe birim yürütme organı da kendi yetkilerinden bir kısmını merkezi yürütme organına devredebilir.⁵¹⁹ Bu da doğal olarak merkezi yönetimin güçlü olduğu durumlarda yerel yönetimlerin yetkilerini gasp etmesine neden olabilmektedir. Putin'in Rusya'nın başına geçmesiyle, sadece yetki gaspı yaşanmamış birtakım merkezileşme adımları da atılarak federe birimlerin yetkileri kısıtlanmıştır.

Putin öncesinde Rusya'daki cumhuriyetlerin çoğunun anayasası federal anayasayla çelişmekteydi. Anayasalarında egemen devlet olarak tanımlanan bazı cumhuriyetler kendilerini uluslararası hukukun birer ögesi olarak ilân etmekteydiler. Bazılarında Rusya vatandaşlığının yanı sıra cumhuriyet vatandaşlığı da düzenlenirken, bazılarında cumhuriyet yasalarının federal yasalara üstünlüğü ilân edilmekte ve cumhuriyetlere uluslararası antlaşma

⁵¹³ age. 20-21.

⁵¹⁴ age. 4.

⁵¹⁵ age. 25.

⁵¹⁶ age. 21.

⁵¹⁷ age. 23.

⁵¹⁸ age. 24-25.

⁵¹⁹ age. 25.

yapma yetkisi verilmekteydi. Örneğin, Tuva Cumhuriyeti anayasasına göre Tuva halkının katılacağı referandumla Tuva Rusya'dan ayrılma hakkına sahipti. Çeçen ve Tuva anayasaları, kendi başkanlarına savaş ilân etme yetkisi verilmekteydi. Başkurdistan ve Buryatya federal anayasanın yürürlüğe girmesinden sonra bile egemenliklerini yeniden teyit eden kararlar almıştır. Başkurt anayasasına göre Rusya ile Başkurdistan arasındaki ilişki olağan federal merkez-federe birim ilişkisinden çok, özel anlaşmaya dayalı ayrıcalıklı bir ilişkiydi.⁵²⁰ 2000 yılında Rusya Anayasa Mahkemesi bölgesel egemenlik iddialarına yönelik iki kritik karar almıştır. İlk olarak 7 Haziran 2000 tarihinde Altay Cumhuriyeti'nin egemenlik ilânının yasa dışı olduğuna hükmetmiştir. Bundan birkaç gün sonra 27 Haziran 2000'de Tataristan'ın da aralarında bulunduğu altı cumhuriyetin (Adıge Cumhuriyeti, Başkurdistan Cumhuriyeti, İnguşetiya Cumhuriyeti, Komi Cumhuriyeti ve Kuzey Osetya Cumhuriyeti) egemenlik ilânının yanı sıra bu cumhuriyetlerin anayasalarının bazı kısımlarının federal anayasayla çeliştiği yönünde karar almıştır.⁵²¹ Cumhuriyetler artık kendi yasalarının hükümsüz olduğunu kabul etmeliydiler. 1990'lardaki ikili anlaşmalar da feshedilmeye başlamış ve federe birimlerin yasaları büyük oranda federal anayasaya uyarlanmıştır.⁵²²

Bunun yanı sıra Putin, federe birimlerin temsil edildiği Federasyon Konseyi'nin de yapısını değiştirmiş ve valilerin/başkanların Federasyon Konseyi'nde temsil edilmelerine son vermiştir. 5 Ağustos 2000 tarihinde Konseyin seçilmiş üyelerinin yerine atanmış olanları getiren yeni düzenlemeyle⁵²³ her federe birimden iki üye olacak ve bunlardan biri bölge başkanı/valisi diğeri ise bölgenin yasama meclisi tarafından atanacaktı. Bir diğer değişiklikle seçimle göreve gelmiş başkanların/valilerin herhangi bir mahkeme kararı olmaksızın sadece kanuna aykırı davrandığı şüphesiyle görevden alınmasına olanak sağlanmıştır.⁵²⁴ Federasyon Konseyi'nde temsil edilmek valilere siyasi dokunulmazlık sağlamakla birlikte federe birimlerin endişe ve çıkarlarını ilk elden dile getirme ve bunlar için etkin şekilde lobi yapma fırsatı sağlıyordu. Federasyon Konseyi'nin yeniden yapılandırılmasıyla valilerin bu hakları elinden alınırken aynı zamanda başkana valileri görevden alma ve federe birim meclislerini feshetme yetkisi de verilmiştir. Böylece Federasyon Konseyi bölgesel çıkarların temsil edildiği yapıdan çok merkezle uyumlu, daha zayıf ve pasif bir yapıya dönüşmüştür.⁵²⁵ Federe birimlerin başkanlarının/valilerinin seçimle göreve gelmesine de son verilmiştir. 2004 yılında

⁵²⁰ Bezborodov, 2007: 450; Umnova, 2013: 68; Tellal ve Keskin, 2009: 508-509; Zubov, 2017: 469.

⁵²¹ Umnova, 2013: 70.

⁵²² Graney, 2001: 37; Ross, 2009: 20.

⁵²³ Rusya Federasyonu Federal Meclisi Federasyon Konseyi'nin Oluşum Prosedürüyle İlgili 5 Ağustos 2000 Tarihli 113-FZ Nolu Federal Kanun, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28087/3d0cac60971a511280cbb229d9b6329c07731f7/, (erişim tarihi: 24.05.2022).

⁵²⁴ Gessen, 2015: 236.

⁵²⁵ Ross, 2009: 26.

çıkarılan yasaya göre, devlet başkanı tarafından federe birim yasama organına sunulan başkan/vali adayı yasama organı üyelerinin yarısından fazlasının onayıyla atanacaktı.⁵²⁶ Devlet başkanının gösterdiği adayın iki kere reddedilmesi durumundaysa devlet başkanı vekâleten bir başkan/vali atayarak federe birim yasama organını bir kararname ile feshedebilecekti. Anayasa Mahkemesi söz konusu yasanın "mevcut tarihi koşullar içerisinde" anayasaya aykırı olmadığına hükmetmiştir.⁵²⁷ Başkanın atamasıyla görevlendirme uygulaması uzun sürmemiş ve 2012 yılında çıkarılan bir yasa ile federe birimlerin başkanlarının/valilerinin yeniden halkoylamasıyla seçilesi yöntemine dönmüştür. Fakat 2013 yılında, gerekli görülmesi durumunda federe birimlerin başkanlarının/valilerinin halkoylamasıyla seçiminin ertelenebileceği ve eskisi gibi başkanın önerdiği adaylardan seçilebileceği şeklinde yasal düzenleme yapılmıştır.⁵²⁸

Sonuç olarak RF'nin dünyanın en karmaşık asimetric⁵²⁹ federal sistemine sahip ülkelerden biri olduğu söylenebilir. Bu asimetri üç noktada belirmektedir: Anayasal statünün farklı şekillerinin mevcudiyeti; ikili anlaşmalar yoluyla federe birimlere aktarılan yasama ve yürütme yetkilerinin farklı kapsamı ve zaman zaman federal anayasa ile çelişen federe birimlerin içindeki değişik türden politik sistemler. Federe birimin mevcut sınıfına göre (cumhuriyet, eyalet, bölge) yetkinin kapsamı ve özerkliğin derecesi de farklıdır. Hatta aynı sınıftaki birimler arasında bile ayrıcalıklı olanlar mevcuttur. Federe birimler merkezi devlet düzeyinde karar almaya farklı bir katılım derecesine, kendi kaynakları üzerinde farklı bir kontrol düzeyine ve farklı seviyelerde yasama ve yürütme yetkisine sahiptirler.⁵³⁰ Merkezi hükûmet federe birim başkanlarının/valilerinin federal hedeflere bağlı kalmalarını sağlamak

⁵²⁶ Bu değişiklik, 1 Eylül 2004'te yaşanan Beslan krizinden sonra yapılmıştır. Putin kabineyi, kendi yönetimindeki personelini ve seksen dokuz valinin tamamını toplayarak kapalı kapılar ardında iki saat boyunca onlarla görüşmüş ve konuşmasının yazılı metni daha sonra yayınlanmıştır: "Beslan'daki terörist saldırıdan sonra ortaya çıkan bu zor durumla ilgili Rus halkı karşısında 4 Eylül'de gündeme getirdiğim gibi sizinle de müzakere etmeyi gerekli buluyorum. Bu konular: ülkenin birliğini temin etmek, devletin yapısını ve iktidara güveni güçlendirmek ve etkili bir iç güvenlik sistemi oluşturmak. Mevcut koşullar altında, ülkedeki yürütme yetkisi sisteminin sadece kriz durumlarında çalışmaya adapte edilmekle kalmayıp, ülkenin bütünlüğünü güçlendirmek ve krizlerin ortaya çıkmasını önlemek için yeniden inşa edilmesi gerektiğini düşünüyorum. Terörist eylemleri yapanlar ve onları idare edenlerin uzun vadeli planlarının ülkeyi parçalamak, devletin çökmesini ve Rusya'nın dağılması olduğunu unutma hakkımız yoktur. Teröre karşı mücadele, tüm kaynakların harekete geçirilmesini talep eden ülke çapında bir görevdir. Ayrıca devlet iktidarının birliğini temin etmek ve federalizmin istikrarlı şekilde gelişmesini temin etmek için Federasyonun ve onun birimlerinin yürütme organının oluşumuna ortak katkı sunmalıdır. Bu bağlamda Rusya Federasyonunu oluşturan federe birimlerin en yüksek yetkilileri devlet başkanının önerdiği kişilerden seçilmelidir". <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22592>, (erişim tarihi: 17.05.2018).

⁵²⁷ Sakwa, 2008a: 277.

⁵²⁸ Kinev, 2020: 774 ve 797.

⁵²⁹ Eğer devleti oluşturan bölgesel birimlerin her birine anayasal olarak aynı yetkiler tanınmışsa, bu devlet kural olarak simetrik federal devlettir. Asimetrik federal devletler ise esas itibarıyla federal bir anayasa üzerine kurulu olmasına rağmen bazı siyasi birimler özel yetkilerle donatılmıştır. Bu devletsel örgütlenme biçimi "federal devletler içerisindeki ayrıcalıklı siyasal özerk birimler" olarak da nitelendirilebilir.

⁵³⁰ Benedikter, 2014: 343; Makariçev, 2013: 155; Ross, 2013: 110.

için çeşitli stratejiler kullanmaktadır. Örneğin, Tataristan ve Çeçenistan gibi bazı cumhuriyetlerde Moskova bölgede istikrarı sağlama konusunda yetkinliklerini kanıtlamış etkili yerel liderlerle iş birliği yaparken bazı bölgelerde tam aksine Moskova'nın çıkarlarını koruyacağına inandığı kişileri dışarıdan vali olarak göreve getirmektedir. Bu durum Putin döneminde artarak devam eden bir eğilimdir. Yani, genel bir strateji yerine zaman ve mekâna göre çeşitli bölgesel faktörleri de dikkate alarak kararlar alınabilmektedir.⁵³¹

3.1.2. Etnik ve Dini Yapı

1980'lerin ortalarından itibaren Moskova'dan Yakutya'ya, Kareliya'dan Tataristan ve Kafkasya'ya kadar Ruslar dâhil SSCB'yi oluşturan hemen hemen tüm toplumlarda etnik uyanış süreci başlamıştır. Bu süreçte her millet kendi dilini, kültürünü ve geleneklerini ön plana çıkarmaya çalışırken aynı dönemde ülke dini uyanışa da sahne olmuştur.⁵³² "Sovyet ulusu" kavramının ortadan kalkmasından sonra Yeltsin yönetimi Rus ulusal kimliği üzerine tutarlı bir kavram geliştirememiş ve Sovyet sonrası Rusya'nın etnik (Rus) veya yurttaşlık/vatandaşlık (Rusyalı) temelli bir oluşum olup olmadığı muallakta kalmıştır. Yeltsin'in söylemi, Rusya'nın çok etnili bir ulus (*Rossiyane*- Rusyalılar) olmasıyla örtüşürken, politikaları örtüşmüyordu. Aynı durumun bir ölçüde Putin dönemi için de geçerli olduğu söylenebilir.⁵³³ Sovyetlerin dağılmasıyla çok sayıda millet ayrılmasına rağmen Rusya hâlâ etnik ve dini açıdan dünyanın en karmaşık ülkelerinden biri olma özelliğini korumaktadır. 1990'lardan itibaren oluşturulmaya çalışılan "Rusya vatandaşı" veya "Rusya vatandaşlığı" ifadelerinde saklı tutulan "vatandaşlık" temeline dayalı vatandaş kimliğinin (*Rossiyanin*) yanı sıra etnik ve dini kimlik de ülkenin toplumsal ve siyasi hayatında önemli rol oynamakta, bu kimliklerin birbirleriyle bağdaştırılması temel sorun olarak kalmaya devam etmektedir.⁵³⁴ Doğal olarak bu hiyerarşide en üst sırada duran etnik kimlik, vatandaş kimliğiyle

⁵³¹ Ortung, 2012: 325; Sidorenko, 2010: 111.

⁵³² Rijova, 2017: 108.

⁵³³ Foxall, 2018: 30.

⁵³⁴ Günümüz Rusyası'nda tek bir ulus olma tasavvuru belirsizliğini korumakta, Rusya'nın ulus devlet olup olmadığı hâlâ tartışılmaktadır. Tarihsel temelleri zayıf da olsa etnik ve kültürel kimliğine bakılmaksızın Rusya vatandaşı olan herkesin Rusya ulusunu (*Rossiyskiy narod*) oluşturduğu sivil vatandaşlık bağını ön plana çıkaran görüş Sovyet sonrası Rusya'nın koşullarına en uygun olduğu düşünülmüş ve Yeltsin yönetimi etnik Rusluğu değil, Rusyalılığı ön plana çıkarmıştır. Etnik milliyetçilik yerine toprak temeline dayanan ve *Rossiyan* ulusu olarak kavramsallaştırdığı yeni bir ulusallık kavramının başlıca savunucusu olan dönemin ilk Milliyetler Bakanı Valeriy Tişkov'un (Şubat-Kasım 1992) Tişkov'un milliyetçiliği Rusçada etnik Rus (*Russkiy*) ile Rusya sakini (*Rossiyanin*) anlamına gelen kelimeler arasındaki ayrımı dayanıyordu. Tişkov'un etnik farklılıkları aşarak Rusya'nın etnik Rus olmayan vatandaşlarının bağlılığını da sağlayacak yeni bir toprak vatanseverliği inşa etme düşüncesi Putin yönetimi tarafından benimsenmiştir. Ayrıca, İngilizce *Russian* kelimesi hem etnik Rus (*Russkiy*) hem de Rusyalı (*Rossiyanin*) anlamında kullanıldığından çoğunlukla bu ayıma dikkat edilmeden Türkçeye "Rus" olarak çevrildiğini ve bunun da yanlış anlaşılmalara sebep olduğunu belirtmek gerekir. Rusya'da ulus inşa süreci konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Hasanoğlu: 2021: 173-208.

bağlantılıyken dini kimliğin bu bileşen içerisindeki rolü hızla yükselmektedir.⁵³⁵ 2015 yılında yapılan bir araştırmaya katılan Rusya vatandaşlarının yaklaşık 2/3'ünün ulusal kimliğin unsurları olan dil, gelenek ve kültür gibi öğelerin, yaklaşık 1/3'ünün ortak devletin, yine yaklaşık 1/3'ünün de dinin kendi milletleriyle aralarındaki bağlarını sağladığını belirtmesi⁵³⁶ bu üç kimliğin Rusya vatandaşları arasında önemli oranda içselleştirildiğini göstermektedir.

Tablo 3.1 Rusya Federasyonu'nun Etnik Yapısı

	Milyon Kişi			Toplam Nüfusa Oranı (%)		
Yıl	1989	2002	2010	1989	2002	2010
Milletlerin Toplam Sayısı	147,02	145,17	142,86			
1. Ruslar	119,87	115,89	111,02	81,53	80,64	80,90
2. Tatarlar	5,52	5,55	5,31	3,76	3,87	3,87
3. Ukraynalılar	4,36	2,94	1,93	2,97	2,05	1,41
4. Başkurtlar	1,35	1,67	1,58	0,92	1,16	1,15
5. Çuvaşlar	1,77	1,64	1,44	1,21	1,14	1,05
6. Çeçenler	0,90	1,36	1,43	0,61	0,95	1,04
7. Ermeniler	0,53	1,13	1,18	0,36	0,79	0,86
8. Avarlar	0,54	0,81	0,91	0,37	0,57	0,66
9. Mordvalılar	1,07	0,84	0,74	0,73	0,59	0,54
10. Kazaklar	0,64	0,65	0,65	0,43	0,46	0,47
11. Azerbaycanlılar	0,34	0,62	0,60	0,23	0,43	0,44
12. Darginler	0,35	0,51	0,59	0,24	0,35	0,43
13. Udmurtlar	0,71	0,64	0,55	0,49	0,44	0,40
14. Mariler	0,64	0,60	0,55	0,44	0,42	0,40
15. Osetinler	0,40	0,51	0,53	0,27	0,36	0,39
16. Belaruslar	1,21	0,81	0,52	0,82	0,56	0,38
17. Kabardinler	0,39	0,52	0,52	0,26	0,36	0,38
18. Kumıklar	0,28	0,42	0,50	0,19	0,29	0,37
19. Yakutlar (Saha)	0,38	0,44	0,48	0,26	0,31	0,35
20. Lezgiler	0,26	0,41	0,47	0,18	0,29	0,35

Kaynak: FSGS, 2012: 72.

Son genel nüfus sayımının yapıldığı⁵³⁷ 2010 yılı verilerine göre 142,9 milyon nüfuslu Rusya'da 193 farklı millet yaşamaktadır. En fazla nüfusa sahip millet 111 milyon (%80,9) ile etnik Ruslardır. 5,3 milyon (%3,87) nüfusla Tatarlar ikinci, 1,43 milyon (%1,04) nüfusa sahip Çeçenler altıncı sırada yer almaktadır. Nüfusu 500 binin üzerinde olan milletlerin sayısı on sekizdir ve sadece yedi milletin sayısı bir milyonu geçmektedir. Sayısal olarak diğer milletlerle kıyaslandığında ülke genelinde Rus ve kardeş Slav nüfusunun çoğunlukta olduğu, Rus nüfusla kıyaslandığında diğer milletlerin sayılarının tek başına bir anlam ifade etmediği görülmektedir. Tablodan hareketle nüfusun heterojen yapısının büyük oranda ülkenin gayri Rus nüfusu için geçerli olduğu söylenebilir. Bu bakımdan Rusya'nın etnik ve dini olarak en

⁵³⁵ Mçedlova, Gavrilov ve Şevçenko, 2015: 36-37.

⁵³⁶ Gorşkov ve Petuhov, 2015a: 189-190.

⁵³⁷ Bu satırların yazıldığı sırada Rusya genelinde nüfus sayımı yapılyordu fakat sayım sonuçları henüz yayınlanmadığından 2010 yılındaki veriler dikkate alınmıştır.

karmaşık bölgesi Kuzey Kafkasya'dır. Kuzey Kafkasya'da ise etnik yapısı en karmaşık cumhuriyet Dağıstan'dır. Burada on dört millet titüler olarak kabul edilirken, otuz üçten fazla etnisite yaşamaktadır.⁵³⁸ İkinci en fazla etnik topluluk Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Burada Karaçaylar, Çerkesler, Abazalar, Nogaylar titüler millet olarak kabul edilip beş resmi dil kullanılırken etnik Ruslar nüfusun yaklaşık 1/3'ünü oluşturmaktadır. Karaçay-Çerkes gibi Kabardino-Balkarya Cumhuriyeti de etnik olarak karmaşıktır. Adıge Cumhuriyeti'nde ise nüfusun yaklaşık 1/3'ünü titüler nüfus oluşturmaktadır. Kuzey Osetya'da nüfusun yarısından fazlasını Osetler oluştururken Osetler de kendi aralarında Ortodoks (İronlar) ve Müslümanlar (Digorlar) şeklinde bölünmüştür.⁵³⁹ Öte yandan etnik yapı ve etnik ilişkiler açısından Kafkasya halkları arasında büyük ölçüde etnik karışım ve bütünleşme olduğu söylenebilir. Biyolojik, sosyokültürel ve lengüistik özellikler bakımından değerlendirildiğinde Kafkasya halklarını biyolojik ve sosyokültürel açılardan birbirlerinden tamamen farklı etnik gruplar olarak ayırmak mümkün değildir. Aralarındaki farklılık lengüistik özelliklere dayanmaktadır. Bölgelere göre değişen ufak farklılıklar dışında Kafkasya halklarının sosyal yapıları birbirinden etkilenmiş ve birbiriyle bütünleşmiştir. Dolayısıyla Tavkul'un da belirttiği gibi Kafkasya halklarını ırklara ya da etnik gruplara göre değil, yalnızca aralarındaki lengüistik farklılıklara göre "dil grupları" olarak sınıflandırmak daha doğru olacaktır.⁵⁴⁰

İdil-Ural bölgesi de Kuzey Kafkasya gibi karmaşık etnik yapıya sahip bölgelerdendir. Bölgede etnik, dini, dilsel ve kültürel olarak farklı milletler yaşarken bunların başında Fin-Ugorlar (Mordvalar, Mariler, Udmurtlar), Türkler (Tatarlar, Başkırtlar, Çuvaşlar), Slavlar (Ruslar, Ukraynalılar, Belaruslar) bulunmaktadır. Sayıları az da olsa bölgede Leton, Eston, Alman, Yahudi ve Kazak da yaşamaktadır. Yüzyıllar boyunca orta İdil ve güney Ural bölgelerinin tarihleri yakından bağlantılı hâle gelmiştir. Kuzev'e göre bölge halklarının asırlar süren etkileşimi bölgeye özgü kültürel katman oluşturmuş fakat bu etkileşim ulusal kültürlerin özelliklerinin yok olmasına neden olmamıştır.⁵⁴¹ Rus coğrafyasına çok daha belirgin şekilde kök salmış olan bölge, Kuzey Kafkasya'dan tamamen farklıdır. Bölgenin nüfus dağılımı oldukça karışıktır ve gerek bölgedeki etnisiteler arasında gerekse etrafını çevreleyen Ruslarla arasında belirgin etnokültürel sınırlar yoktur. Bölge, Kuzey Kafkasya'dan

⁵³⁸ Etnik Rus nüfusun istikrarlı bir şekilde azaldığı cumhuriyette, etnik faktör gerek toplumsal gerekse siyasi hayatta önemli rol oynuyor. Sovyet dönemi sonuna kadar cumhuriyette *nomenklatura* 14 milletten oluşuyordu ve bunlar tüm resmi belgelerde tescillenmişti. Bu milletlerin sayısal sıralama ile şöyledir: Avarlar, Darhinler, Kumıklar, Lezgiler, Laklar, Ruslar, Tabasaranlar, Azerbaycanlılar, Çeçenler, Nogaylar, Rutullar, Agullar, Tsahurlar ve Tatlar. Bu milletlerin Dağıstanlı olarak uyrukları hiç kimse tarafından özel olarak formüle edilmemiş ama kimse de sorgulamamıştır. Tişkov ve Kisriev, 2007: 97.

⁵³⁹ Akkueva, 2010: 178.

⁵⁴⁰ Tavkul, 2015: 185.

⁵⁴¹ Kuzev, 1992: 5.

farklı olarak izole edilmiş etnik mozaîğe sahip değildir ve etnik gruplar mekânsal olarak karışıktırlar. Ruslar sayısal olarak Fin-Ugor cumhuriyetlerde hâkimken Türk kökenli cumhuriyetlerde azınlıktadırlar. Bu bakımdan Tataristan ve Başkurdistan Türk-Müslüman kültürünü korumada ön plana çıkmaktadır.⁵⁴²

Rusya'da yaklaşık 150 farklı dil konuşulmaktadır ve bunların seksene yakını edebi dil statüsündedir. Dillerini en iyi koruyanlar kendi ulusal cumhuriyetlerinde yaşayanlardır ve Karaçaylar, Kabardinler, Çeçenler ve İnguşların yüzde 98-99 gibi ezici çoğunluğu kendi dillerini ana dili olarak kabul etmektedir. Udmurtlar, Komiler ve Mordvalılarda bu oran yüzde 70 iken, Başkurlarda yüzde 60, Kareliyâlılarda ise yüzde 50'nin altındadır.⁵⁴³ Dilin yanı sıra gayri Ruslar kendi milli kimliklerini unutmamakta kararlı görünmektedir. Bu konuda yapılan bir araştırmaya göre Rusya'daki halkların yüzde 81'i kendi milliyetini asla unutmamıştır. Modern insanın kendini milliyetinin bir parçası olarak görmesi gerektiğine inananların oranı yüzde 79 iken bazı bölgelerde bu oranın çok daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Örneğin, Moskova bölgesinde yaşayanların yüzde 90'ı insanın kendi milliyetini asla unutmaması gerektiği fikrine tamamen katılırken, Astrahan'da bu oran yüzde 94'e çıkmaktadır. Modern insanın kendi milletinin bir parçası olduğunu hissetmesi gerektiği önermesine ise Astrahanlıların yüzde 92'si, Tataristanlıların yüzde 71'i katıldığını ifade etmiştir.⁵⁴⁴ Dolayısıyla Moskova, merkezîyetçi politikaların yanında Rus kimliğini ön plana çıkaran, Rus dili ve kültürünün gelişmesini hedefleyen ve Ruslar dışındaki etnik azınlıkların dillerini unutmalarıyla sonuçlanabilecek politikalar uygulasa da gayri Rusların buna karşı koydukları, kendi dillerini ve kimlikleri koruma yönünde direnç gösterdikleri gözlemlenmektedir. Diğer taraftan çoğunun kökeni Sovyet dönemine dayanan ve büyük ölçüde gayri Ruslar arasında hâlâ devam eden etnik sorunlar mevcudiyetini korumaya devam etmektedir. Bunların başında federe birimlerde titüler grupla diğer gruplar arasındaki siyasi temsil ve özerklik talepleri⁵⁴⁵, federe birimler arasında etno-teritoryal anlaşmazlıklar⁵⁴⁶ ve göç

⁵⁴² Streletskiy, 2010: 13.

⁵⁴³ age. 16.

⁵⁴⁴ Rîjova, 2017: 113.

⁵⁴⁵ Bunun en bariz örneği Başkurdistan'daki Tatar sorunudur. Gerek Tataristan'ın gerekse Başkurdistan'ın demografik yapısında dengesizlik söz konusudur ve bu durum, iki taraf arasında ciddi sorunlara neden olabilmektedir. Bir kere Tatarlar da Başkurlar da kendi cumhuriyetlerinde ezici çoğunluğa sahip değildirler ve bu durum özellikle Başkurlar için çok ciddi bir meseledir. İkincisi, dünya üzerindeki Tatar ve Başkurt nüfusun büyük bölümü kendi cumhuriyetlerinin dışında yaşamaktadır. Başkurdistan'da yaşayan önemli sayıdaki Tatar nüfus bu iki cumhuriyet arasındaki önemli sorun kaynağıdır. Her iki taraf da bu nüfusun kendisinin parçası olduğunu iddia etmektedir. Daha Sovyet döneminde Başkurdistan'da Tatarcanın anayasadan çıkarılarak resmi dil statüsünün kaldırılması ve Tatarca eğitim veren okullarda eğitimin Başkurtçaya çevrilmesi iki tarafı karşı karşıya getirmişti. Sovyetler'in son dönemlerinde Başkurdistan'daki Tatarlar özerklik ve hatta Tataristan ile birleşme isteklerini dile getirince taraflar arasındaki sorun daha da ciddiye bürünmüştür. Bunun yanı sıra Rusya ile ilişkiler ve Rusya'nın parçası olma konusunda derin fikir ayrılıkları mevcuttur. Şahin, 2008: 249-276.

gibi meseleler gelirken, bu sorunlar gerek milletler arası ilişkileri gerekse Moskova'nın milliyetler politikasını önemli oranda etkilemektedir.⁵⁴⁷

Bölümün başında değinildiği gibi Rusyalıların aidiyet hissettikleri üçüncü kimlik dini kimliktir ve Rusya'nın dini yapısı da etnik yapısı gibi karmaşıktır. Rusya'da çoğunluğu, yaklaşık 113,5 milyon nüfusla (toplam nüfusun yüzde 82,69'u) Ortodoks Slavlar (Ruslar, Ukraynalılar ve Belaruslar) oluştururken, Slav olmayan Çuvaş, Mordvalı, Udmurt, Mari, Osetin, Komi gibi onlarca millet de Ortodoks inanca mensuptur.⁵⁴⁸ Ruslar arasında da birtakım farklı mezhep mensubu bulunmaktadır. Ortodokslar arasında önemli bir kesimi (2 milyondan fazla) Eski İnanırlar oluştururken bunun yanı sıra Hıstlar, Duhoborlar ve Molokanlar gibi Ortodoks Kilisesi'nden kopmuş mezhepler bulunmaktadır.⁵⁴⁹ Ayrıca Çuvaşlar, Gagavuzlar, Kreşenler gibi Türk kökenli halklar da Ortodoks inanca mensupken Altaylar, Hakaslar, Tuvalılar ve Yakutların bir kısmı Ortodoks bir kısmıysa eski geleneksel inançları olan Şamanlığa bağlıdırlar.⁵⁵⁰

Sayısal olarak Ortodoks Hristiyanlardan sonra ikinci sırada Müslümanlar gelmektedir. Çoğunluğu Tatarlar, Başkurtlar, Çeçenler, Avarlar, Kazaklar ve Azerbaycanlılar olmak üzere İslâm dinine mensup kırktan fazla millet ve etnik topluluk yaşamaktadır.⁵⁵¹ 19. yüzyılın sonlarından başlayarak ortalama on yılda bir yapılan Rusya genel nüfus sayımında dinle ilgili soru sorulmadığından dini mensubiyet genellikle etnik veriler ışığında tespit edilmeye çalışılmaktadır.⁵⁵² Uzmanlar Rusya'da Müslümanların sayısını 15 ile 20 milyon arasında

⁵⁴⁶ Örneğin, *Prigorodny Sorunu* Rusya'da bölgesel özerkliğe sahip Kuzey Osetya ve İnguşetya cumhuriyetleri arasındaki toprak anlaşmazlığının silahlı çatışmaya dönüştüğü ilginç örnektir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Çeçenler ve İnguşlar toplu hâlde Orta Asya'ya sürgün edilince Özerk Çeçen-İnguş Cumhuriyeti dağıtılmış ve toprakları etraf cumhuriyet ve bölgeler arasında paylaştırılmıştır. 1957'de Çeçen ve İnguşlar geri dönünce özerklikleri yeniden tahsis edilmiş ama İnguşlara ait Prigorodny bölgesi Kuzey Osetya'da kalmıştır. Bu tarihten itibaren İnguşlar Prigorodny'ya dönebilmek için mücadeleye başlamıştır. Mart 1990'da İnguşlar ve Osetler arasında çatışma şiddetlenmiş, Kuzey Kafkasya'nın Müslüman cumhuriyetleri İnguşları desteklerken, Osetler de Rusya'nın desteğini almıştır. Sovyetler Birliği dağılıp Çeçenistan Rusya'dan bağımsızlığını ilan edince İnguşlar da referandum yaparak Rusya'nın bünyesinde kalmaya karar vermiştir. Rusya içerisinde ayrı bir İnguş cumhuriyeti oluşturulsa da Prigorodny'nın İnguşlara iadesi sorunu çözilememiştir. 1992 Ekim'inde taraflar arasındaki gerginlik silahlı çatışmaya dönüşmüş ve savaş Rus ordusunun müdahalesiyle durdurulabilmiştir. İnguşlar Rusların Hristiyan dindaşlarına, yanı Osetlere yardım ettiğini iddia ederken sorun her iki tarafın kabul edeceği şekilde çözüme kavuşturulmamış ve bir nevi dondurulmuştur. Bu durum hâlâ taraflar arasında anlaşmazlıklara neden olabilmektedir. Cornell, 2001: 241-252; Forsyth, 2019: 739-740.

⁵⁴⁷ Gröder, 2009: 61-62.

⁵⁴⁸ FSGS, 2012: 86-89.

⁵⁴⁹ Mçedlov, 2007: 68-69.

⁵⁵⁰ Şahin, 2016: 28; Mçedlov, 2007: 67-68.

⁵⁵¹ FSGS, 2012: 86-89.

⁵⁵² Bu yönetime göre örneğin Ruslar-Ortodoks, Tatarlar-Müslüman, Kalmıklar-Budist olarak kabul edilmektedir. Etnisite temelli ayırım yapıldığında yetmişten fazla etnisite ve milliyetin Ortodoks Hristiyan inanca mensup olduğu tahmin edilmektedir. Fakat bu, tüm bu milletlerin Ortodoks olduğu anlamına da gelmemektedir. Rusya'nın kuzeyinde ya da uzak doğusunda yaşayan birçok millet Ortodoksluğa olduğu kadar Şamanizm'e de mensuptur. Öte yandan Rusların tamamını da Ortodoks olarak kabul edemeyiz çünkü onların da içerisinde Protestan ya da farklı mezheplere mensup insan ve önemli bir oranda ateist bulunmaktadır. Hatta son dönem İslâm'ı kabul eden Rusların sayısında da artış yaşanmaktadır. Dolayısıyla etnisiteyi temel alarak toplumların dini

(toplam nüfusun yüzde 10 ile 15'i) tahmin etmektedirler ki, buna dört milyonun üzerinde Müslüman göçmen (özellikle Orta Asya ve Azerbaycan kökenli) de dâhildir.⁵⁵³ Öte yandan Rusya Bilimler Akademisi'nin 2014 yılında Rusya genelinde yaptığı araştırmaya göre ülke nüfusu yüzde 69'u Ortodoks, yüzde 5'i Müslüman, yüzde 10'u ateist, yüzde 6'sı ise herhangi bir dine inanmayanlardan oluşmaktadır. Bu araştırmaya göre Müslümanların yüzde 89'u, Ortodoksların ise yüzde 87'si Tanrı'ya inanmaktadır. Yani kendisini Müslüman olarak tanımlayanların yüzde 11'inin, Ortodoks olarak tanımlayanlarınsa yüzde 13'ünün Tanrı'ya inanmadığı şeklinde paradoksal durum mevcuttur.⁵⁵⁴ Öte yandan bu veriler, bir kişinin Tanrı'ya inanmasa dahi kendini İslâm ya da Ortodoksluk ile özdeşleştirebildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bir kişiye dini inancı sorulduğunda "ben Rusum, demek ki Ortodoks'um" ya da "ben Tatarım demek ki Müslüman'ım" şeklinde yanıtlanması bu dinlerin ilgili etnik grupların kültürlerinin, geleneklerinin ve tarihsel hafızalarının bir parçası olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla din sadece bir inanç ya da dünya görüşü olarak değil aynı zamanda kültürel mirasın parçası olarak da algılanmaktadır.⁵⁵⁵

Rusya'da Müslümanları ülkede dağınık şekilde yaşasalar da ağırlıklı olarak Kuzey Kafkasya ve İdil-Ural bölgesinde toplanmış durumdadır. Ülkenin yedi federe biriminde Müslümanlar sayısal çoğunluğa sahipken bunlar etnik kimlikleri temelinde kendi cumhuriyetlerine sahiptir. Tablo 3.2'de görüldüğü üzere Müslümanların genel nüfusa oranı en fazla olan federe birimler Kuzey Kafkasya'da bulunmaktadır. Öte yandan çoğunluğu İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar ve Başkurtların toplam sayıları Kuzey Kafkasyalı Müslümanlardan daha fazladır (Tablo 3.1). Rusya Müslümanları az sayıda Şii dışında mezhep olarak ikiye ayrılmıştır. Tatarlar, Başkurtlar, Kazaklar, Karaçaylar, Balkarlar, Kabardinler (az bir kısmı Ortodoks'tur), Çerkesler, Adıgeler, Abazalar, Nogaylar, Osetler (Digorlar), Azerbaycanlılar (yaklaşık üçte biri) ve Orta Asya göçmenleri (Taciklerin bir kısmı hariç) Sünni İslâm'ın Hanefi mezhebine mensuptur. Çeçenler, İnguşlar ve Dağıstan halklarının çoğunluğu ise Sünni İslâm'ın Şafi mezhebine mensuptur. Müslümanların üçte ikisini Hanefiler oluştururken, yaklaşık üçte birini Şafiler oluşturmaktadır. Dağıstan, Çeçenistan ve İnguşetya Müslümanları arasında Nakşibendi, Kâdirî ve Şâzili⁵⁵⁶ tarikatları yaygındır. Rusya'daki Azerbaycanlıların

aidiyetlerini tespit etmek daha kolay olsa da bu yöntemin tam anlamıyla gerçeği yansıttığı söylenemez. Zorin, 2016: 118-119.

⁵⁵³ Silantyev, 2016: 5; Malaşenko, 2007: 10; Zorin, 2016: 119.

⁵⁵⁴ Gorşkov ve Petuhov, 2015b: 168-170.

⁵⁵⁵ Tişkov, 2013: 405.

⁵⁵⁶ Yüzden fazla kolu olan tarikatın kurucusu Ebu'l Hasan es-Şazeli'dir (ö. Mısır 659/1260). Şazeliyye'nin tasavvufi terbiyesinde beş temel öne çıkmaktadır: Zahir ve batında Allah'tan korkma, söz ve eylemlerde sünnet-i seniyyeye sarılma, iyi ve kötü durumlarda bile insanlardan herhangi bir menfaat beklememe, büyük küçük her şeyde daima Allah'ın iradesine teslim olma, bolluk ve darlıkta sevinç ve hüznünde Allah'a sığınma. Şazeliyye

üçte ikisi Şii (Câferi) mezhebine mensuptur ve bunlar Rusya Müslümanlarının yaklaşık yüzde 3-4'lük kısmına tekabül etmektedir.⁵⁵⁷ Öte yandan azınlıkların bir kısmı Sovyet idaresi altında göstermelik de olsa kendi özerk cumhuriyetleri içerisinde yaşayan politik bir yapıya sahiptiler. Bu yapı Sovyet sonrasında güçlenerek devam etmiştir. Günümüz Rusyası'nda Müslümanlar teknik olarak kendi cumhuriyetlerinde, kendi devlet başkanlarının yönetimi altında, birtakım kültürel haklara sahip ve bir dereceye kadar egemen olarak yaşamaktadırlar.⁵⁵⁸ Örneğin yapılan bir araştırmaya göre, Başkurdistan Cumhuriyeti'nde nüfusun sadece yüzde 29,5'ini Başkurtlar oluşturmalarına karşın (nüfusun yüzde 36,1'ini Ruslar, yüzde 25,4'ünüyse Tatarlar oluşturmaktadır)⁵⁵⁹ cumhuriyetin yönetim kademelerinin yaklaşık yüzde 60'ında etnik Başkurtlar yer almaktadır.⁵⁶⁰

Müslümanlardan sonra sayısal olarak en büyük dini grubu Budistler oluşturmaktadır. Rusya'daki Budizm'in ana bölgeleri Kalmıkya Cumhuriyeti (Hazar Denizi'nin kuzey batısında bulunuyor), Tıva (Tuva) Cumhuriyeti ve Buryat Cumhuriyeti'dir (Rusya'nın doğusunda Moğolistan sınırında). Fakat dini konuda Buryatya Tuva'ya oranla çok daha heterojendir. Batı Buryatlar yerleşik hayata geçerek Ortodoksluğu benimsemiş, hayvancılık ve tarımla uğraşmaktadırlar. Doğudakiler ise Lamaizm'e bağlıdırlar. Buryatya'nın toplumsal hayatında, biri Rusya'nın kültürel, politik ve ekonomik yapısına diğeri ise Moğolistan'a yönelim şeklinde iki akım karşı karşıyadır.⁵⁶¹ Sovyet sonrası dönemde Budizm bu toplumların sosyal ve kültürel hayatında yeniden aktif roller üstlenmeye başlamış ve Rusya'nın daha önce yaygın olmayan bölgelerinde de Budist topluluklar çoğalmaya başlamıştır. 2019 yılı itibarıyla sadece Buryatya'da yetmişin üzerinde Budist topluluk resmen kayıt yaptırmıştır ve bu topluluklar farklı dini idareler bünyesinde bir araya gelerek faaliyet göstermektedirler.⁵⁶² Ayrıca Kalmıklar ve Buryatlar arasında Ortodokslar ve Müslümanlar da bulunmaktadır.

Sayıları sınırlı olmakla birlikte Rusya'da Musevilerin çok eski tarihleri bulunmaktadır. Rusya'daki Musevilerin büyük çoğunluğunu Doğu Avrupa Musevileri (*Aşkenaz*) oluştururken Dağ Musevileri, Orta Asya Musevileri (Buhara), Gürcü Musevileriyle birlikte bu inancı paylaşan Türk kökenli Kırımçak ve Karaimler de bulunmaktadır. Musevilerin büyük oranda asimilasyonu ve önemli kısmının da İsrail'e göç etmesiyle⁵⁶³ Rusya'daki sayıları ciddi oranda

şekil, merasim ve özel kıyafetlerden uzak durmuş, ilim ve çalışmayı teşvik etmiş, taassup ve şiddete bulaşmamıştır. Yılmaz, 2015: 232-233.

⁵⁵⁷ Silantyev, 2016: 8-9; Dobaev, 2014: 228; Tsvetkov, 2010: 193-194; Mçedlov, 2007: 65.

⁵⁵⁸ Gürbüz, 2012: 323-324.

⁵⁵⁹ FSGS, 2012: 97.

⁵⁶⁰ Sidorenko, 2010: 101.

⁵⁶¹ Streletskiy, 2010: 20; Mçedlov, 2007: 65.

⁵⁶² Badmatsirenov ve Rodionov, 2020: 65.

⁵⁶³ 1898 yılı verilerine göre Rusya 5.700.000 binle dünyada en çok Yahudinin yaşadığı ülkeyken 1930 yılında ABD ve Polonya'nın ardından 2.673.000 binle SSCB üçüncü sıraya gerilemiştir. 1948 yılında bu rakam

azalmıştır.⁵⁶⁴ Ayrıca Rusya'nın uzak doğusunda Sovyet döneminde Yahudi Özerk Oblastı kurulmuş fakat buraya çok az Musevi yerleşmiştir. 2010 nüfus sayımına göre Rusya genelindeki yaklaşık 157 bin Musevinin yaklaşık yarısı Moskova ve Petersburg'dadır. Yahudi Özerk Oblastı'nda Rusya'daki Musevilerin sadece yüzde birlik kısmı yaşamaktadır.⁵⁶⁵

Son olarak seküler yapıya sahip olan Rusya'da hiçbir din resmi devlet dini olarak kabul edilmemekte, dini kurum ve kuruluşların devletten ayrılığı anayasa ve yasalarla teyit edilmektedir.⁵⁶⁶ Bununla birlikte Rusya'da din-devlet ilişkilerinin yasal çerçevesini oluşturan 26 Eylül 1997 tarihli Vicdan Özgürlüğü ve Dini Kuruluşlarla İlgili kanunda devletin seküler yapısıyla birlikte Ortodoksluğun Rusya tarihindeki özel rolüne de vurgu yapılmakta ve Hristiyanlık, İslâm, Budizm, Musevilik ve diğer dinlerin Rusya halklarının tarihsel mirasının ayrılmaz parçası olduğu belirtilmektedir.⁵⁶⁷ Yukarıda bahsedilen dinler bir bakıma yasal olarak Rusya'nın geleneksel dinleri olarak telakki edilmiştir ve bu dinlere mensup olanların dini faaliyetleri bu yasa çerçevesinde düzenlenmiştir. *Rusya Federal İstatistik Kurumu*'nun 2019 verilerine göre ülkede toplam 30896 dini kurum ve kuruluş bulunmaktadır. Bunların 18550'si *Rus Ortodoks Kilisesi*'ne, 5954'ü Müslümanlara, 269'u Budistlere, 268'i ise Musevilere aittir. Müslümanlara ait 90 merkezileşmiş kuruluş vardır. Ayrıca Müslümanlara ait 5777 adet yerel dini kuruluş ve 82 adet dini eğitim kurumu bulunmaktadır.⁵⁶⁸

Tablo 3.2 Müslümanların Yoğun Olarak Yaşadığı Federe Birimlerde İslâmi Kurumlar

Federe Birim	Müslümanların Toplam Nüfusa Oranı %	Cami Sayısı ⁵⁶⁹	İslâmi Eğitim Veren Yüksek Eğitim Kurumu ⁵⁷⁰	İslâmi Eğitim Veren Orta Öğretim Kurumu ⁵⁷¹	İslâmi Tüzel Kişilik (Kuruluş/ Cemaat) ⁵⁷²

2.000.000 milyona düşmüş, SSCB, ABD'den sonra en fazla Yahudinin yaşadığı 2. ülke konumuna yükselmiştir. Son 100 yılda Rusya'dan 5 milyondan fazla Yahudi göç etmiştir. İsrail'in kurulduğu 1948 yılından sonra ise 1,8 milyon Yahudi Rusya'yı terk etmiştir. Brenner, 2011: 314.

⁵⁶⁴ Mçedlova, 2017: 172-173.

⁵⁶⁵ FSGS, 2012: 87-101.

⁵⁶⁶ Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 2018: 8.

⁵⁶⁷ <http://kremlin.ru/acts/bank/11523/page/1>, (erişim tarihi: 17.07.2020).

⁵⁶⁸ FSGS, 2019: 177.

⁵⁶⁹ Cami ve eğitim kurumlarıyla ilgili sayıların sık sık değiştiğini belirtmek gerekmektedir. Sık sık yeni camiler açılmakta ya da kapatılmaktadır. Bazı camiler sürekli açık iken, yani, günün beş vakti namaz kılınıyor iken bazıları sadece cuma günleri cuma namazı kılmak için açılmaktadır. Hatta bazı camiler sadece bayram namazı kılmak için açılmakta yılın geri kalan günleri kapalı kalmaktadır. Bunun yanı sıra bildiğimiz anlamda caminin yanı sıra çok sayıda ibadet evi bulunmaktadır. Bunlar çoğunlukla cami yapımına izin verilmeyen ya da Müslümanların maddi olanaksızlık yüzünden cami yaptıramadığı bölgelerde bulunmaktadır. Müslümanlar ortaklaşa bir ev almakta ve burasını ibadet için, genellikle cuma namazı, bayram namazı ve cenaze namazı gibi dini törenler için kullanılmaktadırlar. Bu tür ibadet evlerinin bir kısmı resmi kayıt yaptırmadan faaliyet göstermektedir. Tablodaki sayılara bu ibadet evleri de dâhildir.

⁵⁷⁰ Burada yüksek eğitim kurumundan kasıt üniversite, enstitü ve akademi'dir. Rusya'da sadece belirli bir alanda dört yıllık yüksek eğitim veren enstitüler bulunmaktadır. Örneğin, öğretmenler enstitüsünde sadece öğretmen yetiştirilmektedir. Ayrıca eğitim kurumlarının da statüleri değişebilmekte, bazı medreseler bir anda enstitüye dönüşebilmekte, bazılarıysa eğitim lisansı alamadığından dolayı kısa süre sonra kapanmaktadır. Hatta bir medresenin statüsü bir anda enstitüye daha sonra da koleje dönüşebilmektedir. Benzer durum yüksek eğitim kurumları için de geçerlidir. Bazı enstitü ve üniversiteler Rusya Milli Eğitim Bakanlığı'nın lisansı olmadan

1. İnguşetya Cumhuriyeti	99	200	1 Üniversite, 1 Enstitü	1 Kolej	17
2. Çeçenistan Cumhuriyeti	97	1101	1 Üniversite, 1 Enstitü	12 Medrese	34
3. Dağıstan Cumhuriyeti	96	2600	4 Üniversite, 2 Enstitü	15 Medrese	792
4. Kabardino-Balkarya Cumhuriyeti	77	147	1 Üniversite	0	137
5. Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti	65	122	1 Enstitü	0	125
6. Başkurdistan Cumhuriyeti	55	1293	1 Üniversite	6 Medrese	1305
7. Tataristan Cumhuriyeti	53	1531	1 Akademi ⁵⁷³ , 1 Üniversite, 1 Enstitü	8 Medrese	1437
8. Adıge Cumhuriyeti	27	47	0	0	12
9. Astrahan Oblastı	27	37	0	1 Kolej	57
10. Moskova	3,5 ⁵⁷⁴	?	1 Üniversite, 1 Enstitü	1 Kolej, 1 Medrese	44

Kaynak: FSGS, 2012: 93-101; Silantıyev, 2016: 8; Silantıyev, 2018; Almazova, 2020: 46-47; Sırzanov, 2019: 66-67; <https://map.obrnadzor.gov.ru/>.

Çeçenistan ve Tataristan örneklerinde faaliyetleri ayrıntılı şekilde incelenecek olan bu merkezi dini idarelerden genellikle Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları her federe birimde bir tane bulunmaktadır. Yerel dini kuruluşlar bir çeşit dini dernektirler ve ortalama cami sayısı kadar bu tür dernek bulunmaktadır. Çünkü her cami, mescit ya da ibadet evi cemaatinden en az on kişinin bir araya gelerek adalet bakanlığında kayıt yaptırması

faaliyet göstermektedirler. Bu eğitim kurumlarının tamamı özel eğitim kurumu statüsündedirler ve yönetimleri bir veya birkaç dini idareye aittir.

⁵⁷¹ Bunlar genellikle lise düzeyinde 2-4 yıl eğitim vererek imam ve hatip yetiştiren medrese ve kolejlerdir. Bunun dışında özellikle hafta sonları İslâmi eğitim de verilmekte ve bunlar da medrese olarak adlandırılmaktadır. Bunlar daha çok camiler bünyesinde kurs niteliğinde bulunduklarından listeye dâhil edilmemiştir.

⁵⁷² Bu sayının içine cami cemaatleri, müftülükler, eğitim kurumları ve diğer İslâmi kurum ve kuruluşlar girmektedir. Fakat bunların çok büyük çoğunluğunu cami cemaatleri oluşturmaktadır. Bunlar bir çeşit dini derneklere ve ortalama cami sayısı kadar tüzel kişiliğe sahip bu tür dernek bulunmaktadır. Rusya'da her cami, mescit ya da ibadet evi cemaatinden en az on kişinin bir araya gelerek adalet bakanlığında resmi kayıt yaptırması gerekmektedir.

⁵⁷³ Sadece lisansüstü düzeyde eğitim vermektedir.

⁵⁷⁴ Müslümanların genel nüfusa oranının bu denli düşük olmasının nedeni Moskova'daki Müslümanların çoğunluğunun göçmen statüsünde bulunmalarıdır. Moskova'daki Müslümanların sayısı 2 ile 4 milyon arasında farklı rakamlarla ifade edilmektedir. Bu sayılar temel alınırrsa Moskova nüfusunun yaklaşık yüzde 15 ile 30'unun Müslümanlardan oluştuğu söylenebilir ki, bunun da Moskova'yı Rusya'da Müslümanların en kalabalık yaşadıkları şehir yapmaktadır.

gerekmektedir. Bu dini kuruluşlar merkezi dini idarelere kayıtlıdır ve ayrıca en az bu tür üç dini dernek bir araya gelerek merkezi dini idare kurabilirler.⁵⁷⁵

3.2. İslâm'ın Rusya Siyasal Hayatına Dönüşü

Sovyet sonrası rejim değişimi ve Rusya'nın dönüşümü kolay olmamış ve ülke ciddi politik, ekonomik ve toplumsal krizlerle karşı karşıya kalmıştır. 1990 yılından itibaren ilk olarak Baltık ülkeleri, daha sonra ise diğer birlik cumhuriyetleri birer birer Sovyetler'den bağımsızlıklarını ilân etmiştir. Fakat Sovyetler'e ölümcül darbeyi Ukrayna'da yapılan referandumda katılımcıların yüzde 90'dan fazlasının bağımsızlık yönünde oy kullanması vurmuştur. 8 Aralık 1991'de Rusya adına Yeltsin, Ukrayna adına Leonid Kravçuk ve Belarus adına Stanislav Şuşkeviç Minsk'te bir araya gelerek Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulduğunu ilân eden antlaşmayı⁵⁷⁶ imzalamış ve böylece Sovyetler Birliği tarih sahnesinden çekilmiştir.⁵⁷⁷ Sovyetlerin dağılmasıyla on beş yeni devlet ortaya çıkarken bu dağılma muazzam bir jeopolitik kargaşayı da beraberinde getirmiştir. Birliğin yaklaşan dağılmasından dış dünyadan daha az haberdar olan Ruslar, neredeyse iki hafta içinde, küresel bir imparatorluğun sahibi olmadıklarının, Rusya'nın sınırlarının Kafkasya'da 19. yüzyılın başındaki, Orta Asya'da 19. yüzyılın ortalarındaki, Batı sınırlarının yaklaşık 16. yüzyılın sonlarındaki konumuna geri döndüğünün farkına varmıştır.⁵⁷⁸ SSCB'in dağılması yetmiyormuş gibi RF'nin kendi siyasi bütünlüğü de tartışılmaya başlamıştır. Rusya'yı oluşturan federe birimlerin bazıları bağımsızlık ısrarlarını sürdürürken, bazıları da merkezi iktidara destek karşılığında birtakım imtiyazlar elde etmeye çalışmıştır. Ülke bütünlüğüyle ilgili tartışmalarda demokratlar, yeni Rus federalizminin kurulmasını "ya federe birimlerdeki halklara hür iradelerini ve özgürlüklerini verip tüm haklarını koruyacağız ya da SSCB gibi parçalanma senaryosunu yeniden yaşayacağız" biçiminde özetliyorlardı.⁵⁷⁹ Özerk cumhuriyet ve bölgelerin ayrılıkçı emelleri Rusya'nın parçalanma korkusunu körüklese de 31 Mart 1992'de Moskova ile federe birimler arasında imzalanan Federasyon Anlaşması'yla parçalanma tehlikesinin önüne geçilmiştir. Egemen cumhuriyetler, *özerk oblast, okrug, kray* ve iki federal şehir -Moskova ve St. Petersburg- ile üç ayrı anlaşma imzalanmıştır. Tataristan

⁵⁷⁵ Rusya geneli dini kuruluşlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Silantiev, 2016: 180-246; Ayrıca RF Adalet Bakanlığı resmi web sitesinden dini kuruluşlarla ilgili güncel verilere ulaşılabilir: <http://unro.minjust.ru/NKO.aspx>, (erişim tarihi: 17.07.2020).

⁵⁷⁶ Belarus'un başkenti Minsk yakınlarındaki Belovej ormanında bulunan özel bir konutta imzalandığından antlaşma Belovej Antlaşması olarak da bilinir.

⁵⁷⁷ Ziegler, 2009: 147; Daniels, 2007: 377.

⁵⁷⁸ Brzezinski, 2005: 129.

⁵⁷⁹ Kalkavan, 2004: 15.

ve Çeçenistan federasyon anlaşmasını imzalamazken⁵⁸⁰ Yeltsin imza töreninde "Rusya'nın üzerinde beliren parçalanma tehlikesini ortadan kaldırdıklarını söyleyerek askeri güç kullanılmadan birliğin sağlanmasından dolayı memnuniyetini" ifade etmiştir.⁵⁸¹

Rusya'da demokratikleşme adına yapılan reformlar ciddi politik çatışmalar⁵⁸² ve sık sık yaşanan hükümet değişiklikleriyle birlikte sürdürülürken bir taraftan da kapitalist sisteme geçişte yaşanan ekonomik krizler⁵⁸³ ve uygulanan "şok terapisi" gerek siyasiler arasında gerekse toplumda giderek artan bölünmeyi tetiklemiştir.⁵⁸⁴ Bu dönem ülke içerisinde ve uluslararası alanda yaşanan gelişmeler, esasen Rusya'da ülkenin milli/medeni kimliği, hangi yöne gelişmesi gerektiği ve bu yolda hangi araçların kullanılması gerektiği gibi tartışmaları da beraberinde getirmiştir.⁵⁸⁵ Sınırları, ülkesi, halkı ve siyasi modeli tartışılan ülkede temel siyasi değerler ve geleceğe ilişkin yönelimler konusunda uzlaşma sağlamada güçlük çekilmiştir. Rusya bir taraftan uluslararası sisteme entegrasyon ve kalkınma sorunlarıyla uğraşmaya, diğer taraftan da tarihiyle hesaplaşmaya devam etmiştir. Federasyonun, çok uluslu yapısıyla hem birliğini nasıl muhafaza edeceği, hem de Rus niteliğini nasıl koruyabileceği, bu iki amaç arasında nasıl bir denge kurulması gerektiği konusunda farklı çözümleme biçimleri ve çözüm önerileri geliştirilmesi gerekmektedir.⁵⁸⁶

⁵⁸⁰ Tataristan Devlet Başkanı Şaymiyev, Tataristan'ın egemenlik ilanına dayanarak Rusya ile Tataristan'ın hukuken eşit ülkeler olduğundan anlaşma yaparak ikili ilişki kurulmaları gerektiğini savunuyordu. Tatarlar, her ne olursa olsun cumhuriyet yasalarının başka bütün antlaşmaların üstünde olduğunu ileri sürüyordu. Çeçenistan Devlet Başkanı Dudayev ise tam bağımsızlığı savunuyor ve Rusya'nın Çeçenistan'ın bağımsızlığını tanıması gerektiğini talep ediyordu. d'Encausse, 2019: 185-187.

⁵⁸¹ Federasyon Anlaşması'nın metinleri için bkz. İz İstorii Sozdaniya Konstitutsii..., 2008: 163-198.

⁵⁸² Özellikle 4 Ekim 1993'teki parlamento bombalaması Yeltsin yönetimindeki yeni Rusya'nın politik hayatında dönüm noktası olmuştur. 21 Eylül 1993'te Yeltsin parlamentoyu feshedip seçim kararı alınca parlamento başkanı Ruslan Hasbulatov (kendisi Çeçen asıllıdır) ve Aleksandr Rutsoy'un başını çektiği parlamentodaki vekillerin çoğunluğu bu kararı kabul etmemiş ve Yeltsin'i başkanlık görevinden azlederek Rutsoy'u vekâleten başkan ilân etmişlerdir. Bunun üzerine Yeltsin parlamentoyu kuşatma emri vermiş ve parlamento yanlısı güçlerle Yeltsin yanlıları arasında çatışmalar başlamıştır. Çatışmalar devam edince Yeltsin orduya parlamento binasını bombalama emri vermiştir. Resmi rakamlara göre 147 kişinin hayatını kaybettiği, 372 kişinin de yaralandığı çatışmaların sonunda Yeltsin galip gelmiş, parlamentodaki muhalifler tutuklanarak hapse gönderilmiştir. Yeltsin'in istediği şekilde 12 Aralık 1993'te aynı gün hem parlamento seçimleri hem de referandum yapılmıştır. Şevtsova, 1999: 137-139.

⁵⁸³ Bu dönem üretim artışı hızla düşerken enflasyon önlenemez hâl almıştır. 1993'te fiyatlar 10 kat yükselirken üretim 1990 yılının %59,8'ine düşmüştür. İşsiz sayısı 7,8 milyona ulaşmıştır (toplam işgücünün %10,4'ü). Ruble Dolar karşısında örneğin bir günde 11 Ekim 1994'te yaklaşık %30 değer kaybetmiştir. 1998'de ise devlet ne iç ne dış borçlarını ödeyemez hâle gelmiş ve 17 Ağustos'ta ülke finansal kriz yaşamıştır. Hodyakov, 2014: 449.

⁵⁸⁴ "Şok terapisi" kapitalist ekonomik sisteme geçmeye çalışan Rusya'da uygulanan üç ayaklı ekonomi politikası için kullanılan isimlendirmedir. Fiyatların serbest bırakılması, mali ve parasal politikalarla ekonomik istikrarın sağlanması ve devlet işletmelerinin özelleştirilmesi şeklinde uygulanan şok terapisi aynı zamanda çok hızlı şekilde ekonomik değişim arzusuuydu. Yani sosyalist sistemden kapitalist sisteme geçiş için gerekli tüm politikalar aynı anda gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Fakat bu politikaların ekonomideki anlık etkisi üretimin düşüşü, hızlı enflasyon, çoğunluğun yoksullaşması, eşitsizliğin artması, kamu hizmetlerinin azalması, yolsuzluk ve suçun artması ve demografik çöküş şeklinde olmuştur. Kotz ve Weir, 2007: 155 ve 180.

⁵⁸⁵ İmanov, 2008: 197.

⁵⁸⁶ Dağı, 2002: 104-105.

Resmi komünist ideolojinin olmadığı⁵⁸⁷ ve dine yönelik baskının ortadan kalktığı ortam doğal olarak perestroyka döneminde başlayan dini uyanışın sürmesine uygun zemin hazırlarken 1993 Anayasası'nın özellikle iki maddesi devletin dine karşı tutumunun temelini oluşturmuştur. Anayasanın 14. maddesi Rusya'nın seküler yapısını ifade ederken hiçbir dinin devlet dini veya zorunlu olamayacağını ve dini kuruluşların devletten ayrı ve hukuk karşısında eşit olduğunu vurguluyordu.⁵⁸⁸ Ayrıca, 28. maddeyle bireylerin din ve vicdan özgürlüğü anayasal güvence altına alınarak herkese dinini yayma özgürlüğü sağlanmıştır.⁵⁸⁹ Dine yönelik baskı ortadan kalkınca Müslüman toplumun İslâm'a olan ilgisi artmaya ve İslâm sosyopolitik alanda daha fazla görünür olmaya başlamıştır. İslâm, Rusya'da öteden beri azınlık dini olduğundan Müslümanlar kendi kimliklerini tanımlamada etnik kimliğin yanı sıra İslâm'a da yönelmişlerdir. Sovyetlerin çöküşüyle birlikte Müslümanlar İslâm dünyasıyla bağlantı kurmaya ve kendilerini İslâm dünyasının parçası olarak görmeye başlamıştır. Ayrıca, yaşanan İslâmi canlanma beraberinde İslâm'ın siyasallaşmasını da getirmiştir.⁵⁹⁰ Müslümanlar İslâmi kimliklerini çeşitli yollarla ifade etmeye başlamasına karşın herkes için kabul edilebilir tek bir Müslüman imgesi yoktu. Birçokları için İslâm, dini aidiyetten çok etnik ve ulusal kimliğin göstergesiymen etnisite ile İslâm arasındaki ilişki de farklılık gösteriyordu. Örneğin, Tataristan'da İslâm etnik kimliğin neredeyse ayrılmaz parçasıymen Dağıstan'da etnik-üstü role sahipti. Öte yandan İslâm'ın, bölgesel farklılıklardan dolayı birleştirici potansiyeli tam olarak kullanılamamakta, örf-adet hukuku ve yerel etno-kültürel gelenekler herhangi bir ortak İslâm vizyonunun altını oymaktaydı.⁵⁹¹

İslâmi uyanışın 1990'lardaki en göze çarpan göstergeleri yeni camilerin inşası (cami sayısı 92'den 7200'e yükselmişti), Müslüman dini kuruluş ve cemaatlerin sayılarındaki hızlı artış, yeni İslâmi eğitim kurumlarının ve kültür merkezlerinin açılması, İslâmi basın ve yayın kuruluşlarının artışı, Hac ziyaretçilerinin sayısındaki artış şeklindeydi. İslâm'a artan ilgi ve cami sayısının artışı doğal olarak din adamı ihtiyacını da ortaya çıkarmış ve farklı düzeylerde dini eğitim veren yeni eğitim kurumları (medreseler) açılmıştır. Bu dönemin bir başka önemli özelliği çok sayıda öğrencinin dini eğitim almak için Rusya dışına (özellikle Orta Doğu'nun

⁵⁸⁷ Amerikalı yazar Richard Louis Sovyet sonrası Rusya'daki ideoloji eksikliğinden bahsederken Rusya'yı zombiye benzetmektedir: "Sovyet Rusya ile bugünün Rusyası arasında önemli bir fark var. Bolşevik Devrimi'nden yirmi yıl sonra Sovyet Rusya'nın doğası ve kimliği hakkında hiçbir soru yoktu. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından yirmi yıl sonra, yeni Rusya kendisi için yeni bir kimlik oluşturmada başarısız oldu. Vizyonu, sembolleri ya da değerleri yoktur. Moskof (Muscovite), Çarlık ya da Sovyet Rusya gibi adına eklenecek tek bir tanımlayıcı sıfat yoktur. Yirmi yıllık bir dönem için bile çözülme ya da perestroyka gibi isim bulamadı. Petrol bittikten sonra ülkenin geleceğine kimse inanmıyor. <https://themoscowtimes.com/articles/zombie-russia-7112>, (erişim tarihi: 10.01.2019).

⁵⁸⁸ Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 2018: 8.

⁵⁸⁹ age. 10

⁵⁹⁰ Malaşenko, 1998: 73-74.

⁵⁹¹ Omel'chenko and Sabirova, 2003: 181.

Arap ülkeleri) gitmeleri ve Rusya dışından çok sayıda İslâmi kuruluşun Rusya'da faaliyete başlamasıydı.⁵⁹² Bunlar, Rusya'daki köktencililiğin ana müsebbibi olmakla suçlanacaklardı.

Müslümanlar arasındaki siyasi hareketlenme 1990'ların ortalarında yeniden başlamıştır. Özellikle 17 Aralık 1995'teki parlamento ve 16 Haziran ve 3 Temmuz 1996'daki başkanlık seçimlerinde federal düzeyde siyaset yapma iddiasıyla yeni partiler ortaya çıkmıştır. 1995'te *Rusya Müslümanları Birliği* ve *Tüm Rusya Müslümanları Hareketi* (Nur) kurulmuştur. Müslümanların haklarının korunması ve Rusya'nın toplumsal ve siyasal hayatında Müslümanların eşit şekilde temsil edilmesi gibi benzer hedeflerle yola çıkan bu partilerin lider kadrolarının hemen hepsinin amacı ülke siyasetinde belirli roller üstlenmektir.⁵⁹³ Her iki parti de kendisini devrim öncesi Duma'daki Müslüman fraksiyonun halefi olarak sunmuş ve İslâmi kimliğiyle tanınan figürleri (özellikle dini idarelerin başında bulunan müftüleri) saflarına çekmeye çalışmıştır. Çeçenistan krizine siyasi çözüm, özel hayatta İslâmi norm ve gelenekleri teşvik etmek, vakıf kurumunu eski hâline getirmek, Müslüman televizyon ve radyo kanalları kurmak, Rus ordusu içerisinde Müslüman birlikler oluşturmak gibi vaatler içeren aktif seçim kampanyası yürütmüşlerdir. *Rusya Müslümanları Birliği* gerekli evrakları tamamlayamadığı için seçime katılamazken seçime katılan tek Müslüman parti *Tüm Rusya Müslümanları Hareketi* (Nur) Rusya genelinde sadece 0,58 oy alabilmiştir.⁵⁹⁴ Nur ve Rusya Müslümanları Birliği başkanlık seçimleri öncesi Müslüman blok oluşturmak için girişimde bulunmuş ve Müslüman bir siyasi örgüt kurma konusunda anlaşarak birleşme niyetlerini beyan eden anlaşma imzalamıştır. Başkanlık seçimlerinde Müslüman oyları tek bir adayın etrafında birleştirmeyi amaçlayan yeni Birlik tüm İslâmi hareket ve partilere açık olacaktı fakat diğer İslâmi kuruluşlardan destek alamayınca hızla parçalanmış ve bu iki parti birbirlerine rakip olarak kalmıştır.⁵⁹⁵ 1996'daki başkanlık seçimlerinde hemen hemen tüm İslâmi parti ve hareketler Boris Yeltsin'i desteklerken sadece *Nur*, seçimlerde Yeltsin'i destekleme karşılığında Yeltsin'in Haziran 1996'ya kadar Çeçenistan'da savaşı sonlandırması ve Rus ordusunu Çeçenistan'dan geri çekmesini istemiştir.⁵⁹⁶

Başarısızlıkla sonuçlanan siyasi ittifak çabalarına bir yenisi 19 Aralık 1999'da yapılacak Duma seçimleri öncesi eklenmiştir. *Refah*, *Rusya Müslümanları*, *Tüm Rusya İslâm Kongresi* ve *Nur* 1999'da bir araya gelerek *Meclis* adını verdikleri seçim bloğu oluşturmuş ve

⁵⁹² Silantyev, 2008: 96-98; Yemelianova, 2016: 110-112; Malaşenko, 1998: 75-90.

⁵⁹³ Silantyev, 2007: 73-74; Gradirovskiy, 2007: 15; Kerimov, 1996: 190.

⁵⁹⁴ Yemelianova, 2002: 169-170; Laruel, 2005: 177-178; Muharyamov, 2007: 15-16.

⁵⁹⁵ Hunter, 2004: 264.

⁵⁹⁶ Malaşenko, 2007: 25; Silantyev, 2007: 77-78;

Evimiz Rusya Partisi'ni (*Naş Dom-Rossiya*)⁵⁹⁷ desteklemeye karar vermişlerdir. Fakat ulusal azınlıkların siyasi, kültürel ve dini haklarının korunması, camilerin restorasyonu, Rusya'nın Müslüman dünya ile ilişkilerinin güçlendirilmesi ve İslâmi değerlere uygun olmayan televizyon programlarının sansürlenmesi gibi hedeflerle kurulan *Refah*'ın lideri Abdul Vahid Niyazov⁵⁹⁸ seçimleri kazanma ihtimali daha fazla olan Putin destekli *Birlik* bloguna katılmıştır. Merkezi Seçim Komisyonu *Nur*'un seçimlere katılmasına izin vermezken *Birlik*'in seçimlerde beklenenden iyi sonuç almasıyla *Refah*'ın dokuz adayı Duma'da vekil olmayı başarmıştır.⁵⁹⁹

Siyasi bölünmenin yanı sıra Müslümanları temsilde önemli, hatta siyasi partilerden daha fazla rol oynayan dini idareler arası bölünme derinleşirken rekabet de artarak devam etmiştir. *Kuzey Kafkasya Müslümanları Dini İdaresi* kendisini feshederek *Dağıstan Müslümanları Dini İdaresi*'ne dönüşmüş (27 Ocak 1990), Ufa merkezli Rusya Müslümanları Merkezi Dini İdaresi ise bölgesel dini idarelerin kurulmasıyla çatı kuruluşu olma özelliğini önemli ölçüde kaybetse de federal düzeyde faaliyet göstermeye devam etmiştir. 1 Haziran 1996 yılında Moskova'da başkanlığına Ravil Gaynutdin'in seçildiği *Rusya Müftüler Konseyi* kurulmuştur. Kuruluş amacı Rusya genelindeki müftülükler arasında koordinasyon sağlamak şeklinde açıklanan Konsey, Rusya'nın bölünmüş Müslüman toplumunu birleştirmek ve çatışan tarafları uzlaştırmak hedefiyle yola çıksa da daha en başından Ufa merkezli *Avrupa Rusyası Müslümanları Dini İdaresi*'yle rekabet içerisinde girmiştir.⁶⁰⁰ Öte yandan Konsey'in kuruluş kongresinin adı "Demokrasi ve Rusya'daki İslâm'ın Kaderi" olarak değiştirilmiş ve Gaynutdin "Rusya'da reformların devam ettirilmesini, barış ve uyumun korunmasını desteklediklerini" açıklamıştır. Rusya'daki başkanlık seçimlerinin ikinci turuna iki gün kala yapılan bu açıklama Yeltsin'e destek şeklinde yorumlanmıştır. Gaynutdin ayrıca Konsey'in Rusya'nın İslâmi tek çatı kurumu olması yönünde devlet nezdinde girişimlerde bulunmaya başlamıştır.⁶⁰¹

16 Ekim 1998'de kurulan Kuzey Kafkasya Müslümanları Koordinasyon Merkezi fazla etkinlik gösterememiş ve dini idareler arasındaki bölünme daha da derinleşmiştir. Bu bölünmenin başlıca nedenleri olarak eski sistemde kurulan ve bu sistemin düşünce yapısının devam ettirilmek istenmesine karşın genç kuşağın yenilik istemesi; yasaların yeni dini

⁵⁹⁷ Bir dönem başbakanlık da yapan Viktor Çernomyrdin tarafından Boris Yeltsin'i desteklemek için 1995 yılında kurulan parti, 2000 yılında Parti varlığını sona erdirerek *Birlik (Yedinstvo)* Partisi'ne katılmıştır.

⁵⁹⁸ Niyazov, 1969 Omsk doğumlu bir Tatar olup genç yaşlarından itibaren Rusya Müslümanlarının dini ve siyasi faaliyetlerine etkin bir şekilde katılmıştır. 1990 yılından itibaren *Rusya İslâm Kültür Merkezi* başkanlığının yanı sıra Rusya Müslümanları Dini İdareler Koordinasyon Merkezi başkan yardımcılığı görevini de yürütmekteydi. Niyazov "eski Sovyet İslâmı"nın temsilcisi olarak telakki edilen Talgat Tacuttin'e değil, Moskova Müftüsü Ravil Gaynuttin ve Rusya'nın Asya Kısmı Müftüsü Nafigulla Aşirov'a yakınlığıyla bilinmektedir. İmanov, 2008: 242.

⁵⁹⁹ Silantyev, 2007: 384-385; Hunter, 2004: 266; Malaşenko, 2007: 26; Laruel, 2005: 179.

⁶⁰⁰ Asadullin, 2006: 92; Silantyev, 2015: 31-33; Yemelianova, 2003: 144-145.

⁶⁰¹ Tulskey, 2005: 26.

organizasyonların kurulmasına müsait olması ve bu kurumların bir birini bağlamayan ayrı tüzel kişiliklerinin bulunması; etnik milliyetçiliğin yükselmesi ve cumhuriyetlerin egemenlik göstergesi olarak ulusal müftülük kurma arzuları; dini liderlerin Müslüman kamuoyunu yönlendirerek siyasi iktidarlardan birtakım taleplerde bulunabilecekleri düşüncesine sahip olmaları; bu kurumlar üzerindeki devlet kontrolünün zayıflaması ve Müslüman liderler arasındaki dini ve siyasi görüş farklılıkları gösterilebilir.⁶⁰² Fakat yine de yeni dini idarelerin başındaki müftüler ideolojik açıdan Sovyet öncülerinden farklı olsalar da politik ve doktriner yönlerden öncülleriyle dikkat çekici benzerlik taşımaktaydılar ve çoğunlukla Sovyetler'den miras kalan mevcut cumhuriyet otoritelerine sadık kaldılar. Federal düzeyde örgütlenen dini idarelerin müftüleriye Moskova siyasi elitiyle özel ilişki ağları kurarak kendi idarelerinin konumlarını güçlendirmeye çalıştılar. Bunun da ötesinde, seçim dönemlerinde farklı siyasi partileri desteklediler ve bu partilerin seçim kampanyalarına katıldılar.⁶⁰³

Sonuçta Yeltsin döneminde (özellikle 1997'ye kadar) devletin İslâm'a yaklaşımı daha tarafsızdı ve bu durumun pasif seküler rejimin sonucu olduğu söylenebilir. Sovyet sonrası reformcuların Batı'nın liberal standartları ve ilkelerine bağlılığı Rusya'nın siyasi ve sosyal yaşamının kilit yönlerini dönüştürmeye itince İslâm da dâhil olmak üzere tüm inançlara karşı tarafsız/uzlaşmacı politikaların benimsenmesine neden olmuştur.⁶⁰⁴ Diğer taraftan İslâmi parti ve hareketlerin siyasi faaliyetleri 1999'un sonlarına, yani Putin Rusya'nın başına geçinceye kadar benzer doğrultuda ve benzer şekilde gelişmiştir. Ne karizmatik bir lidere sahip otoriter bir merkez ne de karizmatik bir lider çıkaran Müslümanlar, İslâm dünyasıyla da fazla yakınlaşamamıştır. Bu dönemin siyasi parti ve hareketleri gerek Rusya genelinde olsun gerekse Müslümanların çoğunlukta yaşadıkları Kuzey Kafkasya ve Volga boyunda olsun Müslümanların gerçek siyasi temsilcileri olarak öne çıkmayı ve Rus siyasal hayatına ciddi etki etmeyi başaramamıştır. Kendi aralarında açık iktidar mücadelesi, daha çok Kremlin ve Rusya'nın başat siyasi partileriyle oy pazarlığı yapma ve bireysel olarak Rus siyasi elite katılma çabalarıyla ön plana çıktılar ve İslâm'ın Rus toplumundaki saygınlığına zarar verdiler. Zaten aldıkları oy oranları da Müslümanlar nezdindeki güvenilirliklerini (ya da güvenilmezliklerini) göstermekteydi.⁶⁰⁵ Tüm bunlara rağmen 2000'lere doğru İslâm Rusya'nın gündeminde çok daha fazla yer almaya ve keskin siyasi ve dini tartışmaların odağında olmaya devam etti. Putin'in iktidara gelmesiyle birlikte devlet İslâm'a yönelik bazen çok daha

⁶⁰² Kütükçü, 2015: 180-181; Nabiev, 2002: 145-147; Silantyev, 2007: 52; Sızranov, 2013: 70; Bukharaev, 1996: 179-180.

⁶⁰³ Yemelianova, 2003: 141 ve 146; Malaşenko, 2007: 26.

⁶⁰⁴ Akhmetkarimov, 2019: 184.

⁶⁰⁵ Muharyamov, 2007: 20; Malaşenko, 2007: 26; Baltanova, 2002: 431-432.

müdahaleci ve baskıcı, bazen de iş birliğine dayalı ve destekleyici politikalar izlenmeye başlayacaktır.

3.2.1. Çeçenistan Cumhuriyeti: Milliyetçilikten İslâmcılığa

3.2.1.1. Çeçen Milliyetçiliğinin Yükselişi ve Bağımsızlık Talepleri

Perestroyka ortamının getirdiği kısmi özgürlük havası ve Sovyetlerin her tarafında yükselişe geçen milliyetçi fikirler kısa sürede Kuzey Kafkasya'ya da ulaşmıştır. Reformun etkisi Rus olmayan cumhuriyetlerde çok daha güçlü olmakla birlikte Rusya içerisindeki özerk cumhuriyetlerde de görülmeye başlamıştır. 1988'de Gudermes'te kurulacak olan fabrikanın çevreye zarar vereceği gerekçesiyle gösteriler yapılmaya başlamış ve bu çevreci eylemler kısa sürede siyasi taleplerin öne sürüldüğü bir harekete- halk cephesi- dönüşmüştür. 1989'da Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti'ndeki tüm gayriresmi oluşumları tek çatı altında toplama ve Çeçen-İnguş Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurma amacıyla ilk siyasal örgüt olan *Birlik* (Bart) kurulmuştur. Kendi slogan ve talepleri olan tüm bu milli oluşumlar sadece halkın değil *nomenklaturanın*⁶⁰⁶ bir kısmının da desteğini elde etmişlerdi. Bu toplumsal hareket, Sovyet tarihinde ilk defa *Çeçen-İnguş Komünist Partisi* Merkez Komitesi'nin başına bir Çeçenin - Doku Zavgayev- geçmesiyle sonuçlanmıştır.⁶⁰⁷ *Vaynah Demokratik Partisi*'nin (VDP, *Vaynahskaya Demokratiçeskaya Partiya*) 5 Mayıs 1990'da yapılan kurucu kurultayında *Bart*'ın liderlerinden Zelimhan Yandarbiyev başkan olarak seçilmiş, parti tüzüğü ve programının yanı sıra birtakım kararlar ve bildirge kabul edilmiştir. Parti ilk başlarda yapıcı muhalefet rolünü üstlenmiş ve Halk Cephesi'ndeki aşırılıkçılarla anlaşmazlık yaşamıştır. Fakat 1990 sonbaharına gelindiğinde iktidara alternatif olarak ortaya çıka VDP kitlelerin desteğini de kazanmıştır. Bağımsız ulusal devlet kurma amacını açıkça ortaya koyan VDP, SBKP'ye alternatif olan ilk siyasal partiydi ve hedefi Çeçenistan'ı SSCB içerisinde eşit haklara sahip egemen devlet konumuna yükseltmekti.⁶⁰⁸

23-26 Kasım 1990'da amacı Çeçen halkının kültürel ve ulusal meselelerini tartışmak ve Çeçenistan'ın egemenlik bildirgesini ilân etmek olan Çeçen Ulusal Kongresi düzenlenmiştir. Kongre'de seçilen Yürütme Komitesi'nin başına hayatının büyük bölümünü Çeçenistan dışında geçiren General Cahar Dudayev getirilmiştir. Kongre sonunda "Çeçen Cumhuriyeti'nin Devlet Egemenliği Hakkında" başlıklı bildirge ilân edilmiştir. Bildirgenin hukuki bağlayıcılığı olmasa da Kongre'nin kararına dayanarak Doku Zavgayev

⁶⁰⁶ *Nomenklatura*, Sovyetler'de en yüksek mevkilerde görev yapanlardan oluşan bir çeşit bürokratik üst tabakaydı. Bu kilit mevkilere adaylar *Komünist Parti*'nin ilgili komiteleri tarafından belirlenerek atanır ve yine parti komiteleri tarafından görevden alınabilirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Voslensky, 1984.

⁶⁰⁷ Ahmatov ve Hasmagomedov, 2005: 949-951; Yandarbiyev, 2014: 22.

⁶⁰⁸ Muzaev ve Todua, 1992: 12.

başkanlığındaki Çeçen-İnguş Cumhuriyeti (ÇİC) Yüksek Sovyeti egemenlik bildirgesini onaylamıştır. Zavgayev'in amacı Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'nin özerklik statüsünü yükselterek Sovyet cumhuriyeti yapmaktır. Böylece ÇİC RSFSC'den ayrılarak SSCB'nin eşit üyesi olabilecekti.⁶⁰⁹ Bildirgenin ilk maddesinde "Çeçen-İnguş Cumhuriyeti Çeçen-İnguş halkının özgür iradesi ile oluşturulan egemen devlettir. Çeçen-İnguş Cumhuriyetinin egemenliği Çeçen-İnguş devletinin mevcudiyetinin doğal ve gerekli sonucudur" denmekteydi. 11. maddesindeyse ÇİC sınırları içerisindeki tüm topraklar, tüm doğal ve yeraltı kaynakları, hava sahası, Çeçen-İnguş halkının özel mülkü olarak ilân edilmekte, cumhuriyetin sınırları içerisinde oluşturulan tüm ekonomik, bilimsel ve teknik kapasite milli servet ilân edilerek devlet egemenliğinin ekonomik temellerini oluşturduğu belirtilmekteydi.⁶¹⁰

Moskova'daki darbe girişimi (19 Ağustos 1991) Çeçenistan'daki olayların akış seyrini değiştiren kıvılcım olmuştur. Darbe girişimi sırasında Moskova'da bulunan Zavgayev darbeyi destekleyen bir açıklama yaparken Dudayev ve Ulusal Kongre darbe girişimini "hükûmetteki suçluların ve cumhuriyetteki yozlaşmış komünist yanlısı grubun" ürünü olarak kınamış ve darbeye itaatsizlik ve direniş çağrısında bulunmuştur. Darbenin ilk gününden insanlar Grozny'nin merkezi meydanına (Lenin Meydanı) toplanmaya başlamış, darbenin başarısız olması, Grozny'daki hareket kitleleşmesini engellememiş aksine hareket yeni bir dinamizm kazanmıştır.⁶¹¹ 22 Ağustos'ta Ulusal Kongre'ye bağlı silahlı birlikler yerel televizyon binasını, radyo istasyonunu ve bakanlık ofislerini ele geçirince hem siyasi hem de askeri olarak iktidar değişimi için her şey hazır hâle gelmiştir. Ulusal Kongre liderleri 1 Eylül'de yerel darbecileri desteklediği ve yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle Yüksek Sovyet'in lağvedildiğini açıklamıştır.⁶¹² Bu karara karşı çıkan yerel yetkililer ülkede olağanüstü hâl ilân etmeye teşebbüs ederken bazı milletvekilleri de askeri destek talebiyle Moskova'ya gönderilmiştir. Fakat Özgürlük Meydanı kontrol edilemez hâl almış, öfkeli kalabalıklar 6 Eylül 1991'de Yüksek Sovyet binasına doğru harekete geçerek burayı ele geçirmiş ve bu tarih Çeçenistan'ın bağımsızlık günü ilân edilmiştir.⁶¹³ 27 Ekim'de Çeçenistan parlamentosu ve Cumhurbaşkanlığı için seçimler yapılmıştır. Toplam 639 bin kişilik nüfusun yüzde 77'sinin (yaklaşık 490 bin kişi) katıldığı seçimi oyların yüzde 85'ini (yaklaşık 416 bin kişi) alan Dudayev kazanmıştır. Rusya Bilimler Akademisi milliyetler uzmanı Sergey Arutyunov'a göre "kamuoyu yoklamalarında Dudayev'e destek yüzde 60'tan az değildi, hatta yüzde 70'lere

⁶⁰⁹ Zürcher, 2007: 76-77; Ahmatov ve Hasmagomedov, 2005: 960-961; Muzaev ve Todua, 1992: 17; Forsyth, 2019: 741.

⁶¹⁰ Nuhajiev ve Umhaev, 2012: 464-467; Zürcher, 2007: 77.

⁶¹¹ Cheterian, 2017: 261; Forsyth, 2019: 751.

⁶¹² Hansen, 1994: 395; Perepelkin, 1994: 3.

⁶¹³ Yandarbiyev, 2014: 97.

varıyordu. Yani Çeçen halkı seçimde gerçekten de Dudayev'i desteklemişti".⁶¹⁴ Dudayev ilk iş olarak Çeçenistan'ın bağımsızlığını ilân etmiştir. Bu, hem SSCB'den hem de RF'den ayrılmak anlamına geliyordu. Bunun üzerine Yeltsin Çeçen-İnguşetya'da olağanüstü hâl ilân ederek İçişleri Bakanlığı'na bağlı askeri birliklerin Groznıy'a gönderilmesini emretmesine karşın RSFSR Yüksek Sovyet'i olağanüstü hâl kararını onaylamamıştır. 30 Kasım'da İnguşetya'da referandum yapılmış ve katılımcıların yüzde 90'ının oyuyla Rusya içerisinde özerk cumhuriyet olarak kalma yönünde karar almıştır.⁶¹⁵ Moskova'nın tüm baskılarına rağmen kararından geri dönmeyen Çeçenistan'da toplum Dudayev etrafında daha da kenetlenmiştir. Yeltsin'in kararına karşılık Çeçen parlamentosu Dudayev'in yetkilerini artırmış ve Çeçen birliklerinin silahlandırılmasını hızlandırmıştır.⁶¹⁶ Ruslar bağımsızlık ilânının Rusya'nın toprak bütünlüğünü ihlal eden yasa dışı bir girişim olduğunu ve Çeçen-İnguşetya'nın Rusya'ya ait olduğunu savundular. Groznıy'a Rus birliklerinin gönderilmesi kararına Dudayev genel seferberlik ilân ederek cevap vermiş ve Hankale'ye (Groznıy'ın doğusunda Rus askeri üssü) gelen Rus birliklerini havalimanında muhasaraya alarak geri dönmeye zorlamıştır. Moskova'da farklı sorunlarla uğraşan Yeltsin sorunu fazla dile getirmemeyi ve Çeçenistan'a ekonomik abluka uygulamayı uygun bulmuştur.⁶¹⁷

Moskova ile federe birimler arasında imzalanan Federasyon Anlaşmasıyla (31 Mart 1992) Rusya için ayrılıkçı tehlikeler kısmen de olsa azalmış görünmekteydi. Fakat bu anlaşmayı imzalamayı reddeden Çeçenistan ve Tataristan ile yeniden müzakerelere başlamıştır. Ruslarla Çeçenler arasında 1992 yılında siyaset, hukuk, ekonomi, güvenlik vb. konuları da ele alan ondan fazla müzakere gerçekleştirilmiştir. 1992 Martı'nda taraflar arasında imzalanan ileriye yönelik müzakerelerin gündemini oluşturacak protokollerde Çeçenistan'ın siyasi bağımsızlığı ve egemenliği ile Rusya ve Çeçenistan arasındaki ilişkilerin siyasi ve hukuki boyutlarının belirlenmesi gibi konular yer almıştır.⁶¹⁸ Görüşmeler sırasında Rus askerinin Çeçenistan'dan çekilmesiyle ülkede beklenmedik sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Çeçen toplumu istikrarını kaybederken suç unsurları hükûmetten bile daha güçlü hâle gelmiştir. Ekonomik koşullar hızla kötüleşmiş, muhalifler güçlenmiş ve toplumsal hoşnutsuzluk artmıştır. Rus ordusunun çekilirken buradaki silahların yarısını bırakması⁶¹⁹ ve

⁶¹⁴ Dunlop, 1998: 113-114.

⁶¹⁵ Orlov ve Çerkasov, 2010: 14-15; Perepelkin, 1994: 3; Zürcher, 2007: 77-80.

⁶¹⁶ Tsvetkova, 2008: 39.

⁶¹⁷ Cornell, 1997: 202.

⁶¹⁸ Dunlop, 1998: 167-170.

⁶¹⁹ Rusya Savunma Bakanı Pavel Graçev'in Kuzey Kafkasya Askeri Bölgesi Komutanlığı'na verdiği emre göre askeri teçhizat ve silahların yüzde 50'sinin Çeçen Cumhuriyetine bırakılması isteniyordu. Duma'da Çeçen krizinin nedenlerini araştırmak için oluşturulan komisyon raporuna göreyse askeri teçhizatın neredeyse tamamı Çeçenlere bırakılmıştı. Örneğin 260 adet eğitim uçağının tamamı, 42 tankın tamamı, farklı tiplerdeki hava füzelerinin tamamı, uçaksavar füze sistemlerinin tamamı, 1063 otomobilin 942'si, makineli tüfek, tabanca ve

bu silahların Dudayev yönetiminin eline geçmesi şiddetin yeniden canlandığı patolojik bir toplumun evrimine katkıda bulunmuş ve Çeçenistan açık bir silah pazarına dönüşmüştür.⁶²⁰

Öte yandan Çeçenistan'da yaşanan devrimin gerçek amaçları konusunda bir belirsizlik vardı. Din ve milliyetçilik söz konusu olduğunda Çeçenlerin seçimi açıkça kendi kaderini tayini hedefleyen seküler ulusal çizgi olmuştur. 12 Mart 1992'de kabul edilen ilk Çeçenistan anayasası, uzun uzadıya insan hakları ve yurttaşların ekonomik haklarından söz ederken dine oldukça sınırlı bir yer ayırıyor ve "dinsel birlikler devletten ayırdır" diyordu.⁶²¹ Çeçen milliyetçiliği Kafkasya'yı birleştirme amacıyla bağlantılı olsa da, bu taliydi ve söz konusu olan Kafkas birliğinin korunması ve genişletilmesi değil, Çeçen milliyetçiliğinin esinlendiği hayallerdi.⁶²² İlk başlarda ne Dudayev'in ne de onun yerine geçen Zelimhan Yandarbiyev ve Aslan Mashadov'un İslâm devleti kurma ya da devlet yönetiminde dine yer verme gibi niyetleri vardı. Örneğin, uzun yıllar Sovyet ordusunda hizmet etmiş, eşi Rus olan ve hayatının büyük kısmını Çeçenistan dışında geçirmiş eski bir Sovyet generali olan Dudayev dini konularda pek de bilgili değildi. 1992 yılında *Literaturnaya Gazeta*'ya verdiği demecinde Dudayev "Çeçen devletinin laik bir hukuk devleti olmasını isterim" diyordu.⁶²³ Çeçenistan'da İslâm'ın yerini ve rolünü iyi bilmesine karşın Dudayev İslâmi köktencilığe eğilimli değildi ve seçim kampanyasında İslâm hakkında neredeyse hiçbir şey yoktu. İslâm devleti kurmaya çalıştığı şeklindeki suçlamaları reddeden Dudayev Çeçenistan'daki İslâmi köktencilüğün hiçbir tehlike oluşturmadığını, fakat Rusya'nın düşmanca tutum sergilemeye devam etmesi durumunda Çeçen milliyetçiliğini daha da radikalleştireceğini açıklamıştır.⁶²⁴

Çeçen Ulusal Kongresi de "ulusal hareketler" ve "halk cepheleri" sınıfında yer alan seküler bir hareketti. Elbette ki bu, İslâm'a kamuoyu ilgisinin olmadığı anlamına gelmiyordu. Köylerde ve mahallelerde yeni camiler yapılıyor ve Arapça öğrenmeye yönelik ilgi giderek artsa da bu durum Rusya genelindeki İslâmi uyanışla paralel şekilde geliyordu. Çeçen ulusal kimliğinin bir parçası olan bu İslâm anlayışı savaş başlayınca temas kurmak zorunda kalacağı Orta Doğu'nun *jihadist* İslâmı'ndan⁶²⁵ farklıydı ve hiçbir siyasi yönelimi bulunmuyordu.⁶²⁶ Bu

tüfeklerden oluşan 57596 hafif silahın 37795'i yani yaklaşık yüzde 70'i Çeçenlere bırakılmıştı. Kogan ve Yasniy, 2010: 115-116.

⁶²⁰ Sharafutdinova, 2000: 18.

⁶²¹ Hatta Kasım 1990'da ilan edilen "Çeçen Cumhuriyeti'nin Devlet Egemenliği Hakkında" başlıklı on dokuz maddeden oluşan egemenlik bildirgesinde din konusu sadece iki maddede geçmekteydi. Deklarasyonun 4. maddesinde tüm vatandaşların dini aidiyet farkı gözetmeksizin yasalar önünde eşit olduğu ve 6. maddede tüm dini kurumların anayasal çerçevede eşit şekilde faaliyet gösterebileceğinden bahsetmekteydi. Bildirgenin tam metni için bkz. Nuhajiev ve Umhaev, 2012: 464-467.

⁶²² Cheterian, 2017: 379-380.

⁶²³ Souleimanov and Ditrych, 2008: 1209.

⁶²⁴ Hertog, 2005: 241.

⁶²⁵ Burada *Jihadist* terimi kasıtlı olarak kullanılmıştır. Bu terim Batı'nın ideolojisinden bağımsız olarak "radikal İslamcı" adı altında Batı dünyasını tehdit eden ve İslamcı bir çerçevede gerçekleştirilen silahlı faaliyetleri

dönem ortaya çıkan partiler veya siyasi hareketlerin hiçbirinin özel İslâmi amacı veya İslâm devleti kurma gibi bir projesi yoktu. Yeni kurulan Çeçen devlet yapısında İslâm'a yer belirgin şekilde yer verilmemiştir. Egemenlik bildirgesi ve anayasa dini veya etnik özelliğe sahip değildi. Anayasanın liberal ruhu din, ideoloji, sosyal adalet ve insan hakları konularına yansımıştı. Siyasi sahneye çıkan dini hareketler de sınırlı sayıda tâkipçi kazanabilmişti. Örneğin, 1990 yılında kurulan *İslâmi Yol Partisi*, programında her ne kadar şariat ve *adat* (Çeçen geleneksel hukuku), İslâmi devletin kurulması ve Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi gibi ifadeler yer alsa da daha çok parti liderlerinin kişisel çıkarları doğrultusunda yönetilmiştir.⁶²⁷ Dolayısıyla Çeçenistan'da ilk dönem ayrılıkçı hareket içerisinde bazı Rus yayın organları veya siyasetçilerin iddia ettiği gibi "İslâmi radikalizm" veya "İslâmi köktencilik" fikri bulunmuyordu. Dudayev'in *Time* dergisine verdiği röportajda "Rus işgali insanların dine yönelmesine neden oldu mu?" sorusunu şöyle yanıtlamıştı: "Çok fazla. İslâmi değerleri benimsemeye yeterince hazır olmasak da İslâm'ın yolunu tutmaya zorlanmıştılar. Şimdi, Batı için tehlikeli olabilecek İslâm'ın sapkın bir biçimine yenik düşebiliriz".⁶²⁸ Hatta Dudayev yönetiminin sufi tarikatlarla ilişkileri Rus-Çeçen çatışmasının dinamikleri açısından belirlenmiştir. İlk dönemlerde siyasi ve ekonomik olarak daha etkin olan Nakşibendî tarikatı Dudayev liderliğindeki milletçilerden uzaklaşmış, kendisi de Nakşibendî tarikatı mensubu olan Çeçenistan'ın ilk Müftüsü Muhammed Beşir başkanlık seçimlerinde Dudayev'i desteklemeyi reddetmiştir. Nakşibendîleri bağımsızlık savaşına katılmaya ikna edemeyen milliyetçiler Kâdiri⁶²⁹ tarikatı ile kendisi de tarikatın bölgesel liderlerinden olan

tanımlama amacıyla son dönemlerde oluşturulan ve İslam'daki cihat ya da mücahit kavramıyla alakası olmayan yapay bir kavramdır. Her kavramın tarihi, felsefi, dini, kültürel ve sosyal bir arka planı mevcut olup bunu göz önünde tutmadan onu farklı bir uygarlık ve kültürün kavramlarıyla âynileştirmek yanlış sonuçlara ulaştırır. Aynı şekilde medeniyetler, kültürler ve dinler arasındaki mukayeseli araştırmalarda ötekini kendi bakış açısıyla ya da kendi kavramlarıyla değerlendirmek yanlış bir yöntem olarak kabul edilir. Bu bakımdan cihadın "kutsal savaş" (*holy war*) diye nitelendirilmesi de böyledir. Cihadın hem mahiyet ve anlamı, hem sebep, amaç, sonuç ve hükmü bakımından ne terörle ne de Batı'daki anlamıyla kutsal savaşla ilişkisi ve benzerliği yoktur. Haçlı Seferleri çağının "kutsal savaş" fikirlerinden güçlü bir şekilde etkilenen modern Batı düşüncesi, 8. yüzyılda İspanya'nın fethiyle başlayarak cihadı inançsızlara karşı bir İslâm savaşı olarak tanıtmaya eğiliminde olmuş, İslâm ve savaş konusunu ele alan birçok oryantalist ısrarla cihadı bu kutsal savaşla özdeşleştirmişlerdir. Dolayısıyla yaygın şekilde kutsal savaş olarak çevrilen cihat kavramı yüzyıllarca Avrupa'da İslâm'ın fanatik bir din olduğunun, öğretisinin kılıçla yayıldığı ve günümüzde de başkalarına şiddet yoluyla kabul ettirildiğinin açık bir kanıtı gibi görülmüştür. Özel, 2014: 65-66. Öte yandan evrensel olmasa da İslâm Dünyası'nda bile kabul görmüş ortak cihat doktrini bulunmamaktadır. Müslümanlar çağlar boyunca cihadın savunmacı ve yayılmacı anlamı, meşru ve gayrimeşru biçimleri konusunda tartışmış ve farklı görüşleri savunmuşlardır. Bunun da ötesinde dini aşırılıkçılar ya da teröristler kendileriyle hemfikir olmayan herkese saldırılarını ve başkalarını öldürmelerini haklı göstermek için, kısacası kendi özel amaçları için cihat ilan etmektedirler ki, bu eylemler cihat ile ilgili Batı'daki yanlış algıyı daha da güçlendirmektedir. Esposito, 2002: 65.

⁶²⁶ Cheterian, 2017: 382; Tışkov, 2001: 334.

⁶²⁷ Hertog, 2005: 240-241; Tışkov, 2001: 334-335.

⁶²⁸ <https://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,984203-1,00.html>, (erişim tarihi: 29.04.2022).

⁶²⁹ Kuzey Kafkasya'da Nakşibendi tarikatının yanı sıra Kâdirilik de oldukça yaygındır. İslâm dünyasının en eski ve en yaygın tarikatlarından olan Kadirliğin kurucusu Abdulkâdir Geylani'dir (Gilan 470/1077-Bağdat 561/1166). Geylani, tasavvufi düşünce olarak dinin zahiri hükümlerine sıkı sıkıya bağlı kalmış, Gazzali

Dudayev'in abisi Bekmurza Dudayev'in çabaları sayesinde yakınlaşmış ve ittifak kurmaya muvaffak olmuştur.⁶³⁰

Savaşın çıkış nedenlerine kısaca değinmekte fayda var. Sovyetler'in çöküşünden sonra özerk cumhuriyetlerden hiçbirinin açık bir bağımsızlık ilânına yanaşmamasından da anlaşıldığı üzere, Rusya siyasi bir manevrayla kendisine bağlı halkları yine kendi etki alanında tutmanın yollarını arıyordu ve hiç kimsenin, mevcut durumu "tam bağımsızlık" iddiasıyla kendi lehine kullanabileceğini ummuyordu. Kimse, nüfusu hiçbir zaman bir milyonun üstüne çıkmamış bir halkın, Rusya'dan ayrılarak bağımsız bir devlet kurmayı başaracağını beklemiyor, biraz daha özgürlük verilerek sorunun atlatılacağı düşünülüyordu.⁶³¹ Ayrılma tehdidinde bulunan birçok cumhuriyet, merkezin zayıflığından istifade ederek özellikle ekonomik konularda kendi yetki alanlarını genişletmek istiyordu. Ayrılkılığın temelinde etnik milliyetçilerin taleplerinden çok yerel liderlerin bu fikri merkeze karşı bir koz olarak kullanma çabaları yatmaktaydı ve Çeçenistan (benzer şekilde Tataristan) örneği merkezden daha fazla yetki isteyen yerel liderler için iyi bir örnekti.⁶³² Öte yandan abartılı bir korku gibi görünse de Çeçenistan'ın bağımsızlığı domino etkisi yaratabilir ve diğer cumhuriyetler Rusya'dan ayırmak için harekete geçirebilirdi. Zaten Başkurdistan ve Tataristan'da ayrılkı fikirler güçlüydü. Ayrıca Dağıstan ve İnguşetya'da ayrılkılık daha zayıf olsa da bu ülkelerin Çeçenistan'dan etkilenme ihtimalleri çok daha yüksekti. Dudayev'in Kafkasya halklarına yönelik Rusya'dan ayrı birlik çağrıları da Rusya'nın SSCB gibi parçalanma korkusunu tetiklemiştir.⁶³³ Ayrıca Çeçenistan, Rusya için Kafkasya'da istikrarsızlaştırıcı faktördü ve Rusya'nın Güney Kafkasya'ya yönelik siyasi ve ekonomik nüfuzunu engelliyordu. Güney Kafkasya ülkelerindeki karışıklığı da kullanarak Rusya, Gürcistan ve Ermenistan'a askeri birliklerini yerleştirmiş ve bu ülkeler üzerindeki kontrolünü yeniden kurmuştu. Sadece Azerbaycan kendi topraklarında Rus askerinin konuşlanmasına karşı çıkıyordu.⁶³⁴ Moskova açısından asi Çeçenistan'ın Rusya'dan ayrılması, Rusya'nın Güney Kafkasya'da hâkimiyet kurma çabalarına engel teşkil edebilirdi.⁶³⁵ Çeçenistan'da

tarafından sistemli hâle getirilen tasavvuf anlayışına meyletmiştir. Cömertlik, bol sadaka vermek, haramdan sakınmak, nimete saygı göstermek tarikatının esaslarındandır. Kalbin arınması, bilginin hayata geçirilmesine ve ibadetlerin samimi ve gösterişten uzak bir şekilde yerine getirilmesine bağlıdır. Kâdirî kollarında zikir farklı olsa da sesli ve ayakta yapılır ve musiki önemli yer tutar. Tarikata girme biatla gerçekleşir. Şeyh müridin elini tutar onu tövbe ve istiğfara davet eder. Eşrefilik, Rumilik, Remsilik, Müştakilik, Enverilik ve Hâlisilik en yaygın olan kollarındandır. Yılmaz, 2015: 223-225.

⁶³⁰ Yemelianova, 2001: 671-672.

⁶³¹ Erkilet, 2015: 109.

⁶³² Gorenburg, 1999: 245-274.

⁶³³ Williams, 2015: 87-88; Cornell, 1997: 204-206; Bohanov vd., 2019: 1669-1670.

⁶³⁴ Azerbaycan'da iktidarda olan milliyetçi Halk Cephesi iktidarını Rus yanlısı Aliyev'e bırakması ve 1990'lar Azerbaycan Rusya ilişkileri için bkz. Cafersoy, 2001: 286-316

⁶³⁵ Cornell, 1997: 205.

oluşan "kara ekonomi" ve bundan çıkar sağlayan Rusya'daki güç odakları gibi faktörlerin de Rusya'nın Çeçenistan'a müdahale etmesinde etkili olduğu söylenebilir. Geleneksel güvenlik anlayışıyla hareket eden Rus yetkililer ülkenin siyasal bütünlüğünü korumak adına müdahaleye gerekçe sunuyorlardı.⁶³⁶ Başbakan yardımcısı Sergey Şahray, "Kuzey Kafkasya'daki kırılgan durumun Çeçenistan sorunu çözülmeden düzelmeyeceğini" söylüyordu.⁶³⁷

Öte yandan Çeçenistan'a müdahalenin iç siyasi nedenleri de mevcuttu. Savaşın başladığı kış (Aralık 1994) Yeltsin, bir buçuk yıl sonra yapılacak olan 1996 seçimlerini tekrar kazanmak için zemin hazırlamaktaydı. "Sovyetler Birliği'ni parçaladığı için" milliyetçilerin nefretini üzerine çeken Yeltsin, serbest piyasa ve demokratik reform girişiminde ortaya çıkan kargaşa yüzünden hayal kırıklığına uğrayan demokrasi yanlıları tarafından da suçlanıyordu. Yeltsin ayrıca, ülkedeki Sovyet imparatorluğu ve büyük Rusya özleminin de farkındaydı.⁶³⁸ Rejim krizi, ekonomik çöküş, iç ve dış politikanın hemen hemen tüm alanlarında değişmeyen başarısızlıklar Yeltsin'in çevresindekileri bir kurtuluş yolu aramak zorunda bırakmıştı. Seçimlerde yenilgiye uğrama ihtimali açıkça ortaya çıktıkça krizi provoke etme gerekliliği de o kadar artıyordu. Zafer kazandıracak küçücük bir savaş, iktidarın popülaritesini artırıcı, muhalefeti susturucu, aynı zamanda seçimleri erteleyebilecek çekici bir yöntem olarak gözüküyordu.⁶³⁹ Ufukta savaş bulutları belirdiğinde Dudayev'in "eğer Yeltsin ararsa" anlaşılabileceğini söylemesine karşın Moskova'nın artık "çok geç" olduğunu bildirmesi de savaşa karar verildiğini göstermekteydi.⁶⁴⁰ Bu gelişmelerden yola çıkarak Moskova'nın Çeçenistan'a müdahalesini etkileyen nedenler şu şekilde özetlemek mümkündür: Sovyetlerin etno-bölgesel federalizminin mirası; Yeltsin, liberal reformcular ve muhafazakâr parlamento grupları arasındaki güç mücadelesi; Rusya'nın ne tür bir devlet olması gerektiğiyle ilgili uzlaşmaz fikirler ve bunun anayasada nasıl tanımlanacağı üzerine yapılan tartışma; özerk cumhuriyetlerin Moskova merkezli siyasi gruplarca manipüle edilmesi ve cumhuriyetlerin Rusya federalizmini yeniden inşa etme ve egemenlik kavramını yeniden tanımlama

⁶³⁶ Ayrılma konusunda siyaset bilimcilerin ve uluslararası hukukçuların çoğunluğunun mutabık kaldığı bir şey var ki, o da ayrılmanın kolayca yapılamayacak önemli bir eylem olduğudur. Ayrılma tanımı gereği yalnızca bir nüfusun değil, aynı zamanda bir bölgenin ve potansiyel olarak doğal kaynakların, sanayinin ve ekonomik altyapının da dâhil olduğu bölgedeki her şeyin ana devletten koparılmasını içerir. Potansiyel maliyet göz önüne alındığında bir devletin genellikle ayrılmaya direnmesi şaşırtıcı değildir ve uluslararası hukuk da genellikle toprak bütünlüğünü korumak isteyen ana devleti desteklemiştir. Bowker, 2004: 462.

⁶³⁷ Grammatikov, 1998: 125.

⁶³⁸ Smith, 2002: 216.

⁶³⁹ Kagarlitski, 2008: 223-224.

⁶⁴⁰ Williams, 2015: 88.

konusundaki talepleri ve son olarak azalan popülerliği ve iç siyasi muhalefete karşı Güvenlik Konseyi tarafından etkilenen Yeltsin'in 1993 sonlarına doğru otoriterliğe yönelişi.⁶⁴¹

Sonuç olarak Çeçen ayrılıkçılığı seküler milliyetçi hareketti ve Çeçenistan'da siyaset, savaşın başlayıncaya kadar seküler yapısını korumuştur. Savaşın başlaması Çeçenistan'daki bu durumu değiştirmiş, Çeçen kimliğinin İslâmi boyutunu geliştirmiş, Çeçenistan ile birlikte Kafkasya'nın diğer bölgelerinde Rusya'ya karşı 18. ve 19. yüzyıllardaki İslâmi direnişin hatıralarını canlandırmıştır. En önemlisi de, savaş Çeçenistan'da siyasetin İslâmîleşmesini tetikleyecek ve köktencilğin Çeçenistan toplumsal ve siyasal yaşamının merkezinde yer almasına neden olacaktı.⁶⁴² Ayrıca Batılı ülkelerden Çeçenistan'a herhangi bir destek gelmeyince⁶⁴³ Dudayev yüzünü İslâm'a ve İslâm dünyasına⁶⁴⁴ çevirmek zorunda kalacaktı.⁶⁴⁵

3.2.2.2. Birinci Rus-Çeçen Savaşı ve İslâm'ın Siyasallaşması

Çeçenistan'ın bağımsızlık isteğini kabul etmeyen Rusya kendi iradesini Çeçenistan'a zorla, yani güç kullanarak kabul ettirme yoluna başvurmuştur.⁶⁴⁶ 29 Kasım 1994'te Çeçenistan'daki ayrılıkçılara müracaat eden Yeltsin, onları 48 saat içerisinde silah bırakmaya çağırmıştır. 30 Kasım'da ise "Çeçenistan Cumhuriyeti'nde anayasal düzenin sağlanması hakkında önlemler" başlıklı başkanlık kararnamesini yayımlamıştır. Buna göre yasa dışı şekilde silah bulunduran herkes 15 Aralık'a kadar silahlarını teslim etmeliydi. Ama 10 Aralık'ta Rus askerleri Çeçenistan topraklarına girmeye başlamıştır.⁶⁴⁷ 12-13 Aralık'ta Vladikavkaz'da (Kuzey Osetya'nın başkenti) Rus ve Çeçen temsilciler arasında görüşme gerçekleştirilmiş, fakat herhangi bir sonuç alınamamıştır. 20 Aralık'ta Rus kuvvetleri

⁶⁴¹ Hayden, 1999: 24.

⁶⁴² Gammer, 2005: 836.

⁶⁴³ Avrupa'nın, Rus-Çeçen Savaşı'na aldırması ve savaşı "Rusya'nın iç meselesi" olarak görmesine karşın Çeçenistan'a en güçlü destek Baltık ülkelerinden gelmiştir. Litvanya, Letonya ve Estonya basını Batılı hükûmetleri suçlayarak, onların "bekle ve gör politikasının bir kere daha yanlış çıktığını" ileri sürmüştür. Forsyth, 2019: 779.

⁶⁴⁴ Çeçenistan'daki savaş Rusya'nın Türkiye ile ilişkilerine de yansımıştır. Rusya Türkiye'yi Çeçenleri topraklarını kullandırmakla, Türk vatandaşlarının Çeçenistan'da Rus birliklerine karşı savaşmasını ve bölgeye gönderilen para yardımını önlememekle suçlamıştır. 17 Ocak 1996'da Avrasya feribotunun kaçırılması büyük sorun yaratmış, "Kafkas halklarının özgürlüğü" için feribotu kaçıran Çeçenler ve onlara yardım eden Türkler gemi kaçırmaktan değil, "geminin rotasını değiştirmeye çalışmaktan" yargılanmaya çalışılmış, hüküm giymelerine karşın bazılarının daha sonra hapisneden kaçırılmalarına göz yumulmuştur. Ayrıca İstanbul'da bir parka "Dudayev Parkı" ve Ankara'da ise bir meydana "Dudayev Meydanı" adı verilmiştir. Türkiye gelişmeleri ülkesindeki Çeçen ve Kafkas kökenli sivil toplum örgütlerinin girişimleri olarak değerlendirmiş, bunları engellemiş ve basının da etkisiyle gelişmelere göz yummuştur. Türkiye'deki gelişmelerin aynı dönem Rusya'nın PKK'ya desteğiyle paralel şekilde geliştiğini, alınan tavırların karşılıklı olduğunu da belirtmek gerekir. Tellal, 2012: 545.

⁶⁴⁵ Melikova, 2012: 91.

⁶⁴⁶ Savaşı siyaset kuramına bağlayarak açıklama geleneğini başlatan Carl von Clausewitz'e göre "...savaş, düşmanı irademizi kabule zorlamak için bir kuvvet kullanma eylemidir... Fiziksel kuvvet, düşmana irademizi zorla kabul ettirme amacımızın aracıdır...". Clausewitz, 2011: 30.

⁶⁴⁷ Bohanov vd., 2019: 1670.

Gorznıy'ın on kilometre yakınlığına kadar gelmiş, 27 Aralık'ta ise Yeltsin sivil can kayıplarına neden olacak bombalama emrini vermiştir. 31 Aralık-1 Ocak'ta Rus güçleri Gorznıy'ı ele geçirmek için operasyona başlamıştır.⁶⁴⁸ Çeçenistan'a saldırı planı üç aşamalı şekilde hazırlanmıştır. İlk aşamada, Rus ordusu Groznıy'ı kuşatacak fakat Çeçen birliklerin şehirden kaçmaları için güneyde açık koridor bırakılacaktı. İkinci aşamada, Dudayev birlikleri güneye itilirken Ruslar ovaları kontrol altına alacak ve Groznıy'da Moskova yanlısı muhalefet örgütlenecekti. Bu aşamada Ruslar muhalefet oluşturmak için halk desteği alacaklarını umuyorlardı. Son aşamadaysa Dudayev birlikleri izole edilecek ve ortadan kaldırılacaktı. Fakat plan başarısız olmuş ve Ruslar beklediklerinden çok daha güçlü bir Çeçen direnişiyle karşılaşmıştır.⁶⁴⁹ Bu başarısızlıktan sonra federal birlikler Groznıy'ı sistematik şekilde tahrip etmeye başlamıştır. Şehir merkezini ele geçirme imkânı bulunmayan Rus birlikleri plan dâhilinde bir mahalleden diğerine topçu ateşini adım adım taşımıştır. Bombalamalar sivil kayıplara neden olurken Çeçenlerin Dudayev etrafında daha sıkı kenetlenmelerini de sağlamıştır. Çeçenlerin büyük çoğunluğu Rus saldırısını özgürlük ve bağımsızlıklarını ellerinden alacak istila hareketi olarak görmüş ve gönüllü birlikler oluşturmuştur. Çatışma tüm cumhuriyet topraklarına yayılırken Groznıy'ın uzayan kuşatması Çeçen gönüllülerin Rus birliklerinin gerisinde partizan savaşı⁶⁵⁰ vermelerine imkân sağlamıştır.⁶⁵¹ Groznıy, Argun, Gudermes ve Şali gibi başlıca Çeçen yerleşim birimleri 1995 yılının Martı'nda şiddetli bombardımanlar sonucunda Rusların eline geçse de bu askeri başarı savaşı sonlandırmamıştır. Bundan sonra savaş Rus ordusu ile Çeçen partizanlar arasında hız kesmeden devam etmiştir. Çeçenistan'ın güneyinde kontrolü ele geçiren Rus ordusu operasyonlar sırasında sivil halk ile partizanlar arasında ayırım yapmamış ve sivillere karşı kısmen sistematik savaş suçu işlemiştir.⁶⁵²

Tüm acımasızlığıyla süren savaş sırasında iki önemli dönüm noktası yaşanmıştır. İlki, Temmuz 1995'te Şamil Basayev komutasındaki bir grup Çeçenin Stavropol'a bağlı

⁶⁴⁸ Aydayev, 1996: 61-63.

⁶⁴⁹ Cornell, 2001: 213.

⁶⁵⁰ Rusça literatürde partizan savaşı olarak geçen aslında gerilla savaşıdır. Gerçi daha sonra politik hareketlerle arasında bir ilişki kurulmuş olsa da, gerilla savaşlarının temel cazibesi, daha zayıf taraflara sağ kalmalarında yardımcı olacak metot sunmasıydı. Bir savaş türü olarak, aslında yeni bir şey değildi; yakın geçmişte Amerikan bağımsızlık savaşında kullanılmış olan gerilla savaşları, İspanyolların 19. yüzyıl başlarında işgalci Fransızlara karşı verdikleri "küçük savaş"ta pusu kurma ve taciz etme taktiklerini de edinmişti. Dolayısıyla gerilla savaşı bir savunma savaşıydı, insanların kendi ülkelerinde, halk desteğinin ve yerel bilgilerin avantajıyla verdiği bir savaş türüydü. Yapı olarak bezdirme stratejisini kullanarak düşmanın yorgun düşmesine ya da başka bir sebeple dikkatini başka yöne çevirmesine kadar geçecek zamanı kazanmaya dönüktü. Böyle bir savaşın kendi başına başarılı olması beklenemezdi. İşgalciye karşı genel bir ayaklanmanın "bulanık ve kolay ele geçemez" nitelikte olması gerekiyordu, çünkü somut olarak ortaya çıktığı anda ezilebilir, yok edilebilirdi. Stratejisi savunmacı olan bir kavram olmakla birlikte, gerilla savaşının taktiklerinin saldırgan olması zorunluydu. Düşmanı gafil avlamak şarttı. Freedman, 2017: 323-325.

⁶⁵¹ Kagarlitski, 2008: 229; Williams, 2015: 89; Bohanov vd., 2019: 1671.

⁶⁵² O'Ballance, 1997: 204-206; Hodyakov, 2014: 432; Zürcher, 2007: 83.

Budennovks kasabasındaki hastanede iki binin üzerinde kişiyi rehin almasıydı. Basayev hastanede basın mensuplarıyla görüşmesinde "Biz Moskova'ya varıp Kremlin'i ele geçirmek ve Rus yönetiminin nasıl kendi başkentini bombaladığını görmek istedik. Köylerde sivilleri nasıl öldürdüklerini görmekten yorulduk. Biz askerlere ateş açıyoruz ama onlar bizim köyleri vuruyor. Savaşı Rus topraklarına taşıma fikri buradan geliyor. Asıl amacımız savaşı durdurmaktır ya da ölürken yanımızda olabildiğince fazla Rus götürmektir" diyordu.⁶⁵³ Basayev, rehineler karşılığında Moskova'nın askeri harekâtı durdurmasını ve müzakereye başlamasını talep etmiştir. Uzun bir kuşatma ve sivil can kayıplarına neden olan birkaç başarısız Rus saldırısının ardından Başbakan Viktor Çernomırdin rehinelerin serbest bırakılması karşılığında Basayev ve grubunun güvenli şekilde Çeçenistan'a dönebilmelerini sağlanmanın yanı sıra yeni bir müzakere sürecini başlatmayı kabul etmiştir. Aynı ay taraflar, düşmanlığa son verilmesi, Rus güçlerinin geri çekilmesi ve Çeçen güçlerinin kendini silahsızlandırması şeklinde ön anlaşmaya varmıştır. Bu, Moskova için savaşı sonlandıracak, Dudayev rejimi içinse tanınma ve istikrar garantisi sunan ve her iki tarafın da kazançlı çıkacağı bir anlaşma olsa da taraflar anlaşma yükümlülüklerini yerine getirmekte isteksiz davranmıştır.⁶⁵⁴ Bundan sonraki süreçte her iki tarafın da tam anlamıyla kontrolü kaybettiği söylenebilir. Rus ordusu asker, sivil ayrımı yapmadan Çeçenistan'daki yerleşim birimlerini gelişigüzel şekilde bombalarken Çeçenler de resmi olarak açıklanan rakamlardan çok daha fazla Rus askeri öldürdüler.⁶⁵⁵ Bir Rus yazarın da ifade ettiği gibi savaş, cephesi ve kazananı olmayan, iç savaşa dönüşerek gaddarlaştıran saçma bir hâl aldı.⁶⁵⁶

Savaşın gidişatını değiştiren ikinci olaysa Dudayev'in 21 Nisan 1996'da Rus roketinin isabet etmesiyle hayatını kaybetmesiydi. Bilinçli bir hedeflenme mi yoksa gelişigüzel yapılan bombardıman sonucu mu öldürüldüğü meçhul olan gelişme sonrası her iki tarafta da müzakerelere başlama yönünde bir hava oluştu. Dönemin Dışişleri Bakanı Yevgeniy Primakov'un, "Çeçenistan'ın statüsü dâhil her şey müzakere edilebilir" şeklindeki açıklamasıyla diplomatik girişimler başlamıştır. Haziran'da yapılacak başkanlık seçimlerinden önce Moskova Çeçen ayrılıkçılarla müzakerelere başlamayı umut ediyordu.⁶⁵⁷ Çeçenistan'ı tamamen ele geçirip kontrolü sağlayamayan Rusya Çeçenistan'da içinden çıkılmaz durumda olsa da sorunun barışçıl çözümüne tam olarak hazır değildi. Rus ordusunun ele geçirdiği

⁶⁵³ Aydayev, 1996: 65-68.

⁶⁵⁴ Bodansky, 2007: 44-45; Zürcher, 2007: 83; O'Ballance, 1997: 209-212.

⁶⁵⁵ Yapılan bir araştırmaya göre, 1994-1996 yılları arasında savaşırken ya da hastalık veya kazalar sonucu yaklaşık yedi bin beş yüz Rus askeri hayatını kaybetti. Çeçenler ise dört bin savaşçı kaybettiler. Yani savaş sırasında toplam on bir bin beş yüz kadar asker hayatını kaybetmişti. Sivil kayıplarsa yaklaşık 35 bin olarak hesaplanmıştır. Yani sivil kayıplar asker kayıplarından yaklaşık üç kat daha fazlaydı. Dunlop, 2000: 338.

⁶⁵⁶ Makarin, 2016.

⁶⁵⁷ Chechnya After Dudayev, 1996: 1.

yerlerde konumunu koruyacak gücünün olmadığı Ağustos ayının ilk haftalarında Şamil Basayev liderliğindeki Çeçen birliklerinin Grozny'ya girmeye başlaması ve Rus kuşatması altında olan Çeçenistan'ın iki önemli yerleşim birimi olan Gudermes ve Argun'a saldırı düzenlemesiyle artık kesinleşmişti. Tüm bu gelişmeler, anlaşmanın yapılmasına yol açmıştır.⁶⁵⁸ 31 Ağustos'ta Dağıstan'ın Hasavyurt kentinde ateşkes anlaşması imzalanmıştır. Bunu, Mayıs 1997'de "Rusya Federasyonu ile İçkerya Çeçen Cumhuriyeti Arasında Barış ve Karşılıklı İlişkilerin İlkeleri" başlıklı anlaşma tâkip etmiştir. Anlaşma üç önemli hükmü içeriyordu: Taraflar sorunu çözmek için güç kullanmamayı ve güç kullanma tehdidinde bulunmamayı taahhüt ediyor, taraflar uluslararası hukukun ilke ve normlarına göre ilişki kurmayı kabul ediyor ve son olarak bu anlaşmanın daha sonraki ilişkiler için bir temel oluşturacağı kabul ediliyordu.⁶⁵⁹ Öte yandan anlaşmada Çeçenistan'ın hâlâ belirsizliğini koruyan siyasal statüsü sorunundan hiç söz edilmiyor ve 2001 yılına kadar çatışmaya çözüm bulunacağı ilân ediliyordu. Yani savaşa neden olan Çeçenistan'ın statüsü sorunu çözülmeden ertelenmişti.⁶⁶⁰ Rusya "tek, bölünmez Rusya" fikrini, Çeçenistan ise "özgür, bağımsız Çeçenistan" fikrini savunmaktaydı. Rusya için anlaşma federal merkez ile Rusya'nın bir parçası olan federe birim arasında imzalanmıştı. Çeçenlere göreyse Çeçenistan 1859'da zorla Rusya'ya birleştirilmişti ve Sovyetlerin çöküşüyle birlikte egemenliğini ilân ederek bağımsızlık kazanmış ve bunu kendi anayasasında belirtmişti. Dolayısıyla Çeçenistan için anlaşma iki bağımsız ve eşit taraf arasında imzalanmıştı.⁶⁶¹ Antlaşmadan sonra Rus delegasyonunun üyesi V. Lukin'in "beş yıl sonra Rusya toparlanır, o zaman bakarız" şeklindeki açıklaması Rusya'nın askeri seçeneği arka plana atmadığının da göstergesiydi. Çeçenistan'da ise Basayev Lukin'in sözlerine göndermede bulunarak "Rusya'ya güvenilmez, İçkerya Çeçen Cumhuriyeti (İÇC)'nin statüsünü 2001 yılına kadar netleştirmek gerekir" şeklinde açıklama yaparken, Aslan Mashadov İÇC'nin statüsünü mümkün olduğunca hızlı bir şekilde netlik kazanmasının faydalı olacağını ifade etmiştir.⁶⁶²

Çeçen bağımsızlık/ayrılıkçı hareketi milliyetçi ve seküler bir hareketti ve İslâm'ın bu hareket içerisinde siyasal anlamda herhangi bir ağırlığı yoktu. Savaş yaşanma ihtimali yükseldikçe Dudayev yönetimi "İslâm tehdidi"ni kullanmaya başlamıştır. Çeçenistan Enformasyon Bakanı Movladi Udugov amaçlarının anayasal demokratik devlet kurmak olduğunu ve Moskova'nın kendilerine saldırması ve iç savaşın yaşanması durumunda Afganistan'a benzer şekilde Müslüman köktencilerin zafer kazanacağını belirtiyordu.

⁶⁵⁸ Cornell, 1997: 203.

⁶⁵⁹ Shedd, 2008: 95.

⁶⁶⁰ Smith, 2002: 394; Zürcher, 2007: 84.

⁶⁶¹ Yusupov, 2001: 154.

⁶⁶² Tişkov ve Filippova, 2000: 74.

Dudayev'in Kasım 1994'te "Rus saldırganlığıyla mücadele etmenin yolunun şeriatı getirmek" olduğu fakat "eğer Ruslar saldırganlığa son verirlerse İslâmi anayasadan vazgeçeceklerini" ilân eden açıklaması aslında İslâm'ın siyasi ve ulusal çıkarlar uğruna kullanımının en bariz örneğini teşkil etmektedir.⁶⁶³ Savaş başlayınca İslâm, direnişte önemli destekleyici rol oynamıştır ama bunun Müslümanların Hristiyanlara karşı dinsel savaşıyla hiçbir ilgisi yoktu. Çeçenlerin inançları ve tarikat gelenekleri morallerini ve etnik duygularını pekiştirmenin başlıca unsuruydu. Dolayısıyla savaş sürdükçe dine yönelenlerin ve ibadet edenlerin sayısının artması şaşırtıcı değildi. Ayrıca bu durum gönüllülük temelinde oluşmuş silahlı grupların disiplin altına alınmasına yardımcı oluyordu. Savaş ilerledikçe savaşçılar arasında pes etme ya da eve dönmenin cazibesi artınca şeriat ekstra bir disiplin aracı olarak işlev gördü. Fakat her şeyin ötesinde Çeçen savaşçılar sürgünlerin ve halklarının yapmış olduğu tüm savaşların ortak anısı sayesinde elde ettikleri içgüdüyle bir çeşit kendini savunma içgüdüleriyle birleşmişlerdi.⁶⁶⁴ Savaş devam ederken gönüllülerin vatanseverlik ve İslâm duyguları yeniden canlanmıştır. Dayanışmanın güçlendirilmesi, direniş ve fedakârlığın kutsanması için İslâm'ın önemi artıyordu. Çoğu askeri ve gönüllü birlikler ya coğrafi ya da İslâmi isimlere sahipti: *Şatoy Alayı, İslâm'ın Kurtları, İslâm'ın Askerleri, Cihat Müfrezesi, Cemaat Taburu*. Tüm dini cereyan ve temayüller İslâmi toplumsal yaşam fikrini paylaşıyordu. İş yerlerinde, eğitim kurumlarında ibadethaneler açılmış, dini sloganlar asılmış, hatta şeriat mahkemeleriyle şeriat uygulayan küçük gruplar bile faaliyete geçmişti.⁶⁶⁵

Savaşın başlamasıyla ülkeye hızla yabancı mücahit akını da yaşanmıştır. Bu, bir yandan da farklı kültürlerin yeni bir etkileşim ortamında karşılaşması demektir. Yabancı mücahitler genellikle ulusal devlet olma sürecini tamamlamış ülkelerden ve İslâm düşüncesinin sistematik olarak geliştirilip işlendiği toplumlardan gelmekteydiler. İslâm'ın kitâbi boyutları ya da İslâmcılık düşüncesi hakkında daha fazla bilgi sahibiydiler ve onları bölgeye yönelten en önemli etmen dindi. Türkiye gibi çok sayıda Kafkasyalı göçmenin yaşadığı ülkelerden gelen mücahitler bulunmakla birlikte, çoğunluk bölgeye bir din savaşı vermek için gelmişti. Savaşmaya gelenler ağırlıklı olarak kentliydi ve ideolojik bir sistem olarak İslâmcılık onlar için verili ve bilinen bir sistemdi.⁶⁶⁶ Mücahitlerin en meşhuru, daha önce Afganistan ve Tacikistan'da savaşmış ve Usame bin Ladin'in El Kaide'sine yüz çevirip Kafkasya'ya gelerek Çeçenlere katılan Arabistanlı Hattab idi. Hattab için bu savaş ulusal bağımsızlık mücadelesi değil, Hristiyan saldırısına karşı yapılan bir cihat idi. Uzun sakalları,

⁶⁶³ Lieven, 1998: 364.

⁶⁶⁴ Smith, 2002: 238-239; Lieven, 1998: 365.

⁶⁶⁵ Tişkov ve Filippova, 2000: 79; Tişkov, 2001: 339; Lieven, 1998: 365.

⁶⁶⁶ Erkilet, 2015: 116.

başörtüleri, farklı dilleri, cihada sınırsız bağlılıkları ve katı Selefi İslâm anlayışına sahip mücahitleri Çeçenler tuhaf bulmuşlardı. Hattab'ın Ruslara karşı savaştaki başarı hikâyesi hızla yayılınca düzinelerce Çeçen Hattab'ın "Uluslararası İslâm Taburu"na katılmaya başlamıştır.⁶⁶⁷ Bunun da ötesinde, Basayev gibi önemli Çeçen komutanları da etkilemiş ve savaşa uluslararası finansal destek sağlamıştır. Bu finansman ile Ruslarla savaşacak gönüllüler için kurulan kamplarda Çeçen ve yabancı gönüllülere askeri eğitimin yanı sıra İslâmi doktrin ve uygulamalara yönelik eğitim de verilmiştir. Bu eğitimler sadece geleneksel sufi uygulamaları değil, aynı zamanda kabile ve aile sadakatini de reddeden katı İslâmi uygulamaları da içeriyor, katılımcıları sadece Çeçenistan'da değil ihtiyaç duyulan her yerde savaşmaya hazır enternasyonalist savaşçılara dönüştürüyordu.⁶⁶⁸

Savaş sırasında İslâm, düşmana (Rusya) karşı birleşmeye ve savaşmaya yönelik motivasyon aracıken savaş bitince Çeçenistan içerisinde siyasal süreçlerde de kendini göstermeye başlamıştır. İslâm, artık sadece yapısal düzeyde değil, kişisel düzeyde de yararlı bir araçtı. Savaş sırasında öne çıkan komutanlar kendi konumlarını güçlendirmek ve rakiplerini itibarsızlaştırmak için İslâm'ı ideolojik silah olarak görmeye başladılar. Örneğin Zelimhan Yandarbiyev'in 27 Ocak 1997'de yapılan başkanlık seçimlerinde İslâm devleti kurma fikrini öne çıkarması, Mashadov'a karşı konumunu güçlendirmek ve toplumsal destek bulmak için yaptığı şeklinde yorumlanmalıdır.⁶⁶⁹ Buna karşın seçimleri yoğun şekilde İslâmi söylem kullanan Basayev ve Yandarbiyev değil çok daha seküler bakış açısına sahip, İslâmi söyleme pek ağırlık vermeyen Aslan Mashadov oyların yüzde 60'ını alarak kazanmıştır.⁶⁷⁰ Bu durum, Çeçen toplumunun tamamen İslâmi bir yönetim istemediğinin göstergesi olarak kabul edilebileceği gibi Rus-Çeçen sorununun barışçıl çözümünden yanda olduklarının ve istikrar arzularının göstergesi olarak da değerlendirilebilir.⁶⁷¹

Rus birliklerinin tamamen çekilmesiyle (31 Aralık 1996) Çeçenistan'da iktidar mücadelesi de yeniden başlamıştır. Altyapısı, ekonomisi ve sosyal dokusu yoğun silahlı çatışmalar nedeniyle harap olmuş ve travma geçirmiş bir toplumda düzeni sağlama gibi ağır bir sorumluluğu üstlenen Mashadov, Weber'in devlet oluşumunun temel koşulunu -meşru güç kullanma tekeli- sağlayamıyordu. Savaş sırasında oluşturulan silahlı grupları silahsızlandırmayı ve özellikle Basayev etrafında kümelenen İslâmcıların artan gücüne karşı koyamıyordu. Güç dengesinin bu grupların lehine değişmesini engelleyemeyen Mashadov'un

⁶⁶⁷ Williams, 2015: 108-110.

⁶⁶⁸ Pavković, 2015: 99; Schaefer, 2010: 165-167.

⁶⁶⁹ Wilhelmsen, 2005: 38-39.

⁶⁷⁰ Ocak 1997'de yapılan seçim süreciyle ilgili bkz. Akhmadov ve Lanskoj, 2010: 63-76.

⁶⁷¹ Yusupov, 2001: 154; Cheterian, 2017: 383.

yetkisi Grozny sınırlarını aşamıyordu.⁶⁷² Dahası, savaş sosyal dokuyu ve Çeçen toplumunun saygı gösterdiği son kurum olan kabile (*tayp*) yaşlıları meclisini de yıkmıştı. Çeçen ihtiyarlar sivillerin zarar görmemesi için sık sık gerek Ruslarla gerekse Çeçen savaşçılarla görüşmeler yaptıklarından savaşçıların gözünde meşruiyetlerini ve saygınlıklarını yitirmiş, yüzlerce yıllık Çeçen geleneksel yasaları (*adat*) paramparça olmuştu. Bu durum, Çeçen toplumunu olağan çatışmaları çözüme kavuşturan kurum olarak geleneksel ara bulucu, yargıç ve ahlaki zeminden yoksun bırakırken aynı zamanda hem şeriatın hem de Sovyet yasalarının uygulandığı fiili bir durumun ortaya çıkmasına ve toplumda güvensizlik ve istikrarsızlığın artmasına neden olmuştur.⁶⁷³

Mashadov, saha komutanları ve kabile büyüklerinin Grozny'a tâbi olmaksızın isteksizliklerini görünce en azından düzenin sağlanması için mevcut sosyopolitik koşullarda geleneksel olmayan, farklı, sert ve etkin bir yöntem bulunması gerektiğini düşündü. Savaşın kazanılmasında İslâm'ın oynadığı rol ortadaydı ve savaş sonrası oluşan anarşik ortamda kabileler üstü ortak bir ideoloji etrafında devleti ve toplumu birleştirecek tek güç İslâm'dı. Dolayısıyla siyasal iktidarın İslâm'a yönelmesinin nedenlerinden biri de kanunsuzluğun önüne geçilmesi, keyfi davranışların engellenmesi, yasalara ve iktidara saygının sağlanmasıydı.⁶⁷⁴ Bu konuda İÇC'de çeşitli bakanlıklarda bulunan Bakanı Movladi Udugov⁶⁷⁵ şöyle diyordu: "Biz devlet yapılanmasını şeriat kanunlarına göre yapıyoruz. Dünyada yaygın şekilde kullanılan Roma hukuku Çeçenlerin doğasına yabancısıdır. Yasaları hazırlarken toplumun kabul edeceği kaynaklar bulmamız gerek. Çeçen halkı için en uygun kaynak İslâm'dır. Aksi takdirde biz, yönetilemez silahlı bir kitleyle karşılaşacağız ki bu, Rusya dâhil herkes için sorun oluşturacak".⁶⁷⁶ Mashadov yönetimini İslâm'a yönelten tek neden devlet inşasında İslâm'ın birleştirici ideolojik gücü değildi. Başkan seçilinceye kadar savunduğu seküler devlet anlayışından İslâmcılığa yönelmesini açıklamaya yönelik birkaç versiyon bulunmaktadır. İlk olarak Mashadov direnişi bölmek istememiş, bu nedenle köktenci İslâm'ı savunan rakiplerine karşı keskin tavır almaktan kaçınmıştır. Bu, günümüz Çeçen ayrılıkçıları arasında kabul gören en yaygın versiyondur. İkincisi, köktenci rakiplerine karşı koymak için yeterli askeri güce

⁶⁷² Hughes, 2007: 95-96; Zürcher, 2007: 87; Yemelianova, 2002: 182.

⁶⁷³ Cheterian, 2017: 384; Zürcher, 2007: 90.

⁶⁷⁴ Neçitaylo, 2006: 61-62.

⁶⁷⁵ Çeçen İslâmcılığının ve ayrılıkçılığının ideologlarından biri olarak kabul edilen Udugov 1980'lerin sonundan itibaren Çeçen ayrılıkçı hareketin içerisinde yer almıştır. Dudayev'in basın sekreteri görevini yürüten Udugov, Aralık 1991'de Enformasyon ve Basın Bakanı olarak görevlendirilmiştir. Propaganda aygıtının başında bulunmuş, 1994'de Rusya ile savaşın başlamasıyla Rus ve yabancı basın kuruluşlarıyla yakın şekilde çalışmıştır. Udugov'un "Rus resmi medyasına karşı verilen enformasyon savaşını tek başına kazandığı" söylenmektedir. Ağustos 1996'da Başbakan Yardımcısı görevini üstlenmiş, 1997'deki başkanlık seçimlerinde aday olmuş fakat yüzde 1'in altında oy almıştır. İkinci Rus-Çeçen Savaşı'nın başlamasıyla Çeçenistan'ı terk ederek Rusya dışına taşınmıştır. <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/29246/>, (erişim tarihi: 30.04.2022).

⁶⁷⁶ Savateev, 2000: 87.

sahip değildi. Bunu Mashadov'un ailesi savunmaktadır ve bunlara göre Mashadov rakiplerine karşı yalnız kalmıştı. Son olarak Mashadov'un gerçekten İslâm devletine inandığı şeklindeki federal versiyondur.⁶⁷⁷ Her üç açıklama belirli oranda mantıklı görünmekle birlikte gerçekte yaşanan Mashadov'un ülkenin kontrolünü eline alamamanın yanı sıra taviz vermek zorunda kaldığı saha komutanlarının Mashadov'dan bağımsız hareket etmeye devam etmeleri ve İslâm'ı yoğun bir şekilde kullanmalarıdır.

Seçim sırasındaki rakipleri Basayev ve Yandarbiyev başta olmak üzere Salman Raduyev, Arbi ve Movsar Barayevler ve Hattab gibi Mashadov'a muhalif saha komutanları (Hattab hariç) savaşta tamamen milli reflekslerle hareket etmişlerdi. Örneğin, İslâm devleti hakkında çok az bilgi sahibi olan Basayev ilk başlarda savaşın ana hedefinin Çeçenistan'ın bağımsızlığı olduğunu söylerken, savaşın sona ermesiyle "Çeçen topraklarında şeriat mahkemelerini ilk tanıtan kişinin kendisi olduğunu", "kendilerini İslâm'ın savaşçıları olarak gördüklerini ve bu yüzden ölümden korkmadıklarını" söylüyordu. Benzer şekilde Raduyev'in de retoriği başlangıçta bağımsız Çeçenistan için uzlaşmaz bir mücadeleye ve Rusya nefretine odaklıyken *jihadistlerin* Çeçenistan'a gelmesiyle söyleminde değişiklikler meydana gelmiş ve "cihadın Allah'ın yolu olduğunu ve her Müslümanın bu yolda ölmesi gerektiğini" ifade etmiştir.⁶⁷⁸ Çeçen ayrılıkçılarının en başından beri ideologu olan Yandarbiyev'in ideolojik dönüşümü özellikle dikkate değerdir. Yandarbiyev 1990'ların ilk yıllarında Çeçen ulusal hareketinin öncülerindendi ve bu dönem yaşanan siyasi gelişmeleri ele aldığı 1994 tarihli çalışmasında Çeçen bağımsızlık hareketi ve Çeçen halkıyla ilgili düşünceleri tipik bir milliyetçinin düşüncelerini yansıtmaktadır.⁶⁷⁹ Fakat daha sonra kaleme aldığı eserinde Çeçen cihadından, uluslararası örgütlerin Müslümanlara yönelik yaklaşımındaki çifte standartlardan ve Huntington'un medeniyetler çatışmasındaki⁶⁸⁰ tezleri teyit eder şekilde dünyanın dinler arası bir çatışmaya sürüklendiğini iddia etmekteydi. Yandarbiyev'e göre Dünya Birliği çağdaş dünyanın demokratikleşmesi için değil, Hristiyanlaşması için savaş veriyordu. Rusların

⁶⁷⁷ Sokirianskaia, 2008: 122; Schaefer, 2010: 172-173.

⁶⁷⁸ Wilhelmsen, 2005: 37.

⁶⁷⁹ Yandarbiyev, 2014.

⁶⁸⁰ Samuel Huntington'a göre modern uluslararası sistemin ortaya çıktığı Vetsfalya Barışı'ndan itibaren uluslararası politikanın odak noktası, sırasıyla krallar, uluslar ve ideolojiler arasında meydana gelen mücadeleler olarak gerçekleşmişti. Uluslararası politikanın soğuk savaş sonrasındaki odak noktası ise medeniyetler arasında gerçekleşecek mücadeleler olacaktı. Medeniyetleri kültürel gruplaşma ve kimliklerin en üst seviyesi olarak tanımlayan Huntington, günümüz dünyasında sekiz temel medeniyetin varlığından bahsetmekteydi: Batı, Konfüçyüs, Japon, İslâm, Hint, Slav-Ortodoks, Latin Amerika ve Afrika. Medeniyetler arasındaki mücadele ve çatışma hem mikro hem de makro düzeyde gerçekleşmekteydi. Batı medeniyeti şu anda askeri ve ekonomik anlamda diğerlerinden daha üstün durumdaydı. Huntington'a göre Soğuk Savaş sonrası dünyada en muhtemel çatışma eksenini, Batı medeniyeti ile onun askeri üstünlüğüne meydan okuyan Konfüçyüs ve İslâm medeniyeti arasındaki eksendi. Huntington, 2006.

Çeçenleri yeniden soykırıma uğratma girişimleri de Birleşmiş Milletler'in "kutsaması" ve maddi yardımıyla olmuştur ve bu durum Müslümanlara karşı açılan topyekûn savaştır.⁶⁸¹

Savaş sonrası siyasi mücadeleye Vehhabi olarak tanımlanan üçüncü taraf da eklenmiştir. Bu anlayışı savunanlara göre "geleneksel halk İslâmı" dinden sapmaydı ve bu İslâm'ın temizlenerek bir an önce Peygamber ve Halifeler döneminde yaşanan "saf İslâm'a" dönülmeliydi. Yerli Müslümanlar arasında kök salan, merhum için hayrat vermek, Kur'an okutmak, defin sonrasında telkin vermek, mezarlıkta sadaka dağıtmak, mevlit okutmak gibi birçok gelenek ve ayine sert bir biçimde karşı çıkmışlardır. Çeçenistan'da öteden beri var olan sufi gelenekleriyle de mücadeleye girişmiş ve yerli tarikat mensuplarının şeyhlere saygı, zikir, şeyhlerin mezarlarını ziyaret ve diğer birçok uygulamasını yanlış yola düşmenin, şirkin ve küfrün işareti olarak nitelendirmişlerdir.⁶⁸² Bu durum en çok sufi tarikatları (Nakşibendi ve Kâdirî) telaşlandırmış ve sufi önderler, entelektüeller ve toplumun önde gidenleri Vehhabi karşıtı koalisyon oluşturmuşlardır. Müslümanlar arasındaki bölünmeden Vehhabileri sorumlu tutan *Çeçenistan Müslümanları Dini İdaresi*'nin Başkanı (Müftüsü) Ahmat Kadirov'un girişimiyle Çeçenistan, Dağıstan ve İnguşetyalı din adamlarının katılımıyla kongre düzenlenmiştir. Gündemini Vehhabi faaliyetlerinin oluşturduğu Kongre sonunda hükûmetten Vehhabiliği yasa dışı ilân etmesi ve silahlı grupları dağıtması istendi. Bu tarihten itibaren Kadirov ülke siyasetinde ağırlık kazanmaya ve Mashadov'u Rus-Çeçen sorununun siyasi çözümü yönünde etkilemeye başladı.⁶⁸³ Bunun yanı sıra 1998'de Vehhabilerin desteklediği Basayev öncülüğündeki Şariat Mahkemeleri Mashadov'u görevden almaya çalıştığında tarikatlar Mashadov'un yardımına koşmuş ve Grozny'da on binlerce kişinin katılımıyla gösteri düzenleyerek devlete ve sufilere karşı gelenlerin güç kullanılarak bastırılmasını talep etmiştir. Bu gösterinin ardından Vehhabiler Mashadov'un görevi bırakması yönündeki taleplerini geri çekmek zorunda kalmıştır.⁶⁸⁴

Mashadov Vehhabiliği yabancılar tarafından Çeçenistan'a telkin edilen, istenmeyen bir ithal ürün, Çeçenistan'ın geleneksel İslâm'ına yabancı ve şiddet eylemlerinin sorumlusu olarak reddetmiştir. Vehhabileri iktidarı ele geçirmeye çalışmakla suçlamış (ki bunda haklıydı), Çeçenistan'ı iç savaşın eşiğine getirdikleri için Vehhabiliği resmen yasaklamış, çok sayıda uluslararası savaşçıyı sınır dışı ederek Hattab'dan ülkeyi terk etmesini istemiştir.⁶⁸⁵ Buna karşın Basayev liderliğindeki muhalefet geri adım atmamış, 26 Nisan 1998'de Grozny'da Basayev ve Udugov'un girişimiyle İçkerya ve Dağıstan Halkları Kongresi

⁶⁸¹ Yandarbiyev, 2017: 39-42.

⁶⁸² Yarlkapov, 2001: 211. Neçitaylo, 2006: 61-62.

⁶⁸³ Savateev, 2000: 90; Sokirianskaia, 2008: 123; Yemelianova, 2002: 182.

⁶⁸⁴ Vatchagaev, 2014: 30.

⁶⁸⁵ Hughes, 2007: 104; Schaefer, 2010: 174; Esposito, 2002: 114.

düzenlenmiş ve Şamil Basayev başkan olarak seçilmiştir. Kongre'de hedefin bağımsız ve birleşik İçkeriya-Dağıstan İslâm Devleti kurulması olduğu ilân edilmiştir. Mevcut Dağıstan yönetimi Rus yanlısı olmakla suçlanmış, Müslümanlarının menfaatlerini korumak ve onları Rus boyunduruğundan tamamen kurtarmak için harekete geçileceği açıklanmıştır.⁶⁸⁶ Bunun devamında, Buynaksk ilçesinde (Dağıstan) üç köy kendilerinin İslâmi bölge oldukları ve burada şer'i hukukun uygulanacağını ilân etmiştir.⁶⁸⁷ Dağıstan'ın Çeçenistan sınırına yakın Kızılyurt, Hasavyurt ve Tsumadinskiy ilçelerinde de Vehhabiler hızla çoğalmıştır.⁶⁸⁸

Bu arada Çeçenistan anayasası değiştirilerek İÇC İslâm devleti olarak ilân edilmiştir. 3 Şubat 1999'da İslâmcı muhalefetin baskısıyla Mashadov Şûra kurulmasına karar vermiş ve inisiyatifi ele alarak karşısındaki dini-siyasi-askeri bloku bölmek için ülkenin tamamının şeriata göre yönetileceğini ilân etmiştir. İslâmi anayasa hazırlamak için komisyon kurmuş, parlamentoyu da ilga ederek yerine devlet başkanlığı konseyi gibi çalışacak olan ve İslâmi esasları da içeren Şûra sistemini oluşturmuştur.⁶⁸⁹ Ülkenin önde gelen siyasi ve askeri kişilerinin katılımıyla kurulan ve doğrudan başkana bağlı olarak çalışması öngörülen Şûra, İÇC'nin iç ve dış politikasından sorumlu en üst makam olarak kabul edilmiş ve başkanlığına Mashadov'un en büyük rakibi olan Basayev seçilmiştir. Bundan sonra Çeçenistan'da Şûra/Basayev ve Mashadov çekişmesi yaşanacaktır. Yeni yapılanma ile yönetim fiili olarak çiftbaşlı hale gelmiş, hem Mashadov hem de Basayev kendisini ülkenin lideri olarak ilan etmiştir.⁶⁹⁰

Sonuç olarak Çeçen bağımsızlık/ayrılıkçı hareketi büyük oranda savaşın ortaya çıkardığı yeni koşulların etkisiyle milliyetçilikten İslâmcılığa evrilmiştir. Savaş sırasında

⁶⁸⁶ Gammer, 2005: 838; Neçitaylo, 2006: 89; Gürbüz, 2012: 342.

⁶⁸⁷ Dağıstan'da Vehhabilik (kendilerine Müslüman cemaat diyorlar) 1980'lerin sonundan itibaren yayılmaya başlamıştır. Bu akımın Dağıstan'da iki önemli temsilcisi bulunmaktaydı. *İslâmi Uyanış Partisi*'nin Dağıstan temsilcisi olan Ahmad Ahtayev, parti dağıldıktan sonra kendi cemaatini oluşturmuştur. Ahtayev ne mevcut siyasi iktidara ne de sufi tarikatlara karşı pozisyon almamış ve bunlara polemiğe girmemiştir. Hatta Vehhabilerin silahlı eylemlerine açıkça karşı çıkmıştır. Dağıstan'daki Vehhabiliğin diğer temsilcisi Bagautdin Kebedov da Ahtayev gibi 1990'lardan itibaren dini faaliyetlerini yaygınlaştırmıştır. Kendisi aynı zamanda Mısır'da bulunan El Ezher Üniversitesi'nde eğitim görmüş, Birinci Rus-Çeçen Savaşı başlayınca taraftarlarına cihat çağrısı yapmıştır. 1997 yılında bir kısım taraftarıyla birlikte Çeçenistan'a göç etmek zorunda kalmış (kendisi bunu hicret olarak nitelendirmekteydi) ve burada Çeçen Vehhabilerle yakın iletişim içerisinde olmuştur. Ahtayev'in 1998 yılında ölmesinin ardından takipçileri sufi tarikatları şiddetli şekilde eleştiren Kebedov'un saflarına katılmış ve iktidara karşı silahlı çatışmalara girmişlerdir. Dağıstan'daki Vehhabiliğin en önemli özelliklerinden biri yerel nitelikli olmasıdır. Yani, Vehhabiliğin hem ideologları hem taraftarları Dağıstanlılardan oluşmaktadır ve 1990'ların ortalarından itibaren güçlü oldukları yerleşim birimlerinde yönetimi ele geçirerek şeriât ilan etmişlerdir. Özellikle Birinci Rus-Çeçen Savaşı'nın bitmesinin ardından savaşa katılan çok sayıda savaşçı Dağıstan'a geri dönünce buradaki Rus askeri birlikleri ve yerel emniyet güçleriyle silahlı çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. 1998 yılının Mayıs ayında Çabanmahi ve Kamahi köyleri yerel emniyet binalarını ele geçirmiş, kamu otoritelerini kovarak burada şeriat yönetimi ilân etmişlerdir. Dağıstan emniyet güçleri büyük çaplı çatışmalara rağmen bu köylerde kontrolü sağlayamamış ve buradaki şeriat yönetimi fiilen İkinci Rus-Çeçen Savaşı başlayınca kadar devam etmiştir. Kisriev, 2007: 80-95.

⁶⁸⁸ Yemelianova, 2001: 676.

⁶⁸⁹ Zürcher, 2007: 87; Gürbüz, 2012: 342; Osmaev, 2008: 196. Hughes, 2007: 104.

⁶⁹⁰ Çelikpala, 2006: 231. Schaefer, 2010: 175.

ülkeye gelen *jiĥadist* grupların savunduğu Vehhabi/Selefi İslâm anlayışını savaş sırasında öne çıkan çok sayıda Çeçen saha komutanı da benimsemiş ve savaş sonrasında Mashadov'a karşı muhalefette İslâm belirleyici rol oynamıştır. Kendisi her ne kadar seküler bir ülke inşa etmeyi amaçlasa da başkan seçildikten sonra muhaliflerinin isteklerine karşı koyamamış ve Çeçenistan'ın İslâm devleti olduğunu ilân etmiştir. Mashadov her ne kadar durumun kontrolü altında olduğunu iddia etse de 1999'un ortalarına gelindiğinde ülkenin kontrolünü neredeyse kaybetmişti ve taviz vererek iktidarı paylaşmak zorunda kaldığı İslâmcı muhalefet komşu Dağıstan'a saldırarak Rusya ile yeni bir savaşın başlamasına neden olmuştur.

3.2.2. Tataristan'da Milliyetçilik ve İslâm

3.2.2.1. Tatar Milliyetçiliğinin Yükselişi ve Bağımsızlık Talepleri

Perestrojkanın getirdiği kısmi özgürlük havası Kafkaslarla birlikte Volga boyunda da hissedilmeye başlamıştır. Bu durum Sovyetlerin diğer bölgelerinde olduğu gibi en çok milliyetçilerin işini kolaylaştırmış ve Tataristan'da 1988 yılından itibaren çoğunluğu milliyetçi görüşlü çeşitli bağımsız topluluklar oluşmaya başlamıştır. *Mercani Tatar Halk Merkezi, Ana Vatan, Bulgar el-Cedid, Saf İslâm, şefkat, Halk Cephesi, Memorial Cemiyeti* gibi oluşumlar ortaya çıkarken bu oluşumların birçoğunu kendi çatısı altında birleştirmeyi başaran *Tatar Toplum Merkezi (Tatar İctimai Üzeği)* öne çıkmıştır.⁶⁹¹ *Tatar Toplum Merkezi'nin* kuruluş toplantısı şubat 1989'da milliyetçi aydınların öncülüğünde 586 delegenin katılımıyla yapılmıştır. Bu toplantıda Tataristan'ın SSCB içerisindeki diğer ulusal cumhuriyetlerle eşit statüde egemen devlet olması, ulusal dilin (Tatarca) gelişimi için ana dilde eğitim verecek okulların sayısının artırılması ve dini kuruluşların diğer kuruluşlarla aynı statüye kavuşması gibi Tatar milli ve dini hassasiyetlerini öne çıkaran bir dizi karar alınmıştır.⁶⁹² Devamında Tatar Ulusal Bağımsızlık Partisi *İttifak*, ağırlıklı olarak gençlerin oluşturduğu *Azatlık, Egemenlik* hareketi, İslâm kültürü gençlik merkezi *İman* gibi birtakım toplumsal örgütlenmeler oluşturulmuş ve Kazan başta olmak üzere ülke çapında sosyal problemlerin yanı sıra milli taleplerin de dile getirildiği gösteriler yapılmaya başlanmıştır.⁶⁹³ Bazı ayrılıkçılar ülke nüfusunun yaklaşık yarısının Rus olmasına rağmen "Tataristan Tatarlarıdır" gibi sloganların ötesinde Rusya'dan toprak taleplerini dile getirmekte tereddüt etmemiştir.⁶⁹⁴ Milli taleplerin başındaysa Tataristan'ın statüsünün özerk cumhuriyetten birlik cumhuriyeti statüsüne yükseltilmesi geliyordu ve bu konu önde gelen Tatar aydınlar tarafından sürekli

⁶⁹¹ Devlet, 1989: 465; Zakirov, 2013: 500.

⁶⁹² *Tatar Toplum Merkezi'nin* kuruluş toplantısında alınan kararların ayrıntılı bir incelemesi için bkz. The Tatar Public Centre (TOTs), 1990: 155-165.

⁶⁹³ İshakov, 2001b: 522; Zakirov, 2013: 500.

⁶⁹⁴ Toft, 2003: 51.

gündemde tutulmaya devam etmiştir. Tatar yazar T.A. Minnullin, SSCB halk vekilleri Birinci Kongresi'nde "tüm ulusal cumhuriyetlerin birlik ya da özerk olsun ayırt edilmeden statülerinin eşitlenmesi gerektiğini" ilân ediyordu. Tatar edebiyatının önemli isimlerinden olan G.B. Başirov ise Sosyalist Tataristan gazetesinde Tataristan'ın statüsünün birlik cumhuriyetine yükseltilmesinin halka yeni güç vereceğini ve bunun diğer halkalarla el birliği yaparak dünya medeniyeti seviyesine yükselmesine yardımcı olacağını yazıyordu.⁶⁹⁵ Tatar basını da gerek Tatar aydınlarının gerekse Tatar milliyetçiliğinin sesi olmuştur. Tatar aydınları basında ayrı bir tartışma alanı şekillendirmiş ve bu alanda ağırlıklı olarak egemenlik, ulusal tarih, kültür, dil, İslâm, Tatar halkının mevcut durumu ve Rusya ile ilişkileri gibi konular işlenmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra basın yukarıda bahsedilen milliyetçi örgütlerin siyasi program ve hedeflerine de geniş yer vermiştir.⁶⁹⁶

Mart 1990'da *Tatar Ulusal Bağımsızlık Partisi İttifak* kurulmuştur.⁶⁹⁷ Programında asıl amacının Tataristan'ın bağımsızlığını sağlamak olduğunu açıklayan parti, Tataristan'da *Komünist Parti* dışında kurulan ilk partiydi. Koyu bir komünizm karşıtı olan parti, bağımsızlık isteğinin yanı sıra Tatar halkının uluslararası hukuktan doğan haklarının tesisi, Tatarların anavatanlarına dönmelerinin teşvik edilmesi, Türki diller için ortak bir alfabenin kabul edilmesi, İslâm'ın ve *Tatar Toplum Merkezi*'nin desteklenmesi gibi birtakım öneri ve hedefler açıklamıştır.⁶⁹⁸ *İttifak*'ın lideri Fevziye Bayramova'nın parlamentodaki konuşması aslında bu dönem bağımsızlık yanlısı milliyetçilerin ülkenin siyasi hayatı üzerindeki etkisini göstermesi bakımından son derece önemlidir:

Yoldaş vekiller! Siz bizden sokaktaki halkı sakinleştirmemizi istediniz. İsteğinizi yerine getirdik ve ara esnasında gördüğünüz üzere halk, oturma yapıldığı yüksek sovyet [parlamento] binasının önünü terk ederek dağıldı. Ama bu, gerilimin kaybolduğu anlamına gelmez. Biliyorsunuz ki, yarım milyon imza toplayıp Yüksek Sovyet Prezidyumu'na [meclis başkanlığı] ilettik. Bugün birçok yerde açlık grevi yapan Tatarlar bizden devletin statüsüyle ilgili kesin ve acil çözüm bekliyor... Ben, acil olarak Tatar SSC'nin devlet egemenliğiyle ilgili sorunun görüşülmesine geçilmesine davet ediyorum. Eğer teklifimizin görüşülmesi herhangi bir nedenden ötürü ertelenir veya iptal edilirse kendimizi gerginlikten, ulusal çatışmalardan sorumlu tutmayacağız.⁶⁹⁹

İttifak'ın yanı sıra yukarıda adı geçen toplumsal örgütlerin -bunları dönemin milliyetçi muhalifleri diye adlandırabiliriz- de etkisiyle Tataristan Yüksek Sovyeti 30 Ağustos 1990'da Tataristan'ın egemenliğini ilân eden bir karar almıştır. Tataristan tarihinde yeni bir sayfa açan

⁶⁹⁵ Tagirov, 2013a: 496.

⁶⁹⁶ Iskhakov, Sagitova ve Izmailov, 2004: 18; İshakov, 2001b: 524.

⁶⁹⁷ Partinin adının 1906 yılında kurulan Rusya Müslümanlarının ilk siyasi partisi olan *İttifak* ile aynı adı alması dikkate değerdir.

⁶⁹⁸ Toporov, 1992: 18; Devlet, 1995: 173-174; Zakirov, 2013: 500.

⁶⁹⁹ Tagirov, 2013b: 534.

bu karar, 1990'ların ilk yarısındaki Tataristan siyasi hayatını da şekillendirmiştir.⁷⁰⁰ Fransız Rusolog d'Encausse, bu dönem egemenlik ilanlarının görünürde bir çatışma olduğu ve son kertede Moskova ile onun etki alanındaki birimler arasındaki ilişkilere pek de zarar vermediği görüşündedir. d'Encausse'a göre Rus topraklarıyla çevrili, çoğunlukla yerli halklar kadar Rusların da içinde yaşadığı, Rusçanın kullanıldığı özerk cumhuriyetler bağımsız olmayı zor hayal edebilirdi.⁷⁰¹ Fakat diğer özerk cumhuriyetlerden farklı olarak Çeçenler ile birlikte bağımsızlık hayalinin peşinde koşmaya devam eden Tatarlar, bu konuda Moskova'nın tahmin ettiğinden çok daha ciddiydiler. Mart 1991'de Sovyetler Birliği'nin devam edip etmemesiyle ilgili yapılan genel referandumda⁷⁰² Rusya genelinde RF için başkanlık makamının tesisinin istenip istenmediği konusunda da soru sorulurken Tataristan bu referanduma RF'nin parçası olmadığı gerekçesiyle katılmamıştır. Tataristan Haziran'da yapılan ve Yeltsin'in RF başkanı seçileceği seçimlere de aynı gerekçeyle katılmazken burada milliyetçilerin tutum ve eylemlerinin -*İttifak* lideri Fevziye Bayramova açlık grevi yaparken milliyetçiler elli bin kişinin (bazı kaynaklara göre on beş bin) katılımıyla gösteri düzenlemişlerdir- doğrudan etkili olduğunu belirtmek gerek.⁷⁰³ Milliyetçilerin etkisi Rusya'da da hissedilmiş ve Moskova Tatar bağımsızlık hareketini ciddiye almaya başlamıştır.⁷⁰⁴ RF için seçimlerin yapıldığı gün (12 Haziran 1991) Tataristan'da da başkanlık seçimleri yapılmıştır. Seçmenlerin yüzde altmışının katıldığı seçimlerde oyların yüzde yetmişini alan Mintimer Şaymiyev (1989'dan itibaren *Komünist Parti* Tataristan Şubesi'nin başında bulunan Şaymiyev, 1990'dan itibaren Tataristan Yüksek Sovyeti başkanlığını yürütüyordu) Tataristan'ın ilk başkanı seçilmiştir.⁷⁰⁵

1991'in sonlarına doğru SSCB dağılmaya yüz tutarken Tataristan siyasi hayatı da oldukça karmaşık ve beklenmedik gelişmelere sahne olmuştur. Tataristan Yüksek Sovyeti 24 Ekim 1991'de Tataristan devletinin bağımsızlığıyla ilgili yasayı kabul etmiş,⁷⁰⁶ 26 Aralık'ta ise Tataristan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu'na girdiğini ilân eden beyanname

⁷⁰⁰ Altı maddelik egemenlik bildirgesi Tataristan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Tataristan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştüğü ilan ediliyordu. Yani Tataristan Rusya Federasyonunu oluşturan özerk cumhuriyet olmaktan çıkarak Sovyetler Birliği oluşturan diğer cumhuriyetlerin statüsüne yükseliyordu. Tataristan topraklarındaki tüm yeraltı ve yer üstü kaynakların Tataristan halkına ait olduğu ilan ediliyordu. Tüm vatandaşlar dinine, milliyetine, sosyal konumuna, siyasi görüşüne bakılmaksızın eşit ve özgür olarak ilan ediliyordu. Son olarak bildirgede ülkenin resmi dilinin Tatarca ve Rusça olduğu ilan ediliyordu. Belaya Kniga Tatarstana..., 1996: 6-7.

⁷⁰¹ d'Encausse, 2019: 120.

⁷⁰² İttifak Partisi Tatarlara Sovyetler Birliği'nin devam etmemesi yönünde oy kullanmaları yönünde çağrı yapıyordu, çünkü parti yetkililerine göre Sovyetler çökerse bağımsız Tatar devleti kurulabilirdi. Zakirov, 2013: 500.

⁷⁰³ Zubov, 2017: 355; Karev ve Narinskiy, 2017b: 761; Toporov, 1992: 18; Sakwa, 2008a: 23; Tagirov, 2013b: 548; İshakov, 2001b: 531; Toft, 2003: 52-53.

⁷⁰⁴ Toft, 2003: 53.

⁷⁰⁵ Karev ve Narinskiy, 2017b: 774.

⁷⁰⁶ Belaya Kniga Tatarstana..., 1996: 11-12.

yayımlanmıştır.⁷⁰⁷ Şaymiyev'in şu sözleri Rusya'da geniş yankı bulmuştur: "Artık büyük ve küçük başkan yoktur, eşit başkanlar vardır".⁷⁰⁸ Parlamento'da Tataristan'ın bağımsızlığı yönünde hızla kararlar alınırken *Tatar Toplum Merkezi* bünyesinde bulunan *İttifak Partisi*, *Azatlık*, *Egemenlik* gibi oluşumların teşebbüsüyle *Milli Meclis* kurmak üzere kurultay toplanmıştır. Şubat 1992'de Kazan'da toplanan kurultayda *Milli Meclis*'in kurulduğu ilân edilmiştir. Kurultayın tüm Tatarların tek temsilcisi olduğu ve Tatarların kendi kaderlerini tayin etme hakkını hayata geçirmekle ilgili meseleleri çözeceği ilân edilirken bir bakıma mevcut parlamentoya alternatif ulusal parlamento olduğunu iddia ediyordu.⁷⁰⁹ Bunun üzerine Tataristan parlamentosu Tataristan'ın devlet statüsünü belirlemek için 21 Mart 1992'de referandum yapılmasını öngören karar almıştır.⁷¹⁰ Ülkede siyasi hava son derece gerginleşirken referandum hazırlıkları ayrılıkçılar ve birlik yanlıları arasında geçen ateşli tartışmaların gölgesinde devam etmiştir.⁷¹¹ Yeltsin, her ne kadar daha önce özerk cumhuriyetlerin yetkilerini genişletmekten bahsetmişse de referandum arifesinde cumhuriyetteki Tatarlar ve Ruslar arasındaki çıkar farklılıkları konusunda uyarıda bulunarak bu meselede Rusları koruma niyetini açıkça beyan etmiştir.⁷¹² Rusya'nın baskıları devam etmesine rağmen -ki, Rus ordusu Tataristan sınırlarında askeri tatbikat bile yapmıştı-referandum belirlendiği tarihte gerçekleştirilmiştir. "Uluslararası hukukun bir süjesi ve egemen devlet olarak Tataristan Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu ve diğer devletlerle eşit taraflar olarak ilişkiler geliştirmesini kabul ediyor musunuz?" sorusunun sorulduğu referanduma yüzde 82'lik katılım sağlanırken, katılanların yüzde 61,4'ü bu soruyu evet şeklinde yanıtlayarak Tataristan'ın Rusya ve diğer devletlerle eşit olmasını istediklerini beyan etmiş oldular.⁷¹³ 1990'da ilân ettiği egemenliğinden geri adım atmamaya bunu referandumla tescilleyen Tataristan için bu, gerek siyasi gerekse hukuki temele sahip doğru bir siyasi adımdı. Rusya açısındansa ülke bütünlüğünü tehdit eden tehlikeli bir örnekti ve ülkenin parçalanmasının başlangıcı anlamına gelebilirdi.⁷¹⁴ Referandumda sorulan soru tam olarak Rusya'dan ayrılma şeklinde değildi ve Şaymiyev'e göre Tataristan egemen bir devletti ve herhangi bir yere girmesi veya çıkması söz konusu olamazdı. Şaymiyev referanduma az bir

⁷⁰⁷ age. 1996: 12.

⁷⁰⁸ Karev ve Narinskiy, 2017b: 804; Barsenkov, 2002: 319; Devlet, 1995: 176.

⁷⁰⁹ Toporov, 1992: 20; Zakirov, 2013: 501; Devlet, 1995: 175-176; Toft, 2003: 60.

⁷¹⁰ Belaya Kniga Tatarstana..., 1996: 13-14.

⁷¹¹ Referandum arifesinde Tataristan Parlamentosunda ve ülke genelinde yapılan tartışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tagirov, 2013c: 557-566.

⁷¹² Raviot, 1994: 71.

⁷¹³ Khakimov, 1996: 74; Zubov, 2017: 468; Toft, 2003: 56. Seçime katılma hakkı bulunan 2.600.297 kişiden 2.132.351'i seçime katılmıştır. 1.309.056 kişi evet, 794.444 kişi hayır oyu kullanmıştır. 28.851 oy geçersiz sayılmıştır. "Rezultatı Referenduma Respubliki Tatarstan 21 Marta 1992 Goda. Protokol Tsentralnoy Komissii Referenduma Respubliki Tatarstan". Belaya Kniga Tatarstana..., 1996: 20.

⁷¹⁴ Boltenkova, 2013: 532; Zubov, 2017: 469.

süre kala Rusya'dan ayrılmaktan çok Tataristan ile Rusya'nın eşit şartlarda birliğinden yana olduğunu da açıklamıştır.⁷¹⁵

Tataristan, 31 Mart 1992'de Moskova ile federe birimler arasında imzalanan Federasyon Anlaşmasını egemenlik bildirgesine ve 21 Mart referandumuna aykırı olduğu gerekçesiyle imzalamamış⁷¹⁶ ve her iki taraf için de zorlu ve gergin bir süreç başlamıştır. Tataristan'ın egemenliğinin referandumla tescillenmesi sürecin sonu değil başlangıcıydı. Tataristan Parlamentosu yeni anayasa ve yasaların hazırlanması için çalışmalara başlamıştır. Ordu, güvenlik, hukuk ve maliye sistemlerinin nasıl olacağı ve burada Rusya'nın rolünün ne olacağı yönünde uzun tartışmalar yapılırken yeni anayasa önerileri de birbiri ardına sunulmaya başlamıştır.⁷¹⁷ Parlamentodaki görüşmelerin yanı sıra Rusya ile de ortaklık anlaşması için görüşmeler yapılmaktaydı. Görüşmeleri yürüten Rus heyetinin Rusya'nın konfederasyonun öğelerini barındıran asimetrik federasyon olması gerektiği şeklindeki açıklamasıyla görüşmeler hızla ilerlese de özellikle Rusya iç siyasetinde yaşanan gelişmeler - gerek hükûmet değişimi gerekse Yeltsin ile parlamento arasındaki çekişme- anlaşmanın imzalanmasını geciktirmiştir.⁷¹⁸ Nihayet taraflar arasında uzlaşma sağlanmış ve 15 Şubat 1994'e Rusya ile Tataristan arasında Yetki Paylaşımı⁷¹⁹ olarak bilinen anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmayla iki taraf arasında ticaret, mülkiyet, bütçe, maliye, bankacılık, savunma, askeri sanayi, gümrük, yükseköğrenim, çevre ve kolluk kuvvetleri alanlarında ilişkilerin düzenlenmesi amaçlanmıştır.⁷²⁰ Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından ele geçirildiği 1552 yılından sonra Rusya ile Tataristan arasında yapılan ilk anlaşma niteliği taşıyan dokuz maddelik bu anlaşma Tataristan'a geniş yetkiler vermekteydi ki bu, bir bakıma Tataristan ile ilgili "devlet içinde devlet" söyleminin gelişmesine bile neden olmuştur. Anlaşmanın ikinci maddesi Tataristan'ın yetkili olduğu alanları belirlemekteydi. Tataristan yönetiminin, cumhuriyetin bütçesini oluşturma, vergileri belirleme ve tahsil etme, cumhuriyetin kamu kurumlarını oluşturma, cumhuriyet sınırları içerisindeki yeraltı ve yer üstü doğal kaynakların kullanımı ve işletmelerin idaresi, ulusal banka kurulması gibi önemli yetkilerin yanı sıra iki önemli yetkisi daha vardı: Tataristan Cumhuriyeti RF anayasasına ve uluslararası yükümlülüklerine aykırı olmayacak şekilde yabancı ülkelerle ilişki kurabilir ve anlaşma yapabilirdi. İkincisi, Tataristan'ın bağımsız olarak dış ekonomik faaliyette bulunabilme

⁷¹⁵ Sabirov ve Şepotkin, 1992: 3.

⁷¹⁶ Buşuev, 2014: 159-160.

⁷¹⁷ 1992-1994 arasında Tataristan parlamentosunda yapılan tartışmaların ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Tagirov, 2013d: 566-594.

⁷¹⁸ Buşuev, 2014: 155-162.

⁷¹⁹ Antlaşmanın tam adı şu şekildedir: Rusya Federasyonu Kamu Otoriteleri ile Tataristan Cumhuriyeti Kamu Kurumları Arasında Yetki Alanlarının Sınırlandırılması ve Karşılıklı Yetki Devri Antlaşması.

⁷²⁰ Khakimov, 1996: 72-73.

yetkisiydi ve bu yetkinin sınırlandırılması ayrı bir antlaşmayla yapılabilirdi.⁷²¹ Anlaşmanın üçüncü maddesi RF ile Tataristan Cumhuriyetinin ortak yetki alanlarını belirlerken, dördüncü madde Rusya'nın tek başına federal yetki alanlarını belirlemektedir. Son olarak anlaşmanın dokuzuncu maddesine göre antlaşmanın tamamı veya hükümleri tek taraflı olarak iptal edilemez, değiştirilemez veya takviye edilemezdi.⁷²²

Anlaşmayı her iki taraf kendi açısından yorumlamıştır. Rusya açısından Tataristan anlaşmayı imzalayarak egemenlik iddialarından vazgeçmişti ve Yeltsin'e göre antlaşmayla federasyonun parçalanması engellenmişti. Şaymiyev'e göreyse anlaşma iki egemen devlet arasında gerçekleşmişti. Tatar milliyetçileri bu anlaşmayı reddederek Şaymiyev'i Tataristan'a ihanetle suçlasalar da ülkede hiçbir milliyetçi ayaklanma gerçekleşmemiş ve Şaymiyev cumhuriyetin başında kalmayı başarmıştır.⁷²³ Yetki paylaşımı anlaşması federasyon anlaşmasından daha ayrıntılı olmakla birlikte öz olarak ufak farklılıklar barındırmaktaydı. Anlaşmanın, cumhuriyetin ve federasyonun ortak yetkileri nasıl kullanılacağı ve hukukten tartışmalı durumlara yönelik çözüm mekanizması bulundurmaması onun federasyon anlaşmasına benzer ve aynı zamanda zayıf yönlerinden biriydi. Anlaşma Tataristan'a gerçek egemenlik ve ayrılma hakkı vermiyor, RF'nin asimetrik yapısı içinde kendine özgü özerkliğe sahip federe birim statüsü kazandırıyor.⁷²⁴ Fakat yine de anlaşmada "federe birim" teriminin kullanılmaması, onu diğer federe birimlerden ayırıyordu. Anlaşma, Rusya'nın Tataristan ile ilişkilerinde sadece federal anayasayı değil bu anlaşmayı da göz önünde bulundurması gerektiğini gösteren siyasi bir metindi. Hatta dokuzuncu madde dikkate alındığında anlaşmanın anayasa üstü nitelik taşıdığı da söylenebilir.⁷²⁵ Anlaşma aynı zamanda Moskova'nın diğer federe birimlerle de yetki paylaşımı anlaşmaları yapmasının önünü açmış, 1999'a kadar toplamda 46 federe birimle benzer anlaşmalar yapılmıştır. Bu da her bölgeye Moskova'ya ekonomik ve siyasi ayrıcalık elde etmek için baskı yapabilecek alan açarken Rusya bir bakıma asimetrik federasyona dönüşmüştür. Gerek Moskova gerekse federe birimler anlaşmayı kendi lehlerine yorumlamaya çalıştıklarından Moskova ile federe birimler arasında yeni çatışmaların temelleri atılırken⁷²⁶ bu anlaşma Şaymiyev yönetimindeki Tataristan'a Putin iktidara gelinceye kadar geniş bir özerklik alanı sağlamıştır.

⁷²¹ Belaya Kniga Tatarstana..., 1996: 82-83.

⁷²² age. 84-87.

⁷²³ Solum, 1999: 56-57; Tagirov, 2013d: 592.

⁷²⁴ Benedikter, 2014: 352.

⁷²⁵ Galeev, 2001: 160.

⁷²⁶ Zubov, 2017: 470; Solum, 1999: 57.

3.2.2.2. İslâm'ın Tataristan Siyasal Hayatına Girişi

Perestroyka döneminde milliyetçilikle birlikte dini canlanma da yaşanmış ve İslâm, Tataristan siyasi ve toplumsal hayatında daha fazla görünür olmaya başlamıştır. Özellikle 1988'den itibaren İslâmi söylem ve değerlerin toplumsal hayata geri dönme sürecinin doğrudan dini canlanmadan öte, milliyetçi hareketlerin etkisi ve desteğiyle geliştiği söylenebilir. Bu dönemin milliyetçi hareketleri için -iktidardaki siyasi elit din konusunda herhangi bir tutum takınmaktan kaçınmaktaydı⁷²⁷ - İslâm, Tatar ulusal bilincinin en önemli bileşeni ve Tataristan'ın egemenliği için mücadelede vazgeçilmez unsur olarak görülmekteydi.⁷²⁸ Çünkü İslâm, ulusal kültürün bir parçası ve ulusal gelenek olarak kabul edilmekteydi. Sovyet sonrası dönem aynı zamanda Tatarlar için geleneksel Müslüman statüsünün restorasyonunun da başlangıcıydı. Kendini Müslüman olarak tanımlayan Tatarların sayısında artış yaşanırken, Müslüman kimliğin temel argümanı "Müslüman doğdum" şeklinde açıklanan genetik bağıdı. Yani din ve milletin özdeş olarak kabul edildiği bir durum söz konusuydu.⁷²⁹ İlk başlarda ağırlıklı olarak milliyetçi hareketlerin siyasi amaçlar doğrultusunda kullanmaya çalıştıkları İslâm'ın 1990'lar boyunca Tataristan sosyopolitik hayatına giriş süreci üç döneme -yasallaşma (1988-1992), kurumsallaşma (1992-1998) ve yapılanma dönemi (1998-2002)- ayrılabilir. Milliyetçi hareketlerden sonra çeşitli toplumsal ve siyasi örgütler, devamında da devletin kendisi İslâm'ı araçsallaştırmaya başlayacaktır.⁷³⁰

Sovyetlerde yaşanan kısmi demokratikleşme havası 16-25 Ağustos 1989'da Tatarların İslâm'ı resmen kabulünün 1100. ve *Rusya Müslümanları Dini İdaresi*'nin kuruluşunun 200. yıl dönümü münasebetiyle kutlama yapabilmesine olanak sağlarken bu kutlamalar dinin toplumun tarih ve kültüründeki rolünün yeniden değerlendirilmesine önemli katkıda bulunmuştur. 1990'da ilân edilen egemenlik bildirgesinde tüm vatandaşlar dinine, milliyetine, sosyal konumuna, siyasi görüşüne bakılmaksızın eşit ve özgür olarak ilân ediliyordu. 1991'deyse ilk kez hükûmet binasının bulunduğu Kremlin'de (Moskova gibi Kazan'da da Kremlin bulunmaktadır) on binlerce kişinin katılımıyla bayram namazı kılınmıştır. Bu gelişmeler toplum zihninde din konusunda oluşan hâkim stereotiplerin⁷³¹ sarsılmasına neden olurken, din ve dini kuruluşlarla ilgili konular medyada daha sık gündeme gelmeye başlamıştır.⁷³² *Tatar Toplum Merkezi*, *İttifak*, *Azatlık* gibi milliyetçi örgütler siyasi programlarında İslâm'a özel olarak yer verdiler. Bunlardan en etkin olanı *Tatar Toplum*

⁷²⁷ Habutdinov, 2010: 167.

⁷²⁸ Muhametşin, 2006a: 29; Leonhardt, 2007: 236.

⁷²⁹ Drobijeva, 2013: 119-120.

⁷³⁰ Muhametşin, 2006a: 29-36; Musina, 2010: 51.

⁷³¹ Stereotip, belirli birey türleri veya belli davranış biçimleri hakkında yaygın olarak benimsenen herhangi bir düşünce kalıbıdır.

⁷³² Sagitova, 2009: 112; Nabiev, 2014a: 83.

Merkezi'nin 1989'daki ilk kongresinde alınan kararda, dinin tüm halkların manevi hayatında önemli yer tuttuğu, halkların gelenek ve görenekleriyle sıkı şekilde bağlantılı olduğu, inananların Sovyet vatandaşları ve Sovyet ulusunun bir parçası olduğundan dolayı haklarının devlet tarafından güvence altına alınması gerektiği belirtiliyordu. Kararda özellikle vicdan özgürlüğünün, demokratikleşmenin ayrılmaz parçası olduğuna vurgu yapılması ve İslâm'dan değil de genel olarak din ve vicdan özgürlüğünden bahsedilmesi dönemin siyasi şartlarının sağladığı hareket alanının kullanılmaya çalışıldığını göstermektedir.⁷³³ 1991'deki ikinci kongrede alınan kararda "Tatar Toplumunda İslâm" başlıklı bir bölüm ayrılmış, "Din millete hizmet etmelidir, tersi değil" sloganıyla Müslümanlar cumhuriyetin siyasi hayatına katılmaya teşvik edilmiştir.⁷³⁴ Bu bölümde Müslümanların ülkenin siyasi hayatına katılmalarının zorunluluğu ve Tatarların İslâmi eğitim ve aydınlanmasını artırma gibi daha açık ve net ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca Tataristan Bilimler Akademisi'nde İslâm tarihi, Müslüman kültürünün öğretilmesi, Kazan'da dini eğitim kurumlarının oluşturulması ve İslâm dünyasıyla bağlantıların genişletilmesi gibi konulara da değinilmiştir.⁷³⁵ *Tatar Toplum Merkezi* bünyesinden ayrılarak resmen Ocak 1992'de tescillenen *İttifak Partisi*'nin (Parti kuruluş kongresini 27 Nisan 1990'da yapmıştır) siyasi programında toplumun İslâmlaşması ve şer'i hukukun yargıya dâhil edilmesi, inananların ibadet yerlerinin iade edilmesi ve Çeçenistan, Kosova ve Afganistan'daki dindaşların İslâmi dayanışma adına desteklenmesi gibi konular yer almaktaydı.⁷³⁶ Bu dönem İslâm'a yönelik yasakların kalkmasıyla birlikte dini toplulukların sayısı da hızla artmaya başlamıştır. 1988'de Tataristan'da resmi Müslüman topluluk sayısı 18 iken 1992'ye gelindiğinde bu sayı 700'ü geçmiştir.⁷³⁷ Dolayısıyla 1988-1992 arasında dine yönelik siyasi ve hukuki baskı büyük oranda ortadan kalkmıştı, bir taraftan İslâm toplumsal ve siyasi arenada görünür hâle gelirken diğer taraftan kendi içerisinde kurumsallaşma sorunuyla karşılaşmıştı.

Tataristan'ın bağımsızlık referandumu yaptığı 1992 yılından müftülükler meselesinin çözüldüğü 1998 yılına kadar geçen dönem İslâm'ın kurumsallaşma dönemi olarak adlandırılabilir. İslâmi kurumlar ve eğitim sistemi bu dönemde oluşturulmaya başlamıştır. Ayrıca dinini İslâm, kendini Müslüman olarak tanımlayanların sayısında da belirgin artış yaşanmış ve bu artış doğal olarak İslâm'ın siyasi alanda daha fazla görünür olmasına neden olmuştur.

⁷³³ The Tatar Public Centre, 1990: 164-165.

⁷³⁴ Bilz, 2007: 236.

⁷³⁵ Nabiev, 2002: 116.

⁷³⁶ Muharyamov, 2007: 21.

⁷³⁷ Muhametşin, 2006a: 30.

Bu dönem camilerin sayısı hızla yükselmiştir. Kuzey Kafkasya'yı saymazsak Rusya'da en fazla cami Tataristan'da yapılmış, 1997 yılına gelindiğinde Tataristan'daki cami sayısı 700'e ulaşmıştı.⁷³⁸ Tatarlar yüzyıllar sonra ilk defa din konusunda benzeri görülmemiş serbestlik kazanmışlardır. Hükûmet dini meselelere müdahalede pasif tutum sergilemiş ve dini kurumsallaşma kendi akışına bırakılmıştı. Dini eğitim veren yeni eğitim kurumları kurulurken (ağırlıklı olarak orta düzey eğitim veren yaklaşık on beş medrese açılmıştı) hem dini eğitim için Tatar gençler yurt dışına (Türkiye ve Orta Doğu'ya) gitmeye hem de çeşitli uluslararası kuruluşlar Tataristan'da dini eğitim vermeye başlamış ya da bu kuruluşları finanse etmiştir.⁷³⁹ Bu dönem din adamları kadrosunun çoğunluğu gayriresmi mollalardan oluşmaktaydı ve hiçbir temel dini eğitime sahip olmayan bu mollalar dini idarenin resmi görevlileri konumuna gelmişlerdi.⁷⁴⁰ Örneğin, bu dönemde 55 imamdan 41'i 60 yaşın üzerindeydi ve sadece biri üniversite düzeyinde, sekizi ise orta düzey ilahiyat eğitimi almıştı. Dolayısıyla bu dönem dini eğitim sistemi oluşturulmaya başlarken eski nesil imamlarla Rusya dışında eğitim almış genç imamlar arasında özellikle âyinler ve popüler halk İslâmı anlayışı üzerinde tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmalar İslâm'ın geleneksel ve yeni yorumları konusunda yapılmakla birlikte toplumsal temelde nüfuz alanları üzerine de yoğunlaşan bir mücadele idi.⁷⁴¹ Mücadele sadece imamlar arasında değil kurumlar arasında da yaşanmaktaydı. Ufa merkezli *Rusya Müslümanları Dini İdaresi*'ne muhalif olan Tatar din adamlarının girişimi ve milliyetçilerin de desteğiyle 1992'de *Tataristan Cumhuriyeti Müslümanları Dini İdaresi* kurulmuştur. Buna mukabil 1994'te Ufa merkezli *Rusya Müslümanları Dini İdaresi*'nin de desteğiyle *Tataristan Müslümanları Dini İdaresi* kurulmuş ve 1998 yılına kadar bu iki kurum arasında rekabet hem dini hem siyasi anlamda devam etmiştir. Cumhuriyetler ve bölgeler düzeyinde dini idarelerin kurulmasına bazı din adamları sıcak bakmasa da özellikle siyasiler kendi cumhuriyetlerine özgü dini idareye sahip olmayı tercih ederek bölünmeyi desteklemiştir.⁷⁴² Bunun en önemli nedeni gerek milliyetçilerin gerekse Kazan yönetiminin kendine özgü dini idareye sahip olmayı egemenliğin ve bağımsızlığın göstergesi olarak kabul etmeleriydi. Ayrıca *Rusya Müslümanları Dini İdaresi*'nin merkezinin Ufa'dan Kazan'a taşıma isteğinin hem Kazan'ı tüm Tatarların dini merkezi hem de Müslüman cemaatlerin etkileşim merkezi yapma arzusundan kaynaklanıyordu.⁷⁴³

⁷³⁸ Malaşenko, 1998: 75.

⁷³⁹ Nabiev, 2014b: 276; Muhametşin, 2006a: 30.

⁷⁴⁰ Hatta Sovyet döneminin ateist propagandacıları, devrin değişmesiyle birlikte din adamlığı görevini üstlenmeye başlamışlardır. Bu uzmanlar İslâmiyet ile mücadele için dini kuralları ve Kur'an'ı iyi bildiklerinden belki de acele, apar-topar, kısa dönem kurslarla yetiştirilmiş insanlardan daha bilgiliydiler. Devlet, 1995: 187.

⁷⁴¹ Drobijeva, 2013: 120.

⁷⁴² Sızranov, 2013: 94; Silantiev, 2007: 55-57; Nabiev, 2002: 153.

⁷⁴³ Sultanov, 2000: 147.

Bu dönem ayrıca kendini inanan olarak tanımlayanların sayısında da ciddi artış yaşanmıştır. 1990'da kendini inanan olarak niteleyenlerin oranı yüzde 34 iken, bu oran 1994'te yüzde 66'ya, 1997'deyse yüzde 81'e yükselmiştir. Bu süreçte, ana unsuru din olan ulusal canlanmanın yanı sıra siyasi, sosyal ve ekonomik istikrarsızlık ve toplumun manevi ve ahlaki durumu da önemli rol oynamıştır: Geleceğe yönelik belirsizlik, eski idealler konusunda yaşanan hayal kırıklığı, dini ve ahlaki bozulma. Dini ve milli canlanma süreçleri sadece aynı döneme denk gelmediler aynı zamanda birbirleriyle bağlantılı, hatta birbirine bağımlıydılar.⁷⁴⁴ Milliyetçi hareket ve partiler siyasi programlarında İslâm'a daha fazla yer vererek İslâm'ı siyasi hedefleri doğrultusunda kullanmaya çalışmış ve siyasi başarısızlıklarını İslâm ile telafi edebileceklerini açıkça beyan etmişlerdir.⁷⁴⁵ Örneğin, *İttifak* lideri, milliyetçi düşüncelerin toplum tarafından kabul görmemesinden dolayı milliyetçi hareketin zayıfladığını belirterek din adamlarıyla İslâm temeline dayalı yapacakları iş birliğinin halkın güveninin kazanmaları için kendilerine güç vereceğini açıklamıştır.⁷⁴⁶ *Tatar Toplum Merkezi*'nin liderlerin Raşat Safin'e göreyse Tatar ülküsünün güçlenmesini desteklemesi için "İslâm, Tatar İslâmı olmalıydı". Eğer İslâm Tatarları Ruslaşmaktan koruyacaksa Tatar İslâmı da diğer Türk ve Müslümanlar arasında asimile olmaktan koruyacaktı.⁷⁴⁷ Benzer şekilde *Milli Meclis*, 1996'da ilân ettiği Tatar Halkının Anayasası'nda (Kanunname) Tatar ulusunun milliyetçilik, Türkçülük ve İslâmcılık ilkeleriyle yeniden canlandırılması ve şer'i hukukun anayasal olanlara önceliği konusunda talepler içermektedir. Bunun yanı sıra kanunname Tatar halkının baş düşmanı olan Yahudi-Hristiyan medeniyetine ve toplumun seçkinlerine hizmet eden Batı demokrasisine karşı mücadelede İslâm'a önemli rol verilmektedir. Fakat Kazan yönetimi daimi bir yürütme komitesi olan Dünya Tatarlar Kongresi'ni oluşturarak *Milli Meclis*'in ideolojik ve politik etkisini minimize etmeyi başarmıştır.⁷⁴⁸ *Tatar Toplum Merkezi* 1998'de yayımladığı Nizamname'de Tatar halkının devlet geleneğinin yeniden canlanması ve ulusal bağımsızlığa kavuşmasında, Tatar ulusunun gelişmesi ve korunmasında İslâm'ın yeri ve rolüne ayrıca vurgu yapılmıştır. Müslümanların siyasete karışmamasını telkin eden din adamları eleştirilirken, İslâm'ın zaman ve mekânın koşullarına dayanarak modernizasyonu onaylanmış ve egemen devlete olan gereksinim İslâm'ın Tatar toplumunda özgürce gelişmesiyle gerekçelendirilmiştir.⁷⁴⁹ Dolayısıyla Sovyetler'in sonlarında ortaya çıkan etno-milliyetçi örgütler bu dönem toplumsal destek kazanmak için Müslüman din adamlarıyla iş

⁷⁴⁴ Musina, 2010: 51-53; Nabiev, 2002: 137.

⁷⁴⁵ Milliyetçiler 1990'ların başındaki siyasi etkinliklerini kaybetmişlerdi ve toplumsal destekleri de oldukça azalmıştı. Örneğin 1995 seçimlerinde *İttifak*'tan sadece bir kişi parlamentoya girebilmişti. İshakov, 2001b: 536.

⁷⁴⁶ Muhametşin, 2001: 393.

⁷⁴⁷ Rorlich, 1999: 394.

⁷⁴⁸ Muharyamov, 2007: 21-22.

⁷⁴⁹ Semenov, 2010: 109.

birliğine ve ümmet kavramına daha fazla vurgu yapmaya başlarken bazı liderlerse bir nevi milliyetçilikten İslâmcılığa geçiş yapmıştır. Bazı hareketler İslâm'ı sırf siyasi hedeflere ulaşma ve ulusal çıkarlara hizmet etmek için araç olarak görürken bazıları da İslâm'ı ana odak noktası olarak nitelendirmiş ve ulusal çıkarlara İslâm penceresinden bakmıştır.⁷⁵⁰

Tüm bunlara karşın İslâm'ın siyasal alandaki etkisi zayıftı. Bunun nedenlerinden biri siyasi parti ve hareketlerin (sadece İslâmcı ve milliyetçi olanların değil) toplumsal tabandan yoksun olmalarıydı. 1991'de yapılan bir kamuoyu araştırmasına göre *Tatar Toplum Merkezi* toplum nezdinde yüzde 6, *İttifak* ise yüzde 2,5'lik desteğe sahipken 1997'de bu destek her iki hareket için yüzde 0,6'ya düşmüştü. Siyasi parti ve hareketlerin kitlelerin siyasi bilinci üzerindeki etkisi zayıftı ve 1997 sonlarında yapılan bir araştırmaya katılanların yüzde 68 gibi önemli bir kesimi tercih ettikleri herhangi bir siyasi parti adı belirtmemişti. Bir başka deyişle siyasi görüşü henüz tam olarak netleşmeyen insanlar kendilerini herhangi bir siyasi parti veya hareketle tanımlamıyordu.⁷⁵¹ Bunun yanı sıra Sovyet döneminden kalma Tatar siyasi eliti 1990'lar boyunca cumhuriyetin siyasal alanında etkinliğini sürdürmeye devam ediyordu ve Tatarlar nezdinde üs düzey siyasiler -cumhurbaşkanı, başbakan veya meclis başkanı ki, hepsi Sovyet dönemi *Komünist Parti*'nin etkin üyeleriydiler- ulusal liderler olarak kabul edilmekteydiler. Cumhuriyetin asıl lideri olarak Şaymiyev ön plandaydı ve kendisine 1993 yılında yüzde 43 olan kamuoyu desteği, 1994'te yüzde 46,4'e, 1995'teyse yüzde 49,7'ye yükselmiştir.⁷⁵²

Bu dönem Tataristan yönetiminin stratejisi ana hatlarıyla, piyasa ekonomisi, özel mülkiyet, çoğulculuk ve demokrasi gibi değerleri İslâm ve ulusal değerlerle birleştirme şeklindeydi. Ülkenin yeni kimliğini oluşturmaya siyasi elit öncülük ediyordu. Özellikle ilk başkan Şaymiyev'in siyasi gücü ve toplum nezdindeki meşruiyeti ona cumhuriyetin siyasi kimliğini oluşturma gücü vermişti: ekonomik bağımsızlığa kavuşmak, milliyetçiliğin radikal tezahürlerini ortadan kaldırmak ve Rus ve Tatar dil ve kültürünü eşitleyen cumhuriyetçi bir kültür politikası oluşturmak.⁷⁵³

Dolayısıyla Sovyetlerin sonlarında ortaya çıkan etno-milliyetçi örgütler bu dönem toplumsal destek kazanmak için Müslüman din adamlarıyla iş birliğine ve ümmet kavramına daha fazla vurgu yapmaya başlarken bazı liderlerse bir nevi milliyetçilikten İslâmcılığa geçiş yapmıştır. Bazı hareketler (örn: *Tatar Toplum Merkezi*) İslâm'ı sırf siyasi hedeflere ulaşma ve

⁷⁵⁰ Sergeev ve Sergeeva, 2009: 122; Nabiev, 2002: 123; İshakov, 2001b: 536; Sultanov, 2000: 150.

⁷⁵¹ Muhametşin, 2012: 69-70.

⁷⁵² İshakov, 2001b: 532.

⁷⁵³ Sagitova, 2018a: 139.

ulusal çıkarlara hizmet etmek için araç olarak görürken bazıları da (örn: *İttifak*) İslâm'ı ana odak noktası olarak nitelendirmiş ve ulusal çıkarlara İslâm penceresinden bakmıştır.⁷⁵⁴

Tüm bunlara karşın İslâm'ın siyasal alandaki etkisi zayıftı. Bunun nedenlerinden biri siyasi parti ve hareketlerin (sadece İslâmcı ve milliyetçi olanların değil) toplumsal tabandan yoksun olmalarıydı. 1991'de yapılan bir kamuoyu araştırmasına göre Tatar Toplum Merkezi toplum nezdinde yüzde 6, İttifak ise yüzde 2,5'lik desteğe sahipken 1997'de bu destek her iki hareket için yüzde 0,6'ya düşmüştü. Siyasi parti ve hareketlerin kitlelerin siyasi bilinci üzerindeki etkisi zayıftı ve 1997 sonlarında yapılan bir araştırmaya katılanların yüzde 68 gibi önemli bir kesimi tercih ettikleri herhangi bir siyasi parti adı belirtmemişti. Bir başka deyişle siyasi görüşü henüz tam olarak netleşmeyen insanlar kendilerini herhangi bir siyasi parti veya hareketle tanımlayamıyordu.⁷⁵⁵ Bunun yanı sıra Sovyet döneminden kalma Tatar siyasi eliti 1990'lar boyunca cumhuriyetin siyasal alanında etkinliğini sürdürmeye devam ediyordu ve Tatarlar nezdinde üs düzey siyasiler -cumhurbaşkanı, başbakan veya meclis başkanı ki, hepsi Sovyet dönemi *Komünist Parti*'nin etkin üyeleriydiler- ulusal liderler olarak kabul edilmekteydiler. Cumhuriyet'in asıl lideri olarak Şaymiyev ön plandaydı ve kendisine 1993 yılında yüzde 43 olan kamuoyu desteği, 1994'te yüzde 46,4'e, 1995'teyse yüzde 49,7'ye yükselmiştir.⁷⁵⁶

Bu dönem Tataristan yönetiminin stratejisi ana hatlarıyla, piyasa ekonomisi, özel mülkiyet, çoğulculuk ve demokrasi gibi değerleri İslâm ve ulusal değerlerle birleştirme şeklindeydi. Ülkenin yeni kimliğini oluşturmaya siyasi elit öncülük ediyordu. Özellikle ilk başkan Şaymiyev'in siyasi gücü ve toplum nezdindeki meşruiyeti ona cumhuriyetin siyasi kimliğini oluşturma gücü vermişti: ekonomik bağımsızlığa kavuşmak, milliyetçiliğin radikal tezahürlerini ortadan kaldırmak ve Rus ve Tatar dil ve kültürünü eşitleyen cumhuriyetçi bir kültür politikası oluşturmak.⁷⁵⁷ Şaymiyev rejiminin ilk başlarda din karşıtı (*anticlerical*) olduğu söylenebilir. Rusya'daki siyasi liderlerin çoğunun aksine Şaymiyev dini görüşünü uzun süre açıklamaktan kaçınmıştır. Okullarda veya diğer kurumlarda ne Müslüman ne de Ortodoks din adamlarının faaliyetine izin verilmiş, hükûmet bütçeden dini kuruluşlara para ayırmamıştır. Sovyetler döneminde el konulan kilise ve cami binalarının dini kuruluşlara iadeleri ağırdan alınırken, din adamları sadece resmi törenlerde görülmüş ve bu durum sembolik önem taşımaktan ileri gitmemiştir. Şaymiyev yönetimi için kendisinden bağımsız

⁷⁵⁴ Sergeev ve Sergeeva, 2009: 122; Nabiev, 2002: 123; İshakov, 2001b: 536; Sultanov, 2000: 150.

⁷⁵⁵ Muhametşin, 2012: 69-70.

⁷⁵⁶ İshakov, 2001b: 532.

⁷⁵⁷ Sagitova, 2018a: 139.

faaliyet gösteren dini kuruluşlar güvenilirlemezler ve kontrol altına alınmalıydılar.⁷⁵⁸ Şaymiyev din-devlet ilişkisini şöyle tanımlamıştı: "Dini otoriteler devletin temel ideolojisine göre hareket etmek zorundadırlar. Onların faaliyetlerini kontrol etmek devletin sadece hakkı değil aynı zamanda görevidir de".⁷⁵⁹

Şaymiyev yönetimi bu görevi 1998'den itibaren daha etkin şekilde kullanmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren Tataristan'da din-devlet ilişkilerinde yeni dönemin başladığı söylenebilir. Kendisini İslâmi canlanma konusunda sorumlu hissettiğini belirten Şaymiyev, daha önceleri ateist olduğunu söylemesine karşın nihayet kendini Müslüman ilân etmiş ve Hacca gitme niyeti olduğunu açıklamıştır. Vehhabilikle mücadele etme isteği ve İslâm'ı cumhuriyetin modernleşme ideolojisiyle bağlama arzusunu da dile getirmiştir.⁷⁶⁰ Yeni dönemin ilk ve en önemli göstergesi Cumhuriyet'te faaliyet gösteren iki müftülüğün birleştirilmesi yönünde atılan adımdı. Bizzat Şaymiyev'in talebiyle yapılan ve kendisinin de katıldığı kurultayda müftülükler birleştirilmiştir. Bu birleşmenin siyasi amacı da vardı, çünkü birleşme sonunda Şaymiyev'e muhalif olan *Tataristan Müslümanları Dini İdaresi* Müftüsü (başkanı) Gabdulla Galiullin -1996'da Tataristan Müslümanları adında yeni siyasi hareket başlatmış ve milliyetçi örgütlerle ittifak kurmuştu⁷⁶¹ - müftülük seçimini kaybetmiştir.⁷⁶² Bunun yanı sıra bazı din adamları Şaymiyev'in kendisini Tataristan'ın dini lideri ilân etmesini önerse de Şaymiyev bu öneriyi kabul etmemekle birlikte devletin dini meselelerde daha aktif olacağını da işaretini vermiştir. Şaymiyev'e göre -Tataristan anayasasına göre de bu böyleydi- din ile devlet ayrı olsa da din toplumdan ayrı değildi. Dolayısıyla dini meseleler toplumu ilgilendirdiği sürece devlet dine müdahale edebilirdi.⁷⁶³ Tataristan Parlamentosunun 14 Temmuz 1999'da kabul ettiği "Vicdan Özgürlüğü ve Dini Kuruluşlarla İlgili Kanun" (*Zakon o svobode sovesti i o religioznh obyedineniah*) bu dönem Rusya Federasyonu çıkarılan aynı adlı federal kanunlarla büyük ölçüde benzerlik göstermekle birlikte Tataristan devletinin dine yönelik pasif tutumundaki değişimi gösteren ikinci önemli adımdı. Kanunun girişinde İslâm ve Ortodoksluğun Tataristan'ın çok milletli halkının ruhani ve kültürel gelişimindeki rolü kabul ediliyor, dini aşırılık tehlikesi ve dini kuruluşların siyasallaştığının bilinciyle parlamentonun mevcut kanunu kabul ettiği belirtiliyordu.⁷⁶⁴ Kanunun giriş bölümünde dini aşırılık ve dinin siyasallaşmasına yapılan vurgu gerek Rusya'da gerekse Tataristan'da dönemin siyasi havasını yansıtanın yanı sıra devletin dinin siyasallaşması

⁷⁵⁸ Filatov, 1998: 269.

⁷⁵⁹ Bilz, 2007: 238.

⁷⁶⁰ Filatov, 2002: 99-100; Ahunov, 2017: 74.

⁷⁶¹ Muhametşin, 2001: 395.

⁷⁶² Silantyev, 2007: 91-93; Sızranov, 2013: 98-99; Nabiev, 2002: 133.

⁷⁶³ Ahunov, 2014: 411 ve 415; Nabiev, 2002: 164-166.

⁷⁶⁴ Respublika Tatarstan..., 2015: 219.

konusundaki hassasiyetini göstermesi bakımından da önemlidir. Zaten kanunun 5. maddesinin 7. fıkrasında dini kuruluşların siyasi hareketlerin ve partilerin faaliyetlerine katılamayacağı ve bunlara maddi veya başka türlü yardım yapamayacağı belirtilmekteydi.⁷⁶⁵ Yine aynı maddede din ve dini kurumların devletten ayrı olduğu ve kanun karşısında eşit olduğu, devletin dini meselelere ve dini kurumlara müdahale etmeyeceği ve resmi devlet kurumlarının işlevlerinin yerine getirilmesini dayatmayacağı vurgulanmıştır. Bununla birlikte 7. madde gerek devletle dini kuruluşlar arasındaki ilişkiyi gerekse devletin din politikasını uygulayacak kurumlarının faaliyetlerini koordine etme görevini Devlet Din İşleri Dairesi'ne vermektedir.⁷⁶⁶ Din-toplum-devlet ilişkilerinin sınırlarını belirleyen bu kanun devletle dinin ayrılığını teyit etse de devletin din politikasından ve bu politikayı uygulayacak olan devlet kurumlarından bahsetmektedir ki, bu konu, yani devletin İslâm politikası ve bu politikanın temel bileşenleri ileriki bölümlerde ayrıntılı şekilde ele alınacaktır.

3.3. Putin Döneminde Rusya'nın İslâm Politikası

Putin dönemi Rusya'nın İslâm politikası büyük ölçüde İkinci Rus-Çeçen Savaşı ile bağlantılı olarak şekillenmiştir. Savaşın başlamasının hemen ardından başbakanlık görevine atanan ve sonrasında başkan seçilen Putin'in savaş sırasında aldığı kararlar ve güvenlikleştirme süreci Rusya'nın İslâm politikasının temelini oluşturmuştur. Bu dönem yapay olarak "geleneksel Rusya İslâmı" ve "geleneksel olmayan İslâm" şeklindeki ayrımın sınırları belirlenmiş ve İslâm'a yönelik politikalar da büyük oranda bu ayrıma dayanılarak şekillenmiştir. Geleneksel olmayan İslâm devlet ve siyasi iktidarın güvenliğine tehdit olarak görülmekte ve bu İslâm anlayışıyla mücadele edilirken, geleneksel Rusya İslâmı olarak tanımlanan İslâm anlayışı ise devlet nezdinde kabul görmekte ve desteklenmektedir. İleriki bölümlerde Putin'in kısa biyografisi anlatıldıktan sonra bu ayrımın nedenleri ve Putin yönetiminin bu ayrıma dayanarak uyguladığı İslâm politikası ele alınacaktır. Bunun yanı sıra *Rus Ortodoks Kilisesi* ve Rus milliyetçiliği de Rusya'nın İslâm politikasını etkilemektedir ki, bu konular da ileride ayrıntılı şekilde ele alınacaktır.

3.3.1. Putin'in Kısa Biyografisi: *Who is Mr. Putin?*

Putin'in hayat hikâyesiyle ilgili sadece kendisinin anlatmak istedikleri kadarı bilinmektedir, çünkü bu konuda neler yazılacağına iktidara geldikten sonra bizzat kendisi karar vermiştir. İlk biyografisi, 2000 yılında yapılacak başkanlık seçimleri öncesinde, vekâleten başkanlık yaptığı dönemde yayımlanmıştır. Biyografiden çok seçim propagandası

⁷⁶⁵ age. 223.

⁷⁶⁶ age. 222 ve 225.

amacıyla yapılan bu çalışma üç gazetecinin Putin ve çok yakın çevresiyle (okul öğretmeni, eşi ve birkaç aile dostu) yaptığı mülakatlardan oluşmaktadır.⁷⁶⁷ Putin'le ilgili bunun dışında yazılanların çoğu bu eser ve Putin'in farklı dönemlerde gazetecilerin kendisine yönelttiği sorulara verdiği yanıtlardan oluşmaktadır ve ilk yayımlanan biyografideki bilgilerin dışında çok az bilgi bulunmamaktadır. Putin'in başkanlığından önceki hayatıyla ilgili bilgilerin sınırlı olmasının bir başka nedeni de başbakan olarak atandığı 1999 yazına kadarki siyasi yaşamının pek dikkat çekici olmamasıdır. Boris Yeltsin Putin'i başbakan olarak atadığında Rusya'da fazla tanınmıyordu. 1999'un sonunda Yeltsin başkanlık koltuğunu vekâleten Putin'e devrettiğinde Ruslar kendisiyle ilgili az çok fikir edinmişlerdi ama dünyanın geri kalanı Putin'den neredeyse habersizdi. Ocak 2000'de Davos'ta düzenlenen Dünya Ekonomi Forumu'nda önde gelen Rus politikacı ve iş adamlarına gazeteci Trudi Rubin şu soruyu yöneltmişti: Bay Putin Kimdir? (*Who is Mr. Putin?*).⁷⁶⁸

Putin'in baba tarafından dedesi Spiridon İvanoviç Lenin'in kır evinde çalışan bir aşçıydı. Lenin'in 1924 yılındaki ölümünün ardından eşi Nadejda Krupskaya için aşçılık yapmıştır. Ayrıca zaman zaman Stalin'in Moskova yakınlarındaki kır evini ziyaret ettiğinde ona da aşçılık yaptığı bilinmektedir. Spiridon daha sonra genç Putin'in de burada kendisini ziyaret edeceği *Komünist Parti*'nin Moskova'daki pansiyonunda çalışmıştır.⁷⁶⁹ Putin'in annesi Maria ve babası Vladimir, İkinci Dünya Savaşı gazisiydi. Baba Vladimir Putin, Almanlar ile savaşın ilk günlerinde orduya katılmış ve Leningrad'dan (şimdiki St. Petersburg) çok da uzak olmayan bir yerde gerçekleşen çarpışmalarda ciddi biçimde yaralanmıştır. Kuşatma hattının içindeki bir hastaneye kaldırılmış ve Maria onu orada bulmuştur. Her iki bacağında da biçim bozukluğu vardı ve bu, hayatının geri kalanını fiziksel acı içinde geçirmesine neden olmuştur. Maria'nın kendisi de kuşatma⁷⁷⁰ sırasında ölümden dönmüş ve kuşatma kalktığında artık kendi başına yürüyemeyecek kadar güçsüz duruma düşmüştür.⁷⁷¹

Engelli bir adam, açlık nedeniyle hayatını kaybetmeye çok yaklaşmış ve çocuklarını kaybetmiş bir kadının çocuğu olarak Vladimir Putin 7 Ekim 1952 tarihinde Leningrad'da doğmuştur. Çocukluğu Leningrad'da geçen Putin, öğretmenlerinin anlattığına göre yaramaz

⁷⁶⁷ "Ot pervogo litsa. Razgovor s Vladimirom Putinim" (Birinci Kişiden. Vladimir Putin ile Sohbetler) başlığıyla Rusça yayınlanan biyografi Türkçeye çevrilerek 2017 yılında "Kendi Anlatımıyla Putin" adıyla Astana yayınevi tarafından yayınlanmıştır.

⁷⁶⁸ <https://www.themoscowtimes.com/2014/01/22/russias-8-most-memorable-davos-moments-a31309>, (erişim tarihi: 04.06.2022).

⁷⁶⁹ Sakwa, 2008b: 2.

⁷⁷⁰ Modern tarihin en uzun süren ve en yıkıcı kent kuşatmalarından olan Leningrad kuşatması yaklaşık 900 gün sürmüştür. Alman ordularının İkinci Dünya Savaşı'nda Eylül 1941 ile Ocak 1944 arasında kuşattığı kentte yaklaşık 850 bin sivil açlık, soğuk, hastalık ve bombalamalar sonucu hayatını kaybetmiştir. Şehirden yaklaşık 1,4 milyon kişi tahliye edilmiş fakat bunların da çoğu hayatını kaybetmiştir. Aralık 1943'e gelindiğinde 2,8 milyonluk şehir nüfusundan geriye sadece 560 bin kişi kalmıştır. Zubov, 2016b: 448.

⁷⁷¹ Gessen, 2015: 65-66.

ve dağınıktı. Genellikle üçüncü sınıfta öncülere⁷⁷² katılan öğrencilerin aksine Putin'in bu birliğe katılmak için altıncı sınıfa kadar beklemesi gerekecekti. Fakat yabancı dile, özellikle Almancaya ve spora ilgisi büyüktü. Ortaokul öğretmeni Vera Gureviç'e göre güçlü bir belleği ve kıvrak bir zekâsı vardı.⁷⁷³ Putin okulu bitirdikten sonra Leningrad Üniversitesi hukuk fakültesinde eğitime başlamıştır. 1975 yılında buradan mezun olunca çocukluğundan beri hayalini kurduğu KGB'de⁷⁷⁴ işe alınmıştır. Putin hiç tereddüt etmeden KGB'nin dış istihbarat biriminde görevlendirmeyi kabul etmiştir.⁷⁷⁵ Yaklaşık on yıl örgütte farklı alanlarda eğitim görmüş ve çeşitli kademelerde çalışmıştır. 1985 yılında Doğu Almanya'nın Drezden kentinde siyasal istihbarat personeli olarak görevlendirilmiştir. Putin'in belirttiğine göre, görevi siyasiler ve potansiyel düşmanlarla ilgili bilgi toplamaktı. Özellikle baş düşman olarak görülen NATO⁷⁷⁶ ile ilgili edinilen bilgileri işleyerek merkeze gönderiyorlardı. Bunun yanı sıra siyasi partiler, bu partiler içindeki görüşler, o günkü ve gelecekte lider olması muhtemel kişilerle ilgili bilgiler toplamak Putin'in çalıştığı ekibin rutin görevleri arasındaydı.⁷⁷⁷ Sovyetler Birliği'nin zayıflaması ve Almanya'da Sovyet karşıtı gösterilerin güçlenmesiyle 1990 yılında Leningrad'a geri dönen Putin, KGB'den ayrılmıştır. Putin'e göre KGB, Sovyet vatanının seçkin zümresidir. Komünist siyasi liderler yozlaşmış, ideoloji onların faaliyetlerine köstek olmuş olabilir; ama gizli polis komünist blokun geri kalmışlığının farkındadır ve onlar, ülkenin yeniden doğuşunun öncüleridir. Kısacası en ideal model, parti prangasından kurtulmuş bir siyasi polis teşkilatının gücü eline alması olacaktır. Putin devletin başına geçer geçmez bu fikrini açıkça ifade etmiştir: "KGB; iktidardaki bir partinin, yani SBKP'nin çıkarlarına hizmet eden ideolojik bir örgütlenmeydi. Şimdi bizim ülkemizdeyse, Tanrı'ya şükür, iktidarda tek parti ya da komünist bir devlet ideolojisi yok". Dolayısıyla artık FSB⁷⁷⁸ asli görevini yani "devletin çıkarlarını koruma" görevini tam yetkiyle yerine getirebilecektir.⁷⁷⁹

KGB'den ayrıldıktan sonra (KGB'den ayrılmak için yazdığı istifa dilekçesi bulunamamıştır) bir süre geleceğiyle ilgili planlar yapan Putin Moskova'ya gitmeyi düşünmüş fakat daha sonra Leningrad'da kalmaya karar vermiş ve Leningrad Üniversitesi'nde

⁷⁷² Öncüler (*Pioner*). Tüm Leninci Öncüler Örgütü (*Vsesoyuznaya pionerskaya organizatsiya imeni Lenina*). Sovyetler Birliği'nde 10-14 yaş aralığındaki çocuklardan oluşan bir komünist çocuk teşkilatıydı. Bu teşkilatın temel amacı, çocukların ideolojik eğitimi vasıtasıyla yeni bir sosyalist toplum inşa etmektir.

⁷⁷³ Gevorkyan, Timakova ve Kolesnikov, 2017: 25-26.

⁷⁷⁴ *Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti*-Devlet Güvenlik Komitesi. SSCB'nin gizli istihbarat servisi.

⁷⁷⁵ Shields, 2007: 38-39.

⁷⁷⁶ *North Atlantic Treaty Organization*- Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü.

⁷⁷⁷ Gevorkyan, Timakova ve Kolesnikov, 2017: 67-70.

⁷⁷⁸ *Federalnaya Sluzba Bezopasnosti*-Federal Güvenlik Servisi. 3 Nisan 1995 tarihinde KGB'nin yerini almış ve yerinden yapılandırılmıştır.

⁷⁷⁹ Eltchaninoff, 2017: 21-22.

üniversitesinin dış ilişkiler sorumlusu olarak çalışmaya başlamıştır. Üniversitede akademik kariyer yapmayı planlayan Putin burada birkaç ay çalıştıktan sonra kariyerini temelli değiştirecek gelişme yaşanmış Leningrad Kent Meclisi Başkanı Anatoliy Sobçak'ın yanında çalışmaya başlamıştır.⁷⁸⁰ Bir KGB çalışanı olan Putin'in nasıl olup da Rusya'nın önde gelen demokrasi yanlısı politikacılarından birinin yanında çalışmaya başladığı sorusu hâlâ gizemini korumaktadır. Putin kuvvetle muhtemel Sobçak'ın yanında KGB tarafından gönderilmiş ya da yönlendirilmişti. Fakat Putin'e ihtiyaç duyulmasının nedeninin her şeyden önce üniversitedekiyle aynı olduğu söylenebilir. Sovyetler çöküyor, Rusya dünyaya kapılarını açıyordu. Putin ise, yurt dışında çalışmış ve yabancı dil bilen kentteki çok az kişiden biriydi ve kentin yabancı yatırıma ihtiyacı vardı.⁷⁸¹ Sobçak 1991 yılında Leningrad valiliğine seçilince Putin de kısa süre içerisinde kentin dış ilişkiler komitesi başkanlığına terfi etmiştir. Bu, kente yönelik yabancı yatırımın teşvik edilmesi anlamına gelen önemli bir görevdi. Putin kısa sürede çeşitli Alman bankalarını kente çekmeyi başarmış, turistleri ve iş adamlarını kente çekmek için çeşitli çalışmalar yapmış ve devlet tarafından işletilen otellerin özelleştirilmesine destek olmuştur.⁷⁸² Güçlü idari yetenekleri ve sadakatiyle öne çıkan Putin kısa sürede Sobçak'ın "gri kardilanlı" olarak anılmaya ve kariyer basamaklarını hızla tırmanmaya başlamıştır. Mart 1994'te Sobçak'ın kolluk kuvvetleri ve medya denetiminden sorumlu birinci yardımcısı görevine terfi ettirilmiştir. Vali olarak Sobçak, yardımcısı Putin'in imzalanmadığı belgeleri onaylamayı reddediyordu ki, bu da Putin'e olan güveninin göstergesiydi. Fakat Putin'in St. Petersburg'da aktif olarak çalıştığı dönemde, şehir ülkenin suç başkenti olarak anılmaya başlamıştır.⁷⁸³ Aslında bu durum Petersburg'a özgü değildi. Rusya'nın dünyaya açılması ve Batı ile ilişkiler ülkeye bir para akımı yaratmış, bu akım ülke geneline yayılan suç ve yolsuzluk dalgasıyla paralel şekilde yayılmıştır. Sovyet sonrası Rusya'da farklı gruplar şiddet kullanarak ya da kullanma tehdidi ile yasa dışı şekilde ekonomik kazanımlar elde etmişlerdir. Etnik temelli suç örgütleri, finans spekülörleri, Sovyet döneminin yöneticileri, eski polisler, askeri personel ve devletin farklı birimlerinden yetkililer bu suç ve yolsuzluk ağına dâhildiler. Bu gruplar sadece kendilerini zenginleştirmekle kalmamış, ayrıca Rusya'da ekonomik kaos koşullarında belli ölçüde roller de üstlenmişlerdir.⁷⁸⁴

Putin de görevi gereği bu karmaşık ilişkiler ağının içinde yer alıyordu. Ülkeden değerli hammaddelerin yurt dışına ihracına izin vermek, işadamlarından para toplamak, onları Sobçak'ın seçim kampanyasında desteklemeye zorlamak, kamu kaynaklarıyla ülke dışında

⁷⁸⁰ Bortsov, 2001: 100-102.

⁷⁸¹ Gessen, 2015: 128-133.

⁷⁸² Shields, 2007: 54-57.

⁷⁸³ Sakwa, 2008b: 11.

⁷⁸⁴ Kotz ve Weir, 2007: 221-222.

mülk edinmek, denizaltı ve donanma gemilerini satmaya çalışmak gibi çeşitli suçlamalar yöneltilmiş ve Putin hakkında soruşturma açılmıştır.⁷⁸⁵ Fakat bu durum sıradan bir soruşturmaydı. Önemli ihlaller ortaya çıkmıştı ama bunlar Rusya'nın geri kalanından daha önemli şeyler değildi. Stratejik anlamda önemli kaynakları, hiçbir zaman gelmeyen gıda malzemeleri karşılığında ihraç etme hakkını kazanmakla ilgili standart ihlallerdi. O zamanlar için bu, tipik bir davaydı. Rusya'nın yeni seçkin sınıfı, zenginliği yeniden dağıtmakla meşguldü. Yeni liderler ülkeye kendi özel mülkleri gibi muamele ediyorlardı.⁷⁸⁶ Putin gibi Sobçak'ın da adı yolsuzluk skandallarına karışmıştır. St. Petersburg valiliği için 16 Haziran 1996 tarihinde yapılan seçimlerde Sobçak yeniden aday olmuş ve Putin'in seçim kampanyasının sorumlusu yapmıştır. Sobçak seçimi kaybedince Putin'in de başkan yardımcılığı görevinden istifa etmiştir. Putin'in yerel siyasetteki deneyimi son bulsa da sadakati ve idari becerileri dikkatlerden kaçmamış, Moskova'daki güç odaklarının dikkatlerini çekmiştir.⁷⁸⁷

Putin işsiz kaldığı birkaç ay boyunca Moskova'da iş arayışı sürdürmüştür. Birkaç başarısız girişimin ardından Moskova'da Başkanlık Ofisi'nde işe girmiştir. Putin'in yeni görevi Başkanlık Mülkleri Yönetim Dairesi'nde başkanlığın Rusya dışındaki mülklerinden sorumlu müdür yardımcılığıydı.⁷⁸⁸ Putin böylece Başkan'ın sekreteryası ile kabineyi resmen bir araya getiren iktidarın kısıtlı çemberine dâhil olmuştur. Kâğıt üstünde Başkanlık yönetiminin teknik destekten başka hiçbir rolü ve gücü bulunmuyordu. Fakat gerçekte Bakanlar Kurulu'ndan daha fazla gücü vardı, çünkü bütün ekonomik ve siyasi kararların alınması ve atamaların yapılması Kremlin'de yapılıyordu.⁷⁸⁹ Dolayısıyla Kremlin'de işe girmesi Putin'in kariyer basamaklarını hızla yükselmesinin önünü açmıştır. Mart 1997'de Başkanlık İdaresi'nde Başkanlığın genel kontrolünden sorumlu Başkan Yardımcısı görevine getirilmiştir. Başkanlık İdaresi'nde çalışırken aynı zamanda St. Petersburg Maden Enstitüsü'nde ekonomi alanında doktora tezini savunmuştur.⁷⁹⁰ Putin, Mayıs 1998'de Başkanlık İdaresi Başkanı'nın Birinci Yardımcısı görevine, iki ay sonra ise ülkenin en önemli kurumlarından olan Federal Güvenlik

⁷⁸⁵ Bortsov, 2001: 126-127.

⁷⁸⁶ Gessen, 2015: 166-167.

⁷⁸⁷ Shields, 2007: 59.

⁷⁸⁸ <http://putin.kremlin.ru/bio/page-0>, (erişim tarihi: 25.05.2022).

⁷⁸⁹ Rakhmanova, 2016: 52-53.

⁷⁹⁰ 2006 yılında Washington merkezli Brooklin Enstitüsü'deki araştırmacılar Putin'in tezinde önemli oranda intihal yapıldığını tespit ettiklerine dair makale yayınlamıştır. Buna göre, Putin'in "Piyasa İlişkilerinin Oluşum Koşullarında Bölgenin Maden Kaynaklarının Yeniden Üretiminin Stratejik Planlanması" başlıklı tezinin teorik bölümünü oluşturan yirmi sayfanın on altı sayfası Pittsburg Üniversitesi Profesörleri William King ve David Cleland'ın 1979 yılında yayınlanan ve 1982 yılında Rusçaya çevrilen "Stratejik Planlama ve Politika" atlı çalışmasından çok az değişiklik yapılarak kopyalandığını tespit edilmiştir. 216 sayfalık çalışmanın 140 sayfası ise Petersburg maden kaynaklarıyla ilgili el kitabı bilgilerinden oluşmaktadır. <https://www.svoboda.org/a/29076908.html>, (erişim tarihi: 15.06.2022).

Servisi (FSB)'nin Direktörlüğü görevine getirilmiştir.⁷⁹¹ Putin'in FSB'de çalışmaya pek fazla istekli değildi ama görevde bulunduğu yaklaşık bir yıl içerisinde kurumun yapısında önemli değişikliklere imza attı. İlk olarak çok sayıda üst düzey generali (bunlar eski Sovyet düzenine güçlü şekilde bağlı olan kişilerdi) ve merkezi personelin yaklaşık üçte birini (altı bin kişinin iki binini) görevden alarak daha işlevsel hale getirdi. Bunu yaparken tabii Petersburg'daki eski çalışma arkadaşlarını kendi ekibine aldı. Ekonomik karşı istihbarat ve stratejik tesislerin savunulmasına karşı istihbarat desteği birimlerini kapatarak bunların yerine anayasayı koruma, bölgesel sorunlar ve siber güvenlik gibi yeni birimler oluşturdu.⁷⁹²

Putin FSB'nin başındayken 1999 yılının Mart'ında Rusya Federasyonu Güvenlik Konseyi Sekreterliği görevine, Ağustos'unda ise RF Başbakanlığı görevine getirilmiştir. Putin'e göre bu görevde bulunmak ilginç ve onur verici bir şeydi: "Bir yıl bile çalışabilsem iyidir. Rusya'yı çöküşten kurtulmasına yardımcı olabilirimsem bununla gurur duyabilirdim".⁷⁹³ Yeltsin'in sık sık başbakan değiştirmesi göz önünde bulundurulduğunda Putin'in görevde fazla kalamayacağını düşünmesi doğaldı. Fakat Putin ülkenin en iyi üniversitelerinden birinde eğitim almış, iki yabancı dil öğrenmiş, doktora tezi savunmuş, on yıldan fazla güvenlik görevlisi olarak çalışmış, beş yıl yurt dışında çalışmış, Rusya'nın ikinci büyük kentinin yönetiminde vali yardımcısı olarak görev yapmış, Moskova'da başkanlık yönetiminin kıdemli bir üyesi olarak bölge sorunlarını, hükûmetin ve başkanlık aygıtının işleyişini öğrenmişti. Hayatı farklı yönleriyle deneyimlemiş, yönetim ve modernleşme sorunlarıyla karşılaşmıştı. Dolayısıyla, Putin Ağustos 1999'da başbakan olarak atandığı zaman kamuoyu kendisini pek fazla tanımasa da ülke sorunlarıyla ilgili gerekli deneyimi kazanmıştı.⁷⁹⁴

Yeltsin'in nasıl olup da Putin'i önce başbakan sonra da kendi koltuğunu devrederek başkanlık görevine getirmesi özellikle Rusya'daki muhalifleri tarafından uzun süre tartışılmıştır. Siyaset bilimci ve yazar Tatiana Rakhmanova'ya göre, Putin'in, Yeltsin ve ailesinin güvenini kazanması bir yolsuzluk ve "kaset skandalı" sayesinde olmuştur. Başsavcı Yuri Skuratov'un, Putin'in Kremlin'de işe girmesine de önyak olan Pavel Borodin'in yanı sıra Yeltsin ve kızlarının da içinde olduğu bir yolsuzluk dosyası üzerinde çalıştığı duyulunca⁷⁹⁵

⁷⁹¹ <http://putin.kremlin.ru/bio/page-0>, (erişim tarihi: 25.05.2022).

⁷⁹² Bortsov, 2001: 144-147.

⁷⁹³ <http://putin.kremlin.ru/bio/page-0>, (erişim tarihi: 25.05.2022).

⁷⁹⁴ Sakwa, 2008b: 16.

⁷⁹⁵ Skandal, Rusya'da Kremlin'in tadilatını üstlenen İsviçre merkezli inşaat şirketi Mabetex'in, Yeltsin'le kızları Tatyana Dyaçenko ve Yelena Okulova'ya rüşvet verdiği iddiasıyla gündeme gelmiştir. Kremlin'in onarımını üstlenen Mabetex'in Başkanı Behçet Pacolli'nin Yeltsin'in kızları adına İsviçre'de banka hesapları açarak kredi kartları verdiği, Dyaçenko'nun bu kredi kartıyla yüz binlerce dolarlık harcama yaptığı iddia ediliyordu. İsviçre Başsavcılığı, Yeltsin döneminde Kremlin'e ait malların yönetiminden sorumlu olan Pavel Borodin hakkında tutuklama kararı çıkarmıştır. Davanın son aşamasında Dyaçenko ve Okulova dışında on iki Rus yetkili hakkında da dava açılması beklenirken RF Başsavcılığı Putin'in talimatıyla dosyaları kapatmıştır. <https://www.milliyet.com.tr/dunya/yeltsinin-kizlarina-yolsuzluk-davasi-5315569>, (erişim tarihi: 22.06.2022).

Yeltsin kendisini görevden almak istemiş fakat Federasyon Konseyi'nde yapılan oylamada Yeltsin'in talebi kabul edilmemiştir. Bunun üzerine basına görüntüleri çok bulanık olan bir videokaset servis edilmiştir. Bir yatak odasında gizli çekilen videodaki kişilerden birinin Skuratov olduğu haberi günlerce gazete manşetlerinde yer alsa da Skuratov soruşturmasına devam ettirmiştir. Tam da bu sırada FSB Direktörü Putin canlı yayına çıkarak kasetteki Skuratov'a benzeyen kişinin teşhis edildiğini ve görüntüdeki kişinin başsavcı olduğunu açıklamıştır. FSB Direktörünün bu açıklaması yeterli görülmüş, başsavcı hakkında adli kovuşturma başlatılmış, açığa alınarak davadan el çektirilmiştir. Bu, Skuratov'un kariyerinin sonu, Putin'in durdurulamaz yükselişinin başlangıcı olmuştur. Böylece Putin, Yeltsin ailesine kendisini dikkate almaları gerektiği mesajını vermiştir.⁷⁹⁶ Marksist teorisyen ve sosyolog Boris Kagarlitskiy'e göre ise Devlet Güvenlik Servisi'nin eski bir elemanı olarak rakip klanlardan hiçbirine ait olmayan Putin herkes için uygun birisiydi. Politik temeli ne kadar zayıf olursa o kadar iyiydi. Ulusun önder tipini istedikleri gibi belirleyen Kremlin yönetimi ve propaganda aygıtında çalışan pek çok uzman için başkanın şahsiyeti ne kadar silik ve devlet işlerindeki deneyimi ne kadar az olursa, onunla çalışılması o kadar kolay olurdu. Propaganda kampanyasının ana fikri halka Putin'in gerçekte kim olduğunu açıklamak değil, gerçeğinden farklı olan hatta önemli ölçüde gerçeğiyle çelişen bir imaj yaratarak gizlemektir. Vladimir Putin "güçlü lider" ve "irade sahibi politikacı" olarak yansıtılmıştır, fakat kendisi kişisel iradeden ve stratejik inisiyatiften yoksun orta derecede sıradan bir memur, daimi bir icracı idi. Eğer Putin'in güçlü bir iradesi ve politik hırsı olsaydı asla başkan olamazdı. Yeltsin, başkanlık hırsı olan politikacıların yanında olmasına dayanamazdı.⁷⁹⁷

3.3.2. Güvenikleştirme: "İslâmcı Terörle" Mücadele

Bagauddin Magomedov'un (Kebedov) liderliğindeki silahlı bir grup 2 Ağustos 1999'da Dağıstan'ın Tsumadi bölgesinde bazı köylere saldırmıştır. 6-7 Ağustos'ta Dağıstanlı, Çeçen ve Araplardan oluşan bir başka silahlı grup sınırı geçmiş ve Dağıstan-Çeçenistan sınırında bulunan Botlih ve Tsumadi bölgelerindeki birkaç köyü çatışmadan ele geçirmiştir. 10 Ağustos'ta ise "Bağımsız Dağıstan İslâm Devleti"nin kurulduğunu ilân ederek "hain Dağıstan hükûmeti"ne ve "işgalci Rus birliklerine" karşı cihat ilân etmiştir. Şamil Basayev liderliğinde gerçekleştirilen operasyon sonunda Basayev kendini Dağıstan İslâm Devleti'nin Emiri ilân ederken, Hattab "Karadeniz'den Hazar'a kadar uzanacak olan Kafkas İslâm Devleti" kurma niyetini açıklamıştır.⁷⁹⁸ Ruslar, haberi hemen öğrenmiştir: "Bu sabah, Şamil Basayev ve el-

⁷⁹⁶ Rakhmanova, 2016: 71-77.

⁷⁹⁷ Kagarlitski, 2008: 450.

⁷⁹⁸ Souleimanov, 2005: 62; Grodnenskiy, 2010: 144.

Hattab'ın İslâmcı silahlı grupları bir İslâmcı cumhuriyet kurmak üzere Çeçenistan ile Dağıstan arasındaki sınırı geçtiler". Medya, saldırıdan "kalles saldırı" ve "Rusya düşmanlarının topraklarımıza girişi" diye bahsediyor, emekli bir öğretmenin saldırıyla ilgili görüşleri basına şu şekilde yansıtılıyordu: "Yo, hayır, şanslıyız, aileden kimse Kafkasya'da değil. Ama bütün bunlar çok korkunç. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri ilk defa bir düşman topraklarımıza giriyor. Bu, bana savaşın başındaki trajediyi hatırlattı. Hitler'in 1941 Haziranı'nda yaptığı gibi ansızın saldırdılar. Halkımız bunu kabullenemez, ordumuzun bütün gücüyle bunlara derslerini vermesi gerekir".⁷⁹⁹

Tam da çatışmanın devam ettiği sırada, 9 Ağustos 1999'da Başkan Yeltsin Vladimir Putin'i başbakan olarak atamış ve bir hafta içerisinde Duma Putin'in başbakanlığını onaylamıştır.⁸⁰⁰ Başbakan olur olmaz Dağıstan'ı ziyaret eden Putin, bir çadırdaki toplanmış görevlilere elindeki votka kadehini kaldırarak şöyle seslenmiştir:

Rus geleneğine saygı göstermeyi... hayatını kaybedenlerin anısına içmeyi çok istiyorum... Ancak önümüzde çok fazla sorunumuz ve çok büyük görevlerimiz var... ve kendimize tanıyacağımız tek bir zayıf âna hakkımız yok... Bu yüzden bugün bu kadehi indirmeyi öneriyorum... Elbette içeceğiz. Ama amaçlarımıza... ulaştıktan sonra içeceğiz.⁸⁰¹

Amaçlarından bahsederken Putin'in aklından ne geçtiği bilinmez ama daha sonraki açıklamaları, amaçları konusunda bir takım ipuçları vermiştir. Putin, Rusya'nın geleceğiyle ilgili görüşlerinin yer aldığı ve bir bakıma kendi siyasi programını açıkladığı "Binyılın Arifesinde Rusya" (*Rossiya na rubeje tysyaçeletiy*) başlıklı makalesinde, güçlü devlet iktidarına ihtiyaç duyan Rusya'nın buna sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Gerçi, Putin'e göre bu güçlü iktidar, demokratik, hukuki ve yetkin federal devlette olmalıydı ama tüm dünyada yürütme organını güçlendirme eğilimi olduğuna dikkat çekmeden de geri durmamıştır.⁸⁰² Bu ifadelerden Putin'in devlet iktidarını güçlendirmeyi hedeflediği görülmektedir. İkincisi, Putin Rus kamuoyunda bilinmiyordu ve Çeçenistan'da alınacak zafer Putin'in siyasi kariyeri için son derece önemliydi. Başkanlık seçimleri arifesinde gazetecilere verdiği bir röportajda bu konuda şunları söylemiştir:

Ben adeta, içten içe tüm geleceğimin buna bağlı olduğuna, daha doğrusu bununla biteceğine karar vermiştim. Fakat Kuzey Kafkasya'daki durumu halletmekle kısıtlı bir görevin büyük yankı uyandıracağı da bir gerçektir. O zamanlar bu işlerin nasıl biteceği bilinmiyordu... Şu an Kuzey Kafkasya ve Çeçenistan'daki durum neye benziyor? Bu, Sovyetler Birliği'nin çöküş sürecinin devamıdır. Bunu bir yolla durdurma gerekliliği apaçık ortadadır... Silahlı kuvvetleri, içişleri bakanlığını ve FSB'yi takviye

⁷⁹⁹ Rakhmanova, 2016: 109-110.

⁸⁰⁰ Grodnenskiy, 2010: 145.

⁸⁰¹ Jouanny, 2017: 67.

⁸⁰² http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millenium.html, (erişim tarihi: 18.02.2020).

etmek ve *toplum desteğini sağlamak* [vurgu bana ait] için daha birkaç ayım olduğunu hesaplamıştım...⁸⁰³

Bu açıklama Putin'in daha iki amacının olduğunu göstermektedir. Çeçenistan meselesi Putin'e göre kendi siyasi geleceği için belirleyici öneme sahipti ve ülkenin parçalanmasının önüne geçilmeliydi. Dolayısıyla, Çeçenistan'ın yeniden fethi, 1996'daki ulusal aşağılanmayı bir nevi telafi etmekle kalmayacak, devlet otoritesinin merkezileşmesi ve güçlendirilmesiyle birlikte yeni Putin rejimini de sağlamlaştıracaktı.⁸⁰⁴

Çeçenistan ayrılıkçılığı ya da "uluslararası İslâmcı terör" meselesinin güvenlikleştirilmesi, o dönem Rusya'daki siyasi gelişmeler, tarihsel Rus-Çeçen savaşları, Putin'in siyasi hayatı ya da Rusya'yla ilgili planlarının ötesinde Putin yönetiminin Rusya'nın içinde bulunduğu durumu, güvensizlikleri ve acil öncelikleri okumasıyla da ilgiliydi. Bu bakış açısının Çeçenistan meselesini halletmek için ileri sürülen çözüm önerilerini ve önlemlerini etkilediğini belirtmek gerek.⁸⁰⁵ Çeçenistan meselesinde Rusya'nın oldubittiye boyun eğmemesi gerektiğine inanan Putin'e göre en küçük zaaf işareti Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki varlığını tehlikeye sokacaktı. Muzaffer olacak "köktenci İslâmcılık", kısa sürede Müslümanların yaşadıkları diğer bölgelerde de yayılabilirdi. "Rusya'nın Yugoslavyalaşması"⁸⁰⁶ olarak tarif ettiği şeyin gerçekleşmesinden çekinen Putin, eğer durdurulmazsa, bu ilerleyişin Rusya'nın merkezine doğru, Tataristan'a kadar devam edeceğini düşünüyordu.⁸⁰⁷

Putin yönetiminin Çeçenistan meselesini "uluslararası İslâmcı terörle" mücadele adı altında güvenlikleştirme süreci işte bu askeri ve siyasi düşünsel arka planın ürünüydü. Burada güvenlikleştirici aktör konumundaki Putin/Rus hükûmeti referans nesnesi olan Rusya'nın varoluşsal tehditle, yani parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ileri sürmektedir. Bu tehlike, uluslararası bağlantıları olan "radikal İslâmcı terör"den kaynaklanmaktaydı. Güvenlikleştirme teorisinde güçlü bir güvenlik tehdidi söylemi güvenlikleştirme sürecinin başlangıcı olarak kabul edilmekte ve hatta analizin merkezinde yer almaktadır.

1990'ların başından beri Çeçenler için yapılan "ayrılıkçı", "isyancı" ve "haydut" gibi tanımlar yerini bir anda "teröristler" ve "Vehhabilere" bırakmıştır. Hem Rus hem de uluslararası kamuoyuna yönelik geliştirilen bu anlatı akla gelebilecek her türlü güvenlik faaliyetine gerekçe haline gelebilecekti. Hatta Rus toplumu için terörist olmaktan daha kötü

⁸⁰³ Gevorkyan, Timakova ve Kolesnikov, 2017: 134-135.

⁸⁰⁴ Hughes, 2007: 110.

⁸⁰⁵ Stenkov, 2015: 46.

⁸⁰⁶ Yugoslavya'nın 1980'lerden itibaren etnik ve dini çatışmalar sonucunda parçalanarak birkaç ayrı devlete bölünme sürecine atıfta bulunmaktadır.

⁸⁰⁷ d'Encausse, 2013: 40-41; Evtuhov ve Stites, 2018: 565; Gevorkyan, Timakova ve Kolesnikov, 2017: 160.

birşey varsa o da "yabancı işgalci" olmaktı. Neredeyse bir gecede Çeçen isyanı anavatanı işgal etmeye ve onu içeriden yok etmeye kararlı "yabancı terör örgütü"ne dönüşmüştür.⁸⁰⁸ Dolayısıyla Rusya'ya yönelik tehditle ilgili resmi Rus söyleminde "haydut" ve daha sıklıkla "terörist" ve "Vehhabi" şeklinde tanımlamalar kullanılmaya başlamıştır. Örneğin, Rus federal birlikleri 29 Ağustos 1999'da Dağıstan'ın Karamahi ve Çabanmahi köylerini almak için harekete geçtiklerinde bu köylere "Vehhabi" veya sadece "terörist köyler" deniyordu. Kısa süre başbakanlık da yapan Sergey Stepaşin Karamahi'yi ziyaret ettikten sonra buradaki insanların Vehhabi olmadığını açıklamıştır.⁸⁰⁹ Milliyetler Bakanı Vyaçeslav Mihaylov ise Moskova'nın Dağıstan'daki faaliyetlerini açıklarken Çeçenistan'ın uluslararası teröristlerin merkezi hâline geldiğini iddia ederek şöyle devam etmiştir: "Haydutların, suçluların ve fanatiklerin şiddet ve terörist yöntemler kullanarak oluşturmak istedikleri aşırılıkçı birleşik Dağıstan ve Çeçenistan İslâm Devleti kurma amacına karşı mücadele ediyoruz".⁸¹⁰

Rusya'nın "uluslararası İslâmcı terörizme" karşı haklı mücadele söylemi ülkenin çeşitli kentlerinde gerçekleşen bombalama eylemleriyle "kesinleşirken" toplum da dehşete kapılmıştır. Patlamaların ilki, 31 Ağustos'ta Moskova'nın merkezindeki bir alışveriş merkezinde bulunan oyun salonunda gerçekleşmiştir. Bir kişi hayatını kaybetmiş, kırk kişi yaralanmıştır.⁸¹¹ Bir başka patlama 4 Eylül'de Çeçenistan'dan çok da uzak olmayan Buynaksk (Dağıstan) kentinde Rus askerleri ve ailelerinin kaldığı bir binada yaşanmıştır. Altmış dört kişi hayatını kaybetmiş, yüz elliden fazla kişi yaralanmıştır. Apartman sakinlerinin hepsi Rus subayları ve aileleri olduğundan ölümlerin arasında yirmi üç çocuk bulunmasına rağmen patlama sivillerin, özellikle de Moskova'da yaşayan sivillerin kendini savunmasız ve korkmuş hissetmelerine neden olacak etkiyi yaratmamıştır.⁸¹² 8 Eylül'de yine Moskova'da şiddetli bir patlama meydana gelmiş ve 109 kişi hayatını kaybetmiştir. 13 Eylül'de bir patlama daha olmuş ve 119 kişi hayatını kaybetmiştir. Bir sonraki patlama 16 Eylül'de Volgodonsk'ta meydana gelmiş ve on yedi kişi hayatını kaybetmiştir. Toplamda 300'den fazla kişinin hayatını kaybettiği patlamalar sonrası Rusya tam bir şok içerisindeydi. Daha ilk günden Rus yetkililer "Çeçen teröristleri" suçlamaya başlarken, ABD Başkanı Bill Clinton ile görüşükten sonra gazetecilere yaptığı açıklamada Putin Dağıstan'daki olaylardan El Kaide lideri Bin Laden'i sorumlu tutmuştur.⁸¹³ Daha önceki bütün rehine alma ve şiddet eylemlerinin sorumluluğunu Çeçen savaşçılar üstlenmişlerdi. Rus hükûmetinin apartman bombalamalarının

⁸⁰⁸ Schaefer, 2010: 221-222.

⁸⁰⁹ Wilhelmsen, 2017: 70.

⁸¹⁰ age. 71.

⁸¹¹ <https://ria.ru/20190831/1558045293.html>, (erişim tarihi: 18.02.2019).

⁸¹² Gessen, 2015: 37-38; Grodnenskiy, 2010: 159.

⁸¹³ Rakhmanova, 2016: 122-123; Grodnenskiy, 2010: 166.

sorumluluğunu Çeçen savaşıçılara yüklemesine karşı, hiçbir grup sorumluluğu üstlenmemiş ve önde gelen Çeçen gruplar bu olaylarla ilgilerinin olmadığını açıklamıştır.⁸¹⁴ Çeçen savaşıçılar şu soruyu sormayı da ihmal etmemiştir: "Moskova gibi korunan, kapalı bir kente bir tona yakın patlayıcı nasıl sokulabilir?". Moskova valisine yakın gazeteler de benzer sorular yöneltmiştir. Hatta *Moskovskiy Komsomolets* gazetesi Kremlin'i ve Berezovski'yi açıkça patlamaları örgütlemekle suçlamıştır. Gazeteye göre bombayı koyanlar Çeçenler olsa bile işi sipariş edenler devlet başkanının yakın çevresiydi. Bu insanlar Çeçen dostlarını Dağıstan'a girmeye itmişlerdi.⁸¹⁵ Öte yandan 1999'un Temmuz'unda Rus güçleri Çeçen savaşıçılardan video kaydı olan bir kaset ele geçirmişlerdi. Kayıтта Basayev ve Hattab Rusya'yı yeni eylemlerle tehdit ediyor ve Ağustos ayında Rusya çapında bir terör kampanyası başlatacaklarına söz veriyordu. Ağustos - Ekim 1999 dönemindeki saldırılarda yirmi beş apartman havaya uçurulmuştu ve bu tarihler Basayev'in eylem yapacağını belirttiği tarihlerle uyuşmaktaydı.⁸¹⁶

Tüm ülkeye panik havası çökmüştü. Moskova ve diğer Rus kentlerinde yaşayanlar mahalle devriyeleri kurdular. Pek çok insan evlerinde uyumaktan daha güvenli geldiği için dışarı çıkıyor, sokaklarda devriye gezen gönüllüler şüpheli gördükleri herkesi durduruyordu. Ülkenin her yerinde polisler, şüpheli bir hareket ya da şüpheli bir nesne gördüğünü düşünen insanlardan gelen sayısız telefonla başa çıkmaya çalışıyordu. Korku içindeki bir ülkede hiç kimse bunları Çeçenlerden başkasının yaptığından şüphe etmiyordu. Moskova'da polisler genç Çeçenleri yakalıyor, yüzlercesini bombalamalarla bağlantılı olarak gözaltında tutuyordu.⁸¹⁷ Toplum sarsılmıştı. Siyasiler (özellikle Moskova Valisi Yuriy Lujkov ve İçişleri Bakanı Vladimir Ruşaylo) derhal Çeçenleri (Basayev ve Hattab'ın adamlarını) suçlamıştır. Dönemin FSB Direktörü Nikolay Petruşev, bombalama eylemlerini Kremlin'deki bazı hayali komplocular değil, tamamen Grozny yönetimnin şemsiyesi altındaki uluslararası teröristlerin yaptığından emin olduğunu açıklamıştır.⁸¹⁸ Ancak hiçbir suçlama ispat edilmemiş, edilmeye de çalışılmamıştır. Medyada gerçek bir ırkçı isteri başlamıştır. Bu ruh hâlini en açık şekilde ünlü "liberal ırkçı" Mihail Leontyev ifade etmiş ve "Çeçenlerin istediği tek bağımsızlık var o da ceza muhakemeleri yasasından bağımsız olmak" diye açıklamıştır. Çeçen probleminin çözüm reçetesi olarak Leontyev gaz bombaları, napalm ve yoğun bombardımanı önermiştir. Federasyon Konseyi eski başkanı "teröristleri kudurmuş köpekler gibi kurşuna dizmeye"

⁸¹⁴ Kotz ve Weir, 2007: 270.

⁸¹⁵ Kagarlitski, 2008: 383.

⁸¹⁶ Mukhina, 2005: 518.

⁸¹⁷ Gessen, 2015: 38-39.

⁸¹⁸ Stenkov, 2015: 48; Wilhelmsen, 2017: 73-74.

çağırırken, açıkça Çeçen ile terörist kavramları arasında özel bir ayrım gözetmemiştir.⁸¹⁹ Apartman bombalamaları Rusya'da bir histeri atmosferi yaratmıştır. Halkın duyarlılığı bir anda Çeçen sorununu unutmaktan, Rusya'da her zaman şiddetli önyargılara maruz kalmış Çeçenlerden intikam alınması yönünde değişmiştir. Putin bütün Çeçen isyancıları "inlerinde" öldürene kadar peşlerini bırakmayacağı sözünü vermiştir. Böylece Çeçenistan ile yapılacak savaş "anti-terör operasyonu"na dönüşmüş ve Duma'nın, medyanın ve kamuoyunun desteği sağlanmıştır.⁸²⁰

Çeçen/Dağıstan terörizmi söylemine Çeçenistan'da faaliyet gösteren "uluslararası İslâmcı terörizm" söylemi de eklenmiştir. Özellikle resmi Rus basını⁸²¹ Çeçen savaşçıların büyük çoğunluğunun Bin Laden'le doğrudan bağlantısı olan yabancı askerler olduğunu iddia etmiştir. Medya ve resmi makamlar Çeçenistan'daki savaşçıların El Kaide ve Afganistan gibi istikrarsız bölgelerle bağlantılarını vurgulamıştır.⁸²² Fakat savaşın başlarında Grozny'yı ziyaret eden eski bir insan hakları eylemcisi, resmi Rus açıklamalarını "korkunç bir yalan" diye reddederek suçlamalara karşı çıkmıştır. Grozny'daki Rus askerlerine karşı üç yüz Afgan mücahidin kıran kırana savaştığı iddialarını da aynı biçimde reddetmiştir. Grozny'da Rus hükûmetinin Afgan mücahitler bulunduğunu iddia ettiği her yeri gezmiş ve onların varlığını gösteren hiçbir delil bulamamıştır.⁸²³ Özellikle Afgan mücahitlerin Ruslara karşı savaştığı iddiasının bir bakıma güvenlikleştirme sürecinde kamuoyunu ikna etmeyi kolaylaştırıcı faktör olarak rol oynadığı söylenebilir. Çünkü Ruslar yaklaşık on yıl Afganistan'da mücahitlerle savaşmış ve Rus ordusu buradan kısa süre önce çekilmişti. Dolayısıyla Afgan mücahitlerin Çeçenistan'da Ruslara karşı savaştığı iddiası Rus toplumunun yakın geçmişte yaşadığı travmanın yeniden canlanmasını kolaylaştırmıştır.⁸²⁴

⁸¹⁹ Kagarlitski, 2008: 379-380.

⁸²⁰ Kotz ve Weir, 2007: 270; Hughes, 2007: 110; Wilhelmsen, 2017: 73.

⁸²¹ Rus siyasi ve askeri yetkililer birinci savaştaki zayıflıklarından birinin de enformasyon savaşını kaybetmeleri olduğunu düşünüyorlardı. İlk savaştan ders çıkaran Putin yönetimi ikinci savaşta medyanın denetimini ele aldı. Birinci savaşta sahadan gelen haberler -Rus ordusun hataları, sebep olduğu insan hakları ihlalleri, askerlerin bulunduğu kötü koşullar- federal birlikleri zor duruma sokmuştu ve savaşa karşı eleştirilere katkıda bulunmuştu. Medyanın savaşla ilgili olumsuz haberlerini engellemek için savaşın merkezine medyanın erişimi kısıtlandı ve Moskova'da bilgi merkezi kuruldu. Bu merkez Çeçenistan'dan gelen haberlerin sayısını ve kapsamını düzenlerken, basın mensuplarının cepheye gitmek için izin almak zorunda kalacakları Kuzey Osetya'da da başka bir merkez daha kuruldu. Pokalova, 2015: 106; Cheterian, 2017: 391.

⁸²² Stenkov, 2015: 49.

⁸²³ Esposito, 2002: 114.

⁸²⁴ Resmi Rus söylemini doğrular şekilde Zelimhan Yandarbiyev, Ocak 2000'de Afganistan'ı ziyaret ederek Taliban lideri Molla Ömer ile bir araya gelmiştir. Molla Ömer Müslüman Çeçen kardeşlerine yardım etmenin Taliban'ın dini görevi olduğunu belirterek onlara Mezar-i Şerif'de sürgünde Çeçen hükûmeti kurmalarını önermiştir. Bunun Rusya'nın resmi söylemine katkı sağlayacağını farkına varan Aslan Mashadov görüşmeyle ilgili eleştirilerini şu şekilde dile getirmiştir: "Ruslar bizim askeri ve finansal destek aldığımızı, burada bizimle birlikte Afganların ve Arapların savaştığını göstermek istiyorlar. Bize oradan silah gönderseler onlar [Ruslar] çok memnun olurlar. Bu, bizim için en uygunsuz durumdur". Pokalova, 2015: 112.

Putin'in başbakan olarak atanmasından yaklaşık bir buçuk ay sonra, 23 Eylül'de Rus ordusunun Çeçenistan'a bir dizi hava saldırısı gerçekleştirmesiyle İkinci Rus-Çeçen Savaşı, resmi adıyla "anti terör operasyonu" başlamıştır. Bir hafta sonra karadan tanklar ve ağır silahlarla Rus ordusu Çeçenistan'a girmiştir. Grigoriy Yavlinski'nin kısmi istinası hariç tüm başkan adayları savaşı desteklese de Putin'in kendine özgü avantajı vardı: Çeçenistan savaşında mücadeleden Putin sorumluydu.⁸²⁵ Kendisinin de ifade ettiği gibi, "sabırlı olup bu işi bitirmeli, bölgeyi teröristlerden temizlemeliydiler. Bu iş bugün yapılmazsa teröristler geri geleceklerdi ve tüm fedakârlıklar boşa gitmiş olacaktı".⁸²⁶ Savaşın başladığı gün yirmi validen oluşan bir grup, Yeltsin'e görevini Putin'e devretmesini isteyen mektup göndermiştir. Yine aynı gün Yeltsin orduya Çeçenistan'da savaşa devam etme yetkisi veren gizli bir emir imzalamıştır. Bu emir yasa dışıydı, çünkü Rus yasaları ülke sınırları içerisinde muvazzaf birliklerin kullanılmasını yasaklıyordu. Ertesi gün Putin, Rus birliklerine Çeçenistan'daki savaşa dâhil olma yetkisi veren kendi emrini yayımlamıştır. Bu sefer emir açıktı fakat Rus yasaları başbakana ordu üzerinde herhangi bir yetki vermiyordu.⁸²⁷

Rusya'nın ikinci defa Çeçenistan ile savaşa girmesinin kamuoyuna açıklanan iki temel nedeni vardı.⁸²⁸ Birincisi, "anti-demokrat" ve "radikal İslâmcı" olarak nitelendirdiği Basayev ve ekibinin Dağıstan'a saldırısı karşısında verilen meşru müdafaa savaşıydı. İkincisiyse, barış, istikrar ve Batılı değerleri savunan demokratik bir ülke olduğu vurgulanan Rusya'da ardı ardına patlayan bombalardan "uluslararası terörizmin destekleyicisi" ve "haydut yatağı" olarak görülen Çeçenistan'ın ve bütün Çeçen halkının sorumlu tutulmasıydı.⁸²⁹ İktidardan ümitsizce sert bir tutum bekleyen bir toplum tarafından kabul gören Putin, liberal seçkin sınıf içinde, geçmişte gayet güçlü olan Çeçenistan savaşına muhalefetin artık küçük bir azınlığa

⁸²⁵ Rose, Munro ve White, 2000: 291.

⁸²⁶ <https://www.kommersant.ru/doc/226604>, (erişim tarihi: 24.02.2020).

⁸²⁷ Gessen, 2015: 41.

⁸²⁸ Rus basını Çeçenlerin Dağıstan'a saldırısını Hazar petroleri üzerinde kontrol sağlama savaşıyla çakiştığını yazdığını belirtmek gerekir. Dağıstan'a sahip olmak Batı'ya giden petrol akışını kontrol edebilmek anlamına geliyordu. Tüm bunlar Arap ve Rus petrol üreticilerinin dünya pazarındaki petrol fiyatlarını artırma mücadelesi verdikleri bir ortamda gerçekleşmiştir. Askeri harekât başlamadan önce Çeçenistan Azerbaycan petrolünü taşıyan petrol boru hattını kesmişti. Savaşın başlamasıyla birlikte Dağıstan üzerinden geçen ikinci boru hattı da kesilince Berezovski, Potanin ve diğer Rus oligarklar tarafından satılan Sibiry petrolünün fiyatının artmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Dağıstan'daki çatışmalar Rus petrol dünyasındaki çıkarların çatışmasına da damgasını vurmuştu. Azerbaycan petrolü Batı'ya ne kadar geç ve ne kadar pahalı giderse Berezovski'nin Sibneft şirketi için o kadar iyiydi. Her türlü dağıtımda petrol çıkarımı maliyeti güneye göre kuzeyde daha pahalıydı. Azerbaycan'dan çıkan petrolün gönderilmesiyle petrol piyasasında fiyatların düşmesine neden olacaktı. Boru hatları inşaatı ve işletmesiyle uğraşan Transneft şirketi de Azerbaycan petrolüyle ilgileniyordu. Dağıstan'daki askeri harekât Transneft üzerinde kontrol sağlama mücadelesinin kızışmasıyla da denk düşmüştür. Karşıt taraflar burada güç kullanmış, şirketin başkanı Dmitri Savelyev mevkiinden olmuş, şirketin merkez ofisine özel polis birliği tarafından baskın yapılmıştır. Basında yer alan haberlere göre, Berezovski, Hazar petrolcilerinin önünü kesmek isteyen Suudi destekçileriyle birlikte Basayev'in Dağıstan seferini finanse etmiştir. Bu bilginin doğru olduğu varsayıldığında, Dağıstan'da Sibneft ile Transneft şirketlerinin çatıştığı iddia edilebilir. Bu bakımdan Sibneft'in Çeçen savaşçıları, Transneft'in ise Rus ordusunu kullandığı söylenebilir. Kagarlitski, 2008: 377.

⁸²⁹ Kanbolat, 2001: 171.

indirgendiğini görüyordu. İkinci Rus-Çeçen Savaşı, güçlü bir devletin doğuşunu arzulayan bir toplumla daha çok insani değerlerin yükselmesini isteyen seçkinler arasında uzlaşmayı da sağlamıştır. İkinci savaş, değişik bir tarzda, belki de bu savaşı sürdürenin temsil ettiği sarsılmaz görüntüsünden dolayı, Rusya'nın son on yıldır karşılaştığı bütün gerilemelere ve aşağılanmalara dur diyecek bir işaret olarak hissedilmiştir.⁸³⁰ Ayrıca bu kere birincinin aksine neredeyse Rus "siyasi sınıfının" tamamının onayını almıştır. 1994'te "güvercin" kabul edilen eski batıcı maliye bakanı Yegor Gaydar birdenbire Rusya'yı anlamayacağı için Batı'yı eleştiren kararlı bir "şahine" dönüşmüştür. Eski Marksist Roy Medvedev sağcı basında savaşı destekleyen yazılar yazmıştır. Duma sözcüsü Gennadiy Seleznyov, Çeçenistan'daki savaşın "kesinlikle karşısında" olduğunu belirterek şöyle devam etmiştir: "Hangi topraklarda olurlarsa olsunlar haydut çetelerinin yok edilmesi söz konusu olduğunda hükûmetin eylemlerini destekliyorum". Asker Anneleri Komitesi'nin⁸³¹ savaşla ilgili tavrı toplumun durumunu göstermekteydi. Komite prensip olarak savaşa karşı olduğunu, ancak savaşı durdurmak kendi ellerinde olmadığından, dağlarda savaşan askerlere iyi para ödenmesi (ayda en az bin dolar) için mücadele edeceklerini ilân etmiştir.⁸³² *Rusya Müftüler Konseyi* başkanı Ravil Gaynuttin, çatışmaların başladığı Ağustos ayında "çatışmanın barışçıl yollarla çözülmesi" yönünde çağrı yaparken, Ekim'e gelindiğinde askeri harekâtı destekler nitelikte, "inançlı Müslümanları ana ilkeleri savaşa, kardeş katline ve şiddete karşı olan geleneksel İslâm'a" davet ederek, "Radikal İslâm'a karşı Rusya'nın derinliklerine nüfuz ederek savaşacaklarını" açıklamıştır.⁸³³ Benzer şekilde *Rusya Müslümanları Dini İdaresi* Müftüsü Talgat Tacutdin geç de olsa Çeçenistan harekâtını destekleyerek "Çeçenistan'daki savaşın İslâm'a karşı değil, hukuk ve düzenin inşası için yapıldığını" açıklamıştır.⁸³⁴ Çeçen siyasiler Rusya Müslümanlarından -özellikle de Tataristan'dan- destek görmeyi umuyordu ama Kazan, Moskova'yı aşırı güç kullanarak müzakere sürecine zarar verdiği gerekçesiyle eleştirmekten öte bir şey yapmamıştır. Müslüman elitler de Putin'in eylemlerini desteklemiş ve Çeçenlerle dayanışma meselesi kendiliğinden gündemden düşmüştür.⁸³⁵ *Rus Ortodoks Kilisesi* birinci savaşta, "en adil savaşların bile sivillerin kurban edilmesi ve zarar görmesini haklı gösteremeyeceğini, en iyi amaçlara bile adaletsizliğe ve şiddete neden olacak yöntemlerle ulaşılmaması gerektiği" şeklinde bildiri yayımlayarak savaşa karşı olduğunu açıkça beyan etmişti.⁸³⁶ Fakat bu kez Çeçenistan'a savaşmaya giden Rus askerlerin Ortodoks din adamları tarafından kutsandığı

⁸³⁰ d'Encausse, 2013: 42.

⁸³¹ Bu komite 1994-1996 döneminde savaş karşıtı hareketin başlıca güçlerindendi.

⁸³² Kagarlitsky, 2002: 239.

⁸³³ Tulskey, 2005: 33; Sızranov, 2013: 72.

⁸³⁴ Hunter, 2015: 108.

⁸³⁵ Malaşenko ve Trenin, 2002: 92.

⁸³⁶ Krasikov, 2007: 97.

törenler yapılmakla kalınmamış, Kilise ile savunma bakanlığı arasında anlaşma imzalanarak cepheye papazlar da gönderilmiştir.⁸³⁷ Cephedeki papazlardan biri görevlerini "Asıl amacımız ordunun savaş ruhunu yükseltmek ve askerlere önemli bir görev üstlendiklerini anlatmaktır. Onlara gerçek vatansever olduklarını anlatıyoruz. Onlar sadece bölgeyi savunmuyorlar. Onlar bizim kutsal Rus topraklarımızı savunuyorlar" şeklinde açıklamıştır.⁸³⁸ Rus basını Putin'in girişimlerini olumlu olarak karşılarken, daha önce Çeçenistan konusunda Rusya'nın tutumunu eleştiren basın kuruluşları bu kez taraf değiştirmiştir. Birinci Rus-Çeçen Savaşı'nda Dudayev liderliğindeki Çeçen güçlerini ulusal-bağımsızlık hareketi olarak gören basın ikincide Çeçenleri militan, haydut, uluslararası terörist ve İslâmcı aşırılıkçılar olarak tasvir etmiştir.⁸³⁹

Rusların çoğunluğu Putin'in sert önlemlerini onaylamış ve desteklemiştir. Rus ordusu Dağıstan'daki operasyonlarını tamamlayıp Eylül'de Çeçenistan'a girmeye başladığında Rus toplumundan pratik olarak kimse buna itiraz etmemiştir. Gerek kamuoyu gerekse siyasilerin çoğunluğu Çeçenistan'daki ayrılıkçılık ve terörizmin bastırılmasında yaşanacak gecikmenin tüm Kuzey Kafkasya'yı istikrarsızlaştıracağı ve Rusya'nın çöküşüne yol açabileceği görüşündeydi⁸⁴⁰ ve dolayısıyla savaş devam etmeliydi. Örneğin, yapılan bir araştırmaya göre 1995 sonunda Rus kamuoyunun sadece yüzde 3,2'si savaşın devamından yanayken (yüzde 51,1'i savaşın sonlandırılmasından yanaydı) 1999 sonunda kamuoyunun yüzde 62,5'i savaşın devam etmesinden, yüzde 13,2'si savaşın sonlandırılmasından yana olduğunu bildirmiştir. 2000'deyse Rusyalıların yaklaşık yarısı bu savaşın Rusya'nın çöküşünü önlemek için yapıldığına, dörtte üçü savaşın haydutlarla karşı yapıldığına inanıyordu.⁸⁴¹ İslâmcı terör tehdidi Rusya'nın kalbine kadar gelmiş, bu da kaçınılmaz olarak etnik Ruslarla Müslümanların arasını açmış ve Rus kamuoyundan Çeçen şehirlerine ve köylerine yönelik tam kapasiteli askeri saldırı yapılmasına yönelik destek sağlamıştır. Öyle ki, Rus kamuoyu bu süreçte "operasyon"un Çeçen sivillere yönelik uluslararası antlaşmalarca yasaklanan silahların kullanılacağını ya da savaşın devam ettiği her ay yüzlerce Rus askerinin öleceğini dikkate almamıştır.⁸⁴²

Güvenlikleştirme söylemi Putin'in başbakanlığa getirildiği tarihe kadar oldukça sınırlı kalmış ve savaş söylemi içerisinde kendiliğinden gelişmiştir. 1999 Ağustosundan itibaren güvenlikleştirme söylemi savaş söylemine katkıda bulunmaya başlamıştır. Putin'in başbakanlığa getirilmesinden sonra Rus siyasilerin güvenlik söyleminde de ciddi değişimler

⁸³⁷ Hunter, 2015: 156-157.

⁸³⁸ <https://www.nytimes.com/2000/01/15/world/new-on-the-russian-front-lines-army-chaplains.html>, (erişim tarihi: 19.07.2020).

⁸³⁹ Sorgin, 2001: 223-223; Yemelianova, 2002: 192.

⁸⁴⁰ Zubov, 2017: 492.

⁸⁴¹ Malaşenko ve Trenin, 2002: 47-49.

⁸⁴² Russell, 2007: 77-78.

yaşanmıştır. Çeçen tehlikesini ön plana çıkaran eski ve yeni söylemler bir araya getirilmiştir. Rusya bir düşman -İslâmcı terör- ile karşı karşıyaydı. Bu düşman yabancılarla iş birliği içerisindeydi ve Rusya varoluşsal bir tehditle karşı karşıyaydı. Rusya'nın hayatta kalması için Çeçenistan'a acil müdahale edilmeliydi. Özetle Rusya'nın hayatta kalması Çeçenistan'da kanın dökülmek zorunda olduğu savaş nedeni hâline gelmiştir.⁸⁴³ Toplum ise, bu süreçte Putin'in acil önemler alabilmek için olağanüstü yetkiler kullanmasını kabullenmek durumunda kalmıştır. Dönemin Maliye Bakanı Mihail Kosyanov'un daha sonra ifade ettiği gibi "O [Putin], Rusya vatandaşlarından açık çek aldı. Onlar [Rusya vatandaşları] sadece gözlerini kapattılar ve onları bu tehditten kurtarsın diye onun istediği her şeyi yapmasına izin verdiler".⁸⁴⁴

İslâmcı köktencilik ve uluslararası terörizm neredeyse eş anlamlı hâle getirilmiş ve Putin Rusya'yı İslâmcı aşırılıkçılığa karşı uluslararası mücadelenin ön saflarına yerleştirmiştir.⁸⁴⁵ Uluslararası terörizmle mücadele bayrağı altında Putin bölgedeki muhalefeti ezmek için bir dizi olağanüstü önlem almıştır. Rus silahlı kuvvetlerinin aşırı müdahalesi ve uluslararası savaş sözleşmelerinin bile ötesine geçen askeri eylemlerinin haklılığı uluslararası terörizmle mücadele etmenin zorunluluğuyla açıklanmıştır. Kuzey Kafkasya'daki sert askeri müdahaleyi haklı göstermek için Çeçen isyanı doğrudan İslâmcı terörle ilişkilendirilmiştir. Böylece çatışmanın başındaki etnik-milliyetçi nedenler "aşırılıkçı" güdüye bürünmüştür. İslâm'ın güvenlikleştirilmesiyle, Çeçenistan meselesi olağan siyasi müzakere ve tartışma alanından çıkarak özel işleyişin olduğu alana kaymış ve sorunu çözmek için Kremlin'in olağanüstü önlemler almasına müsaade edilmiştir.⁸⁴⁶

Daha önce belirtildiği gibi referans nesnesine yönelik bir varoluşsal tehdidi ortaya koyan söylemin kendisi güvenlikleştirme yaratmaz, bu sadece güvenlikleştirici eylemin başlangıcıdır. Çeçenistan meselesi 1990'lardan itibaren ülke siyasetini meşgul eden başlıca sorunlardandı ve Putin yönetimi bunu çözülmesi gereken birincil sorun olarak sunmuştur. Zaten Putin'in başbakan olarak atandığı tarih dikkate alındığında Putin'in fazla alternatifi de yoktu. Güvenlikleştirme sürecinde referans nesnesi Rusya idi ve acil müdahale edilmezse parçalanabilirdi. Çeçenistan üzerinden yayılan "İslâmcı terör" varoluşsal tehdit olarak sunulmuş, söz-edimi yoluyla güvenlik sorunu olarak etiketlenmiş/tanımlanmıştır. Rusya'yı parçalamayı hedefleyen "İslâmcı terör" tehdidi alımlayıcı kitle yani Rusya kamuoyu tarafından da benimsenmiş ve bu sorun için olağanüstü önlemlerin alınmasının yolu

⁸⁴³ Wilhelmsen, 2017: 79-80.

⁸⁴⁴ <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2093529,00.html>, (erişim tarihi: 19.02.2020).

⁸⁴⁵ Dannreuther, 2010: 16.

⁸⁴⁶ Merati, 2017: 113-114.

açılmıştır. Güvenlikleştirici aktör ilk olarak başbakan daha sonra da başkan olan Putin'di. Putin başarılı bir güvenlikleştirme süreci gerçekleştirmiş ve işlevsel aktörler, yani ordu, bürokrasi, parlamento ve siyasi partiler de varoluşsal tehdide karşı mücadele edilmesi ve her ne şartla olursa olsun çözülmesi gerektiğini beyan etmiştir. İslâmcı terörle mücadelede Putin ve ekibine olağanüstü eylemler için yetki tanınmış, tanınmasa bile yapılanlara yasal olsun veya olmasın pek itiraz eden olmamıştır. Olağanüstü tedbirler alabilmek için halkın ahlaki desteğini de almak durumunda olan Putin bu desteği almayı başarmıştır. Bu destek, alacağı olağanüstü tedbirler ve kullanacağı olağanüstü araçlara kamoyu nezdinde meşruiyet kazandırmıştır.

Putin ve ekibi güvenlikleştirme sürecini kendi adlarına başarıyla yöneterek kısa vadede siyasi hedeflerine de ulaşmıştır. İlk aşamada Duma'da kendisini destekleyen güçlü bir partinin kurulmasını sağlamıştır. Putin başbakan olarak atandıktan dört ay sonra ülke genelinde parlamento seçimleri yapılacaktı ve bu seçimler ne Putin ne de Yeltsin için iyi geçecek gibi görünüyordu. Moskova Valisi Yuriy Lujkov'nun *Vatan (Oteçestvo)* ve eski başbakanlardan Yevgeniy Primakov'un *Bütün Rusya (Vsya Rossiya)* hareketleri *Vatan-Bütün Rusya Bloku* içinde birleşmişti. *Komünist Parti* ise öteden beri güçlü toplumsal tabana sahipti. Bu siyasi şartlarda Olağanüstü Durumlar Bakanı Sergey Şoygu liderliğinde liberalizmi, düzene geri dönüşü, vatanseverliği ve ulusal birliği savunan Kremlin destekli yeni bir parti, *Birlik (Yedinstvo)* kurulmuştur. Putin *Bilik*'e oy vereceğini açıklamakla kalmamış, devletin tüm imkânlarını da bu partinin Duma'ya girmesi için kullanmıştır. Seçimde oyların yüzde 24,3'ünü alan *Komünist Parti*'nin ardından Putin'in desteklediği *Birlik* yüzde 23,6 oyla ikinci sırada Duma'ya girmeyi başarmıştır. Seçim sonuçları Putin'in zaferi olarak yorumlanırken Putin Rus siyasi sahnesinde yeni bir lider olarak belirmiştir.⁸⁴⁷

İkincisi, Putin'i destekleyen *Birleşik Rusya Partisi*⁸⁴⁸ kurulmuş ve Mart 2000'de yapılan başkanlık seçimlerinin ilk turunda Putin oyların yüzde 53'ünü alarak kazanmıştır. Tabii ki, Putin'in Rus siyasal hayatında bu denli hızlı yükselişini ve kamuoyu desteği almasını tek başına güvenlikleştirme sürecine bağlamak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Çeçenistan meselesindeki tutumu ve uluslararası İslâmcı terör tehdidi söyleminin savaşı yapılabilir kıldığı ve Putin'in bu savaşla popülerliğinin arttığı⁸⁴⁹, savaş boyunca takındığı tavrın kamuoyu

⁸⁴⁷ Sakwa, 2008a: 176-178; d'Encausse, 2013: 44-46; Bohanov vd, 2019: 1708-1709; Rose, Munro and White, 2000: 291-292; Sorgin, 2001: 225-234.

⁸⁴⁸ *Birlik* ile *Vatan - Bütün Rusya* partilerinin birleşmesiyle kurulmuştur.

⁸⁴⁹ Atandığı sırada yapılan anketlere göre halkın yüzde 72'si Putin'in kim olduğunu bilmiyordu ve başkanlık seçimlerinde kendisine oy verme niyetinde olanların oranı yüzde 1'i ancak buluyordu. Daha sonra bu oran yaklaşık yüzde 2'ye, Eylül'de bu oran iki misline çıkmış, Ekim'deyse her ikisi de gayet popüler olmalarına rağmen komünist Zyuganov ile eski başbakan Primakov'u geçerek yüzde 21'e dayanmıştı. Kasım'da bu oran yüzde 45'e çıkmıştı. Rakhmanova, 2016: 117; d'Encausse, 2013: 41-42.

tarafından kabul gördüğü gerçeğinin yanı sıra bu yükselişe neden olan birtakım başka faktörleri de eklemek gerekir. Birincisi, Yeltsin yönetimindeki Kremlin tüm ağırlığını Putin'den yana kullanmıştır. İkincisi, Putin sadece Çeçenistan meselesinde değil, diğer birçok konuda da bağımsız hareket etmiş ve önceki başbakanların aksine Yeltsin kendisini sınırlandırmamıştır. Son olarak, içeride milliyetçi vatansever dil kullanması ve ülkenin bütünlüğünü sağlayacağı yönündeki çıkışlarıyla birlikte Batı'ya karşı dengeli tutumu -Yelsin sürekli Batı'ya taviz vermekle eleştirilmişti- Putin'in Rusya'nın ulusal haysiyetini geri kazanmaya muktedir olduğu algısını yaratmıştır.⁸⁵⁰

Üçüncüsü, Putin'i popüler bir figür hâline getiren ve başkanlığı kazanmasını sağlayan koşullar ona gücü Kremlin'de toplayıp yönetimi yeniden merkezileştirme imkânı sağlamıştır. Putin daha başkan olmadan, merkezden uzaklaşma eğilimlerini tersine çevirme düşüncesini açıkça beyan etmiştir. Başkanlık için aday olduğu dönem yaptığı bir konuşmada "Rusya merkezi bir devlet olarak kuruldu ve tam da bu şekilde varlığını sürdürdü... Böylelikle biz çarlık rejimini, komünizmi yaşadık ve şimdi de... başkanlık kurumu" diyordu.⁸⁵¹ Putin'le yapılan söyleşilerin yer aldığı kitaptaysa "aslında Rusya ta başlangıçtan beri süper merkezi bir devlet olarak kurulmuştur. Bunun temeli onun genetik sisteminde, örf ve adetlerinde, insanların düşüncesinde vardır"⁸⁵² şeklinde ifadelere yer verilmiştir. Putin başkan olarak görevi devralmasının üzerinden bir hafta bile geçmeden Moskova'nın federe birimler üzerindeki gücünü pekiştirecek ilk adımı atmıştır. Yeni düzenlemeyle Rusya yedi federal bölgeye ayrılmış⁸⁵³ ve başlarına başkanın tam yetkili temsilcileri getirilmiştir.⁸⁵⁴ Bölgelerin sınırları büyük ölçüde dönemin askeri-idari bölge sınırlarıyla uyuşuyordu ve bölgelere atanan temsilcilerden beşinin asker kökenli olması ülkenin askeri rejimle yönetileceğinin de habercisiydi. Federe birimlerin başındaki valilerin/başkanların doğrudan başkana bağlı olacak temsilcilere bağlanması valilerin Kremlin'den bağımsız hareket etmesini önlemeyi amaçlıyordu.⁸⁵⁵ Merkezileşme yönündeki ikinci adım Federasyon Konseyi'nin seçilmiş üyelerinin yerine atanmış olanları getiriyordu.⁸⁵⁶ Federasyon Konseyi'nde her bölge, bölgenin

⁸⁵⁰ Sakwa, 2008b: 20-23; Bohanov vd., 2019: 1709-1710.

⁸⁵¹ Kotz ve Weir, 2007: 277; Zubov, 2017: 425.

⁸⁵² Gevorkyan, Timakova ve Kolesnikov, 2017: 169.

⁸⁵³ Bölgeler şu şekildeydi: Merkezi Federal Bölge, Kuzey-Batı Federal Bölgesi, Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi (sonradan Güney olarak değişti), Volga Federal Bölgesi, Ural Federal Bölgesi, Sibirya Federal Bölgesi ve Uzakdoğu Federal Bölgesi. Buna göre Tataristan ve Başkurdistan gibi özerk cumhuriyetler Volga Federal Bölgesi, Dağıstan ve Çeçenistan gibi Kuzey Kafkasya'daki özerk cumhuriyetlerse Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi bünyesinde toplandı. Düzenlemedeki bir başka dikkat çekici husus, federal bölge başkentlerinden hiçbiri federal cumhuriyetlerden birinin başkenti değildi.

⁸⁵⁴ <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&firstDoc=1&lastDoc=1&nd=102065756>, (erişim tarihi: 29.02.2020).

⁸⁵⁵ İvanov, 2006: 74; Bezborodov, 2007: 450.

⁸⁵⁶ <http://kremlin.ru/acts/bank/15921>, (erişim tarihi: 19.07.2020).

valisi ve meclis başkanıyla temsil edilirken artık her bölgeden biri vali biri de yasama meclisi tarafından atanacak iki kişi tarafından temsil edilecekti. Böylece valilerin Federasyon Konseyi üyesi olmalarından dolayı sahip oldukları dokunulmazlık da kaldırılmıştır. Bir diğer tasarıysa başkana seçimle göreve gelmiş valilerin görevden alınmasına olanak sağlıyor ve hatta bölgesel yasama organlarını feshetme yetkisi veriyordu.⁸⁵⁷

3.3.3. Ulusal Güvenlik Sorunu Olarak "Geleneksel Olmayan İslâm"

Birçok ülkede olduğu gibi dinin bölgesel özelliklere göre sınıflandırılması Rusya'da da vardır. Her toplum kendi anlayışı çerçevesinde dini yorumlayabilmekte, kendi gelenekleriyle dini gelenekleri harmanlayabilmekte, yerel dini ekoller şeklinde kendine özgü dini gelenekler oluşturulabilmektedir. Bu anlamda Rusya'daki İslâm anlayışı örneğin Türkiye ya da Mısır'daki İslâm anlayışından farklıdır. Hatta Rusya'da Müslümanların en sık yaşadıkları Kuzey Kafkasya ve İdil-Ural bölgesindeki İslâmi gelenekler de birbirlerinden farklılık gösterebilmektedir.⁸⁵⁸ Bu bakımdan, "Rusya İslâmı" denen olgunun coğrafi ve kültürel tanımlama olduğu söylenebilir ve Rusya'daki Müslümanların kendilerine özgü oluşturdukları İslâm anlayışı olarak anlaşılmalıdır.⁸⁵⁹ Öte yandan İslâm'la ilgili Rusya'da siyasilerle birlikte gerek bilim gerekse din adamlarının kullandığı daha çok siyasi ve yapay bir ayrım mevcuttur. İslâm'ın "geleneksel Rusya İslâmı"⁸⁶⁰ ve "geleneksel olmayan İslâm" şeklindeki ayrımı siyasilerin yanı sıra basın ve akademik camiada da geniş kabul görmüştür. Hatta Ravil Gaynutdin'in Rusya Müslümanlarını geleneksel İslâm'a davet etme örneğinde görüldüğü gibi Rusya'daki Müslüman din adamları da bu ayrımı kullanmaktadırlar.

Resmi Rus söylemindeki "geleneksel olmayan İslâm" üç temel varsayıma dayanmaktadır: Birincisi, "geleneksel olmayan İslâm" dışarıdan ithâl edilmiş, Rusya'ya yabancı bir ideolojidir. En ciddi Rus uzmanlar bile İkinci Rus-Çeçen Savaşı ve sonrasında

⁸⁵⁷ İvanov, 2006: 93-118; Gessen, 2015: 236; Kotz ve Weir, 2007: 278; Bezborodov, 2007: 451.

⁸⁵⁸ Alikberov, Bobrovnikov ve Bustanov, 2019: 10; Sagitova, 2018b: 146-147.

⁸⁵⁹ Rusya'daki Müslümanların kendine özgünlüğünü ilk defa İsmail Gaspıralı dile getirmiştir. Daha 1881 yılında yayınladığı "Rus Müslümanlığı: Düşünceler, Notlar, Gözlemler" başlıklı çalışmasında Rusya'nın hâkimiyetinde aynı dili konuşan, aynı dine mensup, aynı sosyal yaşama ve aynı geleneklere sahip on milyona yakın Türk-Tatar boyları bulunduğunu belirterek bunların Rusya'nın Avrupa ve Asya kısımlarına dağıldıklarını ve birçok yerde Ruslarla ve diğer milletlerle bir arada yaşadığını belirtmişti. Gaspıralı'ya göre Rusya Müslümanları özel ve güçlü dini ve günlük yaşam koşullarına sahip olduklarından engin vatanın halkları arasında oldukça büyük bir birimdirler ve onların kaderi devletin ve toplumun ciddi ilgisini hak etmekteydi. Gasprinskiy, 1992.

⁸⁶⁰ Birçok anlamı olmakla birlikte gelenek (*traditum*), basitçe, geçmişten günümüze intikal ettirilen ya da miras bırakılan herhangi bir şeydir. Geleneğin tevarüs edilen şey ya da ne tür bir özel bileşim olduğu veya fiziksel bir nesne mi yoksa kültürel bir yapı mı olduğu konusunda hiçbir şey söylemez. Ne zamandan beri miras alındığı, nasıl miras alındığı, sözel olarak mı, yazılı olarak mı miras alındığı konusunda da bir şey söylemez. Bunun yanı sıra, geleneğin yaratılmasına, sunulmasına ve kabulüne giren rasyonel kafa yorma derecesinin, onun bir gelenek olup olmamasıyla hiçbir ilgisi yoktur. Buradan anlaşıldığı şekliyle gelenek kavramı, geleneğin doğruluğunun kabul edilebilir delilinin bulunup bulunmaması ya da geleneğin geçerliliği kurumlaşmış bulunmaksızın kabul edilip edilmediğini konusunda sessizdir. Kesin ölçütü, insan eylemlerinin düşünce ve muhayyile aracılığıyla yaratılmış olması ve bir kuşaktan diğerine intikal etmesidir. Shils, 2003: 110.

İslâmcılığın Rusya'ya Arap ülkelerinden ihraç edildiğini tartışmaya başlamıştır. Örneğin, önde gelen Rus şarkiyatçılarından Aleksandr İgnatenko, *İslâm ve Siyaset* adlı eserinde Çeçenistan'daki ayrılıkçı hareketin kontrolünün tamamen Suudi Arabistan ve diğer Arap ülkeleri kökenli uluslararası teröristlerin eline geçtiğini yazmış, Rusya ve Çeçenistan'la hiçbir bağları olmayan bu teröristlerin Kuzey Kafkasya'da Vehhabi proto-devlet kurmalarının söz konusu olduğunu iddia etmiştir. İgnatenko'ya göre yabancılar Çeçenistan'da tüm kilit mevkileri ele geçirmişlerdi ve Aslan Mashadov dâhil Çeçenler yetkilerini bunların onayı olmadan kullanamıyordu. Dünyanın farklı bölgelerinde bu eylemleri organize eden Vehhabi ulema ve emirler dünyayı Vehhabi şablonunda değiştirmek ve İslâm dünyasında kendi egemenliklerini kurmak istiyorlardı.⁸⁶¹ İkincisi, şiddet ve terörizmle ilişkili olan bu İslâm Rusya'nın ulusal güvenliğine tehdittir. Örneğin, 2000 yılında kabul edilen Ulusal Güvenlik Konsepti'nde, "terörizmin Rusya'nın ulusal güvenliğini ciddi şekilde tehdit ettiği, uluslararası terörizmin Rusya'yı istikrarsızlaştırmak için açık kampanya başlattığı" vurgulanmıştır.⁸⁶² Tam olarak adı konulmasa da burada bahsedilen uluslararası terörizmin "İslâmcı terörizm"i kastettiğini belirtmek gerek. Üçüncüsüye, bu durum bir sorun olarak kabul edilmekte ve sadece güç kullanılarak çözülebileceği düşüncesi ön plana çıkmaktadır. Ulusal güvenlik sorunu olarak görülen bu düşman, önceki bölümde görüldüğü gibi ilk başlarda "uluslararası İslâmcı terörist" damgası yiyen Çeçenistan'daki ayrılıkçılar iken, 2007'den sonra Kafkasya Emirliği'ne dönüşmüştür. Böylece yukarıdaki varsayımlar büyük oranda kabul görmüş ve "geleneksel olmayan İslâm" ile gerek siyasi/ideolojik gerekse askeri anlamda mücadele İkinci Rus-Çeçen Savaşı'ndan sonra da devam ettirilmiştir.⁸⁶³

Rusya'da "radikal terörizm", "aşırılık", "kökten dincilik" veya "İslâmi terörizm" gibi kavramlar genellikle Vehhabilik potasına sokulmaktadır.⁸⁶⁴ Bu yaklaşım aynı zamanda geleneksel olmayan İslâm'ın dış kaynaklı ve yabancı olduğu algısını oluşturmaya yardım etmektedir. Moskova "geleneksel İslâm"ı desteklerken, "köktenci İslâmcılık" ile birlikte birçok İslâmi akım "İslâmi aşırılık"la damgalanarak bastırılmaya çalışılmıştır. Moskova'nın "İslâmi köktencilik" veya "İslâmi aşırılık"a karşı sert ve uzlaşmaz tutumu federe birimlerde de

⁸⁶¹ İgnatenko, 2004: 181-185.

⁸⁶² <http://www.kremlin.ru/acts/bank/14927/page/2>, (erişim tarihi: 09.10.2020).

⁸⁶³ Ragozina, 2020: 119; Bobrovnikov, 2007: 171; Suleymanova, 2015: 157.

⁸⁶⁴ Kuzey Kafkasya'da ve genel olarak Rusya'da bu akımın taraftarları Vehhabi olarak adlandırılırken, bu akıma mensup insanlar böyle bir isimlendirmeyi kabul etmemekte genellikle Selefi olarak tanımlanmaktadır. Günümüz Rusyası'ndaki Vehhabi/Selefi akımın tâkipçileri üçe ayrılabilir: Birinci grup, genellikle manevi, toplumsal ve siyasal sorunların ve kendi gündelik sıkıntılarının çözümünü İslâm'da arayan genç Müslümanlardır. Bu kesim İslâmi eserleri okumakta, İslâmi kurallara göre yaşamaya çalışmaktadır. İkinci grup, gerek sosyal gerekse dini konularda çok daha aktiftir. Birbirleriyle iletişim kurdukları cemaatler oluşturarak aralarına olabildiğince fazla insanın katılmasına çalışmakta ve faaliyetlerinde kullanılmak üzere zengin kesimden zekât talep etmektedirler. Üçüncü grupsa, hedefleri doğrultusunda terör eylemleri dâhil, kararlı adımlar atmaya hazır olanlardan oluşmaktadır. Roşin, 2011a: 23; Malaşenko, 2017: 95-98; Matveeva, 2012: 14.

yansımaları bulmuştur.⁸⁶⁵ Hatta Kuzey Kafkasya'daki cumhuriyetlerin Vehhabilik karşıtı yasal düzenlemelere öncülük ettiği bile söylenebilir. Çeçenistan'da Vehhabi dini kuruluş ve grupların faaliyetlerinin yasaklanmasını öngören 1997'deki başkanlık kararnamesi ve 2001'de geçici yönetim talimatı; İnguşetya, Kabardino-Balkarya ve Karaçay-Çerkes'te Vehhabiliği yasaklayan başkanlık kararnameleri, Dağıstan'da ise Vehhabi ve diğer aşırılıkçı faaliyetlerin cumhuriyet sınırları içinde yasaklanmasını öngören yasanın çıkarılmasıyla Vehhabiliğe karşı siyasi mücadele başlamıştır.⁸⁶⁶ Örneğin, Dağıstan'da Vehhabilerin camileri, okulları, gazeteleri kapatılıp çok sayıda kişi Vehhabilik suçlamasıyla hapse atılırken Vehhabiler yeraltına çekilmişlerdir.⁸⁶⁷ Bunu, 25 Temmuz 2002'de federal düzeyde çıkarılan "Aşırılıkçı Faaliyetlerle Mücadele Yasası" (*Federalnyy zakon o protivodeystvii ekstremistskoy deyatelnosti*) izlemiştir. Yasaya göre "anayasal düzenin temellerini ve RF'nin bütünlüğünü bozma" ve "toplumsal, ırksal, ulusal ve dini nefreti tahrik" gibi faaliyetler aşırılıkçı faaliyetlerdir ve bu faaliyetlere karşı devlet, toplumsal ve dini kuruluşlarla iş birliği yaparak karşı koyacaktır. Ayrıca aşırılıkçılığa karşı önleyici tedbirler alınacak, toplumsal ve dini kuruluşların yanı sıra bireylerin de aşırılık yanlısı faaliyetleri tespit edilerek bertaraf edilecektir.⁸⁶⁸ Sadece dini aşırılığı değil şiddet içeren ırkçı suçları da kapsayan yasa çoğunlukla dinle ve özellikle Müslümanlarla ilgili konularda uygulanmıştır. Çünkü Moskova açısından dini aşırılık kavramı genellikle Müslümanlarla alakalı bir şeydir. Örneğin, Şubat 2003'te Yüksek Mahkeme kararıyla on beş Müslüman örgüt kapatılmış fakat mahkeme kararında bunların kapatılma nedeni açıklanmamıştır.⁸⁶⁹

Tablo 3.3 Rusya'da Terörist Olarak Yasaklanan Örgütler

	Örgütün Adı	Yasaklandığı Tarih
1	Kafkasya Birleşik Mücahit Güçlerinin Yüksek Askeri Şurası	14.02.2003
2	İçkerya ve Dağıstan Halkları Kongresi	14.02.2003
3	Üs (El Kaide)	14.02.2003
4	Esbat el-Ansar	14.02.2003
5	Kutsal Savaş (El Cihat veya Mısır İslâm Cihadı)	14.02.2003
6	İslâm Cemaati (al-Jamaa al- İslâmiyya)	14.02.2003
7	Müslüman Kardeşler (İhvan-ı Müslimin)	14.02.2003
8	İslâmi Kurtuluş Partisi (Hizb ut-Tahrir)	14.02.2003
9	Laşkari Taiba	14.02.2003
10	Cemaat-i İslâmi	14.02.2003
11	Taliban Hareketi	14.02.2003
12	Türkistan İslâm Partisi (eski Özbekistan İslâm Hareketi)	14.02.2003
13	Cemiyet El İslah El İctimai	14.02.2003
14	Cemiyet İhya At Turaz El İslâmi	14.02.2003

⁸⁶⁵ Yemelianova, 2010: 132.

⁸⁶⁶ İgnatenko, 2009: 285.

⁸⁶⁷ Bobrovnikov, 2007: 171.

⁸⁶⁸ <http://kremlin.ru/acts/bank/18939/page/1>, (erişim tarihi: 20.02.2020).

⁸⁶⁹ Verhonskiy, 2013: 148-149.

15	El Hameyn	14.02.2003
16	Cund Aş Şam (Büyük Suriye Ordusu)	02.06.2006
17	Mücahitler Cemaati-İslâmi Cihad	02.06.2006
18	Mağrib El Kaidesi	13.11.2008
19	Kafkasya Emirliği	08.02.2010
20	Sindikat (Özerk Savaş Terör Örgütü)	28.06.2013
21	Sağ Sektör	17.12.2014
22	Irak ve Şam İslâm Devleti (IŞİD/DEAŞ)	29.12.2014
23	El Nusra Cephesi	29.12.2014
24	Minin ve Pojarskiy Adına Halk Milisleri	18.02.2015
25	Ajr Allah Subhanu wa Ta'ala Sham	28.12.2015
26	AUM Şinrikyo	20.09.2016
27	Tehvid ve Cihad Cemaati	28.04.2017
28	Çistopol Cemaati	23.03.2017
29	Rohnamo ba Sui Davlati Islomi	22.02.2018
30	Ağ	17.01.2019
31	Tehvid ve Cihad Taburu	05.06.2019
32	Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat (Krasnoyarsk Cemaati)	30.09.2019
33	Heyetu Tahriru's Şam (HTŞ)	04.06.2020

Kaynak: <http://www.fsb.ru/fsb/npd/terror.htm>, (erişim tarihi: 21.02.2021).

Duma'nın 2001 yılında yayımladığı bir bültene göre İslâmi aşırılıkçılığın birbiriyle bağlantılı üç temel hedefi bulunmaktadır: İslâmi teokratik devlet kurmak; şer'i hukuku geçerli kılmak ve son olarak Hilafet kurmak.⁸⁷⁰ Bu da, bahsedilen hedefleri güden tüm İslâmi hareketlerin şiddete bulaşsın ya da bulaşmasın aşırılık yanlısı olarak damgalanmasına ve yasaklanmasına neden olmaktadır ki, bunun en bariz örneği Hizb-ut Tahrir'dir. Rusya'da Hizb ut-Tahrir'in Hilafet kurma amacı olmasına karşın herhangi bir terör eylemi gerçekleştirmediği, böyle bir eylem hazırlığında olmadığı ya da eylem çağrısında bulunmadığı bilinmektedir. Her türlü şiddete karşı olduğunu ve terörizmi kınadığını açıklamış ve üzerinde "Hilafette yaşamak istiyorum" şeklinde slogan olan tişört giymek ve ayrı namaz kılmak şeklinde eylemler, gerçekleştirmiştir.⁸⁷¹ Partinin yasaklanması, onun üyelerine ya da üyesi olduğu iddia edilen kişilere yönelik çok sayıda davanın açılmasına neden olsa da bu durum parti taraftarlarının çoğalmasını ve ülke geneline yayılmasını engellememiştir.⁸⁷² Hizb-ut Tahrir örneği bize Rusya açısından sadece şiddete başvuruların değil herhangi bir siyasi amaç güden İslâmcılığın da geleneksel olmayan İslâm potasına sokularak mücadele edildiğini göstermektedir. Yasaklama konusunda Hizb-ut Tahrir tek örnek değildir ve çok sayıda

⁸⁷⁰ <http://iam.duma.gov.ru/node/8/4607/16229>, (erişim tarihi: 22.07.2020).

⁸⁷¹ Rusya'daki Huzb-ut Tahrir ile Selefiler arasındaki temel fark aynı hedefe ulaşmak için kullanılacak yolun farklı olmasıdır. Yarlıkapov bunu 20. yüzyılın başındaki Bolşevik ve Menşeviklerin fikir ayrılığına benzetmektedir. Hizb ut-Tahrir İslâm devletinin barışçı yollarla, yani insanların düşüncelerinde değişim yaparak kurmak isterken, selefiler bu hedefe güç kullanarak, yani kâfirlerin kurduğu devleti yıkarak ulaşmayı istemektedir. Hizb-ut Tahrir bu yöntemi kabul etmemekte, toplumun sosyal yapısına nüfuz ederek onu içeriden değiştirmeyi istemektedir. Devrim insanların düşüncelerinde gerçekleşmeli, böyle olduğunda toplum da değişecektir. Yarlıkapov, 2014: 209.

⁸⁷² Verhonskiy, 2013: 150; Malaşenko, 2017: 101-102.

Müslüman dini kuruluş teknik nedenler ileri sürülerek kapatılabilmektedir. Örneğin, 2011 yılında Rusya Yüksek Mahkemesi merkezileşmiş dini kuruluş olan *Kazan Müftülüğü*'nü kapatma kararı vermiştir. Aynı yıl *Müslüman Gazeteciler Cemiyeti* ve *İslâm Kültür Merkezi* gibi kuruluşların da faaliyetleri durdurulmuştur. "Tüzükte beyan edilen amaçları gerçekleştirilmeme", "bünyede fazladan dernek bulundurma" veya "dolandırıcılık" gibi çok sayıda iddia kapatmalara neden olarak gösterilirken bazı kapatma kararlarının nedenleri bile açıklanmamıştır.⁸⁷³ Yine 2019 yılında Astrahan'daki *Müslüman Dini İdare*'nin dışında bir Müslüman kuruluş resmi kaydını yaptıramamış, başvurunun neden reddedildiği açıklanmamıştır. Olayın ilginç yanıysa Güney Federal Bölgesi Temsilcisinin Yardımcısı Anatoliy Safronov'un, bu kayıt başvurusunu "dışarıdan gelen yıkıcı güç" ve "Müslüman ümmeti bölme" girişimi olarak değerlendirmesidir.⁸⁷⁴

Sadece kurumsal düzeyde değil, İslâmi yayınlar da aşırılıkçı faaliyet olarak yasaklanabilmektedir. Adalet Bakanlığı'nın yüzlerce sayfalık yasaklı yayınlar listesine her geçen gün yenileri eklenmekte, broşürler, kitaplar, makaleler, çevrim içi yayınlar, şarkılar, filmler, sosyal medya paylaşımları, resimler, afişler, video ve ses kayıtları gibi yüzlerce İslâmi yayın bu listede "aşırılıkçı materyal" olarak yer bulmaktadır. Rusya Federasyonu Adalet Bakanlığı'nın verilerine göre Aşırılıkçı Faaliyetlerle Mücadele Yasası'nın çıkarıldığı 2002 yılından 2021 yılına kadar geçen sürede 5176 "aşırılıkçı materyal" mahkeme kararlarıyla yasaklanmıştır.

Adalet Bakanlığı'nın yayımladığı liste oldukça karmaşıktır. Bazı mahkeme kararları birden çok materyali yasaklarken bazı materyallerle ilgili birden çok mahkemenin yasak kararı mevcuttur. Bunun yanı sıra çok sayıda materyalin içeriğine erişme imkânı bulunmamaktadır. İnternetteki yayınlar yasak kararı sonrasında kaldırıldığından dolayı içeriğinin ne olduğunu tespit etmek neredeyse imkânsızdır. Aynı şekilde mahkeme kararıyla yasaklanan bir broşürün, ses kaydının ya da bir yayının neden bahsettiğini tespit etmek oldukça zordur. Listedeki materyallerin bir kısmının yasaklanma gerekçesi sadece "aşırılıkçı" şeklinde belirtilmiştir. Buna rağmen mahkeme kararlarına ulaşarak içeriğinin İslâm ile ilgili olduğunu tam olarak tespit edebildiğim en az 1098 materyal yasaklılar listesindedir. Bunlar sadece bazı örgütlerin Rusya'ya karşı cihat çağrıları ya da Selefilikle ilgili eserlerle sınırlı değildir. Muhammed Peygamber'in hayatının anlatıldığı kitaplar, çeşitli dua kitapları, hadisler, ilmi hâller, Kur'an tefsirleri ve İslâm'la ilgili çok sayıda eser de yasaklılar listesindedir. Örneğin, Saidi Nursi'nin, Fetullah Gülen'in, Osman Nuri Topbaş'ın, Seyyid

⁸⁷³ Sibireva, 2012: 83-84.

⁸⁷⁴ Sibireva, 2020: 157-158.

Kutub'un, Ebu'l Ala Mevdudi'nin ve Ahmed el-Gazzali'nin eserlerini bu listede bulmak mümkündür. Örgüt temelli bakıldığında ise yasaklılar listesinde ilk sırayı Hizb-ut Tahrir ve Kafkasya Emirliği ile ilgili materyaller almaktadır.⁸⁷⁵

İslâmi yayınların yasaklanması ve bu yayınları edinenlerin cezalandırılması konusunda Müslümanları rahatsız eden uygulamalar sık sık yaşanmaktadır. Örneğin, 2007 yılında *Orenburg Müslümanları Dini İdaresi* Müftüsünün yardımcısı ve aynı zamanda El Furkan Medresesi rektörü Gizitdinov, medrese kütüphanesinde bulunan on yedi kitap ve broşürün köktenci içeriğe sahip olduğu gerekçesiyle on sekiz ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Bu kitapların gerçekten aşırılıkçı içeriğe sahip olup olmadıkları bir tarafa, olayın hukuk dışı olan kısmı, savcılığın hem kitapların aşırılık yanlısı olduğunu hem de Gizitdinov'u bu kitapları medrese kütüphanesinde bulundurmakla suçlayan talebinin aynı anda mahkemeye iletmış olmasıdır. Yani, bir kısmı 1990'larda Rusçaya çevrilerek yayımlanan bu kitaplar medrese kütüphanesinde bulundurulduğu dönemde bunların aşırılık yanlısı olduğu ve bulundurmanın suç ya da yasak olduğuyla ilgili herhangi mahkeme kararı bulunmamaktaydı.⁸⁷⁶ İslâmi yayımların yasaklanması konusunda Rusya Müslümanlarının ciddi şekilde tepkisini çeken bir başka olay ise 2015 yılında Güney Sahalin mahkemesinin, içinde Kur'an ayetlerinin de bulunduğu bir dua kitabını aşırılıkçı bularak yasaklamasıyla yaşanmıştır. Çeçenistan Başkanı Ramzan Kadırov'un davayı gören savcı ve hâkimleri sert şekilde eleştirmesiyle (Kadırov, yasak kararını alanları "şeytan" ve "hain" olarak nitelendirmiştir) konu federal düzeyde gündeme gelmiş, Kadırov kararı temyize götürmüş ve mahkemenin kararı iptal edilmiştir.⁸⁷⁷ Bu tartışmaların yaşandığı 2015 yılının sonlarına doğru Putin Aşırılıkçı Faaliyetlerle Mücadele Yasası'nda değişiklik yapılması için Duma'ya öneri sunmuştur. Hristiyanlık, İslâm, Musevilik ve Budizmin temel kitapları ya da bu kitaplardan herhangi bir bölümün aşırılık yanlısı olarak kabul edilemeyeceğini öngören değişiklik önerisi Duma tarafından kabul edilmiş ve Putin bu değişikliği onaylamıştır.⁸⁷⁸

Devletin güvenlikçi yaklaşımı Müslümanları da etkilemekte, Müslümanlar bireysel veya toplu olarak baskı ve ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar. Örneğin, küçük bir Kuzey Kafkasya cumhuriyeti olan Kabardino-Balkarya'da sakallı veya başı örtülü gençlerin emniyet güçleri tarafından tutuklanarak sorgulanmaları işten bile değildir. Camilerde tutuklanma olayları yaşanmakta, bazı yerlerde camiler kapatılmakta, bazı camilerde sadece Cuma namazının kılınmasına izin verilmektedir. Hâlâ cumhuriyette çok sayıda Müslüman, terör

⁸⁷⁵ <https://minjust.gov.ru/ru/extremist-materials/>, (erişim tarihi: 27.05.2021).

⁸⁷⁶ <https://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/docs/2008/06/d13573/>, (erişim tarihi: 27.05.2021).

⁸⁷⁷ <https://www.kommersant.ru/doc/2847181>, (erişim tarihi: 20.02.2021).

⁸⁷⁸ <http://kremlin.ru/acts/news/50759>, (erişim tarihi: 20.02.2021).

olaylarından sonra camiye gitmeye korkmakta, ebeveynler kızlarının başlarını örtmesini yasaklamaktadırlar. Ailelerin kızlarının giyimlerine yönelik kontrolleri Kabardino-Balkarya'da Dağıstan'a oranla çok daha fazladır. Bunun nedeniyse Federal Güvenlik Servisi'nin İslâm konusunda hukuk dışı yöntemlere başvurmalarının aileleri korkutmasıdır.⁸⁷⁹

Kabardino-Balkarya tek örnek değildir ve Müslümanlar sırf dış görünüşlerinden dolayı polis baskısına maruz kalmaya devam etmektedir. Örneğin, Kazan'da İçişleri Bakanlığı yetkilisi okul yönetimine okula başörtüsüyle gelen kız öğrenciler ve aileleriyle ilgili rapor talep eden yazı göndermiş, konu kamuoyunun gündemine gelip tepkilere neden olunca geri adım atılmış ve ilgili yetkili hakkında soruşturma başlatılmıştır.⁸⁸⁰ Dolayısıyla kökünün dışarıda olduğu ileri sürülen "Rusya için geleneksel olmayan İslâm" terörün de kaynağı olarak görülmekte/gösterilmekte, ulusal güvenlik tehdidi olarak sunulmakta ve bu tutum çoğunlukla Rusya kamuoyu tarafından kabul görmektedir. Fakat yine de baskının toplumun geneline yayılmadığını, bireysel olarak yaşanan hak ihlallerinin genellikle ülkede yaşanan terör olaylarının akabinde gerçekleştiğini belirtmek gerekmektedir.

Son olarak, Rusya için geleneksel olmayan İslâm'ın en bilinen örneği Vehhabiliğin neden gerek siyasiler gerekse Müslümanlar da dâhil Rusya kamuoyunun çoğunluğunu karşısına aldığına da değinmek gerek. Putin Vehhabilikle ilgili görüşünü dile getirirken onun radikal yönüne dikkat çekmektedir. Putin'e göre "Vehhabilik orijinal hâliyle normal İslâmi akımlardan biridir ve bunda korkulacak bir şey yoktur. Fakat Vehhabiliğin içerisinde aşırılık yanlısı akım vardır ve özellikle bu akımlar Çeçen halkının bilincine aşılacak isteniyor".⁸⁸¹ Rusya'daki Vehhabi akımın basılı literatür ve internet yayımlarını inceleyen Rus Şarkiyatçı Aleksandr İgnatenko'nun tespitleri dikkate değerdir. İgnatenko'ya göre temel neden Vehhabiliğin diğer dinlere ve mezheplere karşı hoşgörüsüz olması ve kendileri dışındaki tüm dinlerin (Müslüman ya da Hristiyan fark etmez) ve dini akımların (en çok da Kuzey Kafkasya'daki sufi tarikatlarla çatıştılar) ve bunların mensuplarının şiddet kullanarak ortadan kaldırılmasını savunmasıdır. İkincisi, şeriatla yönetilen devlet kurulmasını savunmaktadırlar ve bunlara göre siyasal ve sosyal yaşam Vehhabi normlarına göre düzenlenmiyorsa bu düzen küfür düzenidir. Bu bakış açısıyla Vehhabilik hem toplumsal yaşamı hem de siyasal yaşamı karşısına almaktadır ve kendi gerçeklerini kabul ettirinceye kadar savaşmayı göze almıştır.⁸⁸² Dolayısıyla, Moskova köktenci terörle mücadele politikasında 1999-2001'de Dağıstan ve Çeçenistan'da ya da 2002'de Moskova'daki Dubrovka ve 2004'te Beslan olaylarında olduğu

⁸⁷⁹ Starodubrovskaya ve Sokolov, 2015: 177-178; Yarlıkapov, 2014: 190.

⁸⁸⁰ Sibireva, 2020: 159-160.

⁸⁸¹ <https://ria.ru/20080531/108960970.html>, (erişim tarihi: 16.05.2019).

⁸⁸² İgnatenko, 2009: 268-280.

gibi ağır sivil kayıplar pahasına da olsa güce dayanan, müzakereye kapalı ve tavizsiz bir yaklaşım benimserken⁸⁸³ radikal-ılımlı ayırımına pek fazla dikkat etmemektedir.

Putin, 18 Nisan 2002'de Rusya Parlamentosunda yaptığı konuşmada, Çeçenistan'da çatışmanın askeri evresinin bittiğini ilân etmiştir: "Savaş Rus ordusunun ve özel birliklerinin cesaret ve kahramanlıkları sayesinde bitti... Şimdiki evrenin hedefi Çeçenistan'ı Rusya'nın siyasi ve hukuki alanının içine döndürmektir. Yani yetkili hukuki kurumların ve kendi güvenlik birimlerinin oluşturulmasıdır".⁸⁸⁴ Putin'in bittiğini ilân etmesinden yaklaşık altı ay sonra savaş Rusya'nın kalbine, Moskova'ya taşınmıştır. 23 Ekim 2002'de Çeçenistan'dan gelen yaklaşık otuz militan Moskova'da bir tiyatroya⁸⁸⁵ baskın yaparak dokuz yüzden fazla kişiyi rehin almıştır. Teröristler Putin'i Çeçenistan'daki savaşı sonlandırmaya ve askerlerini kendi ülkelerinden çekmeye zorlamayı umuyordu. Putin her türlü müzakereyi reddederek saldırı emri vermiştir. Binada bulunan herkese -hem teröristler hem de rehinelere- karşı gaz saldırısıyla operasyon başlatılmış ve anti-terör birimleri binaya saldırı düzenlemiştir. Putin'in "güvenlik kuvvetlerimizin başarısı" olarak nitelendirdiği operasyonda yaklaşık iki yüz rehineyle birlikte teröristlerin tamamı öldürülmüştür.⁸⁸⁶ 2004 yılında yapılan bir diğer terör saldırısıysa çok daha kanlı ve acımasız şekilde sonlanmıştır. Kuzey Osetya'nın Beslan kasabasında bulunan bir okul 1 Eylül günü teröristlerce (otuz iki kişi) ele geçirilerek Çeçenistan'da savaşa son verilmesi talebiyle⁸⁸⁷ çoğu çocuk yaklaşık 1500 kişi rehin alınmıştır.⁸⁸⁸ Kremlin bu defa da teröristlerle müzakere etmeyi reddetmiş ve Rus güvenlik güçleri okula gelişigüzel saldırı başlatmıştır. Çatışma sırasında teröristlerin yaklaşık on katı sivil (üç yüz otuz kişi) hayatını kaybetmiştir.⁸⁸⁹ Rusya 2009'da Çeçenistan'da "antiterör rejim"i sonlandırıldığını resmen ilân etse de ülke genelinde terör olayları yaşanmaya devam etmektedir. Örneğin 2010-2012 arasında sadece Kuzey Kafkasya'da bin dört yüzün üzerinde terör eylemi gerçekleşmiştir (Dağıstan'da 732, İnguşetya'da 253, Kabardino-Balkarya'da 222 ve Çeçenistan'da 198).⁸⁹⁰ Her ne şekilde sonuçlanırsa sonuçlansın bu rehine ve terör olayları Çeçenistan'da devam eden savaşı meşrulaştırmak, merkezi yönetimi güçlendirmek,

⁸⁸³ Dannreuther, 2010: 16.

⁸⁸⁴ <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21567>, (erişim tarihi: 17.05.2018).

⁸⁸⁵ Baskın sırasında tiyatroya oynanan müzikalin adı "Nord-Ost" olduğundan, olay daha sonra Nord-Ost baskını olarak anılmaya başlamıştır.

⁸⁸⁶ Politkovskaya, 2006: 195; Rakhmanova, 2016: 205-206.

⁸⁸⁷ Teröristlerin talebi tam olarak şu şekildeydi: Çeçenistan Savaşına son verilecek, Rus birlikleri Çeçenistan topraklarından çekilecek ve hapishanedekiler serbest bırakılacak. Rakhmanova, 2016: 227.

⁸⁸⁸ 1 Eylül, Rusya'da okulların açılış tarihidir ve aynı zamanda Bilgi Günü olarak kutlanmaktadır. Dolayısıyla rehin alma eyleminin gerçekleştiği 1 Eylül günü orada bulunan öğrencilerle birlikte özellikle birinci sınıfa yeni başlayan çocukların ebeveynleri, akrabaları ve öğretmenleri de bulunduğundan öğrencilerle birlikte bunlar da rehin alınmıştır.

⁸⁸⁹ Gritçin ve Demçenko, 2005: 74-81; Politkovskaya, 2006: 253-256.

⁸⁹⁰ Dobaev, 2014: 243.

muhalefete ve medyaya yönelik baskıyı artırarak demokratik özgürlükleri sınırlandırmak gibi amaçlara da hizmet ederken İslâm ile terör arasındaki bağlantı da gerek eylem gerekse söylem düzeyinde ön planda tutulmaya devam etmiştir.⁸⁹¹

3.3.4. Güvenlikdışlaştırma: "Geleneksel Rusya İslâmı"

Kopenhag Okulu sorunların güvenlik gündeminden çıkartılmasını, yani güvenliğini genişletmek yerine güvenlik doktrini ve araçlarını, bu araçları kullanacak kamusal yetkileri genişletmek yerine daraltma veya azaltmayı önermektedir ki, güvenlikdışlaştırma olarak adlandırılan kavram tam olarak bu süreci ifade etmektedir. Güvenlikdışlaştırmada meselenin güvenlik gündeminden çıkartılması ve normal siyasal tartışma alanına döndürülmesi gerekmektedir. Bu bakımdan "geleneksel Rusya İslâmı" bir güvenlik tehdidi olarak sunulmamakta ve bu olgu güvenlik dışlaştırılmaktadır.⁸⁹² Güvenlikleştirme yaklaşımına göre güvenlikleştirme süreci uzun vadede sürdürülebilir değildir. Güvenlikleştirme sürecinde İslâmcı terör söylemi yoğun şekilde kullanıldığından İslâm ile terör arasındaki çizgi de kaybolmaya başlamıştır. Malahov ve Lentyako'un haklı bir şekilde ifade ettikleri gibi "Rusya'da İslâm ve Müslümanlara yönelik olumsuz tutum ifade etmenin toplumsal olarak kabul görece tek yolu 'İslâmi radikalizm' söylemine sarılmaktır".⁸⁹³

Gerek Putin yönetimi gerekse federe birimlerin yöneticileri İslâmcı muhalefete karşı sert baskının bekledikleri kadar verimli olmadığının farkına varmıştır.⁸⁹⁴ Bunun yanı sıra siyasi iktidarın -Moskova'nın yanı sıra federe birimlerdeki valilerin/başkanların- sadece teröre karşı değil İslâmi muhalefetin her türlü biçimine karşı radikal-ılımlı ayrımı yapmadan sert önlemler alması doğal olarak devlete sadık Müslümanların da tepkisini çekmekteydi.⁸⁹⁵ Bu durum, yani yaklaşık yirmi milyon Müslümanın yaşadığı bir ülkede İslâm'ın bu denli ötekileştirilmesinin sürdürülebilir değildi. Ayrıca savaş büyük oranda kazanılmış, Putin de siyasi hedeflerine ulaşmıştı ama savaş, aynı zamanda devletin ve kamuoyunda birbirine karşıt iki İslâm algısının oluşmasını hızlandırmış ve güçlendirmiştir. Müslüman nüfusun ötekileştirilmesinin uzun vadede neden olabileceği gerek Müslümanların devletle aralarındaki zaten zayıf olan bağın kopması gerekse Ruslar arasında Müslüman karşıtlığının yükselmesiyle yaşanacak etnik ve dini gerginlik şeklindeki olumsuz sonuçların önlenmesi gerekmekteydi. Ortodoksluk, Musevilik ve Budizm gibi Rusya'nın geleneksel dinlerinden biri olarak kabul edilen İslâm'ın olumlu imajına vurgu yapılarak "geleneksel Rusya İslâmı" söylemi ön plana

⁸⁹¹ Gessen, 2015: 283; Malaşenko, 2007: 118.

⁸⁹² Merati, 2017: 127.

⁸⁹³ Malahov ve Letnyakov, 2018: 254.

⁸⁹⁴ Malaşenko, 2017: 133.

⁸⁹⁵ Malaşenko, 2007: 112.

çıkarılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla "geleneksel olmayan İslâm"ın anti tezi olarak geliştirilen "geleneksel Rusya İslâmı" söylemi uzun vadeli ve belli amaçlara yöneliktir. En azından günümüzde de devam eden bu söylemin teori ve pratikte birkaç temeli bulunmaktadır.

Kökenleri ve ülkelere göre anlamları farklılık gösteren geleneksel İslâm söylemi günümüz Rusyası'nda İslâm'ın güvenlikleştirme sürecinin bir parçasıdır ve büyük ölçüde radikal İslâm tartışmalarına bağlı olarak gelişmektedir. Geleneksel Rusya İslâmı, İslâmcı terör tehdidine karşı tepki, evrensel bir karşı koyma aracı ve devlete sadık Müslüman dini kuruluşların özelliği olarak öne çıkarılmaktadır. Bu ayrım dini olmaktan ziyade siyasi ve yapay bir ayrımdır ve sınırlarını kendisine yönelik tehdit algılamalarına göre devlet belirlemektedir. Geleneksel Rusya İslâmı, sekülerleşmiş, yerel geleneklere dayanan, Rus devletine sadık ve barışçıl iken geleneksel olmayan İslâm yukarıda görüldüğü gibi aşırılıkçılıkla birleşmiş, terörist faaliyetle dolu, dışarıdan ithâl edilmiş ve tabii Rusya'ya sadık değildir.⁸⁹⁶ Bu bağlamda geleneksel Rusya İslâmı söylemiyle Putin yönetimindeki Rusya'nın birbiriyle bağlantılı üç temel hedefi olduğu söylenebilir. Birincisi, Müslümanların devlete sadakatının sağlanmasıdır ki, uygulamada bu Putin yönetimine sadakat anlamına da gelmektedir. İkincisi, İslâm'ın siyasal alanın tamamen dışına çıkarılması, yani şiddete bulaşsın ya da bulaşmasın, radikal veya ılımlı fark etmez İslâm'ın her türlü siyasi tezahürünün kamusal alandan çekilmesi gerekmektedir. Üçüncüsü ve belki de en önemlisi geleneksel İslâm'ın geleneksel olmayan İslâm ile yani Vehhabilik olarak genelleştirilen köktencilikle mücadelede panzehir olarak kullanılmasıdır.

İslâm'ın siyasetin dışına itilme süreci Putin'in ilk başkanlık döneminde hızlı bir şekilde tamamlanmıştır. İlk olarak 11 Temmuz 2001'de çıkarılan Siyasi Partiler Yasası'yla milliyet ve din temelli siyasi partilerin kurulması yasaklanmıştır (md 9/3). Yasaya göre parti tüzüğünde veya programında herhangi milli veya dini çıkarı koruma gibi hedefler bulunamazdı. Bununla birlikte siyasi partilerin Rusya'nın federe birimlerinin en az yarısında örgütlenmeleri gerekmektedir.⁸⁹⁷ Bu iki zorunluluk 1990'larda Müslümanların kurdukları siyasi partilerin bir anda ülkenin siyasal hayatından kaybolmasını sağlamıştır. Yasanın yürürlüğe girmesiyle Refah'ın lideri Abdul Vahid Niyazov partisini yeni sisteme uyarlayan ilk siyasetçi olmuş ve *Rusya'nın Avrasya Partisi*'ni kurmuştur.⁸⁹⁸ Fakat partiye *Refah*'ın yanı sıra *Budist Halkları*

⁸⁹⁶ Ragozina, 2018: 286; Malahov ve Letnyakov, 2018: 254; Silantyev, 2016: 17-18; Aitamurto, 2019: 200.

⁸⁹⁷ <http://kremlin.ru/acts/bank/17169>, (erişim tarihi: 04.10.2020).

⁸⁹⁸ Parti, Şubat 2003'te Duma'daki yeni katılımlarla ismine *Rusya Vatanseverler Birliği* ifadesini eklemiştir. Partinin kurucusu Niyazov'un siyasal hayatına bakıldığında siyasi iktidar çevreleriyle yakın temas içerisinde olduğu görülmektedir. 1999 ve 2003 seçimlerinde de Duma'ya milletvekili olarak giren Niyazov'un partisinin sıkı bir devlet ve Putin yanlısı çizgi izlediği söylenebilir. Örneğin, partinin Siyasi Danışma Kurulu Başkan

Kongresi, Adalet ve Düzen Partisi, Ortodoks Birlik Hareketi, Petersburg Vatanseverleri Hareketi gibi bir dizi parti ve hareket de katılmıştır. Kuruluş aşamasında Müslüman siyasilerin etkin olmasına karşın parti yönetimin sadece yüzde 25'i Müslümanlardan oluşmaktaydı.⁸⁹⁹ Refah'ın yanı sıra 2001 yılında kurulan *Rusya İslâm Partisi* de ismini değiştirmek zorunda kalmıştır. Seçim yasasının yürürlüğe girmesiyle partinin adı *Rusya'nın Gerçek Vatanseverleri* olarak değiştirilmiştir. 2003 Duma seçimlerinde her iki parti de 1990'lardaki benzerlerinden farklı sonuç alamamıştır. Niyazov liderliğindeki *Avrasya Partisi* yüzde 0,28 oy alırken Magomed Radjabov liderliğindeki *Rusya'nın Gerçek Vatanseverleri* yüzde 0,25 oy alabilmiş ve Rus siyasal hayatından silinmiştir.⁹⁰⁰

Bunun yanı sıra müftülüklerin siyasi parti ve hareketleri destekleme alışkanlıklarının da önüne geçilmiştir. 1990'lar boyunca farklı siyasi parti ve hareketi destekleyen müftülükler 2000'lerde de aynı eğilimlerini devam ettirmekteydiler. Örneğin, *Rusya Müftüler Konseyi*'nin *Rusya'nın Avrasya Partisi*'yle yakın bağları vardı ve bu da *Rusya Müslümanları Merkezi Dini İdaresi* Müftüsü Talgat Tacuddin'in bu partiye muhalif olması demekti çünkü en başından bu iki kurum arasında rekabet yaşanmaktaydı.⁹⁰¹ Bu rekabetin Tacuddin'i 2002 yılında kurulan ve İslâm ile hiçbir alakası olmayan *Avrasya Partisi*'ni⁹⁰² (Aleksandr Dugin'in liderliğinde) desteklemeye yönelttiği söylenebilir. Partinin kuruluş kongresine katılan Tacuddin, Rusya'nın ya Avrasyacılığı temel ideoloji olarak benimseyerek büyük kıtasal gücünü canlandıracağı ya da felakete uğrayacağı kehanetinde bulunmuş ve Rusya'nın kurtuluşunu Avrasyacılığı benimsemesinde gördüğünü açıklamıştır. Tacuddin, Niyazov'u Avrasyacılığın arkasına

Yardımcısı Salambek Maigov, Şubat 2003'te Aslan Mashadov'u temsil görevini üstlendiğini açıklayınca parti üyeliğinden atılmıştır. Niyazov, Rusya'nın federe birimlerinin daha büyük birimler altında birleşmesini ve bu idari bölgesel yapılanmanın milli-teritoryel prensibe göre değil milli-kültürel özerklik temelinde düzenlenmesini öneriyordu. Resmi açıklamaya göre partinin ideolojisi, Rusya halklarının kültürlerinin özgünlüğü, eşitliği ve Rusya devletçiliğinin teşekkülünde her etnosun rolünün kabul edilmesi ilkelerine dayanmaktadır. İmanov, 2008: 242-243.

⁸⁹⁹ https://www.ng.ru/ng_religii/2001-08-08/3_party.html, (erişim tarihi: 05.10.2020).

⁹⁰⁰ Ustinkin, Timofeev, Şunina ve İvanova, 2012: 87; Malaşenko, 2007: 27.

⁹⁰¹ Laruel, 2005: 181.

⁹⁰² Avrasyacılık, kıtasal boyuttaki bir bölgenin medeniyetsel kimliğini yeniden yorumlayan ve tekrar inşa etmeye çalışan çok yönlü ve çok boyutlu bir dünya görüşüdür. Rusya ve çevresini bir bütün şeklinde ve kendine özgü coğrafi, siyasi, tarihi, kültürel ve sosyoekonomik karakterlere sahip Avrasya medeniyeti olarak kabul eden eden bu fikir akımının temsilcileri, 1920'lerde Avrupa'da yaşayan muhacir Rus entelektüellerdi. Avrasyacılar, Avrasyacı medeniyet kimliğini inşa ederken sadece Rusları değil, bu coğrafyada yaşayan tüm etnosları da dikkate almaktadırlar. Rus tarihinin, etnosunun ve kültürünün oluşumunda Turani halkların rolü, Türk-Slav kader ortaklığı vurgusu bu bağlamda anlam kazanmaktadır. Bunların meydana getirdiği düşünsel miras 1990'lı yıllardan itibaren yeniden canlanmıştır. Rus Avrasyacılar için Avrasyacılık yalnızca bir dış politika alternatifi değil, bir dünya görüşü ve düşünce sistemi olarak kabul edilmekte, Rusya için bir seçenekten öte izlenmesi gereken zorunlu bir yol olarak görülmektedir. Türkiye'de birtakım siyasi ve entelektüelin de savunduğu Avrasyacılık düşüncesi içerisinde farklı akımlar mevcuttur. Rus Avrasyacılarından Türkiye'de en çok tanınanı ve hatta hayranlık duyulanı Aleksandr Dugin'dir. Dugin'e göre NATO üyesi Türkiye, Atlantikçiliğin ve tekdünyacılığın Doğu'daki ileri karakolu ve bu haliyle Rusya'nın en tehlikeli jeopolitik komşusudur. Dolayısıyla bu haliyle Türkiye, Avrasya projesi için yeterince hasım bir oluşumdur. Türkiye ve Rusya'nın ortak hedeflerinden çok daha fazla jeopolitik çelişkileri bulunmaktadır. İmanov, 2008: 366-367 ve 379-381.

saklanmakla, partisini ise Avrasya ve Avrasyacılık aleyhine faaliyet gösteren karanlık güçlerin partisi olmakla suçlamaktan da geri durmamıştır.⁹⁰³ Müftülerin siyasi partileri destekleme alışkanlıklarına yasal bir engel çıkarılmasa da bu duruma çeşitli uygulamalarla Putin'in ilk başkanlık döneminde son verilmiştir. Tataristan merkezli *Vatan Partisi* başkanı bir toplantıda Kulikova Savaşı'nın⁹⁰⁴ kutlanmasının Tatar halkı için hakaret olduğu şeklinde açıklama yapmış, Ravil Gaynutdin de bunu destekleyerek, "aksi takdirde Rusya'nın Müslüman halklarının kendilerini mağlupları daha fazla küçük düşürmek için zaferini kutlayan bir halkın esareti altında olduklarını hissedecekleri" şeklinde açıklama yapmıştır. Buna karşın, Kulikova zaferinin kutlanması ve bu kutlamalara hem Rusların hem de Tatarların katılması gerektiği şeklindeki açıklaması Tacuddin'in Kremlin'in gözündeki itibarı yükseltmiştir.⁹⁰⁵ 2003'te ise Ufa'da *Birleşik Rusya Partisi* (BRP)'nin ABD'nin Irak savaşına karşı düzenlediği mitinginde konuşan Tacuddin, müftülüğün Irak'ın kurtuluşu için kutsal savaş [cihat] ilân ettiğini, isteyenlerin buna katılabileceğini açıklamıştır. Ertesi gün savcılığın Tacuddin'i uyarmasıyla bir önceki gün kendisini alkışlayanlar Tacuddin aleyhinde konuşmaya başlamış, *Rusya Müftüler Konseyi* başta olmak üzere çok sayıda müftülük Tacuddin'i şiddetle eleştirmiş ve hatta onu delilikle suçlamıştır.⁹⁰⁶ Tacuddin, karşıtları tarafından eleştirilmekle kalmamış, Kremlin tarafından da dışlanmıştır. Kremlin'de dini eğitimle ilgili düzenlenen toplantıya Kuzey Kafkasya ve *Rusya Müftüler Konseyi* bünyesinden müftüler davet edilirken Tacuddin davet edilmemiştir. *Rusya'nın Asya Bölgesi Müslümanları Dini İdaresi* Müftüsü Nafigulla Aşirov'a göre Kremlin bu tavrıyla Tacuddin'in açıklamasından sonra kendisiyle artık resmi ilişki kurulamayacağını göstermiş oluyordu.⁹⁰⁷ Böylece İslâm ya da Müslüman etiketli partiler siyasi sahneden çekilirken Müslüman dini liderlerin de farklı siyasi partileri desteklemelerinin, hatta siyasi meselelerde açıklama yapmalarının, daha doğrusu Kremlin'in istemediği siyasi beyanatlarda bulunmalarının önüne geçilmiştir.⁹⁰⁸

⁹⁰³ Tacuddin, 2002: 65.

⁹⁰⁴ 1380 yılında yapılan Kulikova Savaşı'nda birleşik Rus orduları ilk defa Altın Orda orduları üzerinde zafer kazanmıştır. Don nehri kıyısında yapılan bu savaşta birleşik knezlik ordularını yöneten Knez Dmitriy'e daha sonra Donskoy unvanı verilmiştir. Meşhur Rus tarihçi Karamzin, *Rusya Devlet Tarihi* adlı eserinde savaşı hem Ruslarla Moğollar/Tatarlar arasında hem de Hristiyanlarla kâfirler (*nevernyy*) arasında yapılan savaş şeklinde anlatırken bu anlatımda Ortodoksluğa güçlü bir şekilde vurgu yapmıştır. Savaşta Kilise'nin nasıl Rus askerleri kutsadığı ve knezleri savaşa teşvik ettiği ayrıntılı şekilde anlatılarak Ortodoksluk ön plana çıkarılmaktadır. Karamzin, 2019: 369-375.

⁹⁰⁵ <https://www.sova-center.ru/religion/publications/secularism-limits/2005/01/d3406/>, (erişim tarihi: 08.10.2020).

⁹⁰⁶ Tulskiy, 2005: 34-36.

⁹⁰⁷ Laruel, 2005: 174.

⁹⁰⁸ Din temelli siyasi partilerin kurulması meselesi güncelliğini korumaktadır. Din temelli partilerin kurulmasını destekleyenler, şimdilik bu tür partilerin kurulması için erken olduğu ancak gelecekte bu tür partilerin kesinlikle kurulacağını aksi takdirde vatandaşların anayasal olarak güvenceye alınan siyasi haklarının ihlali sorununun ortaya çıkacağını ileri sürmektedirler. Bu yüzden şimdilik mevcut siyasi partilerin programlarına dini slogan ve semboller eklemekten inananların hakları ve çıkarlarının korunması önerilmektedir. Birçokları dini kurumların

Özellikle Putin'in iktidara gelmesiyle Kremlin'in İslâmcı parti ve kuruluşların desteğine olan ilgisinin azaldığı da söylenebilir.⁹⁰⁹ Bunun başlıca nedeni, daha önce gördüğümüz gibi İslâmcı partilerin oy oranlarının Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde bile çok düşük olmasıydı. Öte yandan Rusya Müslümanları oy kullanırken, yani siyasi tercihte bulunurken konuya salt dini sâiklerle yaklaşmamaktadırlar. Müslümanların siyasi eğilimleri ve seçim tercihleri Rusya'nın genel nüfusuyla benzerlik taşımaktadır ve Kremlin bunu fark ettiğinden İslâmcı ya da Müslümanlara yakın siyasi figürlerle ilişki düzeyi zayıflamıştır.⁹¹⁰ Fakat bu durum müftülüklerin tamamen siyasetin dışına itildikleri anlamına gelmemektedir. Siyasi partiler ortadan kalkınca Müslümanları temsil edecek tek kurum olarak müftülükler kalmıştır ama bunlar zaten öteden beri devlete bağımlıdır. Gerek Çarlık döneminde gerekse Sovyetler döneminde müftülüklerin başına devlete sadık kişiler getirilmiş ve devletle iş birliği yapmayanlar -1920 ve 1930'lu yıllarda olduğu gibi- ortadan kaldırılmıştır. Günümüzde de müftülükler gerek bölgesel düzeyde valilere/başkanlara⁹¹¹ gerekse federal düzeyde tabiri caizse Kremlin'e sadakat konusunda yarışmaktadırlar⁹¹² ve Kremlin, Müslümanlara yönelik mesajlarını genellikle bu kurumlar üzerinden vermektedir. Müftülüklerin Kremlin'in sınırlarını çizdiği çerçevede siyaset yapma olanakları vardır ve bu çerçeve Putin'i ve onun politikalarını desteklemekle sınırlıdır. Örneğin, 2004 yılında Kremlin'in girişimiyle Gaynutdin, Tacuddin ve Berdiev öncülüğünde *Rusya Müslümanları Aşırılıkçılık ve Terörizme Karşı Birleşik Konseyi* kurulmuş ve konsey, devletin ve başkan Putin'in çabalarına mümkün olan her türlü yardımı yapacağı ve güçlü şekilde destek olacağını açıklamıştır.⁹¹³ Benzer açıklamalara sık sık olmasa da özellikle seçim dönemlerinde rastlandığını belirtmek gerekir. 2012'deki başkanlık seçimlerinden önce Rusya'da devlet düzeyinde kabul gören geleneksel dinlerin ruhani liderleri Putin'le bir araya gelmiş ve başkanlık seçimlerinde Putin'e tam destek verdiklerini açıklamışlardır. Toplantıya katılan *Rusya Müftüler Konseyi* Başkanı Gaynutdin, "Ülkemizin gücünü hissediyoruz. Bu istikrar korunmalı" şeklinde açıklama yapmıştır. Putin ise karşılığında dini okulların sayısının artırılması için daha fazla kaynak ve devlet televizyonlarında daha fazla dini yayın sözü vermiştir.⁹¹⁴ Putin'in özellikle seçim dönemlerinde dini konularda bu gibi "ödünler" vermesi tek örnek değildir. Örneğin, Duma seçimlerinden önce Başkurdistan Cumhuriyeti'nin Kurban

güçlü bir otoriteye sahip olduğu ve güncel siyasi meselelerden uzak kalamayacağı görüşünü savunurken yine de Rus toplumunda insanların dini kalıplara itmenin kabul edilemez olduğunu vurgulamaktadır. Poçta, 2019: 624.

⁹⁰⁹ Malaşenko, 2007: 27.

⁹¹⁰ Gradirovskiy, 2007: 23.

⁹¹¹ Çeçenistan ve Tataristan örneklerinde bu konuya ayrıca değinilecektir.

⁹¹² Malaşenko, 2017: 136.

⁹¹³ Sızranov, 2013: 74.

⁹¹⁴ <http://www.bilgesam.org/incele/102/-rusya'da-secim-mevsimi-sona-erdi--bahar-gelecek-mi-/#.XKvJsFUzbcc>, (erişim tarihi: 09.04.2019).

ve Ramazan Bayramlarını resmi tatil ilân eden kararını Yüksek Mahkeme anayasaya aykırı bulunca Putin bu tür bayramların federe birimlerde resmi tatil ilân edilmesinin mahsuru olmadığını açıklamıştır. Bunun üzerine Yüksek Mahkeme kararını geri çekmiştir. Putin'e göre "RF topraklarında hangi dine bağlı olursa olsun hiç kimse haklarının ihlal edildiği kanısına kapılmamalıydı".⁹¹⁵

Radikal İslâm'ın Rusya'ya dışarıdan ithâl edildiği yönündeki varsayım, doğal olarak geleneksel İslâm'ın desteklenmesini gerektirmektedir. Bu varsayım, bir başka sonuca da götürmektedir: Radikal İslâm'ın Rusya'ya girişini engellemek. Rusya dışındaki dini akımların Rusya'ya girişini engelleme girişimleri de bulunmaktadır. Bu konuda kullanılan yöntem yurt dışında alınan dini eğitimin Rusya'da geçersiz olması yönünde yasal düzenleme yapılması şeklindedir.⁹¹⁶ Ayrıca yabancı dini akımların da Rusya'da yayılmasının önüne geçmek için yerli din adamı kadrosu oluşturulmakta, hatta bu akımların Sünni mezhebi dışında akımlar olduğu şeklinde fetvalar bile verilebilmektedir. İkincisi, 1990'larda çok sayıda uluslararası İslâmi kuruluşun Rusya'daki Müslüman kuruluşlara finansal destek sağlamanın yanı sıra burada dini eğitim veren okullar da açtığına daha önce değinilmişti. İkinci Rus-Çeçen Savaşı'nın başlamasıyla uluslararası kuruluşların Rusya'daki faaliyetleri önemli ölçüde sınırlandırılmıştır. Bunun yanı sıra 1997 tarihli dini kuruluşlarla ilgili kanununda yapılan değişiklikle Rusya'daki dini kuruluşların Rusya dışından finansal destek almaları zorlaştırılmıştır. Buna göre, alınan finansal destek ve harcamalar ayrıca kayıt altında tutulacak, uluslararası kuruluşlardan finansal destek alan yerel kuruluşlar destek aldığı kuruluşun yapısı, personeli ve hedefleriyle ilgili federal kurumlara rapor verecek ve aldığı finansal destekle ilgili bilgileri internet ortamında kamuoyuyla paylaşacaktı.⁹¹⁷ 2002'de yürürlüğe giren Aşırılıkçı Faaliyetlerle Mücadele Yasası da uluslararası yasal düzenlemeler ve federal yasalar uyarınca aşırılıkçı olarak kabul edilen uluslararası kuruluşların RF sınırları içerisindeki faaliyetini yasaklamıştır. Buna göre, bu kuruluşların Rusya'daki akreditasyonları iptal edilecek, çalışanlarının Rusya'da faaliyet göstermesi yasaklanacak, Rusya'da herhangi bir ekonomik faaliyet gösteremeyecek ve bu kuruluşlar adına herhangi materyalin Rus medyasında yayımlanmasına izin verilmeyecekti.⁹¹⁸ Örneğin, Rusya Federasyonu Yüksek Mahkemesi 14 Şubat 2003 tarihinde bu yasaya dayanarak on beş İslâmi örgütün terörist örgüt olduğuna karar vermiş ve bu örgütlerin Rusya'da faaliyetini yasaklamıştır (bkz. Tablo 3.3).

⁹¹⁵ <https://www.vesti.ru/article/2028690>, (erişim tarihi: 09.10.2020).

⁹¹⁶ Verhonskiy, 2013: 153.

⁹¹⁷ <http://kremlin.ru/acts/bank/11523>, (erişim tarihi: 30.07.2020).

⁹¹⁸ <http://kremlin.ru/acts/bank/18939/page/1>, (erişim tarihi: 20.02.2020).

Rusya, Müslümanlar arasındaki yabancı etkiyi azalmak için dışarıdan finansal desteği keserken diğer taraftan dini kurumları destekleyecek kendi fonunu da oluşturmuştur. Devletin bu tür bir fon oluşturmaya, yani dini kurumlara maddi destek sağlamasına federal yasalar izin vermese de kamu ve özel şirketler aracılığıyla bu fona maddi destek sağlanmıştır. Bu, İslâmi kuruluşların daha önce yurt dışından aldıkları maddi desteklere hayati bir alternatif olmuştur.⁹¹⁹ 2007'de kurulan İslâm Kültürü, Bilimi ve Eğitimi Destekleme Fonu'nun kuruluş amacı Rusya'nın geleneksel İslâm'dan beklentileri ve geleneksel İslâm'ı destekleme nedenini açıkça ortaya koymaktadır: "İslâm kültürünün, biliminin ve eğitiminin geliştirilmesi, hoşgörü fikrinin yaygınlaştırılması, çocukların ve gençlerin manevi-ahlaki ve vatansever yönde terbiyesi, İslâmofobinin önlenmesi, aşırılık ve terörizmin yayılmasına karşı konulması".⁹²⁰ Sonuç olarak Putin'in Şeyh Şamil'i referans göstererek ifade ettiği gibi Rusya, vatandaşı olan Müslümanlardan devletlerine sadakat beklemektedir ve bu beklenti geleneksel Rusya İslâmı söyleminde kendini bulmaktadır:

Burada, gençlerin de yaşlıların da bulunduğu forumda İmam Şamil'in oğullarına vasiyetini hatırlatmak isterim. O [Şamil], onları [oğullarını] Rus devletine sadakatlerini korumaya, onun halkıyla barış içinde yaşamaya davet etti. Bu yüzden de özellikle geleneksel İslâmi din adamlarının çabaları önemlidir. Onların otoriteleri ve doğru kelimeleri Kafkasya halklarına yabancı aşırılıkçı fikirleri dayatma girişimlerine, İslâm'ı çarpıtma girişimleriyle karıştırılmış fikirlere ve onun bencilce saldırgan amaçlarla kullanımına karşı koyacaktır.⁹²¹

Devlete sadakat konusunda en önemli mesaj, daha İkinci Rus-Çeçen Savaşı bitmeden verilmiştir. Birinci Rus-Çeçen Savaşı'nda Rusya'ya karşı cihat ilân eden Çeçenistan'ın eski müftüsü Ahmat Kadırov taraf değiştirince Putin kendisini Çeçenistan'ın başına getirmiştir. Çeçenleştirme olarak da adlandırılan yeni stratejiyle teoride savaş artık Rus ordusuyla "İslâmcı teröristler" arasında olmaktan çıkmış Çeçenlerin kendi arasında yaptıkları savaşa dönüşmüştür. Kadırov'un desteklenmesi, Putin'in aslında İslâm karşıtı olmadığını, sadece aşırı İslâmcılığa karşı savaştığını gösteren önemli bir sembolik adımdır.⁹²² Bu gelişme, aslında Çeçenistan'daki ayrılıkçılara olduğu kadar tüm Rusya Müslümanlarına da verilmiş bir mesajdır. İster cihatçı isterse de İslâmcı olun, hatta Rusya'ya karşı cihat ilân etmiş olsanız bile Kremlin'e sadık olursanız Putin yönetimi sizinle savaşmayacak ve sizi destekleyecektir. Diğer taraftan özellikle cumhuriyetler düzeyinde bir cumhuriyetin özerkliğini güçlendirmeye teşebbüs etmesi veya şiddetli dini aşırılığa yönelip kontrolden çıkması durumlarına karşı federal hükûmetin müdahale edebileceği çeşitli yasal önlemler de alınmıştır. Aşırılık dâhil dinle ilgili yasalar federal hükûmete ülke genelinde dini konulara müdahale etme yetkisi vermektedir.

⁹¹⁹ Aitamurto, 2019: 202.

⁹²⁰ <https://www.islamfund.ru/about/>, (erişim tarihi: 08.10.2020).

⁹²¹ <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22396>, (erişim tarihi: 21.06.2020).

⁹²² Dannreuther, 2010: 16; Russell, 2007: 83; Malaşenko ve Trenin, 2002: 33-34.

Müslüman cumhuriyetler de (Tataristan ve Çeçenistan örneğinde görüleceği gibi) hem kendi siyasi meşruiyetlerini sağlama hem de aşırılık yanlısı dini eğilimlere karşı mücadelede İslâm'a yönelmektedirler.⁹²³ Bu İslâm, yani geleneksel Rusya İslâmı bölgelere göre de farklılık göstermektedir. Volga boyu için bu, Sünni İslâm'ın Hanefî mezhebiyken, Kuzey Kafkasya için Şafî mezhebinin yanı sıra Nakşibendi, Kâdirî ve Şâzili tarikatlarıyla temsil edilen sufi İslâm'dır.⁹²⁴ Rusya'nın önde gelen İslâm uzmanlarından olan Silantyev'in ifade ettiği gibi "Rusya için geleneksel İslâm, kendi devletinin yasalarına uyan ve Hristiyan çoğunluğa saygı gösteren" İslâm'dır.⁹²⁵ Siyasi iktidara sadakat, siyasetin dışında kalma ve teröre bulaşmama koşullarının sağlandığı durumda İslâm, güvenlikleştirme söyleminin, hatta siyasi alanın da dışına çıkarılmakta, yani güvenlikdışlaştırılmaktadır.

3.3.5. Din-Kimlik-Siyaset Ekseninde Rusya'da Devlet ve Müslümanlar

Rusya'da din-devlet ilişkilerinin sınırlarını belirleyen iki temel belge bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1993 yılında kabul edilen federal anayasadır. Anayasanın 13. maddesine göre RF'de ideolojik çoğulculuk kabul edilmektedir. Hiçbir ideoloji devlet ideolojisi veya zorunlu ideoloji olamaz.⁹²⁶ 14. maddeye göre RF seküler devlettir. Hiçbir din devlet dini veya zorunlu din olamaz. Dini kurumlar devletten ayrıdır ve yasalar karşısında eşittirler.⁹²⁷ 19. madde herkesin yasalar ve mahkemeler karşısında eşitliğini ilân etmektedir. Devlet, insan hak ve özgürlüklerini cinsiyet, ırk, milliyet, dil, din ayrımı yapmadan garanti eder. Sosyal, ırki, milli, dilsel veya dini aidiyete göre hakların her türlü sınırlandırılması yasaktır.⁹²⁸ 28. maddede bireysel olarak veya başkalarıyla birlikte herhangi bir dine inanma ya da inanmama, dini veya diğer inançları özgürce seçme, sahip olma ve yayma ve bunlara göre davranma özgürlüğü dâhil olmak üzere herkesin vicdan özgürlüğü ve inanç özgürlüğü garanti edilmektedir.⁹²⁹ Son olarak anayasasının 29. maddesine göre herkesin düşünce ve ifade özgürlüğü garanti altındadır. Sosyal, ırki, milli veya dini nefret ve düşmanlığı körükleyecek ajitasyon veya propagandaya izin verilmemekte, sosyal, ırki, milli veya dini üstünlüğün propagandasını yapmak yasaklanmaktadır.⁹³⁰ Yukarıdaki maddelerden anlaşılacağı üzere anayasa din ve vicdan özgürlüğünün yanında herkesin inancını yayma özgürlüğünü de güvence altına almıştır. Bu anlamda anayasanın din-devlet ilişkileri bakımından Rusya'nın Sovyet ve

⁹²³ Fradkin, 2020: 136.

⁹²⁴ Malaşenko, 2010: 73.

⁹²⁵ https://www.ng.ru/politic/2011-02-02/1_islam.html. (erişim tarihi: 23.02.2020).

⁹²⁶ Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 2018: 7.

⁹²⁷ age. 8.

⁹²⁸ age. 9.

⁹²⁹ age. 10.

⁹³⁰ age. 11.

emperyal geçmişinden çok önemli bir kopuşu ifade ettiği söylenebilir. Özellikle devlet bürokrasisi ile *Rus Ortodoks Kilisesi* arasındaki yüzlerce yıllık güçlü ve çoğunlukla sınırlayıcı ilişkinin ardından anayasanın ülkede dini hayatı gözetleme yetkisine sahip bir devlet kurumundan bahsetmemesi dini özgürlük adına son derece önemli bir gelişmeydi.⁹³¹

Bu özgürlükçü durum fazla sürmemiş ve 1997'de Vicdan Özgürlüğü ve Dini Kuruluşlar Hakkında federal yasa çıkarılmıştır. Yasanın konumuz açısından birinci önemli ve çıktığında fazlaca eleştirilen kısmı Ortodoksluğa yaptığı vurguydu. Yasada, anayasanın dinle ilgili maddeleri teyit edilmekle birlikte Ortodoksluğun Rusya tarihinde, onun maneviyatının ve kültürünün oluşumunda ve gelişimindeki özel rolüne vurgu yapılmaktaydı. İkinci noktaysa, Rusya halklarının tarihsel miraslarının ayrılmaz parçası olan Hristiyanlık, İslâm, Budizm, Musevilik ve diğer dinlere saygıdan bahsediyordu.⁹³² Bu, İslâm'ın Rusya tarihinde ilk defa devlet tarafından resmen kabul edilmesi demektir. Yasanın Müslümanlar dâhil herkesin inanç özgürlüğünü temin etmesi ve hukuki olarak tüm dinlerin ve mensuplarının eşitliğini vurgulaması Müslümanlar açısından olumlu bir gelişmeydi.

3.3.5.1. Rus Ortodoks Kilisesi ve İslâm

Her ne kadar tüm dinlerin devlet ve yasalar karşısında eşitliği anayasal güvence altına alınmış olsa da bu yasayla kilisenin eşitler arasında birincilik statüsü pekişmiş, özellikle Putin'in başkanlığa gelmesiyle kilisenin gerek siyasal gerekse dini/toplumsal hayatta etkinliği hızla artmıştır. Örneğin, Duma önemli meselelerde Moskova Patrikliği'ne danışma kararı almış, okul müfredatına din dersleri eklenmiş, dışişleri ve milli savunma gibi bakanlıklar *Rus Ortodoks Kilise'si* ile çeşitli iş birliği anlaşmaları imzalanmış, birçok devlet kurumunda ibadethaneler açılmıştır.⁹³³ Sovyet sonrası Rus kimliğinin güçlü bir anlam noktası ve ülkenin çalkantılı tarihin içinde ona atfedilen süreklilik imajından yararlanan kilise⁹³⁴ kendisini vatanın (Rusya'nın), Ortodoks-Rus medeniyetinin, kültürünün, aile yapısının ve milli değerlerinin savunucusu olarak konumlandırmaya ve bu konuda Rus siyasi seçkinlerinden destek almaya başlamıştır. Bunun yanı sıra *Rus Ortodoks Kilisesi* etno-dinsel azınlık olarak gördüğü Müslüman, Budist ya da Musevilerden Rusya kimliğinin inşasında Rus-Ortodoks unsurun başat rolünü ve din-devlet ilişkilerinde kilisenin üstünlüğünü tanımalarını istemekte ve bu isteği büyük ölçüde kabul görmektedir.⁹³⁵

⁹³¹ Basil, 2005: 153.

⁹³² <http://kremlin.ru/acts/bank/11523>, (erişim tarihi: 30.07.2020).

⁹³³ Dualı, 2014: 265-269; Şahin, 2016: 30.

⁹³⁴ Jouanny, 2017: 72.

⁹³⁵ Verhovskiy, 2012: 141-169; Namli, 2014: 20-28.

1990'lardaki devlet-kilise ilişkisi 2000'lerde gelişmeye devam etmiş ve devlet-kilise iş birliği Putin dönemi Rus siyasetinin önemli bir özelliği hâline gelmiştir. Bir bakıma Rusya'da dinin özel alandan çıktığını (*deprivatization*) söylemek mümkündür. Kendini inançlı bir Ortodoks olarak tanımlayan Putin, kilisenin inançsız geçen uzun yıllar boyunca yaşanan ahlaki yozlaşma ve ateizm sonrasında Rus topraklarındaki manevi bütünleşmede üstlendiği rolü kabul etmekte ve toplumsal istikrar ve manevi birliği sağlama yönünde adalet, vatanseverlik, aile değerleri ve hayır işlerinin teşviki gibi konuları kilisenin geleneksel misyonunun kilit noktaları olarak belirtmektedir.⁹³⁶ Putin'in kilise ile ilgili açıklamaları devletin Ortodoksluğa yüklediği misyonu göstermesi bakımından önemlidir. Putin'e göre kilise, Rusya ulusunun ve devletinin birliğini destekliyor ve diğer halklarla iyi ilişkilerin sürdürülmesine yardımcı oluyor. Rusların tek bir ulus ve merkezi devlet kurma süreçlerini Ortodoksluğun kabulüyle başlatan Putin, Rusların tarih boyunca en kritik dönemlerde kendi köklerine, ahlaki temellerine ve dini değerlerine döndüğünü iddia etmektedir. Putin'e göre toplumun ve özellikle gençlerin ve çocukların ahlaki/manevi terbiyesi ve aile kurumunun desteklenmesi gibi meselelerde kilise devletin doğal ortağıdır (Ek-5).⁹³⁷

Rusya'daki diğer dinler içerisinde eşitler arası birinci (*primus inter pares*) konumunu her geçen gün daha da güçlendiren *Rus Ortodoks Kilisesi* ile Müslümanların dini idareleri arasında federal, bölgesel ve yerel düzeyde iş birliğinin yanı sıra gerilimlerin olduğu da bir gerçektir. Kilise ile İslâmi kuruluşlar arasında iş birliği 1998 yılında kurulan Rusya Dinler Arası Konseyi bünyesinde kurumsal düzeyde devam etmektedir. Kuruluş amacı, dinler arası ve milletler arası barışı güçlendirmek, etnik çatışmaları kışkırtmaya yönelik dini duyguların kullanılmasını engellemek, toplumda geleneksel ahlaki değerlerin, uyumun ve istikrarın korunması olan Konsey bünyesinde *Rus Ortodoks Kilisesi*'nin yanı sıra *Rusya Müslümanları Merkezi Dini İdaresi*, *Rusya Müslümanları Dini İdaresi*, *Kuzey Kafkasya Müslümanları Koordinasyon Merkezi*, *Rusya Musevi Dini Organizasyon ve Birlikleri*, *Rusya Musevi Cemaatleri Federasyonu* ve *Rusya Geleneksel Budist Sanghası* gibi kuruluşlar bulunmaktadır.⁹³⁸ Kilise ile müftülükler arasındaki işbirliği alanlarının başında yeni dini hareketler ve misyonerlik faaliyetlerine karşı mücadele gelmektedir. Kilise'nin hedefinde Müslüman ve Musevi gruplardan çok Protestan gruplar, özellikle de Baptistler yer almaktadır. Kilise yeni dini hareketler ve Protestan misyonerlik faaliyetlerinden ciddi şekilde rahatsızlık duymaktadır çünkü pek çok Rus bu hareketlere ilgi göstermeye başlamıştır. Müslüman dini liderler de yeni dini hareketler ve misyonerlik konusunda kiliseyle benzer endişeleri

⁹³⁶ Knox, 2005: 130-131.

⁹³⁷ <https://tass.ru/politika/535265>, (erişim tarihi: 01.08.2020).

⁹³⁸ <http://interreligious.ru/about/>, (erişim tarihi: 21.02.2021).

paylaşmaktadır. Dolayısıyla "yabancı" dini faaliyetlere karşı koymak kilise ve Müslüman dini idarelerin iş birliği yaptığı alanlardan biridir.⁹³⁹

Konsey bünyesindeki dinler arası diyalog ve işbirliği her ne kadar sürdürülse de kilise ile İslâmi kuruluşlar arasında rekabet devam etmektedir. En çok tartışma yaratan konulardan biri kilisenin eşitler arası birincilik konumunu tescilleyerek Ortodoksluğu devletin resmi dini olarak kabul etmesi için lobicilik yapmasıdır. Örneğin 2013 yılında Duma'da Hristiyan değerlerinin korunmasıyla ilgili yapılan komisyon toplantısında milletvekili Elena Mizulina Anayasanın girişine "Ortodoksluğun Rusya'nın ulusal ve kültürel kimliğinin temeli olduğu" şeklinde ifadenin eklenmesi önerisi komisyon üyelerince olumlu karşılanmıştır.⁹⁴⁰ Fakat bu öneriden kısa süre sonra Mizulina'nın önerisini değerlendiren dönemin başbakanı Medvedev, anayasanın seküler yapısına dikkat çekerek din konusunda herkesin istediği tercihte bulunabileceği ve anayasaya herhangi bir dine özel atıfta bulunmanın kabul edilemez olduğunu söylemiştir.⁹⁴¹ Müslüman liderliğin kilise ile eşit bir statü arayışında olması ve İslam'ın ülke genelinde her geçen gün daha görünür hale gelmesi kilise tarafından bir tehdit olarak da algılanmaktadır. Kilise içerisinde İslam ve Müslümanlar hakkında farklı bakış ve tavırlar mevcuttur. Rus tarihi ve kültürü içinde İslam'ın önemli yer tuttuğuna inananlar olduğu gibi, İslam ve Ortodoksluk arasında tarihi bir düşmanlığa inananlar da mevcuttur.⁹⁴² Her ne kadar güçlü bir hiyerarşik yapıya sahip olsa da kilise içerisinde farklı ideojiye sahip gruplar mevcuttur ki, bunlar arasında en İslamofobik olanlar liberal ve milliyetçilerdir. Kilise hiyerarşisi içerisinde önemli pozisyonlarda bulunan bu gruplar İslam'ı insan haklarına saygısızlık, kadınlara yönelik kısıtlamalar ve diğer dinlere karşı ayrımcılık, gizli putperestlik ve kana susamışlıkla suçlamaktadırlar. Özellikle Kirill'in 2009 yılında Patrik olarak Kilise'nin başına geçmesiyle Kilise'nin Müslümanlar arasında Hristiyanlığı yaymak için misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaştırması Müslüman dini kuruluşlarla kilise arasında gerginliği artırmıştır.⁹⁴³

Bunun yanı sıra Kilise'nin öncülük ettiği okullarda din eğitimi verilmesi konusu da Müslümanların tepkisine neden olmaktadır. Kilise bu konuda çalışmalara 1990'larda başlamış, 2000 yılından itibaren Rusya'nın farklı bölgelerinde yerel yöneticilerle yapılan anlaşmalarla okullarda "Ortodoks Kültürün Temelleri" dersi verilmeye başlanmıştır. 2009 yılından itibaren ise federal düzeyde "Din Kültürünün Esasları ve Etik" adı altında din dersleri pilot bölgelerde verilmeye başlamıştır. Buna göre, okullarda altı farklı alanda ders okutulacaktı. Her veli,

⁹³⁹ Özcan, 2012: 275 ve 294.

⁹⁴⁰ <http://duma.gov.ru/news/8658/>, (erişim tarihi: 21.02.2021).

⁹⁴¹ <http://government.ru/news/8790/>, (erişim tarihi: 21.02.2021).

⁹⁴² Özcan, 2012: 294-295.

⁹⁴³ Sotchinenko, 2009: 271-272.

kendi inisiyatifiyle çocuğu için bu derslerden -Ortodoks Kültürünün Temelleri, İslâm Kültürünün Temelleri, Budist Kültürünün Temelleri, Musevi Kültürünün Temelleri, Dünya Dinleri ve Kültürlerinin Temelleri ve Seküler Etiğin Temelleri- birini seçme hakkına sahipti.⁹⁴⁴ 2012 yılından itibaren "Din Kültürü ve Seküler Etiğin Temelleri" dersi dördüncü sınıf öğrencilerine tüm Rusya genelinde verilmeye başlamıştır. 2012-2013 eğitim yılında Rusya genelinde öğrencilerin yüzde 46'sı "Seküler Etiğin Temelleri" dersini seçerken yüzde 20'si "Ortodoks Kültürünün Temelleri", yüzde 19'u ise "İslâm Kültürünün Temelleri" dersini seçmiştir. Örneğin, Tataristan'da öğrencilerin yüzde 62,2'si "Seküler Etiğin Temelleri", yüzde 37,8'i ise "Dünya Dinleri ve Kültürlerinin Temelleri" dersini seçerken Çeçenistan'da öğrencilerin yüzde 99,64'ü, İnguşetya'da ise tamamı "İslâm Kültürünün Temelleri" dersini seçmiştir.⁹⁴⁵ Bu durum *Rus Ortodoks Kilisesi* pek memnun etmemiştir. Bazı bölgelerde öğrencilerin büyük çoğunluğu "İslâm Kültürünün Temelleri" dersini seçerken önemli oranda Ortodoks nüfusun yaşadığı Tataristan ve Başkurdistan'da "Ortodoks Kültürünün Temelleri" dersini seçen olmamıştır. Bu durumu Tataristan örneğinden açıklayan *Rus Ortodoks Kilisesi* Patriği Kirill, Kazan yönetimini öğrencilerin neyi okuyup neyi okuyamayacaklarına karar vererek federal yasaları ihlal etmekle suçlamıştır.⁹⁴⁶ Dolayısıyla kilise tarafından okullarda din eğitimi verilmesi için yapılan çabalar Müslüman-Ortodoks gerginliğini artırmaya devam etmektedir. Ortodoks eğitim savunucuları Müslüman çocuklara İslâm'ı öğretme seçeneği sunsa da Müslümanlar etnik olarak karışık bölgelerde bunun etnik ve dini ayrımcılığa ve çatışmaya neden olacağını savunmaktadırlar. Bu tür eleştirilere karşı Ortodoks liderler okullarda din eğitime toplumsal destek için ahlaki ve kültürel gelenekçilik söylemini öne çıkarırken Müslümanlar Rusya'nın seküler yapısını, insan hakları ve azınlık hakları konusunu gündeme getirmektedirler.⁹⁴⁷

3.3.5.2. Rus Milliyetçiliği ve İslâm

21. yüzyıla girerken Rus milliyetçiliğinin iki türü Rus sosyopolitik hayatında baskın konumdaydı: emperyal-büyük güç milliyetçiliği ve etnik Rus milliyetçiliği.⁹⁴⁸ Emperyal

⁹⁴⁴ Dualı, 2013: 230-233.

⁹⁴⁵ Almazova, 2017: 142-144.

⁹⁴⁶ <http://www.patriarchia.ru/db/text/3966661.html>, (erişim tarihi: 22.02.2021).

⁹⁴⁷ Lisovskaya ve Karpov, 2010: 277.

⁹⁴⁸ 1990'lı yıllarda Rusya'nın ulusal kimliğiyle ilgili dört farklı tanım mevcuttu ve Ruslar bu tanımların herhangi biri üzerinde uzlaşmış değildiler. 1. İmparatorluk Misyonu: Çok etnili bir Avrasya imparatorluğunun kurucusu ve koruyucusu olarak Rusya. Bu, tarihsel temelleri en sağlam olan görüştür ve 19. yüzyılda Danilevskiy, Katkov ve Dostoyevskiy tarafından dile getirilmişti. 2. Doğu Slav Ulusu. Bu, Rusya ile birlikte Ukrayna, Belarus ve Kuzey Kazakistan'ın bir araya geleceği ve ulus devlete yakın bir karaktere sahip olunacağı anlayışdır ve Sovyetlerin çöküş sürecinde Soljenitsin tarafından dile getirilmişti. 3. Üçüncüsü, Rusları Rusça konuşanlardan oluşan bir topluluk olarak gören ama tüm Rusları tek bir devlet içerisinde birleştirmeyi amaçlamayan görüş. Buna göre nerede Rusça konuşanlar varsa Rusya onların sözcüsü olarak hareket etmelidir. 4. Sonuncusu, Rusya

milliyetçilik, imparatorluğun çok bileşenli devlet olduğunu kabul etmekte ve bu yüzden Rusya'nın imparatorluk olarak kalmasını savunmaktadır. Aksi takdirde Rusya topraklarının önemli bir bölümünü kaybetmek zorunda kalacaktır. Rusya'nın çok milletli yapısını kabul etmekle birlikte emperyalist milliyetçilerin çoğu Rus milletinin baskın rolünü vurgulamaktadırlar.⁹⁴⁹ Etnik Rus milliyetçilerine göreyse Rusya Ruslar sayesinde vardı ve tarihin çeşitli dönemlerinde Ortodokslar ya da Doğu Slavları Rus olarak adlandırılmıştı. Dolayısıyla Ruslar vatandaş kimliğini öne çıkaran "Rusyalılık"tan (*Rossiyanin*) kurtulmalı ve Rus olduklarını göstermeliydiler. Rusluğu siyasi, hukuki ve ulusal temelde enik etnik üstü konuma getirme hedefi yaşamaya devam etse de etnik Rusluğu ön plana çıkarma süreci Putin döneminde adım adım ilerlemiştir. Etnik Rus kimliğiyle vatandaş kimliği arasında tercih Rus kimliğinden yana kullanılmış, Rusların devletin kuruluşundaki başat rolüne sık sık atıf yapılmış ve hatta etnik Ruslara ayrıcalıklı statü verilmesi yönünde kampanya bile yürütülmüştür.⁹⁵⁰ Örneğin, Rusya genelinde yapılan bir ankete katılanların (Ortodokslar, Müslümanlar ve ateistler) yüzde 10'u Rusya'nın Ruslara ait devlet olması gerektiğini, yüzde 36'sı Rusya'nın çok milletli ülke olsa da Rusların çoğunluğu teşkil etmelerinden dolayı daha fazla hakka sahip olmaları gerektiğini, çünkü ülkenin kaderiyle ilgili sorumluluğun Ruslara ait olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların yüzde 46'sı ise Rusya'daki tüm milletlerin eşit haklara sahip olması gerektiği ve kimsenin ayrıcalığa sahip olmaması gerektiği belirtmiştir.⁹⁵¹

Rusların özel konumuna doğrudan olmasa da dolaylı şekilde vurgu yapan Putin, ulusal sorunla ilgili bir makalesinde "Rusya'nın eşsiz medeniyetin dokusunu bir arada tutan çekirdeğin Rus halkı ve Rus kültürü olduğunu" belirterek "Rus halkının kendi kaderini Rus kültür çekirdeğinin bir arada tuttuğu çok etnili medeniyet olarak tayin ettiğini" vurgulamıştır. Putin'e göre "Rus halkı bu seçimini bin yıllık tarihi boyunca her defasında plebisit ya da referandumla değil kanla teyit etmiştir".⁹⁵² Dolayısıyla Putin döneminde siyasetin etnik kökenden arındırılması (*de-ethnification*), etnik azınlıkların federal destekten mahrum bırakılması ve birliğe ve sivil vatanseverliğe vurgu yapılarak etnik çoğunluğun (Rusların) statüsünün güçlendirilmesi gizli bir asimilasyon politikasına benzemektedir.⁹⁵³ 2018'de etnik cumhuriyetler dâhil ülke genelinde yerel dillerin öğrenilmesi zorunlu olmaktan çıkarılıp isteğe bağlı hâle getirilirken⁹⁵⁴ en son 2020'de yapılan referandumla Rus diline ve kültürüne

vatandaşı olan herkesin Rus ulusunu (*Rossiyskiy narod*) oluşturduğu, vatandaşlık bağıını ön plana çıkaran görüştür. Hosking, 1998: 456-457.

⁹⁴⁹ Aчкасов, 2018: 185-186.

⁹⁵⁰ Тишков, 2013: 301; Foxall, 2018: 36 ve 164; Ponarin ve Komin, 2016: 89.

⁹⁵¹ Мchedlova, Gavrilov ve Шевченко, 2015: 44.

⁹⁵² https://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html, (erişim tarihi: 13.07.2020).

⁹⁵³ Shcherbak and Sych, 2017: 316.

⁹⁵⁴ <http://duma.gov.ru/news/27720/>, (erişim tarihi: 10.07.2020).

anayasada özel vurgu yapılması bu politikaların en önemli adımlarındandır.⁹⁵⁵ Bu süreç, bağdaştırıcı, manevi ve uygar Rus muhafazakârlığını etnik Ruslar lehine millileşmekte ve ülkedeki nüfusun Slav olmayan kısmını dışarıda bırakma riski taşımaktadır.⁹⁵⁶

Çeçenistan'daki savaşın da etkisiyle ülkede milliyetçi eğilimler ve yabancı düşmanlığı yükselmeye başlamış, Putin, kendisini ve halefi Medvedev'i iyi anlamda milliyetçiler olarak tanımlamıştır. Aslında Putin iktidarının bir bakıma Rus toplumundaki milliyetçi duyguların yükseldiği dönemde doğduğu söylenebilir ve milliyetçilik onun meşruiyetinin önemli bir kaynağı olarak kullanılmaktadır.⁹⁵⁷ Savaş ve özellikle "radikal İslâmcılar"ın yaptığı iddia edilen bombalama eylemleri, Rusya'daki etnik ve dini uçurumu da derinleştirmiştir. Bu süreç, etnik Ruslar arasında mono etnik, mono dini ve mono kültürel kolektif bilincin gelişmesine neden olmuş, Rusya'nın güvenliğine ve kimliğine yönelik açık veya gizli tehdit olarak İslâm'ın ve Müslüman dünyasının düşman imajını güçlendirmiştir. Çeçen savaşçıların artan şekilde İslâm'ı ve İslâmi sembolleri kullanması Rusları da Hristiyan semboller kullanmaya itmiştir.⁹⁵⁸ Savaşın ve güvenlikleştirme söyleminin etkisiyle İslâm tehdidi Rus kamuoyunda ilk sıraya yerleşmiştir. Örneğin, Haziran 2001'de Rusya'nın liberal gazetesi *Novaya Gazeta* internet üzerinden bir anket yapmıştır. Anket sorusu "21. Yüzyılda Büyük Vatan Savaşı (2. Dünya Savaşı) çapında bir savaş olacak mı? Olacaksa kiminle?" şeklindeydi. Ankete katılanların yüzde 40,9 gibi büyük bir bölümü böyle bir savaşın İslâm dünyası ile yaşanacağını, yüzde 12,5'i Çin ile yüzde 5,7'si ABD ile olacağını belirtmiştir.⁹⁵⁹ Yine bu dönem yapılan bir kamuoyu araştırmasına göre Rus nüfusun yarısı Putin'in Yahudilere, Kafkasyalılara ve Çinlilere karşı sert önlemler alması gerektiğine inanıyordu. Buna dini unsur da eklenince durum daha da ciddiye bürünmektedir. Çünkü "Ruslar Ortodoks, Ortodokslar da Rus'tu". Katolikler, Baptistler (Vaftizciler), Budistler ya da Ortodoks olmayanlar her an saldırıya uğrayabilir, Rus olmayan milletler ya da Ortodoksluk dışındaki din mensupları ekonomik ve siyasi duruma bağlı olarak Rusya'nın karşılaştığı felaketlerden sorumlu tutulabilirdi.⁹⁶⁰ Rus kimliğinin ayrılmaz bir parçası olarak Ortodoksluğun Ruslukla özdeşleştirilmesi aynı zamanda dışlayıcı bir eğilimdir çünkü Ortodoksluk dışındaki dini gruplar Rusya'ya ait olamazlar. Aslında din ve ulus arasındaki bağlantı öteden beri Kilise'nin

⁹⁵⁵ Anayasanın 68. maddesinde yapılan değişiklikle devleti kuran halkın dili olarak Rusçanın Rusya Federasyonu'nda devlet dili olduğu ilan edilmiştir. Daha önce bu maddede "devleti kuran halk" ibaresi yer almıyordu. <http://duma.gov.ru/news/48953/>, (erişim tarihi: 13.10.2020).

⁹⁵⁶ Jouanny, 2017: 75.

⁹⁵⁷ Solovey ve Solovey, 2010: 51.

⁹⁵⁸ Hunter, 2015: 156-157.

⁹⁵⁹ Malaşenko, 2006a: 169.

⁹⁶⁰ Sudo, 2005: 77-78.

Rus kimliğiyle güçlü bir bağ kurma çabalarının merkezinde yer almıştır. Putin yönetimi de bu durumu defalarca dile getirmiş ve bu doğrultuda hareket etmiştir.⁹⁶¹

Rus milliyetçiliğinin yükselişi ve Rusluğun Ortodokslukla özdeşleşmesi, Ortodoksluk dışındaki yani Musevi, Müslüman, Budist ve hatta Ortodoks olmayan Hristiyan mezhepleri mensuplarının dışlanmasına neden olmakta, bu da beraberinde toplumda İslâmofobinin yükselişini tetiklemektedir. 1990'lardaki Rus milliyetçiliğinin ideolojisi ırkçılık ve antisemitizm iken 2000'lerden itibaren Avrupa'daki milliyetçilerin de etkisiyle belirgin şekilde İslâmofobik karakter kazanmıştır.⁹⁶² Rusya'daki İslâmofobinin gerek Rusya gerekse dünya genelinde yaşanan terör olayları ve göçmen karşıtlığıyla bağlantılı birtakım nedenleri bulunmakla birlikte ve bunların başında Kuzey Kafkasya'daki çatışmalar gelmektedir. Ayrıca Rusya'nın Müslüman cumhuriyetlerinde milliyetçiliğin yükselişi, göç, ulusal ve uluslararası terörizm gibi konular da İslâmofobiye tetiklemektedir. "İslâmi tehdidin" algılandığı kadar gerçeği yansıtmadığını ifade eden Malaşenko'ya göre bu algının oluşmasında, medya, kitle iletişim araçları, siyasiler ve din adamlarının belirleyici rolü olmuştur.⁹⁶³ Bu konuda Malaşenko ile benzer görüşleri paylaşan Sotçinenko'ya göre Rusya'daki İslâmofobinin nedeni bilinçli bir şekilde doğrudan dinin temellerine duyulan nefret şeklinde değildir.⁹⁶⁴ Fakat yine de, devletin desteğiyle güçlenen Ortodoksluk ve Rus milliyetçiliği, bu eğilimlerin diğer din ve milletleri dışlayıcı tutumu ve devletin İslâm'a ve Müslümanlara yönelik şüpheli yaklaşımı doğal olarak topluma yansımaktadır. Rusya Bilimler Akademisi'nin yaptığı bir araştırmaya göre Müslümanların yüzde 11'i, Ortodoksların yüzde 14'ü Rusya'da etnik ve dini çatışma olasılığını tamamen gerçekçi bulduklarını, Müslümanların yüzde 49, Ortodokslarınsa yüzde 46'sının düşük ihtimalli de olsa böyle bir çatışmanın mümkün olduğunu belirtmiştir. Genel olarak bakıldığında (Ortodoks, Müslüman, ateist ve diğer inananlar) Rusya vatandaşlarının yüzde 70 gibi önemli bir oranının (yüzde 25 tamamen mümkün, yüzde 45 düşük ihtimalli ama mümkün) ülkede etnik ve dini çatışma ihtimaline inandıkları görülmektedir.⁹⁶⁵ Müslümanların yüzde 81'i (yüzde 46'sı kısmen rahatsızlık duyuyor, yüzde 26'sı ciddi şekilde kaygılanıyor, yüzde 9'u sürekli korku hissediyor) etnik ve dini çatışma ihtimalinden kaygı duyduklarını belirtirken bu oran Ortodokslarda yüzde 74'tür.⁹⁶⁶

⁹⁶¹ Admiral, 2009: 206-207.

⁹⁶² Sotçinenko, 2012: 1588.

⁹⁶³ Malashenko, 2006b: 40-41; Rus medyasında İslamofobiyle ilgili ayrıntılı çalışma için bkz. Ragozina, 2018: 272-299.

⁹⁶⁴ Sotçinenko, 2012: 1592-1593.

⁹⁶⁵ Gorşkov ve Petuhov, 2016: 264-265.

⁹⁶⁶ Gorşkov ve Petuhov, 2015b: 190.

3.3.5.3. Rusya Müslümanlarının Sosyal Doktrini

Gerek *Rus Ortodoks Kilisesi*'nin ve Rus milliyetçiliğinin gerekse Rus devletinin İslâm'a ve Müslümanlara karşı tutumu taraflar arasında federal ve bölgesel düzeyde çok sayıda gerilime neden olmaktadır. Bu gerilimler çoğunlukla ülkede meydana gelen terör olaylarıyla örtüşse de başka etkenler de söz konusudur. Müslümanlar tarafından yapıldığına inanılan terör eylemleri onlara yönelik nefret söyleminin artmasına neden olurken, Müslümanlar haklarının çiğnendiğini ve haksız yere lekelendiklerini düşünmektedirler.⁹⁶⁷ Özellikle ülkede yaşanan terör ve çatışmanın temel nedeni olarak radikal İslâm'a özel odaklanma, birçok Müslümanın çatışmanın altında yatan gerçek nedenler olarak gördüğü yolsuzluk ve etkisiz yönetim sorununun göz ardı edilmesine neden olmaktadır. İslâm'ın şiddetle ilişkilendirilmesiyle tüm Müslümanların lekelendiği duygusu, Müslümanlar arasında devletin daha hoşgörüsüz, ayrımcı ve yabancı düşmanı Rus milliyetçiliğinin yeniden canlanmasını dolaylı olarak desteklediği hissi doğurmaktadır.⁹⁶⁸

Tablo 3.4 Dini Grupların Hak veya Fırsat Eşitliği İhlaline Maruz Kamla Durumları (%)⁹⁶⁹

Ayrımcılık Nedeni	Ortodokslar	Müslümanlar	Mezhep Dışı İnananlar	Toplam
Cinsiyet	9	6	10	9
Yaş	23	12	22	22
Siyasi Görüş	4	10	3	5
Milliyet	4	21	7	6
Din	3	14	2	3
Ekonomik Durum	16	12	18	15

Kaynak: Gorşkov ve Petuhov, 2015: 264.

Tabloda da görüldüğü üzere Müslümanlar en fazla etnik kimliklerinden ve dini inançlarından dolayı hak ihlali ve ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar. Ortodokslarda ise enik kimlik ve dinin inançtan dolayı ayrımcılığa maruz kalma oranları en sonda gelmektedir ve daha çok yaş ve cinsiyet gibi nedenlerden dolayı ayrımcılık yaşamaktadırlar.

Diğer dinlerle kıyaslandığında çok daha kurumsallaşmış ve baskın olan *Rus Ortodoks Kilisesi* ülkenin siyasal hayatında özellikle 2000'li yıllardan itibaren her geçen gün daha fazla katılmakta ve etkinliğini artırmaktadır. Kilise gibi katı hiyerarşik ve kurumsal yapıya sahip olmayan İslâmi kuruluşlar son yıllarda etnik, dini ve geleneksel kurumlarını koruma konusunda endişelerini çok daha fazla dile getirmektedirler.⁹⁷⁰ Bu bakımdan Rusya Müslümanlarının gerek devletle gerekse Rusya'daki diğer dinlerle ilişkileri, mevcut siyasi durumdan duydukları rahatsızlık ve devletle ilişkilerden beklentilerini belki de en iyi ifade eden metin Rusya Müslümanlarının Sosyal Doktrini'dir (*Sotsialnaya doktrina rossiyskih*

⁹⁶⁷ Simons, 2019: 175.

⁹⁶⁸ Dannreuther, 2010: 16.

⁹⁶⁹ Tablodaki oranlar sadece evet yanıtı dikkate alınarak hesaplanmıştır.

⁹⁷⁰ Kaşaf, 2015: 109.

musulman). Doktrin 3 Temmuz 2015 tarihinde Tataristan'ın Bulgar kentinde Rusya Müslümanları Merkezi İdaresi Başkanı Talgat Tacuddin, Rusya Müslümanları Dini İdaresi ve Rusya Müftüler Konseyi Başkanı Ravil Gaynutdin, Tataristan Müslümanları Dini İdaresi Başkanı Kamil Samigullin, Karaçay-Çerkes Müslümanları Dini İdaresi ve Kuzey Kafkasya Müslümanları Koordinasyon Merkezi Başkanı İsmail Berdiyev tarafından imzalanarak yayımlanmıştır.⁹⁷¹ Toplumsal ahlak, sağlık, eğitim, bilim, siyaset, kimlik ve ekonomi gibi konulara sık sık Kur'an ve Hadislere atıf yapılarak açıklık getirilen Doktrin'de siyasi meselelerin dini söylemle nasıl meşrulaştırıldığı göze çarpmaktadır. Çoğu mesele için benzer mekanizmanın kullanıldığı metinde önce siyasi bir kavramın tanımı yapılmakta, ardından dini ve tarihsel kaynaklardan örnekler sunularak bu ikisi birbiriyle bağdaştırılmaktadır.⁹⁷² Fakat Doktrin'i konumuz açısından önemli kılan, İslâm'ın ve Müslümanların diğer dinlerle ilişkileri, İslâm'ın aşırılık ve radikalizme karşı tutumu, İslâm'da cihat kavramı, İslâm'ın ve Müslümanların devlete ve siyasete yönelik tutumları, vatanseverlik, vatandaşların sorumluluk ve yükümlülükleri gibi konulara özel olarak değinilerek maruz kaldıkları adaletsizliklere karşı oluşan tepkinin dışa vurumu olmasıdır. Metnin tamamı dikkate alındığında Rusya Müslümanlarının ülkenin mevcut sosyopolitik durumundan duydukları endişe ve rahatsızlığın ifade edildiği ve kendilerine yönelik eleştiri ve suçlamalara yanıt niteliğinde olduğu söylenebilir.⁹⁷³ Bu bakımdan doktrinde ele alınan bazı konulara değinmek faydalı olacaktır.

İslâm'ın ulusal kimliğe karşı olmadığı, Kur'an'ın farklı topluluk ve halkların mevcudiyetinden bahsettiği ve dolayısıyla halkların birleşmesi için yapılan çabaları yasakladığı belirtilmektedir: "Tanrı tarafından seçilmiş" ya da "istisnai" millet yoktur, tüm milletler eşittir.⁹⁷⁴ Bununla, bir taraftan Rusya'da son dönem hızlanan asimilasyon çabalarına Müslümanların karşı olduğu mesajı verilirken diğer taraftan Müslümanların asimilasyona karşı koymaları için bir çağrı yapıldığı görülmektedir. Mesajın, Rusların devletin kurucusu olmaları hasebiyle ayrıcalıklı oldukları şeklindeki iddialara da cevap olarak görülebilir.

Doktrin'de en fazla yer cihat ve cihatla ilgili kavramlara ayrılmıştır. Cihadın dinler arası savaş olduğu şeklindeki düşüncenin yanlış olduğu, dış düşmana karşı cihadın bireysel değil toplumsal/politik sorumluluk olduğu ve buna bireysel olarak karar verilemeyeceği belirtilirken, cihada sadece meşru hükümdarın karar verebileceğine vurgu yapılmaktadır. Doktrine göre Rusya'da cihada âlimlerin oy birliğiyle vereceği karar doğrultusunda ülkenin hükümdarıyla uyum içerisinde yüksek müftü karar verebilir. Günümüzde dünyayı dârülİslâm

⁹⁷¹ <https://www.sova-center.ru/religion/news/intraconfessional/muslim/2015/07/d32535/>, (erişim tarihi: 12.10.2020).

⁹⁷² Ragozina, 2020: 129.

⁹⁷³ Doktrin'in farklı bir değerlendirmesi için bkz. Abbyasov, 2016: 127-134.

⁹⁷⁴ Sotsialnaya Doktrina Rossiyskih Musulman, 2017: 36-37.

ve dâruharp⁹⁷⁵ olarak ayırmak, savaşı Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin temeli olarak görmek ve saldırgan cihadı ümmetin kolektif sorumluluğu olarak kabul etmek özünde yanlıştır ve günümüz koşullarında şeriatın amaçlarına uygun değildir.⁹⁷⁶ Burada, Müslüman gençlerin terör örgütlerine katılımının önüne geçme çabasının yanı sıra ülke genelinde yaygın olan İslâm'ı cihat ve terörizme indirgeyen ve terör sorununu dinler arası savaş şeklinde lanse eden söylemin yanlış olduğuna da vurgu yapılmaktadır.

Doktrin'de Müslümanların devlet ve siyasetle ilişkilerine de ayrıca değinilmiştir. Buna göre Rusya Müslümanları, Rusya'daki vatandaş kimliklerini, Rus toplumuna, kültürüne ve medeniyetine tarihsel entegrasyonlarını İslâm'ın içsel kavramlarıyla meşrulaştırmışlardır. Rusya'daki geleneksel İslâm, ülkenin koşulları ve gelenekleriyle bağlantılı olan gerçek İslâm'dır. Rusya vatanseverliğini besleyen bu yeni kimlik ve entegrasyon biçimi, Rusya Müslümanlarının diğer gayrimüslim ülkelerdeki kültür ve gelenek farklılıklarından doğan tehditleri bertaraf etmesine olanak sağlamaktadır.⁹⁷⁷ Buradaki geleneksel İslâm vurgusu önemlidir, zira böylece devletin geleneksel Rusya İslâmı söyleminin parametreleri, yani radikalizme karşı koyduğu ve Rusya'nın hâkim gelenekleriyle (Rus/Ortodoks) uyum içerisinde olduğu kabul edilmektedir.

Meşru devletin güvenliğinin ve istikrarının korunması hayatın istikrarlı ve müreffeh olması için gereklidir. Bu yüzden Allah meşru devletin güvenliğini tehdit eden, silaha sarılan, şiddet ve terör yaratanlara karşı savaşmayı emretmiştir.⁹⁷⁸ Buna karşılık devletin de: ülkeyi ve vatandaşların özgürlüklerini, yaşamlarını ve haysiyetlerini koruma; adaleti, eşitliği ve tarafsızlığı temin ederek siyasi, sosyal, ekonomik, sağlık, kültürel, eğitimsel, hukuki ve yargı güvenliğini sağlama; vatandaşlara hak, yükümlülük ve fırsat eşitliği sağlama; kaynakları, adil bir anayasa ve yasalar çerçevesinde paylaşma ve bunları koruyarak vatandaşa onurlu bir yaşam sağlamak için kullanma gibi görevleri bulunmaktadır.⁹⁷⁹ Vatandaş da devletine sadık olacak, ülkenin sosyopolitik hayatına katılım sağlayacak ve üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirecektir. Aslında Rusya Müslümanlarının devletten beklentilerini açık ve net bir

⁹⁷⁵ İslâm hukukçuları devletin ülkesini tarif ve tespit ederken dünyayı iki kısma ayırmışlardır. Devletin siyasi, iktisadi, idari ve hukuki düzeninin İslâm esaslarına dayandığı, yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin İslâmi otoritenin elinde bulunduğu ülkelere dârülslâm, İslâm düzeninin hâkim olmadığı ve bu yetkilerin Müslüman otoritenin elinde bulunmadığı ülkelere de dâruharp adını vermişlerdir. Dârülslâmın "Müslümanların hâkimiyeti altındaki yer" veya "Müslümanların imamının (devlet başkanı) hüküm ve sultanının yürürlükte olduğu ülke" şeklinde tarif edilirken, dâruharp, klasik İslâm hukuku kaynaklarında "küfür yönetiminin hâkim olduğu ülke", "kâfir liderin emir ve idaresinin yürürlükte olduğu ülke" şeklinde tarif edilmiştir. Buna göre dâruharp, İslâm dışı devlet ve yönetimlerin hâkimiyet alanını, faaliyet ve hukuk düzenlerinin uygulamaya sahasını ifade eder. Bu durumda nüfusun Müslüman veya gayrimüslim, az veya çok olması önemli değildir. Önemli olan bu nüfusu yönetenlerin dini inançlı ve yönetim ve hukuk sistemidir. Özel, 1993: 536-537 ve 541-543.

⁹⁷⁶ Sotsialnaya Doktrina Rossiyskih Musulman, 2017: 39-49.

⁹⁷⁷ age. 57.

⁹⁷⁸ age. 63.

⁹⁷⁹ age. 64.

şekilde ifade eden bu satırların Rusya'daki güncel sosyopolitik tartışmaların etkisiyle şekillendiğini söylenebilir.

İman bağı ve vatandaşlık bağı birbirleriyle çelişmezler ve eğer Müslümanlardan inançlarından dönmeleri istenmiyorsa bu bağlar birbirini tamamlar. Vatandaş kimliği, vatandaşlık, milli köken, vatandaş yükümlülüklerinin temeli olan sadakat, sevgi ve merhamet, anayasaya, yasalara, yürürlükte olan normlara uymak gibi öğeleri içermektedir.⁹⁸⁰ Bu satırlar Vehhabilerin şeriatla yönetilmediğinden dolayı Rusya'yı küfür devleti olarak görmelerine verilen bir yanıttır ve Müslümanlardan inançlarından dönmeleri istenmiyorsa devlete sadık olmaları tavsiye edilmektedir.

Doktrin'de Müslümanların Rus toplumuna entegrasyonuna da ayrıca yer verilirken aynı zamanda insanlar arasında eşitlik vurgusu da dikkat çekmektedir. Aynı devlette yaşayan Müslim ve gayrimüslimler için İslâm aşağıdaki bileştirici özellikleri belirler. Tüm insanlar Âdem ve Havva'dan gelmişlerdir, dolayısıyla kökenleri aynıdır. Tüm insanlar kardeşirler ve ortak aile bağlarıyla bağlıdırlar. Âdem tüm insanların atasıdır. İslâm, kitap ehlini Allah'a ve âhirete inandıkları için öne çıkarmıştır. Allah insanı, ona iletişim, sosyalleşme ve medeniyet sevgisi vererek yaratmıştır. Bu yüzden Müslümandan dinine bakılmaksızın iş birliği yapmak isteyen herkesle etkileşimde bulunması ve iş birliğine girmesini ister. Dolayısıyla Müslümanlar, Rusya toplumuna pozitif entegrasyon konusunda kararlı olmalı, vatandaş hak ve yükümlülüklerine bağlı kalmalı, ülkenin gelişimine katkıda bulunmalı, ülkenin güvenlik ve istikrarını sağlamaya aktif olarak katılmalıdırlar.⁹⁸¹

Doktrin'de Müslümanların Rusya'yı savunması konusuna da uzun uzun değinilmiş, tarihsel süreç içerisinde Müslümanların Rusya'nın müdafaasına katkılarına atıflar yapılmıştır. Bunun da ötesinde İslâm'ın vatani korumak için savaşmayı tüm Müslümanlar için dini görev hâline getirdiği, vatanın savunulması, devletin çıkarlarının korunması ve güvenliğinin sağlanması Allah karşısında insanların en önemli görevlerinden olduğu belirtilmiştir. Rusya onlarca Müslüman milletin vatanıdır ve Müslümanların kaderi Rusya'nın kaderiyle ayrılmaz şekilde bağlıdır.⁹⁸² Müslümanların kaderinin Rusya'nın kaderiyle bağdaştırılması ve Rusya'nın savunmasında Müslümanların oynadığı role özellikle değinilmesi (doktrin içerisinde ele alınan konular arasında en uzun anlatılan konudur) yukarıda değinildiği gibi Müslümanların ayrımcılığa maruz kaldıkları hissinin yansıması olarak düşünülebilir. Eğer Müslümanlar Rusya'nın savunulmasında bu kadar uğraşırlarsa bu fedakârlıkları boşuna değildi ve şu an onlara ikinci sınıf ya da Rusya'ya yabancıymış gibi muamele yapılması doğru bir tutum

⁹⁸⁰ age. 66-67.

⁹⁸¹ age. 67-71.

⁹⁸² age. 71-79.

olmayacaktır. Zaten metnin devamında Müslümanların Rusya'dan beklentilerine de değinilmiştir ki, burada da kendilerini Rusya'nın diğer vatandaşlarıyla (açıkça belirtilmese de Ortodoks Ruslarla) eşit görme arzusu öne çıkmaktadır. Devletin sembolleri Rusya'nın çok dinli yapısının doğasına uygun olmalıdır. Devlet, her Müslümanın kendisini tam haklı Rusya vatandaşı gibi hissetmesini ve devletin çıkarlarını korurken kendi çıkarlarını -kendi ailesini, toprağını, şehrini ve köyünü, inancını, gelenekler ve göreneklerini- koruduğunu hissetmesini ve anlamasını sağlayacak koşulları oluşturmalıdır.⁹⁸³

Sonuç olarak, yazarlarının da dediği gibi ortaya çıkan yeni koşullar ve tehditler karşısında Rusya Müslümanlarının Rus toplumuna uyumlu bir şekilde entegre etmeye çalışan Müslüman dini kuruluşların kaleme aldığı doktrin, dikkatli bir şekilde incelendiğinde entegrasyonun ötesinde Rusya Müslümanlarının ülkenin mevcut sosyopolitik koşullarına, yani devletin birbiriyle çelişkili, topyekûncü, tekil örnekleri bütüne yayan politika ve uygulamalarına karşı tepkisini ve devletten beklentilerini dile getiren son derece önemli bir metindir.

3.3.6. Kamusal Alanda İslâm Tartışmaları

Çok kültürlü ve çok dinli olma eğiliminde olan modern toplumlarda din genellikle kimliği tanımladığından kamu ve özel arasındaki basit ayrımı sürdürmek de oldukça zordur. Ayrıca dinin tanımladığı bu kimlikler tipik olarak ulus ötesidir ve dolayısıyla devletin ulusal sınırları içinde hapsedilemezler. Bu bakımdan İslâm'ın Rusya'da sadece siyasal süreçlerde ya da devletin doğrudan müdahil olduğu ve Müslümanların da doğrudan etkilendiği terör ve güvenlikle ilgili meselelerde öne çıktığını söylemek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bunun yanı sıra Müslümanlar dini taleplerinin karşılanması için çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. Bu talepler genellikle devletin seküler yapısı üzerinden farklı tartışmalara neden olmaktadır ki, bu da siyasal sekülerleşme ile sosyal sekülerleşme arasında bir ayrım yapmayı gerektirmektedir. Kısaca sekülerizmin siyasi boyutunun önemli kısmının kurumsal ve resmi, sosyal kısmının ise gayri resmi ve geleneksel olduğu söylenebilir. Siyasi sekülerleşme genelde devlet tarafından tarihsel süreç içerisinde dinin kamu hayatındaki yerinin tanımlanmasını ve düzenlenmesini ifade etmektedir. Toplumsal sekülerleşme, sosyal değerler hakkındaki meselelere, onların pratiğine, gelenek ve göreneğine yani gündelik hayata veya sosyal sınıfa atıfta bulunmaktadır. Ayinlerin, uygulamaların ve dini yaşayışın bütünü olan bu

⁹⁸³ age. 80-81.

alan, kilise üyeliği, Allah inancı, dini tecrübeler ve adanmışlık göstergesi olan ibadet ve dini yaşam gibi geleneksel sosyolojik ölçümlerden anlaşılabilir.⁹⁸⁴

Rusya'da İslâm, siyasi, dini ve güvenlikle ilgili tartışmaların ötesinde, basında, akademik çevrelerde, devletin ve müftülüklerin doğrudan ya da dolaylı olarak müdahil olmadığı alanlarda, sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinde, başta aile hayatı ve şariat olmak üzere medeni ve hukuki konularda da federal düzeyde gündeme gelmektedir. Fakat yine de her ne kadar resmi kurum gibi algılsalar da sivil toplum kuruluşu statüsünde olan müftülüklerin rolünün sadece dini meselelerle sınırlı olmadığını belirtmek gerekir. Hayırsever faaliyetlerden sosyal hizmetlere, gençlerin yetiştirilmesinden aile içi sorunların çözümüne kadar birçok alanda müftülüklerin rolü giderek artmaktadır.⁹⁸⁵ Putin bu konuda devletin resmi tutumunu açıkça ifade etmiş, *Rus Ortodoks Kilisesi* ve diğer geleneksel dinlere ailenin korunması, çocukların terbiyesi ve eğitimi, gençlik politikaları, sosyal sorunların çözümü gibi önemli alanlarda tam anlamıyla hizmet edebilmeleri için gereken her türlü fırsatın verilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁹⁸⁶ Öte yandan müftülüklerin çağdaş Rusya'da oynadığı rolle ilgili bir ikilem mevcuttur. Bir kere müftülükler arasında anlaşmazlık ve daha da önemlisi bir rekabet söz konusudur. İkincisi, Rusya Müslümanlarının temsil sorunudur. Yani Müslümanları kimin ya da hangi kurumun temsil edeceği, onlar adına kimin konuşacağı sorusu hâlâ yanıtlanmış değil. Aslında bunun bir sorun olarak gündeme getirilmesi tartışmalı de bir meseledir çünkü modern devletlerde devletin vatandaşlarıyla arasındaki ilişki doğrudan bir ilişkidir ve dini kurumlar dâhil üçüncü taraflar bu ilişki içerisinde kendilerine yer bulamazlar. Fakat yine de yapısı seküler bile olsa devletin vatandaşlarıyla ilgili sivil politikalarında dini kuruluşlarla ilişkisi diğer sivil toplum kuruluşlarından farklılık göstermektedir. Zira Rusya'da sivil toplum kuruluşları arasında sadece dini kuruluşların faaliyet alanları anayasal olarak devletten ayrılmıştır ve devleti ilgilendiren siyasi konulara müdahale hakları bulunmamaktadır. Bu bakımdan devlet ili dini kuruluşlar arasındaki ilişki kendine özgü ilkeler üzerinde yürütülmektedir.⁹⁸⁷

Rusya Müslümanları arasında, özellikle başkent Moskova gibi Müslüman göçmenlerin yoğun olarak yaşadıkları kentlerde etnik aidiyetten bağımsız olarak bir Müslüman üst kimliği oluşmaya başlamıştır. 1990'lardaki dini canlanmadan farklı olarak günümüz Rusya'sında dine yönelim özellikle gençler arasında yükselmektedir. Gençlerin hayata atılım koşullarında keskin biçime değişim yaşanmaktadır. Tam anlamıyla sivil gelişim olanakları önemli ölçüde

⁹⁸⁴ Turner, 2010: 652-653.

⁹⁸⁵ Akhmetkarimov, 2019: 191.

⁹⁸⁶ <http://kremlin.ru/events/president/news/17409>, (erişim tarihi: 14.02.2022).

⁹⁸⁷ Nisneviç, 2009: 142.

sınırlanmakta, ahlaki ve ideolojik ilkeler ortadan kalkmakta, başta aile, okul, eğitim, sosyopolitik örgüt ve hareketler, basın ve iletişim gibi gençlerin sosyalleştiği kurumların rolü ciddi şekilde zayıflamaktadır. Kimlik krizinin de yaşandığı bu tür sosyopolitik ortamda din bir alternatif olarak ortaya çıkmaktadır.⁹⁸⁸ Müslüman çatı kimliğinin oluşmasındaki bir diğer önemli husus da Rusya Müslümanlarının İslâm'la ilgili konuşurken de yazarken de Rusçayı daha çok kullanmasıdır. Rusçanın on yıllardır süregelen gündelik konuşma dili olmasının ötesinde, özellikle iç göçün yanı sıra Kafkasya ve Orta Asya'dan gelen Müslüman göçmenler Rusya Müslümanlarını etno-lengüistik açıdan daha çeşitli hale getirmiştir. Moskova ve St. Petersburg'un yanı sıra, Kazan, Rostov, Omsk ve Ufa gibi büyük şehirlerdeki imam ve vaizler çok çeşitli kitleye hitap etmekte, Rusça da doğal olarak en önemli iletişim dili haline gelmektedir. Aynı şekilde İslâmi eserler de daha fazla kitleye ulaşabilme adına artan bir şekilde Rusça yayımlanmaktadır. Özellikle Müslüman gençler için neredeyse vazgeçilmez platform olan İslâmi internetin dili de Rusçadır.⁹⁸⁹ Her ne kadar özellikle Tatarlar bu süreci ulusal kimliklerine yönelik tehdit olarak görseler de Rusya İslâmı giderek daha fazla Rusçalaşmaktadır. Dolayısıyla İslâm, geleneksel ulusal sınırların dışına çıkmakta ve tüm Rusya'yı kapsayan karakter kazanmaktadır.⁹⁹⁰ Bu durum İslâm'ın kamusal alanda daha fazla görünmesine ve yer edinmesine neden olurken Müslümanlar da belli başlı dini taleplerini daha fazla dile getirmektedir. Bu talepler şeriat mahkemelerinin kurulmasından başörtüsüne, çok eşlilikten okullarda din eğitimine kadar geniş yelpazede tartışılmaktadır.

Şeriat mahkemelerinin kurulması meselesi 2010 yılında federal düzeyde gündeme gelmiştir. St. Petersburg'da bulunan *El-Feth Derneği* Başkanı Camaliddin Mahmutov'un dernek binasında şeriat mahkemesi kurduğu yönüne haberlerin yayılmasıyla savcılık konuyla ilgili soruşturma başlatmıştır. Bunun hukuki bağlayıcılığı olmayan tavsiye niteliğinde bir oluşum olduğunu, seküler mahkemelerin ilgi alanına girmeyen dini konularda vatandaşlara tavsiyelerin verildiğini açıklayan Mahmutov, konuyla ilgili ülke başkanına, başsavcılığa ve Duma'ya başvurarak dini mahkemelerin hukuk alanına girmesi için yasama girişiminin başlatılmasını talep etmiştir.⁹⁹¹ Konu, 2012'de avukat Dagir Hasavov'un bir televizyon kanalına verdiği röportajda Moskova ve Rusya genelinde şeriat mahkemelerinin kurulması

⁹⁸⁸ Nabiev, 2014: 268.

⁹⁸⁹ Rusya'daki Müslüman internet medyasının yaklaşık yüzde 59'u resmi dini idareler ve okullara aittir. Müslüman blogcular dini idarelerin sosyal ağlardaki etkinliğine rağmen dini konularda bu kurumlarla ciddi şekilde rekabet etmektedirler. Blogcular dini konularda takipçilerinin sorularını yanıtlamakta, onlarla tartışmaya girmekte ve yeni tartışma konuları gündeme getirerek hedef kitlelerine yönelik aktif şekilde çalışmaktadırlar. Fakat yine de Rusça konuşan Müslüman kitlenin büyüklüğüyle kıyaslandığında Müslümanların hayatını ya da İslâm'ı anlatan blogların sayısı yetersizdir. Bunun en önemli nedenlerinden biri de İslâmi medyada yeteri kadar konunun uzmanı nitelikli kadronun bulunmamasıdır. Gafiyatullina, 2021: 230.

⁹⁹⁰ Kemper ve Bustanov, 2015: 211-212.

⁹⁹¹ <https://www.gazeta.ru/social/2010/08/20/3409301.shtml?updated>, (erişim tarihi: 15.02.2022).

gerektiği, aksi takdirde kan dökülebileceği şeklindeki tehditkâr açıklamasıyla yeniden gündeme gelmiş, Rusya'da uzun süre tartışılmış, haber bültenlerinin ilk sıralarında yer almış, çeşitli kamu ve sivil toplum kuruluşları tepkilerini dile getirmiştir. Hasavov her ne kadar sonradan sözlerinin yanlış anlaşıldığını açıklayarak özür dilese de savcılık kendisiyle ilgili soruşturma başlatmıştır.⁹⁹² Hasavov'un açıklamasıyla ilgili Talgat Tacuddin, kendisinin başında bulunduğu müftülüğün zaten aile ve miras gibi dinle bağlantılı konularda Müslümanlara yardımcı olduğunu belirtirken *Moskova Müftülüğü*'nün Başkanı Albir Krganov, İslâm mahkemelerinin Rusya'da zaten kadılar aracılığıyla faaliyet gösterdiğini ve bunların yasal bağlayıcılığı olmayan tavsiye kararlar verdiklerini belirterek bu durumun seküler mahkemelerle çelişmediğini savunmuştur. Ramzan Kadırov açıklamanın İslâm'ı itibarsızlaştırmaya yönelik provokasyon olduğunu belirtirken, *Yabloko Partisi*'nin lideri Sergey Mitrohin "etnik ve dini nefreti kışkırtma ve devletin temellerini yıkmaya yönelik çağrı" yaptığından dolayı Hasavov'un yargılanması gerektiğini açıklamıştır.⁹⁹³ Olayın ilginç yanı, beklenmedik bir şekilde *Rus Ortodoks Kilisesi* yetkilisi Çaplin'in Hasavov'u destekler nitelikteki açıklaması olmuştur. Müslüman toplumun başkalarına dayatmama koşuluyla kendi kurallarına göre yaşamalarının engellenmemesi gerektiğini söyleyen Çaplin'e göre gelecekte hem Rusya hem de Avrupa için doğru yol budur.⁹⁹⁴

Rusya'da şeriat mahkemelerinin kurulmasına neredeyse herkesin karşı çıkmasının hem teorik hem de pratik sebepleri bulunmaktadır. İlk olarak 1990'ların ikinci yarısında Çeçenistan'da faaliyet gösteren şeriat mahkemelerinin hızlıca verdikleri kararlar sonrasında sokak ortasında yapılan infazlar toplumun hafızasında güncelliğini korumaktadır. Ayrıca şeriatla yönetilen birtakım ülkelerde mahkemelerin günümüz uygar dünyasında kabul edilemez kararlara imza atmaları doğal olarak Rusya'da aynı durumun yaşanacağı endişelerine neden olmaktadır. İkincisiyse, teorik olarak ülkede herkes için tek bir hukuk sisteminin bulunması gerektiği görüşü hâkimdir. Dolayısıyla şeriat mahkemelerinin kurulması hukuk sistemini böleceği gibi, çeşitli etnik ve dini grupların kendilerine özgü yaşam tarzlarının oluşacağı ve toplumun daha da parçalanacağı ileri sürülmektedir. Ayrıca seküler bir ülkede dini kurumların mahkeme işlevini üstlenmesi de kabul edilebilir değildir.⁹⁹⁵

Federal düzeyde ülke gündemine gelen ve tartışılan bir başka konu da okullardaki başörtüsü meselesidir. Aslında Rusya'da okullarda başörtüsü takılmasına engel federal düzeyde yasal düzenleme bulunmamaktadır. Aralık 2012'de yürürlüğe giren Eğitim Hakkında

⁹⁹² https://www.bbc.com/russian/russia/2012/04/120425_russia_sharia_laws, (erişim tarihi: 16.02.2022).

⁹⁹³ <https://lenta.ru/news/2012/04/25/shariat1/>, (erişim tarihi: 16.02.2022).

⁹⁹⁴ <https://lenta.ru/news/2012/04/25/shariat/>, (erişim tarihi: 17.02.2022).

⁹⁹⁵ Syukiyaynen, 2014: 359-360.

Federal Yasa'nın 38. maddesi öğrencilerin kılık kıyafetleriyle ilgili düzenlemeleri eğitimi veren kurumunun inisiyatifine bırakmıştır.⁹⁹⁶ Okullarda başörtüsüyle ilgili münferit sorunların yanında yaşanan iki olay konunun federal düzeyde gündeme gelmesine neden olmuştur. İlk olay, 2012 yılının sonbaharında Stavropol eyaletinde bir okul idaresinin kız öğrencilerin okula başörtüsüyle gelmelerini yasaklamasıyla yaşanmıştır. Öğrencilerin velileri, kararın anayasal haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle okul müdürünü mahkemeye vermiştir. Fakat gerek savcılık gerekse de Stavropol eyalet yönetimi okulun kararını yasa dışı olarak görmemiştir. Ayrıca Stavropol eyalet yönetimi yaptığı düzenleme ile dini kıyafetlerin, dini niteliklere ya da sembollere sahip kıyafetlerin okullarda giyilmesini yasaklamıştır.⁹⁹⁷ Bunun üzerine öğrencilerin aileleri ilgili düzenlemeyi RF Yüksek Mahkemesi'ne taşımışlardır. Fakat yüksek mahkeme hem eyalet yönetiminin hem de eyalet mahkemesinin başörtü yasağıyla ilgili verdiği karara yapılan itirazı reddetmiştir.⁹⁹⁸ Benzer gelişme Mordovya Cumhuriyeti'nde de yaşanmış, Mordovya yönetiminin okullarda dini nitelikli kıyafet giyilmesini yasaklamasıyla başörtüsü tartışması yeniden alevlenmiştir. Müslümanlar yasağın yasa dışı olduğu gerekçesiyle mahkemeye başvursalar da mahkeme bu başvuruyu reddetmiştir. Müslümanlar konuyu yine RF Yüksek Mahkemesi'ne taşımış fakat mahkeme Mordovya yönetiminin kararının anayasaya aykırı bulmamıştır.⁹⁹⁹

Başörtü meselesi federal düzeyde gündeme gelip tartışmalara neden olunca konu Başkan Putin'e de sorulmuştur. Putin'e göre bunlar ulusal özellik değil dini sembolize eden kıyafetlerdir ve bu iyi bir şey değildir. Putin bazı Müslüman ülkelerde de başörtüsünün yasaklandığını, Rusya Müslümanları arasında böyle bir geleneğin olmadığını belirterek okullarda tek tip üniformaya geçilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁰⁰ Benzet şekilde Eğitim ve Bilim Bakanı Dmitriy Livanov da Rusya'nın seküler bir ülke olduğunu, okulların da seküler olduğundan başörtüsü takmanın kabul edilemez olduğunu açıklamıştır. Livanov'a göre çocuklarının devlet okullarında eğitim görmesini isteyen ebeveynler buradaki kurallara uymaya hazır olmalıdırlar.¹⁰⁰¹ Dolayısıyla başörtüsüne karşı olanlar Rusya'nın seküler yapısına ve dinin eğitim sürecine müdahalede bulunamayacağını savunurken, başörtüsünü savunanlar konuya anayasa, insan hakları ve din özgürlüğü yönünden yaklaşmaktadırlar.¹⁰⁰² Her iki tarafın da kendileri açısından ikna edici argümanları olsa da federal düzeyde tek bir yasal düzenleme mevcut olmadığından başörtüsü tartışması Rusya'da güncelliğini

⁹⁹⁶ <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102162745&rdk=>, (erişim tarihi: 19.02.2022).

⁹⁹⁷ <https://regnum.ru/news/society/1651563.html>, (erişim tarihi: 19.02.2022).

⁹⁹⁸ <https://www.interfax.ru/russia/317569>, (erişim tarihi: 19.02.2022).

⁹⁹⁹ <https://ria.ru/20150212/1047303734.html>, (erişim tarihi: 19.02.2022).

¹⁰⁰⁰ <http://kremlin.ru/events/president/news/17976>, (erişim tarihi: 19.02.2022).

¹⁰⁰¹ <https://tass.ru/info/1759836>, (erişim tarihi: 19.02.2022).

¹⁰⁰² Avksentyev, Aksyumov ve Vasilchenko, 2016: 67.

korumaktadır. Konu okulların ve federe birimlerin yetkisine bırakıldığından her federe birimde uygulama farklılık göstermektedir. Örneğin, ileride göreceğimiz gibi Çeçenistan'da tam tersi durum söz konusudur ve kız öğrencilerin yanı sıra kamu kurumlarında çalışan kadınların da başlarını örtmeleri ve belirli kıyafet kurallarına uymaları zorunludur. Astrahan ve Murmansk gibi bölgelerde yetkililer öğrencilerin dini kıyafet ve başörtüsüyle okula gelmelerini yasaklayan ve belirli okul üniformalarının kullanılması gerektiği konusunda taleplerini dile getirirken, Rostov'da öğrencilerin yüzlerini kapatan örtüler dâhil dini kıyafetle okula gelmeleri yasaktır. Tataristan'da öğrencilerin yüzlerini kapatan kıyafet veya örtü giymeleri yasak iken Başkurdistan'da öğrencilerin dini kıyafetle okula gelmemeleri yönünde tavsiye kararı mevcuttur.¹⁰⁰³

Kilise'nin öncülük ettiği okullarda din eğitimi verilmesi konusu ise Müslümanların taleplerinden çok tepkileriyle karşılanmıştır. Kilise bu konuda çalışmalara 1990'larda başlamış, 2000 yılından itibaren Rusya'nın farklı bölgelerinde yerel yöneticilerle yapılan anlaşmalarla okullarda "Ortodoks Kültürün Temelleri" dersi verilmeye başlanmıştır. 2009 yılından itibaren ise federal düzeyde "Din Kültürünün Esasları ve Etik" adı altında din dersleri pilot bölgelerde verilmeye başlamıştır. Buna göre, okullarda altı farklı alanda ders okutulacaktı. Her veli, kendi inisiyatifiyle çocuğu için bu derslerden -Ortodoks Kültürünün Temelleri, İslâm Kültürünün Temelleri, Budist Kültürünün Temelleri, Musevi Kültürünün Temelleri, Dünya Dinleri ve Kültürlerinin Temelleri ve Seküler Etiğin Temelleri- birini seçme hakkına sahipti.¹⁰⁰⁴ 2012 yılından itibaren "Din Kültürü ve Seküler Etiğin Temelleri" dersi dördüncü sınıf öğrencilerine tüm Rusya genelinde verilmeye başlamıştır. 2012-2013 eğitim yılında Rusya genelinde öğrencilerin yüzde 46'sı "Seküler Etiğin Temelleri" dersini seçerken yüzde 20'si "Ortodoks Kültürünün Temelleri", yüzde 19'u ise "İslâm Kültürünün Temelleri" dersini seçmiştir. Örneğin, Tataristan'da öğrencilerin yüzde 62,2'si "Seküler Etiğin Temelleri", yüzde 37,8'i ise "Dünya Dinleri ve Kültürlerinin Temelleri" dersini seçerken Çeçenistan'da öğrencilerin yüzde 99,64'ü, İnguşetya'da ise tamamı "İslâm Kültürünün Temelleri" dersini seçmiştir.¹⁰⁰⁵ Bu durum *Rus Ortodoks Kilisesi*'ni pek memnun etmemiştir. Bazı bölgelerde öğrencilerin büyük çoğunluğu "İslâm Kültürünün Temelleri" dersini seçerken önemli oranda Ortodoks nüfusun yaşadığı Tataristan ve Başkurdistan'da "Ortodoks Kültürünün Temelleri" dersini seçen olmamıştır. Rahatsızlığını Tataristan örneğinden açıklayan Kilise Patriği Kirill, Kazan yönetimini öğrencilerin neyi okuyup neyi okuyamayacaklarına karar vererek federal

¹⁰⁰³ <https://tass.ru/info/1759836>, (erişim tarihi: 19.02.2022).

¹⁰⁰⁴ Dualı, 2013: 230-233.

¹⁰⁰⁵ Almazova, 2017: 142-144.

yasaları ihlal etmekle suçlamıştır.¹⁰⁰⁶ Dolayısıyla Kilise tarafından okullarda din eğitimi verilmesi için yapılan çabalar Müslümanların tepkisini çekmenin yanı sıra müftülüklerle Kilise arasında gerginliği artırmaya devam etmektedir. Ortodoks eğitim savunucuları Müslüman çocuklara İslâm'ı öğretme seçeneği sunsa da Müslümanlar etnik olarak karışık bölgelerde bunun etnik ve dini ayrımcılığa ve çatışmaya neden olacağını savunmaktadırlar. Bu tür eleştirilere karşı Ortodoks liderler okullarda din eğitimine toplumsal destek için ahlaki ve kültürel gelenekçilik söylemini öne çıkarırken Müslümanlar Rusya'nın seküler yapısını, insan hakları ve azınlık hakları konusunu gündeme getirmektedirler.¹⁰⁰⁷ Dinin kamusal veya özel alanın konusu olup olmadığı meselesi, eğitim sistemi göz önünde bulundurulduğu zaman özellikle tartışmalı hale gelmektedir. Bir tarafta, çocuklarının dini öğelerin de yer aldığı bir eğitim almalarını isteyen ebeveynler, diğer tarafta 'beyin yıkama' korkusu taşıyanlar bulunmaktadır. 20. yüzyılın ikinci yarısında din öğretimine ilişkin tartışmaları şekillendiren özellikle bu 'beyin yıkama' korkusudur. Bu korku pek çok ülkede devlet okullarında dini öğretime resmi olarak izin verilmesine karşı çıkan kesimi ortaya çıkarmıştır. Çünkü pek çok ülkede dini faaliyetler, bu dini faaliyetlerin desteklenmesi ve cesaretlendirilmesi, devletin fonksiyonu dışında görülmektedir.¹⁰⁰⁸

Sık sık gündeme gelen bir diğer tartışma konusu Müslümanların yeni cami inşası ile ilgili karşılaştıkları bürokratik engellerdir. Kuzey Kafkasya ve Volga Boyu'ndaki Müslüman cumhuriyetleri saymazsak Rusya'nın diğer bölgelerinde Müslümanlar yeni cami yapımı konusunda sık sık bürokratik engellerle karşılaşmaktadır. Moskova'nın yanı sıra Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları St. Petersburg, Rostov, Yekaterinburg, Soçi gibi kentlerde cami yapımına izin verilmemektedir. *Rusya Müftüleri Konseyi* başkanı Ravil Gaynutdin, kendisinin de defalarca yetkililerle görüşmesine rağmen yirmi yıldır Soçi'de cami yapımı için arsa alamadıklarını ifade etmektedir. Gaynutdin, anayasanın tüm dinleri eşit olarak tanımlamasına karşın diğer dinler için bulunun arsanın söz konusu cami yapımı olduğunda bulunmadığına dikkat çekmektedir.¹⁰⁰⁹ Camilerin yetersizliği doğal olarak Ramazan ve Kurban Bayramlarında on binlerce Müslümanın sokaklarda namaz kıldığı görüntülerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Ek-6). Cami yapımında bürokrasinin ötesinde vatandaşların da zaman zaman camilerden ve Müslümanların sosyal faaliyetlerinden rahatsızlık duydukları ve bu konuda adli ve idari makamlara şikâyetle bulundukları olaylar yaşanmaktadır. Hatta bürokratlar cami yapımına izin verilmemesini ya da yapımı devam eden

¹⁰⁰⁶ <http://www.patriarchia.ru/db/text/3966661.html>, (erişim tarihi: 21.02.2021).

¹⁰⁰⁷ Lisovskaya ve Karpov, 2010: 277.

¹⁰⁰⁸ Uluç, 2012: 427.

¹⁰⁰⁹ <https://iz.ru/923188/valeriia-nodelman/tri-chetyre-millions-zhivushchikh-v-moskve-ispoveduiut-islam>, (erişim tarihi: 22.02.2021).

projeleri durdurma gerekçesi olarak halktan gelen şikâyetleri ileri sürmektedir.¹⁰¹⁰ Bunun yanı sıra cami bulunmayan bölgelerde Müslümanların ortaklaşa satın aldıkları evleri ibadethane olarak kullanmaları da zaman zaman engellenmektedir.

Tüm bu engelleme girişimleri ve tartışmalara rağmen Rusya'da İslâm ve Müslüman karşıtlığının Batı Avrupa'da olduğundan çok daha zayıf olduğu söylenebilir. Gerek siyasiler gerekse de basın ve akademik camia İslâm ve Müslümanlarla ilgili konuşurken çok daha dikkatli dil kullanmaktadır. Hatta Batı'dakine benzer popülist siyasetçiler bile İslâm sözü konusu olduğundan temkinli davranmaktadır. Üst düzey bürokrat ve siyasilerin söylemlerinde farklı dinlerin ve kültürlerin temsilcilerinin bir arada barış içerisinde yaşadıkları Rusya çok milletli ve çok dinli yapıya sahip bir ülke olarak sunulmaktadır. Rusya İslâm dünyası ile geleneksel ve doğal bağlarla iç içe geçmiş hatta onun bir parçası olarak lanse edilmektedir.¹⁰¹¹ *Liberal Demokrat Parti*'nin lideri Vladimir Jirinovskiy ya da *Yabloko Partisi*'nin lideri Mitrohin gibi siyasiler zaman zaman İslâm ve Müslümanlarla ilgili olumsuz açıklama yapsalar da bu açıklamalar söylemden öteye geçmemektedir. Örneğin, Jirinovskiy'in İslâm, Müslüman göçmenler ve hatta Kuzey Kafkasyalı Müslümanlarla ilgili olumsuz açıklamalarına rağmen partisi liderlerinin söylemlerine istinaden Duma'da Müslümanların haklarını kısıtlayıcı yasal düzenleme önerisinde bulunmamıştır. Benzer şekilde Mitrohin, İslâm'ı "modern dünyanın korkusu" ve "modernitenin freni" şeklinde niteleyen sözlerinden sonra konuşmasının özel olduğunu ve izni dışında yayımlandığını açıklayarak tüm Müslümanlardan özür dilemiştir.¹⁰¹²

Genel olarak bakıldığında siyasilerin İslâm'la ilgili söylem ve eylemlerinde İslâm karşıtlığının pek fazla öne çıkmadığını söylemek mümkündür. Fakat belirli bir konuda kamuoyu oluşturmada önemli role sahip olan gazeteciler, uzmanlar, yazarlar ve bilim adamlarının İslâm ve Müslümanlara ilgili görüşleri geniş yelpazede tartışılmaktadır. Bunlar arasında İslamofobik olanlar gibi İslamofiller de mevcuttur. Basında "İslâm tehlikesinden" ve "Müslüman-Hıristiyan çatışmasından" bahsederek İslâm'ı şeytanlaştıranlar olduğu gibi Rusya Müslümanlarının durumunu 1930'ların Faşist Almanya'sındaki Yahudilere benzeten, Rusya kamuoyunun Müslümanlara yönelik temeliz şüphe ve korkulara sahip olduğunu, İslâm tehdidinin algılandığı gibi gerçek olmadığını ileri sürenler de mevcuttur.¹⁰¹³ Bilimsel anlamda popüler İslâm uzmanlarını -ki basın sık sık bunların görüşlerine başvurmaktadır- iki

¹⁰¹⁰ Sibireva, 2020: 147.

¹⁰¹¹ Hem Putin'in hem de Medvedev'in başkanlığı döneminde bu konuda yaptığı açıklamalara Kremlin'in resmi web sitesinden ulaşılabilir: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22160>, (erişim tarihi: 21.02.2022); <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/4804/videos>, (erişim tarihi: 21.02.2022).

¹⁰¹² <https://mosyabloko.ru/node/324>, (erişim tarihi: 21.02.2022).

¹⁰¹³ Malahov ve Letnyakov, 2018: 256-257.

kategoride değerlendirmek mümkündür. İslâm ve Müslümanlara yönelik şüpheci yaklaşımı benimseyenler ağırlıklı olarak Rus-Çeçen savaşlarının tarihsel mirasını ve İslâm'ın güvenlikleştirilmesine ilişkin baskın anlatıyı ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla İslâm ve Müslümanlarla ilgili söylemleri radikal İslâm ile bağlantılı tehdit haline dönüşmektedir.¹⁰¹⁴ Bu tehdidin temel özelliği daha önceki bölümlerde de değinildiği gibi yabancı oluşu ve Rus devletinin temellerini yıkmaya odaklanmasıdır. Rusya siyasetinde hemen her olayın arkasında dış düşman bulma fikri popüler olduğundan buradaki uzman söylemi resmi siyasi söylemle örtüşmektedir.¹⁰¹⁵

Sonuç olarak Rus milliyetçiliğinin ve Ortodoksluğun devlet tarafından desteklenmesine ve devletin güvenlikleştirme söylemine karşın İslâm kamusal alanda güçlenmeye devam etmektedir. Rusya kamusal alanında İslâm her geçen gün daha fazla görünür olmakta, Müslümanlar dini taleplerini daha fazla dile getirmektedir. Temel iletişim dili Rusça olmasına karşın, İslâm özellikle büyük kentlerdeki Müslümanlar arasında bir üst kimlik olarak işlev görmeye başlamıştır. Aynı şekilde Batı Avrupa'dan farklı olarak İslâm ve Müslüman karşıtlığını ön plana çıkaran siyasi partiler de Rusya'da bulunmamaktadır. Zaten farklı siyasi partilerin İslâm karşıtı söylemlerin kamuoyunda karşılık bulması da pek mümkün görünmemektedir. Her ne kadar Müslümanların dini taleplerinin karşılanması meselesi kamuoyunda tartışmalara neden olsa da bu tartışmalar çoğunlukla İslâm karşıtlarıyla destekçileri arasında karşılıklı şekilde yapılmaktadır. Bu bakımdan İslâm'ın kamusal alanda görünürlüğüne karşı olanlar kadar bunu destekleyenler de düşüncelerini açıkça ifade edebilmektedirler. Basının da devlet güdümlü olmasından dolayı İslâm ile ilgili tartışmalarda daha çok dinler arası hoşgörü ve dayanışma temaları öne çıkarılmakta, mevcut tartışmaların sorun olarak gündeme getirilmesinden kaçınılmaktadır. Fakat bu, Müslümanların tüm dini taleplerinin karşılandığı anlamına da gelmemelidir. İslâm ile ilgili olumlu ve olumsuz tüm tartışmalara karşın gerek okullarda din eğitimi gerekse de başörtüsü ve şeriat mahkemeleri gibi konularda devletin çizdiği sınırların dışına çıkılamamaktadır. Örneğin, geleneksel Rusya İslâmı'nın meşru temsilcileri konumundaki dini idareler açıkça şeriatı ilgilendiren konularda İslâm mahkemelerinin kadılar aracılığıyla faaliyet gösterdiği ifade etmelerine karşın (ileride görüleceği gibi Çeçenistan'da bu tür mahkemeler faaliyet göstermektedir) bu açıklamalar ya da bu tür faaliyetler kamuoyunda fazla tepki çekmemektedir. Dini idarelerin dışındaki kişi ve

¹⁰¹⁴ Bu sınıfa özellikle Yevgeniy Satanovskiy, Roman Silantyev ve Rais Suleymanov'u dâhil etmek mümkündür. Suleymanov'un hemen hemen tüm çalışmaları Rusya'daki radikal İslâmcılar ve bunların dış kaynaklı kökenleri üzerinedir. Rusya Müslümanlarıyla ilgili çok sayıda eserin müellifi Silantyev ise radikal İslâm tehdidini ön plana çıkarmanın yanında Müslüman dini idareleri sık sık eleştirmekte ve bazılarını Vehhabiliği desteklemekle suçlamaktadır.

¹⁰¹⁵ Ragozina, 2018: 289.

kuruluşların faaliyetleri ya da dini talepleri genellikle devletin güvenlik radarına takılmakta ve belirlenen sınırların dışına çıkıldığı anda bu kuruluşlar kapatılmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇEÇENİSTAN: SİYASİ PATERNALİZM ARACI OLARAK İSLÂM

4.1. Çeçenistan'ın Sosyopolitik Yapısı

Rusya'nın Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nde bulunan 1.46 milyon nüfuslu Çeçenistan'ın yüzölçümü 15,6 bin kilometrekaredir.¹⁰¹⁶ Kuzey Kafkasya'da, Terek Nehrinin kolları olan Sunja ve Argun ırmaklarının suladığı bölgede yaşayan Çeçen ve İnguşlar, doğuda Dağıstan halkları, güneyde Gürcüler, batıda Oset ve Kabardeyler ile komşudurlar. Kuzeylerindeki düzlüklerde çeşitli Nogay toplulukları ve Kazaklar (Kossak) yer alır. Çeçen, İnguş ve Tuş olmak üzere üç gruba ayrılan bu halk kendilerini Vaynah olarak adlandırmaktadır.¹⁰¹⁷ Gerek Çeçenlerin toplumsal gerekse bir ülke olarak Çeçenistan'ın siyasal yapısı komşusu olan Kuzey Kafkasya halklarıyla ilişkileri ve bir o kadar da Rusya ile olan ilişkilerinden etkilenmiştir. 19. yüzyıl boyunca süren uzun savaşlar ve bu süreçte toplumun siyasi ve dini hayatını etkileyen Şamil'in kurduğu İmamet'in yeni şariat yasaları hem de yine bu dönem Kunta Hacı'nın savaş karşıtı söylemi ve savunduğu görüşler Çeçen toplumunda hâlâ varlığını korumaktadır. Benzer şekilde 20. yüzyıl başı ve sonu Ruslarla yapılan savaşlarla geçmiştir. Özellikle Çeçenlerin 1944 yılındaki toplu sürgünü hem onların Rusya ve Ruslarla ilişkilerini hem de genel olarak dünyaya bakış açılarını ve toplumsal yapılarını derinden etkilemiştir. Sürgün, içe kapalı bir toplumun oluşmasına neden olmuş ve devletle toplum arasındaki bağı neredeyse koparmıştır. Sadece siyasal anlamda değil hukuki anlaşmazlıkları da Sovyet sisteminin dışında, çoğunlukla kendi aralarında dini (*şariat*) ve geleneksel yasalara (*adat*) göre çözmeye çalışmışlardır. Sürgün öncesi mevcut olan kabile/klan temelli ayrım sürgün sonrasında yerini birliğe bırakmış, Sufi tarikatların toplum üzerindeki etkinliği artmış ve Çeçenler arasında yeni bir birlik duygusu gelişmiştir.¹⁰¹⁸

4.1.1. Toplumsal Yapı: Adat, Şariat ve Tarikat

Çeçen toplumsal yapısındaki sosyal örgütlenme, *tayp* adı verilen ve bir bölgede yaşayarak sosyokültürel etkileşimde bulunan birkaç farklı soydan gelen insanlardan oluşan ataerkil soy örgütlenmesine dayanmaktadır. Bazı *tayplar* kan bağıyla bağlı gruplardan oluşurken bazılarında kan bağı şartı aranmamaktadır. Üyeleri arasında statü farkı bulunmayan *tayplar* daha çok sosyoekonomik çıkarlardan dolayı bir araya gelen gruplar olarak

¹⁰¹⁶ <http://council.gov.ru/services/reference/10305/>, (erişim tarihi: 23.02.2021).

¹⁰¹⁷ Tavkul, 2015: 166.

¹⁰¹⁸ Vaçağayev, 2009: 171. Ayrıca 1944 sürgününün Çeçen toplumsal hafızasına yansımalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Williams, 2000: 103-119.

tanımlanabilirler. Birkaç *tayp* bir araya gelerek *tukhum* adı verilen daha büyük yapıyı meydana getirmektedir. *Tayplar* ve *tukhumlar* eskisi kadar olmasa da Çeçen toplumsal ve siyasal yapısının temel taşlarını oluşturmaktadır.¹⁰¹⁹

Çeçen toplumunda geleneksel değerler (*adat*) hâlâ çok kuvvetlidir ve bunların bir kısmı Çeçen anayasasında kendine yer bulmuştur: "Çocuklarla ilgilenmek ve onları terbiye etmek ebeveynlerin sorumluluğundadır. On sekiz yaşını tamamlamış gençler ebeveynleriyle ilgilenmek zorundadır. Çeçenistan halkı tarafından genel kabul görmüş büyüklere, kadınlara, farklı din mensuplarına saygı ve misafirperverlik gibi gelenek ve görenekler günümüz Çeçen anayasasıyla güvence altına alınmıştır".¹⁰²⁰ Aynı zamanda Çeçen geleneksel hukuk normlarının ana kaynağını da oluşturan *adat* gündelik hayatla ilgili ceza, aile ve miras gibi konulardaki düzenlemeleri içermektedir. Toplum tarafından dokunulmaz olarak kabul edilen bu normlar kutsal şekilde saygı görmektedir. Ayrıca Kuzey Kafkasya halklarının geleneksel hukukundan farklı olarak Çeçenlerde verilen cezanın türü ve boyutu failin sosyal statüsüne bağlı değildir.¹⁰²¹

İslâm'ın kabulü Çeçen toplumsal hayatının ahlaki ve hukuki yönünü zenginleştirse de onu temelden değiştirememiş ve zamanla İslâm'ın birçok normu Çeçen geleneklerine uyum sağlayarak değişmiştir. Çoğunlukla *adat* ve *şariat* normları örtüşmekte, günümüz Çeçenistan'ında olduğu gibi bazı konularda *şeriata* bazı konulardaysa *adata* göre karar verilebilmektedir.¹⁰²² Fakat aynı zamanda bu ikisi karşılıklı etkileşim içerisinde olmuş ve iç içe geçmiştir. *Adat* ile *şariat* arasındaki temel fark, *adat*'ın sorumluluk ilkesinin sadece bireyin kendisine değil ait olduğu aileye ve klanı da uygulanmasıydı. *Şariat* ise bir Müslümanın Allah karşısındaki kişisel sorumluluğunu gerektirir. Her iki uygulama Rusların bölgeyi ele geçirmesiyle geri plana itilse de 1990'lardan itibaren yeniden canlanmaya başlamıştır.¹⁰²³

Özellikle çok daha geç dönemde kabul etmiş olmalarına rağmen İslâm'ın Çeçen kimliği üzerindeki etkisi oldukça güçlüdür. Tarihsel süreç içerisinde İslâm'ın Çeçenistan'da yayılması aşamalı şekilde gerçekleşmiştir.¹⁰²⁴ İslâm'ın bölgede yayılması Arap fetihleri ve Arap-Hazar savaşlarına kadar götürülse de İslâm'ın Çeçenistan'da asıl yayılışı 15-16. yüzyıllarda Dağıstanlıların, Kumukların, Gabardinlerin, Kırım Hanlığı'nın ve Osmanlı Devleti'nin Çeçenleri etkilediği dönemdir. Yine de 17. yüzyılın ortalarında İslâm'la birlikte Hristiyan inanca sahip olanların da mevcut olduğunu belirtmek gerek. Özellikle 18. yüzyılın

¹⁰¹⁹ Nataev, 2012: 286-297; Mamakaev, 1973: 15-28; Akaev, 2011a: 27-28.

¹⁰²⁰ Konstitutsiya Çeçenskoy Respubliki, 2016: 13

¹⁰²¹ Saydumov ve Hasbulatov, 2012: 310-312.

¹⁰²² Nanaeva, 2009: 78.

¹⁰²³ Pavlova, 2013: 415-418.

¹⁰²⁴ Çeçenlerin İslâm öncesi dini inançlarıyla ilgili bkz: Mamakaev, 1973: 62-67; Akaev ve Abdulaeva, 2012: 417-423.

sonlarından itibaren Şeyh Mansur Çeçen toplumuna şeriatı kabul ettirmeye yönelik önemli faaliyetler yürütmüş¹⁰²⁵ ve Gazi Muhammed ve Şeyh Şamil'in Çeçenler arasında geleneğin (*adat*) yerine şeriatı koymaya çalıştıkları dönemde İslâm tüm Çeçen toplumunda kabul görmüştür.¹⁰²⁶

Aslında Sünni İslâm Çeçenistan'da çok derin köklere sahip değildi ve ilk başlarda yerel inanç ve geleneklerle ciddi rekabet içerisindeydi. Vaynah ezoterizmiyle¹⁰²⁷ benzerlik taşımasından dolayı sufi İslâm anlayışı bölgede çok daha hızlı yayılmıştır. Çeçenler, sufiliği içe dönük karakterlerine daha yakın hissettiklerinden ve toplumsal sistemlerine iyi uyum sağladığından kolayca kabul etmişlerdir.¹⁰²⁸ Öte yandan Çeçen kültürel gelenekleriyle İslâm inancının temellerinin birleştirilmesi sufi tarikatların esnekliğinin göstergesi olarak da görülebilir. Çeçenleri sufiliğe çekerek İslâm'ı mistik ve kişisel düzeyde kabul etmelerini sağlayan bu esnekliktir. Çeçen ulusal kimliğinin dini yönüne bakmanın çok daha basit yolu Çeçenlerin dünyayı görme biçimleridir. Çeçenler kendilerini Müslüman olarak tanımlıyorlar ve Hristiyan bir Çeçen olamayacağını düşünüyorlar. Dini yaşamın yeniden canlanması, onlar için aynı zamanda ulusal kültürün de yeniden kazanılmasıdır.¹⁰²⁹ Bir Çeçen her şeyden önce Müslüman bir Çeçendir çünkü Çeçen kimliği İslâm bağlamı dışında düşünülememektedir. Çeçenler için etnisite ve din, kimliğin birbiriyle yakından bağlantılı ve birbirini tamamlayan öğeleridir.¹⁰³⁰

Çeçenler Sünni İslâm'ın Şafi Mezhebine mensupturlar fakat İnguşetya ve Dağıstan da dâhil olmak üzere bölgede sufi tarikatlar oldukça yaygındır. SSCB döneminde "halk İslâmı", Batı literatüründe "paralel İslâm" olarak adlandırılan sufilik Çeçenistan ve İnguşetya'da Dağıstan'daki sufi şeyhlerinin etkisiyle 19. yüzyılda yayılmıştır. Özellikle Kâdirî ve Nakşibendî tarikatları ve bunların çeşitli alt kolları (bu kollar *virde* olarak adlandırılmaktadır) ülkede yaygındır.¹⁰³¹ Bu tarikat mensupları İslâm'ın temel hükümlerine uymakla birlikte kendi şeyhlerinin ve evliyaların emirlerine de uymaktadırlar. Kendi kurucusunun (şeyh, evliya) adıyla anılan *virde*ler arasında İslâm'ın temel ilkeleri ve sünnete riayet konusunda pek fark yoktur. Örneğin, Kunta Hacı *virde* daire şeklinde toplandıktan sonra belirli aralıklarla dönerek

¹⁰²⁵ Nakşibendi tarikatına mensup olan Şeyh Mansur, 1785'te Çeçenistan'da (Aldi) tarih sahnesine çıkarak her yerde "gazâvat" propagandası yapmış, çok kısa zamanda şöhreti bütün Kafkasya'da yayılmıştır. Kuzey Kafkasya'da Ruslara karşı ilk ciddi direniş hareketini başlatan liderdir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Temizkan, 2013: 1-35.

¹⁰²⁶ Akaev, 2008: 29; Meskhidze, 2013: 66; Jamuhanov, 1993: 245; Akaev, 2012: 426-444.

¹⁰²⁷ Ezoterizm, bir konudaki derin bilgilerin ve sırların ehil olmayanlardan gizlenerek, bir üstat tarafından sadece ehil olanlara inisiyasyon yoluyla öğretilmesidir.

¹⁰²⁸ Jaimoukha, 2005: 123.

¹⁰²⁹ Swirszcz, 2009: 81.

¹⁰³⁰ Pavlova, 2013: 473.

¹⁰³¹ Akaev, 2011a: 6-7.

zikir etmektedir. Bundan dolayı halk arasında Kunda Hacı virdi "halkalı" veya "dairesele" zikirciler olarak adlandırmaktadır. Bamat-Girey-Hacı Mitaev virdi atlayarak zikir ettiklerinden "atlayan zikirciler" olarak bilinmektedirler. Çin Mirza virdiyse davul çalarak zikir ettiklerinden "davulcu zikirciler" olarak bilinmektedirler. Dolayısıyla virdler arasındaki temel farkların âyinlerin uygulanma şekli ve süresiyle ilgili olduğu söylenebilir (Ek-7).¹⁰³²

Tasavvuf tarikatlarının tarihi bir nevi hayatta kalma mücadelesinin tarihidir ve bir bakıma siyasi iktidara karşı muhalefet, onun gücünü tanımama ya da görmezden gelmede tarikatlar önemli roller üstlenmişlerdir. Sovyet döneminde bu tarikat ve virdler Çeçen toplumunda İslâm'ı koruyan tek yapı hâline gelmiştir. Militan ateizm şeyhlerin ve müritlerinin çabaları sayesinde toplumun inancını sarsamamıştır. Aynı şekilde 1944 sürgününde Çeçenlerin fiziksel ve manevi yıkımını önleyen ve toplum olarak bir arada kalmalarını sağlayan da yine sufi tarikat ve tayplar olmuştur.¹⁰³³

Çeçenistan'da Müslümanların yaklaşık yüzde 80'i farklı tarikat ve virdlere (yüzde 60'ı Kâdirî tarikatı, yüzde 20'si ise Nakşibendî tarikatına) mensuptur. Çeçenlerin dini, toplumsal ve siyasal hayatında virdlerin rolü son derecede belirgindir. Virdlerin kurucu şeyhlerinin soyundan gelenler veya mevcut virdlerin otoritelerinin Çeçen toplumu üzerindeki etkisi taypların başındaki kişilerden çok daha fazladır. Siyasiler kendi siyasi kampanyaları ve seçim zamanlarında seçmenleri mobilize etmek için virdlerin otoritelerine müracaat etmek durumunda kalmaktadırlar.¹⁰³⁴ Aslında mevcut siyasi yapıda Çeçenistan'da hiçbir siyasi partinin halkın çıkarlarını temsil ettiğinden söz edilemez. Aynı şekilde bağımsız sivil toplum örgütleri pek mevcut değildir. Dolayısıyla bu sufi yapıların olmayan siyasi partileri telafi ettiği söylenebilir. Çeçenlerin çok büyük bölümü bu sufi yapılar aracılığıyla siyasete girmektedirler.¹⁰³⁵ Ramzan Kadırov'un mensup olduğu Kunta Hacı virdi Çeçenistan'da en yaygın olanıdır ve ileride görüleceği üzere Kadırov yönetimi tarafından farklı nedenlerle desteklenmektedir. Sonuç olarak Çeçen toplumunda gerek geleneksel hukuk gerekse şariat ve sufi tarikatların öğretileri hâlâ belirgin rol oynamaktadır. Her ne kadar 20. yüzyıl öncesi dönemde olduğu kadar güçlü olmasa da 1990'lardan itibaren bu öğretiler yeniden güçlenmeye başlamıştır ve Çeçen toplumunun temel yapı taşlarındandır.

¹⁰³² Kerimov, 2007: 46-48.

¹⁰³³ Vaçagaev, 2011: 227.

¹⁰³⁴ Akaev, 2011b: 114; Vaçagaev, 2011: 228-229.

¹⁰³⁵ Vatchagaev, 2014: 33.

4.1.2. Siyasal Yapı

İkinci Rus-Çeçen Savaşı başladığında Rusya'nın Çeçenistan'ı yeniden ele geçirmeye yönelik askeri stratejisi bir yandan askeri ve ekonomik abluka ile dış desteği engellemeyi, diğer yandan da direnişi ortadan kaldırmak için ağır bir bombardıman hareketini kapsıyordu. Stratejinin ikinci aşaması, toplumsal hayatın normal işleyişini sağlayacak Rus kontrolünde güvenli alanlar oluşturmaktır. Devamında bu alanların kontrolü Çeçenlere devredilecekti. Rusları destekleyen birtakım Çeçen grupları mevcut olduğundan Kremlin ilk başlarda yerel halkın desteğini kazanmak için fazla çaba sarf etmemiştir.¹⁰³⁶ Rus askeri kontrolü ele geçirmeye başlayınca Çeçenleştirme olarak adlandırılan politika yürürlüğe konmuş, ülkenin siyasi, askeri ve idari kontrorlünü aşamalı olarak Çeçenlere devredilmeye başlamıştır. Bunlar "anti terör operasyonlarında" giderek daha fazla Rus askerlerin yerini almıştır. Birinci savaşta Rusya'ya karşı savaşan (ve Rusya'ya karşı cihat ilân eden) Çeçenistan Müftüsü Ahmat Kadırov ikinci savaşta taraf değiştirip Ruslarla iş birliği yapınca Kremlin kendisini desteklemiş¹⁰³⁷ ve Haziran 2000'de Putin tarafından Çeçenistan yönetiminin başına getirilmiştir.¹⁰³⁸ Çeçenleştirme politikası Kremlin için ilk etapta başarılı bir stratejiydi ve bu politika savaşı Ruslarla Çeçenler arasında olmaktan çıkararak farklı ideolojilere sahip (sufi İslâmcılarla köktenci İslâmcılar arasında) Çeçenler arasındaki savaşa dönüştürecek ve Rus askerlerle Çeçenler arasında temas en aza indirilecekti. Ayrıca halkın az da olsa bir kısmının federal güçlerin yanında yer alması, savaşın ayrılıkçı bir savaş olduğunu inkâr etmeyi mümkün kılmakta ve Moskova'yı sorunu müzakerelerle çözme baskısından kurtarmaktaydı.¹⁰³⁹

Çeçenleştirme politikasının kilit ismi Ahmat Kadırov 9 Mayıs 2004'te başkent Grozny'da İkinci Dünya Savaşı'nın zafer yıl dönümü münasebetiyle düzenlenen kutlamalar sırasında suikasta uğrayarak hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁴⁰ Saldırının ertesi günü Ahmat Kadırov'un oğlu Ramzan Kadırov Moskova'da Putin ile görüşmüş, ülkenin başına geçmesi için yaşı tutmadığından İçişleri Bakanı Alu Alhanov ülkenin başına getirilmiştir. Ramzan Kadırov önce başbakan yardımcısı, daha sonra başbakan olmuştur.¹⁰⁴¹ 2007 yılında Alu Alhanov istifa etmiş ve Putin'in başkanlık için önerdiği Ramzan Kadırov Çeçenistan

¹⁰³⁶ Schaefer, 2010: 210.

¹⁰³⁷ Markedonov, 2007: 32; Sokirianskaia, 2008: 126.

¹⁰³⁸ <http://kremlin.ru/events/president/news/38581>, (erişim tarihi: 27.08.2020).

¹⁰³⁹ Baysayev ve Loşkina, 2006: 117; Schaefer, 2010: 211-212; Sokirianskaia, 2008: 128.

¹⁰⁴⁰ http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2004/05/040509_chechnya_wrap.shtml, (erişim tarihi: 15.04.2019).

¹⁰⁴¹ Ramzan Kadırov 1976 doğumludur. Çeçenistan anayasasına göre cumhuriyetin başına geçmesi için 30 yaşını doldurmuş olması gerekiyordu. Konstitutsiya Çeçenskoy Respubliki, 2016: 21.

Parlamentosu tarafından onaylanmıştır.¹⁰⁴² Kadirov'un Çeçenistan'ın başına getirilmesine BRP de destek vermiş, dönemin parti lideri Boris Grızlov, "hem partisinin hem de Çeçenistan Parlamentosundaki parti grubunun Ramzan Kadirov'un başkanlığını destekleyeceğinden emin olduğunu" açıklamıştır.¹⁰⁴³

Kremlin'e yakınlığıyla bilinen Moskova Siyaset Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Sergey Markov'a göre Ramzan Kadirov'un Çeçenistan'ın başına getirilmesi Putin ile Kadirov arasındaki büyük siyasi anlaşmanın sonucuydu ve Kadirov Çeçenistan'da belli başlı siyasi görevleri yerine getirme konusunda tam yetkiye sahipti. Bu doğrultuda radikal İslâmcılardan oluşan ayrılıkçı koalisyon yenilecek, sadece Rus yanlılarını değil daha önce Rusya'ya karşı savaşan Çeçenlerin de dâhil olacağı savaşa hazır birlikler oluşturulacak, savaşın mahvettiği ülke yeniden inşa edilerek ülke ekonomisi iyileştirilecek, Çeçenistan'ın siyasi yapısı Rusya'nın bir parçası olarak inşa edilecek ve son olarak Ruslar ve Çeçenler arasında etnik barış tesis edilecekti.¹⁰⁴⁴ Ahmat Kadirov ve daha sonra da oğlu Ramzan Kadirov ülkeyi kontrol altına alırken yukarıdaki hedefler doğrultusunda dört yönlü hareket etmişirler: İlk olarak kendileriyle uzlaşmayan muhaliflerden kurtuldular. İkincisi, eski ayrılıkçıları kendi siyasi rejimlerine bağladılar ve taraf değiştirmeyenler bertaraf edildiler. Üçüncüsü, kendilerine rakip olabilecek Moskova yanlısı Çeçen siyasilerden kurtuldular. Dördüncüsüyse, federal kurumların Çeçenistan topraklarındaki faaliyetlerini ya tamamen bastırdılar ya da kısıtladılar. Hatta Kadirov'un yöntemleri konusunda çekinceleri olan ve bundan rahatsızlık duyan federal düzeydeki bürokrat veya siyasiler bile Kremlin'in desteğiyle görevden alındılar.¹⁰⁴⁵

Federal yasalara göre Rusya'nın herhangi bir federe biriminde bulunan emniyet güçleri öncelikle federal bakana bağlı olmaları gerekirken Kadirov'lar kendi yanlarına çektikleri ayrılıkçılara Çeçenistan'da resmi görevler vermiştir. Kuzey Kafkasya ile ilgili analizleriyle bilinen gazeteci İvan Suhov'a göre, dönemin Rusya İçişleri Bakanı Raşid Nurgaliev'in, bakanlığının onayladığı Çeçenistan'daki bazı görevlerde ne tür insanların bulunduğu konusunda öngörüsünün bulunduğuyla ilgili şüpheler mevcuttu.¹⁰⁴⁶ Bir tabur komutanı olan Sulim Yamadayev'e -ki kendisi Kadirov'a değil sadece RF Genelkurmay Başkanlığına bağlılığını bildirmişti- göre "Çeçenistan İçişleri Bakanlığına bağlı olarak çalışan personelin yüzde 75'i eski militanlardı ve bunlar her an dağa çıkıp yeniden Rusya'ya karşı mücadele

¹⁰⁴² <https://rg.ru/2007/03/02/kadyrov-anons.html>, (erişim tarihi: 02.05.2019).

¹⁰⁴³ <https://korrespondent.net/world/181253-ramzan-kadyrov-novyy-prezident-chechni>, (erişim tarihi: 02.05.2019).

¹⁰⁴⁴ Markov, 2007: 35-38.

¹⁰⁴⁵ Malaşenko, 2009: 38; International Crisis Group, 2015a: 4-11; Lokşina, 2016: 8-10 ve 18-40.

¹⁰⁴⁶ <http://www.vremya.ru/2008/66/4/202061.html>, (erişim tarihi: 07.03.2019).

edebildiler".¹⁰⁴⁷ 2009 yılına gelindiğinde Ramzan Kadırov artık tüm gerçek ve muhtemel rakiplerini ortadan kaldırmayı ya da etkisizleştirmeyi başarmıştır. Güçlü müttefiklere bile gereksinim duymamış ve babasının danışmanlarını görevden almıştır. Kabile içi dayanışmayı tamamen göz ardı ederek kendisine ekonomik olarak bağımlı yakın akrabalarını etrafında toplamıştır ki bunlar, inançlı bir şekilde Kadırov'un isteklerini gerçekleştirmeye hazırdılar. Sonuçta Kadırov siyasi denge mekanizmasını kendisi tahrip ederek Çeçen toplumu karşısında tek siyasi figür olarak kalmış, ülkedeki her şeyi tek başına kontrol eder durumda gelmiştir.¹⁰⁴⁸ Hatta Dudayev ve Mashadov'un başaramadığını Kadırov'un başardığı, Çeçen halkını kendi etrafında kenetleyerek ülkenin siyasi ve ekonomik kontrolünü eline aldığı, bırakın neredeyse Kremlin'den bağımsız olmayı, kendi iradesini Kremlin'e dikte edebilir duruma geldiği şeklinde yorumlar yapılmıştır.¹⁰⁴⁹

Kadırov'un Çeçenistan'ı yönetmesinde siyasi, hukuki veya herhangi bir başka engel bulunmamaktadır. Çeçenistan'ı ilgilendiren tüm konularda tek yetkili olan Kadırov'a karşı çıkacak pek kimse yoktur. Parlamento, yargı, ordu ve basın tamamen Kadırov'un kontrolündedir. Kadırov'un siyasi gücünü sınırlayabilecek tek kişi Putin'dir. Bunu Kadırov'un kendisi de sık sık ifade etmektedir: "Ben Putin'in adamıyım. Onun siyaseti, onun sözleri benim için kanundur. Putin Allah'ın armağanıdır".¹⁰⁵⁰ "Putin'in açıklamaları benim için derhal uygulamaya koymam gereken kanunlardır".¹⁰⁵¹ Putin'in Kadırov'a sınırsız desteği ona tüm kapıları açmaktadır. Kendisinin de bir basın toplantısında ifade ettiği gibi: "Eğer, dediğiniz gibi başkan destekliyorsa, başbakan destekliyorsa, desteklememeye kim cesaret edebilir? Hiç kimse. Bazen bürokratik meseleler oluyor ama bu her yerde olabilir. Biz federal merkezin tüm programlarını uyguluyoruz. Devlet yönetimi sayesinde bugün bütçe konusunda bir sıkıntımız bulunmuyor".¹⁰⁵² Kadırov Kremlin'in de desteğiyle cumhuriyeteki muhalefeti tamamen ortadan kaldırmıştır: "Ben, muhalefet kelimesinin bizde unutulmasını söyledim".¹⁰⁵³ Kadırov'a göre muhalefet devlet için zararlıdır: "Bugün bizde muhalefet yoktur. Bu sistem iktidarın gücünü zayıflatmak için düşünülmüştür".¹⁰⁵⁴ Kadırov Çeçenistan'da sadece kendi muhaliflerini ortadan kaldırmakla kalmamıştır. Öyle ki, şu an cumhuriyette Putin'i destekleyen BRP dışında bir partinin fiilen faaliyet gösterdiğinden de söz etmek zordur.

¹⁰⁴⁷ Suhanov, 2018: 4.

¹⁰⁴⁸ Malaşenko, 2009: 78.

¹⁰⁴⁹ Markedonov, 2007: 28.

¹⁰⁵⁰ <https://www.kommersant.ru/doc/774986>, (erişim tarihi: 09.04.2019).

¹⁰⁵¹ <https://www.kommersant.ru/doc/2963569>, (erişim tarihi: 09.04.2019).

¹⁰⁵² <http://www.chechnya.gov.ru/page.php?r=126&id=8976>, (erişim tarihi: 10.04.2018).

¹⁰⁵³ <http://www.aif.ru/politics/world/13878>, (erişim tarihi: 09.04.2019).

¹⁰⁵⁴ <http://zavtra.ru/blogs/2009-09-2321>, (erişim tarihi: 09.04.2019).

Kadırov döneminde yapılan başkanlık ve parlamento seçimlerindeki oy oranları bunun açık göstergesidir.

Tablo 4.1 Başkanlık Seçimlerinde Putin ve Medvedev'in Aldığı Oy Oranları

Seçimin Yapıldığı Yıl	Başkan Adayının Rusya Geneline Aldığı Oy Oranı	Başkan Adayının Çeçenistan'da Aldığı Oy Oranı
2004	Vladimir Putin- 71,31	92,30
2008	Dmitriy Medvedev- 70,28	88,70
2012	Vladimir Putin- 63,6	99,76
2018	Vladimir Putin- 76,69	91,44

Kaynak: Veriler Rusya Merkezi Seçim Komisyonu resmi web sitesinden derlenmiştir: www.izbirkom.ru, (erişim tarihi: 06.03.2021).

Tablo 4.2 Duma Seçimlerinde BRP'nin Aldığı Oy Oranları

Seçimin Yapıldığı Yıl	BRP'nin Rusya Geneline Aldığı Oy Oranı	BRP'nin Çeçenistan'da Aldığı Oy Oranı
2007	64,9	99,36
2011	49,31	99,48
2016	54,20	96,29

Kaynak: Veriler Rusya Merkezi Seçim Komisyonu resmi web sitesinden derlenmiştir: www.izbirkom.ru, (erişim tarihi: 06.03.2021).

Benzer şekilde 2016 yılında Çeçenistan başkanlığı seçimlerini Ramzan Kadırov oyların %97'sinden fazlasını alarak kazanmıştır.¹⁰⁵⁵ Yine aynı yıl yapılan seçimler sonucu oluşan Çeçenistan Parlamentosundaki toplam kırk bir milletvekilinden ikisi *Komünist Parti*, ikisi *Adil Rusya Partisi*, geri kalanlar otuz yedisi ise BRP milletvekillerinden oluşmaktaydı.¹⁰⁵⁶ Çeçenistan'daki seçim sonuçlarının garipliğini BRP Duma milletvekili Vyacheslav Nikonov şöyle ifade etmektedir: "Çeçenistan'daki siyasi sistem otoriterliğe dayanıyor ve bu, onun istenen sonuçları garanti edebilmesine olanak sağlıyor. Sovyetler döneminden beri böyle sonuç duymadım".¹⁰⁵⁷

Kadırov'un Çeçenistan'da kurduğu tek adam rejimi federal düzeyde de ayrıcalıklara sahiptir ve Grozny'yın Moskova ile ilişkileri diğer federe birimlerin Moskova ile ilişkilerinden oldukça farklıdır. Çeçenistan, Kremlin'in fiili olarak sadece başkanın/valinin kontrol ettiği yerel askeri birimler kurulmasına göz yumduğu Rusya'daki tek cumhuriyettir. Çeşitli kaynaklara göre Kadırov'a bağlı yaklaşık otuz bin asker bulunmaktadır ve bunların önemli bir kısmı daha önce Ruslara karşı savaşmış militanlardan oluşmaktadır.¹⁰⁵⁸ Bunun yanı sıra Çeçen askeri birlikleri RF yasalarına aykırı olmasına rağmen etnik temele dayalı oluşturulmuş

¹⁰⁵⁵ <https://www.interfax.ru/russia/528843>, (erişim tarihi: 23. 05. 2019).

¹⁰⁵⁶ <http://parlamentchr.ru/deputies>, (erişim tarihi: 04.03.2019).

¹⁰⁵⁷ <https://inosmi.ru/politic/20111222/181026939.html>, (erişim tarihi: 09.04.2019).

¹⁰⁵⁸ <https://www.novayagazeta.ru/articles/2011/07/24/44520-strana-spetsnaz>, (erişim tarihi: 11.04.2019).

yegâne ordudur.¹⁰⁵⁹ Her ne kadar bazı Rus siyasiler Çeçenistan'daki askeri birliklerin (ordu, polis, özel birlikler) tamamının doğrudan Kadırov'a bağlı olmasından dolayı rahatsızlıklarını açıkça ifade etseler de, Kadırov Rusya ve özellikle Putin'e bağlılığını kamuoyu önünde sık sık ifade etmektedir.¹⁰⁶⁰ Örneğin, 2014 yılında Grozny'da bir stada toplanan on beş binin üzerinde Çeçen özel birliği Rusya'nın çıkarlarını korumaya hazır olduklarını (bir çeşit Rusya'ya ve Putin'e bağlılık yemini etmişlerdir) beyan etmişlerdir. Kadırov ise yaptığı konuşmada Çeçen halkının Rusya'nın çıkarlarını ve sınırlarını korumaya hazır olduğunu açıklamıştır. Kadırov'a göre Rusya halkı liderleri Putin'in etrafında birleşmişti ve Çeçenler bu birlik içerisinde merkezi konumlardan birindeydiler.¹⁰⁶¹

2015 yılında Kadırov'un Çeçenistan'da kendilerinden haberiz operasyon yapan kim olursa olsun -Moskova veya Stavropol'dan olsun- ateş açılması emrini vermesi ülkenin gündemine oturmuş ve Rusya İçişleri Bakanlığı Kadırov'un beyanatının kabul edilemez olduğunu açıklamıştır.¹⁰⁶² Çeçenistan'daki silahlı birliklerin fiilen Kadırov'a bağlı olmasını zaman zaman Rusya'nın Çeçenistan'ın kontrolünü kaybettiği şeklinde de yorumlanmaktadır.¹⁰⁶³ Fakat 2016'da bizzat Putin'in talimatıyla federal ve yerel içişleri bakanlıklarına bağlı tüm emniyet güçlerinin yeni kurulan merkezi askeri oluşum olan Ulusal Muhafız Birliği'ne (*Natsionalnaya Gvardiya*) bağlanması doğrultusunda çalışmalar başlamıştır. Bu da Kadırov'a bağlı özel birliklerin Ulusal Muhafız Birliği'nin yönetimine gireceği anlamına gelmektedir.¹⁰⁶⁴ Bu merkezileşme reformunun Kadırov'un kendi birlikleri üzerindeki etkisini kırarak gibi görünmemektedir. Çünkü yeni oluşturulan Ulusal Muhafız Birliği'nin başına General Viktor Zolotov getirilmiştir. Putin'e yakınlığıyla bilinen Zolotov aynı zamanda Kadırov ile de çok yakın ilişki içerisinde. Zolotov, Birliğin Çeçenistan sorumluluğuna Kadırov'un danışmanı ve aynı zamanda Duma milletvekili Adam Delimhanov'un kardeşi Şarip Delimhanov'u getirmiştir.¹⁰⁶⁵

Kadırov'un bu kadar ayrıcalığa sahip olmasının en önemli nedeni ülkede hâlâ mevcudiyetini koruyan terör ve ayrılıkçılık sorunudur. Moskova'dan Kadırov'a yönelik herhangi bir baskının bölgenin yeniden istikrarsızlaşmasına neden olacağı yönünde endişeler

¹⁰⁵⁹ https://www.bbc.com/russian/russia/2015/03/150311_chechnya_siloviki_analysis, (erişim tarihi: 11.04.2019).

¹⁰⁶⁰ https://www.bbc.com/russian/russia/2014/12/141229_chechnya_kadyrov_volunteers_stadium_speech, (erişim tarihi: 11.04.2019).

¹⁰⁶¹ <https://tass.ru/politika/1676836>, (erişim tarihi: 20.09.2020).

¹⁰⁶² <https://www.interfax.ru/russia/438190>, (erişim tarihi: 11.04.2019).

¹⁰⁶³ Garnışevskiy, 2014: 175-175.

¹⁰⁶⁴ <https://www.novayagazeta.ru/articles/2016/04/09/68142-kak-putin-likvidiroval-armiyu-kadyrova>, (erişim tarihi: 11.04.2019).

¹⁰⁶⁵ <https://www.kavkazr.com/a/kadyrov-ostalsya-bes-armii-/28215400.html>, (erişim tarihi: 11.04.2019).

mevcuttur ve Kremlin şimdilik bu riski göze alamamaktadır.¹⁰⁶⁶ Terör ve ayrılıkçılığın önlenmesi ve bölgesel istikrarın sağlanması adına Kadırov her türlü ayrıcalığı elde etmektedir. Buna dini ve siyasi olduğu gibi ekonomik ayrıcalıklar da dâhildir.

4.1.3. Ekonomik Durum

Bölümün başında değinildiği üzere Kadırov'a verilen görevlerden biri de ülkenin yeniden inşası ve ekonomik olarak kalkındırılmasıydı. Savaşta sivillerin güvenliğinin sağlanmasına yönelik uluslararası anlaşmalara riayet edilmemiş, farklı değerlendirmelere göre savaş sırasında 35 ile 55 bin arasında kişi hayatını kaybetmiş, 200 binden fazla kişi evsiz kalmıştır. Düzinelerce okul kısmen veya tamamen tahrip edilmiş, çok sayıda kütüphane, müze ve tarihi eser yıkılmıştır.¹⁰⁶⁷ Savaşların yanı sıra bölgedeki çatışma ve istikrarsızlık, Sovyet sonrası geçiş döneminde yaşanan ekonomik krizler bölgenin ekonomik gelişimini engellemiştir. Büyük federal desteklere rağmen Kuzey Kafkasya Rusya'nın en yüksek işsizlik oranına, en düşük sosyal altyapısına sahip bölgesi olma özelliğini korumaktadır. Ekonomik veriler göz önünde bulundurulduğunda Rusya'nın en az gelişmiş bölgelerinden olan Kuzey Kafkasya'nın gelişmesi için Moskova çeşitli federal programlar uygulamaktadır.¹⁰⁶⁸ Bu programların sağladığı maddi kaynaklarla Ramzan Kadırov döneminde ülkenin hızla yeniden inşası "Çeçen Mucizesi" olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Savaş sırasında çöken altyapı yeniden inşa edilmiş, elektrik, ulaşım ve iletişim sistemi yeniden yapılmış, eğitim ve sağlık sistemi işler hâle gelmiştir. Tüm bunlar devasa federal sübvansiyonlar sayesinde gerçekleşmiştir. 2000-2010 arası dönemde Çeçenistan'a otuz milyar dolarlık yatırım yapılmıştır ve bu rakam ülke ortalamasının altı katından fazlasına tekabül etmektedir.¹⁰⁶⁹

Çeçenistan'ın savaş sonrası kalkınması her ne kadar "Çeçen Mucizesi" olarak adlandırılrsa da ülke ekonomisinin hâlâ federal bütçeden yapılan sübvansiyonlarla ayakta durduğunu söylemek mümkündür. 2002-2015 dönemini kapsayan bir araştırmaya göre federasyon içerisindeki federe birimlerin bütçelerinin ortalama yüzde 7-12'si federal bütçeden karşılanmışken, Çeçenistan'da bu oran ortalamanın çok üzerindedir ve bazı yıllar yüzde 75'e kadar yükselmektedir. Aynı dönem dikkate alındığında Kuzey Kafkasya'daki cumhuriyetler içerisinde federal bütçeden en çok payı yüzde 58 ortalama ile Çeçenistan almaktadır.¹⁰⁷⁰ Rusya'nın Çeçenistan'a yaptığı maddi destek konusunda bazı Rus uzmanlar rahatsızlıklarını bildirmektedirler. Örneğin, ekonomist Mihail Delyagin'e göre "Çeçen yönetiminin

¹⁰⁶⁶ Markedonov, 2007: 30.

¹⁰⁶⁷ Yusupov, 2001: 156.

¹⁰⁶⁸ International Crisis Group, 2015b: 9.

¹⁰⁶⁹ Laruelle, 2017: 8.

¹⁰⁷⁰ Milçakov, 2017: 24.

Moskova'dan benzeri görülmemiş ekonomik talepleri Dudayev ve Mashadov'un taleplerinden çok daha fazladır.¹⁰⁷¹ Eğer siz silahlı insanlara kontrolsüz para veriyorsanız, bunun adı maddi destek değil, haraçtır".¹⁰⁷²

Hayatın her alanında mevcut olan yolsuzluk ve rüşvet çalışma hayatında, eğitimde, ticarete, sağlıkta, siyasette ve birçok farklı alanda insanların karşısına çıkmaktadır. Siyasal elit (Kadırov'un yakınları) çok zengin, ekonomik tabakalaşma çok derindir. Resmi ekonominin yanında güçlü klan ağlarının egemen olduğu paralel bir ekonomi de mevcuttur. Resmi kurumlarda çalışanlar maaşlarının bir kısmını üstlerine vermek zorunda kalmaktadırlar. Kamu kurumlarından inşaat projelerine yatırım yapmaları, yetkililere pahalı hediyeler almaları veya büyük çaplı sosyal etkinliklere destek olmaları istenmektedir. Finansal kaynak da doğal olarak bu kurumlardaki çalışanların maaşlarından yapılan kesintilerle sağlanmaktadır.¹⁰⁷³ Gerçekten de Rusya, Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün 2018 yılı Yolsuzluk Algı Endeksi'nde 180 ülke arasında 138'inci sırada yer almaktadır.¹⁰⁷⁴ Yolsuzlukla mücadelede uzmanlaşmış bir Rus kamu kuruluşunun raporuna göreyle Çeçenistan yolsuzlukta Rusya'da ilk sırada yer almaktadır.¹⁰⁷⁵

Sonuç olarak Çeçen toplumsal yapısında kan bağına dayalı geleneksel soy örgütlenmesi, sufi tarikatlar ve geleneksel hukuk hâlâ önemli rol oynamaktadır. Siyasal olarak otoriter sisteme dayalı bir yapı mevcuttur ve Rusya içerisinde Çeçenistan yasal olmasa da uygulamada kendine özgü ayrıcalıkları kullanmaktadır. Bu ayrıcalıklara ekonomik olarak da sahip olmasına karşın Çeçenistan ekonomisi büyük oranda Rusya'ya bağımlıdır.

4.2. Kadırov Kültünün İdeolojik Boyutu

Geniş bir perspektiften bakıldığında, tarih boyunca siyasi iktidarlar meşruiyetlerini sağlamak, kullandıkları yetkileri bir hak olarak tanımlamak ve güce itaati diğer insanlar için de bir görev hâline getirmek için farklı araçlar kullanmışlardır. Toplumsal, siyasal ve dinsel alandaki otoritelerin meşruiyetini sağlamak üzere farklı dönemlerde mitler (mitolojik açıklamalar), dini inançlar (teolojik argümanlar), gelenekler/âdetler, kişisel karizma kültürleri (lider kültürleri) ve farklı ideolojiler işlevsel hâle gelmiştir.¹⁰⁷⁶ Kişilik kültürü (ya da liderlik kültürü), onun aracılığıyla bir siyasi liderin kahraman veya Tanrı benzeri bir figür olarak tasvir edildiği bir propaganda aracıdır. Lideri bütün siyasi aklın ve ulusal çıkara ilişkin yanılmaz

¹⁰⁷¹ <https://polit.ru/news/2005/02/02/del/>, (erişim tarihi: 10.04.2019).

¹⁰⁷² <http://www.aif.ru/onlineconf/1392550>, (erişim tarihi: 10.04.2019).

¹⁰⁷³ International Crisis Group, 2015a: 22-27.

¹⁰⁷⁴ <https://www.transparency.org/cpi2018#world-map>, (erişim tarihi: 07.04.2019).

¹⁰⁷⁵ <https://www.mk.ru/social/article/2014/04/01/1006909-chechnya-i-mvd-lokomotivyi-rossiyskoy-korrupsii.html>, (erişim tarihi: 10.04.2019).

¹⁰⁷⁶ Duman, 2017: 137.

hükümlerin kaynağı şeklinde kabul edilen kült, her türlü eleştiri ya da muhalefetin ihanet veya delilik anlamına geleceğine delalet etmektedir. Kişilik kültürü, belirgin biçimde totaliter rejimlerde modern kitle iletişim araçlarının imkânları ve ayınleştirilmiş bir tür putlaştırma oluşturmak için devlet baskısının kullanılması yoluyla gelişmiştir.¹⁰⁷⁷

Kadırov'un da ulusal/dini lider gibi kendi kişi kültürünü oluşturmaya çalıştığını söylemek mümkündür. Kadırov, düşmanlarına karşı acımasız ama halkının geleneklerine saygılı, geleneksel Kafkas kahramanı gibi algılanmakta¹⁰⁷⁸ veya böyle algılanması istemektedir. Ülkede Kadırov'un portresinin asılı olmadığı resmi veya özel kurum görmek neredeyse imkânsızdır: okullar, üniversiteler, devlet daireleri, hastaneler, kütüphaneler, müzeler, sokak tabelaları, alışveriş merkezleri ve gazete manşetleri. Kadırov bu konuda şöyle diyor: "Bu benim inisiyatifimde değil. Hatta birkaç kez onları indirdim ve asılmasını yasakladım. Onları gördüğümde rahatsız oluyorum. Eğer portre asmak istiyorsanız bizim liderimiz olan babamın resimlerini asınız".¹⁰⁷⁹ Kadırov kültürünün oluşturulma süreci sadece portrelerden ibaret değil. Daha 2009 yılında okullarda "Genç Kadırovcular" adlı oluşum kurulmuştur. SSCB dönemindeki *pioner*¹⁰⁸⁰ yapılanmasına benzeyen oluşumda öğrenciler anavatana hizmet etmenin yanı sıra "Kadırovcular" yasalarına uyacaklarına da arkadaşları önünde yemin etmektedir. Çeçenistan Eğitim Bakanlığı bu oluşumun çocuklarda sorumluluk duygusunun ve disiplinin gelişimine katkı sağlayacağını açıklasa da aileler bunun "çocuklarını köleleştireceği"ne inanmaktadır.¹⁰⁸¹ Bunun dışında örneğin, 2011 yılında üniversite öğrencileri arasında "Zamanımızın Kahramanı: Lider ve Vatansever" konulu kompozisyon yarışması düzenlenerek katılımcılara "Çeçen halkının olağanüstü kişiliği, ülkenin yeniden doğuşuna ve istikrara kavuşmasına en büyük katkıyı yapan, Çeçen gençlerin lideri, Rusya'nın kahramanı Ramzan Kadırov" hakkında kompozisyon yazmaları istenmiştir.¹⁰⁸² Kadırov'un olağanüstü kişiliğini yücelten ve ulusal kahraman gibi sunan bu gibi yarışmalar sık sık düzenlenmektedir. Kadırov aynı zamanda Rusya Federasyonu Kahramanı (2004), Anavatana Hizmet Ödülü (2006), Çeçen Cumhuriyeti Savunucusu (2005), Onurlu (*zashujnyy*) İnsan Hakları Savunucusu (2007), Sivil Cesaret Ordeni (2011), Kahramanlık ve Cesaret Madalyası (2016) gibi bir düzine birçok kahramanlık madalyası, ödül ve unvanın da sahibidir.¹⁰⁸³

¹⁰⁷⁷ Heywood, 2011: 443.

¹⁰⁷⁸ Swirszcz, 2009: 79.

¹⁰⁷⁹ <https://www.grozny-inform.ru/news/politic/23816/>, (erişim tarihi: 16.12.2021).

¹⁰⁸⁰ *Pionerler-Öncüler. Tüm Leninci Öncüler Örgütü (Vsesoyuznaya pionerskaya organizatsiya imeni Lenina)*. Sovyetler Birliği'nde 10-14 yaş aralığındaki çocuklardan meydana gelen bir komünist çocuk teşkilatıydı. Teşkilatın temel amacı, çocukları ideolojik eğitimle yeni bir sosyalist toplum yaratmaktı.

¹⁰⁸¹ <https://www.newsru.com/russia/12mar2009/youngsters.html#>, (erişim tarihi: 10.04.2019).

¹⁰⁸² <https://www.pravda.ru/news/society/1068842-kadirov/>, (erişim tarihi: 10.04.2019).

¹⁰⁸³ <http://www.chechnya.gov.ru/page.php?r=2>, (erişim tarihi: 10.04.2019).

Kadırov ayrıca Dünya İslâm Ligi Genel Sekreterinden "İslâm Kahramanı" (2019) unvanı, Filistin Lideri Mahmut Abbas'tan da Kudüs Yıldızı (2019) nişanı almıştır.¹⁰⁸⁴

Tüm bunların ötesinde Kadırov kültünün oluşumuna sufi İslâmcılık ve milliyetçi vatanseverliğin birleşiminden oluşan bir çeşit resmi ideoloji de hizmet etmektedir. Sovyet sonrası Çeçenistan'da Çeçen halkının geleceğiyle ilgili dört farklı görüş savunulmaktaydı: "Milliyetçi-ayrılıkçılar" Rusya'nın kolonyal yönetiminin Çeçenlerin halk olarak hayatta kalmalarına yönelik tehlikeli olduğunu savunurken¹⁰⁸⁵ "köktenci İslâmcılar" şariat hükümlerinin geçerli olduğu devlet kurma peşindeydiler ve Rus propagandasının aksine toplumsal destekleri sınırlıydı. "Gelenekselciler" bağımsızlıktan önce Çeçen toplumsal yapısı olan klan/kabile örgütlenmesinin ve Çeçen geleneklerinin yeniden canlandırılması gerektiğini savunuyordu. "Rus Yanlıları" ise Çeçenistan'ın Rusya içerisinde kültürel özerkliğinden yanaydılar.¹⁰⁸⁶ Ramzan Kadırov Çeçenistan'ın başına geçince kısa süre içerisinde ilk üç görüşün de bazı öğelerini bir araya getirerek yepyeni bir ulus inşasına koyulmuştur. Kadırov, gelenekselcilerin savunduğu Çeçen geleneklerini yeniden canlandırmış, köktencilerin İslâm'la ilgili bazı görüşlerini Çeçen sufi İslâm'a entegre etmiş ve ayrılıkçıların milliyetçi ideolojisini benimseyerek Çeçen milliyetçiliğini desteklemiştir.¹⁰⁸⁷ Dolayısıyla sufi İslâmcılık ve milliyetçiliğin aynı zamanda Kadırov yönetimine meşruiyet sağlayan resmi ideoloji ve ulus inşa sürecinin de temel bileşenleri olduğu söylenebilir. Kültür, gelenek ve din, Kadırov'un Çeçenistan'ı yeniden inşa ederken halkı tarafından saygı duyulan, meşru ve istikrarlı bir yönetim kurma girişimlerinde çok önemli rol oynamıştır.¹⁰⁸⁸

4.2.1. Sufi İslâmcılık

Yukarıdaki bölümlerde görüldüğü gibi Çeçenistan'da Nakşibendî ve Kâdirî tarikatları çok yaygındır. Kâdirî tarikatının Çeçenistan'daki en büyük kolu olan Kunta Hacı virdi, kendisi de bu vird mensubu olan Ramzan Kadırov tarafından desteklenmektedir. Özellikle Kunta Hacı'nın (ö. 1867) siyasi görüşüne daha fazla vurgu yapılmaktadır çünkü Ruslara karşı silahlı direnişi bırakıp teslim olmayı savunuyordu. Onun savaş karşıtı vaazlarını Rus tarihçi

¹⁰⁸⁴ <https://chechnyatoday.com/news/325034>, (erişim tarihi: 13.04.2022).

¹⁰⁸⁵ Milliyetçi anlatıya göre, Rus siyasi ve askeri yönetimi sistematik olarak Kafkasya'nın istilasına giriştikleri ilk andan itibaren Çeçenlere karşı bir imha savaşı yürüttüler. Bunun nedeni Çeçenlerin inatçı direnişi ve Rus yönetimini kabul etmemeleriydi. Fakat soykırım tehdidi bile Çeçen direnişini durdurmadı. Çeçenler Rusların üç tür özel soykırım yönteminden bahsediyordu: Çeçenlerin sistematik olarak açlığa maruz bırakılmaları, sürgün edilmeleri ve katliama maruz kalmaları. Milliyetçi anlatı Rusların Çeçenlere yönelik dört soykırım girişimine vurgu yapıyordu. Bu soykırımlar 19. yüzyılda Rusya'nın Kafkasya'yı istilası sırasında, 1920 ve 1930'lu yıllarda, 1944'deki sürgün sırasında ve son olarak 1994-1996 savaşı sırasında yaşanmıştı. Gammer, 2002: 128-132.

¹⁰⁸⁶ Campana, 2006: 134-141.

¹⁰⁸⁷ Laruelle, 2017: 9.

¹⁰⁸⁸ Whitmeyer, 2015: 34.

Pokrovskiy "barışçıl müridizm" hareketi olarak adlandırmaktadır.¹⁰⁸⁹ Kunta Hacı'nın halkı savaştan vazgeçirmeye yönelik söylemleri doğal olarak Şeyh Şamil ve müritlerinin de tepkisini çekmekmiş ve Kunta Hacı ihanetle suçlanmıştır. Hatta ilk dönem Kunta Hacı'nın öğretileri direnişi zayıflattığı için Nakşibendîler ile Kâdirîler arasında mücadele bile yaşanmıştır.¹⁰⁹⁰ Kunta Hacı savaş karşıtı vaazları onlarca yıldır süren savaştan yorulan halk arasında hızla yayılmıştır:

Kardeşler! Biz sürekli isyandan dolayı feci şekilde azalıyoruz. Çar iktidarı bölgemizde çok güçlendi... Topluca isyanın devam etmesi doğru değil. Eğer sizin kiliseye gitmenizi isteseler gidin, çünkü orası sadece bir binadır ve biz ruhumuzda Müslümanız. Eğer sizi haç taşımaya zorlasalar taşıyın, çünkü o sadece bir demirdir ama ruhunuzda Müslüman olarak kalın. Fakat eğer sizin kadınlarınızı kullanmak ve tecavüz etmek isteseler ya da dilinizi, kültürünüzü ve geleneklerinizi unutturmak isteseler işte o zaman ayaklanın ve son kişiye kadar ölümüne dövüşün. Milletin özgürlüğü ve onuru, onun dili, gelenekleri ve kültürü, dostluğu ve dayanışmasıdır...¹⁰⁹¹

Kunta Hacı'nın dini olmaktan öte Çeçen halkının geleceği, dili ve kültürüyle ilgili savunduğu görüşlerinin Kadırov yönetimin için çok kullanışlı bir araç olduğu söylenebilir. Kadırov ve çevresi, halkı Ahmad Kadırov siyasetinin Kunta Hacı'nın fikirlerinin modern versiyonu olduğuna inandırmaya çalışmaktadır. Her ikisi de (Ahmad Kadırov ve Kunta Hacı) Rusya ile uzlaşma çağrısında bulunmuşlardır. Her ikisi için de önemli olan halkın kurtuluşu idi. Kunta Hacı siyasi faaliyet yürütme imkânından mahrum bırakılsa da Ahmad Kadırov akan kanı durdurabilmişti. Babasının misyonunu devam ettiren Ramzan Kadırov, Kunta Hacı'nın görüşlerini yeniden canlandırmanın yanında, Kunta Hacı virdini güçlendirmeye ve onun görüşlerini kendi politik sisteminin temeline oturtmaya çalışmaktadır.¹⁰⁹² Dolayısıyla Rusya ile iş birliğinin doğru bir karar olduğu Kunta Hacı'nın görüşlerine dayanılarak açıklanmaktadır.

Sadece Kunta Hacı'nın görüşleri değil, İslâm da Kadırov yönetiminin meşruiyet eksikliğini gidermek için vazgeçilmez araç bir araç olarak kullanılmaktadır. Önceki bölümlerde değinildiği gibi ne babası Ahmad Kadırov ne de kendisi seçimle göreve gelmemiş, yıllarca savaştıkları Rusya'nın başkanı tarafından göreve getirilmişlerdir. Hatta önceleri kendileri de Rusya'ya karşı savaşmış, Ahmad Kadırov Rusya'ya karşı cihat ilân etmiştir. Daha sonra taraf değiştirip "düşman" Rusya'nın safına geçince Putin tarafından Çeçenistan'ın başına getirilmiştir. Benzer şekilde Ramzan Kadırov da Putin tarafından bu göreve getirilmiştir. Bağımsızlık savaşından vazgeçip düşmanla iş birliği yapan birinin Çeçenistan'ın başına getirilmesi doğal olarak meşruiyet eksikliğinin temel sorun olarak

¹⁰⁸⁹ Pokrovskiy, 2000: 435.

¹⁰⁹⁰ Jaimoukha, 2005: 124-125; Akaev, 2011c: 96.

¹⁰⁹¹ Akaev, 1994: 48.

¹⁰⁹² Malaşenko, 2009: 108.

kalmasına neden olmaktadır. Her ne kadar Kadırov rejimini desteklemeye yönelik on binlerce kişilik mitingler yapılıyor olsa da Kadırov da bunun Çeçen halkının gerçek duygularını yansıtmadığının farkındadır. Ayrıca gerek Kadırov'un gerekse Putin'in seçimlerde sürekli yüzde 99 gibi ezici çoğunlukta oy almalarının en hafif tabirle "düzmece" olduğunun Kadırov dâhil herkes farkındadır. Dolayısıyla baskıcı yönetim kutup kendi kişi kültürünü oluşturmaya devam etse de Kadırov Çeçen halkının desteğini kazanmak ve iktidarını meşrulaştırmak istemektedir.

Burada İslâm birkaç neden dolayı meşruiyet sağlamak adına devreye girmektedir. İlk olarak, daha önce de değinildiği gibi İslâm, etnik kimlikle birlikte Çeçen kolektif kimliğinin ayrılmaz parçasıdır. Etnik ve dini kimlik zaman zaman rekabet etseler de çoğunlukla birbirlerini tamamlamaktadırlar ve bir bütündürler. İkincisi, 1990'lardakiler dâhil Rus-Çeçen savaşlarının tamamında İslâm önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla Kadırov yönetimi İslâm'ı bir nevi istismar ederek Çeçen halkına bağlılığını göstermeye çalışmaktadır.¹⁰⁹³ Son olarak İslâmcı siyaset, Çeçenistan'da mevcut olan tek muhalefetin yani köktendincilerin silahlı direniş gerekçelerini ortadan kaldırmaya yaramaktadır ki, bu konu bir sonraki bölümde ele alınacaktır. Resmi söylem Ramzan Kadırov'u inançlı bir mümin olarak özenle vurgulamakta ve bu gerçeği durmadan tekrarlamaktadır. Kadırov'un İslâm'ı destekleme biçimi sadece söylem düzeyinde değildir. Sık sık düzenlenen uluslararası İslâm konferansları, dini bayramların büyük çaplı kutlanması, Peygamberin doğum gününün İslâm dünyasından çok sayıda misafirin katılımıyla kutlanması, hemen hemen tüm yaşayış birimlerinde cami ve mescitlerin inşası, İslâm üniversitesi ve medreselerin açılması, eğitim sürecinin her aşamasında din eğitiminin verilmesi, alkollü içecek ve haram gıdaların satışının yasaklanması, Orta Doğu'nun Müslüman ülkeleriyle yakın ilişkilerin geliştirilmesi ve Kadırov'un Hac ziyaretleri¹⁰⁹⁴ gibi faaliyet ve uygulamalarla da İslâm'ın toplumsal, siyasal ve ideolojik yaşamın merkezine sağlam bir şekilde yerleştirilmektedir.¹⁰⁹⁵

Kadırov'un İslâmi söylem ve uygulamaları Çeçenistan'la sınırlı değildir. Kadırov'un Müslüman dünyada önemli ve saygın biri olduğu, sadece Çeçenistan'ın değil Rusya Müslümanlarının da lideri olduğu şeklinde lanse edilmesi onun Çeçen toplumu nezdindeki imajını ve meşruiyetini güçlendirmektedir. Özellikle İslâm ve Müslümanların savunucusu imajı genelde Çeçenistan ya da Rusya dışındaki olaylara yönelik takınılan tavırla güçlendirilmektedir. Bu konuda birkaç örnek durumun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Daha önceki bölümlerde görüldüğü gibi İslâmi yayımların yasaklanması konusu

¹⁰⁹³ İliyasov, 2021: 265.

¹⁰⁹⁴ Kadırov'a özel olarak çok az Müslüman'ın girebildiği Kâbe'ye giriş izni verilmiştir.

¹⁰⁹⁵ Yusupov, 2012: 126; Laruelle, 2017: 18-24; Whitmeyer, 2015: 35.

Rusya Müslümanlarının ciddi şekilde tepkisini çekmektedir. Örneğin, 2015 yılında Güney Sahalin mahkemesinin, içinde Kur'an ayetlerinin de bulunduğu bir dua kitabını aşırılıkçı olarak yasaklaması tartışmalara neden olmuştur. Çeçenistan Başkanı Ramzan Kadirov'un davayı gören savcı ve hâkimleri sert şekilde eleştirmesiyle (Kadirov, yasak kararını alanları şeytan ve hain olarak adlandırmıştır) konu federal düzeyde gündeme gelmiş, Kadirov kararı temyize götürmüş ve mahkemenin kararı iptal edilmiştir.¹⁰⁹⁶ Yine 2015 yılında tüm dünyada gündeme gelen ve Müslümanların ciddi şekilde tepkisini çeken Charlie Hebdo dergisindeki Hz. Muhammed karikatürüyle ilgili "terbiyesizce ve ahlaka aykırı" şeklinde açıklama yapan Kadirov en az bir milyon kişiyi Grozny'da gösteri yapmaya çağırmıştır. Kadirov'un çağırısına resmi açıklamalara göre 800 bin kişi karşılık vererek gösterilere katılmıştır¹⁰⁹⁷ ki bu gerek Çeçenistan nüfusu gerekse mevcut siyasi rejim düşünüldüğünde oldukça büyük bir rakamdır. 2017 yılında ise Arakanlı Müslümanlara yönelik katliamlar sırasında Çeçenistan'da yine on binlerce kişi sokaklara dökülerek gösteri düzenlemiştir. Fakat olayın Rusya açısından daha çok konuşulan yanı Kadirov'un açıklamaları olmuştur. Kadirov elinde olsa katilleri nükleer silahlarla yok edebileceğini açıklamış ve daha da ileri giderek Rusya'nın Müslümanları katleden şeytanları desteklemesi durumunda kendisinin Rusya'nın tutumuna da karşı olacağını belirtmiştir. Dolayısıyla söz konusu İslâm ya da Müslümanlar olduğunda Kadirov'un Rusya'yı bile karşısına alabileceğini açıklaması Kremlin'i rahatsızlığını açıkça dile getirmesine neden olmuştur.¹⁰⁹⁸

Sonuç olarak Ramzan Kadirov'un İslâmcı söylem ve uygulamaları özellikle Sovyet döneminin din karşıtı kampanya ve yasaklarını hatırlayan kuşak tarafından olumlu karşılanmakta ve desteklenmektedir. Kadirov'un Çeçenistan'ın başına geçtiği 2007 yılından itibaren uyguladığı şiddet ve yıldırma politikası ayrılıkçıları pasifize etmede işe yararken, din, gelenek ve kültür, Kadirov'un halk tarafından saygı duyulan meşru ve istikrarlı bir hükûmet kurmasında önemli rol oynadığı söylenebilir.¹⁰⁹⁹

4.2.2. Milliyetçi Vatanseverlik

İslâm'ın yanı sıra Çeçen gelenekleri, etik değerleri ve dili de Çeçen kimliğinin önemli bileşenlerindendir. Özellikle Çeçen geleneklerinin ve dilinin korunması gerektiğini sürekli vurgulayan Kadirov bu konuda tüm dünyadaki Çeçenlerle ortak hedefleri olduğunu belirtmektedir: "Nerede olursa olsun Çeçen halkının birliğini güçlendirmek ve kökenlerini,

¹⁰⁹⁶ <https://www.kommersant.ru/doc/2847181>, (erişim tarihi: 20.02.2021).

¹⁰⁹⁷ <https://www.dw.com/tr/%C3%A7e%C3%A7enistanda-charlie-hebdo-g%C3%B6sterisi/a-18200513>, (erişim tarihi: 13.04.2022).

¹⁰⁹⁸ <https://www.interfax.ru/russia/577624>, (erişim tarihi: 13.04.2022).

¹⁰⁹⁹ Whitmeyer, 2015: 34.

inanç, ulusal gelenek ve dilini korumak".¹¹⁰⁰ Kadırov'un Rus yerine Çeçen kültürel anlatısı, destekçilerinin ve kadınların dikkatini çekmiş, Çeçen halkının ahlaki çöküşünü durdurmayı amaçlayan kampanyaları özellikle yaşlı Çeçenlerin takdirini kazanırken gençler arasında da belli bir hayranlık uyandırmıştı. Çeçen geleneklerinin şeriat yasaları şeklinde savunulması, çok eşlilik ve başörtüsü, Kadırov'un popülerliğini artırırken sıradan vatandaşlar arasında desek kazanmasına yardımcı olmuştur.¹¹⁰¹ Bu bağlamda Kadırov'un Çeçen milliyetçiliğiyle özdeşleşen İslâmcılığı desteklemesi de her şeyden önce siyasi nedenlerledir. Kadırov konuşmalarında Çeçen toplumunun en belirgin özelliği olan Çeçen geleneklerinin korunması gerektiğine sık sık vurgu yapmaktadır. Milliyetçiliğe ve geleneklere yapılan vurgu Kadırov yönetimine bugünkü Çeçenistan halkının özgür iradesini gerçekleştirmek için geniş imkânlara sahip olduğu ve Çeçenistan'daki özerkliğin 1990'lardaki ayrılıkçıların hayal ettiği bağımsızlıktan çok daha fazla olduğu algısını oluşturmaktadır.¹¹⁰² Örneğin, Çeçenistan'da yapılan bir kamuoyu araştırmasında katılımcıların yüzde 65,5'i özgürlüğü, "etnik kimliğin korunması ve ulusun fiziksel olarak hayatta kalması için gerekli bir koşul" olarak değerlendirmiştir. Çeçen kimliğini destekleyen sadece fiziksel değil aynı zamanda manevi bir özgürlüktür.¹¹⁰³

Kadırov'un Çeçen geleneklerini destekleyen milliyetçi vatansever anlatısı ona kamuoyu desteği sağlamanın ötesinde ayrılıkçıların kendi aralarında bölünmelerini de derinleştirmektedir. Çünkü köktenci İslâmcılar etnik milliyetçiliğe karşıdırlar ve Çeçen ayrılıkçılığı da milliyetçi ve köktenci olmak üzere ikiye bölünmüştür. Kadırov köktencilere karşı şiddetli mücadeleye devam ederken seküler Çeçen milliyetçilerine karşı daha yumuşak tutum benimsemektedir. Kadırov bazı milliyetçilerine aileleriyle Çeçenistan'a geri dönme çağrısı yapmış ve geri dönenlere Çeçenistan'da yaşama hakkı tanımıştır. Ayrıca Rusya genelinde etnik azınlıklara yönelik Ruslaştırma politikası uygulanırken Kadırov'un Çeçen dili ve kültürünü destekleyici politikaları bir bakıma seküler Çeçen milliyetçiliğinin istediklerinin fiilen gerçekleşmesi anlamına da gelmektedir.¹¹⁰⁴

Kadırov yönetiminin belki de en zorlandığı konu Çeçen milliyetçiliğinin Rus vatanseverliğine kanalize edilmesi meselesidir. Çünkü Rus-Çeçen ilişkileri tarihinde hiçbir olay Çeçenlerin kolektif hafızasında 1944'te Orta Asya'ya sürgün edilmeleri kadar etki bırakmamıştır. Bu ortak hafıza Çeçenlerin kimliğini ve komşularıyla ilişkilerini şekillendirmiştir. Sürgün, Çeçen kimliğini birçok yönden ve temelde negatif yönlü olarak

¹¹⁰⁰ <https://www.grozny-inform.ru/news/politic/4487/>, (erişim tarihi: 16.04.2022).

¹¹⁰¹ Russell, 2008: 669.

¹¹⁰² International Crisis Group, 2015a: 15.

¹¹⁰³ Iliyasov, 2018: 483.

¹¹⁰⁴ Wakizaka, 2020: 177-178.

değiştirmiştir. Fakat sürgün öncesi mevcut olan kabile/klan temelli ayırım sürgün döneminde yerini birliğe bırakmış ve Çeçenler arasında bir nevi yeni bir birlik duygusu gelişmiştir. Sufi tarikatlar da Çeçen toplumu üzerinde çok daha etkin olmaya başlamış, Çeçen kolektif kimliğini koruma ve Sovyetlere karşı direnmede topluma yol gösterici rol oynamıştır.¹¹⁰⁵ Aslında tüm trajik olaylar, bir bölgeyi ve kimliği korumak için kendisinden güçlü düşmana karşı mücadele geleneğini hatırlatmaktadır. Bu bağlamda Çeçen kolektif hafızasının da, Ruslara karşı mücadelenin hatırası olduğu söylenebilir: 19. yüzyılın kanlı savaşları, 1920 ve 1930'lardaki Sovyet egemenliğinin kurulduğu dönemde yaşanan kolektifleştirme ve Sovyetleştirme ve 1937-1938'deki şiddetli Stalin baskısı. Çeçen kimliğinin en güçlü belirleyicisi olan 1944 sürgünün anıları geniş aile bağlamında nesilden nesle aktarılmış ve Çeçen toplumunun kendi içine kapanmasına yol açmıştır. Çekilen acı ve travmatik deneyimler sürgünde hayatta kalanlar ve onların nesilleri tarafından içselleştirilmiş ve bu anılar Çeçen toplumunun "seçilmiş travması" hâline gelmiştir.¹¹⁰⁶ Vamık Volkan'ın da işaret ettiği gibi "seçilmiş travma seçilmiş zafere göre büyük-grup kimliğinin daha güçlü belirleyicisidir".¹¹⁰⁷ Volkan'a göre büyük travmaların çeşitli türleri vardır ve "düşman bir grubun kasıtlı eylemleri sonucu, etnik, milli, dini ya da siyasi/ideolojik çatışmalar nedeniyle oluşur. Bu tür felaketler, bir grubun sürekli olarak aynı milli sınır içindeki 'ötekiler' tarafından oluşturulan kötü davranışlara ya da baskılara maruz kalmasından, terörist saldırılara, savaşlara hatta soykırımlara uzanan bir dağılıma sahiptir. Gruplar da, güçlü düşmanla umutsuz bir şekilde ama aktif bir direnişle savaşan bir travmatize gruptan, bütünüyle çaresiz ve edilgen bir konuma düşen gruba kadar değişiklik gösterebilir".¹¹⁰⁸ Dolayısıyla, Çeçenler için buradaki "öteki" Ruslardır ve bu da Çeçen milliyetçiliğini Rus vatanseverliğine kanalize etmede zorluklar yaşanmasına neden olmaktadır. Buna Putin döneminde Stalin'in bazı ideolojik söylemlerinin yeniden canlandırılarak ulusal dayanışma, ulusal birlik, ulusal üstünlük/ayrıcalık gibi fikirlerin belirgin bir şekilde işlenmesi¹¹⁰⁹ eklenince sorun Kadırov yönetimi için içinden çıkılmaz bir hâl almaktadır. Kadırov'un İkinci Dünya Savaşı'nın Sovyetlerin zaferiyle sonuçlandığı 9 Mayıs 1945 ve Sovyet ordusunun kurulduğu 23 Şubat 1918 tarihinin yıldönümleriyle ilgili kararları bu durumun en bariz örneğini oluşturmaktadır.

¹¹⁰⁵ Williams, 2000: 104 ve 113.

¹¹⁰⁶ Campana, 2009: 47-48; Yusupov, 2001: 144.

¹¹⁰⁷ Volkan, 2013: 203.

¹¹⁰⁸ Age. 204.

¹¹⁰⁹ Rus kamuoyu araştırma merkezi Levada-Tsentr'in anketine göre, Rusların yüzde 70'i, Stalin'in ülke hayatındaki rolünü olumlu olarak görüyor. Araştırmaya katılanların sadece yüzde 19'u, Stalin'in olumsuz rol oynadığını düşünüyor, yüzde 11'i cevap vermekte zorlandı. Bu arada ankete katılanların yüzde 51'i, Stalin'e hayranlık, saygı veya sempati ile yaklaştığını söyledi. İlgili soruya en yaygın yanıtın saygı olduğu kaydedildi. <https://tr.sputniknews.com/rusya/201904171038784010-rusya-stalin-sempati-tavan-yapti/>, (erişim tarihi: 17.04.2019).

Rusya genelinde her yıl 9 Mayıs günü ulusal zafer bayramı olarak, Kızıl Ordunun kuruluş günü olan 23 Şubat ise "vatan savunucuları günü" olarak kutlanmaktadır. Fakat 23 Şubat, Çeçen ve İnguşların 1944 yılında sürgün edildiği, 9 Mayıs ise Ahmat Kadırov'un suikast sonucu hayatını kaybettiği gündür. Yani Rusların bayram olarak kutladığı günler Çeçenlerin matem günleridir. Ramzan Kadırov bu iki konuda da Rusya yanlısı karar almıştır. Konuyu araştırmak için 2011 yılında kurulan komisyon 10 Mayıs gününün "Cumhuriyet halklarının hafıza ve keder günü" olarak ilân edilmesine karar vermiştir.¹¹¹⁰ Bu karar her ne kadar Çeçen toplumunda ciddi hoşnutsuzluğa neden olsa da Çeçenistan Parlamentosu Başkanı Dukvakh Abdurahmanov "Çeçenlerin 23 Şubat ve 9 Mayısı tüm Ruslar gibi kutlamaları gerektiğini" açıklamıştır.¹¹¹¹ Çeçen toplumunun ulusal matem günü olarak kabul ettiği 23 Şubat tarihinin değiştirilmesini eleştiren Kafkasya Halkları Asamblesi Başkanı Ruslan Kutaev ise tutuklanarak dört yıl hapse mahkûm edilmiştir.¹¹¹² Kadırov yönetiminin Çeçen ulusal tarihinin belki de en önemli olayı konusundaki bu tutumu George Orwell'in Bin Dokuz Yüz Seksen Dört adlı klasikleşen romanında yaşanan dönem ülkeyi yöneten parti sloganını anımsatmaktadır: "Geçmiş denetim altında tutan, geleceği de denetim altında tutar. Şimdiyi denetim altında tutan, geçmişi de denetim altında tutar".¹¹¹³ Fakat Kadırov he ne kadar bu günü denetim altında tutmayı başarsa da geçmişi denetim altına tutmada zorlanmaktadır. Sürgünün Çeçen kolektif hafızasındaki gücü Kadırov yönetiminin tarih değişikliği konusundaki tüm baskınlarına karşı koymuş ve toplum nezdinde bu değişiklik kabul görmemiştir. Bunun üzerinde Kadırov geri adım atmak zorunda kalmış ve 2019 yılından itibaren 23 Şubat tarihinin cumhuriyet genelinde ulusal yas olarak anılmasına izin vermiştir.¹¹¹⁴

Sonuç olarak otoriter rejimler, çeşitli meşruiyet mekanizmalarını kullanır ve çeşitli meşruiyet kaynaklarına atıfta bulunurlar. Meşruiyet mekanizmalarının ve meşruiyetin kaynaklarının seçimi, bir rejimin tipine ve gücüne, ayrıca olası bir meydan okumayı savuşturma ihtiyacıyla bağlantılıdır.¹¹¹⁵ Çeçenistan örneğinde din ve milliyetçiliğin birlikte kullanılmasında görüldüğü gibi iki kolektif kimliğin mevcut rejimin söylemsel meşrulaştırma stratejisinde çok önemli yer tutmaktadır. Bu temaları birlikte kullanarak Kadırov'un Çeçen halkının gerçekten dini ve milli lideri olduğu şeklinde imaj oluşturulmakta ve meşruiyeti

¹¹¹⁰ https://www.bbc.com/russian/russia/2014/02/140224_chechen_ingush_deportation_anniversary, (erişim tarihi: 29.03.2019).

¹¹¹¹ Merlin, 2014: 45-46.

¹¹¹² <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/298148/>, (erişim tarihi: 22.04.2019).

¹¹¹³ Orwell, 2011: 59.

¹¹¹⁴ <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/332118/>, (erişim tarihi: 23.04.2019).

¹¹¹⁵ İleriki bölümlerde görüleceği üzere köktenci muhalefetin meydan okumasına karşı geleneksel sufi İslâm'ın desteklenmesi.

pekiştirilmektedir.¹¹¹⁶ Bilindiği gibi Ramzan Kadırov ve babası Ahmat Kadırov göreve seçimle değil Putin'in ataması ile göreve gelmiştir. Ayrıca Rusya ile iş birliği yapmasından dolayı da birçokları tarafından ihanetle suçlanmıştır. Kadırov'dan önceki ilk ayrılıkçılar milliyetçi (Dudayev), devamındakilerse İslâmcı (Basayev ve kısmen de Mashadov) idi. Kadırov'un hem milliyetçiliği hem de İslâmcılığı bu kadar ön plana çıkarmasında kendisinden önceki ayrılıkçıların ideolojik görüşleri önemli rol oynamaktadır. Kadırov'un bir nevi Dudayev'den daha milliyetçi, Basayev'den daha İslâmcı olduğunu kanıtlamaya çalıştığı düşünülebilir. Rusların tepkisine neden olsa da 1990'larda Ruslara karşı savaştığını itiraf etmekten çekinmeden¹¹¹⁷ Çeçen milliyetçiliğini Rus vatanseverliğine kanalize etmeye çalışmaktadır. Kendini Rusya'nın savunucu, babası Ahmat Kadırov'u Rusya'yı parçalanmaktan kurtaran lider olarak lanse etmektedir. Kendisinin de mensup olduğu Kunta Hacı virdinin ön plana çıkarılmasına da Moskova itiraz etmemektedir çünkü yukarıda değinildiği gibi Kunta Hacı'nın temel görüşü Rusya ile barış, iş birliği ve hatta teslimiyetten yanadır. Ayrıca Çeçen etnik kimliğinin ayrılmaz bir parçası olan İslâm tüm dünyada olduğu gibi Rusya'da da sadece dini değil aynı zamanda siyasi bir canlanma yaşamaktadır. Bu bakımdan Kadırov'un kendini İslâm'ın ve Müslümanların savunucusu olarak lanse edilmesi ona siyasi anlamda artı puan kazandırmaktadır. Kadırov'un İslâm'ı araçsallaştırmasının nedeni kendisinin cümleleriyle de özetlenebilir: "Ben Müslümanım, gerçekten inançlı biriyim. Bu hayatta benim için dinin üzerinde hiçbir şey yoktur. Ve din, yasalara uymayı emrediyor".¹¹¹⁸ Kadırov'a göre din yasalara uymayı emretmekte ve bu yasaları da Kadırov belirlemektedir. Dolayısıyla Çeçenler İslâm'ın emirlerine uyarken aslında Kadırov'un yasalarına uyması gerekmektedir.

4.3. Köktencilikle Mücadele

İkinci Rus-Çeçen Savaşı'nın başladığı 1999 yılının ikinci yarısından itibaren Rusya önemli tüm Çeçen saha komutanlarını ya ele geçirmiş ya da öldürmüştür: Hattab 2002'de bir mektupla zehirlenmiştir. Çeçenistan'ın eski başkanı ve Dudayev'in yakın çalışma arkadaşı Yandarbiyev 2004'te Katar'da bir bombalı araç saldırısı sonucu ölmüştür. Ruslan Gelayev yine 2004'te Dağıstan'da öldürülmüştür. Çeçenistan'da halk tarafından seçilen devlet başkanı Aslan Mashadov 2005'te federal birliklerle görüşmeye hazırlanırken Rus özel güçlerinin düzenlediği operasyonla öldürülmüştür. Çeçen ayrılıkçılığının sembol isimlerinden Şamil Basayev 2006'da cephane taşıdığı kamyonun infilak etmesi sonucu ölmüştür. Federal

¹¹¹⁶ İlyasov, 2021: 267.

¹¹¹⁷ <https://tass.ru/topofficials/3800049>, (erişim tarihi: 23.05.2019).

¹¹¹⁸ <https://www.newsru.com/russia/01jun2010/kadyr.html>, (erişim tarihi: 08.04.2019).

Güvenlik Servisi'ne göre gizli bir operasyon, Çeçen ayrılıkçılara göreyse yalnızca bir kazaydı.¹¹¹⁹ Özellikle Mashadov'un öldürülmesi Çeçen ayrılıkçılığının tarihinde önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilebilir. Mashadov sembolik bir siyasi figür, kabul görmüş siyasi otorite, Rusya ile müzakereler için potansiyel bir ara bulucu ve en önemlisi de çok sayıda Çeçenin eleştirmesine rağmen halk tarafından seçilmiş meşru bir liderdi. Mashadov aynı zamanda iki kuşak arasında, yani ilk kuşak milliyetçi ayrılıkçılar ile ikinci kuşak genç köktenci ayrılıkçılar arasında köprü vazifesi de görüyordu.¹¹²⁰ Dolayısıyla ilk kuşak ayrılıkçı liderlerin ve önemli saha komutanlarının "ortadan kaldırılmasıyla" Çeçen ayrılıkçı hareketinde kuşak değişimi ve kendi içerisinde bölünme yaşanmıştır.¹¹²¹ Hem ideolojik bağlılık düzeyleri hem de ideolojik temelleri farklı olan bağımsız Çeçenistan yanlısı milliyetçilerle köktenci cihatçılar arasındaki ayrışmanın birkaç önemli nedeni bulunmaktaydı. Birincisi, milliyetçilere kıyasla selefi cihatçılar, yakınlarına ve akrabalarına karşı şiddet ve baskılara nispeten düşük hassasiyet gösterdiler. İkincisi, sıklıkla ayırım gözetmeden her türlü şiddete başvuran cihatçıların aksine, milliyetçilerin sivilleri ve kendi etnik gruplarının üyelerini hedef alma olasılıkları daha düşüktü. Ailelerini korumak için gizli kalmayı tercih ettiler ki, bu da çekilmeyi onlar için daha uygun bir seçenek hâline getirdi. Üçüncüsü, kimliklerini birbirleriyle yakın kardeşlik bağı etrafında inşa eden cihatçıların aksine milliyetçiler aile, arkadaş ve yerel halkla sosyal bağlarını korudular ve bu bağlar onların sivil hayata dönmelerini kolaylaştırdı.¹¹²² Milliyetçi ayrılıkçılığın yerini köktenci ayrılıkçılığa bırakmasının dışsal etkenleri ise şu şekilde sıralanabilir: Küresel radikal İslâmi hareket ve ideolojinin Kuzey Kafkasya'daki mücadeleye etkisi; Rusya'nın Çeçen direnişine karşı kullandığı askeri ve siyasi yöntemlerin doğrudan İslâmiyet'i hedef aldığı şeklinde algının oluşması; Sovyet sonrası ortaya çıkan sosyoekonomik sorunlar ve yine aynı süreçte bölgenin siyasi elitleri ve Moskova arasındaki çıkar birliği sonucu oluşan siyasi sistemin bu grupları mevcut sisteme dâhil etmedeki başarısızlığı.¹¹²³

Ayrılıkçılar genel olarak Çeçenistan'da zayıflamış -Çeçenler Ruslarla kanlı ve umutsuz savaştan bıkmıştı- fakat Çeçenistan dışındaki komşu cumhuriyetlerden destek almaya devam etmiştir.¹¹²⁴ Köktenci ayrılıkçıların yeraltı ağları yeni üyeler sayesinde güncellenmekte, şehirlerde ve köylerde, okullarda ve üniversitelerde yeni cemaatler oluşturmaktadırlar. Bu cemaatler insan kaynağı, finans ve silah kaynağından oluşan karşılıklı yardım ağlarına

¹¹¹⁹ Cheterian, 2017: 393; Demçenko, Stepanov ve İliçev, 2006: 83-86.

¹¹²⁰ Sokirianskaia, 2008: 131.

¹¹²¹ Roşin, 2011b: 89.

¹¹²² Souleimanov and Aliyev, 2019: 327-328.

¹¹²³ Türker, 2013: 149-150;

¹¹²⁴ Roşin, 2011b: 90.

sahiptirler. Bunlar için etnisite ve milliyet bir anlam ifade etmemekte, sadece İslâm ümmetini bilmektedirler. Dolayısıyla genç kuşak köktenci ayrılıkçıların gelecek tasavvurunda ulus devlet yerine Müslümanların kardeşliğine dayalı tek bir Müslüman toplum olması gerekmektedir.¹¹²⁵ Ayrıca ideolojik anlamda İslâm'ın üç noktada milliyetçilikten daha etkili olduğunu görülmüştür: Yeni üyeleri seferber etme, direnişi Kuzey Kafkasya'nın diğer bölgelerine yayma ve daha geniş İslâm dünyasından yardım ve destek sağlanma. Dolayısıyla Moskova'nın "milliyetçiliği ayrılıkçılığa, ayrılıkçılığı terörizme ve iç terörizmi uluslararası terörle" eşitlemeyerek aynı kefeye koyma politikasının bir bakıma "kendini doğrulayan bir kehanet" hâline geldiğini söylemek mümkündür.¹¹²⁶

Çeçenistan'da ve genel olarak Kuzey Kafkasya'da terörizmin tek nedeninin her ne kadar köktenci İslâmcılık olduğu ileri sürülse de gerek İslâmi hareketlerin radikalleşmesi gerekse bu harekete katılımda psikolojik, siyasi, sosyoekonomik, demografik, etnik ve dini olmak üzere farklı motivasyon kaynakları bulunmaktadır.¹¹²⁷ Genel olarak teröre başvurma olasılığı en fazla olan, siyasi, medeni ve kişisel hakları ihlal edilen gruplardır. Dolayısıyla Rus-Çeçen savaşları boyunca ve sonrasındaki süreçte Çeçenistan'da yaşanan insan hakları ihlalleri doğal olarak bu grupların teröre başvurmada tetikleyici işlev görmüştür. Yani birçok Çeçenin maruz kaldığı ayrımcılık ve haksızlığın onları teröre ittiği söylenebilir.¹¹²⁸ Örneğin, Kuzey Kafkasya cumhuriyetlerinde gençler arasında yapılan bir araştırmaya göre gençlerin yüzde 95'i kendilerini ülkenin (Rusya) tam haklı vatandaşı olarak görmemekte, yani kendilerini "ikinci sınıf vatandaş" olarak görmektedirler. Yüzde 21'i ise maruz kaldıkları hak ihlallerinden dolayı kendilerini ülkenin geleceğinden sorumlu tutmamaktadır.¹¹²⁹ Farklı düşüncelere ve yaşam tarzına karşı hoşgörüsüzlük, hayata siyah-beyaz çerçevede bakma zorunluluğu ve işsizlik gibi etkenler gençlerin farklı arayış içerisine girmelerine neden olmaktadır. Hatta bazı gençler ormana gitmeyi [bizde dağa çıkmak] saygınlık olarak görmektedir. Gençler Said Buryatskiy'in¹¹³⁰ video yayımları ve İslâmi web sitelerdeki tartışmaları müftülüklerin dini propagandasından daha çekici bulmaktadırlar. Kendini gerçekleştirme fırsatının olmayışı ve ilginç bir yaşam arzusu ormana gitmenin bir başka nedeni olarak görülebilir ve bu durum bize sosyal protestonun bir nevi dini ideoloji şekline

¹¹²⁵ Tekuşev, 2011a: 149-151.

¹¹²⁶ Bram and Gammer, 2013:307.

¹¹²⁷ Dobaev, 2014: 112.

¹¹²⁸ Janeczko, 2014: 434-435.

¹¹²⁹ Koyçuev, 2010: 45.

¹¹³⁰ Buryat bir baba ve Rus annenin çocuğu olarak dünyaya gelen Aleksandr Tihomirov, 15 yaşında İslâm'ı kabul ederek Said Buryatskiy adını almıştır. 2008 yılında Kafkasya Emirliği'ne katılan Buryatskiy ayrılıkçıların ideologlarından olarak kabul edilmekteydi. 2010'da İnguşetya'da çıkan çatışmada öldürülmüştür. Buryatskiy'in Kafkasya Emirliği'yle ilgili görüşleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Buryatskiy, 2013.

bürünebildiğini göstermektedir.¹¹³¹ Bir başka saha araştırmasına göre teröre katılımı ekonomik sorunlar da rol oynamaktadır. Bu gençlerin bir kısmı işsizdirler ve terörü para kazanma yolu olarak görmektedirler: "İşi yok, evi yok, parası yok, karısı yok, çocuğu yok. Bunların yapacak bir şeyi kalmıyor". İleriye yönelik umutsuzluk kızgınlığa neden olmaktadır: "Biri dağa çıkmak isterse ona ne diyebilirim ki? Bana şöyle söylüyor: "Bana orada para veriyorlar, özgürlük veriyorlar, yemek veriyorlar. Burada acımdan öleceğime orada memurlardan (*çinovnik*) birini vurur ve ölürüm".¹¹³² Çeçenlerin sürekli ve yaygın olarak cezalandırılan ve Rusya'nın tehlikeli bir "öteki" şeklinde algılanması, Kafkas savaşları, sürgünler ve Sovyet sonrası son iki savaş hakkında sürekli anlatılan hikâyeler Çeçen ailelerin günlük yaşamının bir parçası olmuştur. Bunun da ötesinde Çeçenlerin dışlanma deneyimini güçlendirmeye hizmet eden ve Çeçenleri "ben" ve "öteki"nin radikal anlatılarını tekrarlamaya ve yaymaya meyilli kılan belirli kültürel kodlar da bulunmaktadır. Misilleme ve bir hakarete karşılık verme gerekliliği bugün Çeçen toplumunda yaygın olarak görülmektedir ve bu görev sonraki nesillere aktarılabilir. Şamil Basayev'in aşağıdaki cümleleri konuyu daha iyi açıklıyor: "Ailemde yedi nesil boyunca herkes Ruslarla savaştı. Savaşmayı bir onur olarak görüyorum çünkü babamın ve atalarımın başladığı şeyi sürdürmek zorundayım".¹¹³³ Köktencilik ve terör sorununun tüm farklı nedenlerine rağmen Kadirov yönetimi köktencilikle mücadelede ağırlıklı olarak iki yönlü hareket etmekte, aralıksız devam eden askeri mücadele dini-ideolojik mücadeleyle desteklenmektedir.

4.3.1. Siyasi-Askeri Boyut

Mashadov'un ölümünden sonra yerine daha çok dini otorite olarak bilinen Abdul-Halim Saydulayev'in geçtiği duyurulmuş ama 2006'da o da Kadirov'un özel birlikleriyle çatışma sırasında öldürülünce onun yerini Basayev'in yakın müttefiki Doku Umarov (Ebu Osman) almıştır.¹¹³⁴ Bir ideologdan daha çok saha komutanı olan Umarov taktik değişikliğine gitmiş ve 2007 yılında İÇC başkanlığı görevinden istifa ederek Kafkasya Emirliği'ni kurduğunu açıklamıştır. Rusya'ya karşı cihat ilân eden Umarov¹¹³⁵, Kafkasya Emiri olarak "İdil-Ural, Sibirya ve Rusya tarafından işgal edilen bölgelerdeki mazlum Müslümanlara" yönelik bir beyanat yayımlamıştır:

...Bizim topraklarımız Rus kâfirlerin işgali altında ve bize uzun zamandır alçak hayat tarzlarını kabul ettirmeye çalışıyorlar. Bu, O'nun doğru yolundan sapığımız için yüce Allah'ın bize verdiği cezadır... İnançsızların Kafkasya topraklarında inşa ettiği her türlü kanun ve sistemi reddediyorum... Resmi olarak

¹¹³¹ Matveeva, 2012: 15.

¹¹³² Starodubrovskaya ve Sokolov, 2015: 146.

¹¹³³ Wilhelmsen, 2020: 33.

¹¹³⁴ <https://www.kommersant.ru/doc/683215>, (erişim tarihi: 10.09.2020).

¹¹³⁵ Litvinova, 2014: 125.

Kafkasya Emirliği İslâm Devleti'nin kurulduğunu ilân ediyorum. Bana biat eden mücahitlerin tüm Kafkasya topraklarını Kafkasya Emirliği vilayetleri ilân ediyorum...¹¹³⁶

Kafkasya Emirliği'nin sınırlarını belirlemeyi gereksiz bulan Umarov bunu iki nedene bağlamıştır. İlk olarak, Kafkasya kâfirler tarafından işgal edildiği için dârülharp sayılıyordu. Kâfirleri buradan kovularak şariat getirilmeliydi. İkincisiyse, Kafkasya'dan kâfirler kovulunca Müslümanların tüm tarihi topraklarını kazanmak gerekiyordu ki, bu topraklar da Kafkasya sınırları dışına çıkmaktaydı.¹¹³⁷ Bu hamle Kuzey Kafkasya'daki köktendincilerin yeni jeopolitik hedef belirlediğini de göstermekteydi. Artık hedef sadece Çeçenistan'ın ulusal bağımsızlığı değil, tüm Kuzey Kafkasya'nın "kâfirlerin" yönetiminden kurtulmasıydı.¹¹³⁸ Bu yönüyle Umarov'un savaşın sınırlarını genişleterek Rusya'ya karşı mücadeleyi Çeçenistan ve Kuzey Kafkasya'nın ötesine taşıyan ilk Çeçen ayrılıkçı lider olduğu söylenebilir. Umarov ayrıca Kafkasya'daki geleneksel cihadın Rusya karşısı bir mücadele olduğu anlayışını da değiştirmiş, cihadı İslâm'ı korumak için yapılan mücadele, Rusya'yı ise İslâm düşmanı olarak konumlandırmaya başlamıştır.¹¹³⁹

Kafkasya Emirliği'nin kurulmasıyla Ruslarla yüz yüze mücadele yerini partizan/gerilla mücadelesine bırakmış ve hareket tüm Kuzey Kafkasya'ya yayılmıştır. Bu durum özellikle Moskova'ya doğrudan karşı koyan ilk dönem lider kadroların ortadan kaldırılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Onların yerine geçen yeni nesil cihatçıların böyle bir şansları olmamış ve Kuzey Kafkasya'nın hemen her yerinde gizli faaliyet gösteren küçük yapılara dönüşmüşlerdir.¹¹⁴⁰ Emirliğin kurulması Kafkasya'nın farklı bölgelerindeki cihatçıların arasındaki koordinasyonu artırmanın yanında ideoloji ve terör yöntemleriyle ilgili tartışmaları da yoğunlaştırmıştır. Eylemler artık sadece güvenlik güçlerine karşı değil sivillere yönelik de yapılmaya başlamıştır. Umarov'a göre Rus rejiminin işbirlikçileri olduklarından siviller de hedef alınabilirdi. Ayrıca yerel politikacı ve iş dünyasının seçkinleriyle siyasi ve ekonomik mücadele içine girilmiştir.¹¹⁴¹ Umarov'un savaşı tüm Kuzey Kafkasya'ya yayma planının kısmen başarılı olduğu söylenebilir. Daha önceki eylemler daha çok Çeçenistan sınırları içerisinde ve Çeçen ayrılıkçılarla bağlantılıyken Emirliğin ilânından sonra Kabardino-Balkarya, Kuzey Osetya, İnguşetya, Dağıstan, Karaçay-Çerkes ve hatta Rusların yoğun olarak yaşadığı Stavropol bölgesinde de terör eylemlerinde ciddi artış yaşanmıştır. Çeçenistan'da

¹¹³⁶ Umarov, 2014: 29-32.

¹¹³⁷ Age. 32.

¹¹³⁸ Dobaev, 2014: 239-241.

¹¹³⁹ Pokalova, 2015: 160.

¹¹⁴⁰ Dobaev, 2009: 80.

¹¹⁴¹ Zhemukhov, 2018: 54; Pokalova, 2015: 165.

eylemlerin sayısı azalırken Dağıstan daha çok Selefi/Vehhabi ideolojinin merkezi olarak öne çıkmıştır.¹¹⁴²

Köktencilikle mücadele konusunda Ramzan Kadırov en başından sert önlemler almıştır. Babasının ölümünden kısa süre sonra Kadırov NTV kanalına şu şekilde açıklama yapmıştır:

Biz onların [teröristlerin] akrabalarını cezalandıracağız. Onlar haydutlara yardım ediyor ama kendi akrabalarına, bacılarına, kardeşlerine yardım ettiklerini söylüyorlar. Hayır, onlar haydutlara yardım ediyor. Bunları biz yasal şekilde cezalandıracağız. Eğer böyle bir yasa yoksa Rusya Devlet Duması'ndan böyle bir yasa çıkarmalarını isteyeceğiz. Aksi takdirde Çeçenistan'da savaş asla bitmeyecek.¹¹⁴³

Kadırov bu konuda yalnız değildi ve kendisinden önce bu konu *Rusya Müslümanları Merkezi Dini İdaresi* müftü yardımcısı Muhammedgali Huzin tarafından da dile getirilmişti: "Terörizm ve aşırılıkçılığın getirdiği kötülükler gerekli önlemler alınarak durdurulmalıdır. İnsanları öldürmeye giden her teröristin onun yerine yakın akrabalarının sorumlu tutulacağını bilmesi gerek. Teröristlerin yakınları tüm sosyal haklardan mahrum bırakılmalıdırlar".¹¹⁴⁴ Kadırov sadece teröristlerin akrabalarını değil, Çeçenistan'daki siyasileri ve bürokratları da teröre destek vermekle suçlamıştır:

Birçok yöneticimiz ve müdürümüzün ormana giden genç akrabalarının bulunduğu sır değil. Bu kişilerin onlarla temas hâlinde olduklarını, hatta onlara yiyecek temin ettiklerini de biliyorum. Bu gençlerin on gün içerisinde geri dönmeleri durumunda bahsettiğim yöneticiler mahkemeye verilecekler. Ayrıca bize karşı savaşanların gömülmesini yasaklıyorum. Eğer ormana giden birinin köyde gömüldüğünü öğrenirsem ne emniyet müdürü, ne yerel idare amiri ne de cami imamı görevde kalacak.¹¹⁴⁵

Bu açıklamada üç nokta dikkat çekmektedir: İlk olarak, Kadırov birçok yetkiliden bahsediyordu ki, bu da hem ormanlarda çok sayıda teröristin bulunduğu hem de bunlara devlet görevlilerinin destek verdiği en yetkili ağızdan teyit edilmiş oldu. İkincisi, teröristlerin cenazesini gömme yasağı, terörü önleme konusundaki uygulamaların daha da sertleşeceğinin göstergesiydi. Üçüncüsüye, bu tarz söylem Kadırov'a potansiyel rakiplerini ya da istemediği bürokratları terör destekçisi olmakla suçlayarak tasfiye imkânı veriyordu.

Özellikle 2009 yılında Moskova'nın terörle mücadele rejimini sonlandırması ve federal güçlerin bölgeden çıkarılarak etkinliğinin asgariye indirilmesi Kadırov'a terörle mücadelede kendi yöntemlerini uygulama fırsatı vermiştir.¹¹⁴⁶ Kadırov özellikle terörü ön plana çıkararak ayrıcalıklı olma hakkını sürekli vurgulamakta ve federal yasalardan bağımsız hareket etmektedir. Moskova da Çeçenistan'ın özel durumunu kabul etmekte ve Kadırov'un federal

¹¹⁴² International Crisis Group, 2012: 1; Roşin, 2011b: 92.

¹¹⁴³ <https://www.ntv.ru/novosti/46148/>, (erişim tarihi: 07.03.2019).

¹¹⁴⁴ http://www.ng.ru/politics/2004-04-22/3_islam.html, (erişim tarihi: 07.03.2019).

¹¹⁴⁵ <https://www.novayagazeta.ru/articles/2009/01/14/44282-chechnya-voyna-pokoleniy>, (erişim tarihi: 07.03.2019).

¹¹⁴⁶ Baev, 2011: 13-14.

yasalara uymayan uygulamalarına göz yummaktadır. Bu ayrıcalık özellikle her şeye izin verilen- onlarca insanın kaybolduğu geniş kapsamlı temizlikten teröristlerin akrabalarına ait evlerin yakılmasına kadar- terörle mücadelede daha belirgindir.¹¹⁴⁷ 2009 yılında İnguşetya başkanına yönelik suikasttan sonra dönemin Rusya başkanı Dmitriy Medvedev Ramzan Kadırov'a teröre karşı daha sert önlemler alması talimatını vermiş, Kadırov da terörle mücadeleyi güçlendireceklerini, bu konuda federal merkezin desteğine sahip olduklarını belirtmiştir.¹¹⁴⁸ Ülkede "kanun diktatörlüğü" inşa ettiği iddia edilen Putin bile Kadırov'un köktencilik konusundaki sert ve kanunsuz eylemlerine itiraz etmemekte hatta bunu onaylamaktadır. Kadırov'un devlete karşı savaşanların yakınlarının evlerinin imha edilip kendilerinin de sürgün edilmesiyle ilgili emri konusunda Putin: "Kadırov'un açıklaması duygusal olabilir ve bu tür durumlardaki duygular anlaşılabilir" şeklinde geçiştirmiştir.¹¹⁴⁹ Kadırov yönetiminin Vehhabi olarak tanımladığı köktencilikle mücadelesini belki de en iyi ifade eden açıklamayı Çeçenistan İçişleri Bakan Yardımcısı Apti Alaudinov yapmıştır: "... Eğer Vehhabilerle en küçük bir benzerlik görseniz... Kur'an'a and olsun bizzat ben biçmelerini söyledim. Tutuklayabildiğini tutukla. İmkân varsa cebine bir şeyler at."¹¹⁵⁰ Ne istersen yap, kimi istersen öldür. *Pravitel* (genelde Kadırov'a *pravitel* diyorlar) bunu ona (İçişleri Bakanlığı Urus Martan İlçe Birim Yöneticisi) iletmemi söyledi. Allah'a and olsun ben bunu destekliyorum".¹¹⁵¹ Teröristlerin akrabalarını sorumlu tutmayı düzenleyen yasa önerisi Duma'da onaylanmasa da Kadırov'un federal yasalara aykırı davranmasını da kimse engellememiştir. Örneğin, 2014 yılında Çeçenistan'da yaşanan büyük çaplı terör olaylarından sonra Kadırov teröristlerin akrabalarının evlerinden çıkarılarak bu evlerin yakılması ve akrabalarının Çeçenistan'dan kovulması gerektiğini açıklamıştır. Bu açıklamanın ardından Çeçenistan'da on altı ev yıkılmış ve bu evlerde yaşayanlar sokağa atılmıştır.¹¹⁵² Çeçen toplumunda kolektif sorumluluk geleneği hâlâ bulunmaktadır ve bir kişi suç işlediğinde daha çok yakınlarının cezalandırılmasından korkmaktadır.¹¹⁵³ Kolektif sorumluluk anlayışı sadece Çeçenistan'a özgü değildir ve teröristlerin yakın akrabalarının tutuklanma ve cezalandırılma

¹¹⁴⁷ Dubnov, 2016: 7.

¹¹⁴⁸ <https://www.grozny-inform.ru/news/politic/13085/>, (erişim tarihi: 16.12.2021).

¹¹⁴⁹ <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/24/-putins-closest-ally-and-his-biggest-liability-chechnya-ramzan-kadyrov>, (erişim tarihi: 16.04.2019).

¹¹⁵⁰ Rusya'da yolsuzluğa bulaşmış polisler insanların üzerlerini ararken ceplerine genellikle uyuşturucu atarak tutuklamakta ve sonra belirli bir rüşvet karşılığında tutukladıkları kişileri serbest bırakmaktadır. Buradaki "cebine bir şeyler at" ifadesinden kasıt budur.

¹¹⁵¹ <https://www.novayagazeta.ru/articles/2013/12/20/57750-kak-formirovali-sovetpo-pravam-cheloveka-pri-ramzane-kadyrove>, (erişim tarihi: 25.05.2019).

¹¹⁵² <https://www.novayagazeta.ru/articles/2016/02/26/67580-ottsy-za-synovey>, (erişim tarihi: 27.05.2019).

¹¹⁵³ Teröristlerin akrabaları çoğunlukla bir anda ortadan kaybolmakta, belirli müddet sonra ya ağır yaralı şekilde ya da öldürülmüş şekilde bulunamamaktadırlar. Çoğu durumdaysa kaybolan kişiden asla haber alınamamaktadır. Örneğin, resmi rakamlara göre sadece 2007-2009 arasında Çeçenistan'da 427 kayıp ihbarı yapılmıştır. International Crisis Group, 2012: 27.

olayları Kuzey Kafkasya'nın diğer cumhuriyetlerinde de yaşanmaktadır.¹¹⁵⁴ Grozniy'da 2014 yılındaki terör eyleminden sonrası Kadırov teröristlerin akrabalarının cezalandırmasını yasalaştırılması konusunu yeniden gündeme getirse de Putin buna karşı olduğunu açıklamıştır. Buna rağmen Çeçenistan Parlamentosu 2015 yılında teröristlerin ailesinin ve yakın akrabalarının sorumlu tutulması konusunda Duma'ya yasa önerisi sunmuş fakat öneri yasalaşmamıştır.¹¹⁵⁵

Her ne kadar Selefi/Vehhabiliğe karşı siyasi-askeri ve dini-ideolojik mücadele güçlü bir şekilde yapılsa da gerek Çeçenistan'dan gerekse genel olarak Kuzey Kafkasya'dan IŞİD'e katılmak için Suriye ve Irak'a giden militanların Rusya için önemli bir güvenlik meselesi olduğunu belirtmek gerekmektedir. İlk dönem (2011-2013) IŞİD'e katılımın düşük düzeyde olduğu ve genellikle Rusya dışındaki Çeçen muhacirlerin katılımı gözlemlenmiştir. Rusya'dan asıl katılım 2013 yılının sonundan itibaren başlamış ve bunlar IŞİD'in 2014 yılındaki başarısında önemli rol oynamışlardır.¹¹⁵⁶ Resmi açıklamalara göre Rusya'dan IŞİD'e katılımların yüzde 85'i 2013 yılının sonundan itibaren yapılmıştır. İkinci dalga, çoğunlukla Çeçenistan ve Dağıstan'dan gelen genç idealist Selefilerden oluşmaktaydı.¹¹⁵⁷ Hatta Rusya'nın Suriye'deki askeri operasyonun nedenlerinden birinin de IŞİD'e katılan Rus vatandaşlarını Suriye'de imha ederek geri dönmelerinin önlenmesi olduğu da ileri sürülmüştür.¹¹⁵⁸ FSB verilerine göre IŞİD saflarında 800 ile 1700 arasında Rusya vatandaşı savaşırmaktaydı. Daha sonra bu sayının 2 bin olduğu açıklanmıştır. Putin ise IŞİD'e yaklaşık 4 bin Rusya vatandaşının katıldığını açıklamıştır.¹¹⁵⁹ Rusya Bilimler Akademisi'nden Plotnikov ise Rusya'nın 2015 yılında Suriye'de askeri operasyonlara başlamasından sonra ülkedeki Rus pasaportlu teröristlerin sayısının hızla azaldığını belirtmektedir.¹¹⁶⁰ Kadırov da Suriye'ye Çeçen birliklerinin gönderilmesi konusunda ısrarcı olmuş ve bu talebi kabul edilmiştir.

¹¹⁵⁴ Kuzey Kafkasya halklarının geleneksel hukukuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tavkul, 2013: 319-332; Çeçen geleneksel hukukuyla ilgili bkz. Saydumov ve Hasbulatov, 2012: 310-317.

¹¹⁵⁵ https://www.bbc.com/russian/russia/2015/01/150112_chechnya_terrorists_relatives, (erişim tarihi: 15.09.2020).

¹¹⁵⁶ IŞİD kurulduktan sonra dünyanın farklı bölgelerinden farklı örgütlerin IŞİD'e bağlılık bildirmesine karşın Kafkasya Emirliği böyle bir bildirimde bulunmamıştır. Buna rağmen bazı saha komutanlarının IŞİD'e bağlılık yemini etmesi Kafkasya Emirliği içerisinde ciddi fikir ayrılıklarına neden olmuştur. Saha komutanları birbirlerini fitne çıkarmakla suçlarken Emirliğin lideri Kebekov bir açıklama yayınlarak, IDİŞ'e bağlılık bildirenlerin IŞİD'in yönettiği topraklara gitmelerini istemiştir. Kebekov ayrıca kendi taraftarlarına IŞİD'e bağlılık bildirenlerle iş birliği yapmalarını ve onlara destek vermelerini yasaklamıştır. Dobaev ve Çerevko, 2017: 25-26.

¹¹⁵⁷ Retelle, 2016: 223-228; Plotnikov ve Mrkiç, 2019: 18.

¹¹⁵⁸ Yılmaz, 2015: 668.

¹¹⁵⁹ Dobaev ve Çerevko, 2017: 24.

¹¹⁶⁰ Plotnikov ve Mrkiç, 2019: 18.

Kadırov 2017 yılında Suriye'de iki Çeçen taburunun bulunduğunu ve bunların terörle mücadele amacıyla durum analizi yaptıklarını açıklamıştır.¹¹⁶¹

Sonuç olarak Kafkasya Emirliği'nin kurulmasından sonra ayrılıkçı hareket kendi içerisinde bölünmüş fakat daha koordineli şekilde ve tüm Kuzey Kafkasya genelinde çeşitli terör eylemleri gerçekleştirilmeye başlamıştır. Kafkasya Emirliği'nin kurulmasıyla Çeçenistan'da milliyetçi ayrılıkçı hareketin sonlandığını, 1990'ların başındaki gibi bağımsız seküler Çeçenistan kurulmasından yana olanların etkinliği çok zayıfladığını ve yerini İslâm devleti kurmayı hedefleyen köktencilerin aldığını söylemek mümkündür. Ayrıca baskı ve şiddetin köktencilik beklediği gibi ortadan kaldırmadığı da görülse de Kadırov yönetiminin bu konudaki güce dayalı politikalarında en ufak bir değişim olmadığı görülmektedir. Öte yandan, Çeçenlerin büyük bir kısmı sufi tarikat mensubu olduğundan saf İslâm'a dönme çağrısı yapan ve sufiliğe temelden karşı çıkan Vehhabi/Selefilikle dini/ideolojik karşıtlığa neden olmaktadır.¹¹⁶² Bu da doğal olarak Kadırov yönetiminin Vehhabi/Selefilik'e karşı dini/ideolojik boyutta sufiliği ön plana çıkarmasına neden olmaktadır.

4.3.2. Dini-İdeolojik Boyut

Kuzey Kafkasya köktencilerinin ideologu Bagaaddin Kebedov'un ve genel olarak Selefi/Vehhabilerin sufi İslâm'a yönelik belli başlı eleştirileri şu şekilde sıralanabilir: 1. Sufiler şeyhlerin sırları/gaybı bildiklerine inanıyorlar. Bu, Kur'an'a aykırıdır. Birçok ayette gaybı sadece Allah'ın bileceği ve Peygamber'in de Allah'ın ona söylediği kadarını bileceği belirtilmiştir. Bu durumda sufiler kendi şeyhlerini Allah'ın seviyesine çıkarmış oluyorlar. 2. Sufiler Allah ile kul arasında şeyhin olması gerektiğini söylüyorlar. Bu, Kur'an'a aykırıdır. İslâm'da Allah ile kul arasında aracı ve kulların günahlarını affedecek rahipler yoktur. 3. Sufiler kendi şeyhlerinin hatadan ve günahattan korunduklarını söylüyorlar. Bu, İslâm'a aykırıdır, çünkü Allah sadece Hz. Muhammed'i günah işlemekten korumuştur. 4. İnsanların onlardan yüz çevirmesi durumunda otoritelerini kaybedeceklerinden korkuyorlar. Bu yüzden bizi düşman olarak görüyor ve bizimle mücadele ediyorlar. 5. Siyasi iktidar sufi tarikatlarla iş birliği yapıyor ve bizim görüşlerimizin geleneksel İslâm'la uyuşmadığını söylüyorlar.¹¹⁶³ Selefilerin bu eleştiri ve görüşleri 1990'lar boyunca tüm Kuzey Kafkasya'ya yayılmaya başlayıp güçlenince Ahmat Kadırov'un inisiyatifiyle 1998 yılında Grozny'de Kuzey Kafkasya Müslümanları Kongresi toplanmıştır. Kongre'de bölgede güçlenen Vehhabiliğin Müslümanlar

¹¹⁶¹ <https://tr.sputniknews.com/rusya/201704201028163502-suriye-cecenistan-ramzan-kadirov/>, (erişim tarihi: 11.04.2019).

¹¹⁶² Zhemukhov, 2018: 54; Roşin, 2011b: 90; Litvinova, 2014: 125.

¹¹⁶³ Tişkov, 2001: 340; Bobrovnikov, 2007: 170; Kisriev, 2007: 88-89; Roşin, 2011a: 23-27.

arasında bölücü faaliyetler yürüttüğü, aşırılıkçılığa müsaade ettiği, siyasi hayata müdahale ettiği, kendi taraftarlarını silahlandığı ve iktidara meydan okuduğunu ileri sürülmüştür. Kongrede kabul edilen bildiride Vehhabilik kınanmış, Kuzey Kafkasya'daki siyasi iktidarlardan Vehhabiliği yasa dışı ilân etmeleri ve silahlı Vehhabi grupları dağıtılmaları talep edilmiştir. Vehhabilerin Çeçenistan'a İslâm'ı yayma maskesiyle girdikleri fakat gerçekte devlete karşı çalıştıkları belirtilen bildiride, bu misyonerlerin Çeçenistan'dan kovulması istenmiştir.¹¹⁶⁴ Ahmat Kadırov Çeçenistan'ın başına geçtikten sonra da Vehhabilerle karşı mücadeleye devam etmiştir. Daha da önemlisi, Kadırov Kunta Hacı virdi adına konuştuğunu iddia etti. Kurucusu Kunta Hacı'dan sonra virdin tek bir lideri olmamıştı ama farklı bölgelerden cemaat içindeki üstatlar ve saygın müritler Kadırov'un tüm cemaat adına konuşmasına müsaade ederek onu desteklediler.¹¹⁶⁵ Kadırov'a göre Vehhabiler "temiz İslâm" sloganının arkasına gizlenmekte ve gençleri saptırarak onları cinayete teşvik etmekteydiler. Dini zikir ve Çeçenlerin dans sanatı dini aşırılıkçılığa karşı koymada güçlü silahtı. Dini radikalizm ve aşırılığın kökü dışarıdaydı ve Çeçen gelenekleriyle bağdaşmamaktaydı. Dolayısıyla gençler Vehhabi ideoloji ve pratikten yüz çevirmeli ve barışçıl hayata dönmeliydiler.¹¹⁶⁶

Babasının Vehhabiliğe karşı uzlaşmaz tutumunu Ramzan Kadırov da sürdürmekte, siyasi alanda olduğu gibi dini alanda da farklı akımları reddetmektedir: "1990'lı yıllarda Vehhabiler geleneksel İslâm'ı ortadan kaldırdılar... Geleneksel İslâm herkes tarafından kabul görüyor. Bizde başka akımlar yoktur ve olmayacaktır da. Biz Peygamber döneminde mevcut olmayan akımları kabul etmiyoruz. Biz geleneksel, Çeçen, Kafkasya, Rusya İslâmı'mıza bağlı kalacağız ve geleceğimizi onun üzerine inşa edeceğiz".¹¹⁶⁷ Kadırov'un geleneksel İslâm'dan kastı sufi İslâm anlayışdır ve bu anlayış Vehhabiliğe karşı bilinçli şekilde desteklenmektedir. Daha önce de değinildiği gibi sufi tarikatlar Çeçen toplumsal yapısında çok güçlüdür ve hem sürgün döneminde Çeçenlerin bir ulus olarak ayakta kalmalarında hem de Sovyetlerin ateizm propagandası yaptığı uzun yıllar boyunca toplumun dinini korumasında bu tarikatlar çok önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla Çeçenlerin sufi İslâm'a yakınlığının onların sefilikten uzaklaşmasını sağlayacağı öngörülüyor, çünkü sefililer Rusya'ya karşı savaşta Çeçenleri desteklerken diğer taraftan da onların tarikat geleneklerini ve evliya kültürünü amansız şekilde

¹¹⁶⁴ Akaev, 2011c: 160.

¹¹⁶⁵ Vatchagaev, 2014: 32.

¹¹⁶⁶ Akaev, Vok ve Kerimov, 2006: 54.

¹¹⁶⁷ https://www.bbc.com/russian/russia/2012/09/120918_ramzan_kadyrov_interview, (erişim tarihi: 28.03.2018).

eleştiriyordular. Çeçenlerin şeyhlere saygı, zikir ve evliyaların mezarlarını ziyaretleri küfür ve şirk olarak görüyordular.¹¹⁶⁸

Köktencilerin temsil ettiği selefi İslâm anlayışıyla Kadırov'un temsilciliğine soyunduğu sufi İslâm anlayışı rekabet içerisindedir ve her iki taraf da karısındakini bağnazlıkla suçlamaktadır. Her iki taraf da karşısındakinin devam eden varlığının kendisi için varoluşsal bir tehdit olarak görmektedir.¹¹⁶⁹ Bunun yanı sıra selefiler sadece sufi tarikatlara değil Rusya'ya iş birliği yaptığı için Kadırov'a da karşıdırlar ve onu genellikle mürtet¹¹⁷⁰ olarak adlandırmaktadırlar. Kadırov selefiler tarafından İslâmi kavramlarla ötekileştirilirken buna kendisinin ve ait olduğu tarikatın İslâmi değerlerini ön plana çıkararak cevap vermektedir. Ayrıca sufiliğin genel itibarıyla şiddet içeren metotlara karşı olduğu, zorunlu olmadıkça siyasete pek fazla müdahale etmediği ve selefilerin aksine Rusya'daki özellikle de Kuzey Kafkasya'daki Müslümanların etnik özelliklerine göre ayrılmasına karşı değildir. Tüm bu nedenler göz önünde bulundurulduğunda Kadırov yönetiminin sufiliği desteklemesinin nedeni daha iyi anlaşılabilir.

Kuzey Kafkasya'nın diğer cumhuriyetlerinde selefi olarak tanımlanan köktencilerle diyalog geliştirerek dini bölünmeyi ortadan kaldırma yönündeki çabaların aksine Kadırov katı şekilde sufi İslâm'ı desteklemekte, cami imamlarından Vehhabilik ve aşırılıkçı fikirlerin zararlı etkileri konusunda cemaati bilgilendirmelerini istemektedir. Selefilerle diyalog veya onların dini hayata dâhil olmaları Çeçenistan'da kabul edilebilir durum değildir.¹¹⁷¹ Kadırov suça bulaşmamış olsa bile yerel selefileri militanlar ve onların işbirlikçileriyle eşit göstermekte ve bunların cumhuriyette yeri olmadığını söylemektedir. Kadırov ayrıca Rusya'da radikal İslâmcıları tanımlamada yaygın olarak kullanılan Vehhabi terimini kullanarak bu kavramın kamuoyundaki olumsuz çağrışımına da başvurmaktadır. Polise insanların nasıl dua ettiklerini izlemelerini ve hatta giyim tarzlarını bile dikkate alarak geleneksel sufi İslâm'dan sapanları engellemeleri yönünde talimat verilmiştir.¹¹⁷² Kadırov, 2012 yılında düzenlenen "Radikalizme Karşı İslâm Doktrini" konulu uluslararası konferansta, Vehhabilerin İslâm'la hiçbir ortak yönlerinin olmadığını, İslâm'ı çarpıtarak itibarsızlaştırdıklarını, onların Çeçenistan'da arandıklarını, yargılandıklarını ve yok edildiklerini açıklamıştır.¹¹⁷³

¹¹⁶⁸ Janeczko, 2014: 441.

¹¹⁶⁹ Whitmeyer, 2015: 37.

¹¹⁷⁰ Bir Müslümanın İslâm dininden çıkması anlamında fıkıh terimi.

¹¹⁷¹ International Crisis Group, 2012: 12.

¹¹⁷² Human Rights Watch, 2016: 11.

¹¹⁷³ <https://www.grozny-inform.ru/news/politic/34110/>, (erişim tarihi: 17.09.2020).

Köktencilikle mücadelede en önemli rolü hiç şüphesiz *Çeçenistan Müslümanları Dini İdaresi* üstlenmektedir. Ülkede eğitim sisteminin her adımında verilen dini eğitim gençleri vatansever ruhta yetiştirmenin ötesinde terörizmle mücadele meselesinde de öne çıkmaktadır. Müftü Salah Mejiyev'e (aynı zamanda Ramzan Kadırov'un danışmanıdır) göre:

Terör ve aşırılığın nedeni dinin yanlış yorumlanması ve yanlış öğretilerdir. Tüm kötülükler bilgisizlikten ortaya çıkmaktadır. Gençlerin kafasında boşluk bıraktığımız zaman bu boşluk düşmanlarımız tarafından doldurulmaktadır. Terör ve aşırılıkla mücadele her şeyden önce gençlerin bilgilendirilmesi ve eğitimle mümkündür. Bu da din okullarının programları, öğretmenler, okullarda verilen dersler ve ailelere bağlıdır. Köy imamından başlayarak idari yöneticilere, yaşlılara, ebeveynlere kadar hepsi bir araya gelmeli ve gerekli eğitimi vermelidir.¹¹⁷⁴

En hafif tabirle kötü bir akım olduğu Çeçen toplumunun bilincine işlenen Selefilik/Vehhabilik Rusya genelinde olduğu gibi Kuzey Kafkasya'da da radikal dini hareket olarak görülmektedir. Bir kamuoyu araştırmasına göre Çeçenistan'da "Vehhabiliğin dini-politik hareket olarak tüm Rusya'da yasaklanmasını" isteyenlerin oranı yüzde 70,2'dir. Sadece yüzde 4,7'lik kesim buna karşı olduğunu belirtmiştir. Çeçenistan'da Vehhabiliğe olumlu bakanların oranı yüzde 9 iken, araştırmaya katılanların yüzde 86'sı Vehhabilikle ilgili görüşlerinin olumsuz olduğunu bildirmiştir.¹¹⁷⁵ Bir başka araştırmaya göre Kuzey Kafkasyalılar Vehhabiliğin en çok Çeçenistan'da yayıldığını düşünseler de Çeçenlerin sadece yüzde 16,1'i Vehhabiliğin kendi cumhuriyetlerinde yaygın olduğu görüşündedir. Yine Rusya genelinde Vehhabiliğin yasaklanmasını isteyen Çeçenlerin oranı yukarıdakine benzer şekilde yüzde 72,6'dır. Vehhabiliğin yasaklanmasına en az karşı çıkanlar da yüzde 3,3 ile Çeçenlerdir.¹¹⁷⁶ Çeçenistan Müftüsü Salah Mejiyev 2016 yılında Vehhabiliğin yasa dışı ilân edilmesi gerektiğini açıklayarak Putin'e Vehhabiliğin Rusya genelinde yasaklanması yönünde yasal düzenleme talebiyle müracaat etmiş¹¹⁷⁷ fakat bu önerisi yasalaşmamıştır. Vehhabiliğin yasal olarak yasaklanmasa da aynı yıl Grozni'de düzenlenen Dünya İslâm Kongresi'nde yayımlanan fetvada Ehl-i sünnet vel-cemaatin¹¹⁷⁸ tanımı yapılmış ve Vehhabilik, İŞİD, Hizb-ut Tahrir'i İslâmi, Habeşiler ve Müslüman Kardeşler gibi akımların modernitenin yanlış

¹¹⁷⁴ <https://rg.ru/2018/07/26/reg-skfo/muftij-chechni-v-respublike-boriutsia-s-ekstremizmom.html>, (erişim tarihi: 27.05.2019).

¹¹⁷⁵ Abdulagamov, 2012: 39-40.

¹¹⁷⁶ Dzutsev, 2012: 399 ve 412.

¹¹⁷⁷ <https://www.interfax.ru/russia/531075>, (erişim tarihi: 05.04.2019).

¹¹⁷⁸ Sözlükte "mânevî alanda çizilen yolu benimseyenler" anlamına gelen ehl-i sünnet tamlaması ehl-i sünnet ve'l-cemâat ifadesinin kısaltılmış şeklidir. Buradaki sünnetten maksat, dini tebliğ ve beyan etmekle görevli bulunan Hz. Peygamber'in İslâm'ın temel konularını anlama ve benimseme tarzıdır. Cemaat kavramı, her devirdeki Müslümanların büyük çoğunluğu ve mütehid âlimler gibi farklı şekillerde yorumlanmışsa da vahyin ilk muhatapları olup inanç, ibadet, hukuk ve ahlâk cepheleriyle İslâm'ı bir bütün olarak sonraki nesillere aktaran ashap cemaati anlamına geldiği yolundaki görüş tercih edilmiştir. Aslında bu anlayış diğer yorumların da temelini oluşturmaktadır. Buna göre Ehl-i sünneti, "Hz. Peygamber ile ashap cemaatinin dinin temel konularında tâkip ettikleri yolu benimseyenler" diye tarif etmek mümkündür. Erken dönem hadis kaynaklarında da ehl-i sünnet tabiri görülmemekte, buna karşılık "sünnet" ve "cemaat" kelimelerine rastlanmaktadır. Ehl-i sünnete bağlı olanlara "sağlam ve doğru inancı benimseyenler" anlamında "Sünnî" adı verilir. Yavuz, 1994: 525.

yönlendirdiği Sünni mezhebi dışındaki "yolunu şaşırması, kaybolmuş" akımlar olarak tanımlanmıştır.¹¹⁷⁹

Sonuç olarak Kuzey Kafkasya'daki sosyoekonomik ve politik sorunların belirleyici nedenlerinden biri de bölgenin etnik ve dini yapısıdır. Bölgedeki dinler arası ve milletlerarası gerilimler ekonomik gelişimi engellemenin yanında bölgenin siyasi olarak istikrarsızlaşmasını isteyen güçlere de olanak sağlıyor.¹¹⁸⁰ Bu bakımdan olarak bölümün başında da belirtildiği gibi Çeçenistan ve genel olarak Kuzey Kafkasya'da köktenciliğin ve terörün nedenleri oldukça farklı ve fazladır. Buna rağmen sorunun temeline inilmeden askeri ve ideolojik mücadele ne kadar güçlü şekilde yürütülse de sorunu tamamen çözmeye yetmemektedir. Çernienko'nun ifade ettiği gibi gerek Kuzey Kafkasya'daki yönetimlerin gerekse Moskova'nın Vehhabilikle mücadelesi "gribe yakalanan birinin baş ağrısıyla mücadelesine benzemektedir". Rus iç politikasının ve Rus medyasının temel yanılgısı nedenleri unutup sonuçlarla mücadele etmeleridir. Bu nedenle de isteyerek ya da istemeyerek köktenciliği yayılmasına neden olmaktadır. Devlet politikasının, muhalefeti bastırmak yerine Rus devletinin demokrasi ve sivil ifade özgürlüğünün kalesi olması için mücadeleye dönüşürse, işte o zaman radikal protesto hareketlerinin yayılması için bir neden kalmayacaktır ve Vehhabilik ve diğer radikal hareketler tarih sahnesinden kaybolacaktır.¹¹⁸¹

4.4. Dikey Yönetim Aracı Olarak Müftülük

Kuzey Kafkasya'da müftülükler Çarlık döneminden kalma bir gelenek olarak resmi İslâm anlayışının temsilcileri konumundadırlar. Fakat gerek müftülüklerin İslâm anlayışı gerekse İslâmi muhalefet anlayışında değişiklik meydana gelmiştir. Sovyet döneminde "geleneksel olmayan" ya da "paralel İslâm" olarak adlandırılan sufi İslâm'ı günümüz Çeçenistan'ında ve genel olarak Kuzey Kafkasya'da resmi veya geleneksel İslâm olarak kabul edilmekte ve mevcut yönetimler de bu anlayışın yaygınlaşmasını desteklemektedirler.¹¹⁸²

Çeçenistan'da müftülük 1990'lardan itibaren ülkenin sadece dini değil siyasi hayatında da önemli roller üstlenmiştir. Çeçenistan'ın önde gelen din adamları Dudayev yönetimine karşı mesafeli durunca Dudayev yanlıları 1991 yılında *Çeçenistan Cumhuriyeti Yüksek İslâm Konseyi*'ni kurmuştur (daha sonra adı İslâm Merkezi olarak değiştirildi). Bunun üzerine *Çeçenistan İmamlar Konseyi* toplanarak *Çeçenistan Müslümanları Dini İdaresi*'ni kurmuştur. Bu dini idare hem Dudayev yönetimine hem de onun kurduğu İslâm Merkezi'ne karşı

¹¹⁷⁹ <https://golosislama.com/news.php?id=30124>, (erişim tarihi: 19.05.2019).

¹¹⁸⁰ Dzutsev, 2012: 319.

¹¹⁸¹ Çernienko, 2011: 170-171.

¹¹⁸² Yarlakapov, 2012: 118.

konumlanmıştır.¹¹⁸³ Dolayısıyla dini idarenin Dudayev yönetimine karşı mesafeli tutumu ve Dudayev'in kendine bağlı dini idare kurma girişimleri Müslüman dini liderler arasında bölünmeye neden olmuştur. Sovyet siyasal elitiyle ortak hareket etmeye alışmış din adamları Dudayev'e karşı konumlanırken, sufi akımın temsilcileri Dudayev'den yana tavır takınmıştır.¹¹⁸⁴ Siyasi ve dini yönetim arasında çekişme devam ederken Rusya ile savaş başlamıştır. Çeçenistan Müftülüğü görevine getirilen Ahmad Kadırov kısa süre sonra İÇC adına Rusya'ya karşı cihat ilân etmiştir. Önce Dudayev'in sonra da Mashadov'un güvenilir ortağı olan Kadırov'un, seleflerin sufi İslâm'a karşı saldırılarının artmasıyla Mashadov ile arası açılmıştır.¹¹⁸⁵ İkinci Rus-Çeçen savaşı başlayınca Kadırov, Mashadov'dan Hattab liderliğindeki köktendincilerin ülkeden kovulması, Çeçenistan'da Vehhabiliğin yasaklanması ve Basayev'in görevden alınarak yargılanmasını talep etse de bu talepleri kabul edilmemiştir. İkinci savaşta Ruslara karşı cihat ilân etmeyi reddeden Kadırov görevden alınmıştır.¹¹⁸⁶

1990'lardaki din-siyaset rekabeti 2000'lerde yerini iş birliğine bırakmıştır. Günümüz Çeçenistan'ında siyasi ve dini otorite arasında siyasi, dini ve toplumsal düzenin sağlanmasında karşılıklı etkileşim sisteminin ortaya çıktığı söylenebilir. Siyasi iktidar dinin ideolojik desteğinden yararlanırken, dini otorite de bunun karşılığında kendi faaliyet alanını genişletmekte ve bunun için siyasi otoritenin maddi ve siyasi desteğini almaktadır.¹¹⁸⁷ Müftülük ve genel olarak din adamları Kadırov başkanlığındaki Çeçenistan yönetiminin din adamlarına muazzam desteğini ve İslâm'ın Çeçenistan'da yayılmasını teşvik ettiğini açıkça beyan etmektedir. Bu yüzden kendilerine sağlanan desteği sadece minnetle kabul etmeyip karşılığının verilmesi gerektiğini de düşünmektedirler. Bu karşılık seçim süreçleri dâhil Kadırov'un açıkça desteklenmesi şeklinde verilmektedir.¹¹⁸⁸ *Çeçenistan Müslümanları Dini İdaresi* Başkanı (Müftüsü) Salah Mejiev her ne kadar dini idare olarak siyasi faaliyetlere katılmadıklarını belirtse de din ve siyasetin birbirini tamamladığını ifade etmektedir:

Biz ülkenin dini idaresiyiz ve kural olarak siyasi faaliyetlere katılmıyoruz. Fakat bölgede çoğunluğun Müslümanlardan oluştuğunu göz önünde bulundurmamız gerek. Daha önce dediğim gibi, bir Müslüman için din her şeydir. Bu yüzden siyaset ve din sık sık kesişmektedir. Ben bunda kötü bir şey görmüyorum. Tam tersi biri diğerini tamamlıyor. Siyasetçinin inançlı biri olmasında, işlerini profesyonel şekilde yapmakla birlikte Allah korkusuyla yapmasında kötü ne olabilir ki?¹¹⁸⁹

Çeçenistan'da siyasal alanda olduğu gibi dini alanda da güçlü bir merkezileşme yaşanmaktadır. Müftülük yasal olarak bağımsızdır ve onun faaliyet alanlarıyla ilgili

¹¹⁸³ Silantiev, 2007: 359-360.

¹¹⁸⁴ Arlyapova, 2013: 180-181.

¹¹⁸⁵ Silantiev, 2007: 361-362.

¹¹⁸⁶ Roşin, 2011c: 153.

¹¹⁸⁷ Yusupov, 2012: 126.

¹¹⁸⁸ International Crisis Group, 2012: 12.

¹¹⁸⁹ <http://caucasustimes.com/ru/muftij-chechni-salihhadzhi-mezhiev-poli/>, (erişim tarihi: 28.05.2019).

Çeçenistan Cumhuriyeti Âlimler Konseyi, imamlar, kadılar ve ülke yönetimi belirli etkiye sahiptir. Müftülük il ve ilçe kadılarını ve cami imamlarını atamaktadır. Bazı bölgelerde bölgenin tarihi geleneklerine bağlı kalınarak cemaat kendi imamını seçmektedir. Müftülük bu seçimi kabul edebilir veya başka bir imam önerebilir.¹¹⁹⁰ Çeçenistan 2019 yılı itibarıyla 1101 adet cami sayısı ile Rusya içerisinde en fazla camiye sahip cumhuriyettir.¹¹⁹¹ Bunun yanı sıra 130 ziyaretgâh (türbe), 14 İslâm medresesi ve 6 hafız okulu bulunmaktadır ve bunların tamamının yönetimi müftülüktedir.¹¹⁹² Ayrıca 2009 yılında kurulan Kunta Hacı adına Rusya İslâm Üniversitesi ve Ahmat Hacı Kadırov adına İslâm Enstitüsü'nün kurucusu da müftülüktür.¹¹⁹³ Ülkede cami sayısı hızla artarken, Ramzan Kadırov da camileri kontrol altına almıştır, çünkü camiler toplumun ve özellikle de gençlerin denetim altına alınmasında önemli rol oynamaktadır. Kuzey Kafkasya'daki deneyim, camilerin siyasi muhalefetin kalesi hâline geldiği göstermektedir. Bu yüzden gerek camiler gerekse camilerdeki din görevlileri kontrol altına alınmıştır. İlçe kadılarının toplantısı sırasında Müftü Sultan Mirzayev¹¹⁹⁴ bazı camilerin kayıt dışı faaliyet gösterdiğini, bazı camilerdeyse tam olarak düzenin sağlanmadığını itiraf etmiştir. Ülkedeki tüm camilerde düzen ve disiplini sağlayacak kişilerin belirlenmesini isteyen Mirzayev kendisinin onlara mümkün olan her türlü desteği vereceğini söylemiştir.¹¹⁹⁵

Dinin yanı sıra ülkenin siyasi hayatı, eğitim sistemi, aile hayatı, hukuk sistemi ve dış ilişkileri gibi birçok alanda önemli görevler üstlenen müftülük bir bakıma siyasi iktidarın bir kolu olarak hareket etmektedir. Okullarda din eğitimiyle doğrudan müftülük ilgilenmektedir ve bu eğitim sadece gençlerin dini öğrenmesini değil aynı zamanda ülkelerine sadık vatanseverler olarak yetiştirilmesini de amaçlamaktadır. Federal eğitim mevzuatında, öğrencilerin Rusya'da resmi olarak tanınmış dinlerden birini, laik ahlakın temelleri veya dünya dinlerinden birini seçebileceği "Din Kültürü ve Seküler Etiğin Temelleri" konulu ders bulunmaktadır. Bu dersleri müftülüğün tayin ettiği hocalar vermektedir. Bu hocalar aynı zamanda terbiye çalışmaları konusunda müdür yardımcısı olarak görev yapmaktadırlar.¹¹⁹⁶ Din dersleri verecek öğretmenlere seslenen Kadırov öğretmenlerin çok büyük sorumlulukları olduğunu söylemiştir: "Öğrencilere gerçek İslâm'ın özünü aktarmanız gerek. Bunun çok

¹¹⁹⁰ Yusupov, 2012: 128.

¹¹⁹¹ Ramzan Kadırov döneminde Grozny'yın merkezinde yapılan ve Ahmat Kadırov adı verilen on bin kişi kapasiteli camiye ziyaret eden Putin, "böyle bir cami ile sadece Çeçenistan sakinleri değil, tüm Rusya Müslümanları gurur duya bilirler. Bu, Rusya Müslümanları için güzel bir hediye" şeklinde açıklama yapmıştır. <https://www.kp.ru/daily/24182/391238/>, (erişim tarihi: 08.03.2019).

¹¹⁹² <https://grozny.tv/news.php?id=30145>, (erişim tarihi: 19.05.2019).

¹¹⁹³ <https://map.obrnadzor.gov.ru/application/university/view/22>, (erişim tarihi: 01.03.2021).

¹¹⁹⁴ 2005-2014 yılları arasında *Çeçenistan Müslümanları Dini İdaresi*'nin Başkanlığını yapan Müftü Sultan Mirzayev ayrılıkçı İÇC'de Yüksek Şeriat Mahkemesinde çalışmıştı.

¹¹⁹⁵ <http://www.groznyinform.ru/news/society/9112/>, (erişim tarihi: 08.03.2019).

¹¹⁹⁶ International Crisis Group, 2015b: 28.

büyük sorumluluk olduğunu anlamalısınız. Bugün çocuklara gurur, onur, saygı, şeref gibi hisleri aşılayarak belirli davranış kültürü geliştirmesek gelecekteki tüm çabalarımız hiçbir işe yaramaz. Sizin asli ve tek göreviniz, genç nesli ülkeye layık vatandaşlar olarak yetiştirmektir".¹¹⁹⁷

Bunun yanı sıra 2012 yılında "Genç Neslin Manevi-Ahlaki Terbiyesi Konsepti Projesi" uygulamaya konulmuştur. Kadirov'a göre genç neslin yetiştirilmesinde devlet en büyük rollerden birini oynamalıdır: "İhtiyacımız olan en önemli şey barış ve uyumdur. Ancak bunun için her insanın, her vatandaşın toplum karşısında üstlendiği sorumluluğu anlaması gerek. Bizim asli görevimiz, cumhuriyete (Çeçenistan'a, İ.H.) ve ülkeye (Rusya'ya, İ.H.) faydalı olacak Rusya'ya layık vatandaşlar yetiştirmektir. Bu yüzden gençliğin vatansever olarak yetişmesiyle ilgilenmeliyiz."¹¹⁹⁸ Görüldüğü gibi ülkede gençlerin vatansever ruhta yetiştirilmesi konusunda müftülük önemli, hatta belirleyici rol oynamaktadır. Müftülük, gençlerin dini ve ahlaki terbiyesinin yanı sıra vatandaşlık ve vatanseverlik duygularının gelişimi gibi konuları da önemli ölçüde kontrol etmekte ve yönlendirmektedir. Özellikle Grozny'da Kunta Hacı adına Rusya İslâm Üniversitesi'nin açılmasıyla birlikte Çeçen gençliğinin Vaynahların dini miraslarını tâkip etmeleri konusunda teşvik edilmesi için çalışmaktadırlar.¹¹⁹⁹

Müftülüğün tayin ettiği hocalar okullarda müdür yardımcısı olarak görev yaparken, müftülüğün her bölgeye şariat hâkimleri olarak tayin ettiği kadılar da bölge idari amirinin vekilleri olarak görev yapmaktadır ve bu durum bir bakıma federal yasaların ihlali anlamına da gelmektedir. Herhangi bir sorun çıktığında (genellikle aile içi meseleler ve kan davaları) sorunun tarafları, bulunduğu bölgedeki cami imamına müracaat etmekte, imamın kararı tarafları memnun etmezse kadiya müracaat etmektedir. Kadının kararına itiraz mercii ise doğrudan müftülüktür. Birçok bölgedeki kadılar bilgili, saygın ve çoğunlukla yerel siyasi ve bürokratlardan daha güçlüdürler.¹²⁰⁰ Geleneksel hukuk mahkemelerinin de şariat mahkemelerin de kararları bağlayıcı değildir ve seküler mahkemelerin üstünlüğü herkes tarafından kabul edilmektedir. Fakat toplumun bir kısmı seküler mahkemelerin yozlaşmış olduğuna inandığından bu mahkemelere güvenmemektedirler. Benzer şekilde şariat mahkemelerinin müftülüğe, müftülük de devlete bağlı olduğundan bunlarla ilgili toplumsal güven sorunu bulunmaktadır.¹²⁰¹ Her ne kadar yasal konularda tekerci kontrol kurma gücü

¹¹⁹⁷ <http://www.chechnya.gov.ru/page.php?r=126&id=11682>, (erişim tarihi: 07.04.2019).

¹¹⁹⁸ <http://www.chechnya.gov.ru/page.php?r=126&id=12113>, (erişim tarihi: 07.04.2019).

¹¹⁹⁹ Koyçuev, 2010: 43.

¹²⁰⁰ Lazarev, 2018: 132-133.

¹²⁰¹ <https://www.kavkazr.com/a/svetskiy-sud-shariat-i-adyat-v-chechne/29505028.html>, (erişim tarihi: 19.04.2022).

modern devlet olmanın vazgeçilmez yönü olarak görülse de¹²⁰², Çeçenistan'da hukuki çoğulculuk¹²⁰³ durumu Kadırov yönetimini zayıflatmanın aksine güçlendirmektedir. Kadırov yönetiminin hukuki çoğulculuğu teşvik etmesinin ana motivasyon kaynakları şu şekilde sıralanabilir. İlk olarak, hukuki çoğulculuk Kadırov yönetimini geleneksel ve dini güç kaynaklarıyla ilişkilendirerek hükûmetin meşruiyetini artırır. İkincisi, hukuki çoğulculuk, iktidara daha fazla takdir yetkisi vererek otoriter kontrolü güçlendirir. Tek yasal düzende başkan dâhil herkes mevcut yasalara uymak zorundadır ama hukuki çoğulculuğun olduğu durumunda başkan bir yasal düzenin dayattığı kısıtlamalardan kaçınıp diğer yasaları tercih edebilir. Örneğin, ileride görüleceği gibi Kadırov federal yasaların izin vermediği çekeşliliği şeriat yasalarıyla savunmaktadır. Üçüncüsü, hukuki çoğulculuk iktidarın dini ve geleneksel otoritelerle koalisyon kurmasına olanak sağlar. Gayriresmi hukuk normlarının resmi olarak tanınmasıyla aslında devletin bunlar üzerinde düzenleme kurmasına ve iktidardan bağımsız bir güç kaynağına sahip seçkinlerin oluşmasını da engellemektedir. Son olarak hukuki çoğulculuk, Kadırov'un siyasal özerkliğini ve Moskova için vazgeçilmez olduğunu gösterdiğinden desteklenmektedir. Kadırov böylece Rusya'nın herhangi bir bölgesindeki validen farklı olduğunu, Moskova'nın dışarıdan atayacağı birinin Çeçenistan'ın karmaşık hukuki ve geleneksel yapısını idare edemeyeceğini ve bu işi sadece kendisinin yapabileceğini ima etmektedir.¹²⁰⁴

Müftülük uluslararası ilişkiler konusunda da oldukça aktiftir. Çeçenistan'da her yıl çeşitli uluslararası İslâmi konferanslar düzenlenmekte, dini bayramlar geniş çaplı kutlanmaktadır. 2009 yılından itibaren Muhammed Peygamber'in doğum günü Rusya'nın ve dünyanın çeşitli bölgelerinden davetlilerin katılımıyla kutlanmaktadır. Gerek ülkede gerekse

¹²⁰² Merkezileşmiş yönetim gücü, yani siyasi ve hukuki örgütlenme modern devletin kurucu öğelerinden birini oluşturmaktadır. Bir siyasi ve hukuki örgütlenme tarzı olan devlet, egemenliğinden kaynaklanan kamu gücünü kullanarak normlar üretir ve bunları belli bir coğrafyada yaşayan insanlara uygular. Modern devlet, hem hukuken hem de fiilen yönetime ilişkin tüm güç ve olanaklar üzerinde bir tekele sahiptir. Modern hukuk ise normatif bir karakter taşımaktadır. Yani, modern hukukta keyfiliğe ve şahsiliğe yer yoktur. Ayrıca seküler ve dinsel kurallar arasında kesin bir ayırım yapılır. Hukuk, din ve ahlak kuralları ile gelenekler tarafından güçlü bir şekilde etkilense de bunlar hukuki olarak nitelendirilemezler. Örf ve adet kurallarına, ancak pozitif hukukun açık bir şekilde göndermede bulunması hâlinde başvurulabilir. Yüksel, 2004: 77-78 ve 93.

¹²⁰³ Hukuki çoğulculuk (*legal pluralism*), genel anlamda belirli bir sosyopolitik alanda birden fazla hukuk olgusunun bir arada var olması şeklinde ifade edilebilir. Bu kavramı sistematik olarak ilk kez ele alan Griffiths'e göre hukuki çoğulculuk, hukukun ya da hukuk sisteminin değil, sosyal alanın bir özelliğidir. Hukukun sadece devlet hukuku olduğu görüşü merkeziyetçi ideolojinin bir yansımasıdır fakat hukuk, kısmen özerk bir sosyal alanın iç düzenlemesiyle ilgilidir. Bir sosyal alanda birden fazla hukuk kaynağı ve hukuk sistemi gözlemlenebiliyorsa orada hukuki çoğulculuktan söz edilebilir. Dolayısıyla, hukuki çoğulculuk söz konusu olduğunda, birden fazla "hukuk" mevcut olmalıdır. Griffiths, hukuki çoğulculuk kavramını grup ve devletin ilişkisi bakımından ikiye ayırmaktadır. Güçlü hukuki çoğulculuk düşüncesinde devlet, toplum içerisinde varlığını sürdüren alternatif hukuk sistemlerini tanımayarak bunlarla mücadele ederken, zayıf hukuki çoğulculukta devlet, belli bir sosyal yapının ürettiği ve yaşattığı normatif değerleri tanımakta ve hatta kendi sistemiyle ilişkilendirmek için birtakım mekanizmalar geliştirebilir. Griffiths, 1986: 1-55.

¹²⁰⁴ Lazarev, 2018: 209-212.

bölgede dinin gelişimi veya dini törenlerin yapılması ve dini kurumların faaliyetleri için hiçbir zaman bu kadar müsait bir durum olmadığını müftülük yetkilileri açıkça beyan etmektedir. Şu anki aşamada dini idarenin düzenlediği programlardaki vurgu genellikle İslâm kimliği üzerinedir. Dini liderler toplumu çok dinli Rusya ve İslâm dünyasının bir parçası olarak tanımlamaktadırlar.¹²⁰⁵ Bunun yanı sıra müftülük Orta Doğu'nun Müslüman ülkeleriyle ilişkilerini de hızla geliştirmektedir. Örneğin 2016 yılında müftülüğün girişimleriyle Mısır'da bulunan El-Ezer Üniversitesi'nin Çeçenistan'da şube açması konusunda anlaşma sağlanmıştır.¹²⁰⁶ Mejiev 2018'de Suudi Arabistan'ı ziyaret etmiş ve burada Dünya İslâm Ligi ile *Çeçenistan Müslümanları Dini İdaresi* arasında anlaşma imzalanmıştır. Mejiev bu anlaşmanın tüm Müslümanlar için tarihi bir anlaşma olduğunu açıklasa da anlaşmanın içeriğinden bahsetmemiştir.¹²⁰⁷ Diğer taraftan Mejiev Suudi Arabistan ve İran'ın Rusya Müslümanlarının iç işlerine müdahale etmemesi gerektiğini de açıkça ifade etmiştir. Bu ülkelerden kendi Şii ve Vehhabi mezheplerini Rusya'nın Müslüman toplumuna karıştırmaması gerektiğini belirten Mejiev, mezhep yakınlaşması adı altında Müslüman gençlerin yeniden kandırılmalarını istemediği açıklamıştır.¹²⁰⁸

Uluslararası arenadaki etkinliğiyle dikkat çeken Mejiev yönetimindeki müftülüğün belki de en fazla eleştirildiği konu 2016 yılında Grozny'da düzenlenen Dünya İslâm Kongresi'nde yayımlanan fetvadır. Bir önceki bölümde değinildiği gibi bu fetvada Vehhabilik, İŞİD, Hizb-ut Tahrir'i İslâmi, Habeşiler ve Müslüman Kardeşler gibi akımlar modernitenin yanlış yönlendirdiği Sünni mezhebi dışındaki akımlar olarak tanımlanmıştır. Bunun üzerine *Rusya Müftüler Konseyi* temsilcileri kongreyi terk etmiştir.¹²⁰⁹ Bu durum gerek Rusya Müslümanların temsil eden bir kısım dini idareler gerekse Vehhabiliğin resmen kabul edildiği Suudi Arabistan tarafından eleştirilmiş, hatta Ramzan Kadirov'un Suudi Arabistan'a giderek bu konuda açıklama yapmak zorunda kaldığı iddia edilmiştir.¹²¹⁰ Müftülüğün fetva girişimiyle ilgili şunlar söylenebilir: Müslüman Kardeşlerin Sünni İslâm mezhebinin dışında gösterilmesi, bu dönem Rusya ile iyi ilişkiler içerisinde olan Suriye ve Mısır yönetimlerinin de Müslüman Kardeşleri düşman olarak görmelerinden dolayı siyasi amaçlı bir eylem olarak

¹²⁰⁵ Yusupov, 2012: 126.

¹²⁰⁶ <https://www.kavkazr.com/a/zachem-kadyrovu-egipetskiy-al-azkhar/28071434.html>, (erişim tarihi: 19.05.2019).

¹²⁰⁷ <https://www.kavkazr.com/a/29257734.html>, (erişim tarihi: 19.05.2019).

¹²⁰⁸ <https://www.kavkazr.com/a/29079379.html>, (erişim tarihi: 19.05.2019).

¹²⁰⁹ <https://golosislama.com/news.php?id=30124>, (erişim tarihi: 19.05.2019).

¹²¹⁰ <https://www.kavkazr.com/a/groznenskay-fetfa-zastavila-kadyrova-obysnyatysya-ssaudovskoy-araviey/28144117.html>, (erişim tarihi: 19.05.2019).

düşünülebilir.¹²¹¹ İkincisi, müftülüğün yurt dışından da önemli İslâm âlimlerini bir araya getirerek ortak fetva yayımlaması Kadırov'un Groznıy'ı Rusya Müslümanlarının merkezi yapma girişimin parçası olarak da görülebilir. Nitekim kongre sonrası *Rusya Müftüler Konseyi* ve *Rusya Müslümanları Dini İdaresi*'nin kongrede yayımlanan fetvayla ilgili eleştirileri bu kurumların Moskova karşısındaki konumlarını kaybetme endişesi olarak da yorumlanmaktadır.¹²¹²

Sonuç olarak *Çeçenistan Müslümanları Dini İdaresi*'nin faaliyetli sadece dini alanla sınırlı değildir. Siyasi, hukuki ve toplumsal konularda da önemli roller üstlenmekte, siyasi iktidar ile birlikte hareket etmektedir. Özellikle eğitim ve yargı alanlarında geniş yetkiye sahip olan müftülüğün uluslararası arenadaki faaliyetleri de dikkate değer ölçüde artmıştır. Tüm bunların aynı zamanda Kadırov'un gerek ülke içinde gerekse uluslararası arenada siyasi etkinliğini güçlendirmeye yönelik çabaların da bir parçası olduğu söylenebilir. Ayrıca hem geleneksel hem de şeriat hukukunu destekleyen Kadırov'un iktidardan gitmesi durumunda Çeçenistan'da şeriat hukukunun uygulanacağını, müftülüğe bu kadar geniş yetkiler verileceğini garantisi yoktur ve Kadırov'u destekleyen tarikat liderleri de müftülük de bunun farkındadır. Dolayısıyla, müftülük yasal olarak sivil toplum kuruluşu statüsünde olsa da siyasi iktidarla iş birliği sayesinde her geçen gün yetkileri artmakta, devletin bir aygıtı olarak hareket etmekte ve bu konumu hem toplum tarafından hem de siyasi iktidar tarafından kabul görmektedir. Bu bakımdan müftülüğün Kadırov yönetimiyle ilişkisi tek yönlü bağımlılık şeklinde değil karşılıklı çıkara dayalı olarak tanımlanabilir.

4.5. Kamusal Alanda İslâm

Ahmad Kadırov Camisi'nin imamı Aslan Abdullaev'e göre Çeçenistan'da İslâmi pratiklere 1990'lara oranla çok daha fazla uyulmaktadır: "Çeçenistan'da en önemli rolü İslâm oynamaktadır. Savaş zamanı camiler boştu ve insanlar kendi sorunlarıyla uğraşıyordu. Ama şimdi hayat normale döndü ve insanlar camiye koştu".¹²¹³ Kuzey Kafkasya halklarının (Kabardino-Balkarya, Çeçenistan, İnguşetya, Dağıstan ve Karaçay Çerkes Cumhuriyetleri) dini yaşamlarıyla ilgili bir araştırmada "Hangi sıklıkla ibadet ediyorsunuz" sorusuna Çeçen katılımcıların yüzde 82'si her gün yanıtını verirken, yüzde 8'i her gün, yüzde 43'ü ise her hafta camiye gittiğini ifade etmiştir.¹²¹⁴ Dolayısıyla Abdullaev'in sözlerinde haklılık payı olsa da

¹²¹¹ Mejiev dini eğitimini Suriye'de almıştır ve göreve geldikten sonra sık sık Suriye'yi ziyaret ederek Beşar Esad'la görüşmesi eleştirilere neden olmaktadır. <https://www.kavkazr.com/a/svoi-muftikadyrova/28682183.html>, (erişim tarihi: 29.05.2019).

¹²¹² http://kavpolit.com/articles/groznaja_fetva-27869/, (erişim tarihi: 20.05.2019).

¹²¹³ <https://inosmi.ru/politic/20160603/236751576.html>, (erişim tarihi: 21.05.2019).

¹²¹⁴ Şevçenko ve Tekuşev, 2011: 199.

mesele insanların camiye gitmesi ya da namaz kılmak ve oruç tutmak gibi temel dini vecibeleri yerine getirmesiyle sınırlı değil. Temel dini vecibelerin ötesinde okullarda ve resmi kurumlarda uygulanan kıyafet kuralları, çokeşliliğe izin verilmesi ve teşviki, alkol satışının ve bahis oyunlarının yasaklanması gibi birçok konuda Kadırov yönetimi ciddi şekilde eleştirilse de bu uygulamalar yürürlükte kalmakta ve bunlara yenileri eklenmektedir.¹²¹⁵ Aslında Rusya Federasyonu gibi Çeçenistan Cumhuriyeti de anayasal olarak seküler yapıya sahiptir. Yani, federal anayasanın dışında Çeçenistan anayasası da Çeçenistan'ı seküler devlet olarak ilân etmektedir. Federal anayasanın sekülerlik ile ilgili 14. maddesi Çeçenistan anayasasının 11. maddesinde kelimesi kelimesine kopyalanmıştır.¹²¹⁶ Fakat uygulamada yukarıdaki bölümlerden de anlaşılacağı üzere din-devlet ayrılığından daha çok din-devlet birliğinden bahsetmek mümkündür. Bu bölümde Kadırov yönetiminin İslâm politikasının toplumsal hayata nasıl yansıdığı, ya da başka bir ifadeyle Kadırov yönetiminin İslâm adına topluma dayattığı zorunluluklar ele alınacaktır.

Kadırov yönetiminin Çeçen toplumuna dayattığı, geleneksel İslâm anlayışının sufi geleneklerin ve Çeçen geleneklerinin (*adat*) bir çeşit sentezinden oluştuğu söylenebilir. İslâmi olarak belirtilen birçok kural ve yasağa Çeçenlerin uyması beklense de tüm bu kural ve uygulamaların tek referans kaynağı İslâm değildir. Kamuoyunda hâlâ tartışmalara neden olan konuların başında kamu kurumlarında çalışanların ve üniversite öğrencilerinin geleneksel tarzda kıyafet giymelerini zorunlu kılan uygulama gelmektedir. Kadınların kıyafeti konusunda Kadırov daha göreve geldiği ilk günden itibaren çeşitli adımlar atmaya başlamıştır. Kadırov 2007 yılı sonlarında kamu kurumlarında çalışan tüm kadınların başlarını örtmesi gerektiğini açıklamış ve bunu takiben kamu çalışanı kadınlar başlarını örtmüşlerdir. Fakat Kadırov başörtüsü ve kıyafet konusunda zaman zaman İslâm'a atıf yapsa da çoğunlukla Çeçen geleneklerine vurgu yapıyordu: "Çeçen bir kızın halkının örf ve adetlerini gözeten gerçek bir Müslüman kadın gibi görünmesini gerçekten isterim". Sadece başlarının açık olması değil kısa etek ya da tabiri caizse Çeçen kadınların "açık saçık" giymelerinden çok rahatsız olduğunu ve okullarda tek tip üniforma giyilmesi konusunda da çalışmaların başlatılacağını söylüyordu.¹²¹⁷ Kadırov'un kıyafet konusundaki açıklamaları hemen yasalaşmasa kamusal hayatta uygulanmaya devam etmiştir. Uygulamadaki bu zorunluluk her ne kadar insan hakkı ihlali olarak değerlendirilse de devam etmektedir. Bazı kızlar gerçekten de türban takmak isterken çok daha büyük çoğunluk türban takmaya karşıdır. Fakat çoğunlukla kadınlar ve kızlar türban yerine geleneksel şekilde başlarını örtmektedirler. Ebeveynler türbanın Çeçen

¹²¹⁵ Laruelle, 2017: 20-21.

¹²¹⁶ Konstitutsiya Çeçenskoy Respubliki, 2016: 7.

¹²¹⁷ Human Right Watch, 2011: 11-12.

geleneklerinde olmadığını dolayısıyla da kızlarının türban yerine geleneksel şekilde başlarını örtmelerinden yana olduğunu savunmaktadırlar.¹²¹⁸ Kurallara uymayanlarsa farklı yöntemlerle cezalandırılmaktadır. Örneğin, okullarda bu kuralın ihlali okuldan kovulmaya neden olabilmektedir. Bir üniversite öğretmeni bu konuda şunları söylüyor: "Kısa süre önce üç kız üniversiteden atıldı. Çünkü üniversiteden çıkınca başlarını açmışlardı ve tesadüfen o anda Ramzan Kadırov onları görmüş. Fakülte dekanı başı açık gelen herkesin kovulacağını söyledi".¹²¹⁹

Çeçenistan'daki tüm resmi kurumlara Kadırov imzasıyla gönderilen yazıda iş ve Vaynah etiğine uygun olarak kıyafet kurallarına sıkı şekilde uyulması gerektiği belirtilmektedir (Ek-8). Buna göre; çalışanların ve yöneticilerin kıyafetleri erkekler için kravat-cekete (Cuma günleri geleneksel İslâmi kıyafet), kadınlar içinse başörtüsü, elbise (veya bluz ve etek) uzun kollu, dizden aşağı ve tek renkli (beyaz, mavi ve siyah) olmalıdır.¹²²⁰ Bunun yanı sıra okullarda ve üniversitelerde kızlar başlarını örtmek, uzun kollu kıyafet ve uzun etek giymek zorundadırlar. Okullarda tek tip kıyafet uygulamasına da 2016 yılından itibaren geçilmiştir ki, buna kızların başörtüsü takması da dâhildi. 2017 yılında yapılan yasal düzenlemeyle okullarda öğrencilerin dini kurallara uygun kıyafet giymeleri yasallaştırılmıştır.¹²²¹ Türban konusunda ülkenin seküler yapısına vurgu yapan Rusya Federasyonu milli eğitim bakanına tepki gösteren Kadırov, "başörtüsünün Müslüman bir kadının giyiminin önemli bir parçası olduğunu, bakanın kendi kişisel kanaatini milyonlarca vatandaşa dayatmaması gerektiği" şeklinde yanıtlamıştır.¹²²²

Kamuoyunda kılık kıyafet kurallarından çok daha fazla tartışmaya neden olan, hiç kuşkusuz çok eşiliktir konusudur. Çok eşlilik Çeçen toplumunda eskiden de bulunan bir uygulamadır fakat günümüzdeki kadar yaygın olmamıştır. Özellikle Şeyh Şamil'in İmameti döneminde daha da yaygınlaşmıştır. Bu hem İslâm'ın bölgede güçlenmesinden hem de mevcut sosyal durumdan kaynaklanmıştır. Erkekler savaşta hayatlarını kaybettiklerinden onların ailelerine ekonomik ve sosyal koruma sağlanması gibi acil ihtiyaçla bağlantılıydı. Aynı gereklilik son yıllardaki iki büyük savaş nedeniyle erkek nüfusun azalmasıyla yeniden ortaya çıkmıştır.¹²²³ Kadırov 2006 yılında, yani başkan olmadan bu konuyu gündeme getirerek savaştan dolayı erkeklerin sayısının azaldığını ve Çeçen halkı için çokeşliliğin gerekliliğini vurgulamış ve bunu desteklediğini açıklamıştır. Kadırov ayrıca İslâm'ın dörde kadar kadınla

¹²¹⁸ Yusupov, 2012: 124.

¹²¹⁹ International Crisis Group, 2015b: 28; Whitmeyer: 2015: 36.

¹²²⁰ Administratsiya Glavı i Pravitelstva Çeçenskoy Respubliki, Rukovoditelyam Organov İspolnitelnoy Vlasti Çeçenskoy Respubliki..., No: 03/318, 15.09.2016.

¹²²¹ <https://www.bbc.com/russian/news-39452021>, (erişim tarihi: 26.10.2020).

¹²²² <https://www.bbc.com/russian/news-38749399>, (erişim tarihi: 08.04.2022).

¹²²³ Pavlova, 2013: 122.

evlenmeye müsaade ettiğini ve bu konuda yasal değişiklik yapılmasının da zorunlu olmadığını eklemiştir.¹²²⁴ Çok eşlilik 2000'li yıllara kıyasla günümüzde çok daha yaygınlaşmıştır ve Kadırov yönetimi herhangi bir yasal düzenleme yapmadan bu durumun yaygınlaştırılmasını desteklemektedir. Kadırov'un çokeşliliği savunmasının temel argümanı demografi sorununun çözümüdür ve bunu sürekli İslâmi referanslarla açıklamaktadır:

Bizim dinimiz çokeşliliğe izin veriyor. Bu zorunluluk değil, buna gerek duyuyorsan ve sağlığını ve maddi imkânın elveriyorsa yapabilirsin... Ben çokeşliliğe karşı çıkarsam o zaman ben Müslüman değilim. Ben... Rusya'nın demografi problemini çözecekse erkeklerin birkaç eşe sahip olmasını destekliyorum... Biz Rusya Federasyonu'nun yasalarını ihlal etmiyoruz. Rusya'da yaklaşık 25 milyon Müslüman yaşıyor ve Çeçenistan, Dağıstan ve İnguşetya gibi bölgelerde çok eşliliğe izi verilmesi gerek...¹²²⁵

Erkeklerin aksine kadınların bu durumdan pek hoşnut olduğu ve çokeşliliği desteklediği söylenemez. Örneğin, Çeçenistan Devlet Üniversitesi öğrencileri arasında yapılan bir ankette katılan kız öğrencilerin sadece yüzde 11 çokeşli ailelere olumlu baktığını belirtmiştir. Bu oran erkeklerde yüzde 81 gibi büyük bir orana sahiptir. Çokeşliliği onaylayanlar da Kadırov gibi bunu çoğunlukla İslâmi ve demografik zorunlulukla gerekçelendirmiştir.¹²²⁶ Fakat kadınları buna zorlayan ve karşı çıksalar bile itiraz etmemelerinin nedeni ekonomik, demografik ya da dini olmaktan çok Çeçenlerin mevcut toplumsal yapısından kaynaklanmaktadır. Çeçen geleneklerine göre çocuklar kocaya aittir ve boşanma durumunda çocukların velayeti babalarına verilmektedir. Hatta kocanın ölmesi durumunda bile çocuklar annesine değil kocanın akrabalarına verilmektedir. Bu nedenle birçok kadın kocasının boşanma tehdidi ve çocuklarından ayrı kalma korkusuyla kocasının ikinci ya da üçüncü evliliğine itiraz etmemektedir. Çok eşlilikten doğan çocuklarla doğum oranlarının artmasıyla demografi sorununun çözüleceği umuduyla siyasilerin gayriresmi de olsa çokeşliliğe göz yumdukları söylenebilir.¹²²⁷ Dolayısıyla burada altı çizilmesi gereken nokta özellikle kadın hakları ve kadınlara yönelik ayrımcılığın sadece İslâmi referanslarla değil Çeçen geleneksel hukuku ile de açıklanmasıdır. Kadınların evlilik dışı ilişki yaşadığı gerekçe gösterilerek kendi akrabaları tarafından öldürülmesi ya da kan davası nedeniyle davalı tarafların birbirlerini katletmeleri İslâm'la değil Çeçen gelenekleriyle bağlıdır. Bu konular her ne kadar iç içe geçmiş olsalar da referansın İslâmi mi yoksa da geleneksel mi olduğunu ayırt etmek gerekmektedir.

İslâm sadece kadınlarla ilgili konularda değil, İslâmi tedaviden helal gıdaya ve alkol yasağına kadar toplumsal hayatın hemen her alanında öne çıkarılmaktadır ve bu, toplumsal

¹²²⁴ <https://rg.ru/2006/01/14/kadyrov-jeny.html>, (erişim tarihi: 08.04.2022).

¹²²⁵ <https://www.interfax.ru/russia/448043>, (erişim tarihi: 08.04.2019).

¹²²⁶ Pavlova, 2013: 124-125.

¹²²⁷ Bibikova, 2019: 63-64.

talepten çok siyasi iktidarın teşvik ve daha çok zorlamasıyla yapılmaktadır. Örneğin 2009 yılında Ramzan Kadırov'un inisiyatifiyle açılan İslâmi Tıp Merkezi on yılda 1,5 milyon fazla hasta kabul etmiştir. Daha çok zihinsel ve psikolojik, alkol ve uyuşturucu bağımlılığı gibi hastalıkların tedavi edildiği merkez sadece Çeçenistan değil Rusya'nın farklı bölgelerinden de hasta kabul etmektedir. Ahmad Kadırov Fonu'nun finanse ettiği merkezde tedavi ücretsizdir ve tek şart tedavi edildikten sonra hastanın İslâmi yaşam tarzını benimsemesidir.¹²²⁸ Toplumun manevi ve ahlaki terbiyesi konusunda da İslâm önemli rol oynamaktadır. Örneğin, Kadırov yönetiminin desteklediği İslâm Yolu organizasyonu İslâm'la ilgili toplumsal farkındalık yaratma konusunda önemli roller üstlenmekte ve genellikle gençlere yönelik aktiviteler düzenlemektedir. İslâm Yolu'nun yanı sıra başkanlığa bağlı gençlik komitesi de benzer faaliyetler gerçekleştirmektedir. Bu komite 2011 yılında Grozny sokaklarında "alkole hayır", "sigaraya hayır" sloganlarıyla geçit töreni düzenlemiş, marketlerden alkollü içecekleri satın alarak sokaklara dökmüşlerdir.¹²²⁹ Katılımcıları her ne kadar eylemlerinin toplumu zararlı alışkanlıklara karşı uyarmak ve sağlıklı hayata teşvik etmek olduğunu söylemişlerdir. Benzer eylemler sık sık yapılmakta ve alkollü araç kullanımının trafik kazalarına ve can kayıplarına neden olduğu şeklinde açıklamalar yapılmakta ve aşamalı olarak kısıtlanan alkol satışları da bununla gerekçelendirilmektedir.¹²³⁰

Sonuç olarak Çeçenistan İslâm, sivil toplum kuruluşları ya da insan hakları örgütlerinin talepleriyle değil daha çok siyasi iktidarın isteği doğrultusunda kamusal alanda daha fazla görünür kılınmıştır. Toplumun bu görünürlüğe pek fazla itiraz ettiği söylenemez. Öte yandan Kadırov yönetiminin uzun yıllar boyunca Çeçen gelenekleri ve İslâm'ı öne çıkaran söylem ve eylemlerinin toplum nezdinde de kabul görmeye başladığı söylenebilir. 2011 yılında yapılan bir araştırmaya göre "temel dini vecibelere uyuyor musunuz" sorusuna Çeçenlerin yüzde 96,1'i evet yanıtını vermiştir. Bu oranla Kuzey Kafkasya'da Çeçenistan ilk sıradayken İnguşlar yüzde 87,2'lik oranla ikinci sırada bulunmaktadır.¹²³¹ Bu yanıtlar dikkate alındığından Kadırov'un İslâm politikasını toplumun da destekleyeceği düşünülebilir. Fakat "Seküler devlette mi şeriatla yönetilen devlette yaşamak isterdiniz" sorusuna verilen yanıtlar bir hayli ilginçtir. Çeçenlerin yüzde 48,4'ü seküler devlette yaşamak istediğini söylerken yüzde 26,3'ü şeriatla yönetilen devlette yaşamak istediğini ifade etmiştir. Kuzey Kafkasya'da şeriatla yönetilen devlette yaşamayı en çok isteyen toplum İnguşlardır (yüzde 47,3).¹²³² Yani

¹²²⁸ <https://caucasustimes.com/ru/groznyj-stal-centrom-islamskoj-mediciny-ego-posteli-1-5-milliona-chelovek/>, (erişim tarihi: 20.04.2022).

¹²²⁹ Akaev, 2011b: 38.

¹²³⁰ https://www.gazeta.ru/auto/2016/12/01_a_10392143.shtml, (erişim tarihi: 20.04.2022).

¹²³¹ Dzutsev, 2012: 325.

¹²³² age. 421.

Çeçenlerin yaklaşık yarısının seküler devlette yaşamak istediğini ifade etmesi oldukça önemlidir. Bir başka araştırmadaysa katılımcılara "günümüzde davranışlarımızı hangi kurallar belirlemeli" sorusuna beş tercih hakkı verilmiş ve her tercihe bir ile beş arasında puan verilmesi istenmiştir. Ortalama en yüksek puanı (3,7) "ulusal gelenek ve görenekler" şıkkı alırken, ikinci sırada "şeriat yasaları" (3,1) yer almıştır. Devamında "ulusal etik normları" (3,0), "devlet yasaları" (2,7) ve "kendi *taypımın* normları" (2,6) tercihleri yer almaktadır.¹²³³ Bu araştırmada Çeçenler arasında insan davranışlarını ulusal geleneklerin ve şeriat yasalarının belirlemesi gerektiğini düşünenlerin oranının devlet yasalarının belirlemesi gerektiğini düşünenlerin oranından çok daha fazla olduğunu ortaya çıkarken, bu durumun Kadırov yönetiminin milliyetçi ve İslâmcı politikalarının hem nedeni hem de sonucu olarak düşünülebilir.

4.6. Moskova-Grozniy İlişkilerinde İslâm Faktörü

Moskova-Grozniy ilişkilerinin temel yapı taşı her ne kadar federal yasalar oluştursa da Kadırov-Putin ilişkisi burada belirleyici rol oynamaktadır. Her iki lider sık sık buluşmakta ve birbirleriyle ilgili olumlu açıklamalar yapmaktadırlar. Putin Ramzan Kadırov'u oğlu gibi gördüğünü, Kadırov da Putin'i idolü olarak gördüğünü açıkça ifade etmektedir. Politik anlamda birbirlerinden pek farklı değildirler ve hatta Kadırovizmin Putinizm felsefesinin idealleştirilmiş hâli olduğu bile söylenebilir.¹²³⁴ Yaşanan iki savaş sonrası siyasi istikrar sağlanmış olsa da Çeçenistan'ın şu anki sosyopolitik yapısı ve Moskova'yla ilişkileri Rusya'nın ulusal güvenliğine tehdit olarak yorumlanmaktadır. Bu düşüncüyü savunanlara göre Çeçenistan yasal olarak Rusya'nın bir parçası olsa da fiilen egemen bir ülkedir ve Kadırov yönetiminin faaliyetleri federal yasaları aşındırmaktadır.¹²³⁵ Örneğim Çeçenistan Anayasası cumhuriyetin her yerinde doğrudan geçerlidir. Federal yasalarla çelişki olması durumunda; konu eğer doğrudan Çeçenistan'ı ilgilendiriyorsa Çeçen anayasası geçerlidir.¹²³⁶ Bu yöndeki argümanları şu şekilde sıralanabilir: İlk olarak Çeçenistan'da Kadırov'un alternatifsiz kendi ideolojisi mevcuttur. Bu ideoloji Çeçen milliyetçiliği, Kadırov kültü ve İslâmcılıktan oluşmaktadır. Bu ideolojinin Çeçenistan'da topluma dayatılması, gerek Çeçenistan gerekse RF anayasasına aykırıdır.¹²³⁷ İkincisi, yukarıda bahsedildiği üzere Kadırov'un kendisine bağlı ordusu mevcuttur ve Rus genelkurmayı veya içişleri bakanlığından değil doğrudan

¹²³³ Pavlova, 2015: 83.

¹²³⁴ <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/24/putins-closest-ally-and-his-biggest-liability-chechnya-ramzan-kadyrov>, (erişim tarihi: 16.04.2019).

¹²³⁵ <https://www.putin-itogi.ru/ugroza/>, (erişim tarihi: 12.04.2019).

¹²³⁶ Konstitutsiya Çeçenskoy Respubliki, 2016: 5.

¹²³⁷ Konstitutsiya Çeçenskoy Respubliki, 2016: 6; Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 2018: 8.

Kadırov'dan emir almaktadırlar. Üçüncüsü, Kadırov kendi dış politikasını yürütmektedir. Çeçenistan gerek yurt dışında (özellikle Avrupa'da) kendi temsilciliklerini açmakta¹²³⁸ gerekse Orta Doğu'daki devletlerle doğrudan ilişki kurmaktadır. Hatta Suriye, Katar, Suudi Arabistan gibi devletlerde Kadırov'un kurduğu ilişkiler Rus dışişleri tarafından olumlu karşılanmaktadır.¹²³⁹ Son olarak, Kadırov Rusya'da sadece Putin'in otoritesini tanımaktadır ve bunu kendisi defalarca ifade etmiştir.¹²⁴⁰ Malaşenko'ya göre, bugünkü durum savaş sonrası bir paradokstur ve Putin'in Çeçenleştirme politikasının sonucudur. Eski muhalefet şu an ülkeyi yönetmektedir.¹²⁴¹ Tüm bu eleştirilerin ötesinde, Moskova-Groznıy ilişkilerinde Kadırov-Putin ikilisinin karşılıklı ilişkisinin yasalar üstü olduğu ve diğer konuların ikincil önemde olduğu söylenebilir. Fakat yine de sosyal hayattan siyasete birçok konu ikili ilişkileri etkilemekte ve İslâm faktörü de bu ilişkilerde önemli rol oynamaktadır.

Birinci ve ikinci bölümlerde görüldüğü gibi Rus-Çeçen ilişkileri tarihinin Rus-Çeçen savaşları tarihi olduğu söylenebilir. Son iki yüzyıllık dönemde yaşanan tüm Rus-Çeçen savaşlarında İslâm önemli rol oynamış ve çoğunlukla da belirleyici olmuştur. Bu savaşlar Çeçenlerin olduğu kadar Rusların da ulusal hafızasında derin izler bırakmıştır. Bu konu günümüz Rusyası'nın gerek tarih yazımında gerekse güncel basında sık sık yer almaktadır. Örneğin, 1999 yılında *Nezavisimaya* gazetesinde yayımlanan "Çeçen Savaşı: Nüks Mü Fenomen Mi" başlıklı makalede yazar 1994-1996 savaşını ve 1999'da başlayan savaşı "Çeçen Savaşı" şeklinde adlandırarak 19. yüzyıl Kafkasya Savaşlarıyla paralellik kurmaktadır.¹²⁴² Akayev'e göre Rus-Çeçen savaşlarıyla ilgili meselelerde olaya genellikle tek yanlı bakılmaktadır. Savaş tek taraflı olamaz ve eğer savaş yapılıyorsa en az iki taraf olması gerekmektedir. Bunun yanı sıra tüm Kafkasya Savaşları Çeçen savaşlarına ve hatta İslâmi cihada indirgenmektedir ki, örneğin 1999-2001 savaşında ne Çeçenistan yönetimi ne de halkı Ruslara karşı cihat ilân etmemişti ve çoğunlukla savaşa karşıydılar.¹²⁴³ Akaev bir başka örnek daha vermektedir. 2013 yılında Putin'in basın sözcüsü "okullarda Putin döneminde Çeçen Savaşı ve Çeçenistan'ın yeniden inşasının okutulması" gerektiği şeklinde açıklama yapmıştır. Akaev'e göre burada da tek taraflı bakış açısı var. Rus tarihinin 13-15. yüzyıllarına atıfla

¹²³⁸ <http://www.chechnya.gov.ru/page.php?r=126&id=12486>, (erişim tarihi: 12.04.2019); <https://www.svoboda.org/a/1818049.html>, (erişim tarihi: 12.04.2019).

¹²³⁹ http://www.mid.ru/vnesneekonomiceskie-svazi-sub-ektov-rossijskoj-federacii/asset_publisher/ykggrK2nCl8c/content/id/675374, (erişim tarihi: 12.04.2019).

¹²⁴⁰ <https://carnegie.ru/commentary/59949>, (erişim tarihi: 12.04.2019).

¹²⁴¹ Malaşenko, 2009: 134.

¹²⁴² <http://www.ng.ru/ideas/1999-09-17/war.html>, (erişim tarihi: 03.04.2019).

¹²⁴³ Akaev, 2016: 54.

kullanılan "Tatar-Moğol Boyunduruğu" terimi çıkarılmış ama Akayev'e göre "Çeçen Savaşı" terimi zorla yerleştirmeye çalışmaktadırlar.¹²⁴⁴

Rusya'nın Çeçenistan politikasında tarihsel süreklilikten de bahsedebiliriz. İlk olarak, tüm Rus-Çeçen savaşlarında yukarıda değinildiği gibi İslâm dini ön planda olmuştur. İkincisi, Rusya Çeçenistan ile yaşanan anlaşmazlıkların tamamını güç kullanarak çözmüştür. Üçüncüsü, Rusya imparatorluk geleneğinin de verdiği tecrübeyle bölgede sorun yaşandığında kendisine yerel işbirlikçiler bularak ülkeyi kontrol altına almaya çalışmıştır.¹²⁴⁵ Rus Çarlığı 19. yüzyılda Kafkasya halklarıyla savaşında "uygarlaştırma misyonu" söylemini kullanırken 20. yüzyılda Sovyetler İslâm ile mücadelede "geçmişin kalıntılarıyla mücadele" söylemini öne çıkarmıştır. 21. yüzyıl Rusyası ise "terörle mücadele" söylemini kullanmaktadır ve Sampiev'e göre Rusya İslâm'a ve Müslümanlara karşı düşmanca tutumunu söylem değişikliğiyle gizlemeye çalışmaktadır.¹²⁴⁶ Tüm bunlar da göz önünde bulundurularak günümüz Moskova-Gorznıy ilişkilerinde İslâm faktörünün oynadığı rol birbiriyle bağlantılı birkaç başlıkta ele alınabilir.

4.6.1. İslâmcı Terör

Üçüncü bölümde görüldüğü gibi Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Çeçenlerin bağımsızlık talepleri ile başlayan Rus-Çeçen gerginliği 1994 yılının sonunda Rus ordusunun Çeçenistan'a müdahale etmesiyle savaşa dönüşmüştür. 1996 yılına kadar devam eden Birinci Rus-Çeçen Savaşı'nı Rusya "anayasal düzeni sağlama" girişimi olarak açıklarken 1999 yılında başlayan ikinci Rus-Çeçen Savaşı'nı Putin yönetimi "antiterör operasyon" olarak adlandırmıştır. Devam eden süreçte Çeçen ayrılıkçıların 2002 yılında Moskova'daki Nord-Ost baskını ve 2004'deki Beslan baskını sonrasında gerek Rus kamuoyu gerekse dünya kamuoyu Çeçen ayrılıkçıları terörist olarak kabul etmiştir. El-Kaide'nin 11 Eylül 2001'deki New York ve Washington saldırıları da Rusya'nın Çeçen ayrılıkçıları "uluslararası İslâmcı teröristler" olarak dünya kamuoyuna sunmasında ve bu söyleminin uluslararası destek kazanmasında önemli rol oynamıştır.¹²⁴⁷ Çeçen ayrılıkçıları 2007 yılından itibaren Kafkasya Emirliği'nin

¹²⁴⁴ age. 54.

¹²⁴⁵ Rusya'nın Çeçenistan politikasındaki tarihsel benzerlikler için bkz. Garnışevskiy, 2014: 160-180; Sampiev, 2008: 63-73.

¹²⁴⁶ Sampiev, 2008: 73.

¹²⁴⁷ 11 Eylül 2001 olayları Rusya'nın Batı'ya yönelik "uluslararası İslâmcı terörizmi" küçümsemekle kalmayıp, "Kosova'dan Filipinlere kadar İslâmi köktencilik hattının" varlığını görmezden geldiği şeklindeki iddiasını haklı çıkarmıştır. Rusya'nın, Çeçen ayrılıkçılarıyla mücadelesini terörle mücadele olarak sunması büyük oranda kabul görmüş ve Çeçenistan'daki eylemlerine yönelik uluslararası eleştiriler 11 Eylül'den sonra önemli ölçüde azalmıştır. 11 Eylül saldırıları Rusya'nın uluslararası İslâmcı terörizme karşı savaşta ABD ile stratejik ortaklık girişimini kolaylaştırmış, Putin'in Bush, Blair ve diğer Batılı liderlerin müttefiki olarak Rus kamuoyundaki popülarlığını pekiştirmiştir. 11 Eylül olayları Rusya'nın Çeçenistan politikasında köklü değişime neden olmasa

kurulduğunu ilân ederek, sadece Çeçenistan'ın değil tüm Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını hedeflediklerini açıklamışlardır. Kafkasya Emirliği'nin varlığını devam ettirmesine rağmen Rusya 2009'da Çeçenistan'da "antiterör rejim"i sonlandırmıştır fakat Çeçenistan başta olmak üzere gerek Kuzey Kafkasya'da gerekse Rusya'nın diğer bölgelerinde terör eylemleri gerçekleştirilmeye devam etmektedir.

Çeçenistan ve genel olarak Kuzey Kafkasya'daki selefililiğin gücü ve toplumsal desteğinin gerek uzmanlar gerekse siyasiler tarafından abartıldığını ve saha komutanlarına bağlılığın, ideolojiye bağlılık şeklinde gösterildiğini söylemek mümkündür.¹²⁴⁸ Her ne kadar İkinci Rus-Çeçen Savaşı'nın başlamasına neden olmalarından dolayı Rusya genelinde selefi/vehhabi yapılara karşı güvensizlik duygusu anlaşılır bir durum olsa da mevcut siyasi konjonktürde selefililiğin gücünün abartılması Kadırov yönetimin işine gelmektedir. Bunun iki belirgin nedeni vardır: İlk olarak mevcut otoriter yönetimin devam ettirilmesi için Kadırov'un vehhabi tehdidinin abartılmasına ihtiyacı vardır. Kendisine muhalif olanlar kolaylıkla vehhabilikle suçlanarak tutuklanabilmekte, terörle mücadele adı altında olağanüstü yetkiler kullanabilmektedir. İkincisiye, Moskova ile ilişkilerde vehhabi kartı Grozny'yı elini güçlendirmektedir. Selefi/vehhabi tehdidini abartarak ve sürekli gündemde tutarak Kadırov yönetimi Moskova'dan siyasi ve ekonomik ayrıcalıklar elde edebilmektedir. Öte yandan Kadırov'un terörle mücadelede sert önlemler alması Moskova tarafından da takdirle karşılanmaktadır. Örneğin, 2014 yılında İnguşetya Başkanına yönelik suikast sonrasında Çeçenistan'ı ziyaret eden dönemin Rusya başbakanı Medvedev, Kadırov'dan terörle mücadelede daha sert önlemler almasını istemiştir. Medvedev ayrıca Grozny'da terörle mücadele konusunda forum düzenlenmesi yönündeki öneriyi "Çeçenistan'ın terörle mücadele konusunda iyi ve benzersiz bir örnek olduğunu" ifade ederek destekleyeceğini açıklamıştır.¹²⁴⁹ Tüm bunlar Kadırov'un terörle mücadele konusundaki gücünün Çeçenistan sınırları dışına da yayıldığını ve bu gücün Moskova tarafından kabul edildiğini göstermektedir.

Kremlin açısından bakıldığında İslâmcı terör meselesi ilk dönem Putin'in otoritesini pekiştirmesinde belirleyici rol oynamıştır. Özellikle Putin başbakan olarak atandıktan hemen sonra başlayan İkinci Rus-Çeçen Savaşı Putin'in popülerliğini artırarak başkan seçilmesindeki başlıca faktörlerden biri olmuştur. Başkan seçildikten sonra yaptığı federal düzeydeki reformlarla gerek ülkenin federal yapısını merkezileştirmiş gerekse kendi

da Kremlin, Çeçen ayrılıkçıların El Kaide ve Taliban'ın köktenci İslâmcılarıyla bağlarını vurgulamada değişen uluslararası atmosferden faydalanmıştır. Russel, 2005: 92-93.

¹²⁴⁸ Retelle, 2016: 231.

¹²⁴⁹ <http://www.chechnya.gov.ru/page.php?r=126&id=16052>, (erişim tarihi: 01.06.2019).

iktidarını sağlamlaştırmıştır. Dolayısıyla İslâmcı terörizm veya kökten dincilik meselesi hemen hemen tüm devletlerin çekindikleri ve buna karşı kendilerini önlem almak zorunda hissettikleri olgular olsa da Rusya gibi etnik ve dini olarak oldukça karmaşık bir toplumsal yapıya sahip devletlerin terörizm konusunda diğerlerine nazaran çok daha hassas ve duyarlı oldukları söylenebilir. Bu hassasiyetin ötesinde İslâmcı terör tehdidi ve bu tehdidin olduğundan daha büyük gösterilmesi gerek Moskova'nın gerekse Grozny'nin en azından siyasi anlamda işine gelmektedir. Bu anlamda Kadirov hem İslâmcı terörle mücadeleyi en iyi kendisinin yapabileceği hem de Çeçenistan'ı sadece kendisinin kontrol edebileceğine Moskova'yı ikna etmiş görünmektedir.

4.6.2. İslâmofobiyle Desteklenen Kafkasofobi

Moskova-Grozny ilişkilerini etkileyen bir diğer etken, İslâmofobiyle desteklenen Kafkasofobidir. Rus siyasi elitinin İslâm korkusunun üç önemli nedeni olduğu söylenebilir. İlki, Müslüman nüfusun gerek dünya genelinde gerekse Rusya genelinde artmasıdır ve Rusya'daki artış ülke ortalamasının üzerindedir. İkincisi, Müslümanların yaşadıkları coğrafyanın genişlemesidir. Bu durum dünya genelinde olduğu gibi Rusya için de geçerlidir ve Rusya'nın belli başlı büyük şehirlerinde Müslümanların sayısı hızla artmaktadır. Üçüncüsü, ilk iki etkeni tetikleyen ve gerek Rus kamuoyunun gerekse Rus siyasi elitinin korkularını körükleyen İslâm'ın siyasallaşmasıdır. Daha net bir ifadeyle, Müslümanların siyasi taleplerini ifade ederken İslâm'ı referans göstermeleridir. Rus toplumundaysa İslâmofobinin kaynağı olarak 1980'lerde yaşanan Afganistan Savaşı ve 1990'lardaki Rus-Çeçen Savaşlarının yanı sıra Kafkasya ve Orta Asyalı göçmenlerin hızla artması, ülkede sık sık yaşanan terör olayları ve özellikle Putin döneminde yükselen Rus milliyetçiliği gösterilebilir.¹²⁵⁰ Rusya genelinde 2017 yılında yapılan bir araştırmaya göre Ruslar en çok Kuzey Kafkasyalı göçmenlerden hazzetmemektedir. "Kuzey Kafkasya'dan (Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan) gelen göçmenlerle ilgili tutumunuz nedir" sorusuna katılımcıların yüzde 41'i "olumsuz" yanıtını verirken sadece yüzde 9'u Kuzey Kafkasyalı göçmenlerle ilgili olumlu duygulara sahip olduğunu belirtmiştir.¹²⁵¹ Ayrıca birçok kişiye göre göçmenlerin kendi ülkelerinde terörist bağlantıları bulunmaktadır. Etnik, dini ve kültürel olarak farklı insanlarla bir arada olmanın verdiği rahatsızlığın yanı sıra bazı araştırmalara göre Rusların yüzde 40'ı göçmenlerle terörist tehdit arasında doğrudan bağlantı bulunduğunu düşünmektedirler.¹²⁵²

¹²⁵⁰ Sotçinenko, 2008: 32-44.

¹²⁵¹ <http://caucasustimes.com/ru/opros-huzhe-vseh-rossijane-otnosjsja-k-zhiteljam-severnogo-kavkaza/>, (erişim tarihi: 02.04.2019).

¹²⁵² http://www.ng.ru/politics/2016-02-20/1_imam.html?id_user=Y, (erişim tarihi: 01.04.2019).

Rusya'da sık sık göçmen karşıtı gösteriler ve etnik Ruslarla Kafkasyalı göçmenler arasında çatışmalar yaşanmaktadır. Örneğin, sonradan şiddete dönüşen 2007'deki Stavropol olayları 2006'da Kondopoga'da, 2010 ve 2013'te Moskova'da ve yine 2013'te Pugaçev'deki olaylarda olduğu gibi küçük çaplı bir anlaşmazlık şeklinde başlamış ve etnik azınlıklara karşı büyük çaplı gösterilere neden olmuştur. Etnik bir Çeçen'in öldürülmesinin intikamını almak için iki Rusun bıçaklanarak öldürüldüğüne inanan yerel halk ve milliyetçi Ruslar Stavropol'da yaşayan Kuzey Kafkasya'lılara karşı kitlesel protestolar düzenlemiş ve Çeçenlerin Stavropol'dan çıkarılması çağrısında bulunmuştur. Stavropol'daki insanların gösterilerle ilgili düşüncelerini etnik gerilime katkı sağlayan bölgedeki Ruslar aleyhine demografik değişim, kamu görevlilerinin Ruslara karşı ayrımcılık yapması ve terör gibi sorunların şekillendirdiği görülmektedir.¹²⁵³ Kuzey Kafkasya'da yaşanan terör olaylarının Rusya'nın içlerine doğru yayılması ve bu olaylardan "radikal İslâmcıların" sorumlu tutulması doğal olarak toplumdaki İslâmofobiyi tetiklemektedir. Bunun yanı sıra yukarıda da değinildiği gibi İkinci Rus-Çeçen Savaşı'nın başlamasıyla Putin yönetiminin güvenlikleştirme politikası Rusya kamuoyunda karşılık bulmuş, İslâm ile terör arasında doğrudan bağlantı olduğu düşüncesi toplumun bilincine işlenmiştir.

Benzer güvensizlik ve nefret duygusu Çeçen ve diğer Kuzey Kafkasya'lılarda da mevcuttur. Kuzey Kafkasya'da gençlere yönelik yapılan sosyal bir araştırmaya göre gençlerin büyük çoğunluğu haklarının ihlal edildiğini düşünmektedir. Gençlere göre bunun başlıca nedeni; İslâm ve Müslümanlarla ilgili olayların basında objektif şekilde yansıtılmaması, suni olarak oluşturulan negatif Müslüman imgesinin sürekli Rus siyasiler ve toplumsal kuruluşlar tarafından kullanılması ve ülke tarihinde Müslümanların vatanları (Rusya) için yaptığı fedakârlıkların görmezden gelinmesidir.¹²⁵⁴ Başka bir anket çalışmasında ise "Hristiyanlığa karşı tavrınız nedir" sorusunu Çeçenlerin yüzde 27'si olumlu şeklinde yanıtlarken, yüzde 61'i olumsuz olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵⁵ Dolayısıyla, yakın geçmişte yaşanan iki savaş ve sürekli gündemde olan etnik ve dini gerginlikler doğal olarak ülkenin geri kalanını da etkilemektedir. Fakat 1990'lara kıyasla 2000'lerde bu etkinin zayıflamaya başladığı söylenebilir. Bunun belli başlı birkaç nedeni bulunmaktadır. İlk olarak, Moskova'nın Çeçen ayrılıkçıları üzerindeki kesin zaferiyle sorun Rus-Çeçen sorunu olmaktan çıkarak Çeçen-Çeçen sorununa dönüşmüştür. İkincisi, toplumda sürekli olumsuz haberlere yönelik bıkkınlık oluşmuştur. Kuzey Kafkasya'daki gelişmelere Rus toplumu alışmıştır ve bu tür olumsuz gelişmeler toplum

¹²⁵³ Foxall, 2018: 121-122; Matveeva, 2012: 11.

¹²⁵⁴ Koyçuev, 2010: 45.

¹²⁵⁵ 2010 yılında yapılan kamuoyu araştırması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şevçenko ve Tekuşev, 2011: 190-200.

nezdinde sıradanlaşmıştır. Üçüncüsü, olumsuz haberlerin sayısında azalma yaşanırken bunu olumlu haberlerdeki artış izlemiştir. Dördüncüsüyse, 1990'lardaki özgür medya için Kafkasya önemli bir haber kaynağıken günümüzde gerek medyanın Kafkasya'ya olan ilgisi azalmış gerekse medyanın hareket alanı kısıtlanmıştır.¹²⁵⁶

4.6.3. Ayrılıkçılık

Çeçenistan'daki köktendincilerin, daha kesin ifadeyle Vehhabi/Selefi olarak tanımlanan kesimin her ne kadar sanal olarak ilân etmiş olsalar da kurdukları Kafkasya Emirliği sadece Çeçenistan'ın değil Kuzey Kafkasya'nın da Rusya'dan ayrılarak burasının İslâm devleti olmasını istemektedir. Yani Kafkasya Emirliği'nin dini olmanın yanında siyasi amaçları da bulunmaktadır. Gerek Groznıy gerekse Moskova yönetimini bu siyasi amaç rahatsız etmektedir ve buna karşı Moskova ve Groznıy ortak hareket etmektedir. Fakat Moskova'yı rahatsız eden bir başka konuya bizzat Kadırov yönetimindeki Çeçenistan'ın Rusya'dan ayrılmaya teşebbüs etme ihtimalidir. Çünkü 1990'larda Rusya'ya karşı savaşmış birçok siyasi ve askeri figür Kadırov yönetiminde önemli mevkilerde bulunmaktadır ve bunların bazı açıklamaları Moskova'yı rahatsız edecek türdendir. Örneğin, 1990'larda Ruslara karşı savaşan ve o dönem İçkeriya Savunma Bakanlığı görevini yürümüş, daha sonra Çeçenistan Parlamentosunda milletvekili olan Magomed Hanbiev, 2008'de "Şuan farkında değiliz ama belki de biz, yıllarca uğruna mücadele ettiğimiz bağımsızlığı elde ettik" şeklinde açıklama yapmıştır.¹²⁵⁷ Hambiyev bir başka açıklamasında "Eğer Dudayev bugün hayatta olsaydı, gördükleri onun hoşuna giderdi ve Ramzan Kadırov'a kendisinin başaramadığını başardığını söylerdi"¹²⁵⁸ şeklinde iddiada bulunmuştur. 1991-1995 yılları arasında İçkeriya Güvenlik Servisi'nde görev yapmış, daha sonraysa Gudermes Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Müdürü olan Nadirsolta Elsunkaev ise "Er ya da geç Çeçenistan Bağımsız devlet olacak. Ama bundan şimdilik çok uzağız. Rusya olmadan yükselmek olanaksızdır" şeklinde açıklama yapmıştır.¹²⁵⁹ Çeçenlerin ayrılma arzusunun ve Çeçenistan'ın fiili olarak Rusya'dan farklı bir dünya olduğunun Ruslar da farkındadır. Örneğin, bir futbol maçı için Groznıy'a giden Rus spor muhabirleri maç öncesi izlenimlerini aktardıktan sonra Çeçenistan'a gidecek olanlar için şu tavsiyede bulunmaktadır: "Groznıy'da kendi evinizde gibi hareket edebilirsiniz. Ama

¹²⁵⁶ Malaşenko, 2011: 5-6.

¹²⁵⁷ <https://regnum.ru/news/1006628.html>, (erişim tarihi: 06.03.2019).

¹²⁵⁸ https://joinfo.ua/inworld/1169917_VV-Putin-doigralsya-Chechnya-prevraschaetsya.html, (erişim tarihi: 09.06.2019).

¹²⁵⁹ http://www.globalrus.ru/print_this/133710/, (erişim tarihi: 06.03.2018).

misafir olduğunuzu unutmamanız gerek”.¹²⁶⁰ Buna Kadırov'un İslâm politikası ve Rusya'ya değil de sadece Putin'e bağlılığını bildirmesi de eklenince Moskova'nın tedirginliğinde gerçeklik payının olduğu söylenebilir. Malaşenko'ya göre tüm bunlar Rus toplumunda Kuzey Kafkasya'nın Rusya'dan tamamen ayrılması gerektiği düşüncesinin yayılmasına neden olmaktadır.¹²⁶¹ Yapılan bazı araştırmalara göre Rusların yüzde 60'ı bu düşüncüyü desteklemektedir. Kuzey Kafkasya'dan kurtulma düşüncesi 1980'lerde Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'dan kurtulma düşüncesine benzetilmektedir.¹²⁶²

Bunun yanı sıra vehhabi/selefi akıma karşı desteklenen sufi İslâm akımı günümüzde her ne kadar geleneksel İslâm olarak devlet düzeyinde kabul görse de daha önceki bölümlerde görüldüğü gibi sufi tarikatlar öteden beri Rusya ile savaşta önemli roller üstlenmişlerdir. Yani köktenciler son 25 yıldır Rusya'ya karşı mücadele ederken sufi tarikatlar neredeyse son 250 yıldır Ruslara karşı mücadelenin ön saflarında yer almaktadırlar. Bunun tek istisnası Kâdirî tarikatının alt kollarından biri olan Kunta Hacı virdidir. Şu an Çeçenistan'da devlet tarafından desteklenen, Kadırov'un da mensubu olduğu Kunta Hacı virdinin siyasi öğretisi Rusya ile savaşa karşıdır ve Rusya ile iş birliğinden yanadır. Moskova'nın Kunta Hacı virdinin desteklenmesinin en önemli nedenlerinden biri de budur. Fakat Kunta Hacı'nın Rusya ile savaşa karşı olan öğretilerine rağmen, bu virde mensup olan Ahmat Kadırov'un Çeçenistan Müftüsü iken Rusya'ya karşı cihat ilân etmesi ya da yine Kunta Hacı virdine mensup şu anki Çeçenistan Müftüsü Salah Mejeiev'in 1990'larda Çeçenistan'a müdahale eden Rus askerlerini teröristlere benzeten açıklamaları¹²⁶³ göz önünde bulundurulduğunda Kunta Hacı'nın öğretilerinin Çeçenistan'da yayılmasının hiç de Çeçenlerin Rusya'ya teslim olacaklarının garantisi anlamına gelmediğini göstermektedir. Dolayısıyla Kadırov yönetiminin İslâm siyaseti Rus ve Çeçen toplumları arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmanın aksine keskinleştirmekte ve derinleştirmektedir. Her ne kadar Çeçenistan siyasi, ekonomik ve hukuki olarak Rusya'nın parçası olsa da toplumsal yapı olarak tamamen farklıdır. SSCB döneminde ideolojik temelde oluşturulan siyasi birlik, birlik içindeki etnik, dini ve kültürel bölünmüşlüğü ortadan kaldıramamıştır. Bu bölünmüşlük, günümüzde Çeçenistan örneğinde özellikle dini

¹²⁶⁰ <https://www.sovsport.ru/football/articles/281014-no-uprjamo-edet-groznyj-na-dinamo-nashi-korrespondenty-pobyvali-na-stadione-chechenskoj-stolicy-gde-terek-cherez-poltora-mesjaca-dolzhen-prinimat-samarskie-krylja>, (erişim tarihi: 06.03.2019).

¹²⁶¹ 2010 yılında Kuzey Kafkasya'nın Güney Federal Okrugundan ayrılarak Kuzey Kafkasya Federal Okrugunun oluşturulması ve Adige dışındaki tüm Müslüman Cumhuriyetlerin bu okrug içerisinde kalması, zaten abartılmış olan Kuzey Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılacağı düşüncesini daha da yaygınlaştırmıştır. Tekuşev, 2011b: 156-159.

¹²⁶² Malaşenko, 2011: 12.

¹²⁶³ Gorzny'da bulunan Mihail Arhangel Kilisesi'ne yapılan saldırı sonrası Müftü Salah Mejeiev, nasıl ki savaş sırasında (1990'larda) Çeçenistan'da bazı insanların (Rus askerleri) Müslümanlara yaptıklarının Ortodokslukla alakaları olmadığı gibi bugünkü teröristlerin de İslâm ile hiçbir alakası yoktur şeklinde açıklama yapmıştır. http://www.ng.ru/faith/2018-05-23/100_muftiy230518.html, (erişim tarihi: 03.06.2019).

anlamda daha da derinleşmektedir ve bunun en önemli nedenlerinden biri Kadırov yönetimin uyguladığı İslâm politikasıdır.

4.6.4. Federal Yasaların Aşındırılması

Ekim 2002'de Çeçenistan başkanlığı yemin töreninde Rus milli marşıyla yapılan açılışın ardından Ahmat Kadırov, Kur'an üzerine değil Çeçenistan anayasası üzerine yemin etmiştir: "İslâm devletin başkanı olmuyorum. Çeçenistan'da RF yasaları geçerlidir. Çeçenistan siyasi olarak herhangi bir özel statüye ihtiyacı olmadığına karar verdi. Önemli olan geniş ekonomik güçler elde etmektir".¹²⁶⁴ Buna karşın Ramzan Kadırov'un İslâm politikasına baktığımızda önceki bölümlerden anlaşılabileceği gibi Çeçenistan fiili olarak İslâm devletine dönüşme yolunda emin adımlarla ilerlemektedir. Ne federal anayasasındaki sekülerlik ilkesi ve din-devlet ayrılığı ne de Çeçenistan anayasasındaki benzer maddeler söz konusu İslâm olduğunda bir anlam ifade etmektedir. Uygulamada, İslâm Çeçenistan'ın resmi devlet dini olarak kabul edilmekte ve *Çeçenistan Müslümanları Dini İdaresi* ayrıcalıklı konumu ve Kadırov yönetiminden aldığı siyasi ve ekonomik destekle devletin bir kurumu şeklinde faaliyet göstermektedir.

Bunun yanı sıra Çeçenistan'da ilkokuldan itibaren eğitim sürecinin tüm aşamalarında din eğitiminin verilmesi, resmi kurumlarda çalışan kadın personellerin başörtüsü takma zorunluluğu, üniversitede eğitim gören kız öğrencilerin başörtüsünü de içeren kılık kıyafet kuralları, çokevliliğe müsaade ve hatta teşvik edilmesi, müftülüğe bağlı kadıların devlet mahkemelerine paralel şekilde yargı yetkilerinin bulunması gibi birçok uygulama federal yasalara aykırıdır ve bu konularda Moskova'nın Grozny'ya müdahale ettiği pek söylenemez. Kadırov tüm bunları inkâr ederek Çeçenistan'da İslâmlaşmanın olmadığını ve dini meselelerde kimseye baskı yapılmadığını iddia etse de¹²⁶⁵ güncel uygulamalar Kadırov'un açıklamalarından farklılık göstermektedir ve kendisi de zaman zaman bunu açıkça ifade etmektedir. "Bizim için İslâm her şeyden önemlidir. Yasalardan daha fazla... Bizim geleneklerimiz, Kur'an ve anayasamız arasında hiçbir çelişki yoktur..."¹²⁶⁶ Dolayısıyla, eğer İslâm yasalar dâhil her şeyden önemliyse ve anayasa ile Kur'an arasında çelişki yoksa o zaman Kur'an yasalara uyarlamak için değiştirilemeyeceğine göre yasalar Kur'an'a uyarlanmalıdır. Fakat Çeçenistan yasalarının aynı zamanda federal yasalarla çelişmemesi gerektiğinden yukarıda bahsedilen tüm bu uygulamalar anayasal dayanağı olmasa da fiilen sürdürülmektedir. İslâm referans gösterilerek hayata geçirilen bu uygulamalar federal yasaların göz ardı edilerek aşındırıldığını göstermekte, Putin'in iktidara geldiğinde ilân ettiği "kanun

¹²⁶⁴ <http://www.vremya.ru/print/82888.html>, (erişim tarihi: 08.03.2019).

¹²⁶⁵ <https://tass.ru/obschestvo/665200>, (erişim tarihi: 01.02.2021).

¹²⁶⁶ <https://tass.ru/obschestvo/1944062>, (erişim tarihi: 02.06.2019).

diktatörlüğü" söylemini anlamsızlaştırmaktadır. Söz konusu İslâm olduğunda Çeçenistan'da federal yasaların hiçbir anlam ifade etmediği söylenebilir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TATARSTAN: İSLÂM'DA MİSYON ARAYIŞLARI

5.1. Tataristan'ın Sosyopolitik Yapısı

Rusya'nın Volga Federal Bölgesi'nde, Volga ve Kama nehirlerinin birleştiği yerde bulunan Tataristan Cumhuriyeti'nin yüz ölçümü 67,836 kilometrekaredir. Başkenti Kazan 1,14 milyonluk nüfusuyla Rusya'nın en büyük 6. kentidir.¹²⁶⁷ 3,78 milyonluk Tataristan nüfusunun yüzde 53,2'sini Tatarlar, yüzde 39,7'sini ise Ruslar oluşturmaktadır. Rusya genelinde etnik olarak Ruslardan sonra en fazla sayıya sahip millet 5,31 milyon ile Tatarlardır ama federasyondaki Tatar nüfusun yaklaşık iki bölü üçü Tataristan dışında yaşamaktadır.¹²⁶⁸ Cumhuriyet'te Rus nüfusunun sayısının bir hayli yüksek olmasına rağmen *Perestroyka* sürecinde Sovyetlerin birçok bölgesinde yaşanan etnik çatışmalar Tataristan'da yaşanmamış, hatta 1990'daki Tataristan'ın egemenlik ilânı "cumhuriyetin çok uluslu halkı" ve "cumhuriyetin tüm halkının devredilemez hakkı" şeklinde yapılmıştır.¹²⁶⁹ 1992'de kabul edilen anayasasında da "Tatar milleti" kavramının yerini "Çok uluslu Tatar halkı" kavramı almıştır.¹²⁷⁰ Rusların ve Tatarların yüzyıllara dayanan birlikte yaşama kültürü, Rus ve Tatar kültürlerinin karşılıklı etkileşimi, İslâmi ve Hristiyan değerleri çok kültürlülük ve hoşgörü için başarılı bir arka plan oluştururken aynı zamanda toplumu hem Doğu'nun ve hem de Batı'nın etkilerine açık kılmaktadır. Çok kültürlülüğün ebedi ikilemi de kendini hissettirmekte, yeni ve alışılmadık olan her şeye düşman olan muhafazakâr, dini ve etno-milliyetçi eğilimlerin gelişmesine fırsatlar sunmaktadır.¹²⁷¹ Fakat yine de Tataristan'da gerek etnik gerekse karşılıklı dini güven üst düzeydedir. Tatarların yüzde 91,7'si Ruslara, Rusların da yüzde 93,2'si Tatarlara güvenmektedir. Benzer şekilde Tatarların yüzde 81,4'ü Ortodokslara, Rusların yüzde 88,6'sı Müslümanlara güvenirken, Rusların yüzde 95'ten fazlası İslâm'a yönelik tutumlarını olumlu olarak açıklamamıştır. Tatarların ise yüzde 96'sı Ortodoksluk ile ilgili olumlu düşünceye sahiptirler.¹²⁷² Bu güven ve hoşgörü zemininin güçlenmesinde 1990'lardan itibaren Tataristan'ın hangi medeniyetsel kimliğe ait olduğu yönündeki tartışmaların da önemli payı olmuştur. Bu dönem, Tatar siyasi ve entelektüelleri arasında Tatarların Doğu ile Batı arasında bağlantı veya köprü olduğu söylemi popüler hâle gelmiş ve bu sentez gerek cumhuriyetin

¹²⁶⁷ <https://tatarstan.ru/about.html>, (erişim tarihi: 12.05.2020).

¹²⁶⁸ FSGS, 2012: 72, 88 ve 97.

¹²⁶⁹ https://gossov.tatarstan.ru/rus/about/history/declaration_o_suverenitet, (erişim tarihi: 11.05.2020).

¹²⁷⁰ Konstitutsiya Respubliki Tatarstan, 2018: 3.

¹²⁷¹ Salagaev, Sergeev ve Luçeva, 2011: 204.

¹²⁷² Gabdrahmanova ve Musina, 2013: 673 ve 678.

resmi ideolojisinin gerekse toplumsal kuruluşların gelişim stratejilerinin temel yapı taşı olmuştur. Örneğin 1992 tarihli Tatar Kültürünün Gelişim Konsepti'nde Tatar kültürünün uzun süre Müslüman kültürünün bir kolu olarak geliştiğine değinilirken Tatarların Batı medeniyetine de aynı derecede bağlı olduğu vurgulanıyordu. Formül iddialı olmakla birlikte oldukça rasyoneldi, çünkü böyle bir Tatar kimliği ve gelişim stratejisi ilân etmek uluslararası arenada potansiyel iş birliği yelpazesini genişleterek ekonomik ve kültürel etkileşim kurulmasına yardımcı olacaktı.¹²⁷³ Şaymiyev'in şu açıklaması dikkate değerdir: "Tatarların Orta Asya ve Kafkasyalılardan farklı, kendine özgü anlayışları vardır. Hatta Tatarların dış görüntüleri daha çok Avrupalılara benzemektedir".¹²⁷⁴

Şaymiyev'in danışmanı Rafael Hakim(ov)'un bu konuda ortaya attığı "Tataristan modeli" kavramının önemli oranda siyasi ve toplumsal ilgiye mazhar olduğunu belirtmek gerekir. Model ciddi tartışmaları beraberinde getirse de Tataristan siyasi elitinin desteğini kazanmıştır. Buna göre, Sovyet coğrafyasında yaşanan etnik, dini ve siyasi çatışmalar Tataristan'da yaşanmamış, Tataristan istikrar adası olarak kalmayı başarabilmişti. Hakim(ov)'un da belirttiği gibi Tataristan modelinin en önemli bileşeni, hiçbir milletin incinmediği milletler arası saygı ve anlayıştı.¹²⁷⁵ Siyasi olarak "Tataristan modeli", Sovyet sisteminden kalan uygulanabilir yapılarla bazı liberal ve demokratik kurumları birleştirerek istikrarlı bir siyasal sistemin oluşumunu ifade etmektedir. Sistemin istikrarı için temel olarak; siyasî çoğulculuk, yasama, yürütme ve yargının gerçek anlamda birbirinden ayrı olmasıdır. Tataristan ulus inşasının akıl hocaları, federal meclis ve diğer federal kurumların gayri Rusların temsili için tatmin edici mekanizmaya sahip olmadığını düşünmekte, Rusya'nın siyasi ve ekonomik olarak yıkıcı etkilerinden Tataristan'ı koruyarak alternatif özerk siyasi yapıların oluşturulması gerektiğini savunmaktadırlar. Bazı Tatar siyasiler, Tataristan'ın siyasi yapısının Rusya'nın diğer bölgeleri ve hatta tüm Rusya için bir model olabileceğine inanmaktadırlar.¹²⁷⁶ Bununla birlikte Tatar siyasi elitinin gerek cumhuriyet yönetiminde gerekse Moskova ile ilişkilerde konumunu güçlendirmesi, etnopolitik veya milliyetçi sorunlar da dâhil ülkede durumu kontrol altına almasını sağlamıştır.¹²⁷⁷

Şaymiyev yönetiminin güçlü konumu cumhuriyet genelinde devam etse de Putin başkan seçildikten sonra Moskova karşısında zayıflamıştır. Tataristan'ın 1990'lar boyunca elde ettiği tüm kazanımlar Putin'in başlattığı federal reformlarla aşamalı olarak elinden alınmıştır. Aslında Putin daha başkan seçilmeden bazı Tatar siyasiler geleceği öngörmüşlerdi.

¹²⁷³ Sagitova, 2009: 113.

¹²⁷⁴ Malaşenko, 2007: 12-13.

¹²⁷⁵ Hakimov, 2013: 617-620.

¹²⁷⁶ Yemelianova, 2000: 42.

¹²⁷⁷ Muharyamov, 2012: 11.

Örneğin, Duma üyesi ve Tataristan Parlamentosu'nda *İdil Yort* (İdil Yurdumuzdur) grubu eski lideri Safiullin, Putin'in iktidara gelmesiyle Moskova'nın Tataristan ile ilişkilerini gözden geçireceğinden endişelendiğini belirtmiş, böylesine bir gözden geçirmenin Tataristan'ın lehine olmayabileceğini açıklamıştır. Safiullin'e göre Çeçenistan'da savaş bitince sıra Tataristan'a gelebilirdi.¹²⁷⁸ Safiullin'in öngörülleri kısa sürede doğrulanmıştır. Rusya'nın yedi federal bölgeye ayrılması ve başlarına Putin'in tam yetkili temsilcilerinin atanmasıyla Tataristan başkanının üstünde ve Kazan ile Moskova arasında yeni bir yetkili makam oluşturulmuş oldu. Devamında Rusya Anayasa Mahkemesi bölgesel egemenlik iddialarına yönelik iki kritik karar almıştır. İlk olarak Altay Cumhuriyeti'nin egemenlik ilânının yasa dışı olduğuna hükmetmiştir. Bundan birkaç gün sonraysa Tataristan'ın da aralarında bulunduğu altı cumhuriyetin egemenlik ilânının yanı sıra bu cumhuriyetlerin anayasalarının bazı kısımlarının federal anayasayla çeliştiği yönünde karar almıştır.¹²⁷⁹ Cumhuriyetler artık bu yasaları hükümsüz olduğunu kabul etmeliydiler.¹²⁸⁰ Bunun dışında Moskova Tataristan'dan başında egemenlik statüsü, uluslararası hukukun süjesi olma iddiası, kendi vatandaşlığına sahip olma hakkı, yeraltı zenginliklerin kontrolü ve Tataristan başkanı olmak için Tatarca bilme zorunluluğu gibi yetki ve haklardan vazgeçme isteklerin bulunduğu birtakım anayasal değişiklik talep etmiştir. Nihayetinde Tataristan yönetimi baskılara fazla dayanamamış ve Tataristan anayasasında Moskova'nın talepleri doğrultusunda değişiklikler yapılarak Federal Anayasaya uyarlanmıştır.¹²⁸¹

Tüm bu gelişmelere rağmen Tataristan kurucu belgesindeki egemenlik ve devletçilik söyleminden vazgeçmeyerek kendine özgü devlet benzeri davranışlarını sürdürmüştür.¹²⁸² Tataristan Anayasası'nın¹²⁸³ 1. maddesine göre, RF'nin federe birimi olan Tataristan, demokratik hukuk devletidir. Tataristan'ın sınırları ve hukuki statüsü RF ve Tataristan'ın karşılıklı rızası dışında değiştirilemez. Tataristan kendi yetkileri dâhilinde uluslararası ve dış ekonomik ilişkilere katılabilir.¹²⁸⁴ Tataristan egemenliğinin ve iktidarının yegâne kaynağı onun çok milletli halkıdır. Halk bu gücü doğrudan ve aynı zamanda devlet iktidarı ve yerel yönetimler aracılığıyla kullanır.¹²⁸⁵ Tataristan'ın federal merkeze karşı elini güçlendiren belki de en önemli madde anayasasının 4. maddesinin 2. fıkrasıdır. Buna göre Tataristan'ı

¹²⁷⁸ Devlet, 2008: 235.

¹²⁷⁹ http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_31538/, (erişim tarihi: 06.03.2021).

¹²⁸⁰ Graney, 2001: 37.

¹²⁸¹ Sharifzhanov, 2007: 249; Muharyamov ve Muharyamova, 2004: 333-335.

¹²⁸² Sharafutdinova, 2003: 625.

¹²⁸³ 21 Mart 1992'de düzenlenen referanduma dayanılarak hazırlanan Tataristan Anayasası halk oylamasına sunulmamış, 6 Kasım 1992'de Tataristan Yüksek Sovyeti'nde (Parlamento) oylanarak yürürlüğe girmiştir. [https://gossov.tatarstan.ru/file/gossov/File/konst_rus\(1\)\(2\).pdf](https://gossov.tatarstan.ru/file/gossov/File/konst_rus(1)(2).pdf), (erişim tarihi: 14.10.2020).

¹²⁸⁴ Konstitutsiya Respubliki Tatarstan, 2018: 3.

¹²⁸⁵ age. 3.

ilgilendiren meselelerde Tataristan anayasası federal yasalarla çelişirse Tataristan anayasası geçerlidir.¹²⁸⁶ Anayasada Moskova'nın talepleri doğrultusunda değişiklikler yapılırsa da devletle toplum arasında etkileşimi sağlayan mekanizmalar, temel kurum ve kuruluşlar ve bu kurumların başındaki siyasiler ve bürokratlar büyük ölçüde aynı kalmıştır.¹²⁸⁷

1990'lı yıllarda federe birimlerle iş birliği hâlinde olan yerel güç unsurlarının neredeyse tamamı 2000'lerde yüzlerini Moskova'ya çevirmiştir. Çok az federe birim eski bağlılık formunu korumayı başarmıştır ki, bunlardan biri de Şaymiyev yönetimindeki Tataristan'dı. Tataristan nüfusunun yüzde 50'den biraz fazlası Tatar olmasına karşın yönetim kademelerinin yüzde 84'ünde Tatarlar yer almaktadır.¹²⁸⁸ Putin döneminde başkanların/valilerin kurumsal pozisyonlarındaki değişikliğe rağmen Moskova açısından değerleri pek fazla değişmemiştir. Moskova'nın valilere yönelik tutumunun başlıca belirleyicilerinden biri de seçimlerde istenen sonucun alınmasıydı. Tataristan'da yapılan seçim süreçleri üzerindeki tam kontrolü, Şaymiyev ve Minnihanov yönetimini (benzer şekilde Kadırov yönetimini de) Moskova için bir nevi vazgeçilmez kılmaktadır.¹²⁸⁹

Tablo 5.1 Başkanlık Seçimlerinde Putin ve Medvedev'in Aldığı Oy Oranları

Seçimin Yapıldığı Yıl	Başkan Adayının Rusya Genelinde Aldığı Oy Oranı	Başkan Adayının Çeçenistan'da Aldığı Oy Oranı
2004	Vladimir Putin- 71,31	82,58
2008	Dmitriy Medvedev- 70,28	79,24
2012	Vladimir Putin- 63,6	82,70
2018	Vladimir Putin- 76,69	82,09

Kaynak: Veriler Rusya Merkezi Seçim Komisyonu resmi web sitesinden derlenmiştir: www.izbirkom.ru, (erişim tarihi: 06.03.2021).

2017'de Rusya Tataristan ile yetki paylaşımı antlaşmasını uzatmayacağını açıkladıktan sonra bile Putin Tataristan'da Rusya ortalamasının üzerinde oy almıştır. Hatta bazı seçim bölgelerinde seçime yüzde 100 katılım sağlanmış ve oyların tamamı Putin'e gitmiştir.¹²⁹⁰

2001'de çıkarılan siyasi partiler kanunuyla bölgesel düzeyde milli veya din temelli parti kurmanın önü kesilmiştir. Bu da Kremlin'in desteklediği BRP'nin güçlenmesine neden olmuş ve federasyonun birçok bölgesinde yerel siyasi elit BRP'ye katılmaya başlamıştır.¹²⁹¹ Öte yandan 1990'ların ilk yarısında ortaya çıkan muhalefet hareketi ikinci yarısında neredeyse tamamen pasifleştirilmiştir. 2000-2003 arasında Moskova'nın cumhuriyet yasalarının federal

¹²⁸⁶ age. 4.

¹²⁸⁷ Salagaev, Sergeev ve Luçeva, 2011: 45.

¹²⁸⁸ Tataristan bu oranla Rusya'daki cumhuriyetler arasında dördüncü sırada konumlanmaktadır. Çeçenistan'da bu oran yüzde 100'ü bulmaktadır fakat Çeçenistan'da Çeçenler toplam nüfusun yüzde 95'ten fazlasını oluşturmaktadır. Sidorenko, 2010: 101-102.

¹²⁸⁹ Kinev, 2012: 412.

¹²⁹⁰ <https://inkazan.ru/news/politics/23-03-2018/vyborny-2018-gde-v-tatarstane-vladimir-putin-poluchil-bolshe-vsego-golosov>, (erişim tarihi: 14.05.2020).

¹²⁹¹ Busigina, 2010: 144.

yasalara uyarlanması yönündeki baskılarının arttığı dönemde yeniden demokratik muhalefette canlanma yaşansa da 2003 Duma seçimlerinden sonra Tatar muhalefeti 1990'ların ikinci yarısından daha büyük düşüş yaşamıştır. Bunda yerel muhalefeti federe birim yönetimlerine karşı baskı aracı olarak kullanan Moskova'nın da payı bulunmaktadır. Dolayısıyla 1994 yetki paylaşımı antlaşmasından ve 2000'lerin başında Tatar yasalarının federal yasalara uyarlanmasının ardından Moskova'nın yerel muhalefete ihtiyacı kalmamıştır.¹²⁹² Özellikle Putin'in iktidara gelmesinden sonra Rusya'nın tüm bölgelerinde yerel iktidarların milliyetçi hareketlerle iş birliği yapma eğiliminde zayıflama başlamıştır. Moskova'nın milliyetler politikasındaki üniterleşme eğilimleri milli hareketlerin konumunu zayıflatmış ve onlara siyasal alanın dışında, kültürel alanda faaliyet imkânı bırakmıştır. Bir bakıma Moskova'nın federe birimler üzerindeki kontrolünün artmasıyla milli hareketleri ezme ve onların ideolojilerinde dönüşüm süreci de başlamıştır.¹²⁹³ Böylece cumhuriyet düzeyindeki siyasi muhalefet marjinalleşirken BRP bölgesel parlamentonun da tek hâkimi olmuştur. Gerek Duma seçimlerinde gerekse Tataristan Parlamentosu seçimlerinde Putin'in desteklediği BRP başkanlık seçimlerine benzer şekilde Tataristan'da yüzde 70'lerin üzerinde oy almıştır.¹²⁹⁴

Seçimlerde gerekli oyların temin edilmesi 2005 yılında Şaymiyev'in Putin tarafından, 2010 yılındaysa Minnimahov'un Medvedev tarafından Tataristan başkanlığına aday gösterilmesini sağlamış olsa da Tataristan'ın yasal statüsünü korumasına yetmemiştir. Yetki Paylaşımı Anlaşması 24 Temmuz 2007 tarihinde değişiklikler yapılarak yeniden imzalanmış, uluslararası ve dış ekonomik ilişki kurma ayrıcalığının yanı sıra ulusal kültürü ve diliyle ilgili konularda Tataristan'ın yetkileri teyit edilmiştir.¹²⁹⁵ Fakat Tataristan için her şeyden öte sembolik anlamı büyük olan bu anlaşma 2017'ye gelindiğinde Moskova tarafından uzatılmamıştır.¹²⁹⁶ Bu durum en çok Tataristan'ın ulusal özgünlüğüne yönelik tehdidi yeniden güçlenmiştir çünkü Tatarlar asimilasyon tehlikesiyle karşı karşıyadırlar ve anlaşmanın kültürel ve dilsel politikalar konusunda Kazan'a verdiği yetki elinden alınmıştır.

Tataristan yönetimini Tatarların geleceğiyle ilgili kaygılandıran başlıca konulardan biri Tatarların Ruslaşması/asimilasyonu meselesidir. 1990'lardan itibaren iki konu kamuoyunun gündemini meşgul etmekteydi: sosyoekonomik ve etno kültürel bozulma.¹²⁹⁷ Ruslaştırmanın başlıca göstergesiye Tatarcanın kullanımının oldukça düşük düzeyde olmasıdır. Aslında 1950'lilere kadar Tatarca tüm okullarda okutulurken zamanla Tatarca

¹²⁹² Salagaev, Sergeev ve Luçeva, 2011: 80 ve 87.

¹²⁹³ Gabdräfikov, 2010: 164.

¹²⁹⁴ Salagaev, Sergeev ve Luçeva, 2011: 52-54.

¹²⁹⁵ Tagirov, 2013e: 740; Muhametşin, 2013a: 743.

¹²⁹⁶ <https://www.themoscowtimes.com/2017/07/25/tatarstan-special-status-expire-a58483>, (erişim tarihi: 14.05.2020).

¹²⁹⁷ Sagitova, 2018a: 138.

eğitim alan öğrenci sayısında ciddi oranda düşüş yaşanmıştır. 1959'da Tatarca eğitim alan öğrenci oranı yüzde 60'a, 1980'de yüzde 40'a düşmüştür. 1990'a gelindiğinde 245 bin Tatar öğrencinin sadece yüzde 27'si Tatarca eğitim alıyordu. Bunların hemen hepsi kırsal alandaki öğrenciler oluşturmakta, kentlerde yaşayan Tatar çocuklarınsa yüzde 2'si Tatar okullarına gitmekteydi.¹²⁹⁸ İslâm'ı kabul ettikleri 10. yüzyıldan itibaren Arap alfabesini kullanan Tatarlar, 1926'da Latin alfabesini, 1939'daysa Kiril alfabesini kullanmaya başlamıştır. Tatarların tarihleriyle bağlarını koparmayı ve Rusçanın kullanımını yaygınlaştırmayı hedefleyen bu değişiklikler büyük oranda başarı sağlamıştır. Sovyetlerin sonuna gelindiğinde Kazan'daki okul öğrencilerin sadece yüzde 20'si Tatarca biliyorken Arap alfabesini kimse bilmiyordu. Dolayısıyla Sovyet sonrası dönemde Tatarlar için din ve dil konusu çözülmesi gereken öncelikli sorunlar olarak kalmaya devam etmiştir.¹²⁹⁹ Tatarca sosyopolitik alanda pratikte kullanılmazken, kitle iletişim, bilgi, üretim, eğitim ve hizmet gibi alanlarda çok sınırlı şekilde kullanılıyordu. İslâm ise Tatar halkının bütüncül dünya görüşü olmaktan çıkmış ve âyinsel pratikler düzeyinde korunabilmişti ki, Tatar halkının etnik bileşenlerinin dil, kültür ve din olduğu göz önünde bulundurulduğunda durumun Tatarlar açısından hiç de iç açıcı olmadığı anlaşılmaktadır.¹³⁰⁰ Dolayısıyla asimilasyon meselesi 1990'lı yıllardan itibaren Şaymiyev yönetiminin öncelikleri arasında yer almış, Tatar dili, kültürü, tarihi değerleri, dini ve alfabesi gibi konularda bir dizi yasa çıkarılmıştır. Bu yasaların hemen hepsinde ülkenin çok milletli/çok kültürlü yapısına değinilmekle birlikte Tatar kültürüne özel bir vurgu da yapılmaktaydı.¹³⁰¹ Örneğin, Kültür Yasası'nda kültür politikasının temelini "Tatar ulusal kültürünün, Tataristan cumhuriyetinin çok kültürlü halkının kültürünün gelişimini ve dünya kültürüne entegrasyonunun teşvik edilmesi" olduğu belirtilirken¹³⁰², Tataristan Halklarının Dili Hakkında yasada "Cumhuriyetin, Tatarcanın Tatarlar ve diğer milletler tarafından korunması, geliştirilmesi ve öğrenilmesini desteklediği" belirtilmektedir.¹³⁰³

Rusya genelinde pasaportlarda milliyet kategorisinin kaldırılmasını ilk reddeden de Tataristan olmuştur. Tataristan Parlamentosu "pasaportta bir milliyet satırı olmaması Rusya tarihi boyunca yapılan en büyük provokasyondur ve ülkedeki milliyetler arasındaki uyumu yok etmeyi hedefliyor" şeklinde bir karar alarak Tataristan'da yeni pasaportların dağıtımını durdurmuştur. Tataristan'da yeni pasaporta karşı tepkiler en güçlü ifadelerle dile getiriliyor ve

¹²⁹⁸ Gorenburg, 2003: 38.

¹²⁹⁹ Baltanova, 1992: 362.

¹³⁰⁰ Gabdrahmanova ve Musina, 2013: 664-665.

¹³⁰¹ Makarova, 2001: 93-94; Salagaev, Sergeev ve Luçeva, 2011: 164.

¹³⁰² https://kitaphane.tatarstan.ru/legal_info/zrt/kult.htm, (erişim tarihi: 08.05.2020).

¹³⁰³ https://kitaphane.tatarstan.ru/rus/legal_info/zrt/lang.htm, (erişim tarihi: 08.05.2020).

bir "soykırıma" benzetiliyordu.¹³⁰⁴ Tataristan'ın alfabe konusundaki girişimiye Rusya tarafından engellenmiştir. Şaymiyev 1999'da 2001 yılından itibaren on yıllık süre zarfından Tatar alfabesinin Latin alfabesine geçişini öngören yasayı onaylamış fakat 2002'de Duma, Kiril alfabesinden başka alfabeyi kullanmayı yasaklayan karar kabul etmiştir. Rusya Anayasa Mahkemesi de 2004'te Latin alfabesiyle ilgili yasayı federal yasalara aykırı bulunca bu yasa iptal edilmiştir.¹³⁰⁵ Latin alfabesine geçiş her şeyden öte Tatarların yeni kimliğini onaylayacak ve Ruslardan farklılıklarının kültürel temellerini vurgulayacaktı.¹³⁰⁶ Duma'nın bu konudaki raporunda ifade edildiği üzere, Tatarcanın Latinizasyonu gerek Tatar diasporasının gerekse diğer milletlerin etno-kültürel ayrılıkçılığını tetikleyebilirdi.¹³⁰⁷ Dolayısıyla 2000'ler boyunca Moskova'nın siyasi/yasal merkezileşme girişimleri sosyokültürel alanı da kapsamış ve tek ulus oluşturmaya yönelik çeşitli stratejiler geliştirilmiştir. Bu doğrultuda yukarıda da değinildiği gibi bölgesel yasaların federal yasalara uyarlanması, Rusya'nın ulusal sembollerinin yasalarla koruma altına alınması, Rus kimliğinin temeli olarak Rus dili ve kültürünün yasal güvenceye alınması, birleşik devlet eğitim standardının belirlenmesi gibi bir dizi ideolojik entegrasyon projeleri uygulamaya konulurken Tataristan'ın kültürel politikaları çoğunlukla kendi kültürünü korumaya yönelik tepkisel şekilde gelişmiştir.¹³⁰⁸

Kullanımı her geçen gün daha da azalan Tatarca, toplumsal iletişim dili olmaktan çıkarak bir nevi eve hapsedilmiştir. Örneğin, 2011-2012'de yapılan bir araştırmaya göre Tatarların sadece yüzde 72,1'i kendi dillerinde serbest konuşabildiklerini belirtmiştir. Tatarların yüzde 50,2'si evde Tatarca konuşurken, okulda Tatarca konuşanların oranı yüzde 10,5, arkadaşlarıyla Tatarca konuşanların oranıysa yüzde 3,7'ye düşmüştür.¹³⁰⁹ İletişim dilinin Ruslaşması ve kentlerin olağan etnik yapısını bozan göç akını Tatar etnik kimliğiyle İslâm arasında mesafenin açılmasını da kolaylaştırmıştır. Cami cemaati arasında Orta Asyalı ve Kuzey Kafkasyalı Müslümanların sayısı giderek artıyor ve camilerdeki geleneksel vaaz dili olan Tatarca yerini giderek Rusçaya bırakıyor. Bu durumun tüm Volga boyu için geçerli olduğu söylenebilir. Etnik ve dini kimliklerin iç içe geçmesine rağmen İslâm'ın Tatar karakterini kaybettiği ve Müslüman kimliğinin daha fazla dini bileşen içerdiği gözlemlenmektedir.¹³¹⁰

¹³⁰⁴ Aktürk, 2015: 282.

¹³⁰⁵ Musin, 2011: 81-82; Devlet, 2008: 236.

¹³⁰⁶ Makarova, 2013: 88.

¹³⁰⁷ Derrick, 2009: 55.

¹³⁰⁸ Makarova, 2013: 662-663.

¹³⁰⁹ Sagitova, 2012: 29 ve 32.

¹³¹⁰ Musina, 2010: 55.

Sonuç olarak Tataristan, anayasasında ifade edildiği gibi dinle devletin ayrı olduğu seküler yapıya sahip¹³¹¹ olsa da ideoloji ve siyaset, İslâm'ın siyasal alandaki rolünü etkileyebilmektedir.¹³¹² İslâm, özellikle Minnihanov'un başkanlığa getirilmesiyle cumhuriyetin siyasi hayatında daha fazla görünür olmaya başlamıştır. İslâm ile ilgili devlet politikaların geliştirilmesi ve uygulanmasında belli başlı birkaç faktörün rol oynadığı söylenebilir. Bunların başında, cumhuriyetin toplumsal yapısı, İslâm'ın Tatar milli bilincindeki rolü, Sovyet sonrasında Tataristan'ın kendisini konumlandığı medeniyet anlayışı ve Moskova ile ilişkilerin seyri gelmektedir. Çeçenistan'da olduğu gibi, İslâm politikasının uygulanmasında müftülük başlıca araç olarak ön planda çıkmaktadır ki, bu konular ileriki bölümlerde ayrıntılı şekilde ele alınacaktır.

5.2. Tatar Kimliği, İslâm ve Ruslar

Kökleri eski Türk boylarına dayanan Tatarlar devletçilik tarihlerini İdil-Bulgar devletiyle başlatmaktadır.¹³¹³ 7. yüzyılda Kafkasya'nın kuzeybatısında güçlü bir devlet kuran Bulgarlar daha sonra ikiye ayrılmış, bir kısmı batıya göç ederken diğer kısmı da kuzeye doğru ilerlemiş ve 8. yüzyılda İdil boyu ve Kama taraflarında Bulgar devletini kurmuştur.¹³¹⁴ Şaman inancına mensup olan Bulgarlar arasında Türkistanlı Müslüman Türklerin etkisiyle 9. yüzyıl sonlarına doğru İslâm dini ve kültürü yayılmaya başlamıştır. Bulgarlar arasında İslâm'a geçenlerin sayısının artmasıyla Bulgar hanı Almış da İslâm'ı kabul etmiştir.¹³¹⁵ İslâm dinini ve kültürünü benimseyen Bulgarlar 10. yüzyılın sonlarına doğru artık uluslararası alanda Müslüman devlet olarak Orta Asya, Ön Asya ve Yakın Doğu ile ticari, siyasi ve kültürel ilişkiler geliştirmeye başlamıştır.¹³¹⁶

Tezin birinci bölümünde değinildiği gibi 13. yüzyılda Moğollar Batı Asya'ya doğru kuzeyden ve güneyden ilerlerken Bulgar devletini de ortadan kaldırmış ve burada Altın Orda devletini kurmuşlardır.¹³¹⁷ Batu Han'dan sonra tahta çıkan Berke Han'ın (1257-1266) ve başkumandanı olan şehzade Nogay'ın İslâm'ı kabul etmesi toplumun da İslâm'a yönelimini hızlandırmıştır. Bölgeye çevre ülkelerden, özellikle Anadolu, Azerbaycan ve Horasan'dan çok sayıda müritle birlikte şeyhler giderek buralarda İslâm'ı yaymaya çalışmıştır. Hatta Berke Han'ın İlhanlılara karşı zaferi hilâfet için alınan bir intikam ve İslâmiyet'in zaferi gibi telâkki

¹³¹¹ Konstitutsiya Respubliki Tatarstan, 2018: 5.

¹³¹² Sagitova, 2009: 114.

¹³¹³ Zakiev, 2008: 505-506; Rorlich, 1999: 381-382.

¹³¹⁴ Grousset, 2011: 189; İzmaylov, 2006a: 124.

¹³¹⁵ Kurat, 1972: 115.

¹³¹⁶ İzmaylov, 2006b: 554.

¹³¹⁷ Kurat, 1972: 117; Vernadsky, 2019: 82.

olunmuştur.¹³¹⁸ Özbek Han döneminde (1313-1341) İslâm, devletin resmi dini olmuş ve emperyal ideolojinin çekirdeğini oluşturmuştur. Din adamları sınıfı güçlenmiş ve resmi din politikasının uygulayıcısı olmuştur. Yine de imparatorluğun çok milletli ve çok dinli yapısından dolayı dini hoşgörü korunmuş ve gayrimüslimlerin devlete sadakat karşılığında dini yaşamlarına müdahale edilmemiştir.¹³¹⁹ Bu din değiştirme, toplumun idealleştirilmiş hanedan ile birleşmesini pekiştirmiş ve dine bağlılıkla hanedana sadakati eş anlamlı yapmıştır. Aynı zamanda, yeni ortaya çıkan toplumsal İslâmi-etnik-kabile kimliğine (Türki) bugüne kadar devam eden benzersiz bölgesel ve etnik-dinsel özellikler katmıştır. İslâm dünyasının başka hiçbir yerinde din, hanedan ve etnisite Altın Orda Devleti'nde ve haleflerinde olduğu kadar birbirine karışmamıştır.¹³²⁰

Altın Orda zayıflamaya başlarken 15. yüzyılın sonlarına doğru Kazan Hanlığı bağımsız siyasi oluşum olarak (aynı zamanda Altın Orda'nın varisi) tarih sahnesine çıkmıştır. Kazan Hanlığı 1552'de Ruslar tarafından zapt edilince bu tarihten günümüze kadar Tatarlar Rus hâkimiyetinde yaşamak zorunda kalmıştır. Tatarların Rus hâkimiyetinden önce yaşadıkları üç devlet de Müslüman devlet idi ve Tatarların hemen hepsi İslâm'ı benimsemişlerdi. İslâm ve ulusal kimlik, İslâm'ın Volga boyunda yayılmaya başladığı tarihten itibaren sıkı şekilde bağlantılıydılar. Bu, sadece Rusya imparatorluğu koşullarında hayatta kalmakla ilgili değil, aynı zamanda imparatorluğun tebaaları olarak potansiyel ve entelektüel yeteneklerini kullanabilmeleri açısından da önemlidir.¹³²¹ Çünkü artık gayrimüslim bir yönetim altındaydılar ve çalışmanın ikinci bölümünde görüldüğü gibi bu yönetim Tatarların İslâm'ı terk ederek Hristiyan olmaları yönünde çeşitli aralıklarla, yüzlerce yıl süren baskı uygulamıştır. Bu süreçte Tatarların Ruslara karşı koymalarını sağlayan, Hristiyanlaşarak asimile olup Ruslar arasında kaybolmalarını engelleyen, Tatarların etnik ve kültürel kimliklerini koruyan en önemli etken İslâm'dır.¹³²² İslâm dünyasının merkezinden epey uzakta bulunan Tatarlar için İslâm, Rus devleti içerisinde sadece yaşam tarzı olarak kalmamış, aynı zamanda yabancı dini çevre içerisinde hayatta kalmayı da sağlamıştır. Böylece, dogmatik ilkelerinin uygulanmasının yanı sıra İslâm, toplumsal ve politik ilişkiler kurmanın da aracı hâline gelmiştir.¹³²³ Tatarların bir cemiyet hâlinde tekvücut olmasını ve aralarındaki dayanışmayı sağlayan İslâm, gelenekleri ve dolayısıyla etnik kimliği de muhafaza etmiştir.¹³²⁴

¹³¹⁸ Togan, 2019: 369.

¹³¹⁹ İshakov ve İzmaylov, 2001: 80-81.

¹³²⁰ Karpat, 2017: 448-449.

¹³²¹ Muhametşin, 2007: 24.

¹³²² Malaşenko, 1998: 91-92.

¹³²³ Muhametşin, 2005: 60.

¹³²⁴ Hakim, 2003: 48.

Etnik kimliğin uzun yıllar dini kimliğe bağlı olarak var olma durumu Tatarlar için olduğu gibi Ruslar için de geçerliydi. İdil-Ural bölgesi yüzyıllardır Rus hâkimiyetinde olmasına ve etnik Rusların burada nüfusun yarısından fazlasını oluşturmaya karşın burası Ruslar için kültürel ve etnik çeşitliliğinden dolayı ücra (*okraina*) olarak kabul edilmiştir. Bir Müslümanın Ortodoksluğa geçmesi onu özel bir Kreşen grubuna dâhil ederken benzer şekilde bir Ortodoks'un Müslüman olması onun Tatarlaştığı anlamına da gelebiliyordu.¹³²⁵ Ünlü Tatar tarihçi ve düşünür Şehbettein Mercani (1818-1889) bu durumu şöyle izah etmektedir: "Biz Müslüman Tatarlar arasında da 'Rus' denen söz 'Hristiyan' anlamında kullanılmaktadır, 'filan kişi Urus [Rus] olmuş' diyorlar, yani 'Hristiyan dinine girmiş' manasındadır. Alman ve Fransızlara da 'Urus' diyorlar. Bu söz 'Hristiyan' yani 'kâfir' anlamındadır".¹³²⁶ Hatta Tatar kelimesi yüzyıllarca Ruslar tarafından olumsuz anlam yüklenerek kullanılmış ve Tatarlar kendilerini Müslüman olarak tanımladıklarından -ki Ruslar da çoğunlukla onları Müslüman veya Muhammedi olarak tanımlıyordu- kendilerine Tatar denmesini uzun yıllar hakaret olarak kabul etmişlerdir.¹³²⁷

Tatar aydınlar 19. yüzyılın sonlarına doğru ve özellikle 20. yüzyılın başlarında İslâmcılığın¹³²⁸ yerine Tatarcılığı, İslâm ümmeti yerine Tatar milletini koyma fikrini tartışmaya başlamıştır.¹³²⁹ Kazan Müslümanları da gerek kendilerini Ruslarla ilişkileri bakımından tanımlarken, gerekse yeni ortaya çıkmaya başlayan etnik-ulusal kimliklerini ifade ederken, Tatar olduklarını söylemeye başlamıştır. Bazıları kendi aralarında "Şimal Türkleri" tabirini kullanmayı tercih etmiştir. Bunun da sebebi kendilerini Moğollardan ayırt etmekte, çünkü Ruslar "Tartar"¹³³⁰ veya "Tatar" tabirlerini Moğol ile eş anlamlı olarak kullanıyor ve

¹³²⁵ Miller, 2003: 401.

¹³²⁶ Mercani, 2008: 55.

¹³²⁷ İbragimov, 2018: 15-16.

¹³²⁸ Tatar reform hareketini tecdit ve cedit olmak üzere iki değişik evrede ele almak mümkündür. Tatar uyanışının başlangıç evresini dini cephe oluşturmaktadır. Tatar aydınlar hem Müslüman kalmayı hem de Batı fikirlerini ve değerlerini benimsemeyi mümkün kılacak bir ideoloji oluşturma çabasındaydılar. Tatar reformcularla Selefiyeciler ve Vehhabiler arasında ortak düşüncelerin olduğunu ileri süren tarihçi Kanlıdere, bunların hemen hepsinin kelimine düşman olduğunu belirtmektedir. Bunlar, İslâm'ın orijinal kaynaklarının, İslâm'ın ilk asırlarındaki akidevi berraklığına sonradan katılan yabancı düşüncelerle bulandırıldığını düşünüyorlardı. İslâm dünyasındaki mevcut çöküntü hâlinin bu akidevi bulanıklıktan dolayı meydana çıktığını ve kurtuluş için öze dönüşü savunuyorlardı. Fakat Tatar reform hareketinin Vehhabilerden temel farkı, Tatar reformcuların aynı zamanda sufi eğilimlerinin de mevcut olmasıydı. Bu bakımdan onları Selefiyeci diye tanımlamak doğru olmayacaktır. Kanlıdere, 1997: 89-96.

¹³²⁹ Yuzeev, 2018: 174.

¹³³⁰ Eğer Rusya kendini Batılı bir devlet olarak tanımlayacaksa, kendisini doğudaki "Asyalı öteki"nden ayıracak daha açık kültürel sınırlar çizmek zorundaydı ve din bu konuda en kullanışlı araçtı. İmparatorluğun Hristiyan olmayan tüm kavimleri, kökenleri ya da inançları ne olursa olsun, Müslüman, Şamanist ya da Budist, hepsi "Tartarlar" olarak bir araya getirilmişti. Bu iyi ve kötü ayırımı güçlendirmek için "Tartar" kelimesi bilinçli olarak (fazladan bir "r" ile) yanlış telaffuz edilmişti. Böylece, Yunanca cehennem (*tartarus*) anlamına gelen kelimeyle aynı anlama geliyordu. Dahası, Rusya'nın yeni fethedilmiş bütün toprakları (Sibirya, Kafkaslar ve Orta Asya) "Şark tembelliği" ve "gerililik" ile eş anlamlı hâle gelen, birbirinden farklılaşmış tek bir Doğu -bir

hatta Azerbaycan Türklerine ve diğer Müslümanlara da Tatar diyorlardı.¹³³¹ Kimlik meselelerini ilk dile getiren Mercani'nin meşhur "Tatar değilsen, kimsin?" sorusu etrafında şekillenen münazara günümüzde bile farklı bağlamlarda tartışılmaya devam etmektedir.¹³³²

...Rus halkının onları aşağılayıp horlaması ve Tatar diye hakir görmesi, bazı kişilerin Tatar sözünün aşağı seviyede olduğunu düşünmelerine neden olmuştur. Bundan dolayı Tatar adından soğuyarak, biz Tatar değiliz, Müslümanız diyerek, gürültü, patırtı çıkaranlar da vardır. Ne kadar ilginç bir durum, bu adlar (Tatar ile Müslüman) arasında Nil ile Fırat nehirleri arasındaki uzaklık kadar ayrılıklar vardır elbette! Ey miskin! Sen Müslümandan başka bir adı, dininin ve milletinin düşmanı olarak bilmezsen, seni elbette Müslüman diye düşman olarak görürler. Tatar değilsen, Arap, Tacik, Nogay da değilsin, Çinli, Rus, Fransız ve Alman da değilsin, o zaman sen kimsin?...¹³³³

Ümmetten millete geçiş sürecinde Tatar aydınları arasında Tatarcılık-Türkçülük tartışması da yaşanmış, Tatarların Osmanlı Türkleri gibi Türk mü yoksa farklı bir millet mi oldukları yönünde tartışma başlamıştır. Bir kısım Tatar aydını Tatarların aslında Türk olduğunu savunurken bir kısmı da Türkler içerisinde Tatarların ayrı bir kol olduğunu, Tatarların kendilerine özgü dili, edebiyatı ve sorunları olduğu ve gelecekteki medeniyetlerinin de Tatar medeniyeti olacağını iddia etmiştir.¹³³⁴

20. yüzyıla girildiğinde millet kavramı artık dinle değil etnisiteyle ilişkili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Dini ve şeriatı olduğu gibi Tatar milletini de sevmek gerektiği savunulurken, milletin dayanaklarının dil, inanç, vatan ve etnik köken ve gelenekler olduğu dillendiriliyordu. Dolayısıyla din (İslâm) milletin unsurlarından sadece biri olarak kabul edilmeye başlamıştır.¹³³⁵ Tüm bu tartışmalar çoğunlukla Tatar aydınlar, ekonomik ve siyasi seçkinler arasında yürütülmekteydi ki, bu da toplumun çok küçük bir kısmı demektir.¹³³⁶ Kırsal nüfus büyük oranda milliyet tartışmalarının dışında kalmıştır. Bunların çoğu için okuma, nadiren Kur'an dışına çıkıyorsa bile dini konularla sınırlıydı ve bir nevi Tatarcılık

Asyatşçina- olarak düşünme eğilimi vardı. Kafkasya'nın imajı buranın vahşi ve yabani kavimlerini anlatan yolcu hikâyeleriyle oryantalleşmişti. Figes, 2018: 347.

¹³³¹ Karpas, 2017: 475.

¹³³² Gafarov, 2014: 444.

¹³³³ Mercani, 2008: 35.

¹³³⁴ Devlet, 2014: 206.

¹³³⁵ İshakov, 2001a: 219.

¹³³⁶ Örneğin, gençlik edebiyatında, Tatar ulusal yurdunun ve İslâm'ın kaderleri ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiş durumdaydı. Gençlik şairi Gafuri'yi, İdil-Ural bölgesinin medrese öğrencileri arasında sevilmesini sağlayan -ve onlar arasında elden ele dolaşan- bir şiir olan "Millet Sevgisi"nin açılış dizelerinde şair, kültürel reform çağrılarını İdil havzasının alanlarına bağlarken, "bugünlerde hiçbir şey ellerimde kalmıyor, ne Astrahan, ne Bulgar, ne de benim Kazan'ım" diye esef etmekteydi. Millet kavramını, eski Müslüman konseptlerinden Darülharp ve İslâm torpaklarının gayrimüslimlerce işgali ile bir araya getiren Gafuri, "dinim dünyanın tozunda toprağında ölüp gitti; geride sadece imanım kaldı" ve "bugün, belli vatanım yok, benim yerim düşmanlarıma geçti" diye yazıyordu. Ross, 2020: 295.

tartışmalarından soyutlanmışlardır. Örneğin, 1911 gibi geç bir tarihte bile Türk filosunu destekleme adına para toplamakla suçlanan bir sanık polis sorgusunda milliyetini Müslüman olarak belirtmişti.¹³³⁷

Sovyetlerin kurulmasıyla birlikte Volga boyunda yaşayan Kazan Tatarları ulus adı olarak "Tatar" kelimesini kullandılar. Daha doğrusu Sovyet rejiminin hüküm sürdüğü koşullarda başka bir adın gündeme getirilmesi bile düşünülemezdi. 1917'de Ufa'da toplanan "İç Rusya ve Sibir Müslüman Türk-Tatar Millet Meclisi"nin ömrü uzun olmamış ve Bolşeviklerce bu adın kullanılması yasaklanmıştır. "Müslüman" ve "Türk" kelimeleri iptal ederek sadece Tatar adının kullanılmasını uygun bulan Bolşevikler, devamında Tataristan'a özerklik vererek bu adı cumhuriyetin resmi adı yapmıştır.¹³³⁸ 1920'lerde Sovyetler Rus olmayan milletlerin kültürlerinin geliştirilmesi için program hazırlayarak bu milletlerin temsilcilerinin hükûmet ve parti içerisinde mevki elde etmelerine olanak tanıyan ve yeni elitlerin iş birliğini sağlamayı öngören "yerleştirme" politikasını uygulanmaya koymuştur. Kısa süreli de olsa yerel dillerin toplumun pek çok kesimi tarafından kullanımı desteklenirken çarlık döneminde Ruslaştırmanın kurbanı olan ulusal kültürler canlanmaya başlamıştır. Fakat bunu yaparken de bu toplumların birbirinden bağımsız kendi kimlikleri geliştirilmeye çalışılmıştır.¹³³⁹

Sovyet sonrası cumhuriyetin siyasi ve ulusal elitleri tarafından ulusal kimlik/ideoloji konusunda ileri sürülen belli başlı fikirler gerek toplum gerekse devlet düzeyinde belirli ölçülerde kabul görmüştür. İlki, Tatar etnik milliyetçiliğiyle vatandaş kimliği (Tataristanlılık) arasında denge sağlamaya çalışma fikriydi.¹³⁴⁰ İkincisi, Tataristan dışındaki Tatarları da kapsayan ve Tataristan'ı tüm Tatarların merkezi olarak yorumlayan Pan Tatar düşüncesiydi.¹³⁴¹ Üçüncüsü, 1552'de kaybedilen Tatarların devletçilik geleneği düşüncesidir ki bu, Tatar tarihinin temel sorunu olarak kabul edilmekteydi. Dördüncüsü, Tatarların Türk dünyasının parçası olarak kabul edilmesidir. Beşincisiyse, İslâm merkezilik fikridir. Tatar tarihinde

¹³³⁷ Yemelianova, 1997: 548-549.

¹³³⁸ Devlet, 1996: 194.

¹³³⁹ Hasanoğlu, 2015: 321; Devlet, 1996: 195.

¹³⁴⁰ Rafael Hakimov'un Tataristanlılık olarak adlandırılacak Tataristan Milleti önerisi, devletle toplum arasındaki vatandaşlık bağı temelinde ortaya çıkan bir siyasi kimliğin oluşturulmasını öngörmekteydi. Hakimov, etnik kökeninden bağımsız olarak Tataristan'daki tüm milletlerin -büyük çoğunluğu etnik Tatarlar ve Ruslar oluşturmaktaydı- birlikte Tataristan Milletini oluşturduğunu iddia etmekteydi. Bu, büyük oranda ülkenin mevcut siyasi koşullarında yapılmış zorunlu bir öneriydi, çünkü bir tarafta Tatar milliyetçiler ülkenin tam bağımsızlığını talep ederken diğer tarafa Ruslar buna karşı gelmekteydi. Mutabakata dayalı ulus tanımını içeren ve bir nevi orta yolu bulma arzusu olan bu öneri siyasi söylem olarak kalmaya mahkûmdu ve nitekim öyle de oldu ve toplumda fazla karşılık bulmadı. Yuzeev, 2004: 63; Raviot, 1994: 66.

¹³⁴¹ Tataristan Cumhuriyeti Tatar milletinin devletçilik fikrini gerçekleştirebilecekleri tek yerdir. Tatarların üçte ikisi Tataristan sınırları dışında (çoğunluğu İdil-Ural bölgesinde olmak üzere Rusya'nın farklı bölgelerinde) yaşamaktadır ve bunlar için Tataristan sadece atalarının vatanı değil, aynı zamanda kültür ve devletçiliklerinin de yeniden canlandığı yerdir. Tam da bu yüzden Tatarların kendini tanımlama biçimi Tataristanlı değil, Tatar şeklindedir. Yuzeev, 2003: 67-68.

İslâm'ın rolü olumlu olarak kabul edilirken zorla Hristiyanlaştırmayla da bağlantılı olarak Ortodoksluk olumsuz olarak değerlendirilir.¹³⁴² Bu görüşlerin hiçbirinin tek başına devletin resmi politikası olarak uygulandığı iddia edilemese de dönemin siyasi koşullarına göre farklı oranlarda uygulandığı söylenebilir.

Özellikle Tatar milliyetçiler Ruslaşma ve kültürel asimilasyon tehdidiyle karşı karşıya olan Tatarların manevi konsolidasyonu için İslâm'ı bir çeşit toplumsal seferberlik aracı olarak görmektedirler. Genellikle etnik kültürün bir parçası olarak algılanan İslâm'ın, ulusal birliği koruma gücüne sahip olduğuna inanılırken, bu inancın kökenini ulusal geleneklerin kaybolması, ulusal dilin ve tarihin unutulması ve manevi kültürün aşınması düşüncesi oluşturmaktadır.¹³⁴³ Yüzyıllar boyunca İslâm'ın yerel koşullara ve geleneklere uyum sağlamadaki başarısının sonucu olarak hayatın tüm yönlerinin kutsallaştırılması ve yeniden düzenlenmesiyle birlikte din, gündelik yaşam ve kültür iç içe geçmiştir. Dolayısıyla günümüzde önemli oranda Tatar bu yönleri birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak algılamaktadır. Müslüman bayramları, gelenekleri ve âyinleri ulusal geleneklere anlam katarak etnik kökene dayalı kültürün organik bir parçası olarak kabul edilmektedir.¹³⁴⁴ Tatarların kendilerini İslâm ile tanımlamaları etnik tanımlamanın bir parçası hâline gelmiştir ve Çarlık döneminde Hristiyanlığı kabul eden Tatarlar olmasına rağmen "Tatarsan Müslümansın" şeklinde bir ön kabulden bile bahsedilebilir. Hatta o kadar ki, Tanrı inancı olmayan Tatarların bile kendilerini İslâm ile ilişkilendirdikleri görülebilmektedir.¹³⁴⁵ Musina'nın araştırmaları, Tatarların hâlâ sık sık kendilerini İslâm ile tanımladıklarını göstermektedir ve bu tanımlama büyük ölçüde dini inançla değil, Tatarların tarihsel-kültürel gelenekleriyle bağlantılıdır. 2013 yılında yapılan araştırmada "neden kendinizi bu dine ait hissediyorsunuz?" sorusunu katılımcıların yüzde 76'sı "bu din benim milletimin dinidir" şeklinde yanıtlamıştır. Etnik ve dini kimlik yakın ve ayrılmaz bir bütün olarak algılanmaktadır.¹³⁴⁶ İslâm, Tatarların çoğunluğu tarafından ilk olarak kültürel ve manevi miras şeklinde kabul edilirken, başlı başına dini inanç olarak algılanma durumu ikinci sırada gelmektedir. İslâm aynı zamanda bir topluluğa aidiyet duygusu vermektedir ve bazı Tatarlara göre Müslüman olmak için Müslüman olduğunu hissetmek yeterlidir.¹³⁴⁷ Bu bulguları farklı araştırmalar da desteklemektedir. Tatar milliyetçiliğini etnik ve politik olarak sınıflandıran Rus sosyologlar Ponarin ve Jirkov, Tatar ayrılıkçılığının dini faktörlerle bağlantılı olmadığını

¹³⁴² Karbainov, 2018a: 49-50; Amirkhanov, 1998: 33-35; Rorlich, 1999: 380-385.

¹³⁴³ Habenskaya, 2006: 49.

¹³⁴⁴ Musina, 2000: 16.

¹³⁴⁵ Guzelbaeva, 2012: 80.

¹³⁴⁶ Musina, 2016: 23-24.

¹³⁴⁷ Habenskaya, 2006: 56.

tespit etmiştir. Etnik milliyetçiliğin kültürel bağlamda, politik milliyetçiliğinse ayrılıkçılık bağlamında ele alındığı araştırmada İslâm ile daha sıkı bağlantılı olan kültürel milliyetçilik olduğu ortaya çıkmıştır. Politik milliyetçiliğin (ayrılıkçılığın) İslâm ile istatistiksel olarak anlamlı bir bağlantısı bulunamamıştır. Tataristan'da tarihsel olarak ayrılıkçılığın siyasal İslâm ile çok az bağlantısı bulunan, ağırlıklı olarak laik bir hareket biçiminde gelişmiş olması bunun başlıca nedeni olarak görülmektedir.¹³⁴⁸

Tatar ulusal bilincinde İslâm'ın konumunu güçlendiren önemli etkenlerden biri de "Rus" faktörüdür. Rus tarih yazımında ve özellikle Sovyetler döneminde Rusya tarihiyle ilgili Rus merkezci yaklaşım benimsenmiş, Rus devletinin oluşumunda Rusların rolü belirgin şekilde ön plana çıkarılırken Türk imgesi de negatif şekilde tasvir edilmiştir. Göçebe Türkler barbar, ilkel, büyük medeni başarıları ulaşmaktan âciz, eşkıyalıkla uğraşan ve komşu medeniyetleri imha eden topluluklar olarak tanıtılmıştır. Altın Orda veya Moğol-Tatar boyunduruğu söylemi Rusya'nın gelişimini engelleyen ve onun Batı Avrupa'dan geri kalmasının başlıca nedeni olarak gösterilmiştir. Kırım ve Kazan hanlıkları Slavlara acı çektiren soyguncular olarak anlatılırken Rusların 1380'de kazandığı Kulikova Savaşı Rus ulusal bilincinde kırılma yaratarak Rus milletinin ortaya çıkmasını sağlayan olay olarak gösterilmiştir. Benzer şekilde Kazan'ın ele geçirilmesi ya da Ermak'ın Sibiry'a'nın içlerine doğru ilerleyerek buraları ele geçirmesi olumlu şekilde tasvir edilmiş ve tüm bu süreçlerde Rusların karşısındaki tek engelin Tatarlar olduğu vurgulanmıştır.¹³⁴⁹ Diğer taraftan Kazan'ın 1552'deki düşüşü Tataristan'da gerek okul ve üniversite gerekse bilimsel ve popüler kitaplarda yer bulmakta, basın ve internette de bu konu tartışılmaktadır. Rus hâkimiyetine girmeden önceki müreffeh yapısıyla Kazan Hanlığı, yüksek düzeyde ekonomik ve kültürel gelişime sahip Tatar devletçiliğinin parlak bir yansıması olarak tasvir edilmektedir. Kazan'ın 1552'deki kuşatılması ve düşüşü trajik ve aynı zamanda kahramanca tasvir edilirken, Rus ordularının Kazan'ı ele geçirmesinin Tatar devleti ve halkı için trajik sonuçlarına vurgu yapılmaktadır.¹³⁵⁰ Tatarların bilincinde Kazan'ın düşüşünden daha fazla iz bırakıyorsa zorla Hristiyanlaştırılmalarıdır. 2013-2014 yıllarında Kazan Federal Üniversitesi'nin yaptığı bir araştırmada "Tataristan tarihinde hangi olaylar ve dönemler sizin için utanç kaynağıdır" şeklindeki soruyu yanıtlayan Tatarların yüzde 22,8'i "16-18. yüzyıllarda Müslümanlara yönelik zulüm" yanıtını işaretlemiştir. Bu yanıt en yüksek oranı alırken ikinci ve üçüncü sıralarda "Afganistan ve Çeçenistan Savaşları" gelmektedir. "Tataristan tarihinde hangi olaylar ve dönemleri daha trajik olarak görüyorsunuz" şeklindeki sorunun en çok tercih edilen

¹³⁴⁸ Ponarin ve Jirkov, 2013: 173-174.

¹³⁴⁹ Şnirelman, 2002: 131.

¹³⁵⁰ Karbainov, 2018b: 217.

şıkki "Büyük Vatan Muharebesi 1941-1945" olurken devamında "Afganistan Savaşı", "16-18. yüzyıllarda Müslümanlara yönelik zulüm", "Çeçenistan Savaşı" ve "Kazan'ın 1552'deki düşüşü" gelmektedir.¹³⁵¹ İlk sorunun yanıtları arasında en çok tercih edilen üç şık ve ikinci sorunun ilk yanıtı hariç sonraki dört şıktaki olayların tamamının müsebbibinin Ruslar, kurbanlarınsa Müslümanlar olduğu göz önünde bulundurulduğunda Tatar ulusal hafızasında İslâm'ın ve Rusların rolü daha iyi daha iyi anlaşılabilir.

Sovyet sonrası Tataristan'da İslâmi yaşamın üç farklı yüzü olduğu söylenebilir. İlk olarak, 1990'ların sonu 2000'lerin başında normatif İslâm güçlenmeye ve İslâm'a yönelik derin bir algıya sahip olanların sayısı artmaya başlamıştır. Yeni dindarlık anlayışı, günlük yaşamda dini kurallara sıkı sıkıya uyulması ile karakterize edilen yeni bir İslâmi alt kültür özellikle şehirli gençler arasında kendini göstermiş fakat Müslüman çoğunluğun desteğini alamamıştır. Bu yeni dindarlık biçimi, ulusal çıkarlar, duygular ve kültürle çok daha az ilişkilidir¹³⁵² ve her geçen gün ulusal olmaktan uzaklaşmaktadır. İkincisi, bir kısım entelektüelin savunduğu neoceditçi ya da Avro İslâm anlayışıdır. Bu, aynı zamanda devletin de desteklediği (özellikle Şaymiyev döneminde) resmi İslâm'dır.¹³⁵³ Üçüncüsüye, halk İslâm'ı olarak adlandırılabilir kırsal kesimde yaşanan İslâm'dır. Burada yerel gelenek ve âyinler, yani ağırlıklı olarak büyüklerden görülerek öğrenilen İslâm anlayışı ön plandadır.¹³⁵⁴ Sovyet dönemi yaşanan tahrifata rağmen, toplumda cenaze merasimi, nikâh töreni, mehir¹³⁵⁵ merasimi, yenidoğan çocuklara ad koyma merasimi ve sünnet merasimi gibi çoğunlukla din adamlarının (mollaların) katılımıyla gerçekleşen gelenekler büyük oranda korunmuştur.¹³⁵⁶ Dolayısıyla Tatarlarda İslâm geleneğinden bahsederken Müslüman Tatarlar arasında yüzyıllardır var olan kültürel kalıpların Sovyet modernizasyonu tarafından sökülüp atıldığını ya da değiştirildiğini göz önünde bulundurmak gerekir. Sagitova'nın da belirttiği gibi günümüz Tataristan'ında İslâmi geleneklerin yeniden inşası, dini alanda yaşanan süreçler göz önünde bulundurulduğunda Tatar İslâm teoloji mirası, küresel İslâmi gelenek, Sovyet geçmişinin günümüze kadar korunan uygulama ve fikirleri, Rus devleti ve toplumu tarafından belirlenen sosyopolitik konjonktüre karşı geliştirilen yanıtın da içinde bulunduğu etkenlerin birleşiminden oluşmaktadır.¹³⁵⁷

¹³⁵¹ Karbainov, 2018a: 59.

¹³⁵² Drobijeva, 2013: 121; Ahunov, 2017: 69.

¹³⁵³ Sagitova, 2009: 114.

¹³⁵⁴ Semenov, 2007: 89.

¹³⁵⁵ Sözlükte "ücret" anlamına gelen mehir (mehr) bir fıkıh terimi olarak erkeğin kız tarafına evlilik esnasında ödenen belirli miktar para veya malı ifade eder. Aydın, 2003: 389.

¹³⁵⁶ Uramzanova, 2008: 47-56.

¹³⁵⁷ Sagitova, 2018b: 153.

Sonuçta Rusya'da İslâm, genel olarak azınlıkların dini olduğundan, etrafları etnik ve dini çoğunlukla (Ortodoks Ruslar) çevrili olan bu azınlıkların etnik kimliklerini koruma ve azınlık olarak hayatta kalabilmelerinde son derece önemli etkindir ve Tatarların asimilasyonunu engelleyen bir nevi bariyer işlevi görmektedir. Kendi toplumuna etnik ve kültürel aidiyet duygusu, özellikle dini geleneklerin dönüşüyle yeniden inşa edilmektedir ve bu durum özellikle Tatarlar için geçerlidir.¹³⁵⁸ Dahası, çarlık rejiminde Ruslaştırmaya karşı direniş ya da erken Sovyet döneminde Tatar komünistlerin İslâm'ı savunmaları, Tatarların kimlik inşasında dinin önemini gösteren en önemli örneklerden bazılarıdır.¹³⁵⁹ İslâm bir taraftan Tatarların millet olarak mevcudiyetlerini korurken diğer taraftan onların statülerini Ruslarla eşitlemede sembolik işlevler de üstlenmekte, Ruslarla siyasi eşitlik talebi ya da Rusların "öteki"liği İslâmi semboller üzerinden inşa edilebilmektedir. İslâm, eğer çarlık döneminde Tatarları Hristiyanlaşma ve asimilasyondan koruduysa bu gücün günümüzde de kullanılabileceği düşüncesini Tatar siyasi ve entelektüellerin paylaştığı söylenebilir. Dahası, İslâm'ın bu gücü ve Tatar ulusal bilincindeki konumu siyasilere onu farklı amaçlar doğrultusunda araçsallaştırma imkânı da sunmaktadır. Fakat Tatar siyasi ve entelektüellerinin kafasını karıştıran asıl soru hangi İslâm'ın araçsallaştırılacağıdır, çünkü Sovyetlerin çöküşünden itibaren İslâm'ı anlama ve anlamlandırma konusunda Rusya'daki diğer Müslüman toplumlar gibi Tatarlar da farklı görüşlere sahiptirler.

5.3. İslâm'da Misyon Arayışları

İslâm kamusal alanda kendine yer edindikçe onun toplumsal ve siyasal rolüyle ilgili tartışmalar da artmaya başlamıştır. Bu da doğal olarak gerek siyasi gerekse dini ve akademik alanda İslâm'a birtakım roller ve misyonlar yüklenmesine neden olmuştur. 1990'lar boyunca yaşanan dini canlanma süreci ve devamında Rusya genelinde "geleneksel İslâm" söyleminin yoğun şekilde kullanılması her şeyden önce İslâm'ın tanımlanması sorunsalını beraberinde getirmiştir. Gerek milliyetçilerin gerekse muhafazakâr ve seküler elitin İslâm'a birtakım misyonlar yüklemesinin farklı siyasi, ideolojik, toplumsal ve konjonktürel nedenleri vardır. Dolayısıyla İslâm'a yüklenen misyon da bakılan ideolojik pencereye göre farklılık göstermektedir. "Tatar İslâmı", "Rus İslâmı", "Avro İslâm" ya da "Geleneksel Tatar İslâmı" gibi İslâm'ı tanımlama ve ona rol biçme girişimlerinin hepsi İslâm'a farklı misyonlar yüklerken bir taraftan da Tatarların dini kimliklerini arama çabaları (Rus İslâmı hariç) olarak görülebilir. Bu bakımda İslâm'ın Tatar tarihi ve ulusal bilincinde oynadığı rolü referans alınarak hangi siyasi/ideolojik görüşe sahip olmasından bağımsız şekilde dini/siyasi elit şu

¹³⁵⁸ Malaşenko, 1998: 73; Guzelbaeva, 2012: 84.

¹³⁵⁹ Rorlich, 1999: 393.

veya bu nedenlerle İslâm'a siyasal anlamda yatırım yapmış ve ona yeni misyonlar tanımlamıştır.

5.3.1. Tatar İslâmı

Daha önce değinildiği gibi Tatar milliyetçiler 1990'lı yıllarda toplumsal destek arayışıyla siyasi söylem ve programlarında İslâm'a ağırlık vermeye başlamışlardır. Bir dönem *Tatar Toplum Merkezi*'nin eş başkanlığını da yapmış olan Tatar milliyetçiliğinin önde gelen ideologlarından Raşat Safin millete din karşısında öncelik verse de İslâm'ın Tatar ulusunun oluşumunda, siyasi bağımsızlığını kazanmasında ve devletçiliğinde özel rolü olduğunu kabul etmektedir. Safin'e göre İslâm'ın Tatarlaştırılması gerekiyordu ve bu sürecinin gelişmesi için en etkili yol Ceditçilikti.¹³⁶⁰ Safin'e göre Tatar İslâmı Tatarları birleştirmek için kullanılan politik bir terimden başka bir şey değildi. İnsanlar bir yandan Allah'ın kuluyken bir yandan da dünyanın efendisidirler. Birçok Müslüman köle kelimesinden memnundur. Efendiliklerini unuttuklarından dolayı Müslüman ülkeler üzücü durumdadırlar. Efendi olmaktan hoşlanan Batılılar ise ilahî dersleri dinlemediler. Bu yüzden de ateizme dayanan Batı kültürünün egemenliği insanlığı küresel krize sürüklemiştir. İşte hem yeryüzünde efendi olmak hem de Allah'ın kulu olmak, yani bunlar arasında dengeli bir ilişkiyi kurmak Safin'e göre Tatarların özelliğidir.¹³⁶¹ Tatarların devlet temelli ulusal ideolojiye sahip olması gerektiğini savunan Safin, bunu, imana dayalı ahlaki saflık, birlik, toplumsal uyum, demografik büyüme ve doğurganlık (*fertility*) olarak tanımlamıştır. İmana dayalı ahlaki saflık, ancak eğer İslâm, Tatarların yaşamlarına tekrar kendi dillerinde girerse mümkün olabilirdi. Ancak o zaman yeni ahlaki değerler kökleşir ve sömürgeci koşulların yarattığı alkolizm ve kölelik gibi toplumsal hastalıklar ortadan kalkar.¹³⁶²

Tatarlar, sırf İslâm medeniyetine aittirler diye yüzlerini Müslüman ülkelere dönmemelidirler. Müslüman ülkelerin jeopolitik yönelimleri dikkate alınırsa Tatarların gerçek müttefikleri olamayacakları görülür. Tatarlar İslâm dünyasının ve Avrasya'nın entelektüel merkezi olmalıdırlar. Çağdaş dünya düzenine İslâm temellerine dayalı (ceditçi anlayışa) bir örnek olmalı ve yeni dünya düzeninin kurulmasında aktif ve bağımsız rol oynamalıdırlar.¹³⁶³ Eğer Tatarlar kendilerini İslâm medeniyetinin bir bileşeni olarak görmek istiyorlarsa bu medeniyete ve genel olarak insanlığa sunacakları katkıyı düşünmeleri gerekir. Aksi takdirde Tatarların küresel sahnede yerleri olmayacaktır ve Ruslaşma ve Araplaşmayla karşılaşmaları

¹³⁶⁰ Khurmatullin, 2010: 105.

¹³⁶¹ Faller, 2011: 163-164.

¹³⁶² Rorlich, 1999: 386.

¹³⁶³ Muhametşin, 2005: 63-64.

kaçınılmaz olacaktır.¹³⁶⁴ İslâm'a atalarının kültürel mirası, milletin manevi gücü ve yasaların kaynağı olarak bakılması gerektiğini düşünen Safin, her ne kadar ikincil rol biçse de Tatar milletinin formalaşmasında ve hedeflerine ulaşmasında İslâm'ın rolünü kabul etmektedir. Safin'e göre her milletin kendi İslâm'ı olması gerek. Tatar İslâmı da öyle olmalı ki, Tatarlar diğer Müslüman halklar arasında eriyip kaybolmasınlar. Tatar İslâmı Tatarca olmalı. Nasıl Batı'da Hristiyanlıkta kapitalizmle bağlantılı olarak Protestanlık ortaya çıktıysa ceditçilik de yeni koşullarda milletin korunması ve gelişmesi için ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla ceditçiliğe, ulusal bağımsızlığın ihtiyaçlarına uygun ulusal bir hareket ve İslâm'ın Tatarlaşmış hâli olarak bakılması gerekiyordu.¹³⁶⁵

5.3.2. Rus İslâmı

Gerek genel olarak Müslümanları gerekse özelde Tatarları Ruslaştırma projesi olmakla suçlanan bir başka tartışma konusu Rus İslâmı (*Russkiy İslam*) projesidir. Rus İslâmı 2000-2001 yıllarında entelektüel tartışma olarak başlamış, 2002 yılında Volga Federal Bölgesi Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin uzmanlarının yayımladığı bir raporla hem Rusya hem de Tataristan'ın gündemine gelmiştir. Merkezin başında bulunan Sergey Gradirovskiy, - projenin fikir babasıdır- aynı zamanda Volga Federal Bölgesi Valisi'nin dini konularda danışmanlığını da yapmaktaydı. Raporun ardından Gradirovskiy yeni bir makale yayımlayarak bu konudaki görüşlerini formüle etmiştir.¹³⁶⁶

"Kültürel Sınır: Rus İslâmı" başlıklı makalesinde Gradirovskiy, Rus İslâmı projesinin temelini İslâm ve Rus kültürünü birbirine entegre etme hedefi oluşturduğunu belirtmektedir. Rusya'nın İslâm ile yapısal düzeyde stratejik iş birliği için diyalogu hukuki değil dini-kültürel düzeyde olmalıdır. Çünkü sadece İslâm ve Rus kültürünün karşılıklı uyumu uzun süreli karşılıklı anlayış ve stratejik anlaşmanın öncülü olabilir. Hatta Moskova sadece ülke içindeki Müslümanlarla değil genel olarak İslâm dünyası ile de stratejik iş birliği içerisinde olmalıdır.¹³⁶⁷ Bu doğrultuda Gradirovskiy bir dizi öneri sunmaktadır. İlki, toplu olarak camilerde Rusçanın kullanımına geçilmesidir. Rusça camilerde temel konuşma ve vaaz dili olmalıdır, çünkü bölgenin (Volga boyu) etnik yapısı heterojendir. Herkesin anlayacağı tek dil Rusça olduğuna göre cami imamı da Rusça konuşmalı/vaaz vermelidirler.¹³⁶⁸ İkincisi, İslâmi yayıncılıkta da Rusçaya geçilmelidir. İslâm'la ilgili önemli oranda literatür Tatarca olmasına rağmen Rusya'da İslâmi literatürün dili artık Rusçaya geçmektedir ve bu, herhangi

¹³⁶⁴ age. 62.

¹³⁶⁵ Sultanov, 2000: 152-153.

¹³⁶⁶ Muharyamov, 2007: 44; Mirzahanov, 2016: 160.

¹³⁶⁷ Gradirovskiy, 2005: 57-58; Gradirovskiy, 2007: 33-34.

¹³⁶⁸ Gradirovskiy, 2005: 47; Gradirovskiy, 2004: 51.

bilinçli bir projenin değil doğal gelişim sürecinin sonucudur. Üçüncüsü, İslâmi teoloji için devlet standardının belirlenmesidir ve burada da temel faktör İslâmi eğitim kurumlarında eğitimin Rusça yapılmasıdır.¹³⁶⁹ Dördüncüsü, İslâmi basının güçlendirilmesidir. Burada temel amaç gerek Rusya gerekse dünya genelinde İslâm karşıtı firiklerin önüne geçmektir.¹³⁷⁰ Son öneriyse, Rusça düşünen ve konuşan Müslüman entelektüellerin ortaya çıkarılmasıdır.¹³⁷¹ Rus İslâmı projesi daha çok entelektüel zeminde tartışılrsa da gerek Müslüman gerekse Ortodoks camianın şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır. Bir taraf "Rusların İslâmlaşması" tehlikesinden bahsederken diğer taraf "İslâm'ın Ruslaşması" tehlikesine dikkat çekmekteydi. Tabii Tatarlar için daha da tehlikeli olanı, zaten kullanım oranı azalan Tatarcanın dini hayatta da ikinci plana itilmesiyle asimilasyon sürecinin hızlanması ve Tatarca olmadan İslâm'ın tek başına asimilasyonun önüne geçemeyeceğiydi. Dahası, Tatarların Volga, Ural ve Moskova Müslümanları arasındaki baskın konumları da tehlikeye düşecekti.¹³⁷²

5.3.3. Avro İslâm

Tatarlarla Ruslar, Müslümanlarla-Hristiyanlar arasında karşılıklı asimilasyona mahal vermeden bir çeşit denge sağlamayı hedefleyen ve Tataristan'ın gerek Rusya gerekse Batı ve İslâm dünyasında model olabileceği iddiasıyla ortaya atılan ve üzerinde en fazla tartışılan konu ise "Avro İslâm" modelidir. Tataristan'da Avro İslâm tartışmasını merkezinde bulunan Rafael Hakim(ov)'a göre Avro İslâm terimiyle, ceditçiliğin çağdaş formunu, bir diğer ifadeyle neoceditçiliği anlamamız gerekmektedir. Avro İslâm anlayışı, İslâm'ın âyinle ilgili kısmından daha çok İslâm'ın kültürel boyutunu yansıtmaktadır ve dini âyinlerle ilgili mesele kişinin kendi inisiyatifine bırakılmaktadır. Avro İslâm'ın başlangıç noktasını, İslâm kültüründeki sürekli ilerlemenin garantisi olan içtihadı¹³⁷³ Kur'an'ın modern yorum yöntemi olarak görmektedir.¹³⁷⁴ Hakim(ov), 2003 yılında yayımladığı "Bizim Mekke'miz Neresi? Avro-İslâm Manifestosu" adlı eserinde bu konuyu ayrıntılı şekilde işlemiştir. Hakimov'un İslâm'dan beklentisi, İslâm'ın, Tatarların gelişmiş bir millet olması için nasıl yardımcı olabileceğidir.

¹³⁶⁹ Gradirovskiy, 2005: 48-49.

¹³⁷⁰ Gradirovskiy, 2005: 49; Gradirovskiy, 2007: 18-19.

¹³⁷¹ Gradirovskiy, 2005: 50.

¹³⁷² Muhametşin, 2005: 78-79; Muharyamov, 2007: 50-54.

¹³⁷³ Hadislerde içtihat, "kadı ve yöneticinin doğru hükme ulaşmak için elinden gelen gayreti göstermesi" anlamında kullanılmıştır. Terim olarak içtihadın, ekol ve fakihlerin farklı bakış açılarını ve kavramın içeriğinde zamanla görülen genişlemeyi yansıtacak şekilde birçok tanımı yapılmış olup bunların ortak noktasını, "fakihiin herhangi bir şer'i hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşabilmek için bütün gücünü harcaması" fikri teşkil etmektedir. İslâm'da Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti dinî hükümlerin aslı iki kaynağı olmakla birlikte bunların kabulü, anlaşılması ve yorumlanması akılla mümkündür. Bu nebeple nakil ve akıl birbirini dengeleyen bir işleve sahip olmuş, ictihat da nakil karşısında aklın bu işlevini temsil eden kavramlar arasında merkezî bir yer edinmiştir. Apaydın, 2000: 432.

¹³⁷⁴ Hakimov, 2005: 32; Hakimov, 2006: 44.

Amaç, Batı'yla iktisadi açıdan rekabet edebilmektir ve bu doğrultuda İslâm Tatarlara terakki yolunu göstermelidir.¹³⁷⁵ Hakimov'un savunduğu Avro İslâm anlayışının temel argümanlarını şu şekilde sıralamak mümkündür.

Hız. Muhammed döneminin siyasi, toplumsal ekonomik şartları ve dünyanın gelişim düzeyi günümüzden çok farklıydı. Kur'an'daki her şey bugünün şartlarına aktarılamaz ve 7. yüzyıldaki Arapların hayatı bizim için emsal teşkil edemez.¹³⁷⁶ Eğer İslâm, cemiyetteki nüfuzunu koruyacaksa, çağın ihtiyaçlarına cevap vermesi şarttır.¹³⁷⁷ Bunun için de içtihadı uygulamak gerek çünkü içtihat toplumun evrimini dikkate alarak Kur'an'ın ruhundan ortaya çıkan İslâmi kaidelerin çağdaş yorumunu sunmaya imkân vermektedir.¹³⁷⁸

İslâm'ın tek ve etnik, coğrafi veya farklı formlarının olamayacağı şeklinde bir klişe mevcutsa da, bu böyle değildir. Allah farklı diller konuşan farklı milletler yaratmıştır. Dolayısıyla her millet kendi hayatını yaşamaktadır. Tatarların kaderi de, İslâm'ın Ortodoks dünyayla çevrili kuzey ileri karakolu olmaktı. Tatarlar Rusya'da kendilerine mahsus Müslüman gelenekleri oluşturdular.¹³⁷⁹ Gerek coğrafi gerekse kültürel olarak Doğu ve Batı arasındaki sınırda yaşayan Tatarlar, kendi alt-medenyetlerini inşa ettiler. Şeriat uygulanmayan Rusya'da nüfusun çoğunluğunu Ortodokslar teşkil etmektedir. Dolayısıyla Müslümanlar bu hayat tarzına adapte olmak zorundadırlar. Rusya'da hayatını sürdüren milyonlarca Müslüman, yüzyıllardır gelişmekte olan bu kültürü dikkate alarak, seküler bir ülkede yaşamak zorunda olduklarına kâni olmuşlardır. Bu ülke onlar için yabancı değil.¹³⁸⁰

Tatarlar için bir Müslümanın, Müslüman olduğuna delalet eden gözle görünür emarelerin önemi yoktur. İslâm, kültürün bir parçası hâline gelmiştir.¹³⁸¹ Avro İslâm anlayışının bir özelliği de dinin siyasete müdahil olmamasıdır. Hakim(ov)'a göre, Tataristan'da din devlet işlerine karışmamaktadır. Anayasaya sıkıca bağlıdır ve bireyciliği teşvik etmektedir. İslâm'ın Tatar versiyonu, İslâmi değerleri liberalizm ve demokrasi fikirleriyle birleştirmiştir, dolayısıyla da Avro İslâm olarak adlandırılabilir.¹³⁸² Batı'nın üstünlüğü beşeriyetin en büyük başarıları üzerine kurulmuştur. Liberalizm İslâm ile uyumlu, evrensel bir fikirdir. Çoğulculuk ve özgür düşünce başlangıçta İslâm dünyasının gelişimine

¹³⁷⁵ Hakim, 2003: 22.

¹³⁷⁶ Hakim, 2003: 13-14.

¹³⁷⁷ age. 51.

¹³⁷⁸ age. 17.

¹³⁷⁹ Hakimov, 2005: 28; Hakim, 2003: 20-21.

¹³⁸⁰ Hakim, 2003: 57; Hakimov, 2005: 31; Hakimov, 2006: 43.

¹³⁸¹ Hakim, 2003: 25.

¹³⁸² http://1997-2011.tatarstan.ru/index.html@node_id=429.html, (erişim tarihi: 25.05.2020).

eşlik etse de günümüzde İslâm dünyası genişliyor ama gelişmiyor. Artık geri kalmışlığın nedenleri dışarıda değil, içeride, ülkelerin kendi siyâsî sistemlerinde aranmalıdır.¹³⁸³

21. yüzyılda birçok yasak ve ibadet önemini kaybetmiştir. Selamet sadece ibadetlerde değil aynı zamanda gelişimdedir. Toplumun kültür seviyesinde bir gelişme yaşandığında ve insanlar Allah'a daha yakın olmak için eğitim ve ilmin önemini kavradıklarında ibadetlerin değeri talîleşir, yani kişisel bir konu ve tercih meselesine dönüşür.¹³⁸⁴ Eğer hayat değişiyorsa âyinler¹³⁸⁵ neden değişmeden kalsın? Zamanla birçok âyinin anlamı devam etse de şekilleri değişebilir.¹³⁸⁶ Dolayısıyla ibadetler ve âyinler yalnızca imanı sağlamlaştırır, inancı belirlemez.¹³⁸⁷

Hakim(ov), İslâmi değerleri liberalizm ve demokrasiyle birleştirmekte ve bunu Tatar ceditçiliğine dayandırmaktadır.¹³⁸⁸ Tatarlarının selameti geçmişte değil, gelecekte saklıdır ve terakki hareketimiz, Peygamberimizin emirlerini tâkip ederek İslâmî yenilenmeye öncülük eden ceditçiler tarafından başlatılmıştır. Biz de bu yenilenmeyi devam ettirmeliyiz. Bizim için Avrupa, her zaman hikmet ve bilgi kaynağı olmuş ve bugün de kaynak olmaya devam etmektedir. Görevimiz, Tatarları diğer milletlerden ayıracak sınırlar çizmek, yapay bir etnik ve mezhepsel kısıtlamayla kendimizi tecrit etmek değil farklı dinler, farklı İslâm anlayışları ve İslâm ile Hristiyanlık arasında köprü oluşturmaktır.¹³⁸⁹ Tatarlar için doğu ile batı arasında hiçbir engel yoktur. Seküler ve dinsel, Asya ve Avrupa kültürlerine eşit değer verirler, çünkü Tatar medeniyeti tüm bunları organik olarak bütünleştirmektedir.¹³⁹⁰

Ağırlıklı olarak siyasi, akademik ve entelektüel camiada tartışılan Avro İslâm konusuna en ciddi ve sert eleştiriler "geleneksel Tatar İslâmı"nın savunucusu olan Valiulla Yakupov'dan gelmiştir. Yakupov'a göre ceditçilerin fikirleri Çarlık dönemi koşullarında geçerliydi ve devrim öncesi düşüncelerin körü körüne günümüze aktarılması anlamsızdır.¹³⁹¹ Ayrıca, İslâmı ıslah (reform) etmeye çalışanlar, onu Protestan Hristiyanlığa benzetmek istiyorlar. İslâm'ın dini kısmı, yani ibadetlerle ilgili zorunluluklar işlerine gelmiyor, çünkü İslâm'a yabancıdırlar ve bunlar için önemli olan İslâm'ın marka değeridir.¹³⁹² Tatar aydınlarının çoğu kopyacıdır ve sanat veya kültürel alanlarda olduğu gibi dini meselelerde de

¹³⁸³ Hakim, 2011: 4-5; Hakim, 2003: 41-42.

¹³⁸⁴ Hakim, 2003: 26-27; Hakimov, 2005: 29-30.

¹³⁸⁵ Burada İslâm'ın şartları olan namaz kılmak, oruç tutmak, Hacca gitmek ve zekât vermek kastediliyor.

¹³⁸⁶ Hakim, 2010: 81.

¹³⁸⁷ Hakim, 2003: 32

¹³⁸⁸ Yuzeev, 2004: 65.

¹³⁸⁹ Hakim, 2003: 62.

¹³⁹⁰ Hakimov, 2006: 44.

¹³⁹¹ Yakupov, 2005: 39.

¹³⁹² age. 40.

Avrupalı düşünceleri hemen yerel düşüncelere uyarlıyorlar.¹³⁹³ Tüm bu reform tartışmalarında dertleri İslâm'ı ıslah ederek İslâm'ı namaz ve ibadet zorunluluğu olmayan bir şekle sokmak olan Tatar entelijansiyasının da suçu vardır. Yakupov'a göre bu çağrılar, namaz kılmayı reddeden ve camileri terk eden Tatarların yeniden İslâmlaşmasını önemli ölçüde yavaşlatmaktadır. Dolayısıyla bu süreçler Tatar ulusunun geleceği ve onun etnik bileşenlerinin korunması açısından çok tehlikelidir. Toplumun konsolidasyon merkezi olan cami gibi bir yer olmadan milleti toplamak ve bir arada tutmak zordur.¹³⁹⁴

Yuzeev ise, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında gerçekten de Tatar dini düşüncesinde reform hareketinin yaşandığını, Tatar felsefî düşüncesinde bir taraftan geleneksel İslâm felsefesi devam ederken diğer taraftan Batılı düşüncelerin de (aydınlanma, liberalizm, sosyal demokrasi gibi) ortaya çıkmaya başladığını kabul etmektedir. Fakat Yuzeev bu reform hareketinin yüzyıl önce zirveye ulaştığını belirterek bu düşüncüyü günümüzde uygulamanın tartışmalı olduğu düşüncesindedir. Bu yüzden kendine göre gelişim süreci yaşayan Tataristan'a çağdaş dünyanın teknolojik gelişimini ve İslâm kültürünün değerlerini bir arada bulunduran modernize İslâm gerekmektedir.¹³⁹⁵ Dönemin başbakanı Minnihanova'un bu konudaki sorusuna ise Rusya İslâm Üniversitesi Rektörü, Dini İdarenin Müftüsü ve Devlet Din İşleri Dairesi Başkanının ortaklaşa verdiği yanıt şu şekildedir:

Ceditçilik, Avro İslâm veya neoceditçilik öncelikle dini hareket veya mezhep değildir. 19. ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ceditçilik ve günümüzdeki Avro İslâm, genelde Rusya, özelde Tataristan Müslümanlarının mevcut siyasi rejimlere ve yasalara sadakatini temin etmektedir. Ceditçilik Barudi ve Fahrettin gibi büyük teologlardan dogmatik gerekçe almasına karşın böyle bir dogmatik gerekçesi olmayan Avro İslâm Avrupa'ya uyarlanmış İslâm yorumudur.¹³⁹⁶

Öte yandan, Avro İslâm/neoceditçi görüşler gerek toplum gerekse ulema nezdinde çok az destek bulabilmiştir. Hakimov'un fikirleri kitleler için fazla entelektüel ve elitistti. Daha da önemlisi, devletin dini konudaki resmi görüşü olarak algılanmaktaydı. Aslında bu algı büyük oranda doğrudu, çünkü Tataristan'ın federasyon düzeyinde politik stratejisi cumhuriyetin kültürel -ulusal, dilsel ve dinsel- farklılığı ve modernleşmeyi kabulünü vurgulama üzerinde kurulmuştu.¹³⁹⁷ Dolayısıyla Avro İslâm, Tataristan'ın dini hoşgörü ve toplumsal barış gibi konulardaki özgünlüğünü göstermekle kalmıyor aynı zamanda Moskova'nın sürekli vurgu yaptığı geleneksel İslâm söylemi için de model olarak ön plana çıkarılıyordu. Şaymiyev'in bir gazeteye verdiği röportajdaki ifadeleri bu düşüncüyü göstermesi bakımından son derece önemlidir:

¹³⁹³ age. 41.

¹³⁹⁴ Drobijeva, 2013: 122.

¹³⁹⁵ Yuzeev, 2004: 66-67; Yuzeev, 2015: 25-34.

¹³⁹⁶ Nabiev, 2014a: 209.

¹³⁹⁷ Laruelle, 2007: 36.

Din adamları ve seküler bilim insanları ortak çalışarak Rusya'ya uygun seküler İslâm biçimi geliştirebilirler. Tataristan'da yaygın olan ceditçilik bu gereksinimi karşılayabilir. Bunun, Tatar aydınlarının 19-20. yüzyıllarda ortaya koyduğu Avro İslâm olduğu söylenebilir. Bu, seküler toplumu ve bilimi reddetmeyen İslâm'dır. Bu konuda Putin'i bilgilendirdim ve Tatar teolog ve tarihçilerinin bu konuda hazırladıkları materyalleri kendisine verdim. Başkan bununla ilgilendi.¹³⁹⁸

Şaymiyev Tatarlar arasında İslâm'ın kendine has özellikleri olduğu düşüncesindedir. 2006'da aşırıcilık ve hoşgörüsüzlüğe karşı düzenlenen "Rusya-İslâm Dünyası" stratejik vizyon toplantısında yaptığı konuşmada "İki yüzyıl önce ceditçilik olarak bilinen İslâm'ın reform hareketiyle Tatar din adamlarının başta Avrupa ve Rus olmak üzere diğer kültürlerle açıklık ilân ettiğini" belirterek Ceditçiliğin önemini, "dini hoşgörüyü, bilgiyi, liyakati, eğitimi ön plana çıkararak, hoşgörülü, ılımlı, aydınlanmış İslâm yaratmasında" görmektedir. Şaymiyev'e göre "İslâm temelde esnektir ve demokrasi ve liberalizm fikirleriyle uyushmaktadır". Dolayısıyla "Volga-Ural bölgesindeki İslâm deneyimi incelenerek günümüz dünyasında birçok soruna cevap bulunabilir".¹³⁹⁹

5.3.4. Geleneksel Tatar İslâmı

Avro İslâm tartışmaları geleneksel Tatar İslâmı tartışmalarıyla aynı dönemde yaşanmıştır. Geleneksel İslâm tabirini sık sık kullanan siyasiler, Müslümanlarla bir araya geldikleri çeşitli platformlarda "geleneksel İslâm'ı geliştirme ihtiyacı" konusunu gündeme getirmektedirler. Fakat Rusya genelinde olduğu gibi Tataristan'da da geleneksel İslâm'ın ne olduğuyla ilgili sıradan insanlar, din adamları, entelektüeller ve siyasiler arasında tek bir tanım mevcut değildir. Bazıları için bu, halk gelenekleriyken, bazıları için Rusya'da tarihsel olarak İslâm ve Hristiyanlığın, İslâm ve seküler toplumun bir arada yaşadığı tarihsel deneyim, bazıları içinse ortaçağın gelenekçi fikirlerini canlandırma ve tasavvuf deneyiminden yararlanmadır.¹⁴⁰⁰ Geleneksel İslâm'ı tanımlama konusunda karşılaşılan bir başka sorun hangi İslâmi geleneklerin kastedildiğidir, çünkü gerek Tatarların gerekse Rusya Müslümanlarının dini hayatında yaklaşık yetmiş yıllık bir kesinti yaşanmıştır. Bolşevik Devrimi'nden önce de farklı İslâmi akımlar mevcuttu ve dolayısıyla geleneksel İslâm derken hangi dönemin ya da hangi geleneklerin dikkate alınacağı sorusu ortaya çıkmaktadır. Eğer bu, devrim öncesi İslâm ise, ceditçilerin anladığı İslâm mı yoksa kelamcıların İslâm'ı mı? Ya da Kazan Hanlığı'nın düşüşünden önceki İslâm mı yoksa II. Katerina'nın 1789'da kurduğu müftülükten önceki İslâm anlayışı mı? gibi sorular tam olarak yanıtlanamamaktadır.¹⁴⁰¹ Tataristan'ın önde gelen İslâm uzmanlarından Muhametşin, Sovyet sonrası gerek Rusya genelinde gerekse

¹³⁹⁸ Muharyamov, 2007: 58.

¹³⁹⁹ Şaymiyev, 2006: 80-81.

¹⁴⁰⁰ Almazova ve Akhunov, 2019: 43-44.

¹⁴⁰¹ Gradirovskiy, 2004: 50.

Tataristan'da tam anlamıyla İslâmi uyanışın yaşandığı görüşüne şüpheyile yaklaşmakta ve bu görüşün tartışmaya açık olduğunu ileri sürmektedir. Muhametşin'e göre dini yenilenme ve dini uyanışın karıştırılmaması gerek. Sovyet sonrasında yaşananlar dini uyanıştan çok dini yenilenmedir. Bu süreç, Rusya Müslümanları ya da Tatarların yüzlerce yıllık İslâmi geleneklerinin uyanışı olarak kabul edilemez. Muhametşin'e göre Müslümanlar (ümme) her geçen yıl atalarının geleneklerinden daha da uzaklaşmaktadırlar.¹⁴⁰²

Buna karşın, geleneksel Tatar İslâm'ının yılmaz savunucularından Valiulla Yakupov özellikle Tatarların Peygamber dönemindeki saf İslâm'ı yaşattıklarını iddia etmektedir. Tatarlar kendi anlayışlarına en uygun olan Hanefî mezhebini herhangi bir reform ya da değişikliğe maruz kalmadan yüzyıllarca koruyup saklamışlardır. Bu mezhep Tatarların etnik özelliklerinin korunmasına da katkıda bulunmuş, yerel gelenekleri şeriata dâhil etmiştir. İslâm dünyasının merkezinden uzak olmalarına ve yüzyıllarca süren Hristiyan işgaline ve zorla Hristiyanlaştırma çabalarına rağmen Hanefî mezhebi Tatarlar arasında saf İslâm olduğuna inanılan İslâmi yorumların korunmasını sağlamıştır.¹⁴⁰³ Fakat Yakupov'un kendisi de üzülmekle son asırda dini bilginin yıkıldığını ve Tatarların tefsir, fıkıh, hadis, tasavvuf gibi bilimlerle ilgili herhangi bir fikirlerinin olmadığını kabul etmektedir. Bu yüzden, Yakupov'a göre Tatarların on dört asırlık İslâm tecrübelerine dayanarak İslâm teolojisindeki yol dâhil olmak üzere kendi yollarını seçmeleri gerekmektedir.¹⁴⁰⁴

Tataristan'da İslâm'la ilgili tartışmalar dinin millileştiğinin de bir göstergesidir. Gerek reformcular olsun gerekse milliyetçiler ya da gelenekselciler olsun hepsinin ortak noktası Tatarlara özgü İslâm anlayışına yaptıkları vurgu ve İslâm'ın Tatarların geleceğine ilişkin oynayacağı roldür. Dahası, bu tür bir İslâm anlayışının oluşmasında Tatar milletinin rolü de sık sık vurgulanmaktadır. Bunun bir nedeni de bir önceki bölümde görüldüğü gibi İslâm'ın Tatar milli bilincindeki belirleyici rolüdür. Dolayısıyla, dinin millileştirilmesi Tatar gelenekçiliğinin ana eğilimi olarak belirlemektedir.¹⁴⁰⁵ Tatarlar kendilerine özgü bir İslâm anlayışını geliştirirken kendilerini İslâm'ın modernizasyonu ve sekülerleşmesi açısından da öncü olarak görmektedirler. Sovyetlerin dağılmasının ardından ilk ceditçi reform projesi özel bir "Tatar İslâmı"na dönüştürülmüştür. Bu İslâm anlayışı, ilerleme ve rasyonalite fikrine dayanmaktaydı. Temelindeki varsayım yalnızca bu tür bir İslâm yorumunun seküler Tatar devletinin temel değerlerini inşa edebileceğiydi. Bazı akademisyenler bunu "Tatar kimliğinin İslâmileşmesi ve İslâm kimliğinin Tatarlaşması" şeklinde formüle etmektedirler. Tatar ulusal

¹⁴⁰² Muhametşin, 2006b: 96.

¹⁴⁰³ Alikberov, Bobrovnikov ve Bustanov, 2019: 381; Muhametşin, 2005: 75.

¹⁴⁰⁴ Yakupov, 2005: 42; Yakupov, 2012: 60-61.

¹⁴⁰⁵ Gayazov, 2015: 91.

elitler kendilerini Müslüman dünyanın Avrupalıları olarak tanımlarken diğer yandan ümmet içerisinde istisnai konum talep etmektedir.¹⁴⁰⁶

Sonuç olarak Sovyet sonrası yaşanan İslâmi uyanış sürecinde İslâm'ın manevi yönüyle birlikte toplumsal ve siyasi yönü de tartışılmaya başlanmıştır. İslâm, post seküler toplumla etkileşim içerisine girerken bu etkileşimin dinamiklerini büyük ölçüde gerek federal gerekse bölgesel düzeydeki devlet politikaları belirlemiştir. İslâmi köktencilğe karşı İslâm'ın modernleşme potansiyeline vurgu yapılırken burada geleneksel Tatar İslâmı modeli ön plana çık(arıl)mıştır. Hatta yerel dini kimliğin (Tatar İslâmı) küresel İslâm'a karşı desteklenmesi ulusal güvenlik sisteminin şekillenmesinde öncelik olarak belirirken kaybolan teolojik geleneğin restorasyonu zor ve tartışmalı koşullarda gerçekleşmektedir. Bir taraftan Tatar geleneği canlandırılmaya çalışılırken diğer taraftan da Arap Orta Doğu ile bağlantılar yeniden kurulmaya çalışılmaktadır. Bununla birlikte İslâmi köktencilik ve de bölgesel/yerel dini kimliğin kaybolacağı endişeleri de devam etmektedir.¹⁴⁰⁷ Tüm bu süreçlerde devletin din politikalarının belirlenmesinde ve uygulanmasında anahtar rolü oynayan müftülüğün faaliyetlerinin incelenme gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

5.4. Tatar Ulusunun Savunucusu Olarak Müftülük

Önceki bölümlerde değinildiği gibi 1992 yılında Tatar milliyetçi hareketinin desteğiyle kurulan *Tataristan Cumhuriyeti Müslümanları Dini İdaresi* dini meselelerden çok siyasi meselelerle ilgilenmekteydi. Müftülüğün kuruluşu ilk aşamada iki amaca hizmet edecekti. Birincisi, bu dönem Tataristan'ın egemenliği ve Rusya'dan ayrılma meselesidir. Tataristan'ın kendi müftülüğünün bulunması aynı zamanda egemenliğinin de göstergesi olacaktı. İkincisiyse, Kazan hem Tatarların milli ve dini merkezi olma konumunu güçlendirecek hem de Rusya'da İslâm'ın ve dolayısıyla Müslümanların merkezine dönüştürülebilecekti.¹⁴⁰⁸ Müftülüğün başında bulunan Gabdulla Galiulla bir taraftan *Rusya Müslümanları Merkezi Dini İdaresi* ile rekabet ederken diğer taraftan da Tatar milli hareketiyle yakın ilişki içerisindeydi ve Şaymiyev yönetimine muhalifti. Dini olmaktan çok siyasi bir kurum gibi hareket eden müftülükler¹⁴⁰⁹ 1998'de Şaymiyev'in müdahalesiyle

¹⁴⁰⁶ Bilz, 2007: 240.

¹⁴⁰⁷ Sagitova, 2018b: 152.

¹⁴⁰⁸ Malaşenko, 2007: 108; Muhametşin, 2006a: 37-38; Habutdinov, 2010: 168.

¹⁴⁰⁹ 1990'ların ortalarına kadar sadece *Tataristan Müslümanları Dini İdaresi* değil, diğer müftülükler de dini olmaktan daha çok siyasi kuruluşlardı. Çünkü çoğu milli hareket dini idareleri kendi siyasi çıkarları doğrultusunda kullanabilecekleri araç olarak görmekteydi. Dahası, dini idarelerin bulundukları bölgenin/cumhuriyetin siyasi otoritesiyle ilişkiler de belirsizdi. Siyasi otoritenin maddi desteğine ihtiyaç duyulurken aynı zamanda din-devlet ilişkilerinin hukuki çerçevesi de tam olarak belirlenmemişti ve devletin maddi desteği, karşılığında müftülüğün sadakatini gerektirmekteydi. Muhametşin, 2006b: 98.

birleştirilmiş ve başına Şaymiyev'in desteklediği Gusman İshakov geçmiştir.¹⁴¹⁰ Müftülüğü birleştirme kurultayında kabul edilen tüzüğünde -ki, müftülük aynı yıl Tataristan Adalet Bakanlığı'nda bu tüzükle kaydolacaktı- *Tataristan Müslümanları Dini İdaresi* Tataristan Müslümanlarının en yüksek merkezi dini idaresi ve onların devlet ve devlet dışı kurum ve kuruluşlar karşısında çıkarlarını koruyan yasal temsilcisi olarak ilân edilmiştir.¹⁴¹¹ Galiullin'in aksine İshakov devletin seküler yapısına dikkat etmiş ve müftülüğü depolitize etmeye başlamıştır. Karşılığında, 1999 tarihli vicdan özgürlüğü yasasıyla müftülüğün bir bakıma cumhuriyetteki dini örgütlerin merkezi olduğu teyit edilmiştir. Tüm cumhuriyet topraklarını kapsayan tek bir dini yapının varlığını garanti altına alan bu yasada hem müftülüğün hem de devletin çıkarları gözetilmiştir. Müftülük cumhuriyet sınırları içindeki Müslümanların resmen tek dini otoritesi hâline gelirken cumhuriyetin tüm idari birimlerinde örgütlenmiş, din eğitimi için standartlar belirleyerek kendi yetkisi dâhilindeki dini kurumları denetlemeye başlamıştır.¹⁴¹² Müftülük ile Şaymiyev iktidarı arasında iş birliği artarak devam ederken, bu ilişki Rusya genelindekine benzer şekilde inşa edilmiştir. İçsel dini konular ve anlaşmazlıklara pek de önem vermeyen siyasi iktidar için önemli ve hatta zorunlu olan kontrol edilebilirlik, yönetilebilirlik, sadakat, öngörülebilirlik ve de Rusya siyasetinin ana hatlarına uyumdur. Kontrol ve sadakatin en önemli anahtarıysa sadık müftünün seçilmesini sağlamaktır ki, zaten 1998'den itibaren müftülük seçimleri de formalite olmaktan öteye geçmemiş ve başkanın müftü olarak görmek istediğini açıkça ilân ettiği adaylar seçilmiştir.¹⁴¹³

Her ne kadar siyasetle iç içe olmasa da müftülük, geleneksel dini değerlerin toplumsal hayata geri dönmesi için çalışmanın ve Müslümanların dini hayatlarıyla ilgili faaliyetlerinin dışında, cumhuriyetin siyasi hayatıyla doğrudan bağlantılı dini ve milli olarak tanımlanabilecek iki meselede belirgin şekilde öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan dini olarak görülebilecek konu din eğitimiyle ilgiliyken milli olarak tanımlanabilecek konu Tatarların asimilasyon konusudur.

Dini eğitim meselesi Sovyet sonrası dönemde gerek Rusya Müslümanlarının gerekse Tataristan'ın karşı karşıya kaldıkları en önemli sorunlardandır. Hızla çoğalan camilere imam bulmakta sınıktı yaşanırken dini eğitim alanı büyük oranda Rusya dışından gelen kurumların nezaretine girmiştir. Bu kurumlar cami yapımını, kurs ve medreselerin açılmasını finanse

¹⁴¹⁰ Sagitova, 2009: 111-112; Yemelianova, 1999: 611; Kurultaydaki konuşmasında İshakov, Şaymiyev'e müracaatla Müslümanların Müslüman bir padişaha itaat etmeleri gerektiği şeklinde hadise vurgu yaptı. İshakov'a göre Şaymiyev'i Müslüman olarak kabul etmek mümkündü, çünkü o, konuşmasına "bislimillah" diyerek başlamıştı ve bir gün onun namaz kılacağından ve idari yöneticilerin de onu tâkip edeceğinden emindi. Ahunov, 2017: 70-71.

¹⁴¹¹ Sızranov, 2013: 99.

¹⁴¹² Laruelle, 2007: 28-29; Muhametşin, 2006a: 69-70; Salagaev, Sergeev ve Luçeva, 2011: 196.

¹⁴¹³ Guzelbaeva, 2017: 117-118; Ahunov, 2017: 71.

ederken müfredatlarını da kendileri belirliyordu. Ayrıca ülkede dini eğitim verecek nitelikli kurumların bulunmamasından dolayı çok sayıda öğrenci dini eğitim almak üzere Rusya dışına gitmiştir. 2000'lerden itibaren bir taraftan terör eylemlerini desteklediği iddiasıyla yabancı kuruluşlar Rusya'yı terk etmeye zorlanırken diğer taraftan Rusya dışında din eğitimi alan öğrenciler potansiyel terörist muamelesi görmeye başlamıştır.¹⁴¹⁴ Dolayısıyla gerek devletin gerekse müftülüğün karşısındaki en önemi meselelerden biri olan dini eğitim büyük oranda müftülüğün kontrolüne geçmiştir. Din eğitiminin toplumun dini ihtiyaçlarını karşılamının dışında, daha doğrusu siyaseti ilgilendiren ve dini olduğu kadar siyasi de olan iki amacı daha bulunmaktadır. Biri, Tataristan'ı kendine özgü ilahiyat ekolüyle gerek Rusya'nın gerekse İslâm dünyasının önemli merkezlerinden biri yapmak, diğeriye Rusya'nın mevcut "geleneksel İslâm" anlayışını ülke genelinde hâkim kılarak geleneksel olmayan İslâmi akımların, yani "radikal/aşırılıkçı/terörist" akımların yayılmasını engellemektir.

Günümüz Tataristan'ında İslâmi eğitim üç farklı yolla gerçekleştirilmektedir. İlk aşama camilerin bünyelerinde bulunan kurslardır ki, bu kurslara sadece çocuklar değil dini eğitim almak isteyen herkes katılabilmektedir. Yaklaşık bin beş yüz öğretmen ders verdiği bu kurslarda yılda ortalama 30 bin kişi eğitim almaktadır.¹⁴¹⁵ Bunun yanı sıra, dokuz medrese ve iki özel okul bulunmaktadır. Dokuz veya on bir yıllık eğitimi tamamlayanların okumaya hak kazandıkları medreselerin amacı din adamı ve imam hatip yetiştirmektir. Faaliyetlerini Tataristan eğitim bakanlığından aldıkları lisansla sürdürmektedirler. Örgün öğretim süresi üç yıl, ikinci ve açıktan öğretim süresiye dört yıldır.¹⁴¹⁶ Son olarak yüksek eğitim veren üç kurum bulunmaktadır. Kazan İslâm Üniversitesi¹⁴¹⁷ ve Rusya İslâm Enstitüsü lisans düzeyinde, Bolgar İslâm Akademisi ise yüksek lisans ve doktora düzeyinde eğitim vermektedir. 2016'da faaliyete başlayan akademinin kurucuları arasında *Rusya Müslümanları Merkezi Dini İdaresi*, *Rusya Müslümanları Dini İdaresi* ve *Tataristan Müslümanları Dini İdaresi* bulunmaktadır ve Rusya'da İslâmi ilimler alanında doktora diploması veren ilk ve tek eğitim kurumudur.¹⁴¹⁸ Camilerin bünyesinde faaliyet gösteren 690 kurs, okul ve medreselerin tamamı müftülüğün bünyesindedir. Müftülük aynı zamanda üniversite, enstitü ve akademinin kurucuları arasındadır ve hepsinin yönetiminde doğrudan söz sahibidir.¹⁴¹⁹ Örneğin, bu tezde çalışmalarına sık sık atıf yapılan Rusya'nın sayılı İslâm uzmanlarından Rafik Muhametşin

¹⁴¹⁴ Samorodova, 2018: 334; Almazova, 2017: 153; Nabiev, 2014a: 247; Muhametşin, 2006b: 97.

¹⁴¹⁵ http://dumrt.ru/ru/news/news_23435.html, (erişim tarihi: 20.06.2020).

¹⁴¹⁶ http://dumrt.ru/ru/news/news_18220.html, <http://magarifrt.ru/>, (erişim tarihi: 20.06.2020).

¹⁴¹⁷ Şaymiev'in 1998'de müftülüklerin birleştirilmesi amacıyla yapılan kurultaydaki konuşmasına bu tür üniversitenin açılmasının gerekliliğine değinmesinin ardından üniversitenin kuruluş süreci hızlandırılmıştır. Nabiev, 2014a: 260.

¹⁴¹⁸ <http://bolgar.academy/sveden>, (erişim tarihi: 20.06.2020).

¹⁴¹⁹ <http://dumrt.ru/ru/about-us/obschaya-informatsiya/>, (erişim tarihi: 24.06.2020).

Kazan İslâm Üniversitesi'nin rektörü olmanın yanı sıra müftünün yardımcılığını da yapmaktadır.

Akademi, Müslüman dini ve siyasi elitler tarafından Tatar ilahiyat ekolünün ihyasının merkezi ve yabancı İslâm merkezlerine alternatif olarak da konumlandırılmaktadır. Bunun yanı sıra, Rusya'ya karşı Batı yaptırımları ve Rusya'nın Doğu'ya yönelik kültürel ve ekonomik açılımları göz önüne alındığında akademinin politik işlevinin bulunduğu da söylenebilir. Dolayısıyla mevcut konjonktürde Tataristan, Müslüman yapısıyla etkili bir ara bulucu olarak öne çıkmaktadır.¹⁴²⁰ Putin, daha 2013 yılında Rusya'nın önde gelen müftüleriyle yaptığı görüşmede Rusya İslâmı'nın çok asırlık eğitim deneyimi ve zengin teolojik mirasa dayandığını belirterek "Rusya'da dini alanın egemenliğini sağlayacak ve Müslüman dünyanın çoğu tarafından kabul edilecek kendi teoloji ekolünü yaratması gerektiğini" açıklamıştır. Bu ekol gerek Rusya'da gerekse tüm dünyada güncel gelişmelere yanıt vermeli, inananlar için anlaşılır ve itibar edilir değerlendirmeler yapabilmeliydi.¹⁴²¹ 2015'teyse Putin, İslâm'la ilgisi olmayan yabancı görüşlerin önüne geçilmesi için Müslüman gençliğin geleneksel İslâmi değerlerle yetiştirilmesi gerektiğinin önemine değinerek, devletin kendi eğitim sistemine sahip yerli Müslüman teoloji ekolünün oluşturulması için destek sağlayacağını altını çizmiş ve Tataristan yönetimi ve müftülüklerin Bolgar İslâm Akademisi'nin kurulması önerisini desteklediğini belirtmiştir. Putin'e göre böylece, Rusya Müslümanlarının eski manevi ve bilimsel merkezi yeniden canlanacaktı.¹⁴²²

Kendine özgü İslâmi ekolün oluşturulması Rusya Müslümanlarının karşılarında duran en önemli meselelerden biri olarak telakki edilmektedir ve tam da bu noktada Tatarlar gelişmiş dini eğitim sistemleri ve zengin İslâm çalışmaları geleneğiyle Rusya gerçeklerine cevap veren, Rusya'ya özgü teoloji ekolünün oluşturulması konusunda öne çıkmaktadır.¹⁴²³ Putin'in açıklamasından kısa süre sonra Tataristan'da "Müslüman Teoloji Düşüncesi: Ulusal, Bölgesel ve Medeniyetsel Boyut" başlıklı uluslararası konferans düzenlenmiş, konferansta konuşan Minnihanov Putin'e akademi konusundaki desteğinden dolayı teşekkür ederek artık karşılarında bu projenin hayata geçirilmesi gibi büyük bir sorumluluk olduğunu belirtmiştir. Minnihanov'a göre "Tatarların manevi kökenleri buradadır [Bolgar'da] ve sırf burada Tatarlar kendilerinin büyük Müslüman medeniyetinin bir parçası olduklarını hissediyorlar". Dolayısıyla "Bolgar yeniden Rusya ve uluslararası boyutta öneme sahip etkili merkezlerden

¹⁴²⁰ Sagitova, 2017: 99.

¹⁴²¹ <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/19474>, (erişim tarihi: 20.06.2020).

¹⁴²² <http://kremlin.ru/events/president/news/50351>, (erişim tarihi: 20.06.2020).

¹⁴²³ Safiullina, 2017: 81.

biri hâline gelmelidir".¹⁴²⁴ Akademinin kuruluşunun Tataristan yönetiminin belirlediği bir başka amacıysa, aşırılık ve radikalizme karşı ideolojik ve eğitim merkezi olmaktır.¹⁴²⁵

Kendine özgü ilahiyat ekolü oluşturma konusunda gerek Kazan'ın gerekse Moskova'nın desteğini alan müftülük bir taraftan da kendi dini eğitim sistemini ve müfredatını oluşturmaktadır. Bu konu, daha 1990'ların sonunda devletin de gündemine gelmiş, eğitim programından radikal görüşlerin yayılmasına neden olacak unsurların "temizlenmesi" yönünde adımlar atılmış, müftülüğün de katılımıyla yeni bir eğitim müfredatı hazırlamıştır.¹⁴²⁶ Radikal görüşlerin yayılmasının önüne geçilmesi Tataristan yönetiminin olduğu gibi müftülüğün de temel hedeflerinden biri olarak durmakla birlikte müftülüğün desteklediği Hanefi-Mâtüridi mezhebinin, yani "geleneksel Tatar İslâmı"nın radikalizme karşı etkili olup olmayacağı tartışma konusudur.¹⁴²⁷ Daha radikal unsurların hâkim olabileceği yaygın bir "yenilenme" hareketi tarafından marjinalleşme ve devlet ile toplum arasındaki aracılık rolünü zayıflatabilecek sekülerleşme sürecine katkıda bulunma gibi çift taraflı tehlikeyle karşı karşıya kalan müftülük bu durumdan kurtulmanın yolunu devletin İslâmi eğitim vermesinde görmüştür. Çünkü, böylece hem Müslüman toplum üzerinde kontrol sağlayabilecek hem de kolektif dindarlık ile seküler mevzuat arasında denge kurabilecekti.¹⁴²⁸ Dolayısıyla 2000'lerin başından itibaren müftülük devletin de desteğiyle yerel şartlara adapte olmuş, Volga bölgesi Müslümanlarının yüzlerce yıllık geleneklerini bilen, bulunduğu konumda Tatarların geleneksel Hanefi mezhebine göre çalışabilecek din adamları kadrosu oluşturulmaya başlamıştır.¹⁴²⁹ Tüm bunlar yapılırken dikkatler Rusya dışında dini eğitim almış müftülük çalışanlarına (özellikle cami imamaları) yönelmiş ve bunlar sık sık Vehhabilik ya da radikal ideolojinin taşıyıcıları ve yayıcıları olmakla suçlanmıştır.

Kasım 2010'da Tataristan güvenlik güçlerinin operasyonu sonucu eylem hazırlığında olan üç teröristin öldürülmesi ülke kamuoyunda infiale neden olmuş ve İshakov'a müftülüğü yurt dışına eğitim almış çalışanlardan "temizlemesi" yönünde baskılar yapılmaya başlamıştır. Fakat İshakov "temizlik" yapamadan görevden alınmış ve yerine Vehhabilik ve aşırılıkçılığın iflah olmaz düşmanı İldus Faizov getirilmiştir. Faizov göreve gelince Suudi üniversitelerinde eğitim almış neredeyse tüm personel -buna Kul Şerif Camisi'nin popüler imamı gibi önemli konumdakiler de dâhildi- görevden alınmıştır.¹⁴³⁰ Daha önce ifade edildiği gibi Minnihanov'un göreve gelmesiyle devletin din politikasında değişiklik yaşanmıştır ve bu

¹⁴²⁴ <https://president.tatarstan.ru/index.htm/news/484270.htm>, (erişim tarihi: 23.06.2020).

¹⁴²⁵ Habutdinov, 2018: 31.

¹⁴²⁶ Nabiev, 2014a: 253.

¹⁴²⁷ Drobijeva, 2013: 124-125.

¹⁴²⁸ Laruelle, 2007: 33.

¹⁴²⁹ Muhametşin, 2013b: 682.

¹⁴³⁰ Ahunov, 2016: 184; Guzelbaeva, 2017: 118.

değişiklik müftülüğün politikalarına da yansımıştır. Minnihanov'a göre İslâm dâhil tüm dinlerde farklı aklîmlar mevcuttu fakat İslâm'ın tarihsel olarak hoşgörölü olduğu Tataristan'dan 1990'lardan sonra çok sayıda genç yurt dışına gitmiş, burada tamamen farklı eğitim almış ve aşırılıkçı hareketlerden etkilenmişler. Bu durumdan devleti sorumlu tutan Minnihanov, görevlerinin geleneksel İslâm'ı korumak ve tüm aşırılıkçı tezahürleri bastırmak olduğu açıklamıştır: "Devlet elbette dinden ayrıdır fakat hiçbir şeyi görmeyecek kadar değil. Dolayısıyla devletin yetkileri çerçevesinde konu incelenecek ve önlemler alınacaktır".¹⁴³¹ Minnihanov'un açıklamaları aynı zamanda devletin Rusya dışında İslâmî eğitim alınmasına bakışını göstermektedir ve bu bakış açısı müftülüğe de yansımıştır. Kazan İslâm Üniversitesi rektörü ve aynı zamanda müftünün eğitim konusunda yardımcısı olan Muhametşin de Minnihanov'la benzer görüştedir. Muhametşin'in bu konudaki düşünceleri bir durum tespitinden öte gerek Tataristan'da gerekse genel olarak Rusya'da yurt dışında dini eğitim alanlarla ilgili genel bakışı yansıması bakımından önemlidir:

Rusya'nın Müslüman toplumu arasındaki teolojik anlaşmazlıklar meselesinin kökenleri 1990'lara ve belki de daha öncesine dayanan oldukça nesnel nedenleri mevcuttur. 1990'larda yurt dışına dini eğitim almaya giden gençler geri dönmeye başladılar. Hiç kimse onların farklı geleneklerde eğitim aldıklarından şüphe duymuyor. Geri dönen bu gençler gerçekten samimi Müslüman olabilirler. Fakat onlar yurt dışına okuldan hemen sonra, herhangi bir dini eğitim almadan gittiler. Onları sıfırdan eğittiler ve onlar gerçek İslâm'ı öğrendiklerini sanıyorlar. Böyle gençlik Rusya'nın her köşesinde mevcuttur. Bunlar pratik olarak Müslüman din adamlarının en eğitimli kesimini oluşturuyorlar. Sorunun diğer yanı, 1990'larda negatif dış etkiden şikâyet edilirken artık bu etki iç sorun olarak belirlemektedir. Bugün Rusya'da neredeyse hiç yabancı İslâmî vakıf veya öğretmen çalışmıyor fakat yabancı kurumlarda eğitim alan çok sayıda genç geri döndü. Müslüman ülkelerde eğitim alan Rusya gençleri daha önce Arapların yaydığı ideolojinin taşıyıcılarıdır. Bu grubun gençler üzerinde Hanefî geleneklerinin az sayıdaki temsilcisinden çok daha fazla etkisi vardır.¹⁴³²

Müftülüğü Vehhabilerden temizlemek için göreve getirilen Faizov ve yardımcısı Yakupov'un 2012'de teröre kurban gitmesinin (Faizov hayatta kalmayı başarmıştır) ardından yurt dışında dini eğitim alanlar devlet kurumlarının gündemine gelirken Arap eğitimi almış din adamları "Tataristan'ın Vehhabileşmesinin" neredeyse ana sorumluları olarak telakki edilmişlerdir.¹⁴³³ Olayın üzerinden bir ay geçmeden Tataristan Parlamentosu Vicdan Özgürlüğü ve Dini Kuruluşlarla İlgili Kanun'da müftülük bünyesinde sadece Rusya'da dini eğitim almış ya da diplomaları belirli düzeyde tanınan üniversitelerin mezunlarının çalışabileceği yönünde değişiklik yapmıştır.¹⁴³⁴ Federal yasalarla çelişen Tataristan'ın değişiklik talebi Duma'da kabul edilmediğinden 2013 yılında Tataristan Parlamentosu yasayı

¹⁴³¹ <https://prav.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/82318.htm/>, (erişim tarihi: 06.05.2020).

¹⁴³² Muhametşin, 2013b: 693.

¹⁴³³ Ahunov, 2016: 185.

¹⁴³⁴ https://kazan.aif.ru/politic/details/434046?utm_source=pj17linkb&utm_medium=click&utm_campaign=pj17linkb, (erişim tarihi: 26.06.2020).

iptal ederek imamların faaliyetlerini dini kuruluşların inisiyatifine bırakmıştır.¹⁴³⁵ 2014'te Duma'da bu konu yeniden gündeme gelmiştir. Duma'nın BRP üyesi milletvekili Mihail Markelov mezunlarının Rusya'ya döndükten sonra yasa dışı faaliyetlerle uğraştığı yabancı dini eğitim kuruluşlarının listesinin hazırlanmasını önermiştir. Hazırlanacak listedeki kurumlarda eğitim alacak öğrencilerin Rusya'ya dönüşünün de yasaklanmasının istendiği öneri¹⁴³⁶ Rusya anayasasının 27. maddesine aykırı görülerek Duma'da kabul edilmemiştir.¹⁴³⁷ Dolayısıyla bu sorun devletin ve güvenlik güçlerinin gündeminde kalmaya devam ederken Ahunov'un "aşılıkçılığa karşı aşılama" olarak ifade ettiği gayriresmi bir uzlaşuya varılmıştır. Buna göre temel dini eğitim öncelikle yerel (Rusya içerisinde) eğitim kurumunda alınacak ve devamında isteyenler yurt dışında eğitimine devam edebilecektir.¹⁴³⁸

Faizov'un 2013 yılında yerine geçen Kamil Samigullin'in Vehhabilik konusundaki tutumu çok da sertti ve *Rusya Dinler Arası Konsey* toplantısında Vehhabiliği aşırılık yanlısı ideoloji olarak nitelendirerek bu ideolojinin yasaklanmasını önermiştir. Böyle bir yasak Vehhabilerin faaliyetlerini zorlaştırmanın yanında bunlara katılanların sayısını da azaltacaktı.¹⁴³⁹ Samigullin'in önerisi kabul görerek konseyin sonuç bildirgesine "Vehhabiliğin aşırılıkçı ideoloji, Vehhabi kuruluşlarınsa aşırılıkçı kuruluşlar olarak tanınması önerisiyle hükûmete müracaat edilmesi" şeklinde yansımıştır.¹⁴⁴⁰ Öneri, başta *Rusya Müftüler Konseyi*¹⁴⁴¹ olmak üzere gerek Tataristan'da gerekse Rusya genelinde ciddi eleştirilere neden olmuş, Samigullin'in kendisine verilen yetkiyi aştığına¹⁴⁴² ve bu tür bir yasağın "cadı avı"na dönüşebileceğine dikkat çekilmiştir.¹⁴⁴³ Bu konuda geri adım atmayan Samigullin'e göre temeli Vehhabilik olan aşırılıkçılık ve terörizm olduğu müddetçe İslâmofobi devam edecektir. Eğer Nord-Ost ya da Beslan olmasaydı İslâm insanların gözünde tarafsız bir din olurdu ve kimse Müslümanlardan korkmazdı. Bu yüzden tüm Müslümanlar acı çekmektedir. Dolayısıyla bu ideolojiyle mücadele etmek gerekmektedir.¹⁴⁴⁴

Samigullin döneminde müftülüğün Tatar dilini, kültürünü, tarihi ve ulusal değerlerini koruma gibi bir misyon üstlendiği de görülmektedir. Bu meseleler önceden de müftülüğün

¹⁴³⁵ Ahunov, 2016: 186.

¹⁴³⁶ <https://kpfu.ru/glavnaya/deputaty-zapretyat-rossiyanam-uchitsya-v-71433.html>, (erişim tarihi: 26.06.2020).

¹⁴³⁷ RF Anayasasının 27. maddesinin 2 fıkrasına göre , "Herkes özgürce Rusya Federasyonu dışına gidebilir. Rusya Federasyonu vatandaşı engelsiz olarak Rusya Federasyonu'na dönme hakkına sahiptir". Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 2018: 10.

¹⁴³⁸ Ahunov, 2017: 79.

¹⁴³⁹ <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=69519>, (erişim tarihi: 27.06.2020).

¹⁴⁴⁰ <http://interreligious.ru/news/news-council/rezolyutsiya-zasedaniya-mezhreligioznogo-soveta-rossii-ot-27-marta-2018-goda.html>, (erişim tarihi: 27.06.2020).

¹⁴⁴¹ <https://www.interfax.ru/russia/606486>, (erişim tarihi: 27.06.2020).

¹⁴⁴² https://www.ng.ru/ng_religii/2018-04-04/9_440_islam.html, (erişim tarihi: 27.06.2020).

¹⁴⁴³ <https://www.idelreal.org/a/29140786.html>, (erişim tarihi: 27.06.2020).

¹⁴⁴⁴ <https://www.tatar-inform.ru/news/religion/29-05-2018/muftiy-rt-s-ideologiy-vahhabizma-nuzhno-borotsya-5402756>, (erişim tarihi: 27.06.2020).

faaliyetleri arasında olmakla birlikte Samigullin döneminde çok daha kapsamlı ve sistematik şekilde gelişmekte, müftülük Tatarların milli savunucusu olarak belirgin şekilde öne çıkmaktadır. Özellikle Tatarcanın kullanımı konusu gerek Kazan yönetiminin gerekse müftülüğün en önemli gündem maddelerindendir. Daha 2000'lerin başında Gradirovskiy'in Rusya İslâmı projesi, müftülük tarafından camilerde vaaz dilinin Tatarcadan Rusçaya geçme önerisi olarak kabul etmiş ve dönemin müftü yardımcısı Yakupov bu öneriyi ciddi şekilde eleştirmiştir. Fakat yine de gerek Yakupov gerekse Muhametşin gibi konunun önde gelen uzmanları durumun farkındaydılar ve Tatarların günlük hayatlarında Rusça konuşmalarının yanı sıra artan sayıda Orta Asya ve Kafkasyalı göçmenin camilerde Rusça konuşma talepleri gibi konuları göz önünde bulundurarak Tatarcanın bırakın Rusya'yı, Tataristan'da bile İslâm'ın dili olma iddiasının zayıfladığına dikkat çekmekteydiler.¹⁴⁴⁵ 2010'lardan itibaren Moskova'nın merkezîyetçi politikalarına hız vermesi ve son olarak Rusçanın kullanımın yaygınlaştırılması doğrultusunda etnik azınlıkların dillerinin okullarda öğretilmesinin zorunlu olmaktan çıkarılarak isteğe bağlı hâle getirilmesi¹⁴⁴⁶ Tatarlar açısından tabiri caizse bardağı taşıran son damla olmuştur.

Müftülük, Tatarcanın korunması yönünde iki önemli adım atmıştır. İlk olarak, 2016 yılında genel kurul toplantısında tüm camilerde cuma vaazlarının Tatarca verilmesi konusunda oy birliğiyle karar almıştır. Tatar din adamlarının kendi halkı için endişelendiğini dile getiren Samigullin, bunun Tatarcanın korunması için önemli araçlardan biri olduğunu belirtmiş ve ana dili öğrenmeyi teşvik edeceğini, öğrenmek isteyenlere camiler bünyesinde Tatarca kursları açılabileceğini söylemiştir.¹⁴⁴⁷ Kremlin'in Rusça eğitim konusundaki adımlarına Kazan yönetimiyle birlikte en ciddi eleştiriler müftülük tarafından yapılmıştır. Samigullin'e göre Tatarca kaybolma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Milli dilin kaybolması mankurtlaşmanın, tarihi ve milli kökenlerle bağlantının kaybolmasının da ilk adımıdır. Bunu İslâm'ın kaybolması izleyecek. Dolayısıyla Rusya'da İslâm'ın korunması ve gelişmesi için Tatarcanın korunması ve geliştirilmesi gerekmektedir.¹⁴⁴⁸ Müftülüğün Tatarcanın korunmasıyla ilgili attığı ikinci adımsa, 2018'den itibaren müftülük bünyesinde Tatarca eğitim veren kursların açılması şeklinde olmuştur. Samigullin'in bu konudaki tutumu kesindi: "Ülkemizde din devletten ayrıdır. Demek ki, müftülük dil konusunda mücadelesini sürdürecektir".¹⁴⁴⁹

¹⁴⁴⁵ Muhametşin, 2006b: 103-104; Muharyamov, 2007: 52-53.

¹⁴⁴⁶ <http://duma.gov.ru/news/27720/>, (erişim tarihi: 27.06.2020).

¹⁴⁴⁷ http://dumrt.ru/ru/news/news_14527.html, (erişim tarihi: 27.06.2020).

¹⁴⁴⁸ <https://golosislama.com/news.php?id=33086>, (erişim tarihi: 27.06.2020).

¹⁴⁴⁹ http://dumrt.ru/ru/news/news_19288.html, (erişim tarihi: 27.06.2020).

Tatarcanın kullanımının yaygınlaştırılması meselesinde Kazan yönetiminin müftülüğü desteklediği söylenebilir. Aslında Minnihanov'un başkan olduğu 2010 yılından itibaren her yıl Rusya genelinden Tatar din adamlarının katılımıyla düzenlenen "Ulusal Kimlik ve Din" konulu forum, Tataristan yönetimi ile Müslüman din adamları arasında ana etkileşim platformu olarak işlev görmektedir.¹⁴⁵⁰ Forumu daha da önemli kılan, katılımcı din adamlarının sadece Tataristan'la sınırlı kalmayarak başta *Rusya Müslümanları Merkezi Dini İdaresi* (Ufa merkezli) ve *Rusya Müslümanları Dini İdaresi* (Moskova merkezli) gibi büyük müftülükler olmak üzere Rusya'nın farklı bölgelerindeki Tatar din adamlarının ve müftülerin de katılmasıdır. Örneğin, 2019 yılında düzenlenen 10. Forum'un sloganı Tatarların büyük şairi Gabdulla Tugay'ın (1886-1913) "Millet ve dinle eşit derecede ilgilenilmesi taraftarıyım" ifadesi olmuştur. Rusya'nın yetmiş farklı bölgesinden bin yüz din adamının davet edildiği forumda "Eğitim sisteminde din eğitiminin problemleri", "Dini kurumlarda Tatar dilinin kullanımı", "Tatar dünyasında İslâm'la ilgili mekânların korunması ve yeniden inşası" ve "Toplumsal günlük hayatında Tatar din adamlarının rolü" gibi konular müzakere edilirken¹⁴⁵¹ Minnihanov'un buradaki konuşması Tataristan yönetiminin milli hassasiyetini ve İslâm'a yüklediği misyonu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Bin yıldan fazladır Tatarlar İslâm dünyasının önemli parçasıdır ve çok uluslu Rusya'nın gelişimine katkıda bulunuyorlar... Tüm sorunlara rağmen güvenle ilerledik. Milli canlanmamızın temel güç kaynağı İslâm'dı. Dolayısıyla Tatar teoloji düşüncesinin öğrenilmesi ve geliştirilmesi önemlidir... Temel sorumluluklarımızdan biri Tatar milletini, ana dilini, kültürünü ve geleneklerini korumaktır. Günümüzün zor koşullarında ulusal bilinci korumanın ve güçlendirmenin en önemli faktörlerinden biri dindir. O [din], farklı zorluklarla yüzleşmede bize manevi güç veriyor. Son zamanlarda camilerde Tatarların ana dili, kültürü ve milli edebiyatıyla ilgili derslerin verilmesi yönündeki çalışmaların yoğunlaşması memnuniyet vericidir...¹⁴⁵²

Tatarca eğitim ve camilerde Tatarca konuşulması meselesi sadece Tataristan'la sınırlı tutulmamakta, müftülüğün bu tutumu başta Volga boyu olmak üzere Rusya'nın diğer bölgelerindeki Tatar din adamları ve müftülere de örnek teşkil etmektedir. Örneğin, 10. Forum'da düzenlenen "Dini kurumlarda Tatar dilinin kullanımı" konulu oturumda söz alan Samara Oblastı'nın Müftüsü Tataristan Müftülüğünün Tatar kimliğini korumaya yönelik faaliyetlerini ve Cuma vaazlarının Tatarca verilmesini desteklediğini açıklarken, İrkutsk Oblastı Müftüsü kendi bölgelerinde vaazları Tatarca vermeye başladığını bildirmiştir.¹⁴⁵³ Tatarcanın korunmasına yönelik faaliyetlerini devam ettiren müftülük son olarak 2020'yi "Tatar Dili Yılı" ilân etmiştir.¹⁴⁵⁴

¹⁴⁵⁰ Habutdinov, 2019: 166.

¹⁴⁵¹ <https://tatspb.tatarstan.ru/index.htm/news/1494678.htm>, (erişim tarihi: 22.06.2020).

¹⁴⁵² <https://president.tatarstan.ru/index.htm/news/1494590.htm>, (erişim tarihi: 22.06.2020).

¹⁴⁵³ http://dumrt.ru/ru/news/news_22326.html, (erişim tarihi: 28.06.2020).

¹⁴⁵⁴ http://dumrt.ru/ru/news/news_23526.html, (erişim tarihi: 28.06.2020).

Müftülük sadece Tatarcanın korunması için çalışmamakta aynı zamanda Tatar milli bilincini de canlı tutmaya gayret etmektedir. Daha önceki bölümde değinildiği gibi 1990'lardaki milliyetçi Tatar muhalefet hareketi 2000'lerde tamamen pasifleştirilerek bir bakıma sistem dışına itilmiştir. Tatar milliyetçi muhaliflerin en önemli toplumsal gösterilerinden biri de Kazan'ın Ruslar tarafından ele geçiriliş tarihinin yıl dönümlerinde yapılan gösteriydi. Gösteri, Özgürlük Meydanı'ndan başlayıp Kazan Kremlin'inde sonlanan yürüyüş ve Süyümbike Kulesi önünde kılınan namazla tamamlanıyordu. 1990'lı yıllarda bu gösterilere binlerce kişi katılırken 2010'lara gelindiğinde bu sayı birkaç yüze inmiştir. Bunun başlıca nedenlerinden biri de Kremlin bölgesinde toplanmanın yasaklanmasıdır.¹⁴⁵⁵ Fakat müftülüğün bu geleneği farklı şekilde üstlendiği söylenebilir. 11 Ekim 2019'da Tataristan'daki tüm camilerde cuma hutbesinin konusu Kazan'ın 1552'deki düşüşü olmuştur. Kul Şerif Camisi İmamı İlfar Hasanov'un -kendisi aynı zamanda müftünün yardımcısıdır- vaazındaki ifadeler dikkate değerdir: "Bugün biz trajik koşullarda hayatlarını kaybeden seyit Kul Şerif ve talebelerini anıyoruz. Onlar bizim milletimizi ve inancımızı korurken şehit olmuşlardır... İmam Kul Şerif ve binlerce talebesi bizi ve inancımızı kurtarmak için şehit olmuşlardır".¹⁴⁵⁶ Namaz sonrasında cemaatle birlikte Kremlin'de bulunan Tatar hanlarının mezarları ziyaret edilerek burada ayrı bir tören düzenlenmiştir.¹⁴⁵⁷ Görünüşe göre müftülük bu konuda hassas davranmakta ve Tatar tarihinin, müsebbibi Ruslar olan en önemli olaylarından birinin yıl dönümünü anarak hem Tatar tarihine sahip çıkmakta hem de bu tarihsel olayın toplumsal hafızada canlı kalmasını sağlamaktadır.

5.5. Kamusal Alanda İslâm

Tataristan'da İslâm, Çeçenistan'dan farklı olarak devletin zorlamasıyla değil toplumsal talepler doğrultusunda kamusal alanda yer edinmeye başlamıştır. Bunda hiç şüphesiz Tataristan'daki siyasi yapının Çeçenistan'a oranla çok daha demokratik ve seküler olmasının yanında toplumdaki dindarlık oranının her geçen gün artmasının da payı vardır. Yani, Cumhuriyet'teki kısmi demokratik yapı, insanların farklı platformlarda bir araya gelmelerine ve dini taleplerini daha kolay gündeme getirmelerine olanak sağlamaktadır. Öte yandan, İslâm'ın kamusal alanda yer edinmesiyle ilgili Tataristan'da da Çeçenistan ve Rusya'nın genelinde olduğuna benzer tartışmalar yaşanmaktadır. Bu bakımdan Rusya genelinde Müslümanların dini taleplerinin çoğunlukla birbirleriyle benzer olduğu söylenebilir ama bölgesel düzeyde gerek gündeme getirilme ve tartışılma şekilleri gerekse bu taleplerin

¹⁴⁵⁵ Karbainov, 2018b: 216.

¹⁴⁵⁶ http://dumrt.ru/ru/news/news_23010.html, (erişim tarihi: 22.06.2020).

¹⁴⁵⁷ age.

toplumsal ve siyasal olarak kabul görme biçimlerinde farklılıklar mevcuttur. Ayrıca Tataristan'da sivil toplum kuruluşları dini taleplerinin karşılanması ve kamusal alanda İslâm'ın yer edinmesi hususunda çok daha aktif şekilde çalışmaktadırlar.

Tataristan'da özellikle kadınların öncülük ettiği sivil toplum kuruluşları dini gelenek ve hassasiyetler konusunda oldukça aktiftirler. Bu kuruluşların amaçlarında geleneksel ve modern değerlerin bir arada bulunduğunu da özel olarak belirtmek gerekir. Örneğin, *Tataristan Müslüman Kadınlar Birliği* bir taraftan Müslüman kadınların Tataristan'ın kamusal, sosyal ve kültürel hayatında etkinliğinin artırılmasını temel amaçları arasında belirtirken diğer taraftan anneliğin rolünün güçlendirilmesi, genç neslin eğitim düzeyinin artırılması ve ailenin güçlendirilmesi için toplumun ahlaki temellerini güçlendirmeye çalışacağını belirtmektedir.¹⁴⁵⁸ Benzer şekilde *Tatar Kadınlar Derneği Ak Kalfak* da hem Tatar milli aile temellerini, halk gelenek ve göreneklerini, ana dilini, halk eğitimini, mutfak sanatını ve milli kıyafetlerini yeniden canlandırmayı hem de kadınların iş dünyasına atılmasını ve siyasi faaliyetlere teşvik edilmesini hedeflemektedir. Tüm bu hedeflerin gerçekleştirilmesi için kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşlarıyla birlikte hareket edilmesi öngörülmektedir.¹⁴⁵⁹

Tataristan'da ilk Müslüman kadın örgüt, gazeteci ve sosyal aktivist Almira Adiatullina tarafından 1995 yılında kurulmuştur. *Manevi Uyanışı Destekleyen Kadınlar* şeklindeki adı 1997 yılında *Müslime* olarak değiştirilmiş ve yine bu yıl *Müslime* adlı gazete çıkarmaya başlamıştır.¹⁴⁶⁰ Örgütün faaliyetleri Tataristan sınırlarını aşarak Rusya genelinde de ses getirmiştir. Adiatullina özellikle kendisi gibi aktivist olan Zülfiye Faktullina ile birlikte Rusya Yüksek Mahkemesi'ne başvurarak 2003 yılında pasaport için Müslüman kadınların başörtülerini çıkarmadan resim çektirebilme hakkını elde ettiler. Bunun yanı sıra Adiatullina Kazan Kremlin'i'nin yanında bulunan bir barının kapatılması ve Kul Şerif Camisi'nin yakınlarında düzenlenen rock festivaline karşı mücadele ile de öne çıkmıştır. *Müslime* ayrıca Tatar ulusal tarihinin en popüler kadını olan ve özgür Tatar kadınının sembolü haline gelen Kazan Hanlığı'nın son Melikesi Süyümbike'nin ön plana çıkarıldığı ahlaki ve manevi etkinlikler de düzenlemektedir.¹⁴⁶¹

¹⁴⁵⁸ <https://opr.tatarstan.ru/musulmankitatarstana.html>, (erişim tarihi: 29.05.2022).

¹⁴⁵⁹ Şafıgullina, 2009: 243-244.

¹⁴⁶⁰ 14-15 Kasım 2007 yılında Kazan'daki ilk defa I. Tataristan Cumhuriyeti Müslüman Medya ve Yayınevi Festivali'nde *Müslime* gazetesinin tanıtımını yapmıştır. Bu festivalin amacı Müslüman gazetecilerinin profesyonel tecrübelerine katkıda bulunmak, bu tecrübelerin karşılıklı paylaşımı, İslâm konusunda bilgi veren gazetecileri ve medya temsilcilerini teşvik etmek, İslâmi yayın yapan medyayı yaygınlaştırmaktır. *Müslime* gazetesi, dini ve manevî hayat hakkında yayın yapan en iyi gazetelerdendir. Emer, 2014: 122.

¹⁴⁶¹ Garaev, 2019: 988.

Müslime'nin yanı sıra Tataristan Müslümanları Dini İdaresi'nin inisiyatifıyla 2005 yılında kurulan Tataristan Müslüman Kadınlar Birliği de kısa sürede Rusya'nın farklı bölgelerinde herkes tarafından bilinen popüler bir toplumsal organizasyon haline gelmiş ve çalışmalarını uluslararası düzeye yayarak Türkiye, Kuveyt, İran ve Endonezya gibi ülkelerin çeşitli kurumlarıyla ortak çalışmalar yürütmeye başlamıştır. Müslüman Tatar kadınına hayata hazırlamaya ve onlara destek olmaya yönelik çeşitli faaliyetler gerçekleştiren *Tataristan Müslüman Kadınlar Birliği*, genç kızları gelecek hayata hazırlamak ve meslek edindirmek için "Gelin Okulu", bekâr ve boşanmış kişilerin yeniden aile kurmalarına yardımcı olmak için "Hanuma" ve "Hayat Boyunca Boşanmadan Birlikte Yaşam Merkezi" kurmuş, Tatar halkının millî ve dini geleneklerini canlandırması ve aile değerlerinin korunması amacıyla "Bereket" projesini başlatmıştır. Bunun yanı sıra Birliğin inançlı kadınlar ve çocuklara özel alanlarda havuzda yüzme kursları, İslâmî spor salonları, dans kursları da faaliyet göstermektedir.¹⁴⁶² *Tataristan Müslüman Kadınlar Birliği* 2006 yılından itibaren her yıl İslâmî Moda ve Tasarım festivalleri de düzenlemektedir. Birliğin başkanı Nailya Zinagşina'ya göre bu sayede Tatar kadınlar arasında tasarımcılık popüler hale gelmiş, çok sayıda yeni dikiş atölyesi ve butik açılmış ve İslâmî kıyafet üretiminde Tataristan kendine yeterli hale gelmiştir.¹⁴⁶³ Birlik, ayrıca Tataristan Kültür bakanlığı ve müftülüğün desteğiyle Müslüman güzellik yarışması düzenlemektedir. Bu yarışmanın diğer güzellik yarışmalarından temel farkı ise jürinin yarışmacıların dış görünüşlerine göre değil, ev işlerindeki becerilerini, mutfaktaki

¹⁴⁶² Emer, 2014: 95-98.

¹⁴⁶³ https://lenta.ru/articles/2021/07/26/islam_fashion/, (erişim tarihi: 30.05.2022).

İslâm'ın ticari bir meta haline gelmesi ve pazarlama süreçlerinde kullanılması, burjuvalaşan "İslâmlaşma" süreçleri ve İslâm'ın anlamsal kaymalarının kesiştiği noktalarda ortaya çıkan yeni İslâmî okuma ve yorumlama şekilleriyle ilgili Patrick Haenni'nin geliştirdiği "Piyasa İslâmî" kavramıyla açıklanabilir. Haenni 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren yaygınlaşan bu hareketin yükselişini dört etmenle açıklamaktadır. Birincisi, dinsel militan-doktriner-siyaset odaklı düzeyden kurtararak birey üzerinden "fani" dünyanın "şartları ve gerekleri" göz önünde bulundurularak yeniden okunmasıdır. Bu bakımdan büyük siyasi hedeflerin terk edildiği, kişisel gelişim ve mutluluk odaklı, Batı "kokan" bireysel amaçların ön plana çıktığı söylenebilir. Kitle tüketim kültürüyle barış, kişisel gelişim tekniklerinin değer kazanması, İslâm dışı çeşitli spiritüelliklere karşı artan ilgi ve sonunda, Anglosakson başarı kültürünün yansıması olarak, Müslüman "olumlu düşüncesi" (*positive thinking*) fikrinin ortaya çıkması. İkincisi, dinsel ve ekonomik alanların artan karşılıklı etkileşimlerinin siyaset merkezli İslâmlaşma süreçlerinin yerini almasıdır. Ekonomik alan yeni dinselliklere boy gösterecekleri ve geliştirecekleri somut sahayı (piyasayı) sunmakla kalmıyo, dinsel olanın kişisel gelişim, mutluluk ve başarı gibi, Protestan ahlakının temel ilkelerini andıran, ekonomi yönelimli bir "lûgat" dâhilinde düşünülmesini de sağlamaktadır. Üçüncüsü, şirket kültürünün ve temel değerlerinin dinsel alana etkisidir. İslâm bu süreçte mücahidin ideali olmaktan çıkıp, başarı peşinde koşan müminin ideolojisine dönüşmektedir. Bu, özellikle azıllı işletme (management) teorileri İslâmî grupların örgütsel verimliliklerini arttırmakla kalmayıp dinsel alanı burjuva bireyciliğinin hırs, zenginlik, başarı gibi değerlerine açmaktadır. Son olarak İslâm'ın neoliberalleşmesidir. Piyasa İslâmî'nin gelecekteki olası bir İslâmî devletin veya şariat düzeninin habercisi olmaktan öte, özelleştirmeler yoluyla sosyal refah devletinin bertaraf edilmesinin aracı olduğu açıktır. Halifeliğin yeniden tesisi gibi hedeflerden fazla, "erdemli" sivil toplum ve devlet arasındaki ilişkileri, ABD'de olduğu gibi, inanç temelli inisiyatifler üzerinden yeniden tanımlamak suretiyle, devletin kamu hizmetleri üzerindeki tekeli kırıkmak ve bu alanı özel dini referanslı kurum veya yapılara açmak amaçlanmaktadır. Haenni, 2011: 18-20.

yeteneklerini, zekâsını ve dikiş becerilerini dikkate alarak değerlendirme yapmasıdır.¹⁴⁶⁴ Geleneksel değerleri teşvik etmek için düzenlenen bu etkinlikler aynı zamanda Müslüman kadının kamusal alanda aktif olarak bulunduğu da göstergesidir. Müslüman kadınların kamusal alana girmeleri, kendilerini yüksek ahlaki sübjeler olarak konumlandırmaları, sosyal sorunların çözümünde aktif olarak rol almaları, İslâm imajının oluşturulması için çalışmaları, Müslüman kadının pasif konumu reddettiğinin ve Müslüman Tatar kadınının özgürleştirilmiş rolünün en iyi örnekleridir. Halka açık etkinlikler düzenlenmenin yanı sıra Müslüman güzellik yarışmalarından barların kapatılması ve *rock* festivalleri engelleme mücadelesine kadar çok sayıda eylem, Müslüman Tatar kadınının modernist eğilimlerinin bariz göstergeleri olarak değerlendirilebilir.¹⁴⁶⁵

Tataristan'da kadınların başörtüsü (türban) takmasını engelleyici herhangi bir yasal düzenleme bulunmamaktadır ve Tatar toplumunda başörtüsü takanlara olumsuz bakanlar sınırlıdır. Başörtüsü daha çok genç kadınlar arasında yaygındır. Bunu, dini zorunluluk olarak takanların yanı sıra bazıları moda olduğu için, bazıları da evliliği kolaylaştırdığı için takmaktadır. Yapılan bir araştırmaya göre katılımcıların yüzde 89,6'sı türban takmanın eş seçiminde engel olmadığını hatta tam tersi evliliği kolaylaştırdığını belirtirken sadece 3,2'si türbanın engel teşkil ettiğini ifade etmiştir. Hatta sırf evlilik uğruna başörtü takmaya teşvik edilenler de bulunmaktadır. Fakat yine de zaman zaman kadınlar başörtüsü taktıklarından dolayı eğitim ya da iş hayatında ayrımcılığa uğramaktadırlar.¹⁴⁶⁶

Tataristan'da eğitimli gençler arasında dindarlık düzeyinin artış hızı diğer sosyal kesimlere oranla daha yüksektir ve bu da doğal olarak onların kamusal alanda dini kimliklerini açıkça ifade etmelerine ve çeşitli platformlarda bir araya gelerek dini taleplerini daha fazla dile getirmelerine neden olmaktadır. 2000'li yılların başında Kazan'daki üniversitelerin Müslüman öğrencileri arasında İslâm'ı yaşamın anlamı ve temel ilkelerinin kaynağı olarak gören ve gençleri bu yönde yaşamaya davet eden *İman, Bilinç (Soznanie), Altın Urta* ve *İhlas* gibi çeşitli sivil toplum örgütleri kurulmaya başladı.¹⁴⁶⁷ Bu öğrencilerden en aktif olanları 2004 yılında bir araya gelerek *Bilinç* adlı sivil toplum örgütü kurmuşlardır. Özellikle 2005-2007 yılları arasında oldukça aktif olan *Bilinç*'in temel hedefi gençleri Kur'an'ın talimatlarına uygun bir yaşam sürmeye davet etmektir. Gençlerin İslâm'a olan ilgisini ve İslâmi kurallara göre yaşam arzularını hisseden *Bilinç*'in liderleri dini eğitim çalışmaları, öğrencilerin üniversitede ibadet edebilecekleri yerlerin temin edilmesi, üniversite kantininde

¹⁴⁶⁴ <https://islamnews.ru/v-kazani-projdet-musul-manskij-konku>, (erişim tarihi: 30.05.2022).

¹⁴⁶⁵ Garaev, 2019: 989-991.

¹⁴⁶⁶ Galieva, 2021: 284-285.

¹⁴⁶⁷ Guzelbaeva, 2012: 79-80; Guzelbaeva, 2014: 216.

helal yiyeceklerin bulunması gibi taleplerini dile getirirken, dini bayramların kutlanması için çeşitli etkinlikler düzenlemiş ve bu süreçte müftülüğün yanı sıra popüler imamlar ve çeşitli kamu kuruluşlarıyla iş birliği yapmışlardır.¹⁴⁶⁸ Gençler arasında popüler olan bir diğer örgüt ise 2011 yılında kurulan *Altın Urta*'dır. Faaliyetleri sadece öğrencilere değil daha geniş toplumsal tabana yönelik olan *Altın Urta*, Kazan'ın yanı sıra Tataristan'ın farklı bölgelerinde de etkindir. Gençlerin katıldığı bir tartışma kulübü bulunan *Altın Urta*, hayırsever faaliyetlerde, gençler arasında çeşitli bilgi yarışmaları, kızların da dâhil olduğu ortak geziler, camilerde ve Kazan dışındaki mekânlarda toplantılar yapmış ve müftülükle daha aktif iş birliği yaparak ortak etkinlikler düzenlemiştir. Fakat zamanla hedefler ve eylemler konusunda fikir ayrılığı ve müftülüğün kontrol girişimlerini kabul etmeyerek müftülükle iş birliği asgariye indirmiştir.¹⁴⁶⁹

Sonuç olarak Tataristan'da Müslüman aktivistler sosyal ve kültürel hayatın hemen her alanında geniş bir faaliyet yelpazesine sahip olduğu söylenebilir. Bu faaliyetler özellikle İslâm'ın gereksinimlerini de dikkate alarak onun kamusal alanda yeniden konumlandırmasını sağlamaktadır. *Müslümanlara Psikolojik Destek Derneği*, *Kazan Müslüman Multidisipliner Klinik ve Tanı Merkezi*, İslâmi iş geliştirme okulları, İslâmi imaj oluşturma koçluğu, Müslüman kadınlara yönelik psikolojik eğitimler ve hatta İslâmi eğlence merkezleri ve İslâmi düşün organizasyonları gibi yeni ve kendi kendine örgütlenme biçimleri ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁷⁰ Son yıllarda geleneksel hale gelen İslâmi içerikli ama bir o kadar da seküler etkinlikler Tataristan'ın İslâmi imajını güçlendirmektedir. İslâmi moda, İslâmi güzellik yarışması ve İslâmi film festivali (2005 yılından itibaren her yıl Kazan'da Altın Mimar Uluslararası Müslüman Film Festivali düzenlenmektedir) gibi etkinliklerin desteklenmesi, Tataristan siyasi elitinin İslâm'a modern bir görünüm kazandırma ve Tatar İslâmı'nın "köktenci olmayan" karakterini güçlendirme arzusu olarak düşünülebileceği gibi Rusya ve Batı'daki İslâm karşıtı olumsuz söylem ve algıya da bir tepki olarak da düşünülebilir.¹⁴⁷¹

5.6. Moskova-Kazan İlişkilerinde İslâm Faktörü

Tatarlar ve Ruslar son beş yüzyıldır birlikte yaşamaktadırlar ve bu, toplumsal, siyasi, dini ya da ideolojik olsun fark etmeksizin hayatın her alanında birbirlerini etkiledikleri anlamına gelmektedir. Rus tarihçi Kosaç'ın ifade ettiği gibi Tatar tarihinin ritmi dini ve ideolojik yönleri de dâhil olmak üzere Rusya'nın ve özellikle Rusların tarih ritmine bağlı

¹⁴⁶⁸ Guzelbaeva ve Mçedlova, 2020: 255-256.

¹⁴⁶⁹ age. 258.

¹⁴⁷⁰ Pateev, 2021: 62.

¹⁴⁷¹ Sagitova, 2017: 96.

hareket etmiştir. Tatarlar arasındaki kapitalizmin ve burjuvazinin gelişimi Rusya'daki kapitalizmin gelişiminin bir parçasıdır. 19. yüzyılın sonlarında Tatarlar arasında ortaya çıkan liberal ya da reformcu hareket her şeyden önce Rusya'daki gelişmelerin yansımasıydı. Aynı şekilde Tataristan'da komünistlerin zaferi aynı zamanda Rusya'da komünizmin zaferiydi. Rusya'daki tüm bu toplumsal ve tarihsel gelişmeler Tatar kimliği ve Tatar kültürüyle değiştirilerek kendine özgü formlar almıştır.¹⁴⁷² Örneğin, 2005'te Moskova ve Petersburg gibi büyük Rus kentleriyle birlikte Kazan'da da sosyoekonomik yaşamı ilgilendiren birtakım konularda toplumsal gösteriler yapılmıştır. Benzer şekilde 2011'de Duma seçimlerinin sonuçlarına itiraz olarak (aslında 2011 seçiminin sonucu 2003 ve 2007 seçimlerinin sonuçlarından pek farklı değildi) sosyal medyada örgütlenen kalabalıklar Rusya'nın diğer büyük kentlerinde olduğu gibi Kazan'da da eylem yapmışlardır.¹⁴⁷³ Putin'in Kazan'ın kuruluşunun bininci yılı etkinliğinde ifade ettiği gibi: "Kazan olmasaydı, Tatarlar ve Tatar kültürü olmasaydı bugün de dâhil son yüzyıllarda var olduğu şekliyle Rus halkı ve tarihsel Rus devleti olmazdı. Kazan ve Tataristan Cumhuriyeti Rusya'nın ta kendisidir".¹⁴⁷⁴

Tataristan, anayasal olarak seküler devlet olsa da önceki bölümlerde görüldüğü üzere özellikle mevcut Başkanı Minnihanov döneminde İslâm'ın siyasal alandaki rolü güçlenmeye başlamıştır. Minnihanov döneminde (2010'dan itibaren) devletin İslâm politikasında değişikliğe gidilmiştir. Bu değişikliğin belirgin iki nedeni bulunmaktadır. İlki, Minnihanov Şaymiyev'den farklı olarak seçimle değil, Moskova'nın atamasıyla başkan olmuştur. Dolayısıyla sık sık dini etkinliklere katılması ve İslâm'ı destekleyici açık beyanları Minnihanov'a toplumsal meşruiyet sağlama aracı olarak hizmet etmektedir.¹⁴⁷⁵ Bunun dışında İslâm'ın Moskova-Kazan ilişkilerinde etkili olduğu belli başlı üç alan mevcuttur. Bunların ilki Tatarların asimilasyon korkusudur. İkincisi, Tataristan yönetimin ve Tatarların kendilerini konumlandıkları medeniyetsel kimliktir. Üçüncüsü, dış politika alanıdır. Moskova-Kazan ilişkilerinde İslâm'ın öne çıkartıldığı bu üç alan aşağıda ele alınacaktır. İlk iki konuya önceki bölümlerde değinildiğinden kısaca özetlenecektir.

5.6.1. Tatarların Asimilasyon Endişesi

Tatar etnik kimliğinin yüzyıllarca İslâmi kimliğe bağlı olarak geliştiğini, Tatarların Rus egemenliğine girdikten sonra gerek Çarlık döneminde zorla Hristiyanlaştırma gerekse Sovyet dönemindeki Ruslaştırmanın kurbanı oldukları önceki bölümlerde ayrıntılı olarak ele

¹⁴⁷² Kosaç, 2008: 65-66.

¹⁴⁷³ Salagaev, Sergeev ve Luçeva, 2011: 134-135 ve 144.

¹⁴⁷⁴ Tişkov, 2013: 300.

¹⁴⁷⁵ Habutdinov, 2014: 94.

alınmıştı. Sovyet sonrası Tataristan yönetimini endişelendiren en önemli sorunlardan biri de Ruslaşma korkusuydu. Gerek Kazan yönetimi gerekse Tataristan Müftülüğü Ruslaşmaya karşı çeşitli önlemler almıştır. İslâm Ruslaşmanın önüne geçecek en önemli olgu olarak kabul edilmektedir. Aslında günümüz siyasi koşullarında Kazan yönetiminin elinden başka da bir şey gelmemektedir. Putin'in iktidara gelmesiyle Tataristan'ın yetkilerinin sınırlandırılması ve 1994 yılında imzalanan yetki paylaşımı anlaşmasının Moskova tarafından uzatılmaması Tatarların asimilasyon endişelerini daha da körüklemektedir. Bu durum en çok Tataristan'ın ulusal özgünlüğüne yönelik tehdidi yeniden gün yüzüne çıkarmıştır çünkü anlaşmanın kültürel ve dilsel politikalar konusunda Kazan'a verdiği yetki de elinden alınmıştır. Dolayısıyla Tataristan'da İslâm'ın din dışı meselelerde öne çıkarılmasının bir nedeni de Moskova'nın politikalarıdır. Moskova'nın merkeziyetçi politikaları doğrultusunda özellikle Tatarcanın okullarda zorunlu eğitim dili olarak okutulmasının engellenmesi dikkate alındığında devlet müdahalesinin dışında kalan tek kurum olarak müftülüğün bu konuda harekete geçmesi bir bakıma kaçınılmaz bir durumdu. Burada İslâm'ın Tatarlar için savunma pozisyonunda olduğunu belirtmek gerek. Yani Moskova'nın asimilasyon politikaları güçlendikçe Kazan yönetimi İslâm'a daha fazla sarılmakta, İslâm'ın Tatar kimliğinin koruyacağı düşünülmektedir. Minnihanov, Tatar din adamlarının "Ulusal Kimlik ve Din" konulu ilk forumunda "cami ve medreselerin milleti korumanın temelini oluşturduğunu" söyleyerek şöyle devam etmiştir: "Din ulusal gelenekleri ve dili korumada önemli rol oynamaktadır ve biz Tatarlar birliğimizi korumalıyız".¹⁴⁷⁶ Minnihanov'a göre din devletten ayrıdır ve okullarda dini dersler verme girişiminde olduğu gibi iktidar din ile birleşmemelidir. Ama ana dillerin okullarda öğrenilmesi kesinlikle gerekmektedir ve Tatarlar mutlaka Tatarca bilmelidir".¹⁴⁷⁷ Minnihanov'un sözleri Moskova'nın hem din hem de dil eğitimiyle ilgili politikasına tepkisini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bu açıklama Minnihanov'un okullardaki ne din ne de dil eğitiminden memnun olduğunu göstermektedir. Bu durum Minnihanov'un asimilasyon karşısında İslâm'ın oynayabileceği rolün farkında olduğunu da göstermektedir. Ülkenin başına geçtikten sonra İslâm'a daha fazla yönelmesinin en önemli nedenlerinden birinin de bu durum olduğu söylenebilir.

5.6.2. Tataristan'ın Kimlik Arayışı

Moskova-Kazan ilişkilerinde İslâm'ın ön plana çıktığı bir başka konu büyük oranda Ruslarla rekabetin sonucu olan Tatarların kendilerini konumlandıkları kimlik anlayışıdır. Tatarlar yukarıda bahsedildiği gibi asimilasyonun yanında devletçilik geleneklerini kaybetme

¹⁴⁷⁶ <https://tatarstan.ru/rus/index.htm/news/64475.htm>, (erişim tarihi: 06.05.2020).

¹⁴⁷⁷ <https://prav.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/82318.htm/>, (erişim tarihi: 06.05.2020).

tehlikesiyle de karşı karşıyadırlar. Tataristan genelinde yapılan bir kamuoyu araştırmasına göre 1994'te kendini daha çok Tataristanlı olarak görenlerin oranı yüzde 58,8'den 1999'da yüzde 64,6'ya yükselirken 2011'de bu oran yüzde 34,2'ye gerilemiştir. Kendini Rusyalı olarak görenlerin oranıysa 1994'te yüzde 2,7 iken, 1999'da yüzde 3,6'ya, 2011'deyse yüzde 12,3'e yükselmiştir. Kendini Tataristanlı olarak görenlerin oranında neredeyse yarı yarıya düşüş yaşanırken Rusyalı olarak görenlerin oranı yaklaşık üç misli yükselmiştir.¹⁴⁷⁸ Tatarların Tataristan'a aidiyet hissinde zayıflama, Rusya'ya aidiyet hissinde güçlenme süreci yaşanmaktadır. Yani, siyasal anlamda Tatar kimliği zayıflamaktadır.

Bunun yanı sıra Tatarlar kendilerini Rusya'nın olduğu kadar Türk dünyasının, daha geniş anlamda da İslâm dünyasının parçası olarak görmektedirler. Bu açıdan bakıldığında Kazan ile Moskova arasındaki çatışma en azından söylem düzeyinde Rus-Tatar rekabetinin ötesinde geçerek Müslüman-Hristiyan rekabetine dönüşmektedir. Hakim(ov)'un ifadesiyle, iki medeniyetin başkentleri olan Moskova ve Kazan arasındaki tarihsel anlaşmazlık henüz tamamlanmış değil. Kazan İslâm'ın ve Türk dünyasının kuzey karakolu olarak hayatta kalmıştır. Dolayısıyla Türk halklarının Tatarların etrafında birleşmeleri gerekmektedir.¹⁴⁷⁹ Tataristan'ın, bir sonraki bölümde ele alacağımız Doğu ile Batı medeniyetleri arasında köprü olma iddiasının yanında kendisini Rusya içerisinde özel ve zaman zaman Rusya ile eşit olarak konumlandırma gibi girişimlerinden de bahsedilebilir. Hatta Doğu ile Batı arasında köprü olma iddiasının bile bu çerçevede değerlendirilmesi gerekmektedir.

Tataristan her ne kadar elde ettiği siyasi kazanımlarının çoğunu Putin döneminde kaybetmiş olsa da kurucu belgesindeki egemenlik ve devletçilik söyleminden vazgeçmeyerek kendine özgü devlet benzeri davranışlarını sürdürmeye devam etmektedir. Kazan hem Tatarların dini ve milli merkezi hem de Rusya'da İslâm'ın ve Müslümanların merkezi olma arzusunu gizlememektedir. Örneğin, daha önce değinildiği gibi 1990'larda Rusya Müslümanları Merkezi Dini İdaresi'nin merkezinin Ufa'dan Kazan'a taşınması talepleri ve *Tataristan Müslümanları Dini İdaresi*'nin kuruluşu bu istekle doğrudan bağlantılıydı. Buna Bolgar İslâm Akademisi'nin kurulması da eklenebilir. Akademi, Müslüman dini ve siyasi elitler tarafından Tatar ilahiyat ekolünün ve Rusya Müslümanlarının dini merkezi, yabancı İslâm merkezlerine de alternatif olarak konumlandırılmaktadır.

İslâm, sadece Tataristan'ın Rusya Müslümanlarının lideri olma amacına hizmet etmemekte, aynı zamanda Tatarların Ruslarla eşitlik iddiasında da önemli işlevler üstlenmektedir. Tatarlar her ne kadar beş yüzyıldır Rus hâkimiyetinde yaşasalar da Ruslarla

¹⁴⁷⁸ Gabdrahmanova ve Musina, 2013: 666.

¹⁴⁷⁹ Karbainov, 2018a: 52.

ilişkilerini "yöneten" - "yönetilen" şeklinden çok eşitlik temelinde inşa etmeye çalışmaktadırlar. Moskova'nın merkezileşme adımları Tatarlara siyasal alanın dışında dini ve kültürel alanda faaliyet imkânı bırakmıştır. Örneğin, Latin alfabesine geçiş her şeyden öte Tatarların yeni kimliğini onaylayacak ve Ruslardan farklılıklarının kültürel temellerini vurgulayacaktı ama bu girişim Moskova tarafından engellemiştir. Tatarların kimliklerini ve statülerini Ruslarla eşitleme ya da farklılıklarını gösterme girişimlerini açıklarken Etno-sembolist yaklaşıma değinmek yerinde olacaktır. Etno-sembolist yaklaşım etnik köken, milletler ve milliyetçiliğin analizinde sembol, mit, hatıra, değer, ayin ve gelenekleri öne çıkarmaktadır. Bunun birkaç nedeni vardır. Birincisi, bu unsurların çeşitli bileşimleri cemaatlerin farklı kesim, grup ve kurumları arasındaki ilişkileri tanımlayıp meşrulaştırarak, toplumsal yapıların ve kültürlerin şekillendirilmesinde hayati bir rol oynamaktadır. İkincisi, aynı kültürel unsurlar her topluluğa dil, din, âdet ve kurumlar açısından hem kendi üyeleri hem de yabancılar tarafından diğer topluluklardan ayırt edilmesine yardımcı olan özgün birer sembolik birikim kazandırmıştır. Bunlar her topluluğun profilini belirleyerek onların toplumsal sınırlarını ve yabancılarla olan zıtlığını keskinleştirmiş, söz konusu toplumsal sınır da cemaatleri tanımlamaya ve "bizi" "onlardan" ayırmaya devam etmiştir. Son olarak, paylaşılan değer, hatıra, âyin ve gelenekler topluluğun önceki nesillerine ilişkin bir devamlılık hissine sahip olmasına yardımcı olmuştur. Bayrak, milli marş ya da bayram gibi semboller ortak bağları ve milli kimlik anlayışını yaratmaya ve sürdürmeye yardımcı olan, toplumsal kültüre ait âyin ve törenlerde özel bir öneme sahiptirler.¹⁴⁸⁰ Bu bakımdan kültürel semboller statü politikaları yoluyla grup statüsünün tanınmasında önemli rol oynamaktadır ve genellikle grupların statülerini yükseltme veya sürdürme mücadelesinde kullanılmaktadır. Bu, hem resmi hem de gayriresmi şekilde ifade edilebilmektedir. Eğer statüsü daha yüksekte olan etnik grubun dini diğer etnik grupların dininden farklıysa dini semboller daha önemli rol oynamaktadır.¹⁴⁸¹ Dolayısıyla Tataristan'da tarihsel olaylar İslâm ile sembolize edilirken İslâm'ın sembolik değeri bir bakıma siyasi anlam da içermektedir. Örneğin, Kazan'da bulunan Kul-Şerif Camisi'nin Müslümanların namaz kılıp, ibadet ettikleri mabet olmanın ötesinde de işlevi vardır. Tataristan hükûmet binasının da içinde bulunduğu Kremlin'in içerisinde inşa edilen cami (açılışı 2005 yılında yapılmıştır) aynı zamanda Kazan'ın yeniden Tatarların eline geçtiği anlamına gelen sembolik anlam da taşımaktadır. Bunun yanı sıra, Kul-Şerif Camisi aynı dönemde Moskova'nın merkezinde inşasına başlayan Kurtarıcı İsa Kilisesi'ne yanıt

¹⁴⁸⁰ Smith, 2017: 39-40.

¹⁴⁸¹ Yusupova, 2012: 153.

niteliği de taşımaktadır. 1552'de Kazan'ı Ruslara karşı savunan cami imamı Kul Şerif'in¹⁴⁸² camiye adının verilmesi bir başka sembolik noktadır.¹⁴⁸³ Diğer taraftan Kremlin sınırları içerisindeki Balgoveşenskiy Kilisesi'yle yan yana bulunması, çok kültürlü Tataristan devleti ve çok uluslu Tataristan halkının sembolü olarak da kullanılmaya başlamıştır. Bugün Kazan'daki Kremlinin baksın ve toplumun büyük kısmı tarafından içselleştirilmiş anlamı, Tataristan'da Müslüman Tatarlar ile Hristiyan Ruslar arasında bir uyum ve daha geniş anlamda Rusya Federasyonu içerisinde İslâm ile Ortodoksluk arasındaki barışçıl ilişkidir.¹⁴⁸⁴

İslâm'ın sembolik öneminin resmi şekilde öne çıkarıldığı ve Tatar siyasetinin Ruslarla eşitlik talebini gösteren örnek olay ise 2010 yılında yaşanmıştır. 2010'da "Askeri Zafer Günleri ve Unutulmaz Tarihler Hakkında"¹⁴⁸⁵ federal kanunda değişiklik yapılmıştır. Buna göre, Rus tarihindeki önemli tarihler listesinde 28 Temmuz Rusların Hristiyanlığı kabul (vaftiz) tarihi olarak yer bulunca Müslümanlar Rusya'da İslâm'ın kabul tarihinin de bu listeye eklenmesini önermiştir.¹⁴⁸⁶ Bu konuda en keskin tavrı Tataristan sergilemiştir. Tataristan Parlamentosu Başkanı Farid Muhametşin Rusya'nın Hristiyanlığı kabul etmesiyle Rusya Müslümanlarının İslâm'ı kabul etmesinin aynı derecede önemli olduğunu açıklayarak bu konuyu Federasyon Konseyi'nde gündeme getirmiştir. Muhametşin'e göre Rusya'da 20 milyon Müslüman yaşıyor ve Rusya resmi tarih takviminde sadece Hristiyanlığın kabul günü değil, İslâm'ın kabul gününün de belirtilmesi gerekmektedir.¹⁴⁸⁷ Tatarlar cumhuriyet düzeyinde de harekete geçmiş ve aynı yıl "Tataristan Cumhuriyeti'nin Bayram Günleri ve Hafıza Tarihleri Hakkında" kanunda değişiklik yapılarak 21 Mayısı İdil Bulgar devletinin İslâm'ı resmen kabul tarihi ve dini bayram olarak kabul etmişlerdir (Ek-9).¹⁴⁸⁸

İslâm'ın sembolik gücünün etnik statünün yükseltilmesi ya da devam ettirilmesi için kullanıldığı daha fazla örnek gösterilebilir. Tataristan bayrağındaki yeşil rengin resmi olarak bahar ve yeniden doğuşu simgelediği belirtilse¹⁴⁸⁹ de ilk akla gelen, bu rengin İslâm'ın rengi olduğudur. Benzer şekilde Ruslar okul müfredatına Ortodokslukla ilgili dersin eklenmesini gündeme getirince Tatarlar da müfredata İslâm'la ilgili ders konulmasını tartışmaya başlamıştır.¹⁴⁹⁰ Ya da Şaymiyev'in Kazan'ı Müslüman Tatarların Mekke'si olarak

¹⁴⁸² Caminin resmi web sitesinde Kul Şerif'in aynı zamanda seyit olduğu, yani doğrudan Peygamberin soyundan geldiği, öğrencileriyle birlikte Kazan'ı savunurken kahramanca öldüğü belirtilmektedir. http://www.kul-sharif.com/index/kto_takoj_kul_sharif/0-6, (erişim tarihi: 05.06.2020).

¹⁴⁸³ Faller, 2002: 84-85; Musin, 2011: 78; Guzelbaeva, 2012: 84.

¹⁴⁸⁴ Derrick, 2013: 21-22.

¹⁴⁸⁵ <http://www.kremlin.ru/acts/bank/7640>, (erişim tarihi: 07.02.2021).

¹⁴⁸⁶ Makarova, 2013: 660.

¹⁴⁸⁷ Habutdinov, 2010: 171-172.

¹⁴⁸⁸ Makarova, 2013: 660; Nabiev, 2014a: 169.

¹⁴⁸⁹ https://tatarstan.ru/rus/gos_simvol.htm, (erişim tarihi: 05.06.2020).

¹⁴⁹⁰ Guzelbaeva, 2012: 84.

tanımlamasının ¹⁴⁹¹ Kazan'ın tüm Tatarların başkenti olduğuna yönelik vurgunun güçlendirilmesi olarak yorumlanabileceği gibi, Moskova Üçüncü Roma ise Kazan da Tatarların Mekke'sidir şeklinde de yorumlanabilir. Dolayısıyla, Tatar tarihine mâl olmuş İslâmi sembollerin ön plana çıkarılması sadece "biz" (Tatarlar) ve "ötekiler" (Ruslar) ayrımını yapmayı kolaylaştırmanın ötesinde Tatarların Ruslarla eşitlik iddialarını desteklemeye de yardımcı olmaktadır.

5.6.3. Dış Politikada İslâm

İslâm ülkeleriyle ilişkilerinde çıkarlarını tanımlarken pragmatik davranan Rusya, din olgusunu da dış politika aracı olarak kullanmaktadır. 1980'lerdeki Sovyetlerin Afganistan'ı işgalinden, 1990'lardaki Yugoslavya'nın parçalandığı sırada Sırlara verdiği açık destek ve yine aynı dönemde yapılan Çeçenistan'a yönelik askeri harekâtı sonrasında Rusya'nın İslâm dünyasındaki imajının bozulmuştur. 2000'lerin başından itibaren Putin, Rusya'nın İslâm dünyasıyla ilişkilerine yeni bir ivme kazandırmıştır. Her ne kadar ABD'nin Afganistan işgaline destek verse de 2003'te Irak'ın işgaline açık şekilde karşı çıkmış, Danimarka'daki karikatür krizinde ya da Papa 16. Benedikt'in İslâm ile ilgili olumsuz söylemlerine karşı sürekli İslâm lehine tutum sergilemiştir.¹⁴⁹² Putin döneminde Tataristan'ın 1990'larda özerklik adına elde ettiği kazanımlar geri alınsa da Moskova uluslararası arenada, özellikle İslâm dünyasıyla ilişkilerde bünyesindeki Müslüman cumhuriyetlerin potansiyel gücünün kısa sürede farkına varmıştır. Aynı durum cumhuriyetler için de geçerlidir ve cumhuriyetler uluslararası girişimlerinin başarılı olması için Moskova'nın ara buluculuğuna ihtiyaç duymaktaydılar. Dolayısıyla, Moskova uluslararası arenada birleşik bir dış politika yürütmeye çalışırken aynı zamanda federe birimlerin özellikle uluslararası ekonomik bağlarını geliştirmesini de teşvik etmiştir.¹⁴⁹³ Rusya'nın İslâm dünyası ile ilişkilerini geliştirirken dış politikada Tataristan diğer federe birimler içerisinde ön plana çıkmaktadır. Tataristan'daki İslâm, cumhuriyete özgü imaj oluşturmada kullanılmaktadır ve İslâm'ın birbiriyle doğrudan bağlantılı üç temel misyonu vardır: Diplomatik misyon, İslâm dünyası ile Rusya arasında ilişki kurmak için köprü vazifesi; Hoşgörü misyonu, İslâm ve Avrupa medeniyetleri arasında bağlantı ve din temelli çatışmalar için çözüm; Temsil misyonu, Rusya İslâmı'nın yüzü.¹⁴⁹⁴

Daha önce değinildiği gibi 1990'lardan itibaren Tatar siyasi ve entelektüelleri arasında Tatarların Doğu ile Batı arasında bağlantı veya köprü olduğu söylemi popüler hâle gelmiştir.

¹⁴⁹¹ Nabiev, 2014a: 198.

¹⁴⁹² Curanović, 2012: 196-197.

¹⁴⁹³ Graney, 2009: 78.

¹⁴⁹⁴ Yusupova, 2016: 46.

Bu söylem oldukça rasyoneldir ve Tatarların kendilerini tanımladıkları kimlik ve gelişim stratejisi uluslararası arenadaki potansiyel ortaklar ağını genişletmenin yanında ekonomik ve kültürel etkileşim kurmayı da mümkün kılmaktadır. Bu söylem ayrıca Rusya'nın içinde bulunduğu uluslararası ilişkilerin sürekli değişen konjonktüründe manevra alanı da sağlamaktadır.¹⁴⁹⁵ Tatar siyasilerin gösterdikleri diplomatik çabaların analizi İslâm faktörünün dış ilişkilerin geliştirilmesindeki önemini ortaya çıkarmaktadır. Tataristan'ın diplomatik faaliyetlerindeki İslâmi yön, yani ağırlığın İslâm dünyasına verilmesi Kazan yönetiminin birbirine bağlı iki hedefiyle açıklanabilir. Bir kere dini ve kültürel bağlardan dolayı Tataristan Batı'dan çok daha fazla Müslüman ülkeler nezdinde "devlet" olarak kabul görmektedir. Bu kabul ve Müslüman ülkelerle kurulan özel ilişkiler Tataristan'ın Rusya içerisindeki özel konumunu güçlendirmesine de yardımcı oluyor. Diğer taraftan Tataristan'ın rekabet gücü zayıf endüstriyel ürünleri için bu ülkelerde yeni pazarlar bulmasına olanak sağlıyor. Dolayısıyla dini, kültürel, siyasi ve ekonomik faktörlerin birbirleriyle yakından ilişkili olduğu söylenebilir.¹⁴⁹⁶

Tataristan bunları yaparken Rusya ile İslâm dünyası arasında köprü olma iddiasını güçlü bir şekilde sürdürmekte ve bu iddia Moskova tarafından kısmen de olsa kabul edilmektedir. İki gelişme, hem Kazan'ın köprü rolünü hem de Moskova'nın buna yaklaşımını anlama bakımından önemlidir. İlk olarak, 2000'lerin başında Rusya'nın İslâm Konferansı Örgütü (İKÖ)'ne¹⁴⁹⁷ üyeliği gündeme geldiğinde Tataristan'ın ön plana çıkması ve aktif şekilde diplomatik girişimlerde bulunmasıdır. Rusya ile İKÖ arasında ilk ortak girişim, Tataristan'da "Volga Bölgesinde İslâm Medeniyetinin Bin Yılı" başlıklı uluslararası konferans düzenlenmesiyle başlamıştır. Haziran 2005'te Kul Şerif Camisi'nin açılışına İslâm dünyasından büyükelçi düzeyinde çok sayıda temsilcinin yanı sıra İKÖ Genel Sekreteri Ekmeleddin İhsanoğlu da katılmıştır. Aynı yıl Rusya Teşkilata gözlemci üye olarak alınmış¹⁴⁹⁸, Rusya Dışişleri Bakanlığı Rusya'nın İslâm dünyası ve İKÖ ile ilişkilerini güçlendirmesindeki desteklerinden dolayı Tataristan'ın Federasyon Konseyindeki Temsilcisi

¹⁴⁹⁵ Sagitova, 2009: 113.

¹⁴⁹⁶ Sharafutdinova, 2003: 618-619.

¹⁴⁹⁷ 1969 yılında kurulan örgütün adı 2011 yılında İslâm İşbirliği Teşkilatı olarak değiştirilmiştir.

¹⁴⁹⁸ Putin 2003 yılında Malezya'ya yaptığı resmi ziyaret sırasında Rusya'nın örgüte gözlemci üye olarak katılması düşüncesini dile getirmiştir. Çeçenistan'daki eylemlerinden dolayı İslâm dünyasının ciddi eleştirilerine maruz kalan Rusya'nın bu önerisi ilk başta olağandışı görünse de İslâm dünyasında geniş yankı buldu. Rusya'nın bu önerisi göz ardı edilmedi ve Malezya'nın ev sahipliğinde düzenlenen örgütün 10. devlet başkanları konferansına Putin de misafir olarak davet edildi. 2003 yılının Ekimi'nde Kuala Lumpur'da düzenlenen konferansa Putin de Rus delegasyonu ile birlikte katıldı. Putin'in buradaki konuşması Rusya ile örgüt arasında bir kilometre taşı olmuş, zirvenin nihai bildirgesinde Rusya'nın İKÖ ile güçlü bağlar kurma niyetinin memnuniyetle karşılandığı vurgulanmıştır. 2004 yılında Rusya İKÖ'ye gözlemci olarak katılma isteğini resmen bildirmiştir. İKÖ'nün 2005 yılında Yemen'de düzenlenen Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısında Rusya örgüte gözlemci üye olarak kabul edilmiştir. Fazelyanov, 2012: 174-176.

Ekzam Gubaydullin'e özel olarak teşekkür etmiştir.¹⁴⁹⁹ Fakat yine de Rusya'nın örgüte üyeliği konusunun Tataristan ya da Rusya'daki diğer Müslüman kuruluşların baskısı ya da teşvikiyle değil bizzat Moskova'nın inisiyatifıyla gerçekleştiğini belirtmek gerek. Zaten örgüt ile müzakereler için atanan kişilerin hiçbiri Rusya Müslümanlarından değildi. Üyelikten çok daha sonra 2008'de eski Kazan Valisi Kamil İshakov Rusya'nın örgüt nezdinde daimi temsilcisi olarak atanmıştır.¹⁵⁰⁰

İkincisi, 2006 yılında bizzat Putin'in talimatıyla "Rusya-İslâm Dünyası Stratejik Vizyon Grubu" oluşturulmuştur. Grubun eş başkanlıklarını önceden dışişleri ve başbakanlık görevlerinde de bulunan Evgeniy Primakov ve dönemin Tataristan Başkanı Şaymiyev üstlenmiştir. Rusya ve farklı Müslüman ülkelerden siyasilerin ve kanaat önderlerinin yer aldığı grubun inisiyatifıyla çeşitli kentlerde başta medeniyetler arası yeni ortaklık ilkelerinin geliştirilmesi olmak üzere Rusya ile İslâm dünyası arasında ilişkilerin ve güncel sorunlar ele alınmıştır.¹⁵⁰¹ Örneğin 2006 yılında Kazan'da düzenlenen toplantıda Kazan Deklarasyonu kabul edilmiştir. Deklarasyonda Tataristan'ın başarılı ekonomik ve sosyal gelişiminin bir örneği olan RF deneyiminin sadece İslâm ve Ortodoksluğun yapıcı şekilde bir arada yaşadığını göstermekle kalmadığı, aynı zamanda gençlerin hoşgörülü ve becerikli siyasi liderlik ruhu içerisinde eğitimiyle kamusal yaşamın her alanında sürdürülebilir kalkınmayı sağladığını da teyit ettiğine vurgu yapılmıştır.¹⁵⁰² Deklarasyonda Tataristan örneğinin verilmesi ve hoşgörü vurgusu Tatar İslâmı (daha önceki bölümlerde bahsedildiği gibi Tataristan modeli, Tatar İslâmı ve Avro İslâm anlayışı birbiriyle bağlantılı ve tamamlayıcı kavramlardır) anlayışının yaratıcıları ve destekçilerinin hoşgörülü İslâm'ın çok etnili toplumlarda toplumun zihninde İslâm ile ilişkilendirilen etnik ve dini aşırılığa karşı bir tür koruma işlevi gördüklerine inandığını göstermektedir.¹⁵⁰³ Rusya'nın İslâm dünyasıyla ilişkilerinde Tataristan örneğinin hoşgörü modeli olarak sunulması aynı zamanda Moskova'nın sürekli üzerinde durduğu geleneksel İslâm söylemiyle de uyumludur. Sagitova'nın deyimiyle bu söylem, "Gerek Moskova gerekse Kazanlı siyasilerin Batılı ve Doğulu ülkelerin üst düzey diplomatlarıyla görüşmelerinde başvurdukları ticari bir ürün hâline gelmiştir".¹⁵⁰⁴

Putin 2014'te Rusya-İslâm Dünyası Stratejik Vizyon Grubu başkanlığına Tataristan Başkanı Rustam Minnihanov'u getirmiş, grubun misyonunda da değişikliğe gidilerek

¹⁴⁹⁹ Graney, 2009: 77-78; Muharyamov, 2007: 67-68.

¹⁵⁰⁰ Silantiev, 2010: 255.

¹⁵⁰¹ Gimatdinov ve Nasırov, 2019: 183-184.

¹⁵⁰² Fazelyanov, 2012: 116.

¹⁵⁰³ Yusupova, 2016: 46.

¹⁵⁰⁴ Sagitova, 2009: 113.

Rusya'nın Müslüman ülkelerle ilişkilerinin geliştirilmesi için yumuşak güç unsurlarıyla desteklenmesi ve kültürler ve medeniyetler arasında etkileşim alanında geniş ortaklıklar kurulması öngörülmüştür. 2016 yılında Tataristan'da yapılan grup toplantısının ana hedefi grubun yabancı üyelerinin Rusya ve onun çok kültürlü toplumu hakkında objektif görüşün oluşturulması ve Rusya'nın dinler arası ve kültürler arası ilişkiler geliştirme deneyiminin Tataristan örneğinde sunulması şeklinde belirlenmiştir.¹⁵⁰⁵ Bu hedef, Tataristan örneğinin Rusya İslâm'ının temsil misyonuna örnek olarak gösterilebilir. Müslüman ve Hristiyanların bir arada yaşadığı ve hoşgörünün hâkim olduğu modelin Rusya'da geliştirildiği ve bu bakımdan Tataristan da Rusya'nın İslâm dünyası ya da medeni dünyaya yönelik vitrini olma işlevinin göstergesidir. Bu bakımdan Rusya'nın Müslüman ülkeler nezdinde kendine yeni ve olumlu bir imaj oluşturmak için İslâm faktörünü kullandığı söylenebilir. Böylece Rusya, bir taraftan Doğu ve Batı medeniyetleri arasındaki diyalogun hâmisi olma iddiasını güçlendirme konusunda kendisine avantaj sağlarken, diğer taraftan iç siyasette de Müslümanların (gerek Müslüman cumhuriyetler gerekse dini kuruluşlar) diplomatik faaliyetlere dâhil edilmesi Müslüman vatandaşlarının kendilerini Rusya ile özdeşleştirmesini, köktencilerin etkilerini sınırlamayı ve ülke genelinde dini barışın sağlanmasını hedeflemektedir.¹⁵⁰⁶

¹⁵⁰⁵ Gimatdinov ve Nasırov, 2019: 184-185.

¹⁵⁰⁶ Curanović, 2012: 212-213.

SONUÇ

Devletin anayasal yapısından bağımsız olarak hemen hemen tüm hükümetlerin bir din politikası vardır. Bu doğrultuda hükümetler dini destekleyebilir, düzenleyici adımlar atabilir, sınırlayabilir ya da tarafsız kalarak dine hiç müdahalede bulunmazlar ki, sonuncusu istisnai bir durumdur. Genellikle uygulamada hükümetler farklı nedenlerle zamana ve mekâna göre yukarıdaki seçeneklerin her üçünün de unsurlarını barındıran karmaşık bir din politikası izlerler. Tezin genelinden görüldüğü üzere Rusya'da her ne kadar anayasal olarak din devletten ayrı olsa da Putin yönetiminin belli hedefleri ve sınırları olan din politikası vardır. Özellikle dine karşı topyekûn savaş ilan edildiği komünizm sonrası Rusya'da İslâm'ın sosyopolitik alana hızlı dönüşü ve zamanla siyasallaşması onun doğal olarak siyasiler tarafından araçsallaştırılmasına da zemin hazırlamıştır. Fakat bu araçsallaşma sürecinde Putin yönetiminin siyasi hedefleri ve İslâm'ın siyasi gücünün yanında Rusya'nın tarihsel, siyasal, toplumsal ve hukuki yapısı gibi olgular da önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla, Rusya'nın İslâm politikasını tartışırken ya da devlet ile Müslümanlar arasındaki ilişki ve devletin Müslümanlara yönelik politikasında İslâm'ın oynadığı rolü tespit etmek için tezde elde edilen veriler ışığında aşağıda sıralanan belli başlı birtakım olguyu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Olgular

Tezin ikinci bölümünde incelendiği üzere Rusya'nın İslâm ile ilişkisi, söz gelimi Avrupa'ninkine kıyasla çok daha eski ve kapsamlıdır. Günümüz Rusyası'ndaki Müslümanlar göçmen değil kendi vatanlarında yaşamaktadırlar. Rus hâkimiyetine girmeden önce küçük bir kısmı hariç Müslümanların çoğunun kendi siyasi oluşumları, yani devletleri vardı. Rusya çoğunlukla savaşarak Müslüman topraklarını kendi bünyesine katmıştır. Müslümanlarla yapılan savaşlar sadece Çarlık dönemi değil, Sovyetlerin kuruluş sürecinde ve Sovyet sonrası dönemde de yaşanmıştır. Çarlık döneminde Rus yetkililer bir taraftan Müslümanlara güvenmezken (Rusya'dan ayrılma ya da savaş çıktığında düşmanla iş birliği yapma ihtimali) diğer taraftan da yabancı devletlerin (özellikle Osmanlı'nın) Müslüman tebaasını kendisine karşı kullanacağı korkusunu sürekli hissetmiştir. Sovyet döneminde ise İslâm sosyalizme giden yolda engel olarak görülmüş, "tarih öncesinin kalıntısı" ve "burjuva ideolojisinin ürünü" olarak takdim edilmiştir. Yakın geçmişe baktığımızda Rusya, 1980'ler boyunca Afganistan'da, 1990'lar boyunca da Tacikistan ve Çeçenistan'da Müslümanlarla savaşmıştır. Son olarak Rusya, Suriye'de yine radikal İslâmcılarla savaştığını iddia etmektedir. Bazen ideolojik

güdüler, bazen ekonomik, bazen de jeopolitik nedenlerle yapılan bu savaşlar, gerek Rus devletinin gerekse Rus toplumunun İslâm ve Müslümanlara yönelik algısının oluşmasında, tarafların birbirlerine yönelik şüpheli tutum sergilemesinde önemli rol oynamıştır. SSCB'nin eski Washington Büyükelçisi Konstantin Umanski'nin Almaların Sovyetlerin güney kanadına doğru ilerlediği dönemde bir gazeteciye verdiği mülakatta dile getirdiği düşünceler bu algıyı açık şekilde yansıtmaktadır:

Kafkasya ile ilgili daha az endişeliyim... Kırım'daki Tatarlar büyük ölçüde sadakatsizdir... Bizi hiç sevmедiler. Kırım Savaşı'nda İngiliz ve Fransızlarla memnuniyetle "iş birliği" yaptıkları biliniyor. Ve her şeyden önce Almanların istismar etmekten geri durmayacağı dini etkenler var. Kafkasya'nın dağlı halklarına da güvenmiyorum. Kırım Tatarları gibi onlar da Müslümandırlar ve yakın geçmişte Kafkasya'nın Ruslar tarafından fethini hâlâ hatırlıyorlar.¹⁵⁰⁷

Gerek Çarlık gerekse Sovyet döneminde mevcut olan bu anlayış hâlâ Rus devlet yapısı içerisinde varlığını korumaktadır. Dolayısıyla, Rusya'nın İslâm politikasını belirleyen unsurlarının başında Müslüman vatandaşlarına yönelik güvensizlik algısının geldiği söylenebilir.

Benzer durum Müslümanlar için de geçerlidir. Müslümanlar için Ruslar en hafif tabirle işgalcidirler ve Ruslarla savaşta İslâm her zaman ön planda olmuştur. Savaşın ötesinde Rusya Müslümanlarının tarihsel gerçeklere dayanan dinlerine yönelik tehdit algılamaları da mevcuttur. İkinci bölümde görüldüğü gibi Rusya Müslümanları Çarlık döneminde Hristiyanlaştırma politikasıyla karşı karşıya kalmışlardır. Sovyet dönemindeyse şiddetli bir ateizm ve Ruslaştırma kampanyası yürütülmüştür. Tüm bu süreçlerde İslâm, Rusya Müslümanlarının kimliklerini korumada bir çeşit zırh işlevi görmüştür. Bu bakımdan İslâm, Rusya Müslümanlarının sadece dini değil aynı zamanda milli ve siyasi kimliklerinin de önemli parçasıdır. Birine dini inancı sorulduğunda "ben Çeçenim, demek ki Müslümanım" ya da "ben Tatarım, demek ki Müslümanım" şeklinde yanıtlaması İslâm'ın ilgili etnik grubun kültürünün, geleneğinin ve tarihsel hafızasının bir parçası olduğunu da göstermektedir. İslâm sadece bir inanç ya da dünya görüşü olarak değil aynı zamanda kültürel mirasın parçası olarak da kabul edilmektedir. Dolayısıyla, hem Rus devletinin Müslümanlara yaklaşımında hem de Müslümanların devlete yaklaşımında tarih boyunca yapılan karşılıklı savaşlar ve tarafların dini aidiyeti, yani bir tarafın Ortodoks Hristiyan diğer tarafın da Müslüman olması önemli rol oynamıştır. Tezin üçüncü bölümünde görüldüğü gibi savaş, günümüz Rusyası'nın da İslam politikasını belirleyen temel unsur olarak öne çıkmıştır. Putin yönetiminin İslam politikasını belirleyen büyük oranda İkinci Rus-Çeçen Savaşı olmuştur.

¹⁵⁰⁷ Motadel, 2014: 133.

Rus devletinin İslâm'a ve Müslümanlara yaklaşımında tarihsel süreklilikten bahsedemesek de benzerliklerden bahsedebilir. Süreklilikten bahsedilemez, çünkü Rusya tarihsel süreklilikten kopuşa neden olan komünizm deneyimi yaşamıştır. Çarlık döneminde Müslümanlara ve İslâm'a yaklaşımda Ortodoks Kilisesi önemli bir etkendi. Fakat Sovyet döneminde dine yönelik topyekûn saldırı yapılmıştır ve İslâm kadar Hristiyanlık ve diğer dinler de bu saldırıdan kendi üzerlerine düşen payı almıştır. Dolayısıyla, Çarlık döneminde İslâm'a yaklaşımda devletin bir nevi resmi dini olan Ortodoks Hristiyanlık ve devletin güvenliği belirleyiciyken Sovyet döneminde komünizm, yani iktidarın benışmsediğı ideoloji belirleyici olmuştur. İslâm (aynı şekilde Hristiyanlık ve diğer dinler de) devletin temel ideolojisine zıt olduğı için İslâm'a karşı mücadele edilmiştir. Sovyet döneminde aynı zamanda dinsiz ve milliyetsiz (aslında Ruslaşmış) komünist toplum inşa etme çabaları da sürdürölmüştür. Bu bakımdan her iki dönemde de farklı amaç ve yöntemlerle de olsa İslâm ile mücadele edilmiştir. Sovyet sonrası dönem ise ne Çarlık dönemindeki gibi Hristiyanlaştırma ne de Sovyet dönemindeki gibi dinsizleştirme politikası uygulanmaktadır. Buna karşın Müslümanlara dinlerinden dolayı şüpheli yaklaşım hâlâ devam etmektedir.

Rusya'nın İslâm politikasının oluşturulmasında belirleyici olan ikinci olgu, Rusya'nın imparatorluk geçmişinden miras kalan etnik ve dini yapısındaki çeşitliliktir. Rusya'daki Müslümanların hepsine birden "Rusya Müslümanları" diyerek tek bir grupta ve kolektif bir başlık altında toplamak çalışma açısından belki kolaylık sağlayabilirdi fakat Müslümanlar farklı etnik kökene sahip olmanın yanı sıra, farklı ideolojilere, farklı ekonomik koşullara, farklı mezheplere ve farklı siyasi görüşlere sahiptirler. Tezin üçüncü bölümünde Rusya'nın etnik ve dini yapısını incelerken Rusya Müslümanlarının etnik, dini ve vatandaş kimliğı şeklinde en az üç kimliğı olduğunu görölmüştür. Örneğın, bir Çeçen, etnik olarak Çeçen kimliğıne, dini olarak Müslüman kimliğıne, siyasi olarak da Rusya vatandaşı kimliğıne sahiptir ve bu kimlikler her zaman birbirleriyle örtüşmemektedir. Rusya Müslümanları kendilerini Rusya'nın çok milletli yapısının bir parçası olarak tanımlarken aynı zamanda İslâm dünyasının da parçası olduklarını sık sık vurgulamaktadırlar. Buradaki asıl sorun aynı zamanda hem Rusya'nın hem de İslâm dünyasının parçası olma konusunda yaşanan ikilemdir. İslâm dünyasının parçası olma şeklindeki vurguyu gerek Kadırov gerekse Minnihanov'un konuşmalarında görmek mümkündür. Dikkat edilmesi gereken husus, çalışmada da göröldüğü gibi Rusya'daki Müslümanların etnik kimliklerinin dini kimliklerinden ağır bastığıdır. Farklı etnik kimliğıne sahip olan Müslümanlar dini olarak bir araya gelememektedir. Örneğın, Tatarlar ve Başkurtlar aynı etnik kökene sahip Müslüman halktırlar. Çeçenler ve İnguşların durumları da buna benzerdir. Fakat bu milletlerin Müslüman olmaları etnik farklılığın ortaya çıkardığı

makası kapatamamaktadır. Bu da doğal olarak dini talepleri genellikle birbiriyle örtüşse de Moskova'ya karşı Müslümanların birlikte hareket etmelerini engellemektedir.

Rusya'nın İslâm politikasını incelerken göz önünde bulundurulması gereken üçüncü olgu, Rusya'nın siyasi ve idari yapısıdır. Rusya'da devlet öteden beri otoriterdir ve bu anlayış günümüzde de hâkimdir. Devlet, hayatın her alanını kontrol etmeye çalışmakta, siyasi muhalefet çoğunlukla güç kullanılarak bastırılmaktadır. Sovyet dönemiyle kıyasla günümüz Rusyası'nda baskı çok daha zayıftır fakat yine de ortalama bir demokratik ülkeden daha baskıcı bir yönetim bulunmaktadır. Bu durum sadece Moskova için değil aynı zamanda Grozniy ve kısmen Kazan için de geçerlidir. Her türlü muhalefete karşı hoşgörüsüz olan otoriter anlayış kendisine karşı gelişen muhalefet hareketlerini ulusal güvenlik meselesi olarak algılamakta ve böyle taktim etmektedir. Dolayısıyla İslâmcı muhalefet de bu anlayıştan kendi payına düşeni almaktadır. Bunun yanı sıra Rusya federal yönetim yapısına sahiptir ve bünyesinde bulunan federe birimlerin kendilerine münhasır yetki alanları bulunmaktadır. Her ne kadar Putin döneminde federal yapıyı etkisizleştiren merkezileşme adımları atılsa da özellikle cumhuriyetler en azından anayasal olarak özerkliklerini korumaktadır. Cumhuriyetlerin liderleri Kremlin'e sadık kaldıkları müddetçe ceza almadan kendi yetki alanları içerisinde istedikleri şekilde hareket edebilmektedirler. Bu özerklik Çeçenistan ve Tataristan örneklerinde görüldüğü gibi Moskova'nın çizdiği sınırların dışına çıkmadan kendi İslâm politikalarını uygulayabilmelerine de olanak sağlamaktadır.

Dördüncü olgu, Rusya Müslümanlarının ateist ideolojinin hâkim olduğu ortak Sovyet deneyimi yaşamış olmalarıdır. Sovyetlerin katı din karşıtı politikaları Müslümanların dini gelenek ve pratiklerinde ciddi dönüşüm ve kayıplara neden olmuştur. Özellikle 1920 ve 1930'lardaki din karşıtı baskı neredeyse tüm dini kurumların ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarından itibaren yeni dini kuruluşlar faaliyete başlasa da bunlar büyük ölçüde devlet kontrolünde kalmış ve resmi ateist propaganda Sovyetlerin sonuna kadar devam etmiştir. Greeley'in belirttiği gibi "insanlık tarihinde hiçbir zaman sadece dini değil, onun tüm izlerini de yok etmek için bu kadar yoğun çaba olmamıştı".¹⁵⁰⁸ Dolayısıyla Sovyetlerin dinsizleştirme politikaları Müslümanlar arasında en temel dini vecibelerin unutulmasına, tamamen unutulmasa bile bu vecibelerin nasıl uygulanması gerektiğini bilenlerin neredeyse tükenmesine neden olmuştur. Günümüzde geleneksel Rusya İslâmı olarak tanımlanan İslâm anlayışı aslında geleneksel değildir, çünkü Sovyet öncesi İslâmi gelenekler ya büyük ölçüde ortadan kaldırılmış ya da içi boşaltılmıştır. Bundan dolayı Sovyet sonrası yaşanan İslâmi canlanma Sovyet deneyimi yaşamayan

¹⁵⁰⁸ Greeley, 1994: 253.

dünyanın geri kalanındaki süreçlerden farklı gelişmiştir. Ayrıca Sovyet döneminde siyasiler ve bürokrasi dine karşı mücadele etmeyi öğrenmişlerdi ama Sovyet sonrası oluşturulmaya çalışılan demokratik toplum düzeninde siyasiler ve bürokrasi dine nasıl yaklaşması gerektiği konusunda tereddüt yaşamıştır. SSCB'nin çökmesi ve dine yönelik yasakların kalkmasıyla insanların dinlerini yeniden keşfetmesi oldukça normal bir gelişmeydi ama Müslümanların İslâm'ı yeniden keşfi onların farklı dini akımlardan kolayca etkilenmesine ve bu akımların Rusya'da taraftar toplamasına da neden olmuştur. Bu etki Rusya'nın güvenlik endişelerini körüklemekte, İslâm politikasını oluştururken güvenlikçi yaklaşımını sürdürmesine neden olmaktadır.

Beşinci olgu, Rusya'da devlet-Müslüman toplum ilişkilerinin en önemli özelliklerinden biri Müslüman dini idarelerin devletle yakın bağlarıdır. Tarihsel olarak devlet-İslâm ilişkileri büyük ölçüde devlet-Kilise bağlantısı üzerinden modellenirse de Rusya'nın Müslümanları yönetme ve ılımlı İslâmi uygulamaları kurumsallaştırma girişimleri birbiriyle çelişkili yaklaşımlarla gerçekleştirilmiştir. Fakat en önemlisi devlet kurumlarının endişeleri veya ideolojik kaygıları doğrultusunda bu kurumlar bastırılmaya çalışılmıştır.¹⁵⁰⁹ Çarlık döneminde de Sovyet ve Sovyet sonrası dönemde de benzer işlemlere sahip bu kuruluşların başındaki kişiler devlete sadık olmanın ötesinde devlete bağımlıdırlar. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse bu kuruluşların başına devlete sadakatinden şüphe edilmeyen kişiler getirilmektedir. Rusya'da her ne kadar anayasal olarak din devlet ayrımı mevcutsa da devletle dini kuruluşlar arasındaki ilişki eşitler arası olmaktan ziyade dini kurumların devlete bağlılığı şeklindedir. Yani seküler yapıyı ve din devlet ayrılığını her iki taraf da kolayca göz ardı edebilmektedir. Şaymiyev'in "dini otoritelerin devletin ideolojisine göre hareket etmeleri gerektiği" şeklindeki düşüncesini Kremlin'le birlikte diğer federe birimlerin yönetimleri de paylaşmaktadır. Bunun en güzel örneğini ise tezin dördüncü bölümünde görüldüğü gibi Çeçenistan'da müftülüğün siyasi iktidarın bir mekanizması olarak hareket etmesi oluşturmaktadır. Dini taleplerin yanı sıra farklı siyasi çıkarlar peşinde koşan müftülükler birbirleriyle de rekabet etmektedir. Dolayısıyla dini idarelerin siyasi iktidarlara iş birliği ya da devletin bir kurumu şeklinde faaliyet göstermesi Rusya'nın siyasi ve tarihsel bir gerçekliğidir.

Tezin dördüncü ve beşinci bölümlerinde görüldüğü gibi sadece Moskova'nın değil, Çeçenistan ve Tataristan'ın da İslâm politikaları mevcuttur. Gerek Tataristan ve Çeçenistan'ın İslâm politikası gerekse bu iki cumhuriyetin Moskova ile ilişkilerinde İslâm'ın oynadığı rol ile ilgili olgulara da değinmek gerekir. Rusya Müslümanlarının siyasi ve kültürel özerkliğin

¹⁵⁰⁹ Braginskaia, 2012: 599-601.

yanında dini özerklikleri de bulunmaktadır. Fakat bu özerklik formları tüm Müslüman bölgeler ve milletler için aynı değildir. Her bölgenin gerek siyasi yapılarının gerekse Moskova ile ilişkilerinin kendine özgü dinamikleri bulunmaktadır. Siyasal özerklik konusu 1990'lardan beri Moskova ile federe birimlerin en önemli gündem maddesi olarak kalırken, kültürel özerklik konusunda da Moskova ile cumhuriyet/bölgeler arasında mücadele devam etmektedir. Putin'in iktidara gelmesiyle hem siyasal (bölgesel) özerklik konusunda Moskova lehine adımlar atılmış hem de kültürel konularda Rus dili ve kültürünün zaten baskın olan konumu daha da güçlenmiştir. Ayrıca, milli, dini veya bölgesel aidiyete dayalı siyasi partilerin faaliyetinin yasaklanmasıyla BRP gerek federal gerekse bölgesel parlamentolarda çoğunluğu ele geçirmiştir. Dolayısıyla Müslümanlar açısından son özerklik alanı olarak din kalmıştır. 1997 tarihli din yasası ve 2002 tarihli antiterör yasası Moskova'ya federal düzeyde dini konulara müdahale etme yetkisi verse de federe birimler kendilerine tanınan manevra alanını genişletmeyi ve zaman zaman Moskova'nın çizdiği sınırların dışına çıkmayı başarmaktadır. Kremlin *Rus Ortodoks Kilisesi* lehine desteğini açıkça sürdürürken Müslümanlar dini alanda özerkliklerini koruma yönünde mücadeleye devam etmektedir. Din konusunda yasal olarak Moskova'dan bağımsız ya da özerk olmak tam anlamıyla bağımsız olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü müftülükler bulundukları cumhuriyetlerin siyasi otoritelerinin politikaları doğrultusunda iktidarla iş birliği yapma zorunluluğuyla karşılaşmaktadır. Rusya'nın Ortodoks olmayan bölgelerinde Moskova'nın dini tercihinin Ortodoksluktan yana açıkça göstermesine karşın bölgesel liderler Tataristan ve Çeçenistan örneklerinde görüldüğü gibi tercihlerini İslâm'dan yana kullanmaktadır. Halk da doğal olarak Moskova'nın "yabancı Ortodoks" yönetimini değil bu konuda "kendi dindaşı olan" bölgesel liderini desteklemektedir.¹⁵¹⁰

Öte yandan gerek Çeçenistan ve Tataristan'da İslâm'ın siyasi tezahürleri gerekse bu cumhuriyetlerin Moskova ile ilişkilerinde İslâm'ın oynadığı rolü ele alırken bu iki cumhuriyetin toplumsal, siyasi, ekonomik, etnik, mezhepsel yapıları, coğrafi konumları ve Rusya ile olan ilişkilerinin tarihsel gelişim seyri gibi tezde elde edilen birtakım bulgunun göz önünde bulundurulması gerekmektedir. İlk olarak, Çeçenistan ve Tataristan'ın Moskova ile ilişkileri farklı tarihsel süreçlerde gelişmiştir. Volga boyu 16. yüzyılda, Kafkasya 19. yüzyılda Rus hâkimiyetine girmiştir. Hem Çeçenistan hem de Tataristan'ın Rusya'ya bağlanması uzun savaşlar sonunda gerçekleşmiştir. Onlarca yıl süren kanlı savaşların ardından Rus hâkimiyetine giren Çeçenler Çarlığın yıkılmasıyla yeniden bağımsızlık mücadelesine girişmiştir. 1944 yılında Çeçenlerin toplu olarak Orta Asya'ya sürgün edilmesi Çeçen

¹⁵¹⁰ Buranov, 2012: 134.

toplumsal hafızasında derin izler bırakmıştır. Sovyetlerin çöküşünün ardından Çeçenler yeniden bağımsızlık için savaşmak durumunda kalmıştır. Tüm bu savaşlarda İslâm ulusal birliği ve toplumsal seferberliği sağlayan belirleyici etken olmuştur. Bu kanlı savaşlar ve İslâm'ın savaşlardaki rolü, hâliyle hem Rus hem de Çeçen toplumsal bilincinde önemli izler bırakmıştır. Bunun aksine Rus-Tatar ilişkileri tarihinde 1552'de Kazan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve ardından yaşanan birkaç isyan dışında taraflar arasında herhangi bir savaş yaşanmamıştır. Biraz da bundan dolayı Tataristan Çeçenistan'a oranla çok daha fazla Rusya'ya entegre olmuştur. Söz gelimi Grozni sokaklarında Rusça konuşan insanlara rastlama ihtimalinizle Kazan sokaklarında Tatarca konuşan insanlara rastlama ihtimaliniz neredeyse aynıdır. Hatta dışarıdan bakıldığında Çeçenistan'ın Rusya'nın bir parçası olduğuna inanmakta zorluk çekilebilir. Diğer yandan Kazan herhangi bir Rus şehrinde çok daha Rus görünüme sahiptir.

İkincisi, nüfusun yüzde 95'inden fazlasının Çeçenlerden oluştuğu Çeçenistan'da toplum homojendir. Tataristan'da ise nüfusun yüzde 50'den biraz fazlasını Tatarlar oluşturmaktadır. Ayrıca Tataristan'ın nüfusundan daha fazla Tatar cumhuriyet sınırları dışında yaşamaktadır. Bu durum özellikle Kazan yönetiminin İslâm politikasının belirlenmesinde ve uygulanmasında önemli rol oynamaktadır. Yani, Kazan yönetimi aynı zamanda cumhuriyetteki Ortodoks Rusların da hassasiyetlerini gözetmek zorundayken Grozni için böyle bir durum söz konusu değil. Aynı şekilde Moskova için de Tataristan'daki Rusların etnik, dini ya da politik hassasiyetlerini dikkate almak zorunluluğu mevcutken Çeçenistan'da Rus nüfusun neredeyse hiç bulunmamasından dolayı Moskova'nın benzer hassasiyeti mevcut değildir. Dolayısıyla, etnik ve buna bağlı olarak dini farklılık siyasetlerin dinle ilgili kararlarda daha dikkatli davranmalarını gerektirmektedir. Tatarlar etnik olarak Türk kökenlidirler ve Sünni İslâm'ın Hanefi mezhebine bağlıdırlar. Çeçenler ise Sünni İslâm'ın Şafi mezhebine bağlıdırlar. Çeçenistan'da ayrıca sufi tarikatların etkisi çok büyüktür. Çeçenlerin hemen hepsi farklı tarikat mensubudurlar.

Üçüncüsü, iki cumhuriyet arasında çok derin siyasi, kültürel ve ekonomik farklılık mevcuttur. Çeçenistan'ın ekonomik gelişim düzeyi Rusya ortalamasının çok altındadır ve federal bütçeden en fazla yardım alan cumhuriyetlerden biridir. Ayrıca, gelir dağılımındaki adaletsizlik, işsizlik ve yolsuzluk oranıyla Çeçenistan yine Rusya'daki federe birimler arasında üst sıralarda yer almaktadır. Bunun aksine Tataristan'ın ekonomik gelişim ve toplumsal refah düzeyi Rusya ortalamasının üstündedir ve federal bütçeden en az pay alan federe birimlerin başında gelmektedir. Toplumun refah düzeyinin dine olan yaklaşımını da etkilediği bilinen bir gerçektir. Ayrıca ekonomik geri kalmışlık, yoksulluk ve yolsuzluk gerek

Çeçenistan'da gerekse Kuzey Kafkasya genelinde terörün en önemli nedenlerinden biri olarak gösterilmektedir. Tataristan'da terörün Çeçenistan kadar yaygınlaşmaması ve taraftar bulamamasının en önemli nedenlerinden biri de ekonomik gelişim düzeyinin yüksek olmasıdır. Bunun yanı sıra Kadırov yönetimin RF içerisindeki federe birimler arasında en otoriter -insan hakları örgütleri çoğu zaman Kadırov'u diktatörlükle suçlanmaktadır- yönetim olduğu söylenebilir. Tataristan'da ise Çeçenistan'a kıyasla çok daha demokratik yönetim mevcuttur. Dolayısıyla bu iki cumhuriyetteki mevcut siyasi yönetim anlayışı aynı zamanda İslâm siyasetlerinin belirlenmesini ve uygulanmasını farklılaştırmaktadır.

Dördüncüsü, Çeçenlerin ve Tatarların İslâm'ı kabul etme tarihleri de İslâm'ın bu halkların ulusal bilince oynadığı rol de farklıdır. Çeçenlerin büyük çoğunluğu 18. yüzyılda İslâm'ı kabul etmişken Tatarların İslâm'ı kabulü bin yıl öncesine kadar gitmektedir. Çeçenlerde hâlâ İslâm öncesi kabilesel gelenekler büyük ölçüde korunmaktadır. Çeçen ulusal bilincinde İslâm'ın şekillenmesinde Rusya ile yapılan savaşlar önemli rol oynamıştır. Tataristan'da ise İslâm bir bakıma Tatarları Hristiyanlaşma ve Ruslaşmadan koruyan faktör olarak Tatar ulusal bilincinde çok önemli yer tutmaktadır. Gerek *Rus Ortodoks Kilisesi*'nin gerekse Rus devletinin Tatarları Hristiyanlaştırmak için yüzlerce yıl süren misyonerlik faaliyetine karşın Çeçenlere yönelik böyle bir faaliyetten bahsedilemez. Dolayısıyla İslâm Çeçen ulusal kimliğinde savaşın, Tatar kimliğinde Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırmaya karşı koymanın sembolüdür.

Beşincisi, her iki cumhuriyette de 1990'lı yıllarda etnik ve dini uyanış yaşansa da İslâm'ın siyasallaşma sürecinin dinamikleri farklı gelişmiştir. Her iki cumhuriyette de önce milliyetçilik yükselişe geçmiştir. İslâm'ın siyasi amaçlar doğrultusunda kullanılması da ilk etapta milliyetçilerin fikirleriydi. Çeçenistan'da milliyetçiler iktidarı ele almış ve Rusya ile savaş başlayınca İslâm siyasallaşmıştır. Tataristan'da ise milliyetçiler iktidara gelememiştir. Tatar siyasal hayatındaki etkinlikleri hızla zayıflayan milliyetçiler toplumsal destek sağlamak için İslâm'a yöneldiler de bunun pek faydası olmamıştır. Dolayısıyla Çeçenistan'da İslâm'ın siyasallaşmasının birincil ve en önemli nedeni savaştır. Tataristan'da savaş yaşanmadığı gibi İslâm'a belirli misyonlar yüklemeye çalışan milliyetçilerin etkinliği de hızla azalmıştır.

Son olarak bu iki cumhuriyetin ve milletin anlamları da Rusya için diğer cumhuriyetlerden farklıdır. Tabii gerek Çarlık döneminde gerekse Sovyet döneminde her ikisi de çeşitli aralıklarla bağımsızlıkları için mücadele etmiş ve her defasında mücadeleyi kaybetmişlerdir. Sovyetlerin çöküş sürecinde bağımsızlık arzularını en belirgin şekilde ifade edenler de yine Tatarlar ve Çeçenler olmuştur. 30 Ağustos 1990'da Tatarlar, 27 Kasım 1990'daysa Çeçenler, daha Sovyetler Birliği dağılmadan egemenliklerini ilân etmiştir. Bu iki

özerk cumhuriyet diğerlerinden farklı olarak Rusya'ya bağlı olmadıklarını, Sovyetler Birliği içerisindeki cumhuriyetlerle eşit haklara sahip olduklarını beyan etmiş, hatta Çeçenler daha da ileri giderek SSCB'ye de bağlı olmadıklarını ilân etmiştir. İki cumhuriyetin coğrafi konumları da gerek Rusya gerekse İslâm dünyası ile ilişkilerini etkileyen önemli faktörlerdendir. Çeçenistan Rusya'nın sınırında yer alırken Tataristan tabiri caizse Rusya'nın tam kalbinde yer almaktadır. Çeçenistan'ın Rusya'dan ayrılması durumunda dış dünya ile bağlantı kurabilecek sınırı mevcutken Tataristan'ın Rusya'ya bağlı federe birimlerle çevrilidir. Bu da Rusya'nın Çeçenistan konusunda Tataristan'a oranla çok daha temkinli davranmasına neden olmaktadır. Tüm bu etkenler gerek Rusya'nın gerekse Çeçenistan ve Tataristan'ın İslâm politikasında belirleyici role sahiptirler. Ayrıca Moskova-Grozny ve Moskova-Kazan ilişkilerinde İslâm'ın oynadığı rolü incelerken bu etkenlerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Bulgular

Rusya'nın İslâm politikasının tezin birinci bölümünde bahsedilen din-devlet ilişkileriyle ilgili yaklaşımlardan araçsal yaklaşıma uygun olduğu görülmektedir. RF anayasası din ile devleti birbirinden ayırmış, dini kuruluşlarla ilgili 1997'de çıkarılan yasayla bu ayrılık teyit edilmiştir. Fakat mesele şu ki, RF anayasasında ya da diğer federal yasalarda devletin din politikasıyla ilgili özel bir hüküm bulunmamaktadır. Bu da siyasi iktidarın dini siyasi amaçları doğrultusunda kullanmasına olanak sağlamaktadır. 1999 yılı itibarıyla, yani gerek İkinci Rus-Çeçen Savaşı'nın başlaması gerekse Putin'in başbakan olarak göreve getirilmesiyle Rus devletinin 1990'lardaki İslâm'a yönelik tutumunda köklü değişiklikler yaşanmıştır. Tezin üçüncü bölümünde görüldüğü gibi, Dağıstan'a yönelik Çeçen saldırısının ardından başlayan savaş Putin açısından öncekilerden farklıydı. Rus kamuoyunu ikinci savaşın farklı olduğuna ikna eden de Putin yönetiminin güvenlikleştirme söylemi olmuştur. Bu söylemin temelinde Rusya'nın ülkesel bütünlüğünü tehdit eden uluslararası İslâmcı terör tehlikesi bulunmaktaydı. Çeçenistan üzerinden yayılan uluslararası İslâmcı terör Rusya için varoluşsal tehdit şeklinde sunulmuş, İslâm ile terörizm neredeyse eş anlamlı hâle getirilmiştir. Putin yönetimi Çeçenistan'a yönelik sert askeri müdahalesini haklı göstermek ve bu sorunun çözümüne yönelik olağanüstü yetkiler kullanabilmek için Çeçen ayrılıkçılığı doğrudan İslâmi terörizmle ilişkilendirilmiştir. İslâm'ın güvenlikleştirilmesiyle çatışmanın başındaki etnik-milliyetçi nedenler gündemden düşmüş, Çeçenistan meselesi olağan siyasi müzakere ve tartışma alanından çıkarak mevcut koşullara göre özel işleyişin olduğu güvenlik alanına geçmiştir. Sorunu çözmek için Kremlin'in olağanüstü önlemler alma gerekliliği kamuoyu tarafından kabul edilmiş, Putin'e bu konuda fiilen sınırsız yetki verilmiştir. Böylece Putin

yönetimi güvenlikleştirme sürecini başarıyla yöneterek kısa vadede siyasi hedeflerine ulaşmıştır. Putin hem ülke siyasetinde hızla yükselerek başkan seçilmiş hem de ülkeyi kendi istediği şekilde biçimlendirerek otoritesini güçlendirmiştir. Güvenlikleştirme söyleminin de etkisiyle Çeçenistan'ın ayrılma sorunu arka plana atılarak sorun radikal İslâmcılarla mücadeleye dönüşmüştür. Çeçen ayrılıkçılığının "uluslararası İslâmcı terör" ile aynı kefeye konularak Rusya'nın parçalanma tehdidinin ön plana çıkarılmasının toplum tarafından kolayca kabulünde hiç şüphesiz Rus siyasileri ve toplumundaki Müslümanlara yönelik mevcut güvensizlik algısının da önemli payı olmuştur.

Putin döneminde Rusya'nın İslâm politikası büyük oranda İkinci Rus-Çeçen Savaşı'ndaki İslâm'ın güvenlikleştirilme sürecinin ürünüdür. Bu politika doğrultusunda İslâm, "geleneksel Rusya İslâmı" ve "geleneksel olmayan İslâm" şeklinde siyasi ve yapay bir ayrıma tabi tutulmuştur. Tezin üçüncü bölümünde görüldüğü gibi resmi Rus söylemindeki "geleneksel olmayan İslâm" üç temel varsayıma dayanmaktadır: Birincisi, "geleneksel olmayan İslâm" Rusya'ya dışarıdan ihraç edilmiş yabancı bir ideolojidir. İkincisi, "geleneksel olmayan İslâm" Rusya'nın ulusal güvenliğine tehdittir. Üçüncüsüyse, bu tehdidin güç kullanılarak çözülebileceği düşüncesi hâkimdir. İslâmcı terörizmin ülkeyi parçalanmaya götüreceği şeklindeki tehdit söyleminin güvenlikleştirme sürecinin doğası gereği olduğundan fazla abartıldığını ve bunun Moskova'nın iç politikadaki amaçları doğrultusunda yapıldığını da belirtmek gerekir. Çünkü ne Çarlık ne de Sovyet döneminde ve hatta Çeçenistan ile yapılan son savaşlarda bile Rusya'nın bir bölgesinde yaşanan Müslüman ayaklanmasının başka bölgelere sıçradığı görülmemiştir. Kırım ve Kazan Hanlıklarının ya da Kuzey Kafkasya kabilelerinin zaman zaman Ruslara karşı iş birliği yapmalarına rağmen çoğunlukla Müslümanların Ruslarla savaşı yerel/bölgesel düzeyde kalmıştır. Bunun en bariz örneğini İkinci Rus-Çeçen Savaşı'nda Rusya'daki diğer Müslüman cumhuriyetler bir yana, önde gelen müftülüklerin bile Putin'in Çeçenistan'a yönelik orantısız güç kullanımını destekleyen açıklamaları oluşturmaktadır. Dolayısıyla Rusya'nın İslâm politikasının İkinci Rus-Çeçen Savaşı ile başlayan güvenlikleştirme söylemi ve 2002 tarihli antiterör yasası çerçevesinde şekillendiği, devletin İslâm'la ilişkisinin de çoğunlukla güvenlik güçleri üzerinden yürütüldüğü söylenebilir. Terörizm ve köktencilik sorunu istisnasız dünyadaki tüm devletlerin çekindikleri ve buna karşı kendilerini önlem almak zorunda hissettikleri olgulardır. Rusya gibi etnik ve dini olarak oldukça karmaşık bir toplumsal yapıya ve idari olarak büyük oranda etnik temele dayalı federal yapıya sahip devletin terörizm konusunda diğer devletlere nazaran çok daha hassas ve duyarlı olduğunu bir gerçektir. Fakat devletin güvenlikçi yaklaşımı doğal olarak Müslümanları da olumsuz etkilemekte, Müslümanlar bireysel veya toplu olarak baskı

ve ayrımcılığa maruz kalmakta, bu da ister istemez Müslümanları ötekileştirerek devlete yabancılaştırmaktadır.

Tezin birinci bölümünde değinildiği gibi güvenlikleştirme süreci uzun vadede sürdürülebilir değildir. Kopenhag Okulu sorunların güvenlik gündeminden çıkartılmasını, güvenliği genişletmek yerine minimize etmeyi, yani güvenlikdışlaştırmayı önermektedir. Bu bakımdan "geleneksel Rusya İslâm'ı" söylemi güvenlikdışlaştırma sürecinin bir parçası olarak kabul edilebilir. Yani "geleneksel Rusya İslâmı" söylemiyle İslâm, güvenlik gündeminden çıkarılarak normal siyasal tartışma alanına, hatta siyasetin tamamen dışına itilmektedir. Tezin üçüncü bölümünde görüldüğü gibi güvenlikdışlaştırma süreciyle bağlantılı olarak "geleneksel Rusya İslâmı" söyleminin üç temel hedefi bulunmaktadır. Birincisi, Müslümanların devlete sadakatının sağlanmasıdır ki, uygulamada bu Putin'e sadakat anlamına da gelmektedir. İkincisi, İslâm'ın siyasal alanın tamamen dışına çıkarılması, yani İslâm'ın her türlü siyasi tezahürünün kamusal alandan çekilmesi hedeflenmektedir. Üçüncüsü, geleneksel İslâm'ın geleneksel olmayan İslâm ile mücadelede panzehir olarak kullanılmasıdır. Birbiriyle bağlantılı olan bu hedeflere Putin Rusyası'nın kısmen ulaştığı söylenebilir ama Rus devletinin İslâm'dan sadakat beklentisi kısa vadede gerçekleşecek gibi görünmemektedir. Öncelikle Rusya Müslümanları Rusya'nın olduğu kadar İslâm dünyasının da parçasıdır. İkincisi, İslâm, siyasi hareketler için ideoloji işlevi görebilecek güce sahiptir ve siyasi hareketler bu gücü kullanmakta tereddüt etmemektedir. Son olarak İslâm, dünya genelinde de olduğu gibi Rusya'da da sistem karşıtı siyasi veya toplumsal protesto şeklinde bürünebilmektedir.

Öte yandan Rusya'da yeni bir Müslüman üst kimliğinin ortaya çıkmaya başladığı da görülmektedir. Bunun nedeni Sovyet sonrası yaşanan İslâmi canlanmayla birlikte Rusya'nın uyguladığı İslâm politikasında yatmaktadır. Rusya'da İslâm azınlık dini olduğundan Rusya Müslümanları zayıf da olsa İslâmi bir çatı kimliği oluşturmaya başlamıştır. Bugün Rusya'nın farklı bölgelerindeki Müslümanlar İslâm'a yönelik tek devlet politikasıyla karşılaşmaktırlar: Neredeyse devlet kontrolündeki tüm platformlarda aynı paradigmlar sunulmakta, bölgesel mevzuatlar aynı yasal kategoriler oluşturmakta, idari kurumlar İslâm ile ilgili aynı teknikleri kullanmaktadır. Bu açıdan İslâm iki yönlü olarak sunulmaktadır. Bir tarafta iyi, hoşgörülü, vatansever, yerli ve geleneksel İslâm bulunurken diğer tarafta tehlikeli, dışarıdan ithâl edilmiş ve geleneksel olmayan İslâm bulunmaktadır.¹⁵¹¹ Dolayısıyla her ne kadar dini kuruluşların devlete sadakati temin edilmiş olsa da bu, tüm Müslümanların ya da İslâmcı akımların devlete sadakatini sağlamaya yetmemektedir. Sovyet döneminde müftülükler bir taraftan devletin

¹⁵¹¹ Bustanov ve Kemper, 2016: 16.

oluşturmaya çalıştığı resmi İslâm anlayışına hizmet ederken diğer taraftan da Müslümanlar arasında İslâmi kimliği canlı tutmaya devam etmiştir. Müftülüklerin benzer işlevleri günümüzde de devam etmektedir. Ayrıca günümüz Rusyası'nda Müslümanlarla ilgili konular küresel gündemle paralel şekilde çoğunlukla uluslararası İslâmcı terör ve ulusal güvenlik çerçevesinde ele alındığından İslâm/Müslümanlar ile potansiyel yakınlaşma ya da iş birliği gibi konular çok sınırlı çevrede tartışılabilmektedir.

İslâm'la ilgili tartışmalar Rusya geneline benzer şekilde Çeçenistan ve Tataristan'da da yapılmakla birlikte bu cumhuriyetlerde İslâm'a farklı misyonlar yüklenerek zaman zaman Kremlin'in çizdiği sınırların dışına çıkılmaktadır. Çeçenistan'da İslâm, yani tam olarak sufi İslâm anlayışı, Kadırov yönetimi tarafından açıkça desteklenmektedir. Bu anlayışının desteklenmesinin en önemli nedenlerinden biri Vehhabi olarak isimlendirilen köktencilikle mücadele etmektir. Tezin dördüncü bölümünde de görüldüğü gibi bu iki akım birbirine temelden zıttır. Dolayısıyla Kadırov yönetimi köktencilüğün karşısında sufi İslâm ile çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Kadırov dâhil Çeçenlerin büyük çoğunluğunun mensubu olduğu Kâdirî tarikatının alt kolu olan Kunta Hacı virdi Rusya ile savaşı değil barışı savunmaktadır. Bu, Rusya ile iş birliği yaptığından dolayı ihanetle suçlanan Kadırovların Kunta Hacı virdini desteklemesinin ikinci önemli nedeni olarak görülebilir. Yani Kadırov Rusya konusundaki siyasi tutumunu dine dayanarak meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Tataristan'da ise Ceditçilikle harmanlanmış geleneksel Tatar İslâm'ı desteklenmektedir. Her ne kadar Ceditçilik İslâm'ın bir mezhebi ya da alt kolu olmasa da özellikle Şaymiyev dönemi Tataristan'da dinler arası barışın ve hoşgörünün kaynağı şeklinde takdim edilmiştir.

Çeçenistan'da sufi İslâm'a yönelik desteğin nedeni bir taraftan terör tehlikesiyken diğer taraftan İslâm, Kadırov yönetimine iç politikada meşruiyet sağlama işlevi görmektedir. Tataristan'da Çeçenistan'a benzer ciddi terör tehlikesinden bahsedemeyiz ve İslâm ne Şaymiyev döneminde ne de Minnihanov döneminde Çeçenistan'da olduğu kadar açıkça desteklenmemiştir. İki cumhuriyetin liderlerinin İslâm ile ilgili tutumları da oldukça farklıdır. Kadırov dindar bir aile geçmişine sahiptir ve babası Ahmat Kadırov bir dönem Çeçenistan Müftülüğü yapmıştır. Dindar olmakla övünen Ramzan Kadırov'un siyasi imajının oluşturulmasında İslâmcılık belirgin yer tutmaktadır. Hemen hemen her şeyi İslâm ile açıklamaya ve anlamlandırmaya çalışan Kadırov siyasi figür olmanın yanında dini figür imajı da oluşturmaya çalışmaktadır. Çeçenistan'da 1990'larda İslâm siyasallaşmış iken Kadırov döneminde bir nevi siyasetin kendisi İslâmlaşmış durumdadır. Tataristan'da ise Şaymiyev ateist olduğunu kendisi açıkça ifade etmiştir. Minnimahov benzer açıklama yapmasa da İslâm'a karşı kişisel tutumu arada bir bayram namazı kılarken görüntülenmekten öteye

geçmemektedir. Minnihanov döneminde İslâm, Şaymiyev dönemine kıyasla çok daha fazla siyasi destek görmektedir. Bunun en öneli nedeniyse beşinci bölümde görüldüğü gibi Tatarların asimilasyon endişesidir. İslam bir taraftan Tatarların millet olarak mevcudiyetlerini korurken diğer taraftan onların statülerini Ruslarla eşitlemede sembolik işlevler de üstlenmekte, Ruslarla siyasi eşitlik arzusu ve Rusların "öteki"liği İslami semboller üzerinden inşa edilebilmektedir. Dolayısıyla Çeçenistan'dan farklı olarak Tataristan'da ne İslâm siyasallaşmış ne de siyaset İslâmlaşmış durumdadır.

Her iki cumhuriyetin de İslâm politikasının uygulayıcısı olarak ulusal nitelikli kendi müftülükleri mevcuttur. Bu müftülüklerin dini olmanın yanında siyasi misyonları da bulunmaktadır ve bu konuda kendi siyasi yönetimleriyle iş birliği içerisindeyler. Beşinci bölümde görüldüğü gibi Tataristan'da müftülük cumhuriyetin siyasi hayatıyla doğrudan bağlantılı iki meselede öne çıkmaktadır. İlki, kendi dini görüşleri doğrultusunda din adamları kadrosu yetiştirmektir. Bunun, bir taraftan mevcut din adamı ihtiyacını karşılaması, diğer taraftan da "geleneksel olmayan İslâmi akımların" yayılmasını engellemesi öngörülmektedir. Buna, son dönemlerde Tataristan'ın hem Rusya Müslümanlarının merkezi hem de İslâm dünyasının saygın merkezlerinden biri olma gibi çok daha büyük bir amaç da eklenmiştir. Bu konuda müftülük 1990'lardan farklı olarak gerek Kazan'ın gerekse Moskova'nın onayını almış görünmektedir. Öte yandan bu amacın gerçekleştirilmesi durumunda Tataristan'ın gerek Rusya içerisindeki gerekse Moskova karşısındaki konumunu güçlendireceği söylenebilir. İkincisiyse, müftülük Tatar dili ve ulusal kültürünün savunucusu olarak konumlanmaktadır. Bu konuda Kazan'ın desteğini alsa da Moskova'nın desteğinden mahrumdur. Müftülüğün ulusal değerlerin savunucusu olarak hareket etmesi ve bu değerleri korumaya yönelik çabaları doğal olarak Kazan yönetiminin desteğini almasına neden olmuştur. Müftülüğün ulusal meselelerde öne çıkmasında Moskova'nın da rolü vardır. Çünkü Tatarları öteden beri tedirgin eden asimilasyon korkusuna Moskova'nın merkezîyetçi politikaları doğrultusunda Tataristan'ın daha önce edindiği siyasi ve kültürel haklarının elinden alınması ve özellikle Tatarcanın okullarda zorunlu olarak okutulmasının engellenmesi gibi gelişmeler eklenince yasal olarak devlet müdahalesinin dışında kalan tek kurum olan müftülüğün bu konuda harekete geçmesi bir bakıma kaçınılmaz olmuştur. Özellikle Minnihanov'un başkanlığı döneminde Tataristan'da din-devlet etkileşiminin arttığı söylenebilir. Bu etkileşim ilk başlarda müftülüğü kontrol etmeye yönelik iken Samigullin'in 2013'te müftü olmasıyla birlikte karşılıklı çıkara dayalı ve devletin müftülüğe daha fazla faaliyet alanı ve daha fazla destek sağlaması şeklinde ilerlemektedir. Bu etkileşim ve destek Kadırov yönetimindeki Çeçenistan'a kıyasla çok daha az olsa da Şaymiyev döneminden belirgin şekilde fazla olduğu söylenebilir.

Çeçenistan'da ise müftülük devletin resmi kurumu gibi hareket etmektedir. *Çeçenistan Müslümanları Dini İdaresi*'nin Müftüsü Salah Mejiev aynı zamanda Kadırov'un danışmanıdır. Müftülük Tataristan'daki gibi dini eğitimde belirleyici role sahip olmanın ötesinde çok daha geniş ve kapsamlı görevler üstlenmiştir. Tataristan gibi Çeçenistan'da da din eğitiminin birincil amacı köktencilğin yayılmasının önüne geçmektir. Fakat Tataristan'dan farklı olarak Çeçenistan'da müftülüğe bağlı öğretmenler ilkokuldan itibaren eğitim sürecinin tüm aşamalarında din dersi vermektedirler. Aynı zamanda bulundukları okulun müdür yardımcısı görevini de üstlenen bu öğretmenlerin öğrencilere sufi İslâm anlayışını aşılamanın yanı sıra gençlerin vatansever ruhta yetiştirilmesi ve manevi-ahlaki terbiyesiyle ilgilenme gibi sorumlulukları da bulunmaktadır. Müftülüğün özellikle eğitim sisteminde bu denli etkin olmasına rağmen Moskova'nın bu konuya pek fazla müdahale ettiği söylenemez. Müftülüğün ayrıca, evlilik ve boşanma gibi ailevi ya da kan davası gibi toplumsal meselelerde yargı yetkisi de bulunmaktadır. Müftülüğün her bölgeye şariat hâkimleri olarak tayin ettiği kadılar aynı zamanda bölge idari amirinin vekilleri olarak görev yapmaktadır. Bu anlamda müftülüğün resmi devlet kurumu olmanın ötesinde doğrudan devletin ilgilendiği meselelere müdahil olarak bir çeşit dini iktidar şeklinde hareket ettiği söylenebilir. Bu bakımdan Çeçenistan'da müftülüğün siyasi ve toplumsal rolü Tataristan'a oranla çok daha güçlü ve yaygındır. Her ne kadar federal yasalarla çelişse de bu konuda ne müftülük ne de Kadırov yönetimi Moskova'nın siyasi ya da hukuki müdahalesine maruz kalmamaktadır.

Tataristan'da İslâm kamusal alanda kendine yer edindikçe onun toplumsal ve siyasi rolüyle ilgili tartışmalar da artmaya başlamıştır. Bu da doğal olarak gerek siyasi gerekse dini ve akademik alanda İslâm'a birtakım roller ve misyonlar yüklenmesine neden olmuştur. Gerek Tatar milliyetçilerin gerekse muhafazakâr ve seküler elitin İslâm'a çeşitli misyonlar yüklemesinin farklı siyasi, ideolojik ve konjonktürel nedenleri bulunmaktadır. İslâm'a yüklenen misyon, bakılan ideolojik pencereye göre farklılık gösterse de hemen hepsinin İslâm'dan nihai beklentisi Tatarların ulusal gelişimine katkı sağlaması, Tatar kimliğini koruması ve güçlendirmesidir. Çeçenistan'da ise Tataristan'a benzer entelektüel bir tartışma sürecinin yaşandığı iddia edilemez. 1990'lı yıllarda ülke savaş ve karışıklık yaşamış, 2000'li yıllarda ise savaşın yıktığı ülkeyi yeniden inşa ederek yepyeni bir cumhuriyet ve ulus inşa süreci başlamıştır. Fakat bu süreç tartışmaya kapalı ve tamamen Kadırovların dayattığı şekilde İslâm ile Çeçen milliyetçiliğinin sentezinden oluşmaktadır. Çeçenistan'da İslâm ile ilgili temel tartışma konusu köktencilğin nasıl alt edileceği yönündedir.

Tezin genelinden görüldüğü üzere Putin döneminde, din bir bakıma devletin hizmetindedir ve devlet dini kendi siyasi amaçları doğrultusunda araçsallaştırmaktadır. Bu

durumun Tataristan ve Çeçenistan örnekleri için de geçerlidir. Her üç başkentin de İslâm'la ilgili ortak ve temel yaklaşımı devlete sadakat olmakla birlikte, İslâm farklı siyasal işlevler görmektedir ve farklı amaçlar doğrultusunda araçsallaştırmaktadır. Bunun yanı sıra Moskova'nın İslâm politikasıyla federe birimlerin İslâm politikaları içerik olarak birbirinden farklıdır. Örneğin, Moskova İslâm'ı tamamen siyasal alanın ve hatta kamusal alanın dışına itmeye çalışırken Çeçenistan'da İslâm siyasal ve kamusal alanın tam olarak merkezinde konumlandırılmaktadır. Bu anlamda Goznyi'nin İslâm politikası Moskova'nın politikalarına tamamen zıtlık teşkil etmektedir. Kazan'ın politikaları bazı yönlerden Moskova'ya benzemekle birlikte Kazan'da İslâm'a yönelik güvenlikçi yaklaşımın Moskova ve Grozni'ye oranla çok daha sınırlı olduğunu görülmektedir.

KAYNAKÇA

Yayımlanmış Belge ve Materyaller

- Akti sobrannie Kavkazskogo arheografičeskogo komissieyu.* (1904). Tom. XII, Tipografiya glavnogo upravleniya namestnika kavkazskogo, Tiflis.
- Arapov, D. Y. (Drl.). (2010a). *İslam i sovetskoe gosudarstvo (1917-1936), Sbornik Dokumentov.* Vıpusk. 2, İzdatelskiy dom Mardjani, Moskova.
- Arapov, D. Y. (Drl.). (2010b). *İslam i sovetskoe gosudarstvo (po materialam vostočnogo otdela OGPU 1926 g.).* Vıpusk. 1, İzdatelskiy dom Mardjani, Moskova.
- Arapov, D. Y. (Drl.). (2011). *İslam i sovetskoe gosudarstvo (1944-990): Sbornik dokumentov.* Vıpusk. 3, İzdatelskiy dom Mardjani, Moskova.
- Ganiç, A. A. (Drl.). (2013). *Duhovnie pravleniya musulman Zakavkazya v Rossiyskoy imperii (XIX- načalo XX v.). Dokumenti.* İzdatelskiy dom Mardjani, Moskova.
- Hakimov, R. (Drl.). (1996). *Belaya kniga Tatarstana. Put k suverenitetu (sbornik ofitsalnih dokumentov 1990-1995).* Panorama-Forum, Kazan.
- İlgar, İ. (1988). *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları.* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Materialı plenuma tsentralnogo komiteta KPSS 27-28 yanvarya 1987 goda.* (1987). İzdatelstvo političeskoy literaturı, Moskova.
- Materialı XXVII syezda Kommunističeskoy partii Sovetskogo Soyuza.* (1986). Politizdat, Moskova.
- Nabiev, R. A. (Drl.). (2015). *Respublika Tatarstan: Svoboda sovesti gosudarstvenno-mejkonfessionalnie otnoşeniya: Sbornik dokumentov i materialov.* Kazanskiy Federalnyy Universitet, Kazan.
- Odintsov, M. İ. vd. (Drl.). (2017). *Konfessionalnaya politika Sovetskogo gosudarstvo 1917-1991. Dokumenti i materialı.* Tom. 1, Kniga. 2, Rosspen, Moskova.
- Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii 1859.* (1861). Sob. 2, Tom. XXXIV, Otd. 2, V Tipgrafii II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantslyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRİ 1860.* (1862). Sob. 2, Tom. XXXV, Otd. 1, V Tipgrafii II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantslyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRİ 1867.* (1871). Sob. 2, Tom. XLII, Otd. 1, Tipgrafii II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantslyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRİ 1872.* (1875). Sob. 2, Tom. XLVII, Otd. 1, Tipgrafii II Otdeleniya Sobstvennoy E. İ. V. Kantslyarii, Sanktpeterburg.

- PSZRĬ 1904.* (1907). Sob. 3, Tom. XXIV, Otd. 1, Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy E. Ĭ. V. Kantslyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRĬ 1905.* (1908). Sob. 3, Tom. XXV, Otd. 1, Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy E. Ĭ. V. Kantslyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRĬ s 1649 goda, 1700-1712.* (1830). Sob. 1, Tom. IV, Pечатano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Ĭmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRĬ s 1649 goda, 1713-1719.* (1830). Sob. 1, Tom. V, Pечатano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Ĭmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRĬ s 1649 goda, 1720-1722.* (1830). Sob. 1, Tom. VI, Pечатano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Ĭmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRĬ s 1649 goda, 1740-1743.* (1830). Sob. 1, Tom. XI, Pечатano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Ĭmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRĬ s 1649 goda, 1744-1748.* (1830). Sob. 1, Tom. XII, Pечатano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Ĭmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRĬ s 1649 goda, 1770-1774.* (1830). Sob. 1, Tom. XIX, Pечатano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Ĭmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRĬ s 1649 goda, s 1784 po 1788.* (1830). Sob. 1, Tom. XXII, Pечатano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoj Ego Ĭmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRĬ s 1649 goda, s 1789 po 6 Noyabrya 1796.* (1830). Sob. 1, Tom. XXIII, Pечатano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Ĭmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRĬ s 1649 goda, s 28 iyunya 1762 po 1765.* (1830). Sob. 1, Tom. XVI, Pечатano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Ĭmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRĬ s 1649 goda, s 6 noyabrya 1796 po 1798.* (1830). Sob. 1, Tom. XXIV, Pечатano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Ĭmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRĬ s 1649 po 1675.* (1830). Sob. 1, Tom. I, Pечатano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Ĭmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRĬ s 1649, 1728-1732.* (1830). Sob. 1, Tom. VIII, Pечатano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Ĭmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.

- PSZRİ s 1649, 1802-1803.* (1830). Sob. 1, Tom. XXVII, Pечатano v Tipografii II Otdelenija Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRİ s 1781- po 1783.* (1830). Sob. 1, Tom. XXI, Pечатano v Tipografii II Otdelenija Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRİ s 1784 po 1788.* (1830). Sob. 1, Tom. XXII, Pечатano v Tipografii II Otdelenija Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Velichestva Kantselyarii, Sanktpeterburg.
- PSZRİ so dnya vozşestviya na prestol gosudarya İmperatora Aleksandra Aleksandroviça do 31 dekabrya 1881 goda.* (1885). Sob. 3, Tom. I, Gosudarstevnnaya Tipografiya, Sanktpeterburg.
- Raspad SSSR: Dokumentı i faktı (1986-1992 gg.).* (2016). Tom. 2, Kuçkovo Pole, Moskova.
- Rubınşteyn, N. L. (Ed.). (1937). *İstoriya Tatarii v materialah i mokumentah.* Gosudarstvennoe sotsialno-ekonomiçeskoe izdatelstvo, Moskova.
- Rumyantsev, O. G. (Ed.). (2008). *İz istorii sozdaniya Konstitutsii Rossiyskoy Federatsii. Konstitutsionnaya komissiya. Stenogrammi, materialı, dokumentı (1990-1993).* Tom. 3, Volters Kluver, Moskova.
- Vışinskiy, A. Y. (Ed.). (1938). *Dokumentı po istorii Sovetskoy Konstitutsii.* Yuridiçeskoe izdatelsvo NKYU SSSR, Moskova.
- XIX vsesoyuznaya konferentsiya Kommunistiçeskoy Partii Sovetskogo Soyuz, stenografiçeskiy otçet.* (1988). Tom. 2, İzdatelstvo politiçeskoy literaturı, Moskova.
- XXII syezd Kommunistiçeskiy Partii Sovetskogo Soyuz, 17-31 okryabrya 1961 goda, stenografiçeskiy otçet.* (1962a). Tom. 1, Gosudarstvennoe izdatelstvo politiçeskoy literaturı, Moskova.
- XXII syezd Kommunistiçeskiy Partii Sovetskogo Soyuz, 17-31 okryabrya 1961 goda, stenografiçeskiy otçet.* (1962b). Tom. 3, Gosudarstvennoe izdatelstvo politiçeskoy literaturı, Moskova.
- XXIII syezd Kommunistiçeskoy Partii Sovetskogo Soyuz, 29 marta-8 aprelya 1966, goda stenografiçeskiy otçet.* (1966). Tom 1, İzdatelstvo politiçeskoy literaturı, Moskva.

Kitap, Makale ve Raporlar

- Abaşın, S. N, Arapov, D. Yu ve Bekmahanova, N. E. (Ed.). (2008). *Tsentrалnyaya Aziya v sostave Rossiyskoy imperii.* Novoe literaturnoe obozenie, Moskova.
- Abaşın, S. N. (2003). "İslam v byurokratiçeskoy praktike tsarskoy administratsii Turkestana (Vakufnoe delo dahbinskogo medrese 1892-1900)". *Sbornik Russkogo istoriçeskogo obşestva*, 7(155): 163-191.

- Abbyasov, R. R. (2016). "Evolyutsiya programnih dokumentov Rossiyskikh musulman: ot sotsialnoy programmi k sotsialnoy doktrine". *İslam v sovremennom mire*, 12(2): 127-134.
- Abdulagamov, Z. M. (2012). "Antivahhabitskiy zakon v kontekste obşestvennogo mneniya". *İslamovedeniya*, (1): 30-42.
- Acar, S. (2013). *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*. TTK, Ankara.
- Açıkmeşe, S. A. (2014). "Güvenlik, Güvenlik Çalışmaları ve Güvenlikleştirme". (Ed. E. Balta.), *Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, İletişim Yayınları, İstanbul: 241-155.
- Açkasov, V. A. (2018). "Vlast i Russkiy matsionalizm v sovremennoy Rossii". A.V. Duka (Ed.). *Vlast i eliti*, Tom. 5, İntersotsis, Sankt-Petersburg, 180-210.
- Administratsiya glavı i pravitelstva Çeçenskoy Respubliki, rukovoditelyam organov ispolnitelnoy vlasti Çeçenskoy Respubliki, No: 03/318, 15.09.2016.
- Admiral, B. (2009). "A Religion for the Nation or a Nation for the Religion?". M. Laruelle (Ed.), *Russian Nationalism and the National Reassertion of Russia*, Routledge, New York, 203-217.
- Ağaoğulları, M. A. ve Köker, L. (2004). *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*. İmge Kitabevi, Ankara.
- Ahmadulin, V. (2013). "Deyatelnost Sovetskogo gosudarstvo po organizatsii Hadja Sovetskikh musulman v 1944 g.". *Vlast*, (6): 162-164.
- Ahmatov, Z. Y. ve Hasmagomedov, E. H. (2005). *İstoriya Çeçni v XIX-XX vekah*. Puls, Moskova.
- Ahunov, A. (2014). "Rol gosudarstva v stanovlenii duhovnogo uptavleniya musulman respubliki Tatarstan". D. V. Brilev (Ed.). *İslam v multikultunom mire: musulmanskie dvijeniya i mehanizmi vosproizvodstva ideologii islama v sovremennom informatsionnom prostranstve*, Kazanskiy universitet, Kazan, 409-417.
- Ahunov, A. (2017). "Gosudarstvo i islam: osobennosti sosushestvovaniya v postsovetском Tatarstane". E. İ. Filippova ve J. Radvani (Ed.), *Religiya i Radikalizm v Postsekulyarnom Mire*, Goryaçaya Liniya Telekom, Kazan, 68-80.
- Ahunov, A. M. (2016). "Rol zarubejnogo faktora v stanovlenii sistemi religioznogo obrazovaniya v postsovetском Tatarstane: problemı i puti ih preodoleniya". *İslam v sovremennom mire*, 12(3): 179-188.
- Aitamurto, K. (2019). "Discussions About Indigenous, National and Transnational Islam in Russia". *Religion, State & Society*, 47(2): 198-213.
- Akaev, V. (2011a). *İslamskoe vozrojdeniye*. Groznenskiy raboçiy, Grozniy.
- Akaev, V. (2011b). "İstoriya i spetsifika sovremennogo islamskogo vozrojdeniya v Çeçenskoy respublike". *Tsentralnaya Aziya i Kavkaz*, 14(3): 104-119.

- Akaev, V. (2011c). *Sufiyskaya kulura na severnom Kavkaze*. Knijnoe izdatelstvo, Grozny.
- Akaev, V. (2016). *Fenomen Kavkazkoy voyni: analiz starih i novih kontseptsiy*. İzdatelstvo sotsialno gumanitarnie znaniya, Rostov Na Donu.
- Akaev, V. H. (1994). *Şeyh Kunta Hadji: jizn i učenje*. Gosudarstvenniy redaktsionno izdatelskiy kompleks İçkeriya, Grozny.
- Akaev, V. H. (2008). *İslam ve Çeçenskoj respublike*. Logos, Moskova.
- Akaev, V. H. (2012). "Rasprostranenie i utverjdenie islama". L. T. Soloveva, V. A. Tişkov, Z. İ. Hasbulatova (Ed.), *Çeçentsı*, Nauka, Moskova, 426-444.
- Akaev, V. H. ve Abdulaeva, E. S. (2012). "Rannie religiozne verovaniya". L. T. Soloveva, V. A. Tişkov, Z. İ. Hasbulatova (Ed.), *Çeçentsı*, Nauka, Moskova, 417-423.
- Akaev, V. H., Vok, G. B. ve Kerimov, M. M. (2006). *İslam v Çeçne: traditsii i sovremennost*. Seriya obşestvennaya mısl, Grozny.
- Akçura, Y. (2009). *Türk Yılı 1928*. (Haz: A. Tekin ve A. Z. İzgöer), TTK Basımevi, Ankara.
- Akhmadov, İ. ve Lanskoj, M. (2010). *The Chechen Struggle Independence Won and Lost*. Palgrave Macmillan, New York.
- Akhmetkarimov, B. (2019). "Islamic Practice and State Policies Towards Religion in Post-Soviet Russia". *Religion, State & Society*, 47(2): 180-197.
- Akkieva, S. (2010). "İzmenenie natsionalnoj identifikatsii narodov severnogo Kavkaza za poslednie desyat let". İ. Busıgin ve A. H. Gryudera (Ed.), *Federalizm i etniçeskoe raznoobrazie v Rossii*, Rosspen, Moskova, 177-192.
- Alımov, S. (2012). "Ponyatie 'Perejitoj' v sovetskie sotsialne nauki v 1950-1960-e gg.". *Antropologiçeskiy forum*, 16: 261-287.
- Alikberov, A. K., Bobrovnikov, V. O. ve Bustanov, A. K. (2019). *Rossiyskiy islam oçerki istorii i kulturi*. Institut vostokovedeniya RAN, Moskova.
- Almazova, L. (2017). "Religiovedenie i Prepodavanie Znaniy o Religii Detyam v Sovremennom Tatarstane. Sluçay İslama". *Gosudarstvo, Religiya, Tserkov v Rossii i za Rubejom*, 35(4): 139-161.
- Almazova, L. (2020). "Evolyuetsiya Rossiyskogo islamskogo obrazovaniya v epohu postsekulyarizma (1990-2020)". *Vestnik Rossiyskoy natsii*, 6(76): 40-81.
- Almazova, L. ve Akhunov, A. (2019). "In Search of 'Traditional Islam' in Tatarstan: Between National Project and Universalist Theories". *Context Journal of Interdisciplinary Studies*, 6(1): 11-46.
- Alp, A. (2013). "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi". *Gazi Akademik Bakış*, 7(13): 117-126.
- Amelin, V. V., Denisov D. N. ve Morgunov, K. A. (2014). *İslam v konfessionalnom prostranstve orenburgskogo kraya*. OOO İPK universitet, Orenburg.

- Amirkhanov, R. (1998). "Tatar National Ideology". *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 37(2): 32-47.
- Apaydın, H. Y. (2000). "İçtiḥad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21. Cilt, TDV, Ankara, 432-445.
- Arapov, D. Y. (2013). "Prizıvayte pravovernıh otvagoy i geroystvom na fronte, çestnım i samootverjennım trudom v tılı uskorit ças pobedi. syezd musulman Sredney Azii i Kazaxstana o zadaçah borbı faşıstkoy agresiey. Oktyabr 1943 g.". *Pax Islamica*, 1(10): 152-160.
- Arapov, D. Y. (2014). "İslamskaya politika Ekaterını velikoy". *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 8: İstoriya*, (5): 25-37.
- Arends, J. F. M. (2009). "Homeros'dan Hobbes ve Ötesine: 'Güvenlik' Kavramının Avrupa Gelenegindeki Boyutları". *Uluslararası İlişkiler*, 6(22): 3- 33.
- Arlyapova, E. S. (2013). "İslam kak istočnik legitimatsii i konsolidatsii vlasti v Çeçenskoı respublike", *Politiçeskaya nauka*, (2): 177-192.
- Armstrong, K. (2015). *Fields of Blood: Religion and the History of Violence*. Anchor Books, New York.
- Armstrong, K. (2017). *Tanrı Adına Savaş. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamda Köktendincilik*. (Çev. M. Erdem), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Armstrong, K. (2019). *Tanrı'nın Tarihi: İslam, Hristiyanlık ve Yahudiliğin 4000 Yıllık Tarihi*. (Çev. O. Özel, H. Koyukan ve K. Emiroğlu), Pegasus Yayınları, İstanbul.
- Arşaruni, A ve Gabidullin, H. (1931). *Oçerki panislamizma i panturkizma v Rossii*. İzdatelstvo Bezbojnik, Ryazan.
- Asad, T. (2003). *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Asadullin, F. (2006). *İslam v Moskve*. Logos, Moskova.
- Asbridge, T. (2014). *Haçlı Seferleri*. (Çev. E. Duru). Say Yayınları, İstanbul.
- Asch, R. G. (1997). *The Thirty Years War: The Holy Roman Empire and Europe, 1618-48*. St. Martin's Press, New York.
- Asker, A. (2016). "Rusya Federasyonu Anayasasında Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Erki Üzerine Bazı Notlar". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 65(4): 1111-1134.
- Atland, K. ve Bruusgaard, K, V. (2009). "When Security Speech Acts Misfire: Russia and the Elektron Incident". *Security Dialogue*, 40(3): 333-353.
- Atlasi, H. (2016). *Sibir Tarihi*. (Çev. E. Havare), TTK Yayınları, Ankara.
- Avalov, Z. (1901). *Prisoedinenie Gruzii k Rossii*. Tipografiya A. S. Suvorina, S-Peterburg.

- Avksentyev, V.A., Aksyumov, B. V. ve Vasilçenko, V.A. (2016). "Konflikt Vokrug Hidjabov: Religiya ili Politika?". *Nauka Yuga Rossii*, 12(1): 65-74.
- Aydayev, Y. A. (Drl.). (1996). *Çeçentsi: istoriya i sovremennost*. Mir domu tvoemu. Moskova.
- Aydın, M. A. (2003). "Mehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28. Cilt., TDV, Ankara.
- Baddeley, J. F. (1995). *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*. (Çev. S. Özden), Kayıhan Yayınları, İstanbul.
- Badmatsirenov, T. ve Rodionov, V. (2020). "Buddiyskoe vozrojenie i konstuirovanie buddiyskogo soobşestva v sovremennoy Buryatii". *Gosudarstvo, religiya, tserkov v Rossii i zarubejom*, 1(38): 62-85.
- Baev, P. (2011). "Osobennosti i evolutsiya terrorizma na Severnom Kavkaze". *Russie.Nei.Visions*, No. 60.
- Balandier, G. (2021). *Siyasal Antropoloji*. (Çev. D. Çetinkasap), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Baltanova, G. (1992). "Islam in Tataristan: Modern Problems and Future Perspectives". *Institute of Muslim Minority Affairs Journal*, 13(2): 358–363.
- Baltanova, G. (2002). "Islam and Globalization: Russian Muslims' Place in the Context". *Journal of Muslim Minority Affairs*, 22(2): 427-433.
- Balzacq, T. (2005). "The Three Faces of Securitization: Political Agency, Audience and Context". *European Journal of International Relations*, 11(2): 184-185.
- Baranova, L. Y. ve Milinkova, N. P. (1994). *Sovremennie političeskie partii i dvijeniya Rossii, spravočnie materialı*. URGU, Ekaterinburg.
- Barbier, M. (1999). *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*. (Çev. Ö. Gözel), Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Barsenkov, A. S. (2002). *Vvedenie v sovremennuyu Rossiyskuyu istoriyu 1985-1991*. Aspekt Press, Moskova.
- Bartold, B. B. (1963). *Soçineniya: Obşie raboti po istorii Sredney Azii & Raboti po istorii Kavkaza i Vostoçnoy Evrope*, Tom. II, Çast. 1, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova.
- Basil, J. D. (2005). "Church-State Relations in Russia: Orthodoxy and Federation Law, 1990-2004". *Religion, State and Society*, 33(2): 151-164.
- Bauer, S. W. (2018). *Ortaçağ Dünyası: Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un Hristiyanlığı Kabul Etmesinden I. Haçlı Seferi'ne*. (Çev. M. Moralı), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (2019). *Sosyolojik Düşünmek*. (Çev. A. Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

- Baylis, J. (2008). "Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı". *Uluslararası İlişkiler*, 5(18): 69-85.
- Baysal, B. ve Lülecı, Ç. (2015). "Kopenhag Okulu ve Güvenlikleştirme Teorisi". *Güvenlik Stratejileri*, 11(22): 61-95.
- Baysayev, U. ve Loşkina, T. (2006). "Politiçeskiy protsess v Çeçenskoy respublike: ot referendumu k parlamentskim vıborom". A. Verhovskiy (Ed.), *Demokratiya vertikali*, Sova tsentr, Moskova, 108-164.
- Bekmahanov, E. B. (1957). *Prisoedinenie Kazahstana k Rossii*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova.
- Bendrikov, K. E. (1960). *Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865-1924)*. İzdatelstvo Akademii Pedagogiçeskih Nauk SSSR, Moskova.
- Benedikter, T. (2014). *Modern Özerklik Sistemleri Dünya Özerklik Örnekleri*. (Çev. Ü. Kaya), Nika Yayınevi, Ankara.
- Bennigsen, A. (1984). "Panturkism and Panislamism in History and Today". *Central Asian Survey*, 3(3): 39-49.
- Bennigsen, A. (1992). "İsmail Bey Gasprinskiy (Gasprali) i vozniknoveniye dıadidizma v Rossii". *Etnografiçeskoe obozrenie*, (6): 116-124.
- Bennigsen, A. ve Quelquejay, C. L. (1979). "Official" Islam in the Soviet Union". *Religion in Communist Lands*, 7(3): 148-159.
- Bennigsen, A. ve Quelquejay, C. L. (1988). *Sufi ve Komiser: Rusya'da İslam Tarikatları*. (Çev. O. Türer). Akçağ Yayınları, Ankara.
- Benningsen A. ve Wimbush, S. E. (1995). *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*. (Çev. B. Tanatar), Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Benningsen, A. ve Quelquejay, C. (2005). *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*. (Çev. N. Üzel), Elips Kitap, İstanbul.
- Berger, L. P. (1996-97). "Secularism in Retreat". *The National Interest*, (6): 3-12.
- Berger, P. (2002). "Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine". *Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, A. Köse (Drl.), Ufuk Kitapları, İstanbul, 75-93.
- Berje, A. P. (1991). *Çeçnya i Çeçentsı. Soçineniya*. Kniga, Grozniy.
- Bezborodov, A. B. (Ed.). (2007). *Oteçestvennaya istoriya Rossii novejšego vremeni 1985-2005*. Rossiyskiy gosudarstvenniy gumanitarniy universitet, Moskova.
- Bibikova, O. P. (2019). "Poligamiya na postsovetском prostranstve". *Rossiya i Musulmanskiy Mir*, 3(313): 48-64.
- Bilz, M. L. (2007). "Islam as a Secular Discourse: the Case of Tatarstan". *Religion, State and Society*, 35(3): 231-244.

- Bliev, M. M. ve Degoev, V. V. (1994). *Kavkazkaya voyna*. Roset, Moskova.
- Bobkov, F. (2003). *KGB i vlast*. Eskmo, Algoritm-Kniga, Moskova.
- Bobrovnikov, V. (2007). "İslamskoe vozrojenie v Dagestane: 20 let spustya". *Tsentralnaya Aziya i Kavkaz*, 2(50): 161-172.
- Bobrovnikov, V. O. ve Babiç, İ. L. (2007). *Severnyy Kakaz v sostave Rossiyskoy imperii*. Novoe literaturnoe obozrenie, Moskova.
- Bodansky, Y. (2007). *Chechen Jihad: Al Qaeda's Training Ground and the Next Wave of Terror*. HarperCollins, New York.
- Bohanov, A. N. vd. (2019). *İstoriya Rossii s drevneyşih vremen do naših dnei*. İzdatelstvo AST, Moskova.
- Boltenkova, L. (2013). "Parad suverenitetov: priçini vozniknoveniya i vliyaniye na formirovanie federativnih otnoşeniy v strane". R. Hakimov (Ed.), *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen: Tatarı i Tatarstan v XX- naçale XXI v.*, Tom. 7, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan, 529-532.
- Bookchin, M. (2011). *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*. (Çev. A. İ. Başgöl), Dipnot Yayınları, Ankara.
- Booth, K. (2012). *Dünya Güvenliği Kuramı*. (Çev. Ç. Üngör), Küre Yayınları, İstanbul.
- Bortsov, Y. (2001). *Vladimir Putin*. Feniks, Moskova.
- Bowker, M. (2004). "Russia and Chechnya: The Issue of Secession". *Nations and Nationalism*, 10(4): 461-478.
- Bozkurt, G. S. (2008). *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*. Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- Braginskaia, E. (2012). "Domestication or Representation? Russia and the Institutionalisation of Islam in Comparative Perspective". *Europe-Asia Studies*, 64(3): 597-620.
- Bram, C. ve Gammer, M. (2013). "Radical Islamism, Traditional Islam and Ethno-Nationalism in the Northern Caucasus". *Middle Eastern Studies*, 49(2): 296-337.
- Brenner, M. (2011). *Kısa Yahudi Tarihi*. (Çev. S. Altınçekiç), Alfa Yayınevi, İstanbul.
- Bromley, Y. B. ve Kozlov, V. İ. (1975). "K izuçeniyu sovremennih etniçeskih protsessov v sfere duhovnoy kultury narodov SSSR". *Sovetskaya etnografiya*, (1): 3-17.
- Bryan, F. (1986). "Anti-Islamic Propaganda: Bezbozhnik, 1925–35". *Central Asian Survey*, 5(1): 29-47.
- Brzezinski, Z. (2005). *Büyük Satranç Tahrası: Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklikleri*. (Çev. Y. Türedi), İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Bukharaev, R. (1996). "Islam in Russia: Crisis of Leadership". *Religion, State and Society*, 24(2-3): 167-182.

- Buranov, S. (2012). *Aktualnye voprosy svobody sovesti Rossii*. Moskovskaya Helsinskaya gruppa, Moskova.
- Buryatskiy, Ş. S. (2013). *Kafkasya Emirliği Mücadelesi*. Küresel Kitap, İstanbul.
- Busıgina, İ. (2010). "Politiçeskie partii i federalizm v Rossii". İ. Busıgin ve A. H. Gryudera (Ed.), *Federalizm i etniçeskoe raznoobrazie v Rossii*, Rosspen, Moskova, 134-157.
- Buskinovitch, P. (2016). *Rusya'nın Kısa Tarihi*. (Çev. M. Doğan), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Bustanov, A. K. ve Kemper, M. (2016). *İslam po-Russki: analiz sovremenniy islamskiy literaturı v rossii*. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy uinversitet, Sankt Peterburg.
- Buşuev, A. (2014). "İstoriya peregovorov Rossiyskoy federatsii i respubliki Tatarstan v 1991-1994". *Federalizm*, (2): 155-162.
- Buşuev, S. K. (1939). *Borba gortsev za nezavisimost pod rukovodstvom Şamilya*. İzdatelstvo Akaemii Nauk SSSR, Moskova.
- Buzan, B. (1997). "Rethinking Security After the Cold War". *Cooperation and Conflict*, 31(1): 5-28.
- Buzan, B. ve Waever, O. (2003). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Buzan, B., Waever, O. ve de Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework For Analysis*. Lynne Reinner Publishers, London.
- Büyükkara, M. A. (2012). "Vehhabilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42. Cilt, TDV, Ankara, 611-615.
- Cafersoy, N. (2001). "Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri (1991-2001)". *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel*, 7(1): 286-316.
- Campana, A. (2006). "The Effects of War on the Chechen National Identity Construction". *National Identities*, 8(2): 129-148).
- Campana, A. (2009). "Collective Memory and Violence: The Use of Myths in the Chechen Separatist Ideology, 1991–1994". *Journal of Muslim Minority Affairs*, 29(1): 43-56.
- Campbell, E. I. (2015). *The Muslim Question and Russian Imperial Governance*. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press.
- Carr, E. H. (1989). *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923*. (Çev. O. Suda), 1. Cilt, Metis Yayınları, İstanbul.
- Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Castells, M. (2010). *The Power of Identity: The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. 2, Wiley-Blackwell, Malden.

- Chadwick, O. (2000). *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Chechnya After Dudayev. (1996). *Strategic Comments*, 2(4): 1-2.
- Cheterian, V. (2017). *Kafkasya'da Savaş ve Barış: Rusya'nın Sorunlu Hududu*. (Çev. E. Kaplan), Belge Yayınları, İstanbul.
- Clausewitz, C.V. (2011). *Savaş Üzerine*. (Çev. S. Koçak), Doruk Yayıncılık, İstanbul.
- Cornell, S. E. (1997). "A Chechen State?". *Central Asian Survey*, 16(2): 201-213.
- Cornell, S. E. (2001). *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. Curzon Press, UK.
- Crews, R. D. (2009). *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*. Harvard University Press, Massachusetts.
- Curanović, A. (2012). *The Religious Factor in Russia's Foreign Policy*. Routledge, London and New York.
- Çapraz, H. (2006). "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyasının Kırım Politikası". *Karadeniz Araştırmaları*, (11): 57-70.
- Çapraz, H. (2011). "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (24): 51-78.
- Çelikpala, M. (2006). "Sovyetlerden Günümüze Orta-Asya Kafkasya'da Vehhabilik ve Siyasal İslam". *Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya*, Y. Demirağ ve C. Karaderili (Drl.), Palme Yayıncılık, Ankara, 213-240.
- Çernienko, T. (2011). "Opasnaya igra terminov i ee posledstviya". İ. Tekuşev ve K. Şevçenko (Ed.), *İslam na Severnom Kavkaze: istoriya i sovremennost*. Medium Orient, Prag, 164-171.
- Dağı, Z. (2002). *Kimlik, Milliyetçilik ve Dış Politika: Rusya'nın Dönüşümü*. Boyut Kitapları, İstanbul.
- Daniels, R. V. (2007). *The Rise and Fall of Communism in Russia*. Yale University Press, New Haven and London.
- Dannreuther, R. (2010). "Russian Discourses and Approaches to Islam and Islamism". R. Dannreuther ve L. March (Ed.), *Russia and Islam State, Society and Radicalism*, Routledge, New York, 9-25.
- Davies, N. (2006). *Avrupa Tarihi: Doğu'dan Batı'ya Buz Çağından Soğuk Savaşa Urallar'dan Cebelitarık'a Avrupa'nın Panoraması*. (Çev. B. Çıgman, E. Topçugil, K. Emiroğlu ve S. Kaya), İmge Kitabevi, İstanbul.
- De Juan, A. (2008). "A Pact with the Devil? Elite Alliances as Bases of Violent Religious Conflicts". *Studies in Conflict & Terrorism*, 31(12): 1120-1135.

- Demand, P. R. (2006). *Islam vs. Islamism: The Dilemma of the Muslim World*. Praeger, London.
- Demçenko, V., Stepanov, A. ve İliçev, G. (2006). "Ohota Dlinnoyu v 10 Let: Kto i Kak Uniçtojił Basaeva". *Rossiya i Musulmanskiy Mir*, (6): 83-86.
- d'Encausse, H. C. (2019). *Dünyayı Değiştiren Altı Yıl 1985-1991 Sovyet İmparatorluğunun Yıkılışı*. (Çev. Ş. Aktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- d'Encausse, H. C. (1984). *Parçalanan İmparatorluk: Sovyetler Birliği'nde Halkların İsyanı*. (Çev. N. Üzel), Sisav Yayınları, İstanbul.
- d'Encausse, H. C. (2013). *İki Dünya Arasında Rusya*. (Çev. R. Üzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Derrick, M. (2009). "Contested Autonomy: Tatarstan Under Putin (2000-2004)". *OAKA*, 4(7): 45-74.
- Derrick, M. (2013). "The Tension of Memory: Reclaiming the Kazan Kremlin". *Acta Slavica Iaponica*, (33): 1-25.
- Devlet, N. (1989). "The Tatars and Bashkirs After Glasnost". *Journal of Muslim Minority Affairs*, 10(2): 464-474.
- Devlet, N. (1995). "Rusya Federasyonu'nda Bağımsızlık Hareketleri: Tatarlar". *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, M. Ç. Varlık (Drl.), TTK Basımevi, Ankara, 167-189.
- Devlet, N. (1996). "XX. Yüzyılda Tatarlarda Milli Kimlik Sorunu". *Belleten*, LX(227): 192-202.
- Devlet, N. (2008). "Moskova ile Kazan Arasındaki Mücadele ve Bunun Tataristan'da Demokratikleşme Sürecine Yansıması". *Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural*, G. Pultar (Drl.), Tetragon Yayınları, İstanbul, 201-248.
- Devlet, N. (2011). *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*. Başlık Yayın Grubu, İstanbul.
- Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-197)*. TTK Yayınları, Ankara.
- Devletşin, T. (1981). *Sovyet Tataristan'ı*. (Çev. M. Emircan), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Dobaev, İ. (2009). "Sovremenniy terrorizm na severnom Kavkaze". *Problemy natsionalnoy strategii*, (1): 78-93.
- Dobaev, İ. P. (2014). *Radikalizatsiya islama v sovremennoy Rossii*. Sotsialno-gumanitarnıe znaniya, Moskova-Rostov na Donu.
- Dobaev, İ. ve Çerevkov, O. (2017). "Transformatsiya radikalnogo islamskogo dvijeniya na Severnom Kavkaze: ot İmarata Kavkaz -k vilayatu Kavkaz". *Rossiya i musulmanskiy mir*. 9(303): 13-30.

- Drobijeva, L. M. (Drl). (2013). *Grajdanskaya, etniçeskaya i religioznaya identiçnost: vçera, segodnya, zantra*. Rosspen, Moskova.
- Dualı, Ş. M. (2013). "Rusya Federasyonu'nda Din Eğitimi Meselesi". *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, II(1): 219-245.
- Dualı, Ş. M. (2014). *Başlangıçtan Günümüze Rusya'da Din-Devlet İlişkileri*. İz Yayıncılık, İstanbul.
- Dubrovin, N. (1871). *İstoriya voynı i vladıçestva Russkih na Kavkaze*. Tom. 1, Kniga.1, Tipografiya departamenta Udelov, Sanktpeterburg.
- Duman, F. (2017). "Muhafazakar Düşüncede 'Otorite' Anlayışı". *Milel ve Nihal*, 14(1): 135-159.
- Duncan, P. J. S. (2000). *Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and After*. Routledge, London and New York.
- Dunlop, J. B. (1998). *Russia Confronts Chechnya Roots of a Separatist Conflic*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dunlop, J. B. (2000). "How Many Soldiers and Civilians Died During the Russo-Chechen War of 1994-1996?". *Central Asian Survey*, 19(3-4): 328-338.
- Dzutsev, H. V. (2012). *Etnosotsiologičeskiy portret respublik Severo-Kavkzkogo federalnogo okruga Rossiyskoy Federatsii*. Rosspen, Moskova.
- Efimov, A. B. (2007). *Oçerki po istorii missionerstva Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi*. İzdatelstvo PSTGU, Moskva.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*. Cilt. 1, (Çev. A. Berktaş), Cilt. 1, Alfa Yayınevi, İstanbul.
- Emer, A. (2014). *Tataristan'daki Müslüman Kadının Toplum İçinde Konumu (1990'dan Günümüze)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erkilet, A. (2015). *Ele Geçirilemeyen Toprak Kuzey Kafkasya: Şeyh Şamil'den Şamil Basayev'e Çeçenistan-Dağıstan Direniş Hareketleri*. Büyüyenay Yayınları, İstanbul.
- Erşahin, S. (2007). *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Esposito, L. J. (2002). *Unholy War: Terror in the Name of Islam*. Oxford University Press, New York.
- Evtuhov, C. ve Stites, R. (2018). *1800'den İtibaren Rusya Tarihi Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*. (Çev. A. C. Aşkın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Fadeev, R. A. (1860). *Şestdesyat let Kavkazkoy voynı*. Voenno-pohodnaya tipografiya glavnogo ştaba Kavkazkoy armii, Tiflis.

- Faller, H. M. (2002). "Repossessing Kazan as a Form of Nation-Building in Tatarstan, Russia". *Journal of Muslim Minority Affairs*, 22(1): 81-90.
- Faller, H. M. (2011). *Nation, Language, İslam: Tatarstan's Sovereignty Movement*. Central European University Press, Budapest-New York.
- Fazelyanov, E. (2012). *Dialog tsivilizatsiy. Rossiya i musulmanskiy mir*. Mejdunarodnoe otnoşeniya, Moskova.
- Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki. (2012). *Sotsialno-demograficheskiy portret Rossii: po itogam Vserossiyskoy perepisi naseleniya 2010 goda*. Statistika Rossii, Moskova.
- Federalnaya Slujba Gosudarsvtennoy Statistiki. (2019). *Rossiya v tsifrah 2019. Kratkiy statisticheskiy sbornik*. Rosstat, Moskova.
- Fedorov, V. A. (2003). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov i gosudarstvo, ainodalniy period 1700-1917*. Russkaya panorama, Moskova.
- Figes, O. (2018). *Nataşa'nın Dansı Rusya'nın Kültürel Tarihi*. (Çev. F. Dereli), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Filatov, S. (1998). "Tatarstan: At the Crossroads of Islam and Orthodoxy". *Religion, State and Society*, 26(3-4): 265-277.
- Filatov, S. B. (Drl). (2002). *Religiya i obşestvo: oçerki religioznoy jizni sovremennoy Rossii*. Letniy sad, Moskova.
- Filimonov, E. G. (Ed.). (1983). *İslam v SSSR: osobennosti protsessa sekulyarizatsii v respublikah sovetskogo Vostoka*. Misl, Moskova.
- Fisher, A. (2009). *Kırım Tatarları*. (Çev. E. Özbilen), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Forsyth, J. (2019). *Kafkasya: Bir Tarih*. (Çev. T. Binder), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Fox, J. (2004). *Religion, Civilization, and Civil War: 1945 Through the New Millennium*. Lexington Books, Lanham, MD.
- Fox, J. (2018). *An Introduction to Religion and Politics: Theory and Practice*. Routledge, London and New York.
- Fox, J. ve Sandler, S. (2005). "The Question of Religion and World Politics". *Terrorism and Political Violence*, 17(3): 293-303.
- Foxall, A. (2018). *Sovyet Sonrası Rusya'da Etnik İlişkiler: Kuzey Kafkasya'da Ruslar ve Rus Olmayanlar*. (Çev. S. Özdemir), Koyusiyah Yayınları, Ankara.
- Fradkin, R. (2020). "The Co-optation of Islam in Russia". *Current Trends in Islamist Ideology*, (25): 116-148.
- Freedman, L. (2017). *Strateji: Bir Tarih*. (Çev. B. Ç. Dişbudak ve T. Belge), Alfa Yayınları, İstanbul.

- Gabdräfikov, İ. (2010). "Etničeskaya identifikatsiya nerusskih narodov Povoljya". İ. Busigin ve A. H. Gryudera (Ed.), *Federalizm i etničeskoe raznoobrazie v Rossii*, Rosspen, Moskova, 158-176.
- Gabdrähmanova, G. ve Musina, R. (2013). "Dinamika mejetničeskikh otnošeniy i identičnostey v Tatarstane v 1990-2000-e gg.". R. Hakimov (Ed.), *İstoriya Tatar s drevneyshih vremen: Tatari i Tatarstan v XX- naçale XXI v.*, Tom. 7, Institut istorii im. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan, 663-680.
- Gafarov, A. A. (2014). *Rossiyskie musulmane v kontekste obşeislamskoy modernizatsii (XIX-naçalo XX vv.)*. İzdatelstvo Kazanskogo universiteta, Kazan.
- Gafiyatullina, İ. R. (2021). "Stanovlenie i Razvitie İslamskih media v Rossii na primere Respubliki Tatarstan". T. N. Lipatova (Ed.), *İslam i religioznyy aktivizm v Respublike Tatarstan: Kolektivnaya monografiy*, İzdatelstvo AN RT, Kazan, 210-230.
- Galeev, M. (2001). "Dogovor Rossiyskoy Federatsii i Respubliki Tatarstan o vzaimnom delegirovaniy polnomoçiy". R. Hakimov (Ed.), *Federalizm v Rossii*, Kazan, 159-163.
- Galieva, G. İ. (2021). "Religioznyy aktivizm v jiznennih strategiyyah Sovremennih musulmanok". *İslam i religioznyy aktivizm v Respublike Tatarstan: Kolektivnaya monografiy*, (Ed. T. N. Lipatova), İzdatelstvo AN RT, Kazan, 277-298.
- Gammer, M. (1994a). "The Beginnings of the Naqshbandiyya in Daghestan and the Russian Conquest of the Caucasus". *Die Welt Des Islams*, New Series, 34(2): 204-217.
- Gammer, M. (1994b). *Muslim Resistance to the Tsar Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*. Frank Cass, London.
- Gammer, M. (2002). "Nationalism and History: Rewriting the Chechen National Past". *Secession, History and the Social Sciences*. (Ed. B. Coppieters and M. Huysseune), Brussels University Press, Brussels: 117-140.
- Gammer, M. (2005). "Between Mecca and Moscow: Islam, Politics and Political Islam in Chechnya and Daghestan". *Middle Eastern Studies*, 41(6): 833-848.
- Garaev, D. M. (2019). "Jenskie musulmanskie organizatsii v Tatarstane: mejdu traditsionalizatsiey i modernizatsiey". *Minbar Islamic Studies*, 12(4): 985- 1000.
- Garnışevskiy, V. H. (2014). "Rossiyskie spetslujbi, politiçeskiy islamizm i separatizm na Severnom Kavkaze v naçale XX i XXI vekov: istoričeskaya komparativistika obşestvenno politiçeskiy fon". G. Ç. Guzeynov (Drl.), *Bolşoy Kavkaz dvatsat let spustya: resursı i strategii politiki identičnosti*, Novoe literaturnoe obozenie, Moskova, 160-180.
- Gasprinskiy, İ. B. (1992). "Russkoe musulmanstvo. Mıslı, zametki i nablyudeniya". *Etnografiçeskoe obozrenie*, (5): 91-102.
- Gayazov, L. D. (2015). "Osobennosti Tatarskogo traditsionnogo islama v postsovetiskiy period". *İslamovedenie*, Tom. 6, 2(24): 86-94.
- Geanakoplos, D. J. (1965). "Church and State in the Byzantine Empire: A Reconsideration of the Problem of Caesaropapism". *Church History*, 34(4): 381-403.

- Geiss, P. G. (2003). *Pre-Tsarist and Tsarist Central Asia: Communal Commitment and Political Order In Change*. Routledge Curzon, New York.
- Geller, M. (1997a). *İstoriya Rossiyskoy imperii*. Tom. 1, İzdatelsvo Mik, Moskova.
- Geller, M. (1997b). *İstoriya Rossiyskoy imperii*. Tom. 3, İzdatelstvo Mik, Moskova.
- Gellner, E. (1984). *Muslim Society*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gencer, B. (2017). *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*. Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
- Gerth, H. H. ve Mills, C. W. (Ed.). (1946) *From Max Weber: Essays in Sociology*. Oxford University Press, New York.
- Gessen, M. (2015). *Putin: Yüzü Olmayan Adam*. (Çev. G. Soykan). Epsilon Yayınevi, İstanbul.
- Gevorkyan, N., Timakova, N. ve Kolesnikov, A. (2017). *Kendi Anlatımıyla Putin*. (Çev. F. Ünlütürk), Astana Yayınları, Ankara.
- Gibb, H. A. R. (1947). *Modern Trends in Islam*. The University of Chicago Press, Chicago Illinois.
- Giddens, A. (2009). *Sociology*. Polity Press, Cambridge.
- Gilbert, M. (1993). *Atlas of Russian History*. Oxford University Press, New York.
- Gilyazov, İ. A. (1995). "Politika tsarizma po otnoşeniyu k Tataram Srednego Povoljya vo 2-oy pol. XVI-XVIII vv.". M. H. Hasanov vd. (Ed.), *Materialı po istorii Tatarskogo naroda*, Akademiya Nauk Tatarstana, Kazan, 243-256.
- Gimatdinov, R. R. ve Nasırov, İ. R. (2019). "Gruppa strategiçeskogo videniya 'Rossiya-islamskiy mir' kak 'myagkoy silı' vo vneşney politike Rossiyskoy Federatsii". *Vostok (Oriens)*, (1): 180-195.
- Gorbaçov, M. (1988). *Perestroyka: Ülkemiz ve Dünya İçin Yeni Düşünce*. (Çev. K. Yargıcı). İstanbul. Güneş Yayınları.
- Gorenburg, D. (1999). "Regional Separatism in Russia: Ethnic Mobilisation or Power Grab?". *Europe Asia Studies*, 51(2): 245-274.
- Gorenburg, D. P. (2003). *Minority Ethnic Mobilization in the Russian Federation*. Cambridge University Press, New York.
- Gorşkov, M. K. ve Petuhov, V. V. (Ed.). (2015a). *Rossiyskoe obşestvo i vizovı vremeni*. Kniga vtoraya, İzdatelstvo Ves Mir, Moskova.
- Gorşkov, M. K. ve Petuhov, V. V. (Ed.). (2015b). *Rossiyskoe obşestvo i vizovı vremeni*. Kniga pervaya, İzdatelstvo Ves Mir, Moskova.
- Gorşkov, M. K. ve Petuhov, V. V. (Ed.). (2016). *Rossiyskoe obşestvo i vizovı vremeni*. Kniga çetvertaya, İzdatelstvo Ves Mir, Moskova.

- Gökgöz, S. S. (2007). *Yefimiy Aleksandroviç Malov: İdil-Ural'da İslam Karşısı Rus Misyon Siyaseti*. Köksav, Ankara.
- Göle, N. (2017). *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. (Çev. E. Ünal), Metis Yayınları, İstanbul.
- Gradirovskiy, S. (2004). "Rossiyskiy islamskiy reformizm: razvivayuşiesya ideynie konfliktı". *Vestnik instituta Kennana v Rossii*, (6): 47-56.
- Gradirovskiy, S. (2005). "Kulturnoe pograniçe: Russkiy islam". *Kazanskiy federalist spetsialniy vipusk*, 1(13): 47-58.
- Gradirovskiy, S. N. (2007). "İslam i politika: v poiskah formı". A. Malaşenko (Ed.), *İslam v Rossii: vzglyad iz regionov*, Aspekt Press, Moskova, 10-34.
- Grammatikov, N. V. (1998). "The Russian Intervention in Chechnya in December 1994: Issues and Decision-Making". *The Journal of Slavic Military Studies*, 11(4): 111-132.
- Graney, K. E. (2001). "Ten Years of Sovereignty in Tatarstan: End of the Beginning or Beginning of the End?". *Problems of Post-Communism*, 48(5): 32-41.
- Graney, K. E. (2009). *Of Khans and Kremlins: Tatarstan and the Future of Ethno-Federalism in Russia*. Lexington Books, Lanham, MD.
- Greeley, A. (1994). "A Religious Revival in Russia?". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33(3): 253-272.
- Grizlov, B. V. (Ed.). (2003). *Gubernii Rossiyskoy imperii istoriya i rukovoditeli 1708-1917*. MVD Rossii, Moskova.
- Griffiths, J. (1986). "What is Legal Pluralism?". *The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, 18(24): 1-55.
- Gritçin, N. ve Demçenko, V. (2005). "Beslan: desyat voprosov, na kotorie net otvetov". *Rossiya i musulmanskiy mir*, (11): 74-81.
- Grodnenskiy, N. (2010). *Vtoraya Çeçenskaya: istoriya voorujennogo konflikta*. Russkaya Panorama, Moskova.
- Gross, J. A. (2004). "Resmi" ve "Resmi Olmayan" İslam Tartışması: Sovyet Orta Asya'sında Tasavvuf". (Çev. A. Tek), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1): 279-301.
- Grousset, R. (2011). *Stepler İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*. (Çev. H. İnalcık), TTK Yayınları, Ankara.
- Grüder, A. H. (2009). "Federal Discourses, Minority Rights, and Conflict Transformation". C. Ross ve A. Campbell (Ed.), *Federalism and Local Politics in Russia*, Routledge, New York, 54-81.
- Guseva, Y. N. (2013). *Rossiyskiy musulmanin v XX veke (na materialah Srednego Povoljya)*. Ofort, Samara.

- Guzelbaeva, G. (2017). "Religiozníe organizatsii, gosudarstvo i obşestvennoe mnenie v Tatarstane". E. İ. Filippova ve J. Radvani (Ed.), *Religiya i radikalizm v postsekulyarnom mire*, Goryaçaya liniya-Telekom, Kazan, 114-124.
- Guzelbaeva, G. Y. (2012). "İslamskaya identičnost molodıh Tatar v Respublike Tatarstan (po materialam sotsiologičeskikh issledovaniy 2008-2012)". *Uçenie Zapiski Kazanskogo Universiteta*, 154(6): 76-86.
- Guzelbaeva, G. Y. (2014). "Postsekulyarníe tendentsii u Tatar v naçale XXI veka". *Uçenie Zapiski Kazanskogo Universiteta*, 156(6): 212-216.
- Guzelbaeva, G. Y. ve Mçedlova, M. M. (2020). "Musulmanskíe soobşestva v Kazani naçala XXI veka: priçini poyema i spada islamskogo molodejnogo aktivizma". *Monitoring obşestvennogo mneniya*, 3(157): 247-268.
- Guzzini, S. ve Jung, D. (2004). "Copenhagen Peace Research". *Contemporary Security Analysis and Copenhagen Peace Research*, S. Guzzini ve D. Jung (Ed.), Routledge, London and New York, 1-12.
- Gürbüz, M. V. (2012). *Kafkasya'da Siyaset Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler*. Kadim Yayınları, Ankara.
- Habenskaya, E. (2006). "İslam i Tatarskaya identičnost". *Rossiya i musulmanskij mir*, (2): 48-64.
- Habutdinov, A. (2014). "Religioznoe i sotsialno-ekonomičeskoe razvitie Tatarstan v avguste 2013-iyule 2014 gg.: mejdu dvumya Ramadanami". *İslam v sovremennom mire*, 2(34): 84-99.
- Habutdinov, A. Y. (2010). "Tri formi avtonomii musulman Volgo-Uralskogo regiona: religioznaya, natsionalno-kulturnay, territorialnaya (konets XVIII-naçalı XXI v.)". *Pax İslamica*, 2(5): 160-176.
- Habutdinov, A. Y. (2018). "Razvitie musulmanskoy obşını Tatarstana v 2016-naçale 2018g.". *İslam v sovremennom mire*, 14(2): 25-42.
- Habutdinov, A. Y. (2019). "Razvitie musulmanskoy obşını Tatarstana v 2018-2019 gg.". *İslam v sovremennom mire*, 15(4): 155-172.
- Haenni, P. (2011). *Piyasa İslamı: İslam Suretinde Neoliberalizm*. (Çev. L. Ünsaldı), Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara.
- Hakim, R. (2003). *Gde naşa Mekka? (Manifest Evroislama)*. İzdatelstvo Magarif, Kazan.
- Hakim, R. (2010). *Djadidizm (Reformirovannij İslam)*. İnstitut İstorii AN RT, Kazan.
- Hakim, R. (2011). "İslam kak razvivayuşeesya mirovozzrenie". *Kazanskiy federalist*, 1(27): 4-15.
- Hakimov, R. (2005). "Kritičeskoe mışlenie i obnovlenie islama". *Kazanskiy federalist spetsialnyy vipusk*, 1(13): 28-35.

- Hakimov, R. (2013). "Model Tatarstana". R. Hakimov (Ed.). *İstoriya tatar s drevneyşih vremen: tatarı i Tatarstan v XX- naçale XXI v.*, Tom. 7, Institut istorii İm. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan, 617-620.
- Hakimov, R. S. (2006). "Dvesti Let İslamskoy Reformatsii". *Vestnik İnstituta Kennana v Rossii*, (6): 39-46.
- Halfin, N. A. (1965). *Prisoedinenie Sredney Azii k Rossii (60-90-e godı XIX v.)*. Nauka, Moskova.
- Hammond, P. E. ve Machacek, D. W. (2012). "Din ve Devlet". *Din Sosyolojisi Yaşadığımız Dünya*, P. B. Clarke (Drl.), İmge Kitabevi, Ankara, 145-166.
- Hansen, F. S. (1994). "The 1991 Chechen Revolution: The Response of Moscow". *Central Asian Survey*, 13(3): 395-407.
- Harlamoviç, K. V. (1905). "Kazanskiye novokreşenskiye şkolı (K istorii inovertsev Kazanskoy Eparxii v XVIII v.)". *İzvestiya obşestva arheologii, istorii i etnografii pri İmpratorskom Kazanskom universitete*, XXI(1): 1-91.
- Harris, H. A. (2008). *Fundamentalism and Evangelicals*. Oxford University Press, New York.
- Hasanoğlu, İ. (2014). "Komünizmin Milliyetçilikle İttifakı: II. Dünya Savaşında Rus Milliyetçiliği". *Karadeniz Araştırmaları*, (42): 25-51.
- Hasanoğlu, İ. (2015). "Homo Sovieticus: SSCB'de Sovyet Halkı İnşası Çabaları". *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(1): 311-340.
- Hasanoğlu, İ. (2021). "Rusya'da Ulus İnşası: Sovetskiy Narod'dan Rossiyanin'e". *Dünyadan Örneklerle Teoride ve Pratikte Ulus İnşa Süreçleri*, (Ed. M. Y. Alptekin), Nobel Yayınları, Ankara, 173-208.
- Hayden W. (1999). "The Political Genesis of the Conflict in Chechnya, 1990–1994". *Civil Wars*, 2(4): 23-56.
- Hayit, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*. TTK Yayınları, Ankara.
- Hayit, B. (1997). *Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarih (1917-1934)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Henze, P. B. (1983). "Fire and Sword in the Caucasus: The 19th Century Resistance of the North Caucasian Mountaineers". *Central Asian Survey*, 2(1): 5-44.
- Hertog, K. (2005). "A Self-Fulfilling Prophecy: The Seeds of Islamic Radicalisation in Chechnya". *Religion, State & Society*, 33(3): 239-252.
- Heywood, A. (2011). *Siyaset*. (Çev. B. B. Özipek), Adres Yayınları, Ankara.
- Heywood, A. (2013). *Küresel Siyaset*. (Çev. N. Uslu ve H. Özdemir), Adres Yayınları, Ankara.
- Heywood, A. (2020). *Siyasi İdeolojiler: Bir Giriş*. (Çev. L. Köker), Felix Kitap, Ankara.

- Hobbes, T. (2012). *Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti*. (Çev. S. Lim), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Hobsbawm, E. (2012). *Sermaye Çağı 1948-1875*. (Çev. M. S. Şener), Dost Kitabevi, Ankara,
- Hobsbawm, E. J. (2010). *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit Gerçeklik"*. (Çev. O. Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Hodyakov, M. (2014). *Noveşaya istoriya Rossii 1914-2002*. Yurayt-İzdat, Moskova.
- Hosking, G. (1998). "Can Russia Become a Nation-State?". *Nations and Nationalism*, 4(4): 449-462.
- Hosking, G. (2011). *Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla*. (Çev. K. Acar), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Hourani, A. (2013). *Arap Halkları Tarihi*. (Çev. Y. Alogan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Hrustalev, A. (1874). *Oçerk rasprosraniya hristiyanstva mejdu inovertsami Kazanskogo kraya*. Universitetskaya tipografiya, Kazan.
- Hudyakov, M. (2018). *Kazan Hanlığı Tarihi*. (Çev. A. İshâkî), TTK Yayınları, Ankara.
- Hughes, J. (2007). *Chechnya From Nationalism to Jihad*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Human Right Watch. (2011). *Jenşina doljna znat svoe mesto: Nasajdenie islamskogo dress-koda dlya jenşinv Çeçne*. <https://www.hrw.org/ru/report/2011/03/10/256180>, (erişim tarihi: 08.04.2022).
- Hunter, S. (2004). *Islam in Russia: The Politics of Identity and Security*. Routledge, New York.
- Huntington, S. P. (2006). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. (Çev. M. Turhan ve Y. Z. C. Soydemir), Okuyan Us Yayınları, İstanbul.
- Iliyasov, M. (2018). "Chechen Ethnic Identity: Assessing The Shift From Resistance to Submission". *Middle Eastern Studies*, 54(3): 475-493.
- Iliyasov, M. (2021). "Security and Religion: The Discursive Self-legitimation of the Chechen Authorities". *Journal of Muslims in Europe*, (10): 247-275.
- International Crisis Group. (2012). *The North Caucasus: The Challenges of Integration (II), Islam, The Insurgency and Counter-Insurgency*. Europe Report No. 221, Brussels.
- International Crisis Group. (2015a). *Chechnya: The Inner Abroad*. Europe Report No. 236, Brussels.
- International Crisis Group. (2015b). *North Caucasus: The Challenges of Integration (IV): Economic and Social Imperatives*. Europe Report No. 237, Brussels.
- Iskhakov, D. M., Sagitova, L. V. ve Izmailov, I. L. (2004). "The Tatar National Movement of the 1980s-90s". *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 43(3): 11-44.

- İbragimov, G. (1926). *Tatari v revolyutsii 1905 goda*. İzdanie gosudarstvennogo izdatelstva TSSR, Kazan.
- İbragimov, M. İ. (2018). *Natsionalnaya identičnost tatarskoy literaturı: sovremennıe metody issledovaniya oçerki*. İnstitut yazıka, literaturı i iskusstva im. G. İbragimova AN RT, Kazan.
- İbragimova, Z. H. (2006). *Çeçenskiy narod v Rossiyskoy imperii: adaptatsionniy period*. Probel-2000, Moskova.
- İbragimova, Z. H. (2009). *Tsarskoe prošloe çeçentsev: vlast i obşestvo*. Probel-2009, Moskova.
- İgnatenko, A. (2004). *İslam i politika: sbornik statey*. İnstitut religii i politiki, Moskova.
- İgnatenko, A. (2009). "Ugroza svobode sovesti s neojdannoy storonı: vahhabizm v Rossii". A. Malaşenko ve S. Filatov (Ed.), *Dvadtsat let religiozny svobodı v Rossii*, Rosspen, Moskova, 262-293.
- İmanov, V. (2008). *Avrasyacılık: Rusya'nın Kimlik Arayışı*. Küre Yayınları, İstanbul.
- İshakov, D. (2001a). "Perehod tatar ot etnokonfessionalnoy k etniçeskoy identičnosti (vtoraya polovina XIX v.-pervıe desyatiletıya XX v.)". R. M. Muhametşin (Ed.), *İslam v Srednem Povolje: istoriya i sovremennost Oçerki*, Master Layn, Kazan, 214-222.
- İshakov, D. M. (2001b). "Tatarskoe natsionalnoe dvijenie 1980-1990-h godov". R. K. Urazmanova ve S. V. Çeşko (Ed.), *Tatari*, Nauka, Moskova, 500-539.
- İshakov, D. M. ve İzmaylov, İ. L. (2001). "Etnopolitiçeskaya istoriya tatar v VI-pervoy çetverti XV veka". R. K. Urazmanova ve S. V. Çeşko (Ed.), *Tatari*, Nauka, Moskova, 41-100.
- İshakov, R. R. (2009). "Prosvetitel'sko-missionerskaya konseptsıya N. İ. İlminskogo v obrazovatel'noy sisteme poreformennoy Kazani". İ. K. Zagidullin ve E. A. Vişlenkova (Ed.), *Obrazovanie i prosveşenie v gubernskoy Kazani*, İnstitut istorii AN RT, Kazan, 126-138.
- İshakov, S. M. (2004). *Rossiyskie musulmane i revolyutsiya (vesna 1917 g.-leto 1918)*. Sotsialno-politiçeskaya Mısl, Moskova.
- İshakov, S. M. (2007). *Pervaya russkaya revolyutsiya i musulmane Rossiyskoy imperii*. Sotsialno-politiçeskaya Mısl, Moskova.
- İskandarov, B. İ. (1958). *İz istorii Buharskogo emirata (vostoçnaya Buhara i zapadnyy Pamir v kontse XIX veka)*. İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova.
- İslaev, F. (2014). "Religioznaya politika gosudarstva v pervoy polovine XVIII v." R. Hakimov (Ed.), *İstoriya tatar s drevneyşih vremen*, Tom. 5, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani ANRT, Kazan, 368-384.

- İsllaev, F. G. (2009). "Kazanskaya novokreşenskaya škola". İ. K. Zagidullin ve E. A. Vişlenkova (Ed.), *Obrazovanie i prosveşenie v gubernskoy Kazani*, İnstitut istorii AN RT, Kazan, 117-125.
- İvanov, V. (2006). *Putin i regionı: tsentralizatsiya Rossii*. İzdatelstvo Yevropa, Moskova.
- İzmaylov, İ. (2006a). "Obrazovaniya bulgarskogo gosudarstva". R. Hakimıv (Ed.), *İstoriya tatar s drevneyşih vremen Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, Tom. 2, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 124-131.
- İzmaylov, İ. (2006b). "İslam i musulmanskaya kultura ve Voljskoy Bulgarii". R. Hakimıv (Ed.), *İstoriya tatar s drevneyşih vremen Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, Tom. 2, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 549-556.
- Jaimoukha, A. (2005). *The Chechens: A Handbook*. Routledge Curzon, London and New York.
- Jamuhanov, S. (1993). "Çeçenistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8. Cilt, TDV, Ankara, 244-247.
- Janeczko, M. (2014). "Faced With Death, Even a Mouse Bites: Social and Religious Motivations Behind Terrorism in Chechnya". *Small Wars & Insurgencies*, 25(2): 428-456.
- Jouanny, J. R. (2017). *Putin Ne İstiyor?*. (Çev. M. Öztürk). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Jukovskiy, S. V. (1915). *Snoşeniya Rossii s Buharoi i Hivoy: za poslednee trehsotletie*. Trudı obşestva russkih orientalistov, No: 2, Petrograd.
- Kagarlitski, B. (2008). *Bugünkü Rusya: Neoliberalizm, Otokrasi ve Restorasyon*. (Çev. F. Arıkan ve S. Arıkan), İthâki Yayınları, İstanbul.
- Kagarlitsky, B. (2002). *Russia Under Yeltsin and Putin Neo-liberal Autocracy*. Pluto Press, London.
- Kalkavan, F. (2004). "Rusya Federasyonu'nda Federalizm ve Unitarizm Tartışmaları". *Değişen Dünyada Rusya ve Ukrayna*, E. Büyükkakıncı (Drl.), Ankara, Phoenix Yayınevi, 3-22.
- Kamenev, S. A. (Drl.). (1936). *Hrestomaniya po istorii pedagogiki*. Tom. 4, Çast. 2, Gosudarstvennoe učeбно pedagogičeskoe izdatelstvo, Moskova.
- Kamenskiy, A. (1999). *Rossiyskaya imperiya v XVIII veke: traditsii i modernizatsiya*. Novoe literaturnoe obozrenie, Moskova.
- Kanbolat, H. (2001). "Rusya Federasyonu'nun Kafkasya Politikası ve Çeçenistan Savaşı". *Avrasya Dosyası Rusya Özel*, 6(4): 165-179.
- Kanlıdere, A. (1997). "Kazan Tatarları Arasında Tecdit ve Cedit Hareketi". *Türkiye Günlüğü*, (6): 89-96.
- Kanlıdere, A. (2021). *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini İslahçılık ve Ceditçilik*. Ötüken, İstanbul.

- Kapeller, A. (2017). "Yujny i vostochny frontir Rossii v XVI-XVIII vekah". *Musulmane v novoy imperskoy Rossii*. B. O. Bobrovnikov vd. (Drl.), Sadra, Moskova, 213-231.
- Kappeler, A. (2000). *Rossiya mnogonatsionalnaya imperiya. Vzniknovenie, istoriya, raspad*. Progress-Traditsiya, Moskova.
- Karamzin, N. M. (2019). *İstoriya gosudarstva Rossiyskogo*. Eksmo, Moskova.
- Karbainov, N. İ (2018b). "İdeologema 1552 goda v postseovetskom Tatarstane: versiya elit i massovie predstavleniya". *Vlast i eliti*, (5), 211-237.
- Karbainov, N. İ. (2018a). "Obrazı istorii tyurkskoy tsivilizatsii v postsovetskom Tatarstane: elitarnie versii i massovie predstvleniya". *Jurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii*, XXI(2): 45-74.
- Karev, V. M. ve Narinskiy, M. M. (2017a). *Entsiklopedicheskaya hronika Sovetskoy epohi 1917-1991*. Tom. 1, Aspekt Press, Moskova.
- Karev, V. M. ve Narinskiy, M. M. (2017b). *Entsiklopedicheskaya hronika Sovetskoy epohi 1917-1991*. Tom. 3, Aspekt Press, Moskova.
- Karpat, K. H. (2017). *İslam'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*. (Çev. Ş. Yalçın), Timaş Yayınları, İstanbul.
- Kaşaf, Ş. R. (2015). "Vızovı natsionalnoy identičnosti: musulmanskiy otvet, Rossiyskiy sluçay". *Vlast*, (4): 107-115.
- Kemaloğlu, İ. (2009). *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*. Ötüken, Ankara.
- Kemper, M. ve Bustanov, A. K. (2015). "İslam i Russkiy yazık: sotsiolingvistiçeskie aspektı stanovleniya obşerossiyskogo islamskogo diskursa". *Казанское исламоведение*, (1): 211-221.
- Kerimov, G. (1996). "Islam and Muslims in Russia Since the Collapse of the Soviet Union". *Religion, State and Society*, 24(2-3): 183-192.
- Kerimov, M. (2007). *İslam v kontekste traditsionnoy kulture çeçentsev*. İzdatelstvo Skntsvşyufu, Rostov Na Donu.
- Khakimov, R. S. (1996). "Prospects of Federalism in Russia: A View from Tatarstan". *Security Dialogue*, 27(1): 69–80.
- Khurmatullin, A. (2010). "Tatarstan: Islam Entwined With Nationalism". *Russia and Islam: State, Society and Radicalism*, R. Dannreuther ve L. March (Ed.), Routledge, New York, 103 -121.
- Kınev, A. (2012). "Politıçeskie sistemı Rossiyskih regionov v 2020". M. Lipman ve N. Petrova (Ed.), *Rossiya-2020: stsenarii razvitiya*, Rosspen, Moskova, 407-421.
- Kınev, A. (2020). *Gubernatori v Rossii: mejdu vıborami i naznaçeniyami*. Liberalnaya Missiya, Moskova.

- Kırımlı, H. (2010). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik Ve Milli Hareketler (1905-1916)*. TTK Basımevi, Ankara.
- Kinyapina, N. S. (1999). "Srednyaya Aziya vo vneşney politike Rossii". V. M. Hevrolina (Ed.), *İstoriya vneşney politiki Rossii vtoraya polovina 19 veka*, Mejdunarodnie Otnoşeniya, Moskova, 85-130.
- Kisriev, E. F. (2007). *İslam v Dagestane*. Logos, Moskova.
- Klyuçevskiy, V. O. (2017). *Russkaya istoriya*. İzdatelstvo E, Moskova.
- Knox, Z. (2005). *Russian Society and the Orthodox Church: Religion in Russia After Communism*. RoutledgeCurzon, New York.
- Kogan, V. V. ve Yasniy, V. V. K. (2010). "Politiçeskiy aspekt otnoşeniy federalnih organov Rossiyskoy Federatsii s Çeçenskoy Respublikoy v 1990-1994". *Rossiya-Çeçnya: tsep oşibok i prestupleniy 1994-1996*. Orlov O. P. ve Çerkasov A. V. (Drl.), Prava Çeloveka, Moskova, 97-140.
- Konstitutsiya Çeçenskoy Respubliki*. (2016). Groznenskiy Raboçiy, Grozniy.
- Konstitutsiya Respubliki Tatarstan*. (2018). Novoe Znanie, Kazan.
- Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii*. (2018). Feniks, Rostov na Donu.
- Kosaç, G. (2008). "Tatarstan: religiya i natsionalnost v massovom soznanii". *Rossiya i musulmanskiy mir*, (1): 65-74.
- Kotz, D. M. ve Weir, F. (2007). *Russia's Path from Gorbachev to Putin: The Demise of the Soviet System and the New Russia*. Routledge, New York.
- Koyçuev, A. A. (2010). "K probleme issledovaniya grajdanstvennosti i patriotizma musulmanskoy molodeji na Severnom Kavkaze". *İslamovedenie*, (1): 39-46.
- Krasikov, A. (2007). "Svoboda sovesti i gosudarstvenno-konfessionalnie otnoşeniya v postsovetskoy Rossii". K. Kaariaynen ve D. Furman (Ed.), *Novie tserkvi, starie veruyuşie-starie tserkvi, novie veruyuşie. Religiya v postsovetskoy Rossii*, Letniy Sad, Moskova, Sankt Petersburg, 88-133.
- Krinko, E.F. ve Hlinina, T.P. (2009). *İstoriya Severnogo Kavkaza v 1920-1940-e godı: sovremennaya Rossiyskaya istoriografiya*, Yunts-RAN, Rostov na Donu.
- Kurat, A. N. (1965). "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli XIX. Yüzyıla Kadar)". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23(3-4): 91-126.
- Kurat, A. N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. TTK Basımevi, Ankara.
- Kurat, A. N. (2011a). *Türkiye ve İdil Boyu: 1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri*. TTK Yayınları, Ankara.

- Kurat, A. N. (2011b). *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*. TTK Basımevi, Ankara.
- Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. TTK Yayınları, Ankara.
- Kuroedov, V. A. (1981). *Religiya i tserkov v Sovetskom gosudarstve*. İzdatelsvo političeskoj literaturı, Moskova.
- Kuzeev, R. (1992). *Narodı Srednego Povoljya i Yujnogo Urala: etnogenetičeskiy vzglyad na istoriyu*. Nauka, Moskova.
- Kuzeyev, R. G. (2013). *İtil-Ural Türkleri*. (Çev. A. Acaloğlu), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Küçükcan, T. (2010). "Terörün Sosyolojisi: Toplumsal Kökenleri Anlama İmkânı". *Uluslararası İlişkiler*, 6(24): 33-54.
- Kütükçü, M. (2015). *Rusya'da İslam*. Araştırma Yayınları, Ankara.
- Lambton, A. K. S. (2006). *State and Government in Medieval Islam: An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists*. RoutledgeCurzon, London and New York.
- Landau, J. M. (2001). *Pan-İslam Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme*. (Çev. N. Bulut), Anka Yayınları, Ankara.
- Lapidus, İ. M. (2013a). *İslam Toplumlari Tarihi*. (Çev. Y. Aktay), Cilt. 1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Lapidus, İ. M. (2013b). *İslam Toplumlari Tarihi: 19. Yüzyıldan Günümüze*. (Çev. Y. Aktay ve M. A. Aktay), Cilt. 2, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Laruel, M. (2005). "Prinadlejnost k islamu kak političeskiy kriteriy: politizatsiya duhovnih upravleniy i sozdanie musulmaskih partiy v Rossii". *Kazanskiy federalist spetsialnyy vipusk*, 1(13): 162-186.
- Laruelle, M. (2007). "The Struggle for the Soul of Tatar Islam". *Current Trends in Islamist Ideologies*, (5): 26-39.
- Laruelle, M. (2017). "Kadyrovism: Hardline Islam as a Tool of the Kremlin?". *Russie.Nei.Visions*, No. 99.
- Latsinskiy, A. (1891). *Hronologiya Russkoy voennoy istorii*. Tipografiya departamenta Udelov, S-Peterburg.
- Laustsen, C. B. ve Wæver, O. (2003). "In Defence of Religion: Sacred Referent Objects for Securitization". P. Hatzopoulos ve F. Petito (Ed.), *Religion in International Relations: The Return From Exile*, Palgrave Macmillan, New York, 159-160.
- Lavenda, R. H. ve Schultz, E. A. (2021). *Kültürel Antropoloji Temel Kavramlar*. (Çev. D. İşler ve O. Hayırlı), Doğu Batı, Ankara.
- Lazarev, E. (2018). *Laws in Conflict: Legacies of War and Legal Pluralism in Chechnya*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Columbia Üniversitesi, New York.

- Lee, S. J. (2015). *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789*. (Çev. E. Demirel), Dost Kitabevi, Ankara.
- Lenin, V. İ. (2016). *Din ve Devrim*. (Çev. D. B. Aydar). Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Leonhard, W. (1980). *Bugünkü Sovyet İdeolojisi*. (Çev. C. Şanbey), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Leonhardt, M. B. (2007). "Islam as a Secular Discourse: the Case of Tatarstan". *Religion, State and Society*, 35(3): 231-244.
- Lewin, M. (2008). *Sovyet Yüzyılı*. (Çev. R. Akman), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Lewis, B. (1993). *Islam and the West*. Oxford University Press, New York Oxford.
- Lewis, B. (2011). *İslam'ın Siyasal Söylemi*. (Çev. Ü. Oskay), Phoenix, Ankara.
- Lieven, A. (1998). *Chechnya Tombstone of Russian Power*. Yale University Press, New Haven and London.
- Lisovskaya, E. ve Karpov, V. (2010). "Orthodoxy, Islam, and the Desecularization of Russia's State Schools". *Politics and Religion*, 3(2): 276-302.
- Litvinova, T. N. (2014). "Noviy povorot ideologii na Severnom Kavkaze: informatsionnoe protivodeystvie ugrozam". *Sotsiologičeskaya nauka i sotsialnaya praktika*, 4(8): 124-141.
- Madariaga, İ. (2012). *Korkunç İvan Rusya'nın İlk Çarı*. (Çev. E. Tanrıyar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Madjidov, R. M. (1983). "Modernistskie tendentsii v islame v usloviyah sotsializma". *Voprosi naučnogo ateizma*, Vıpusk. 31, Mısl, Moskova, 222-240.
- Makarıçev, A. (2013). "Federalizm, suverenitet i regionalnie isklıuçeniya: političeskie aspektı analiza". *K novoy modeli rossiyskogo federalizma*, A. Zaharov, O., Zdaromislova ve A. Ryabov (Ed.), İzdatelstvo Ves Mir, Moskova, 154-169.
- Makarin, V. (2016). *Asan Çeçenistan'da Bir Rus*. (Çev. S. Üçgül), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Makarova, G. (2013). "Dinamika etnokulturnih politik federalnogo tsentra i respubliki Tatarstan v 1990-2000-e gg.". R. Hakimov (Ed.), *İstoriya tatar s drevneyşih vremen: tatari i Tatarstan v XX- naçale XXI v.*, Tom. 7, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan, 646-663.
- Makarova, G. İ. (2001). "Nekotorie etniçeskie aspektı kulturnoy politiki respubliki Tatarstan". *Jurnal Sotsiologii i Sotsialnoy Antropologii*, IV(2): 90-99.
- Makarova, G. İ. (2013). "Konstruiruya natsionalno-grajdanskie identiçnosti: etnokulturnie politiki federalnogo tsentra i regionov Rossii (na primere respubliki Tatarstan)". *Noveyshaya istoriya Rossii*, (3): 84-97.

- Malahov, V. ve Letnyakov, D. (2018). "İslam v vosprinyatii Rossiyskogo obşestva: sravnitelno-političeskiy aspekt". *Gosudarstvo, religiya, tserkov v Rossii i za rubejom*, 36(2): 248-271.
- Malashenko, A. (2006b). "Islam, the Way We See It". *Russia in Global Affairs*, 4(4): 40-41.
- Malaşenko, A. (1998). *İslamskoe vozrojdenie v rovmennoy Rossii*. Tsentr Karnegie, Moskova.
- Malaşenko, A. (2006a). *İslamskya alternativa i islamskiy proekt*. İzdatelstvo ves mir, Moskova.
- Malaşenko, A. (2007). *İslam dlya Rossii*. Rosspen, Moskova.
- Malaşenko, A. (2009). *Ramzan Kadirov: Rossiyskiy politik kavkazkoy natsionalnosti*. Rosspen, Moskova.
- Malaşenko, A. (2011). "Çto znaçit Severniy Kavkaz dlya Rossii". *Russie. Nei. Visions*, No. 61.
- Malaşenko, A. (2017). *Nado li boyatsya islama?*. İzdatelstvo ves mir, Moskova.
- Malaşenko, A. V. (2010). "İslam v Rossii: religiya i politika". *İslamovedenie*, (3): 67-85.
- Malaşenko, A. ve Trenin, D. (2002). *Vremya Yuga: Rossiya v Çeçne, Çeçnya v Rossii*. Gendalf, Moskova.
- Malov, E. (1866). *Prihodi starokreşenih i novokreşenih tatar v Kazanskoy eparhii*. Universitetskaya tipografiya, Moskova.
- Mamakaev, M. (1973). *Çeçenskiy tayp v period ego razlojeniya*, Çeçeno-İnguşsko Knijnaya İzdatelstvo, Grozniy.
- Markedonov, S. (2007). "Çeçenizatsiya Rossiyskoy vlasti". *Rossiya i musulmanskiy mir*, (6): 28-35.
- Markov, S. (2007). "Zadaçi Ramzana Kadirova". *Rossiya i musulmanskiy mir*, (6): 35-38.
- Marshall, A. (2010). *The Caucasus Under Soviet Rule*. Routledge, New York.
- Martin, J. (2007). *Medieval Russia 980-1584*. Cambridge University Press, New York.
- Martin, T. (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. Cornell University Press, Ithaca And London.
- Marx, K. ve Engels, F. (2013). *Din Üzerine*. (Çev. K. Güvenç). Sol Yayınları, Ankara.
- Matveeva, A. (2012). "Severniy Kavkaz v Sovremennoy Rossii: Dvadtsat Let Političeskoy İstorii". A. G. Matveev ve A. Y. Skakov (Ed.), *Severniy Kavkaz: Vzglyad İznutri. Vizovı i Problemi Sotsialno-Političeskogo Razvitiya*, İnitut Vostokovedenya RAN, Moskova, 3-48.

- Mavrodin, V. (1958). *Proishojdenie nazvaniy Rus Russkiy Rossiya*. Tipgorafiya No 13 UPP Lensopnarhoza, Leningrad.
- Mazower, M. (2015). *Karanlık Kıta: Avrupa'nın Yirminci Yüzyılı*. (Çev. M. Moralı), Alfa Yayınları, İstanbul.
- McCharty, J. (2014). *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Kıyımı 1821-1922*. (Çev. F. Sarıkaya), TTK Yayınları, Ankara.
- McDonald, M. (2008). "Securitization and the Construction of Security". *European Journal of International Relations*. 14(4): 563-587.
- Mçedlov, M. P. (Ed.). (2007). *Vera. Etnos. Natisya. Religioznyy komponent etniçeskogo sosznaniya*. İzdatelstvo kulturnaya revolyutsiya, Moskova.
- Mçedlova, M. M. (2017). "Religioznaya situatsiya v Rossii i v ee regionah". V. A. Tişkov ve V. V. Stepanov (Ed.), *Etniçeskoe i religioznoe mnogoobrazie Rossii*, İEA RAN, Moskova, 146-175.
- Mçedlova, M. M., Gavrilov, Y. S. ve Şevçenko, A. G. (2015). "Rossiyskaya identičnost: patriotizm, gosudarstvo, religiozno-mirovossrençeskiy faktor". *İslam v Sovremennom Mire*, 11(3): 35-48.
- Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azərbaycan Hareketi*. (Haz. A. Karaca), Azərbaycan Kültür Dəneđi Yayınları, Ankara.
- Melikova, S. (2012). "Pervaya Rossiysko-Çeçenskaya voyna (1994-1996): istoçniki i faktı etniçeskoy mobilizatsii". *Kavkaz&Globalizatsiya*, 6(3): 94-93.
- Mende, G. V. (1966). *Komünist Bloktı Milliyet ve Mefkûre*. (Çev. F. Tevetoğlu ve A. Alpaut), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Merati, S. E. (2017). *Muslims in Putin's Russia: Discourse on Identity, Politics, and Security*. Palgrave Macmillan, Cham.
- Mercani, Ş. (2008). *Müstefâdü'l-Ahbâr Fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*. (Çev. M. Kalkan), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- Merlin, A. (2014). "Remembering and Forgetting in Chechnya Today: Using The Great Patriotic War To Create a New Historical Narrative". A. L. Huerou vd. (Ed.), *Chechnya at War and Beyond*, Routledge Curzon, London and New York, 37-57.
- Meskhidze, J. (2013). "İmam Şeyh Mansur: Âşına Bir Suret İçin Birkaç Dörtlük", (Çev. A. Temizkan), *Sufi Araştırmaları*, 4(8): 65-94.
- Milçakov, M. (2017). "Vısokodotatsionnie regionı Rossii: usloviya formirovaniya byudjetov i mehanizmi gosudarstvennoy podderjki". *Finansoviy jurnal*, (1): 22-38.
- Miller, A. (2003). "Rossiyskaya imperiya, orientalizm i protsessı formirovaniya natsii Povolje". *Ab Imperio*, (3): 393-406.
- Miller, B. (2001). "The Concept of Security: Should it be Redefined?". *Journal of Strategic Studies*, 24(2): 13-42.

- Miner, S. M. (2003). *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941–1945*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London.
- Mironov, B. N. (2000). *Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII-naçalo XX v.)*. Tom. 1, Dmitriy Bulanin, S-Peterburg.
- Mironov, B. N. (2014). *Rossiyskaya imperiya: ot traditsii k modernu*. Tom. 1. Dmitriy Bulanin, Sankt-Peterburg.
- Mirzahanov, D. G. (2016). "İdeya russkogo islama kak popıtka musulmanskogo političeskogo proektirovaniya v 2000-e gg: političeskie otsenki i reaktsiya". *Vestnik MGOU. Seriya istoriya i političeskie nauki*, (1): 159-166.
- Miş, N. (2011). "Güvenlikleştirme Teorisi ve Siyasal Olanın Güvenlikleştirilmesi". *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(2): 345-381.
- Motadel, D. (2014). *Islam and Nazi Germany's War*. Harvard University Press, Cambridge.
- Muhametşin, F. (2013a). "Zakonodatelstvo respubliki Tatarstan v usloviyah novoy politiki v federativnih otnoşeniyah". R. Hakimov (Ed.), *İstoriya tatar s drevneyşih vremen: tatarı i Tatarstan v XX- naçale XXI v.*, Tom. 7, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan, 741-747.
- Muhametşin, F. M. (Ed.). (2013). *Srednyaya Aziya: politika i islam v kontse XVIII-naçale XXI veka*. İsdatelstvo Moskovskogo universiteta, Moskova.
- Muhametşin, R. (2001). "İslam i obşestvenno-političeskie organizatsi i dvijeniya". R. M. Muhametşin (Ed.), *İslam v Srednem Povolje: istoriya i sovremennost. Oçerki*, Master Layn, Kazan, 391-399.
- Muhametşin, R. (2005). "V poiskah religioznoy identičnosti". *Kazanskiy federalist spetsialnyy vipusk*, 1(13): 59-80.
- Muhametşin, R. (2006a). *İslam v Tatarstane*. Logos, Moskova.
- Muhametşin, R. (2007). "İslam v postsovetском Tatarstane: obnovlenie i utratı". *Rossiya i musulmanskiy mir*, (12): 20-35.
- Muhametşin, R. (2013b). "İslam v obşestvenno političeskoy jizni sovremennogo Tatarstana". R. Hakimov (Ed.), *İstoriya tatar s drevneyşih vremen: tatarı i Tatarstan v XX- naçale XXI v.*, Tom. 7, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan, 680-694.
- Muhametşin, R. M. (2006b). "Konfessionalnyy komponent etničeskoy identičnosti tatar na sovremennom etape". *Kazanskiy federalist*, 4(20): 96-108.
- Muhametşin, R. M. (2012). "Osnovnie etapy vozrojdeniya islama v Tatarstane". *Minbar. Islamic Studies*, 5(2): 67-74.
- Muharyamov, N. (2007). "İslam v Povolje: politizatsiya nesostoyavşaya ili otlojennaya?". K. Matsuzato (Ed.), *İslam ot Kaspiya do Urala: makroregionalnyy podhod*, Rosspen, Moskova, 13-70.

- Muharyamov, N. M. (2012). "Etniçeskiy faktor i politika v respublike Tatarstan: tendentsii 2000-h godov". L. M. Drobijeva (Ed.), *Konsolidiruyushie identičnosti i modernizatsionniy resurs v Tatarstane*, Institut sotsiologii RAN, Moskova, 7-21.
- Muharyamov, N. M. ve Muharyamova, L. M. (2004). "Tatarstan v usloviyah retsentralizatsii po-Putinski". K. Matsuzato (Ed.), *Fenomen Vladimira Putina i Rossiyskie regiony: pobeda neojidannaya ili zakonomernaya?*, İzdatelstvo Materik, Moskova, 312-366.
- Mukhina, İ. (2005). "Islamic Terrorism and the Question of National Liberation, or Problems of Contemporary Chechen Terrorism". *Studies in Conflict&Terrorism*, 28(6): 515-532.
- Muminov A., Gafurov, U. ve Shigabdinov R. (2010). "Islamic Education in Soviet and Post-Soviet Uzbekistan". M. Kemper, R. Motika ve S. Reichmuth (Ed.), *Islamic Education in the Soviet Union and its Successor States*, Routledge, New York, 223-279.
- Musin, D. A. (2011). Etnokulturnaa politika v respublike Tatarstan: skritiy etnotsentrizm v usloviyah deklariruemogo multikulutalizma". *ARS Administrandi*, (4): 71-88.
- Musina, R. (2010). "Religioznoe vozrojdenie ili konfessionalizatsiya soznaniya: k voprosu sovremennoy religioznoy situatsii u tatar". *Rossiya i musulmanskiy mir*, (7): 51-55.
- Musina, R. M. (2000). "Islam and Muslims in Contemporary Tatarstan". *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 39(2): 11-23.
- Musina, R. N. (2016). "İdentiçnost tatar v usloviyah religioznogo vozrojdeniya v sovremennom Tatarstane". A. Z. Nigamaev (Ed.), *İslam i tyurkskiy mir: problemi obrazovaniya, yazıka, literaturı, istorii i religii. materialı VIII mejdunarodnoy tyurkologičeskoj konferentsii*, İzdatelstvo Kazanskogo universiteta, Kazan, 22-24.
- Muzaev, T. ve Todua, Z. (1992). *Novaya Çeçeno-İngušetiya*. Panorama, Moskova.
- Mühlen, P. (2006). *Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında İkinci Dünya Harbinde Sovyet Doğu Halkları*. Şema Yayınevi, İstanbul.
- Nabiev, R. (2014a). *Vlast i Religioznoe Vozrojdeniya*. Kazanskiy Universitet, Kazan.
- Nabiev, R. (2014b). "Musulmanskoe obrazovanie v Tatarstane: vizovı sovremennosti". D.V. Brilev (Ed.), *İslam v multikultunom mire: musulmanskie dvijeniya i mehanizmi vosproizvodstva ideologii islama v sovremennom informatsionnom prostranstve*, Kazanskiy universitet, Kazan, 272-285.
- Nabiev, R. N. (2002). *İslam i gosudarstvo: Kulturno-istoričeskaya evolyutsiya musulmanskoj religii na Evropeyskom Voskote*. İzdatelstvo Kazanskogo universiteta, Kazan.
- Namli, E. (2014). "Pravoslavnoe bogoslovie i iskušenje vlastyu". *Gosudarstvo religiya tserkov v Rossii i za rubejom*, 3(32): 12-41.
- Nanaeva, B. B. (2009). "İslam v sisteme npravstvennih traditsiy çeçentsev". *Nauçnaya misl Kavkaza*, (3): 76-82.

- Nataev, S. A. (2012). "Tayp kak forma sotsialnoy organizatsii". L. T. Soloveva, V. A. Tişkov ve Z. İ. Hasbulatova (Ed.), *Çeçentsı*, Nauka, Moskova, 286-297.
- Neçitaylo, D. A. (2006). *Mejdunarodniy islamizm na Severnom Kavkaze*. İnstitut Blijnogo Vostoka, Moskova.
- Newell, W. R. (2019). *Tiranlar: Gücün, Adaletsizliğin ve Terörün Tarihi*. (Çev. D. Şendil), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Nietzsche, F. (2003). *Şen Bilim*. (Çev. L. Özşar), Asa Kitabevi, Bursa.
- Nikitin, N. İ. (1987). *Sibirskaya epopeya XVII veka. Naçalo osvoeniya Sibiri russkimi lyudmi*. Nauka, Moskova.
- Nisneviç, Y. (2009). "Svetskoe Gosudarstvo: problemi politiko-pravovoy kontseptualizatsii". Malaşenko ve S. Filatov (Ed.), *Dvadsat let religiozniy svobodı v Rossii*, Rosspen, Moskova, 131-159.
- Nolde, B. E. (2013). *İstoriya formirovaniya Rossiyskoy imperii*. Dmitriy Bulanin, Sankt-Peterburg.
- Novoselskiy, A. A. (1948). *Borba Moskovskogo gosudarstva s tatarami v pervoy polovine XVII veke*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova.
- Nuhajiev, N. S. ve Umhaev, H. S. (2012). *V poiskah natsionalnoy identiçnosti*. Groznenskiy Raboçiy, Grozniy.
- O'Ballance, E. (1997). *Wars in the Caucasus, 1990-1995*. Macmillan, London.
- Odigitrievskiy, N. (1895). *Kreşenie tatarı Kazanskoy gubernii etnografiçeskiy oçerk*. Peçatnya A. İ. Snegirovoy, Moskova.
- Odintsov, M. İ. (2010). *Veroispovednie reformı v Sovetskom Soyuze i v Rossii 1985-1997 gg. Rossiyskoe obyedinenie issledovateley religii*, Moskova.
- Ojegov, S. İ. (1972). *Slovar russkogo yazıka*. Sovetskaya entsiklopediya, Moskova.
- Okulov, A. F. vd. (Ed.). (1986). *K. Marks i F. Engels ob ateizme, religii i tserkvi*. Mısl, Moskova.
- Omel'chenko, E. ve Sabirova, G. (2003). "Islam and the Search for Identity". H. Pilkington ve G. Yemelianova (Ed.), *Islam in Post-Soviet Russia: Public and Private Faces*, RoutledgeCurzon, London, 167-182.
- Orlov, O. P. ve Çerkasov A. V. (Drl.). (2010). *Rossiya-Çeçnya: tsep oşibok i prestupleniy 1994-1996*. Prava Çeloveka, Moskova.
- Ortung, R. (2012). "Otnoşenie mejdu tsentrom i periferiey". M. Lipman ve N. Petrova (Ed.), *Rossiya-2020: stsenarii razvitiya*, Rosspen, Moskova, 323-344.
- Orwell, G. (2011). *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört*. (Çev. C. Üster). Can Yayınları, İstanbul.

- Osmaev, A. D. (2008). "Obşestvenno-Političeskaya situatsiya v çeçenskoy respublike v 1996-1999 gg." *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 3(4): 195-202.
- Özcan, S. A. (2012). *Rusya ve Polonya'da Din, Kimlik, Siyaset*. Küre Yayınları, İstanbul.
- Özek, Ç. (ty.). *Devlet ve Din*. Ada Yayınları, İstanbul.
- Özel, A. (1993). "Darulharp". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8. Cilt, TDV, Ankara, 541-543.
- Özel, A. (1993). "Darulislam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8. Cilt, TDV, Ankara, 536-537.
- Özel, A. (2014). *İslam ve Terör Fikri Bir Yaklaşım*. Küre Yayınları, İstanbul.
- Özervarlı, M. S. (2009), "Selefiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36. Cilt, TDV, Ankara, 399-402.
- Öztürk, M. (2020). "Bolşevik İhtilâli Arifesinde Çarlık Rusya'da Müslümanlar Meselesi". *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, (4): 101-142.
- Pateev, R. F. (2021). "İslamskiy aktivizm i sotsiokulturnie transformatsii v Tatarskom soobşestve". T. N. Lipatova (Ed.), *İslam i religioznyy aktivizm v Respublike Tatarstan: Kolektivnaya monografiy*, İzdatelstvo AN RT, Kazan, 13-71.
- Pavković, A. (2015). "Chechnya The Islamization of a Secession". F. Requejo & K. J. Nagel (Ed.), *Politics of Religion and Nationalism: Federalism, Consociationalism and Secession*, , Routledge, London and New York, 93-105.
- Pavlova, O. (2015). "Religioznaya i etničeskaya identičnost musulman Severo-Zapadnogo i Severo Vostočnogo Kavkaza: soderjanie i osobennosti sostoyaniya". *İslam v Sovremennom Mire*, 11(2): 75-86.
- Pavlova, O. S. (2013). *Çeçenskiy etnos segodnya: çerti sotsialno-psihologičeskogo protreta*. Sam Poligrafist, Moskova.
- Paxton, J. (2004). *Leaders of Russia and the Soviet Union: from the Romanov Dynasty to Vladimir Putin*. Routledge, New York.
- Pelenski, J. (1967). "Muscovite Imperial Claims to the Kazan Khanate". *Slavic Review*, 26(4): 559-576.
- Perepelkin, L. S. (1994). "Çeçenskaya respublika: sovremennaya sotisalno-političeskaya situatsiya". *Etnografičeskoe Obozrenie*, (1): 3-15.
- Plotnikov, N. ve Mrkiç, İ. (2019). *İnostrannie boeviki v ryadah terrorističeskih organizatsiy v Sirii i İrake*. İnstitut Vostokovedeniya RAN, Moskova.
- Poçta, Y. M. (2019). "Religiya i politika v postsovetskom Rossii (na primere musulmanskogo fronta)". *Vestnik Rossiyskogo universiteta drujbi narodov. Seriya Politologiya*. 21(4): 620-632.

- Pokalova, E. (2015). *Chechnya's Terrorist Network: The Evolution of Terrorism in Russia's North Caucasus*. Praeger, Santa Barbara.
- Pokrovskiy, N. İ. (2000). *Kavkazkie voyni i imamat Şamilya*. Rosspen, Moskova.
- Politkovskaya, A. (2006). *Putin'in Rusyası*. (Çev. K. Ülker), Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Polyakov, Yu. A. (Ed.). (2000). *Naselenie rossii v XX veke istoričeskie očerki 1900-1939*. Tom. 1, Rosspen, Moskova.
- Ponarin, E. D. ve Jirkov, K. A. (2013). "Natsionalizm etničeskiy i političeskiy: institutsionalnie faktori tatarskogo natsionalizma v respublikah Voljsko-Uralskogo regiona". *Mir Rossii*, (3): 152-177.
- Ponarin, E. D. ve Komin, M. O. (2016). "Dilemma russkogo natsionalizma: imperskiy i etničeskiy natsionalizm v postsovetskoy Rossii". *Politiya. Analiz. Hronika. Prognoz*, 4(83): 82-93.
- Potto, V. (Ed.). (1901). *Utverjdenie russkago vladıçestva na Kavkaze*. Tom. I, Tipografiya Ya. İ. Libermana, Tiflis.
- Prozorov, S. M. (1999). *İslam na territorii bivşey Rossiyskoy imperii. Entsiklopedičeskiy Slovar*. Vıpusk. 2, Vostočnaya Literatura RAN, Moskova.
- Rabinowitch, A. (2017). *The Bolsheviks Come to Power: The Revolution of 1917 in Petrograd*. Pluto Press, London.
- Ragozina, S. (2018). "Zaşışaya 'traditsionniy islam ot 'radikalnogo': diskurs islamofobii c Rossiyskih SMİ". *Gosudarstvo, religiya, tserkov v Rossii i za rubejom*, 36(2): 272-299.
- Ragozina, S. (2020). "Official Discourse on Islam and Islamic Discourse in Contemporary Russia: Stereotypes and Intertextuality". R. Bekkin (Ed.), *The Concept of Traditional Islam in Modern Islamic Discourse in Russia*. Center for Advanced Studies, Sarajevo, 115-134.
- Rakhmanova, T. (2016). *Rus İktidarının Kalbinde: Putin İmparatorluğunu Sorgulama*. (Çev. M. R. Üzmen), Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Raviot, J. R. (1994). "Types of Nationalism, Society, and Politics in Tatarstan". *Russian Politics & Law*, 32(2): 54-83.
- Raymann, K. L. (2014). *Securitization of Islam: A Vicious Circle Counter-Terrorism and Freedom of Religion in Central Asia*. Transcript Verlag, Bielefeld.
- Retelle, J. F. (2016). "North Caucasian Foreign Fighters in Syria and Iraq: Assessing the Threat of Returness to the Russian Federation". *Causasian Survey*, 4(3): 2018- 238.
- Reynolds, M. (2005). "Myths and Mysticism: A Longitudinal Perspective on Islam and Conflict in the North Caucasus". *Middle Eastern Studies*, 41(1): 31-54.

- Rijova, S. V. (2017). "Soderjanie i dinamika etničeskoy identičnosti v Rossii". Tişkov, V. A. ve V. V. Stepanov (Ed.), *Etničeskoe i religioznoe mnogoobrazie Rossii*, İEA RAN, Moskova, 108-124.
- Riasanovsky, N. V. ve Steinberg, M. D. (2014). *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*. (Çev. F. Dereli), İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Roberts, J. M. (2015). *Avrupa Tarihi*. (Çev. F. Aytuna), İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Roe, P. (2004). "Securitization and Minority Rights: Conditions of Desecuritization". *Security Dialogue*, 35(3): 279-294.
- Romaniello, M. P. (2012). *The Elusive Empire Kazan and the Creation of Russia 1552-1671*. The University of Wisconsin Press, Wisconsin.
- Roos, D. (2020). *Tatar İmparatorluğu Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu*. (Çev. K. M. Orağlı), Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Rorlich, A. A. (1999). "History, Collective Memory and Identity: the Tatars of Sovereign Tatarstan". *Communist and Post-Communist Studies*, 32(4): 379-396.
- Rorliç, A. A. (2000). *Volga Tatarları: Yüzyılları Aşan Milli Kimlik*. (Çev. M. S. Er), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Rose, R., Munro, N. ve White, S. (2000). "How Strong Is Vladimir Putin's Support?". *Post-Soviet Affairs*, 16(4): 287-312.
- Ross, C. (2009). *Local Politics and Democratization in Russia*. New York, Routledge.
- Ross, K. (2013). "Rossiya: federatsiya bez federalizma". A. Zaharov, O. Zdaromislova ve A. Ryabov (Ed.), *K novoy modeli Rossiyskogo federalizma*, İzdatelstvo Ves Mir, Moskova, 105-117.
- Roşin, M. (2011a). "İz istorii islama na Severnom Kavkaze: vahhabitı". İ. Tekuşev ve K. Şevçenko (Ed.), *İslam na Severnom Kavkaze: istoriya i sovremennost*. Medium Orient, Prag, 23-27.
- Roşin, M. (2011b). "İmarat Kavkaz: ştrihi v virtualnoy i realnoy istorii". İ. Tekuşev ve K. Şevçenko (Ed.), *İslam na Severnom Kavkaze: İstoriya i Sovremennost*. Medium Orient, Prag, 88-101.
- Roşin, M. Y. (2011c). "Duhovnoe upravleniya musulman v postsovetskoy Çeçne: istoričeskiy obzor". *Pax Islamica*, 2(7): 148-155.
- Rothschild, E. (1995). "What Is Security?". *Daedalus*, 124(3): 53-98.
- Roudik, P. L. (2007). *The History of the Central Asian Republics*. Greenwood Press, Westport.
- Roy, O. (2009). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. (Çev. M. Moralı), Metis Yayınları, İstanbul.

- Russel, J. (2005). "Exploitation of the 'Islamic Factor' in the Russo-Chechen Conflict Before and After 11 September 2001". R. Fawn (Ed.), *Realignments in Russian Foreign Policy*, Frank Cass, London, 92-106.
- Russell, J. (2007). *Chechnya-Russia's 'War on Terror'*. Routledge, New York.
- Russell, J. (2008). "Ramzan Kadyrov: The Indigenous Key to Success in Putin's Chechenization Strategy?". *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 36(4): 659-687.
- Sabirov, A. ve Şepotkin, V. (1992). "Tatarstan: vremya trudnogo dialoga". *İzvestiya*, No. 59, [*İzvestiya*, 10 Mart 1992].
- Safiullina, R. (2017). "Zadaça vossozdaniya oteçestvennoy bogoslavskoy şkolı i rol gosudarstva v religioznoy jizni musulman Tatarstana". E. İ. Filippova ve J. Radvani (Ed.), *Religiya i radikalizm v postsekulyarnom mire*, Goryaçaya Liniya Telekom, Kazan, 81-90.
- Sagitova, L. (2009). "Nekotorie problemy institutsionalizatsii islama v postsovetском Tatarstane". *Vlast*, (10): 110-114.
- Sagitova, L. (2017). "Reislamizatsiya v postsovetском Tatarstane i novie kulturnie granitsı". E. İ. Filippova ve J. Radvani (Ed.), *Religiya i radikalizm v postsekulyarnom mire*, Goryaçaya Liniya Telekom, Kazan, 91-113.
- Sagitova, L. V. (2012). "Dinamika bilingvizma v Tatarstane: rezultat yazikovoy politiki pravitelstva i sotsialno-ekonomičeskaya konyunktura". L. M. Drobijeva (Ed.), *Konsolidiruyushie identičnosti i modernizatsionnyy resurs v Tatarstane*, Institut sotsiologii RAN, Moskova, 26-46.
- Sagitova, L. V. (2018a). "Politika identičnosti Tatarstana v kontekste stanovleniya federativnih otnoşeniy v sovremennoy Rossii". *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta*. (4): 135-147.
- Sagitova, L. V. (2018b). "Problemy metodologii izučeniya religioznoy traditsii v kontekste postsovetской reislamizatsii". *Minbar. İslamskie issledovaniya*, 11(1): 145-156.
- Sakwa, R. (1998). *Soviet Politics in Perspective*. Routledge, London and New York.
- Sakwa, R. (2008a). *Russian Politics and Society*. Routledge, London and New York.
- Sakwa, R. (2008b). *Putin: Russia's Choice*. Routledge, New York.
- Salagaev, A. L, Sergeev, S. A ve Luçeva, L. V. (2011). *Novie problemy i protivoreçiya sotsiokulturnogo razvitiya respubliki Tatarstan*. KNİTU, Kazan.
- Samorodova, V. V. (2018). "Formirovanie sistemı musulmanskogo obrazovaniya kak faktor protivodeystviya ideologii ekstremizma i terrorizma". *Minbar. Islamic Studies*, 11(2): 329-338.
- Sampiev, İ. (2008). "İstoriçeskie paralleli islamskoy politiki Rossii na Severnom Kavkaze". *Kavkaz & Globalizatsiya*, 2(3): 63-73.

- Sanda, N. A. and Fox, J. (2013). *Religion in International Relations Theory: Interactions and Possibilities*. Routledge, London and New York.
- Sander, O. (2003). *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*. İmge Kitabevi, Ankara.
- Sapronova, M. A., Çeçevișnikov, A. L. ve Yarlıkapov, A. A. (2018). *İslam i musulmane postsovetskoy Rossii v rabotah oteçestvennih isledovateley. Bibliografiçeskiy slovar-spravoçnik (1992-2017)*. MGİMO-Universitet, Moskova.
- Savateev, A. D. (2000). "İslam i politika v Çeçenskoy respublike". *Obşestvennie nauki i sovremennost*, (2): 94-95.
- Saydam, A. (2010). *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*. TTK Yayınları, Ankara.
- Saydumov, D. H. ve Hasbulatov, A. İ. (2012). "Pravovaya kultura". L. T. Soloveva, V. A. Tişkov, Z. İ. Hasbulatova (Ed.), *Çeçentsı*, Nauka, Moskova.
- Sbornik Russkago istoriçeskogo obşestva*. (1881). Tom. 32, Tipografiya N. A. Lebedeva, S-Peterburg.
- Schaefer, R. W. (2010). *The Insurgency in Chechnya and the North Caucasus: From Gazavat to Jihad*. Praeger, Santa Barbara.
- Solum, J. W. (1999). "A Sovereign State Within Russia? The External Relations of the Republic of Tatarstan". *Global Society*, 13(1): 49-75.
- Semenov, V. (2010). "İslam i natsionalnoe tatarskoe vozrojdienie na rubeje tısyaçiletiy". *Vlast*, (9): 108-112.
- Semenov, V. V. (2007). "Etniçeskie musulmane i mejkonfesiionalnie otnoşeniya v Povolje". A. Malaşenko (Ed.), *İslam v Rossii: vzglyad iz regionov*, Aspekt Press, Moskova, 85-102.
- Sergeev, S. A. ve Sergeeva, Z. H. (2009). "Tatarskiy etnonatsionalizm v respublike Tatarstan: ot rassveta do zakata". *Politeks. Politiçeskaya Ekspertiza*, 5(1): 116-127.
- Sharafutdinova, G. (2000). "Chechnya Versus Tatarstan: Understanding Ethnopolitics in Post Communist Russia". *Problems of Post-Communism*, 47(2): 13-22.
- Sharafutdinova, G. (2003). "Paradiplomacy in the Russian Regions: Tatarstan's Search for Statehood". *Europe-Asia Studies*, 55(4): 613-629.
- Sharifzhanov, I. I. (2007). "The Parliament of Tatarstan, 1990–2005: Vain Hopes, or the Russian Way Towards Parliamentary Democracy in a Regional Dimension". *Parliaments, Estates And Representation*, 27(1): 239-250.
- Shaw, M. N. (2008). *International Law*. Cambridge University Press, New York.
- Shedd, J. R. (2008). "When Peace Agreements Create Spoilers: The Russo-Chechen Agreement Of 1996". *Civil Wars*, 10(2): 93–105.
- Shields, C. J. (2007). *Vladimir Putin*. Infobase Publishing, New York.

- Shils, E. (2003). "Gelenek". *Doğu Batı*, 7(25): 101-131.
- Shiner, L. (1967). "The Concept of Secularization in Empirical Research". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6(2): 207-220.
- Sırzanov, A. V. (2019). "Deyatelnost musulmanskih organizatsiy Astrahanskoy oblasti v 2016-2018gg". *Manuskript*, 12(9): 65-71.
- Sızranov, A. V. (2013). *Gosudarstvo i islam v postsovetskoy Rossii v 1991-2008 gg. (na meterialah Povoljya)*. Astrahanskiy universitet, Astrahan.
- Sibireva, O. (2012). "Problemi realizatsii svobody sovesti v Rossii v 2011 godu". *Ksenofobiya, svoboda sovesti i antiektremizm v Rossii v 2011 godu. Sbornik ejegodnih dokladov informatsionno-analitičeskogo tsentra SOVA*, V. Alperoviç, A. M. Verhovskiy, O.A. Sibireva ve N. Y. Yudina (Drl.), Tsentr SOVA, Moskova, 67-92.
- Sibireva, O. (2020). "Problemi realizatsii svobody sovesti v Rossii v 2019 godu". *Ksenofobiya, svoboda sovesti i antiektremizm v rossii v 2019 godu. Sbornik ejegodnih dokladov informatsionno-analitičeskogo tsentra SOVA*, A. M. Verhovskiy (Drl.), Tsentr SOVA, Moskova, 137-169.
- Sidorenko, A. (2010). "Političeskaya vlast v etničeskikh regionah". İ. Busıgin ve A. H. Gryuder (Ed.), *Federalizm i etničeskoe raznoobrazie v Rossii*, Rosspen, Moskova, 94-111.
- Silantyev, R. (2007). *Noveyşaya istoriya islama v Rossii*. Algoritm, Moskova.
- Silantyev, R. A. (2008). *İslam v sovremennoy Rossii. Entsiklopediya*. Algoritm, Moskova.
- Silantyev, R. A. (2010). *Musulmanskaya diplomatiya Rossii: istoriya i sovremennost*. Rema, Moskova.
- Silantyev, R. A. (2015). *Sovet muftiev Rossii: istoriya odnoy fitni*. Risi, Moskova.
- Silantyev, R. A. (2016). *Sovremennaya geografiya islamskogo soobşestva Rossii*. Risi, Moskova.
- Silantyev, R. A. (Ed.). (2018). *Atlas islamskoe soobşestvo Rossiyskoy Federatsii*. İNKOTEK, Moskova.
- Simons, G. (2019). "Introduction: The Image of Islam in Russia". *Religion, State & Society*, 47(2): 174-179.
- Smirnov, E. K. (1904). *Oçerk istoriçeskogo razvitiya i sovremennogo sostoyaniya russkoy pravoslavnoy missii*. Sinodalnaya tipografiya, S-Peterburg.
- Smirnov, N. A. (1958). *Politika Rossii na Kavkaze XVI-XIX vekah. İzdetelstva sotsialno-ekonomiçeskoy literaturı*, Moskova.
- Smirnov, N. A. (2013). *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*. (Çev. A. Berberoğlu) Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- Smith, A. (2017). *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*. (Çev. B. F. Çallı), Alfa Yayınları, İstanbul.

- Smith, A. D. (2018). *Seçilmiş Halklar Ulusal Kimliğin Kutsal Kaynakları*. (Çev. A. Küçük), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Smith, S. (2002). *Allah'ın Dağları Çeçenistan'da Savaş*. (Çev. H. Nugay), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Smith, S. A. (2006). "The Revolutions of 1917–1918". R. G. Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia*, Vol. III, The Twentieth Century, Cambridge University Press, Cambridge, 114-139.
- Sokirianskaia, E. (2008). "Ideology and Conflict Chechen Political Nationalism Prior to, and During, Ten Years of War". M. Gammer (Ed.), *Ethno-Nationalism, Islam and the State in the Caucasus Post-Soviet Disorder*, Routledge, London and New York, 102-138.
- Solovey, T. ve Solovey, V. (2010). "Russkiy natsionalizm pri Putine-Medvedeve". V. Pribilovskiy (Ed.), *Russkiy natsionalizm mejdu vlastyu i oppozitsiey*, Panorama, Moskova, 51-62.
- Sorgin, V. V. (2001). *Politiçeskaya istoriya sovremennoy Rossii. 1985-2001. Ot Gorbaçeva do Putina*. Ves Mir, Moskova.
- Sotçinenko, A. A. (2008). "İslamofobiya v sovremennoy Rossii: istoriya vozniknoveniya i sovremennoe sostoyanie". *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*, 6(1): 32-44.
- Sotçinenko, A. A. (2012). "İslamofobiya v Rossii: vozniknovenie i osnovnie tendentsii razvitiya". M. S. Kafkasyalı (Ed.), *Orta Asya'da İslam Temsilden Fobiye*, Cilt. 3, Ahmed Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1575-1594.
- Sotchinenko, A. (2009). "Islam-Russian Orthodox Church Relations and The State in The Post-Communist Russia". *Politics and Religion*, 3(2): 263-275.
- Sotsialnaya doktrina rossiyskih musulman*. (2017). Altın Miras, Moskova.
- Souleimanov, E. (2005). "Chechnya, Wahhabism and the Invasion of Dagestan". *Middle East Review Of International Affairs*, 9(4): 48-71.
- Souleimanov, E. A. ve Aliyev H. (2019). "Ideology and Disengagement: A Case Study of Nationalists and Islamists in Chechnya". *Europe-Asia Studies*, 72(2): 314-330.
- Souleimanov, E. ve Ditych, O. (2008). "The Internationalisation of the Russian-Chechen Conflict: Myths and Reality". *Europe-Asia Studies*, 60(7): 1199-1222.
- Stalin, J. V. (1990a). "Ulusal Sorun Üzerine Konuşma". *Eserler*, (Çev. İ. Yarkın), Cilt. 4, İnter Yayınları, İstanbul.
- Stalin, J. V. (1990b). "Rus Cumhuriyeti'nin Federal Kurumları Hakkında Bir Karar Taslağı". *Eserler*, (Çev. İ. Yarkın), Cilt. 4, İnter Yayınları, İstanbul.
- Stalin, J. V. (1990c). "Dağıstan'ın Sovyetik Özerkliği Üzerine Deklarasyon". *Eserler*, (Çev. İ. Yarkın), Cilt. 4, İnter Yayınları, İstanbul.
- Stark, R. (1999). "Secularization, R.I.P.". *Sociology of Religion*, 60(3): 249-273.

- Starodubrovskaya, I. V. ve Sokolov, D. V. (2015). *Istoki konfliktov na Severnom Kavkaze*. Izdatelskiy dom delo, Moskova.
- Steinberg, M. D. (2017). *The Russian Revolution 1905-1921*. Oxford University Press, New York.
- Steinwedel, C. (2016). *Threads of Empire: Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria. 1552–1917*. Indiana University Press, Bloomington&Indianapolis.
- Stenkov, A. (2015). *Russia's Security Policy Under Putin: A Critical Perspective*. Routledge, New York.
- Streletskiy, V. (2010). "Konfiguratsiya etniçeskikh, lingvistiçeskikh, kulturnih, religioznih i rasovih razliçiy v Rossiyskoy Federatsii". I. Busigin ve A. H. Gryudera (Ed.), *Federalizm i etniçeskoe raznoobrazie v Rossii*, Rossen, Moskova, 9-33.
- Stritzel, H. (2007). "Towards a Theory of Securitization: Copenhagen and Beyond". *European Journal of International Relations*, 13(3): 357-383.
- Sudo, J. (2005). "Russian Nationalist Orthodox Theology: A New Trend in the Political Life of Russia". *Political Theology*, 6(1): 67-86.
- Suhanov, P. (2018). "Taktika postepennogo vitesneniya: kto i počemu zainteresovan v likvidatsii batalyona vostok". *Voенno-promiшlennyi kuryer*, 23(239): 1-4.
- Suharev, A. A. (1904). *Kazanskіe tatarı: opit etnografiçeskago i mediko- antropologiçeskago izsledovaniya*. Tipografiya P. P. Soykina, S-Petersburg.
- Suleymanova, Ş. S. (2015). "Politiçeskiy diskurs islama v XXI veke". *İslam v sovremennom mire*, 11(3): 155-162.
- Sultanov, F. M. (2000). *Tatarskoe natsionalnoe dvijenie: istoriya i sovremennost*. Magarif, Kazan.
- Swatos, H. W. ve Christiano, J. K. (1999). "Secularization Theory: The Course of a Concept". *Sociology of Religion*, 60(3): 209-228.
- Swietochowski, T. (1985). *Russian Azerbaijan, 1905-1920 The Shaping Of National Identity In A Muslim Community*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Swirszcz, J. (2009). "The Role of Islam in Chechen National Identity". *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 37(1): 59-88.
- Syukiyaynen, L. (2014). "Perspektivı islamskogo prava v sovremennoy Rossii". D. V. Brilev (Ed.). *İslam v multikulturnom mire: musulmanskie dvijeniya i mehanizmi vosproizvodstva ideologii islama v sovremennom informatsionnom prostranstve*, Kazanskiy universitet, Kazan, 343-366.
- Şafıgullina, L. R. (2009). "Etnokulturnie aspektı deyatelnosti jenskih obşestvennih organizatsiy v Respublike Tatarstan na rubeje XX-XXI vekov (na primere Asotsiatsii tatarskih jenşin Ak kalfak)". *Uçenie Zapiski Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 151(2), 240-246.

- Şahin, L. (2008). "İmparatorluk ve Ulusal Azınlıklar Sorunu İçinde Tatar-Başkurt İlişkilerinin Değerlendirilmesi". *Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural*, G. Pultar (Drl.), Tetragon Yayınları, İstanbul, 249-276.
- Şahin, L. (2016). "Rusya Federasyonu'nun Etnik ve Dinsel Yapısı". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(2): 15-32.
- Şahray, S. M. ve A. A. Klişas, (2011). *İstoriya sovremennoy Rossii: dokumentı i materialı (1985-1999)*. Çast. 1, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskova.
- Şaymiev, M, (2006). "Tatarstan-primer mirnogo sosuşestvovaniya različnih konfessiy". *Rossiya i musulmanskiy mir*, (9): 79-83.
- Şevçenko, K. ve Tekuşev, İ. (2011). "İslam na Severnom Kavkaze: sotsiologičeskaya retrospektiva". İ. Tekuşev ve K. Şevçenko (Ed.), *İslam na Severnom Kavkaze: istoriya i sovremennost*, Medium Orient, Praga, 190-225.
- Şevtsova, L. (1999). *Rejim Borisa Yeltsina*. Rosspen, Moskova.
- Şkarata, O. İ, (1970). "Etno-sotsialnaya struktura gorodskogo naseleniya Tatarskoy ASSR (po materialam sotsiologičeskogo obsledovaniya)". *Sovetskaya etnografiya*, (3): 3-16.
- Şmurlo, E. (1922). *İstoriya Rossii 862-1917*. İzdanie Grad Kitej, Münih.
- Şnirelman, V. (2002). "İdentičnost i obrazı predkov: tatarı pered vıborom". *Vestnik Evrazii*, (4): 128-147.
- Şternberg, L. (1910). "İnorodtsı: obşiy obzor". *Formı natsionalnogo dvijeniya v sovremennih gosudarstvah: Avstro-Vengriya. Rossiya. Germaniya*, (Ed. A. İ. Kastelyanskiy), İzdatelstvo Obşestvennaya Polza, S. Peterburg, 529-574.
- Tacuddin, T. (2002). "Evraziystvo est samıy garmoniçnyy i iskrenniy Rossiyskiy patriotizm". *Osnovi evraziystva*, N. Agamalyan vd. (Drl.), Arktogeya Tsentr, Moskova, 64-69.
- Tagirov, İ. (2013a). "Perestroyka v Tatarstane". R. Hakimov (Ed.), *İstoriya tatar s drevneyşih vremen: tatarı i Tatarstan v XX-naçale XXI v.*, Tom. 7, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan, 491-497.
- Tagirov, İ. (2013b). "Polojenie Tatarstana v novih politiçeskikh usloviyah". R. Hakimov (Ed.), *İstoriya tatar s drevneyşih vremen: tatarı i Tatarstan v XX-naçale XXI v.*, Tom. 7, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan, 533-550.
- Tagirov, İ. (2013c). "Podgotovka referenduma i reşenie naroda respubliki". R. Hakimov (Ed.), *İstoriya tatar s drevneyşih vremen: tatarı i Tatarstan v XX-naçale XXI v.*, Tom. 7, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan, 557-566.
- Tagirov, İ. (2013d). "İtogi referenduma i ih zakonodatelnoe zakrepleniye". R. Hakimov (Ed.), *İstoriya tatar s drevneyşih vremen: tatarı i Tatarstan v XX-Naçale XXI v.*, Tom. 7, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan, 566-594.

- Tagirov, İ. (2013e). "Noviy dogovor otveçat sovremennım realiyam". R. Hakimov (Ed.), *İstoriya tatar s drevneyşih vremen: tatarı i Tatarstan v XX-naçale XXI v.*, Tom. 7, Institut istorii im. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan, 736-740.
- Tatişev, V. N, (1848). *İstoriya Rossiyskaya s samih drevneyşih vremen*. Kniga Pyataya, İmperatorskiy Moskovskiy universitet, Moskova.
- Tavkul, U. (2015). *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Taymas, A. B. (1966). *Kazan Türkleri*. Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Tekuşev, İ. (2011a). "Ohota na religioznih deyateley, ili strelba po traditsionnomu islamu". İ. Tekuşev ve K. Şevçenko (Ed.), *İslam na Severnom Kavkaze: istoriya i sovremennost*, Medium Orient, Prag, 143-151.
- Tekuşev, İ. (2011b). "Kremlevskiy aparteid na Severnom Kavkaze". İ. Tekuşev ve K. Şevçenko (Ed.), *İslam na Severnom Kavkaze: istoriya i sovremennost*, Medium Orient, Praga, 156-159.
- Tellal, E. (2012). "Rusya'yla İlişkiler". *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Ed. B. Oran), Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 540-550.
- Tellal, E. ve Keskin, N. E. (2009). "Rusya Federasyonu'nda Kamu Yönetimi". B. A. Güler vd. (Ed.), *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*, İmge Kitabevi, Ankara, 469-543.
- Temizkan, A. (2009). "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9(2): 165-190.
- Temizkan, A. (2013). "Osmanlı Devleti İle Rus Çarlığı Arasında İmam Mansur". *Sufi Araştırmaları*, 4(8): 1-35.
- Temizkan, A. (2018). *Araftaki Kafkasya Dünya Tarihinin En Uzun Süren Direnişi*. İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- Terrance G. C. (1984). "Secularization and States of Modernity". *World Politics*, (36): 362-382.
- The Tatar Public Centre (TOTs). (1990). *Central Asian Survey*, 9(2): 155-165.
- Thoburn, H. (2015). *Rusya Siyasetini Anlama Kılavuzu*. Ankara, SETA Yayınları.
- Thomas, S. M. (2003). "The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Society". P. Hatzopoulos ve F. Petit (Ed.), *Religion in International Relations: The Return From Exile*, Palgrave Macmillan, New York, 21-53.
- Tihomirov, M. N. (1962). *Rossiya v XVI stoletiya*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova.
- Tilly, C. (2016). *Avrupa'da Devrimler 1492-1992*. (Çev. Ö. Arıkan), Alfa Yayınevi, İstanbul.

- Tişkov, V. A. (2001). *Obşestvo v voorujennom konflikte (etnografiya çeçenskoy voynu)*. Nauka, Moskova.
- Tişkov, V. A. (2013). *Rossiyskiy narod: istoriya i smysl natsionalnogo samosoznaniya*. Nauka, Moskova.
- Tişkov, V. A. ve Filippova, E. A. (Ed.). (2000). *Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar (Kuzey Kafkasya)*. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara.
- Tişkov, V. ve Kisriev, E. (2007). "Mnojestvennie identičnosti mejdu teoriey i politikoy (Primer Dagestana)". V. V. Stepanov ve V. A. Tişkov (Ed.), *Etnokulturniy oblik Rossii: Perepis 2002 goda*, Nauka, Moskova, 94-125.
- Toft, D. M. (2003). *The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and The Indivisibility of Territory*. Princeton University Press, Princeton.
- Togan, A. Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. 1. Cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Toporov, D. (1992). *Spravočnik novih obşestvennih organizatsiy Tatarstana*. Panorama, Moskova.
- Topsakal, İ. (2009). *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Tsipin, V. (2010). *İstoriya russkoy pravoslavnoy tserkvi sinodalniy i noveyşiy period (1700-2005)*. İzdatelstvo Sretenskogo Monastrya, Moskova.
- Tsvetkov, O. (2010). "Rasprostranenie političeskogo islama na Severnom Kavkaze". İ. Busıgin ve A. H. Gryudera (Ed.), *Federalizm i etničeskoe raznoobrazie v Rossii*, Rosspen, Moskova, 193-202.
- Tsvetkova, V. F. (2008). "Političeskaya situatsiya i sotsialno-ekonomiçeskie predposilki çeçenskogo konflikta v naçale 90-h gg. XX v.". *Obşestvo. Sreda. Razvitie*, (4): 33-45.
- Tulskiy, M. (2005). "Raskol v rukovodstve rossiyskih musulman: 1994-2004 godı". *Rossiya i musulmanskiy mir*, (3): 24-39.
- Tuna, M. Ö. (2002). "Gaspıralı V. İl'minskii: Two Identity Projects For The Muslims Of The Russian Empire". *Nationalities Papers*, 30(2): 265-289.
- Turan, Ş. (1951). "1829 Edirne Antlaşması". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9(1,2): 111-151.
- Turner, B. S. (2010). "Religion in a Post-Secular Society". B. S. Turnerb (Ed.), *The Sociology of Religion*, Blackwell Publishing, Malden, MA, 649-667.
- Türk Dil Kurumu, (2005). *Türkçe Sözlük*. Türk dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türker, A. T. (2013). "Kuzey Kafkasya'da Aşırı İslamcılığın Yükselişi: Kafkasya Emirliği'nin Analizi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68(3): 141-164

- Türkyılmaz, S. (2018). *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış Usul-i Cedit Eğitim*. Ketebe Yayınları, İstanbul.
- Uluç, Ö. (2012). *Kamusal Alanda Din*. Yarın Yayınları, İstanbul.
- Uludağ, S. (2006). "Mürîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt. 32, TDV, Ankara, 47-49.
- Umarov, E. D. (2014). *Hayatı, Beyanatlar, Röportajlar, Kafkasya Cihad Tarihi*. Beyaz Minare Yayınevi, Ankara.
- Umnova, İ. (2013). "Konstitutsionnye osnovy sovremennogo Rossiyskogo federalizma: model i realnost". A. Zaharov, O. Zdaromislova ve A. Ryabov (Ed.), *K novoy modeli Rossiyskogo federalizma*, İzdatelstvo Ves Mir, Moskova, 65-89.
- Uramzanova, R. (2008). "Musulmanskie obryady v bitovoy kulture tatar: etnografiya etniçeskogo v epohu globalizatsii". *Minbar. Islamic Studies*, 1(1): 47-56.
- Ustinkin, S., Timofeev, G., Şunina, A. ve İvanova, V. (2012). "Evolyutsiya Deyatelnosti İslamskih Politicheskikh Partiy i Obşestvennih Dvijeniy v Sovremennoy Rossii". *Vlast*, (8): 84-87.
- Vaçagaev, M (2009). "Reabilitatsiya Narodov Severnogo Kavkaza: Osnovnie Problemy Çeçentsev i İnguşey v Period s 1957-go do Naçala 1990-h Godov". *Kavkaz&Globalizatsiya*, 3(1): 164-173.
- Vaçagaev, M. (2011). "Virdovaya struktura kak prototip politicheskikh partiy v Çeçene". (Ed. M. S. Albogaçieva), *İslam v Rossii i za ee peredelami: istoriya, obşestvo i kultura*. Sbornik materialov mejdunarodnoy nauçnoy konferentsi, posvyaşennoy 100-letiyuso dnya konçini vıdayuşegosya religioznogo deyatelya şeyha Batal-hadji Belharoeva. MAE RAN, Sankt Peterburg, Magas, 224-229.
- Vatchagaev, M. (2014). "The Politicization of Sufism in Chechnya". *Caucasus Survey*, 1(2): 25-35.
- Vergin, N. (2000). *Din, Toplum ve Siyasal Sistem*. Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Verhonskiy, A. (2013). "Protivodeystvie 'religioznomu ekstremizmu': Rossiyskoe gosudarstvo v poiskah otvetnov na vızovı". *Gosudarstvo, religiya, tserkov v Rossii i za rubejom*, 2(31): 134-158.
- Verhovskiy, A. (2012). "Natsionalizm rukovodstva russkoy pravoslavnoy tserkvi v pervom desyatiletii XXI v." A. Malaşenko ve S. Filatov (Ed.), *Pravoslavnaya tserkov pri novom patriarhe*. Rosspen, Moskova, 141-169.
- Vernadskiy, G. V. (2001). *İstoriya Rossii. Moskovskoe tsarstvo*. Çast. 1, Agraf, Moskova.
- Vernadsky, G. (2011). *Rusya Tarihi*. (Çev. E. Mızrak ve D. Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul
- Vernadsky, G. (2019). *Moğollar ve Ruslar*. (Çev. E. B. Özbilen), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Viktorin, V. M. (2008). *İslam v Astrahanskoy regione*. Logos, Moskova.

- Vinnikov, Y. R. (1980). "Natsionalnie i etnograviçeskie gruppı Sredney Azii po dannım etniçeskey statistiki". R. Ş. Djarılgasinova ve L. S. Tolstova (Ed.), *Etniçeskie protsessı u natsionalnih grupp Sredney Azii i Kazahstana*, Nauka, Moskova, 13-42.
- Vinogradov, A. V. (1999). "Vneşnyaya politika İvana IV Groznogo". V. B. Mihaylov (Ed.), *İstoriya vneşney politiki Rossii: konets XV-XVII vek*, Mejdunarodnie otnoşeniya, Moskova, 134-194.
- Volkan, V. D. (2013). *Divandaki Düşmanlar: Bir Türk Psikanalistin Siyaset Psikolojisi Serüveni*. (Çev. S. E. Taycan), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Voll, J. O. (2013). "Political Islam and The State". J. L. Esposito ve E. D. Shahin (Ed.), *The Oxford Handbook of Islam and Politics*, Oxford University Press, New York, 56-67.
- Voslensky, M. (1984). *Nomenklatura: The Soviet Ruling Class An Insider's Report*. Doubleday&Company, Inc, Cıty, New York.
- Wade, R. A. (2018). *Rus Devrimi, 1917*. (Çev. E. Özler), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Waeber, O. (1995). "Securitization and Desecuritization". Ronnie D. L. (Ed.), *On Security*, Columbia University Press, New York, 46-86.
- Wakizaka, K. (2020). "Rusya ve Kafkas Emirliği Arasında Çeçen Milliyetçiliği". *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 3(2): 165-182.
- Wald, K. D. ve Brown, A. C. (2011). *Religion and Politics in the United States*. Rowman&Littlefield Publishers, Maryland.
- Walicki, A. (2013). *Rus Düşünce Tarihi Aydınlanma'dan Makrsizme*. (Çev. A. Şenel), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Watson, P. (2017). *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud'a*. (Çev. K. Atalay vd.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Wetter, G. A. (1976). *Bugünkü Sovyet İdeolojisi I*, (Çev. C. Z. Şanbey), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Whitmeyer, K. (2015). "Religious Outbidding in Chechnya". *Caucasus Survey*, 3(1): 25-40.
- Wilhelmsen, J. (2005). "Between a Rock and a Hard Place: The Islamisation of the Chechen Separatist Movement". *Europe-Asia Atudies*, 57(1): 35-59.
- Wilhelmsen, J. (2017). *Russia's Securitization of Chechnya: How War Became Acceptable*. Routledge, New York.
- Wilhelmsen, J. (2020). "Exclusion and Inclusion: The Core of Chechen Mobilization to Jihad". *Perspectives on Terrorism*, 14(2): 27-41.
- Williams, B. G. (2000). "Commemorating 'The Deportation' in Post-Soviet Chechnya: The Role of Memorialization and Collective Memory in the 1994-1996 and 1999-2000 Russo-Chechen Wars". *History & Memory*, 12(1): 101-134.

- Williams, B. G. (2015). *Inferno in Chechnya: The Russian-Chechen Wars, The Al Qaeda Myth, and The Boston Marathon Bombings*. University Press of New England, Lebanon.
- Williams, B. G. (2016). *The Crimean Tatars: From Soviet Genocide to Putin's Conquest*. Oxford University Press, New York
- Williams, M. C. (2003). "Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics". *International Studies Quarterly*, (47): 511-523.
- Williams, R. H. (1996). "Religion as Political Resource: Culture or Ideology?". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35(4): 368-378.
- Wolfers, A. (1952). "National Security as an Ambiguous Symbol". *Political Science Quarterly*, 67(4): 481-502.
- Yakupov, V. (2012). "Traditsionnyy islam i problema modernizatsii". *Minbar. Islamic Studies*, 1(8): 59-61.
- Yakupov, V. (2005). "Rol traditsionnogo islama v religioznom vozrojdenii". *Kazanskiy federalist spetsialnyy vipusk*, 1(13): 36-46.
- Yamaeva, L. A. (Drl). (1998). *Musulmanskie deputaty gosudarstvennoy dumy Rossii: 1906-1917 gg. Sbornik dokumentov i materialov*. Kitap, Ufa.
- Yandarbiyev, Z. (2014). *Bağımsızlığın Eşiğinde*. (Çev. A. Süer), Küresel Kitap, İstanbul.
- Yandarbiyev, Z. (2017). *Çeçenistan: Siyaset ve Gerçeklik*. (Çev. F. Dinçer), Küresel Kitap, İstanbul.
- Yaran, R. (1992). "Bid'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6. Cilt. TDV, Ankara, 129-131.
- Yarlıkapov, A. (2012). "İslam i konflikt na Severnom Kavkaze". *Kavkaz&Globalizatsiya*, 6(3): 115-128.
- Yarlıkapov, A. (2014). "İslam i konflikt na Kavkaze". *Bolşoy Kavkaz dvatsatlet spustya: resursy i strategii politiki identichnosti*, G. Ç. Guzeynov (Drl.), Novoe literaturnoe obozenie, Moskova, 183-2015.
- Yarlıkapov, A. A. (2001). "Kuzey Kafkasya'da Köktendincilik ve Vahabilik Sorunu". *Avrasya Dosyası Rusya Özel*, 6(4): 202-219.
- Yavuz, Y. Ş. (1994). "Ehl-i Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10. Cilt, TDV, Ankara, 525-530.
- Yavuz, Y. Ş. (1997), "Halku'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt. 15, TDV, Ankara, 371-375.
- Yemelianova, G. M. (2001). "Sufism and Politics in the North Caucasus". *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 29(4): 661-688.

- Yemelianova, G. (2003). "Russia's Umma and its Muftis". *Religion, State and Society*, 31(2): 139-150.
- Yemelianova, G. (2010). "Divergent Trends of Islamic Radicalization in Muslim Russia". R. Dannreuther ve L. March (Ed.), *Russia and Islam State, Society and Radicalism*, Routledge, New York, 122-136.
- Yemelianova, G. M. (1997). "The National Identity of the Volga Tatars at the Turn of the 19th Century: Tatarism, Turkism and Islam". *Central Asian Survey*, 16(4): 543-572.
- Yemelianova, G. M. (1999). "Islam and Nation Building in Tatarstan and Dagestan of the Russian Federation". *Nationalities Papers*, 27(4): 605-630.
- Yemelianova, G. M. (2000). "Shaimiev's 'Khanate' on the Volga and its Russian Subjects". *Asian Ethnicity*, 1(1): 37-52.
- Yemelianova, G. M. (2002). *Russia and Islam: A Historical Survey*. Palgrave, New York.
- Yemelianova, G. M. (2016). "Muslim-State Relations in Russia". R. Mason (Ed.), *Muslim Minority-State Relations: Violence, Integration, and Policy*, (Palgrave Macmillan, London, 107-132.
- Yılmaz, Ö. (2015). *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, S. (2015). "Rusya'nın Suriye Müdahalesi'nin Gerekçesi: Kuzey Kafkasya'da Irak Şam İslam Devleti (İŞİDDAŞ) ve Kafkasya Emirliği Tehdidi". *Yeni Türkiye* (Kafkasya Özel Sayısı I), 21(71): 668-686.
- Yunusova, A. B. (2007). *İslam v Başkortostane*. Logos, Moskova.
- Yusupov, M. (2001). "Çeçenskiy konflikt: dinamika, tendentsii". R. Hakimov (Ed.), *Federalizm v Rossii*, Kazanskiy Institut Federalizma, Kazan, 144-158.
- Yusupov, M. (2012). "Sotsialnaya situatsiya v Čeçenskoy Respublike: problemı i tententsii". A. G. Matveev ve A. Y. Skakov (Ed.), *Severnıy Kavkaz: vzglyad iznutri. Vizovı i problemı sotsialno-političeskogo razvitiya*, Institut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 118-136.
- Yusupova, G. (2016). "The Islamic Representation of Tatarstan as an Answer to the Equalization of the Russian Regions". *Nationalities Papers*, 44(1): 38-54.
- Yusupova, G. N. (2012). "Borba etničeskih grup za status. Rol religii". *Sotsiologičeskiy jurnal*, (3): 143-158
- Yuzeev, A. (2003). "İslam i problema identičnosti tatar (kontseptsiya Tatarsatanizma)". *Rossiya i Musulmanskiy Mir*, (5): 66-72.
- Yuzeev, A. (2004). "Tatarskaya natsiya i islam v 90-e godı XX veka i v nastoyäşee vremya". *Rossiya i musulmanskiy mir*, (9): 62-70.
- Yuzeev, A. N. (2015). "Tatarskoe religioznoe reformmatorstvo (obşee i osobennoe)". *İslam v sovremennom mire*, 11(2): 25-34.

- Yuzeev, A. N. (2018). "İslamizm, tyurkizm i tatarizm kak komponentı obşestvenno-političeskogo soznaniya tatar naçala XX veka". *İslam v sovremennom mire*, 14(1): 173-182.
- Yüksel, M. (2004). *Modernite, Postmodernite ve Hukuk*. Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Zakiev, M. Z. (2008). *İstoriya tatarskogo naroda etniçeskie korni, formirovanie i razvitie*. İzdatelstvo İnsan, Moskova.
- Zakirov, R. (2013). "Podyem tatarskogo etnonatsionalnogo dvijeniya v kontse XX veka". R. Hakimov (Ed.), *İstoriya tatar s drevneyşih vremen: tatari i Tatarstan v XX-naçale XXI v.*, Tom. 7, Institut istorii im. Ş. Mardjani, AN RT, Kazan, 499-503.
- Zayonçkovskiy, P. A. (1970). *Rossiyskoe samoderjavie v kontse XIX stoletiya*. İzdatelsvo Mısl, Moskova.
- Zaytsev, V. N. (1882). *İstoriya 4-go Turkestanskogo lineynago bataliona za period 1771 po 1882 godı kak material k opisaniyu dvijenie russkih v Srednyuyu Aziyu*. Taşkent.
- Zenkovsky, S. A. (2000). *Rusya'da Türkçülük ve İslam*. (Çev. A. N. Ongun), Günce Yayıncılık, Ankara
- Zhemukhov, S. N. (2018). "The North Caucasus: How Islam and Nationalism Shaped Stability and Conflict in the Region". K. Migacheva ve B. Frederick (Ed.), *Religion, Conflict, and Stability in the Former Soviet Union*, RAND Corporation, Santa Monica, 35-64.
- Ziegler, C. E. (2009). *The History of Russia*. Greenwood Press, Santa Barbara.
- Ziyayev, H. (2007). *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*. (Çev. A. Çelikbay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Znamenskiy, P. (1910). *Kazanskıe Tatari*. Tipografiya İmperatorskogo Universiteta, Kazan.
- Zorin, V. Y. (2016). "Musulmane Rossii: realii formirovaniya grajdanskoy identiçnosti". *İslam v sovremennom mire*, 12(2): 117-126.
- Zubaida, S. (2003). *Law and Power in the Islamic World*. I. B. Tauris, London and New York.
- Zubov, A. B. (Ed). (2016a). *İstoriya Rossii XX vek. Kak Rossiya şla xx veku. ot naçala tsarstvovaniya Nikolaya II do kontsa grajdanskoy voynı (1894-1922)*. Tom. I, İzdatelstvo E, Moskova.
- Zubov, A. B. (Ed.). (2016b). *İstoriya Rossii XX vek. Epoha stalinizma (1923-1953)*. Tom. II, İzdatelstvo E, Moskova.
- Zubov, A. B. (Ed.). (2017). *İstoriya Rosssi XX vek. Degradatsiya totalitarnogo gosudarstva i dvijenie k novoy Rossii (1953-2008)*. Tom. III, Eksmo, Moskova.
- Zürcher, C. (2007). *The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*. New York University Press, New York and London.

Çevrimiçi Kaynaklar

- Advokat Hasavov: moi slova o şariatskih sudah iskazali, https://www.bbc.com/russian/russia/2012/04/120425_russia_sharia_laws, (erişim tarihi: 16.02.2022).
- Aysin, R. "Groznaia fetva". http://kavpolit.com/articles/groznaja_fetva-27869/, (erişim tarihi: 20.05.2019).
- Berres, L. ve Safronov, Y. "Potomu čto tak obeşal sam Putin". <https://www.kommersant.ru/doc/226604>, (erişim tarihi: 24.02.2020).
- Bilalov, M. "Groznskaya fetva zastavila obyasnysya s Saudovskoy Araviey". <https://www.kavkazr.com/a/groznenskay-fetfa-zastavila-kadyrova-obysnyatsya-ssaudovskoy-araviey/28144117.html>, (erişim tarihi: 19.05.2019).
- Bilalov, M. "Kadirov ostalsya bez armii". <https://www.kavkazr.com/a/kadyrov-ostalsya-bes-armii-/28215400.html>, (erişim tarihi: 11.04.2019).
- Bilalov, M. "Zaçem Kadirovu egipetskiy 'Al Azhar' v Çeçne?". <https://www.kavkazr.com/a/zachem-kadyrovu-egipetskiy-al-azkhar/28071434.html>, (erişim tarihi: 19.05.2019).
- Bipgrafiya, <http://putin.kremlin.ru/bio/page-0>, (erişim tarihi: 25.05.2022).
- Bodner, M. "Russia's 8 Most Memorable Davos Moments", <https://www.themoscowtimes.com/2014/01/22/russias-8-most-memorable-davos-moments-a31309>, (erişim tarihi: 04.06.2022).
- Budet li v Çeçne mnogojenstvo, <https://rg.ru/2006/01/14/kadyrov-jeny.html>, (erişim tarihi: 08.04.2022).
- Bullou, O. "Samiy blizkiy soyuznik Putina-i ego glavnyaya problema". <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/24-putins-closest-ally-and-his-biggest-liability-chechnya-ramzan-kadyrov>, (erişim tarihi: 16.04.2019).
- Corruption Perceptions Index 2018, <https://www.transparency.org/cpi2018#world-map>, (erişim tarihi: 07.04.2019).
- Çeçen Lider Kadirov Grozni'de Öldürüldü, http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2004/05/040509_chechnya_wrap.shtml, (erişim tarihi: 15. 04. 2019).
- Çeçenistan'da Charlie Hebdo gösterisi, <https://www.dw.com/tr/%C3%A7e%C3%A7enistan-da-charlie-hebdo-g%C3%B6sterisi/a-18200513>, (erişim tarihi: 13.04.2022).
- Çeçenskaya Respublika, <http://council.gov.ru/services/reference/10305/>, (erişim tarihii: 23.02.2021).

- Çeçenskaya Respublika, http://www.mid.ru/vnesneekonomiceskie-svazi-sub-ektov-rossijskoj-federacii/asset_publisher/ykggrK2nCl8c/content/id/675374, (erişim tarihi: 12.04.2019).
- Çeçenskiy parlament razreşil hidjabı v şkolah, <https://www.bbc.com/russian/news-39452021>, (erişim tarihi: 26.10.2020).
- Çeçnya predlağet dume uzakonit nakazanie semey boevikov, https://www.bbc.com/russian/russia/2015/01/150112_chechnya_terrorists_relatives, (erişim tarihi: 15.09.2020).
- Çistiy islam xotyat obyavit vne zakona, https://www.ng.ru/ng_religii/2018-04-04/9_440_islam.html, (erişim tarihi: 27.06.2020).
- Degoev, V. "Çeçenskaya voyna: retsidiv ili fenomen?". <http://www.ng.ru/ideas/1999-09-17/war.html>, (erişim tarihi: 03.04.2019).
- Deklaratsiya o gosudarstvennom suverenitete Tatarskoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoj Respubliki, https://gossov.tatarstan.ru/rus/about/history/declaration_o_suverenitet, (erişim tarihi: 11.05.2020).
- Den narodnogo edinstva, http://interreligious.ru/materials/photo-archive/photo-archive_6.html, (erişim tarihi: 03.03.2021).
- Deputatı zapretyat rossiyanam učitıya v ekstremistskih vuzah, <https://kpfu.ru/glavnaya/deputaty-zapretyat-rossiyanam-uchitsya-v-71433.html>, (erişim tarihi: 26.06.2020).
- Deputatı, <http://parlamentchr.ru/deputies>, (erişim tarihi: 04.03.2019).
- Dogovor mejdu Rossiyskoy Federatsiey i Respublikoy Krım prinyatii v Rossiyskuyu Federatsiyu Respubliki Krım i obrazovanii v sostave Rossiyskoy federatsii novih subyektov, <http://kremlin.ru/events/president/news/20605>, (erişim tarihi: 11.06.2018).
- Dubnov, V. "Proekt Çeçnya 2.0: Ramzan Kadirov perezaklyuçil svoj dogovor s Rossiyskoy vlastyu". https://carnegieendowment.org/files/Article_Dubnov_Russ.pdf, (erişim tarihi: 16.04.2019).
- DUM RT obyavilo v Tatarstane god rodnogo yazıka, http://dumrt.ru/ru/news/news_23526.html, (erişim tarihi: 28.06.2020).
- Edinyy federalnıy spisok organizatsiy, v tom çisle inostrannih i mejdunarodnih organizatsiy, priznannih v sootvetsvii s zakonodatelstvom Rossiyskoy Federatsii terrositiçeskimi, <http://www.fsb.ru/fsb/npd/terror.htm>, (erişim tarihi: 21.02.2021).
- Eks-ministr oborony İçkerii: vozmojno, mı poluçili tu samuyu nezavisimost, za kotoruyu veli borbu, <https://regnum.ru/news/1006628.html>, (erişim tarihi: 06.03.2019).
- Ekstremistkie Materialı, <https://minjust.gov.ru/ru/extremist-materials/>, (erişim tarihi: 20.02.2021).
- Estemirova, N. ve Milaşina, E. "Çeçenya: Voyna pokoleniy". <https://www.novayagazeta.ru/articles/2009/01/14/44282-chechnya-voyna-pokoleniy>, (erişim tarihi: 07.03.2019).

- Eto tainstvenno, po korolevski: Kak islamskaya moda pokoryaet jenşin po vsemu miru, https://lenta.ru/articles/2021/07/26/islam_fashion/, (erişim tarihi: 30.05.2022).
- Federalnaya slujba po nadzoru v sfere obrazovaniya i nauki, <https://map.obrnadzor.gov.ru/>, (erişim tarihi: 02.06.2021).
- Federalnyy zakon o političeskih partiya, <http://kremlin.ru/acts/bank/17169>, (erişim tarihi: 04.10.2020).
- Federalnyy zakon o protivodeystvii ekstremistskoy deyatelnosti, <http://kremlin.ru/acts/bank/18939/page/1>, (erişim tarihi: 20.02.2020).
- Federalnyy zakon o svobode sovesti i o religioznih obyedineniyah, <http://kremlin.ru/acts/bank/11523>, (erişim tarihi: 30.07.2020).
- Federalnyy zakon ob obrazovanii v Rossiyskoy Federatsii, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102162745&rdk=>, (erişim tarihi: 19.02.2022).
- Federalnyy zakon ot 05.08.2000 N 113-F3 (red. ot 17.10.2011) O poryadke formirovaniya Soveta Federatsii Federalnogo Sobraniya Rossiyskoy Federatsii, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28087/3d0cac60971a511280cbb a229d9b6329c07731f7/, (erişim tarihi: 24.05.2022).
- Federalnyy zakon ot 13.03.1995 g. No-32-F3, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/7640>, (erişim tarihi: 02.03.2021).
- Federalnyy zakon o poryadke formirovaniya Soveta Federatsii Federalnogo Sobraniya Rossiyskoy Federatsii ot 05.08.2000 g. No113-F3, <http://kremlin.ru/acts/bank/15921>, (erişim tarihi: 19.07.2020).
- Federal Subjects of Russia, [https://en.wikipedia.org/wiki/Federal_subjects_of_Russia#/media/File:Map_of_federal_subjects_of_Russia_\(2014\).svg](https://en.wikipedia.org/wiki/Federal_subjects_of_Russia#/media/File:Map_of_federal_subjects_of_Russia_(2014).svg), (erişim tarihi: 06.03.2021).
- Fond podderjki islamskoy kultury, nauki i obrazovaniya, <https://www.islamfund.ru/about/>, (erişim tarihi: 08.10.2020).
- Gordon, M. R. "New on the Russian Front Lines: Army Chaplains". <https://www.nytimes.com/2000/01/15/world/new-on-the-russian-front-lines-army-chaplains.html>, (erişim tarihi: 19.07.2020).
- Gosudarstvennyy flag respubliki Tatarstan, https://tatarstan.ru/rus/gos_simvol.htm, (erişim tarihi: 05.06.2020).
- Groznyy stal Tsentrom islamskoy meditsini: ego posetili 1,5 milliona čelovek", <https://caucasustimes.com/ru/groznyj-stal-centrom-islamskoj-mediciny-ego-posteli-1-5-milliona-chelovek/>, (erişim tarihi: 20.04. 2022).
- Hakimov, R. "Yevroislam v mezhtsivilizatsionnih otnoşeniyah". http://1997-2011.tatarstan.ru/index.html@node_id=429.html, (erişim tarihi: 25.05.2020).
- Han, İ. "V Groznom oglasıyat fetvu opravdıvayuşuyu zaçistku islamskoy ummi Rossii". <https://golosislama.com/news.php?id=30124>, (erişim tarihi: 19.05.2019).

- Hrennikov, P. "Çeçnya i MVD - lokomotiv Rossiyskoy korruptsii?". <https://www.mk.ru/social/article/2014/04/01/1006909-chechnya-i-mvdlokomotivyi-rossiyskoy-korruptsii.html>, (erişim tarihi: 10.04.2019).
- Human Rights Watch. "Like Walking a Minefield: Vicious Crackdown on Critics in Russia's Chechen Republic". https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/chechnya0816_1.pdf, (erişim tarihi: 20.09.2020).
- İnformatsiya o zaregistrovannih nekommerçeskih organizatsiyah, <http://unro.minjust.ru/NKO.aspx>, (erişim tarihi: 17.07.2020).
- İntervyu Putina frantsuzokoy gazete Monde. Polniy tekst, <https://ria.ru/20080531/108960970.html>, (erişim tarihi: 16.05.2019).
- İslamskaya obrazovanie v Tatarstane, <http://magarifrt.ru/>, (erişim tarihi: 20.06.2020).
- Kadırov pozvolil provesti traurnie meropriyatiya v godovşinu deportatsii, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/332118/>, (erişim tarihi: 23.04.2019).
- Kadırov Ramzan Ahmatoviç, <http://www.chechnya.gov.ru/page.php?r=2>, (erişim tarihi: 10.04.2019).
- Kadırov rezko otreagiroyal na slova ministra Vazilyevoy o hidjabah v şkolah. <https://www.bbc.com/russian/news-38749399>, (erişim tarihi: 08.04.2022).
- Kadırov stal liderom golosovaniya na vıborah glavı Çeçni, <https://www.interfax.ru/russia/528843>, (erişim tarihi: 23. 05. 2019).
- Kadırov zayavil o gotovnosti poyti protiv kursa RF radi musulman v Myanme, <https://www.interfax.ru/russia/577624>, (erişim tarihi: 13.04.2022).
- Kadırov zayavlyal, çto şariat vajnee zakonov RF, a vragov islama sleduet uniçtojit, <https://www.newsru.com/russia/01jun2010/kadyr.html>, (erişim tarihi: 08.04.2019).
- Kadırov: Çeçenskie dobrovoltsı zaşıtyat Putina ot zapada, https://www.bbc.com/russian/russia/2014/12/141229_chechnya_kadyrov_volunteers_stadium_speech, (erişim tarihi: 11.04.2019).
- Kadırov: Dlya musulmanina religiya bolşe, çem zakona, <https://tass.ru/obschestvo/1944062>, (erişim tarihi: 02.06.2019).
- Kadırov: Narod Çeçni gotov zaşıtat interesı Rossii i ee granitsı, <https://tass.ru/politika/1676836>, (erişim tarihi: 20.09.2020).
- Kadırov, Suriye'deki Çeçen Askerlerinin Faaliyetlerini Anlattı, <https://tr.sputniknews.com/rusya/201704201028163502-suriye-cecenistan-ramzan-kadirov/>, (erişim tarihi: 11.04.2019).
- Kak Kadırov 23 fevralya ustroil iz pominok praznik, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/298148/>, (erişim tarihi: 22.04.2019).
- Kak prohodilo otkritie sobornoy meçeti v Moskve, <https://tass.ru/obschestvo/2283714>, (erişim tarihi: 19.01.2020).

- Kak proşla vstreça muftiya s jurnalistami?, http://dumrt.ru/ru/news/news_19288.html, (erişim tarihi: 27.06.2020).
- Kak Putin likvidiroval armiyu Kadirova, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2016/04/09/68142-kak-putin-likvidiroval-armiyu-kadyrova>, (erişim tarihi: 11.04.2019).
- Kogda soydet sneg-budut i voenno političeskie ultimatumı, <https://polit.ru/news/2005/02/02/del/>, (erişim tarihi: 10.04.2019).
- Kolesniçenko, A. "Gubernatorı idut v otriv ot prostogo naroda". <http://www.aif.ru/politics/world/13878>, (erişim tarihi: 09.04.2019).
- Kots, A. ve Stepaşin, D. "No upryamo edet Grozny na dinamo...". <https://www.sovsport.ru/football/articles/281014-no-uprjamo-edet-groznyj-na-dinamo-nashi-korrespondenty-pobyvali-na-stadione-chechenskoj-stolicy-gde-terek-cherez-poltora-mesjaca-dolzhen-prinimat-samarskie-krylja>, (erişim tarihi: 06.03.2019).
- Kreçetnikov, A. "Çeçenskie siloviki: Opora ili ugroza?". https://www.bbc.com/russian/russia/2015/03/150311_chechnya_siloviki_analysis, (erişim tarihi: 11.04.2019).
- Volček, D. "Kseroks na daçe: tayna falşivoy dissertatsii Vladimira Putina". <https://www.svoboda.org/a/29076908.html>, (erişim tarihi: 15.06.2022).
- Kto takoy Kul-Şarif, http://www.kul-sharif.com/index/kto_takoj_kul_sharif/0-6, (erişim tarihi: 05.06.2020).
- Kult ličnosti glavı Čeçni prinimaet nedetskiy masştab: školnikov posvyaşayut s yunie kadirovtsı, <https://www.newsru.com/russia/12mar2009/youngsters.html#>, (erişim tarihi: 10.04.2019).
- Liderı Rossiyskih musulman prinyali sotsialnyuyu doktrinu, <https://www.sova-center.ru/religion/news/intraconfessional/muslim/2015/07/d32535/>, (erişim tarihi: 12.10. 2020).
- Lokşina, T. "Kak po minnomu polyu: Čeçenskie vlasti protiv nesoglasnıh". <https://www.hrw.org/ru/report/2016/08/30/293595>, (erişim tarihi: 05.06.2019).
- Lourie, R. "Zombie Russia". <https://themoscowtimes.com/articles/zombie-russia-7112>, (erişim tarihi: 10.01.2019).
- Malaşenko, A. "Kak konflikt s silovikami izmenil otnoşeniya Kadirova s Putinım". <https://carnegie.ru/commentary/59949>, (erişim tarihi: 12.04.2019).
- Markedonov, S. "Çeçenizatsiya Čeçni". http://www.globalrus.ru/print_this/133710/, (erişim tarihi: 06.03.2018).
- Melnikov, A. "Prinujdenie k mejobşinnomu miru". https://www.ng.ru/politic/2011-02-02/1_islam.html, (erişim tarihi: 23.02.2020).
- Milaşina, E. "Kak formirovali sovet po pravam çeloveka pri Ramzane Kadirove, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2013/12/20/57750-kak-formirovali-sovetpo-pravam-cheloveka-pri-ramzane-kadyrove>, (erişim tarihi: 25.05.2019).

- Milaşina, E. "Otsa za sinovey". <https://www.novayagazeta.ru/articles/2016/02/26/67580-ottsy-za-synovey>, (erişim tarihi: 27.05.2019).
- Mojno li otdelit kavkaz ot rossii, <http://www.aif.ru/onlineconf/1392550>, (erişim tarihi: 10.04.2019).
- Moskovskaya sobornaya meçet otrkıla posle rekonstruksii, <http://kremlin.ru/events/president/news/50351>, (erişim tarihi: 20.06.2020).
- Muftii vıstupili protiv şariatskih sudov v Rossii, <https://lenta.ru/news/2012/04/25/shariat1/>, (erişim tarihi: 16.02.2022).
- Muftiy Çeçeni Salih –hadji Mejiev: "politika i islam çasto peresekayutsya i ya ne viju v etom niçego plohogo", <http://caucasustimes.com/ru/muftij-chechni-salih-hadzhi-mezhiev-poli/>, (erişim tarihi: 28.05.2019).
- Muftiy Çeçni podpisal istoričeskiy dogovor v Saudovskoy Aravii, <https://www.kavkazr.com/a/29257734.html>, (erişim tarihi: 19.05.2019).
- Muftiy Çeçni potreboval ot saudovskoy aravii i irana ne vmeşivatsya v musulmanskuyu obşinu Rossii, <https://www.kavkazr.com/a/29079379.html>, (erişim tarihi: 19.05.2019).
- Muftiy Çeçni prizval zakonodatelno zapretit vahhabizm v Rossii, <https://www.interfax.ru/russia/531075>, (erişim tarihi: 05.04.2019).
- Muftiy Çeçni: Ne imeet niçego obşego s pravoslaviem to, çto tvorili vo vremya voynı s musulmanami, http://www.ng.ru/faith/2018-05-23/100_muftiy230518.html, (erişim tarihi: 03.06.2019).
- Muftiy RT: S ideologiy vahhabizma nujno borotsya, <https://www.tatar-inform.ru/news/religion/29-05-2018/muftiy-rt-s-ideologiy-vahhabizma-nuzhno-borotsya-5402756>, (erişim tarihi: 27.06.2020).
- Muftiy Tatarstana predlağet priznat vahhabizm ekstemistskim teçeniem, <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=69519>, (erişim tarihi: 27.06.2020).
- Musulmane v RF prodoljat ostaivat pravo na noşenie platka v şkolah, <https://ria.ru/20150212/1047303734.html>, (erişim tarihi: 19.02.2022).
- Musulmanskaya religioznaya organizatsiya vışşego duhovnogo obrazovaniya 'Rossiyskiy islamksiy universitete imeni Kunta-Xadji', <https://map.obrnadzor.gov.ru/application/university/view/229>, (erişim tarihi: 01.03.2021).
- Naçalo vstreçi s muftiyami duhovnih upravleniy musulman Rossii, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/19474>, (erişim tarihi: 20.06.2020).
- Nedumov, O. "Za terrositov otvetyat roditeli". http://www.ng.ru/politics/2004-04-22/3_islam.html, (erişim tarihi: 07.03.2019).
- Nodelman, V. (2019). "Tri-çetire milliona jiteley Moskvı ispoveduyut islam". <https://iz.ru/923188/valeriia-nodelman/tri-chetyre-milliona-zhivushchikh-v-moskve-ispoveduiut-islam>, (erişim tarihi: 22.02.202).

- Noviy tekst Konstitutsii RF s popravkami 2020, <http://duma.gov.ru/news/48953/>, (erişim tarihi: 13.10.2020).
- O kontseptsii natsionalnoy bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/14927/page/2>, (erişim tarihi: 09.10.2020).
- O respublike, <https://tatarstan.ru/about.html>, (erişim tarihi: 12.05.2020).
- O sovete, <http://interreligious.ru/about/>, (erişim tarihi: 21.02.2021).
- O zaprete na noşenie religioznoy odejdi ve obrazovatelnykh uçrejdeniyah RF. Dosye, <https://tass.ru/info/1759836>, (erişim tarihi: 19.02.2022).
- Obşaya informatsiya, <http://dumrt.ru/ru/about-us/obschaya-informatsiya/>, (erişim tarihi: 24.06.2020).
- Obşie polojeniya o Konstitutsii, [https://gossov.tatarstan.ru/file/gossov/File/konst_rus\(1\)\(2\).pdf](https://gossov.tatarstan.ru/file/gossov/File/konst_rus(1)(2).pdf), (erişim tarihi: 14.10.2020).
- Oganesyan, T. "Evraziyskaya partiya zanyala sarkalnoe mesto". https://www.ng.ru/ng_religii/2001-08-08/3_party.html, (erişim tarihi: 05.10.2020).
- Opredelenie Konstitutsionnogo suda RF ot 19.04.2001 N 65-O, http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_31538/, (erişim tarihi: 06.03.2021).
- Opros: huje vseh rossiyanе otnosyatsya k jitel'nyam Severnogo Kavkaza, <http://caucasustimes.com/ru/opros-huzhe-vseh-rossijane-otnosjatsja-k-zhiteljam-severnogo-kavkaza/>, (erişim tarihi: 02.04.2019).
- Özbay, F. "Rusya'da Seçim Mevsimi Sona Erdi: Bahar Gelecek Mi?". <http://www.bilgesam.org/incele/102/-rusya'da-secim-mevsimi-sona-erdi--bahar-gelecek-mi-/#.XKvJsFUzbcc>, (erişim tarihi: 09.04.2019).
- Poslanie Federalnomu Sobraniyu Rossiyskoy Federatsii, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21567>, (erişim tarihi: 17.05.2018).
- Predstavitel'svo glavy ÇR vo Frantsii spravit novoselye, <http://www.chechnya.gov.ru/page.php?r=126&id=12486>, (erişim tarihi: 12.04.2019).
- Premyer ne isklyuçil, çto musulmanskie prazniki stanut vıhodnymi, <https://www.vesti.ru/article/2028690>, (erişim tarihi: 09.10.2020).
- Prezident podpisal Ukaz o naznaçenii Ahmata Kadırova Glavoy Administratsii Çeçenskoy Respubliki, <http://kremlin.ru/events/president/news/38581>, (erişim tarihi: 27.08.2020).
- Prezident RF Dmitriy Medvedev poruçil Ramzanu Kadırovu usilit borbu s terroristami, <https://www.grozny-inform.ru/news/politic/13085/>, (erişim tarihi: 16.12.2021).
- Prezident Rustam Minnihanov utverdil izmeneniya v zakon o religioznykh obyedeneniyah, https://kazan.aif.ru/politic/details/434046?utm_source=pj17linkb&utm_medium=click&utm_campaign=pj17linkb, (erişim tarihi: 26.06.2020).

- Prezident Tatarstana vstretilsya s uçastnikami foruma tatarskih religioznh deyateley, <https://tatarstan.ru/rus/index.htm/news/64475.htm>, (erişim tarihi: 06.05.2020).
- Prinyat zakon ob izuçenii rodnh yazıkov, <http://duma.gov.ru/news/27720/>, (erişim tarihi: 27.06.2020).
- Prohanov, A. "Kavkaz-strategičeskiy rubej Rossii". <http://zavtra.ru/blogs/2009-09-2321>, (erişim tarihi: 09.04.2019).
- Protoierey Çaplin dopustil legalizatsiyu sudov şariata v Rossii, <https://lenta.ru/news/2012/04/25/shariat/>, (erişim tarihi: 17.02.2022).
- Pryamaya liniya s Vladimirom Putinım, <http://kremlin.ru/events/president/news/17976>, (erişim tarihi: 19.02.2022).
- Putin sletal v Çeçnyu, <https://www.kp.ru/daily/24182/391238/>, (erişim tarihi: 08.03.2019).
- Putin, V. "Rossiya na rubeje tısaçeletiy". http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millenium.html, (erişim tarihi: 18.02.2020).
- Putin, V. "Rossiya: Natsionalny vopros". https://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html, (erişim tarihi: 13.07.2020).
- Putin-dar bojiy, <https://www.kommersant.ru/doc/774986>, (erişim tarihi: 09.04.2019).
- Pyatniçnie propovedi v Tatarstane budut provoditsya na tatarskom yazıke, http://dumrt.ru/ru/news/news_14527.html, (erişim tarihi: 27.06.2020).
- R. Kadirov: Mı gotovı podelitsya opıtom borbı s terrorizmom, <http://www.chechnya.gov.ru/page.php?r=126&id=16052>, (erişim tarihi: 01.06.2019).
- R. Kadirov: Naşa zadaça-vırastit dostoynh grajdan Rossii, <http://chechnya.gov.ru/page.php?r=126&id=12113>, (erişim tarihi: 07.04.2019).
- Ramzan Kadirov dal press-konferentsiyu dlya inostrannıh i rossiyskih jurnalıstov, <https://www.grozny-inform.ru/news/politic/23816/>, (erişim tarihi: 16.12.2021).
- Ramzan Kadirov şçıtaet spravedlivımı zameçaniya Vladimira Putina v ego adres, <https://www.kommersant.ru/doc/2963569>, (erişim tarihi: 09.04.2019).
- Ramzan Kadirov udostoen titula "Geroy İslama", <https://chechnyatoday.com/news/325034>, (erişim tarihi: 13.04.2022).
- Ramzan Kadirov: Lyudyam v maskah ne mesto v Çeçne, <https://www.interfax.ru/russia/448043>, (erişim tarihi: 08.04.2019).
- Ramzan Kadirov: Nakazıvat nado ne tolko boevikov, <https://www.ntv.ru/novosti/46148/>, (erişim tarihi: 07.03.2019).
- Ramzan Kadirov: V Çeçni net islamizatsii, <https://tass.ru/obschestvo/665200>, (erişim tarihi: 01.02.2021).
- Ramzan Kadirov-novıy prezident Çeçni, <https://korrespondent.net/world/181253-ramzan-kadyrov-noviy-prezident-chechni>, (erişim tarihi: 02.05.2019).

- Ramzan otrezvlyayet, https://www.gazeta.ru/auto/2016/12/01_a_10392143.shtml, (erişim tarihi: 20.04.2022).
- Razgovor s Dimitriem Medvedevim, <http://government.ru/news/8790/>, (erişim tarihi: 21.02.2021).
- Religioznoe obrazovanie stalo kaçestvennee. İntervyu svyateyşego patriarha Kirilla jurnalı Pravoslavnoe obrazovanie, <http://www.patriarchia.ru/db/text/3966661.html>, (erişim tarihi: 22.02.2021).
- Reşenie o zaprete noşeniya hidjabov v şkole budet osporeno v Verhovnom sude RF, <https://regnum.ru/news/society/1651563.html>, (erişim tarihi: 19.02.2022).
- Reşenie suda g. Buguruslan Orenburgskoy oblasti o priznanii 17 knig i broşyur ekstremistkimi, <https://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/docs/2008/06/d13573/>, (erişim Tarihi: 27.05.2021).
- Rezolyutsiya zasedaniya Mejreligioznogo soveta Rossii ot 27 Marta 2018 Goda, <http://interreligious.ru/news/news-council/rezolyutsiya-zasedaniya-mezhreligioznogo-soveta-rossii-ot-27-marta-2018-goda.html>, (erişim tarihi: 27.06.2020).
- Rosenberg, S. "Kadırov: Çtobı menya oçernit, poydut na çto ugodno". https://www.bbc.com/russian/russia/2012/09/120918_ramzan_kadyrov_interview, (erişim tarihi: 28.03.2018).
- Rukovodstva Tatarstana vırazilo Kremlyu protest v svyazi s politikoy rusifikatsii, <https://golosislama.com/news.php?id=33086>, (erişim tarihi: 27.06.2020).
- Rustam Minnihanov prinyal uçastie v X Vserossiyskom foruma tatarskih religioznih deyateley, <https://president.tatarstan.ru/index.htm/news/1494590.htm>, (erişim tarihi: 22.06.2020).
- Rustam Minnihanov: Sozdanie Bulgarskoy islamskoy akademii serezno ukrepiť pozitsii mirolyubivogo islama, <https://president.tatarstan.ru/index.htm/news/484270.htm>, (erişim tarihi: 23.06.2020).
- Rustam Minnihanov: Zadaçey rukovoditelya regiona yavlyayetsya soblyudenie balansa interesov, <https://prav.tatarstan.ru/rus/index.htm/news/82318.htm/>, (erişim tarihi: 06.05.2020).
- Rusya'da Stalin'e Sempati Tavan Yaptı, <https://tr.sputniknews.com/rusya/201904171038784010-rusya-stalin-sempati-tavan-yapti/>, (erişim tarihi: 17.04.2019).
- Sergey Mitrohin prines ofitsalnie izvneniya, <https://mosyabloko.ru/node/324>, (erişim tarihi: 21.02.2022).
- Shuster, S. "How the War on Terrorism Did Russia a Favor". <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2093529,00.html>, (erişim tarihi: 19.02.2020).
- Smirnova, L. "Tatarstan, the Last Region to Lose Its Special Status Under Putin". <https://www.themoscowtimes.com/2017/07/25/tatarstan-special-status-expires-a58483>, (erişim tarihi: 14.05.2020).

- Somneniya po povodu golosovaniya v Çeçne, <https://inosmi.ru/politic/20111222/181026939.html>, (erişim tarihi: 09.04.2019).
- Sostoyalos zasedanie Mejfraktsionnoy deputatskoy gruppı Gosudarstvennoy Dumı v zaşıtu hristianskih tsennostey, <http://duma.gov.ru/news/8658/>, (erişim tarihi: 21.02.2021).
- Sovet muftiev Rossii vystupil protiv zapreta vahhabizma, <https://www.interfax.ru/russia/606486>, (erişim tarihi: 27.06.2020).
- Soyuz musulmankok Tatarstana, <https://oprt.tatarstan.ru/musulmankitatarstana.html>, (erişim tarihi: 29.05.2022).
- Strana-spetsnaz, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2011/07/24/44520-strana-spetsnaz>, (erişim tarihi: 11.04.2019).
- Suharev, M. "Sila v vere i znaniyah". <https://rg.ru/2018/07/26/reg-skfo/muftij-chechni-v-respublike-boriutsia-s-ekstremizmom.html>, (erişim tarihi: 27.05.2019).
- Suhov, İ. "Mir vnutri otsepleniya". <http://www.vremya.ru/print/82888.html>, (erişim tarihi: 08.03.2019).
- Suhov, İ. "Parad suvereniteta". <http://www.vremya.ru/2008/66/4/202061.html>, (erişim tarihi: 07.03.2019).
- Svedeniya ob obrazovatelnoy organizatsii, <http://bolgar.academy/sveden>, (erişim tarihi: 20.06.2020).
- Svetskiy sud, şariat i adatı v Çeçne, <https://www.kavkazr.com/a/svetskiy-sud-shariat-i-adaty-v-chechne/29505028.html>, (erişim tarihi: 19.04.2022).
- Svoy mufıty Kadirova, <https://www.kavkazr.com/a/svoi-muftikadyrova/28682183.html>, (erişim tarihi: 29.05.2019).
- Tatarskie imamı iz regionov Rossii podderjali opıt DUM RT po çteniyu vagazov na tatarskom yazıke, http://dumrt.ru/ru/news/news_22326.html, (erişim tarihi: 28.06.2020).
- Terakt v trgovom komplekse 'Ohotnyıy ryad' v Moskve 31 avgusta 1999 goda, <https://ria.ru/20190831/1558045293.html>, (erişim tarihi: 18.02.2019).
- Terms of War and Peace: Chechen Leader Jokhar Dudayev, <https://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,984203-1,00.html>, (erişim tarihi: 29.04.2022).
- Terrorizm v sovremennom mire: Nekotorye faktı, organizatsii, prichini, <http://iam.duma.gov.ru/node/8/4607/16229>, (erişim tarihi: 22.07.2020).
- Trifonov, V. ve Gutsiev R. "V İçkerii stalo odnim prezidentom menşe". <https://www.kommersant.ru/doc/683215>, (erişim tarihi: 10.09.2020).
- Trifonova, E. "Gastrabayteram vezut rodnıh imamov". http://www.ng.ru/politics/2016-02-20/1_imam.html?id_user=Y, (erişim tarihi: 01.04.2019).
- Trofimov, Y. "Çeçnya: İslamskoe gosudarstvo v Rossii?". <https://inosmi.ru/politic/20160603/236751576.html>, (erişim tarihi: 21.05.2019).

- Tulskiy, M. "Vzaimootnoşeniya musulmanskih organizatsiy Rossii s federalnymi i regionalnymi vlastyami". <https://www.sova-center.ru/religion/publications/secularism-limits/2005/01/d3406/>, (erişim tarihi: 08.10.2020).
- Udugov Movladi Saidarbieviç, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/29246/>, (erişim tarihi: 30.04.2022).
- Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federatsii o polnomoçnom predstavitele Prezidenta Rossiyskoy Federatsii v federalnom okruge, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&firstDoc=1&lastDoc=1&nd=102065756>, (erişim tarihi: 29.02.2020).
- V 2019 godu v islamski uçebnie zavedeniya RT postupila 1344 abiturienta, a zaverşili ih 587 vıpusnikov: itogi goda v oblasti prosveşeniya, http://dumrt.ru/ru/news/news_23435.html, (erişim tarihi: 20.06.2020).
- V Bolgare proşli torjestva, posvyaşyonnie 1100-letiyu prinyatiya islama Voljskoy Bulgariey, <https://kazan.mk.ru/photo/gallery/28553-549262.html>, (erişim tarihi: 22.06.2022).
- V Çeçne i İnguşetii perenesli den pamyati o deportatsii, https://www.bbc.com/russian/russia/2014/02/140224_chechen_ingush_deportation_an_niversary, (erişim tarihi: 29.03.2019).
- V Çeçne prohodit konkurs soçineniy o Ramzane Kadirove, <https://www.pravda.ru/news/society/1068842-kadirov/>, (erişim tarihi: 10.04.2019).
- V Çeçne proşlo soveşanie kadiev rayonov respubliki, <http://www.groznyinform.ru/news/society/9112/>, (erişim tarihi: 08.03.2019).
- V Çeçne v 2018 godu postroeno 36 meçetey". *Groznytv*, <https://grozny.tv/news.php?id=30145>, (erişim tarihi: 19.05.2019).
- V Kazani proydet musulmanskiy konkurs krasoty, <https://islamnews.ru/v-kazani-projdet-musul-manskij-konku>, (erişim tarihi: 30.05.2022).
- V meçetyah Tatarstana na djuma-namaze počtili pamyat pavşih zaşitnikov pri vzyatii Kazani v 1552 Godu, http://dumrt.ru/ru/news/news_23010.html, (erişim tarihi: 22.06.2020).
- V medrese Tatarstana prodoljaetsya priem abiturientov, http://dumrt.ru/ru/news/news_18220.html, (erişim tarihi: 05.03.2021).
- V MVD nazvali nedopustimım zayavlenie Kadirova o strelbe po silovikam, <https://www.interfax.ru/russia/438190>, (erişim tarihi: 11.04.2019).
- V. V. Putin doigralsya: Çeçnya prevraşaetsya v Rossiyskoe İGİL, https://joinfo.ua/inworld/1169917_VV-Putin-doigralsya-Chechnya-prevraschaetsya.html, (erişim tarihi: 09.06.2019).
- Vahhabizm-vrag islama, <https://www.grozny-inform.ru/news/politic/34110/>, (erişim tarihi: 17.09.2020).
- Vandenko, A. "Eto vam ya, Ramzan Kadirov, govoryu!". <https://tass.ru/topofficials/3800049>, (erişim tarihi: 23.05.2019).

- Vasilyev, Y. "U Çeçni poyavilis inostrannie dela". <https://www.svoboda.org/a/1818049.html>, (erişim tarihi: 12.04.2019).
- Verhovniy sud zapretil noşenie hidjabov v şkolah Stavropolya, <https://www.interfax.ru/russia/317569>, (erişim tarihi: 19.02.2022).
- Vıborı-2018: gde v Tatarstane Vladimir Putin poluçil bolşe vsego golosov, <https://inkazan.ru/news/politics/23-03-2018/vybory-2018-gde-v-tatarstane-vladimir-putin-poluchil-bolshe-vsego-golosov>, (erişim tarihi: 14.05.2020).
- Vıborı, referendumı, i inıe formı pryamogo voleizyavleniya, www.izbirkom.ru, (erişim tarihi: 06.03.2021).
- Vıstuplenie na obşestvennom forume narodov Kavkaza i Yuga Rossii, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22396>, (erişim tarihi: 21.06.2020).
- Vıstuplenie na vstreçe s postoyannimi predstavıtelıyami stran-çlenov Ligi arabskih gosudarstv, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/4804/videos>, (erişim tarihi: 21.02.2022).
- Vıstuplenie na X vstreçe glav gosudarstv i pravıtelstv Organizatsii İslamskaya konferentsiya, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22160>, (erişim tarihi: 21.02.2022).
- Vışkovskaya, T. "Çest korana zaşıtil Sahalinskiy sud. <https://www.kommersant.ru/doc/2847181>, (erişim tarihi: 20.02.2021).
- Vladimir Putin predlojil Ramzana Kadırova na post Prezidenta Çeçni, <https://rg.ru/2007/03/02/kadyrov-anons.html>, (erişim tarihi: 02.05.2019).
- Vladimir Putin: Russkaya pravoslavnyaya tserkov-odna iz osnov rossiyskogo natsii i mnogonatsionalnogo gosudarstva, <https://tass.ru/politika/535265>, (erişim tarihi: 01.08.2020).
- Vneseno izmenenie v zakon o protivodeystvii ekstremistkoy deyatelnosti, <http://kremlin.ru/acts/news/50759>, (erişim tarihi: 20.02.2021).
- Vsreça s uçastnikami Arhiereyskogo sobora, <http://kremlin.ru/events/president/news/17409>, (erişim tarihi: 14.02.2022).
- Vstupitelnoe slovo na rasshirennom zasedanii pravıtelstva s uçastiem glav subyektov Rossiyskoy Federatsii, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22592>, (erişim tarihi: 17.05.2018).
- X Vserossiyskiy forum tatarskih religioznyh deyateley prohodit v Kazani, <https://tatspb.tatarstan.ru/index.htm/news/1494678.htm>, (erişim tarihi: 22.06.2020).
- Yaşın, İ. "Ugroza natsionalnoy bezopasnosti". <https://www.putin-itogi.ru/ugroza/>, (erişim tarihi: 12.04.2019).
- Yeltsin'in kızlarına yolsuzluk davası, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/yeltsinin-kizlarina-yolsuzluk-davasi-5315569>, (erişim tarihi: 22.06.2022).
- Zakon Respubliki Tatarstan ot 3 iyulya 1998 g. N 1708 o kulture, https://kitaphane.tatarstan.ru/legal_info/zrt/kult.htm, (erişim tarihi: 08.05.2020).

Zakon RT ot 08.07.1992 N 1560-XII O gosudarstvennıh yazıkah respubliki Tatarstan i drugih yazıkah v Respublike Tatarstan, https://kitaphane.tatarstan.ru/rus/legal_info/zrt/lang.htm, (erişim tarihi: 08.05.2020).

Zapret vahhabizma ili ohota na vedm, <https://www.idelreal.org/a/29140786.html>, (erişim tarihi: 27.06.2020).

Zauçam po vospitatelnoy rabote v şkolah stanut predstaviteli duhovenstva respubliki, <http://www.chechnya.gov.ru/page.php?r=126&id=11682>, (erişim tarihi: 07.04.2019).

Zeya, N., "Şariatskiy sud vızvali v prokuraturu", <https://www.gazeta.ru/social/2010/08/20/3409301.shtml?updated>, (erişim tarihi: 15.02.2022).

EKLER

Ek-1. Vladimir Putin Moskova Merkez (Sobornıy) Cami'sinin Açılışında Konuşurken

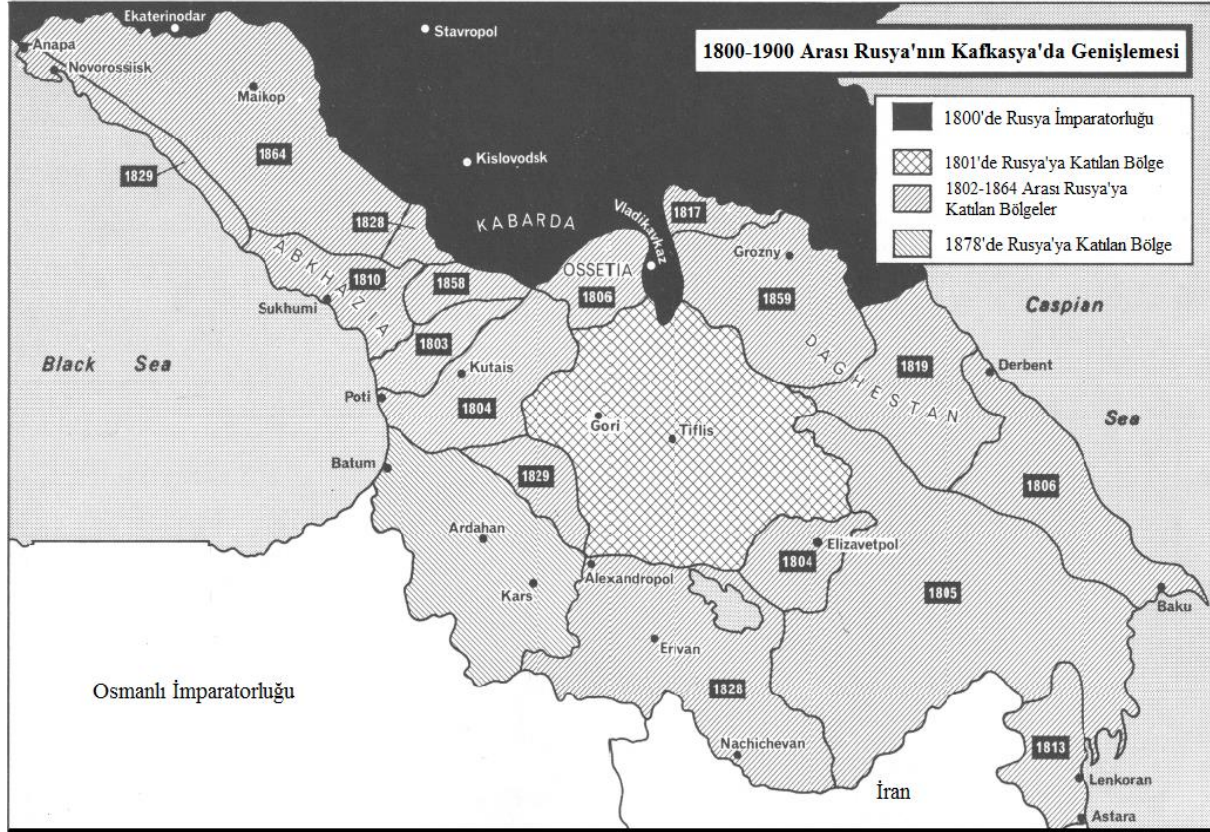
Kaynak: <https://tass.ru/obschestvo/2283714>, (erişim tarihi: 19.01.2020).

Ek-2. 1533-1598 Arası Rusya'nın Genişlemesi

Kaynak: Gilbert, 1993: 26.

Ek-3. 19. Yüzyılda Rusya'nın Kafkasya'da Genişlemesi

Kaynak: Gilbert, 1993: 48.

Ek-4. Tüm Din Adamlarını Kapitalizmin Hizmetkârı Olarak Gösteren Bir Karikatür

Kaynak: Bezbojnik, 1925: 8.

Ek-5. Rus Ortodoks Kilisesi Partîği Kirill ve Putin Ulusal Birlik Günü Töreninde Birlikte Yürürken

Kaynak: http://interreligious.ru/materials/photo-archive/photo-archive_6.html, (erişim tarihi: 03.03.2021).

Ek-6. Müslümanlar Moskova Merkez Camisi'nde Ramazan Bayram Namazı Kılarken

Kaynak: <https://www.timeturk.com/moskova-da-muhtesem-bayram-namazi/haber-1096016>, (erişim tarihi: 11.06.2022).

Ek-7. Ramzan Kadirov'un Evinde Din Adamı ve Müritlerin Katılımıyla Yapılan Bir Zikir

Kaynak: <https://grozny.tv/news/religion/47775>, (erişim tarihi: 13.04.2022).

Ek-8. Kadirov'un Kamu Kurumlarında Uyulması Gereken Kıyafet Kurallarıyla İlgili Emri

07:082 ТБ/1:222211 07 НОЯ 2016 16:42 СТР1

**АДМИНИСТРАЦИЯ
ГЛАВЫ И ПРАВИТЕЛЬСТВА
ЧЕЧЕНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

ул. Гаражная, д.10, г. Грозный, 364000
тел.: (8712) 22-21-35, факс: 22-30-85
E-mail: adm-chr@mail.ru
ОКПО 45276293, ОГРН 1072031002163
ИНН/КПП 2016080157/201601001

15.09.2016 № 03/3-18

На № _____ от _____

Руководителям органов
исполнительной власти
Чеченской Республики

Руководителям территориальных
органов федеральных органов
исполнительной власти
по Чеченской Республике

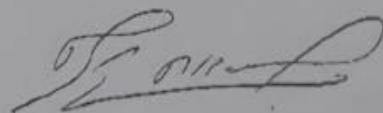
Главам администраций
муниципальных районов
и мэрам городских округов
Чеченской Республики

В соответствии с поручением Главы Чеченской Республики от 16 декабря 2010 года № 01-47 (п. 8 протокола поручений Главы Чеченской Республики) вам необходимо обеспечить в руководимом вами ведомстве (органе муниципальной власти) неукоснительное соблюдение формы одежды, отвечающей требованиям норм служебной и вайнахской этики, и постоянно руководствоваться данными требованиями.

Напоминаю, что форма одежды для руководителей и сотрудников - костюм-галстук (в пятницу - традиционная мусульманская форма одежды, для сотрудниц – соответствующий головной убор, платья (либо юбка и блуза) с длинным рукавом, ниже колен, строгих однотонных цветов (белый, синий, чёрный).

Вместе с тем, членам Правительства Чеченской Республики, руководителям комитетов, управлений, территориальных органов федеральных органов исполнительной власти по Чеченской Республике, главам администраций муниципальных районов, мэрам городских округов необходимо строго руководствоваться предписанием по соблюдению формы одежды на мероприятиях и совещаниях, проводимых Главой Чеченской Республики, Председателем Правительства Чеченской Республики, Руководителем Администрации Главы и Правительства Чеченской Республики, заместителями Председателя Правительства Чеченской Республики.

Руководитель

И.В. Кадыров

Исп.: орготдел.
Тел.: 8 (8712) 22-32-87

Ek-9. Bolgar Kentinde Yapılan İdil Bulgar Devletinin İslâm'ı Kabulünün 1100. Yıl Dönümü Töreni

Kaynak: <https://kazan.mk.ru/photo/gallery/28553-549262.html>, (erişim tarihi: 22.06.2022).

ÖZGEÇMİŞ

Derece	Alan	Üniversite	Yıl
Lisans	Kamu Yönetimi	İstanbul Üniversitesi	2010
Yüksek Lisans	Uluslararası İlişkiler	Ankara Üniversitesi	2013
Doktora	Uluslararası İlişkiler	Akdeniz Üniversitesi	2022

Yüksek Lisans Tez Başlığı: SSCB Dönemi Rus Milliyetçiliği (1917-1985)

A. Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

- Hasanoğlu, İ. (2016). "Ahıska Türkleri: Bitmeyen Bir Göç Hikayesi". *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16(1): 1-20.
- Hasanoğlu, İ. (2015). "Homo Sovieticus: SSCB'de Sovyet Halkı İnşası Çabaları". *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(1): 311-340.
- Hasanoğlu, İ. (2015). "Ahıska Türklerinin Geri Dönüş Sorunu ve Gürcistan'ın Yükümlülükleri". *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 10(10): 75-105.
- Hasanoğlu, İ. (2014). "Komünizmin Milliyetçilikle İttifakı: II. Dünya Savaşı'nda Rus Milliyetçiliği". *Karadeniz Araştırmaları*, 42: 25-51.

B. Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında basılan bildiriler:

- Hasanoğlu, İ. (2017). "Ahıska Türkleri: Sürgün, Göç, Entegrasyon". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları*, (Ed. L. Aydemir), Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Berlin Konferansı, Berlin, 17-21 Mayıs 2017, 191-206.

C. Yazılan ulusal/uluslararası kitaplardaki bölümler:

- Hasanoğlu, İ. (2021). "Rusya'da Ulus İnşası: Sovetskiy Narod'dan Rossiyanin'e". *Dünyadan Örneklerle Teoride ve Pratikte Ulus İnşa Süreçleri*, (Ed. M. Y. Alptekin), Nobel Yayınları, Ankara, 173-208.

2. Hasanoğlu, İ. ve Abbasov, E. (2019). "Rusya Federasyonu'nun Akdeniz Politikasında Kıbrıs". *Akdeniz Jeopolitiği*, (Ed. H. Çomak ve B. Ş. Şeker), Cilt. 1, Nobel Yayınları, Ankara, 803-818.
3. Hasanoğlu, İ. ve Demirkılınç, S. (2016). "Arktika'da Bölgesel Güvenlik". *Küresel Bakışla Kutup Çağı: Farklı Disiplinler Çok Yönlü Perspektifler*, (Drl. H. Gümrükçü) Efil Yayınevi Ankara, 41-66.
4. Hasanoğlu, İ. (2015). "Enerji Politikası Özelinden Rusya'nın Arktika'ya Yönelik Stratejisi". *Küresel Bakışla Kutup Çağı: Çatışmalar, İşbirlikleri, Ulusal Çıkarlar*, (Drl. H. Gümrükçü), Siyasal Kitabevi, Ankara, 163-190.

D. Diğer Yayınlar

1. Hasanoğlu, İ. (2017). "İslam ve Naziler". *İslam Araştırmaları Dergisi*, 37, 227-235. (Kitap İncelemesi).
2. Hasanoğlu, İ. (2015). "Doğu Akdeniz'de Rusya'nın Stratejik Müttefiki: Güney Kıbrıs Rum Yönetimi". *Eko Avrasya*, 8(29): 54-57.
3. Hasanoğlu, İ. (2015). "Hukuki ve Siyasi Boyutlarıyla Ahıska Sorunu". *Türk Yurdu*, 104(340): 41-45.